ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 43 (1988)

ΜΕΡΟΣ Α΄ - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΘΗΝΑ 1995

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 43 (1988)

ΜΕΡΟΣ Α΄ - ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΘΗΝΑ 1995

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

ΝΙΚΟΣ ΖΙΑΣ, Προϊστάμενος Διεύθυνσης Βυζαντινών
και Μεταβυζαντινών Μνημείων, ΥΠΠΟ
ΗΩΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ, Έφορος Αρχαιοτήτων
ΚΩΣΤΗΣ ΔΑΒΑΡΑΣ, Έφορος Αρχαιοτήτων
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, Έφορος Αρχαιοτήτων

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΥΠΡΑΙΟΥ
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΝΤΙΑΝΑ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: ΓΙΟΥΛΗ ΝΕΣΤΟΡΙΔΟΥ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΒΑΝΑ ΜΑΡΗ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: ΜΕΔΟΥΣΑ Ο.Ε.
ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΠΙΝΑΚΩΝ: COLOUR CENTER
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΣΩΤ. ΒΟΥΓΙΟΥΚΑ

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Πανεπιστημίου 57, 10564 Αθήνα

ISSN 0570-622-X

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ, Το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Βάρκιζας Βάρης (Σχέδ. 1-12· Πίν. 1-56)	1-108
Η. ΑΝΔΡΕΟΥ - Ι. ΑΝΔΡΕΟΥ, Τα επιγράμματα της Αμβρακίας και τα απαράδεκτα μιας ερμηνείας	109-113
Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ, Τάφοι του Ωρωπού (Σχέδ. 1-2· Πίν. 57-62)	114-138
Ε. ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ, Από το μουσείο της Χίου. Ύστερη εμπίεστη κεραμική (Σχέδ. 1-2· Πίν. 63-64)	139-158
Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Το Παλιομονάστηρο του Βρονταμά (Σχέδ. 1-2· Πίν. 65-100)	159-194
Θ. ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, Ανασκαφή Διοκλητιανουπόλεως. Οι πρώτες εκτιμήσεις (Σχέδ. 1-11)	195-218
C. ASDRACHA, Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XIIe-XVe siècles). Présentation et commentaire historique (Fig. 1-2; Pl. 101-118)	219-291
ΠΙΝΑΚΕΣ	1-118

ΤΟ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΒΑΡΚΙΖΑΣ/ΒΑΡΗΣ*

Κατά μήκος της δυτικής ακτής της Αττικής έχουν αποκαλυφθεί πολυάριθμα προϊστορικά κατάλοιπα, που χρονολογούνται από τη νεολιθική εποχή μέχρι το τέλος της εποχής του Χαλκού και ανήκουν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους στην πρώιμη και στην ύστερη χαλκοκρατία, κυρίως στη δεύτερη (ΠΕ ΙΙ) και στην τρίτη περίοδο (ΥΕ ΙΙΙ) των εποχών αυτών, αντίστοιχα. Από το υλικό που συγκεντρώθηκε, ενδιαφέρον και σημαντικό για την ανασύνθεση της ιστορίας της περιοχής, έχουν, προς το παρόν, δημοσιευθεί τα ευρήματα από τον Άγιο Κοσμά, το Καλαμάκι και την Αλυκή Βούλας[1], ενώ τα στοιχεία από άλλες θέσεις, ΠΕ και ΥΕ, είναι γνωστά μόνον από απλές αναφορές και συνοπτικές ανασκαφικές εκθέσεις. Από τις μεγάλης έκτασης λαθρανασκαφές του περασμένου αιώνα και του α΄ μισού του 20ού, αλλά και από σωστικές ανασκαφές, που για διάφορους λόγους, δεν επεκτάθηκαν ή δεν ολοκληρώθηκαν, προέρχονται τα ευρήματα από μυκηναϊκά νεκροταφεία της περιοχής αυτής της Αττικής, τα οποία, παρά τον αποσπασματικό χαρακτήρα της έρευνας, παρέχουν τη δυνατότητα δημιουργίας μιας, ως ένα βαθμό, κατατοπιστικής εικόνας της επικρατούσας κατάστασης στο χώρο κατά την ΥΕ περίοδο. Το υλικό, κυρίως κεραμική, προέρχεται από το Παλαιό Φάληρο[2], το Καλαμάκι[3], τους Τράχωνες[4], την Αλυκή Βούλας/Γλυφάδας[5] και τη Βάρκιζα/Βάρη.

* Η μελέτη αυτή δε θα είχε πραγματοποιηθεί χωρίς την παραχώρηση του υλικού από τους ανασκαφείς Εφόρους κ.κ. Β. Πετράκο και Α. Βαβρίτσα, τους οποίους ευχαριστώ θερμά. Επίσης, ευχαριστώ ιδιαίτερα το διευθυντή του Μουσείου Πειραιώς κ. Γ. Σταϊνχάουερ, καθώς και τη διευθύντρια της Προϊστορικής Συλλογής του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου κ. Κ. Δημακοπούλου, που με διευκόλυναν κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου εκεί. Τις ευχαριστίες μου εκφράζω στην κ. Μ.Δ. Θεοχάρη, η οποία παρεχώρησε για μελέτη το αρχείο του Δ.Ρ. Θεοχάρη, αλλά και, πάλι, στον Έφορο κ. Β. Πετράκο, που μου επέτρεψε να συμπεριλάβω τα ευρήματα των ανασκαφών Θεοχάρη (1951 και 1953) και να χρησιμοποιήσω το αρχείο του, που βρίσκεται στη Β΄ Εφορεία.

Οι φωτογραφίες των αντικειμένων από την ανασκαφή του Α. Βαβρίτσα, των εικονιστικών οστράκων και των σχεδίων και διαγραμμάτων από το αρχείο Δ.Ρ. Θεοχάρη οφείλονται στο συνάδελφο κ. Γ. Σταθόπουλο, τον οποίο ευχαριστώ ιδιαίτερα, της προχοΐσκης ΕΜ 7104, του καλάθου-ρυτού ΕΜ 8556 και του σκαραβαίου ΕΜ 13772 στον κ. Γ. Σαρακίνη, ενώ οι υπόλοιπες λήψεις έγιναν από τον κ. Η. Ηλιάδη. Οι παραστάσεις των εικονιστικών οστράκων σχεδιάστηκαν από την αρχαιολόγο κ. Sidan Kazempour, ενώ το δύσκολο έργο της αποκατάστασης της παράστασης των ταύρων και του πλοίου καθώς και το σχέδιο των τριών σωζομένων ψαριών του καλάθου-ρυτού ανέλαβε η συνάδελφος κ. Χρ. Τελεβάντου, την οποία ευχαριστώ θερμά. Ιδιαίτερα, επίσης, ευχαριστώ την κ. Ντιάνα Ζαφειροπούλου, που επιμελήθηκε το κείμενο, για την εξαιρετική υπομονή και εργασία της.

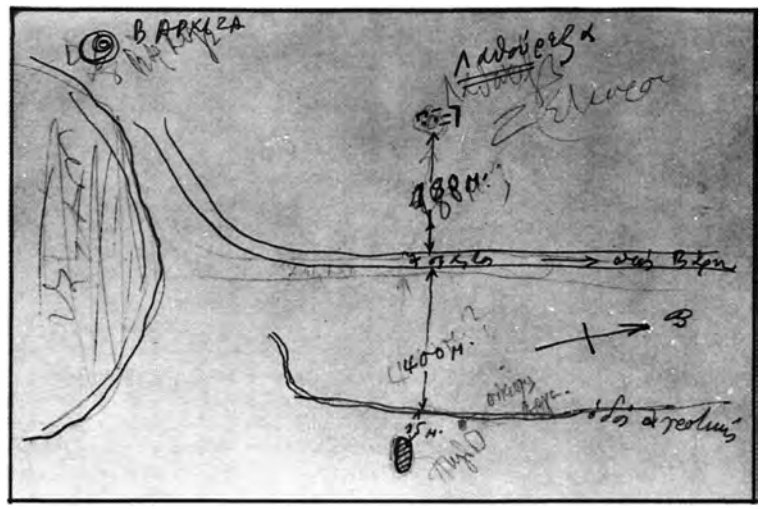
1. G. Mylonas, Aghios Kosmas. An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attika, Princeton 1959. Lewartowski 1987, σ. 115-130. Σγουρίτσα 1988.

2. D. Fimmen, Die kretisch-mykenische Kultur, Leipzig/Berlin 1921, σ. 8. Stubbings 1947, σ. 8 υποσημ. 1. CVA Karlsruhe I, πίν. 1:8, 2:1 και 5. Μ. Πετροπουλάκου - Ε. Πεντάζου, Αττική. Οικιστικά στοιχεία. Αρχαίες ελληνικές πόλεις, αριθ. 21, Αθήνα 1973, σ. 134 θέση 32, 33.

3. Lewartowski 1987.

4. Stubbings 1947, σ. 4.

5. Σγουρίτσα 1988.

Σχέδ. 1. Τοπογραφικό σκαρίφημα του ανασκαφέα Δ.Ρ. Θεοχάρη (αρχείο Δ.Ρ. Θεοχάρη).

Οι υπάρχουσες μέχρι τώρα πληροφορίες για τους τάφους και τα ευρήματα της Βάρκιζας/Βάρης είναι πολύ γενικές και μόνο για δύο αντικείμενα από την περιοχή, το ρυτό σε σχήμα καλάθου[6] και ένα χρυσεπένδυτο σφραγιστικό δακτυλίδι[7], έχουν δημοσιευθεί εκτενείς μελέτες.

Ο σημερινός δήμος της Βάρκιζας/Βάρης, 27 χιλιόμετρα από την Αθήνα, αποτελούσε τον ευημερούντα δήμο Αναγυρούντα της Ερεχθηίδας φυλής[8], που κατελάμβανε τόσο την παραλία όσο και την ενδοχώρα[9]. Η Βάρκιζα συνδέεται αλλά και ως ένα βαθμό συγχέεται στις παλαιότερες, κυρίως, αναφορές με τη Βάρη, το όνομα της οποίας συχνά απέδιδε ολόκληρη την περιοχή[10]. Τα στοιχεία των ιστορικών χρόνων από το χώρο αυτό καλύπτουν το διάστημα από το πέρας της γεωμετρικής περιόδου έως και τη ρωμαϊκή εποχή και προέρχονται από οικίες, ιερά και τάφους[11]. Αντίθετα, τα παλαιότερα μέχρι τώρα γνωστά προϊστορικά δεδομένα ανήκουν μόνο στη μυκηναϊκή περίοδο[12] και βρέθηκαν αποκλειστικά σε νεκροταφεία[13]

Οι ανασκαφές στο χώρο της Βάρκιζας/Βάρης πραγματοποιήθηκαν σε διάφορες θέσεις και χρονικές περιόδους, ενώ ο χαρακτήρας της έρευνας υπήρξε αποσπασματικός. Το 1951 ο επιμελητής τότε Δ.Ρ. Θεοχάρης ανέσκαψε έναν ΥΕ ΙΙΙ λακκοειδή τάφο, σε απόσταση περίπου 900 μ. από την παραλία και 400 μ. ανατολικά του κεντρικού δρόμου από τη Βάρκιζα στη Βάρη, κοντά στο εκκλησάκι των Εισοδίων Βάρης (Σχέδ. 1-3), και επεσήμανε, βόρεια του τάφου, τα θεμέλια προϊστορικού κτίσματος. Το 1953 ερεύνησε δύο συλημένους, με σημαντικά όμως ευρήματα ο ένας, θαλαμοειδείς τάφους, που βρίσκονταν δυτικά και νοτιοδυτικά του προηγουμένου, στην άλλη πλευρά

6. Theochari 1960, σ. 266-269.

7. Π. Θέμελης, Μυκηναϊκός δακτύλιος εκ Βαρκίζης, ΑΑΑ VII (1974), σ. 422-432.

8. Μ. Πετροπουλάκου - Ε. Πεντάζου, ό.π., σ. 46, 105, 106. Eliot 1962, σ. 34-46.

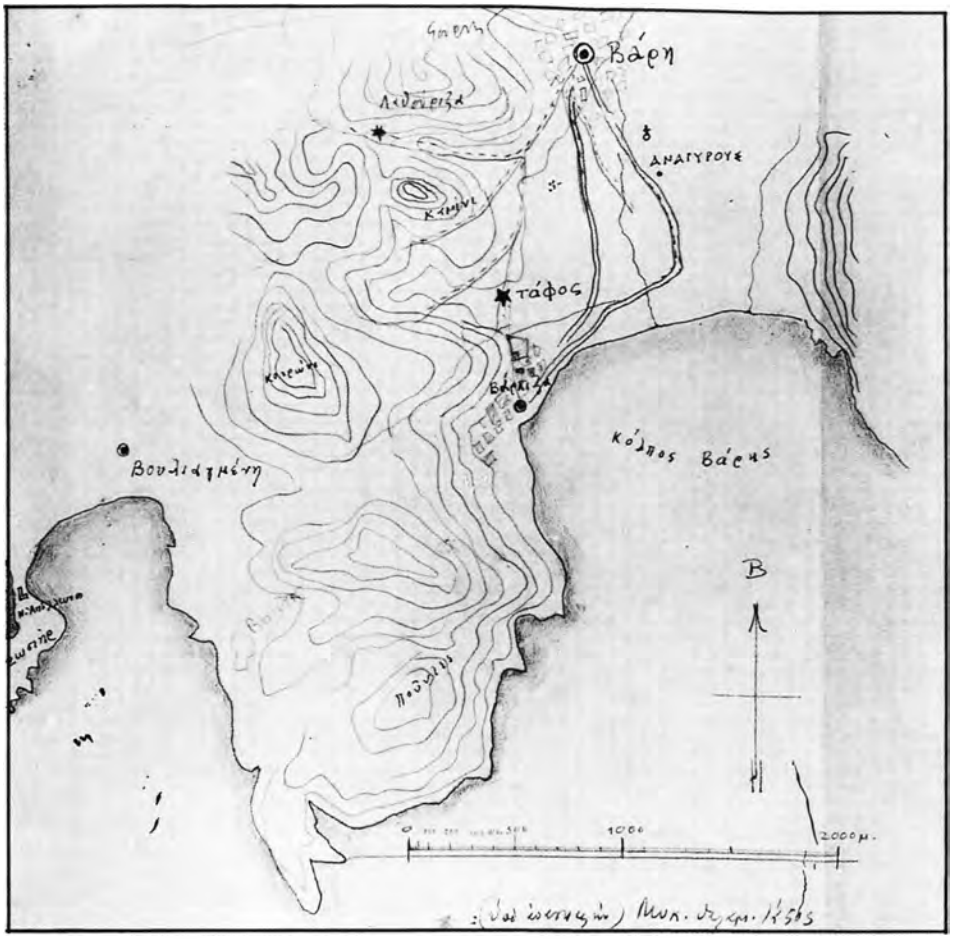
9. Μ. Πετροπουλάκου - Ε. Πεντάζου, ό.π., σ. 104-107.

10. Stubbings 1947, σ. 4. Το τοπωνύμιο Βάρη χαρακτήριζε πολύ ευρύτερη περιοχή, βλ. Benzi 1975, σ. 177, αριθ. 52, σ. 181, αριθ. 67, σ. 182, αριθ. 69, 71.

11. Μ. Πετροπουλάκου - Ε. Πεντάζου, ό.π. (υποσημ. 9).

12. Πιθανή είναι η ύπαρξη ΠΕ ΙΙ στοιχείων, R. Hope Simpson, Mycenaean Greece, N. Jersey 1981, σ. 47.

13. Ό.π., σ. 47.

Σχέδ. 2. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής Βάρκιζας/Βάρης (αρχείο Δ.Ρ. Θεοχάρη).

του κεντρικού δρόμου[14], στις θέσεις Λαθούριζα (ή Λαθούρεζα) και Καμίνι αντίστοιχα, κατά τον ανασκαφέα, ανήκαν δε, όπως ανέφερε, σε ήδη παλαιότερα γνωστό νεκροταφείο (Σχέδ. 2-3)[15].

Το 1960 ο έφορος Ι. Κοντής και ο, επίσης τότε, επιμελητής Β. Πετράκος αποκάλυψαν στην περιοχή του λόφου Καμίνι δύο θαλαμοειδείς και έξι λακκοειδείς τάφους[16]. Το 1968 ο Α. Βαβρίτσας ανέσκαψε στον ίδιο χώρο τρεις ακόμη θαλαμοειδείς[17] και το 1974 ανακαλύφθηκαν άλλοι δύο, στα ευρήματα των οποίων ανήκει το σφραγιστικό δακτυλίδι που προαναφέρθηκε[18].

14. Ο θαλ. τ. ΙΙ βρισκόταν περίπου 1 χλμ. νοτιοανατολικά του τ. Ι και 400 μ. από την ακτή. Η θέση Λαθούρεζα αποτελεί τμήμα της ευρύτερης περιοχής του Καμινιού.

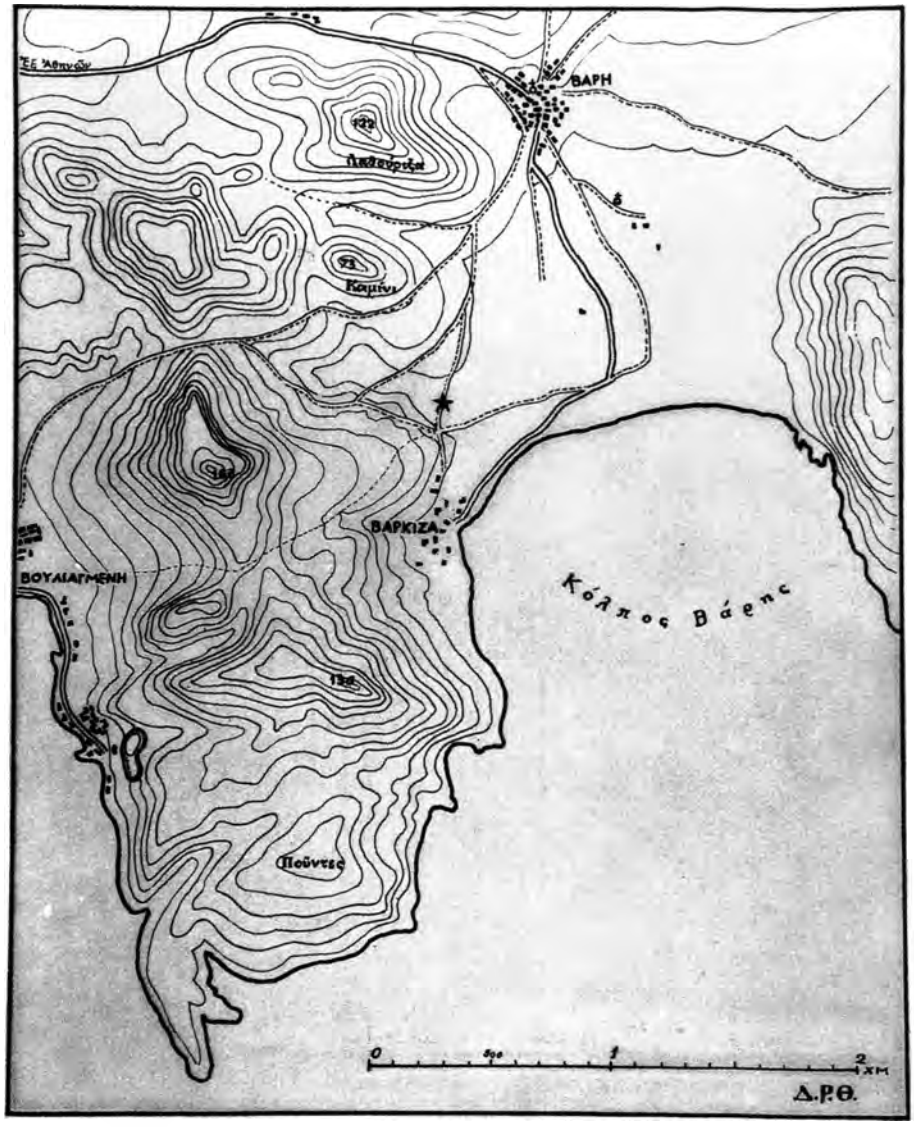
15. Αναφέρεται το όνομα του Ν. Κοτζιά. Βλ. και Eliot 1962, σ. 39 υποσημ. 9.

16. Ι. Κοντής - Β. Πετράκος, ΑΔ 16 (1960), σ. 39-40. Δεν παρέχονται τοπογραφικές πληροφορίες για τους τάφους, βρίσκονταν όμως στο χώρο του θαλ. τ. Ι (1953) και των θαλαμοειδών τάφων των ανασκαφών 1968 και 1974. Ευχαριστώ και πάλι τον Έφορο κ. Β. Πετράκο για την παραχώρηση του υλικού της ανασκαφής του και της ανασκαφής Δ. Θεοχάρη καθώς και για την άδεια μελέτης στο Μουσείο Πειραιώς.

17. Βαβρίτσας 1968. Ευχαριστώ και πάλι τον Έφορο κ. Α. Βαβρίτσα για την άδεια μελέτης του υλικού της ανασκαφής.

πάλι τον Έφορο κ. Α. Βαβρίτσα για την άδεια μελέτης του υλικού της ανασκαφής του.

18. Π. Θέμελης, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 428-429, Σχέδ. 1.

Σχέδ. 3. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής Βάρκιζας/Βάρης (αρχείο Δ.Ρ. Θεοχάρη).

Τα ευρήματα από τις έρευνες αυτές είναι κυρίως κεραμική, σε πολλές περιπτώσεις ενδιαφέρουσα για την ιδιοτυπία των σχημάτων, την ποικιλία των διακοσμητικών θεμάτων και τη συχνά εφαρμοζόμενη τεχνική της επικασσιτέρωσης, μερικά μυκηναϊκά ειδώλια, τύπου, κυρίως, Φ και Ψ, αρκετές ψήφοι από υαλόμαζα, φαγεντιανή, ημιπολύτιμη και κοινή πέτρα, λίγα μετάλλινα αντικείμενα από χαλκό και μολύβι, δύο σφραγιδόλιθοι, ένας σκαραβαίος από φαγεντιανή, σφονδύλια από στεατίτη και οστέινες περόνες.

Στη Μυκηναϊκή αίθουσα του Εθνικού Μουσείου εκτίθενται (προθήκη 19) ο κάλαθος-ρυτό και η οπισθότμητη προχοΐσκη, από την ασύλητη κόγχη του ενός από τους δύο θαλαμοειδείς τάφους (τ. ΙΙ-1953) και από τον ΥΕ ΙΙ λακκοειδή τάφο (1951), αντίστοιχα. Τα υπόλοιπα αντικείμενα βρίσκονται στην αποθήκη του Μουσείου Πειραιώς και, σε μικρό ποσοστό, του Εθνικού Αρχαιολογικού.

Οι πληροφορίες που δίδονται για τους τάφους είναι συνοπτικές. Πρόκειται για συνήθεις λακ-

κοειδείς και τυπικούς στην Αττική θαλαμοειδείς, με κόγχες στο δρόμο αλλά και στο θάλαμο του τάφου ΙΙ-1953, που επί πλέον διέθετε, όπως και ο τάφος Ι-1953, παραθάλαμο[19]. Για τον τάφο 1-1960 αναφέρεται ότι περιείχε δύο λακκοειδείς τάφους, τον 7 και 8, λαξευμένους στο δρόμο και στο θάλαμο αντίστοιχα. Λακκοειδής τάφος με τρεις νεκρούς, χωρίς κτερίσματα, και λάκκος ανακομιδής, με οστά και κτερίσματα, είχαν ανοιχθεί στο δάπεδο του θαλάμου του τ. ΙΙ-1974.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ Δ.Ρ. ΘΕΟΧΑΡΗ (1951, 1953)

Οι σχετικές με τις έρευνες αυτές δημοσιευμένες πληροφορίες είναι περιορισμένες, τα δε στοιχεία που ακολουθούν προέρχονται από τα ημερολόγια του ανασκαφέα[20].

Η ανασκαφή του λακκοειδούς τάφου διενεργήθηκε το Μάρτιο του 1951 και επειδή «έκειτο μέσω αγροτικής οδού, παρέστη ανάγκη να καταχωσθεί την επομένην το όρυγμα»[21].

Πρόκειται για τυπικό στο είδος του τάφο, βάθους 2,10 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, με άξονα από Ν. προς Β., καλυμμένο με πέντε πλάκες που στηρίζονταν σε κατάλληλα διαμορφωμένο πλαίσιο. Το μήκος του ορύγματος κάτω έφθανε 1,45 μ., ενώ το πλάτος κυμαινόταν από 0,73 μέχρι 0,82 μ. Από τις πλάκες οι μικρότερες δύο είχαν πέσει μέσα στο λάκκο, όπου είχε εναποτεθεί ένας νεκρός, από το σκελετό του οποίου σώζονταν ελάχιστα ίχνη, με τρία αγγεία (Σχέδ. 4).

Από τα αγγεία αυτά (ΕΜ 7104, 7105 και 7106), που χρονολογούν τον τάφο στο μέσο της ΥΕ ΙΙ περιόδου, ταυτίστηκε μόνον η οπισθότμητη προχοΐσκη ΕΜ 7104 (Πίν. 1 α). Στην υπάρχουσα όμως φωτογραφία από το αρχείο του ανασκαφέα εμφανίζονται όλα τα σκεύη (Πίν. 1 β) και προκύπτει ότι τόσο το άωτο αλάβαστρο (ΕΜ 7105), FS 77, διακοσμημένο στο μεγαλύτερο τμήμα του με φυτικό κόσμημα, FM 16, πρβλ.:3 και:5, όσο και η κύλιξ με χαμηλό στέλεχος και υπερυψωμένες λαβές (ΕΜ 7106), FS 270/1, σαφούς ΜΕ παράδοσης, ανήκουν στην ίδια ΥΕ ΙΙ περίοδο, πιθανώς στην ΥΕ ΙΙΑ/Β.

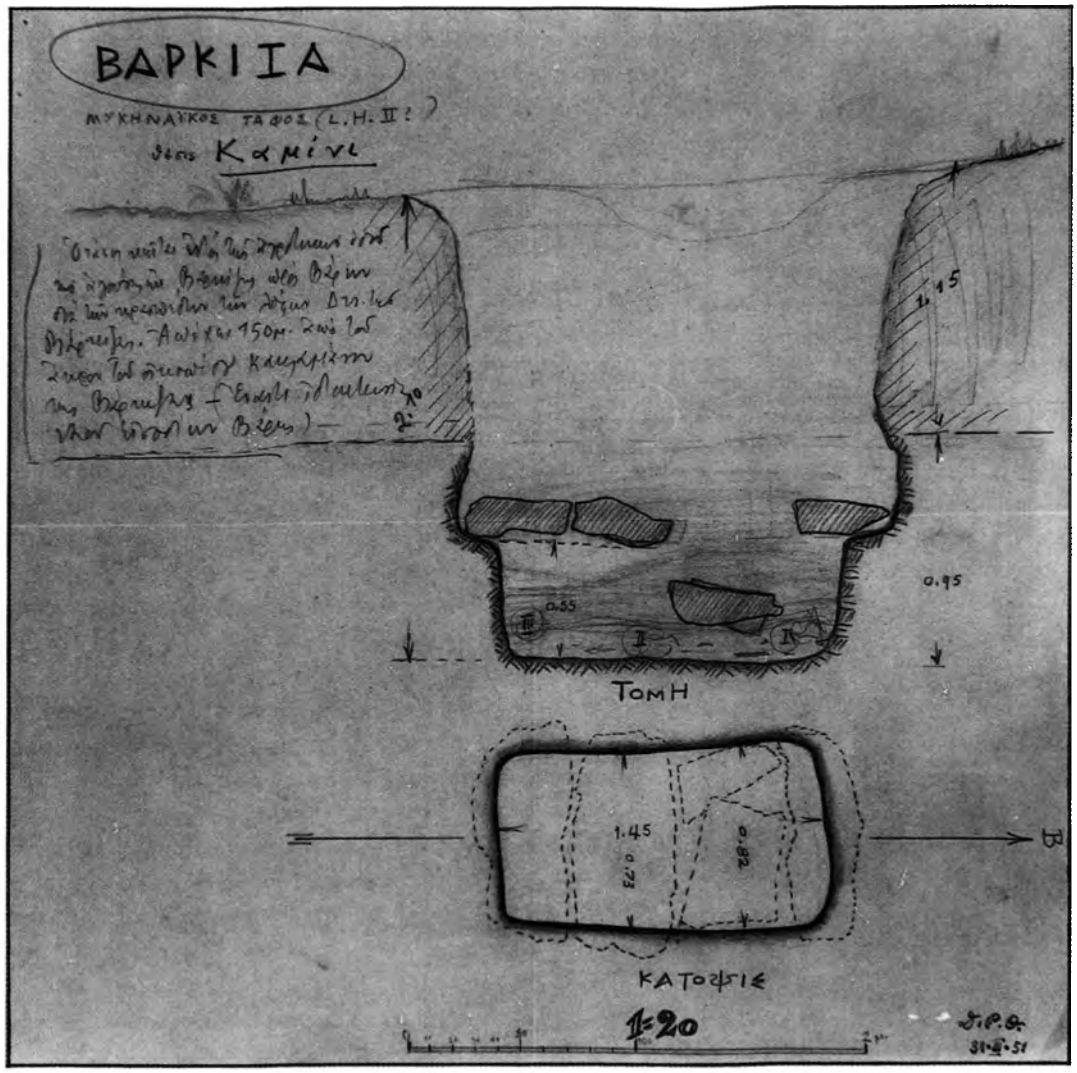
Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η σημείωση του ανασκαφέα ότι «Εις απόστασιν δεκάδων τινών μέτρων βορείως και υψηλότερον της θέσεως του τάφου, επεσημάναμε τα θεμέλια κτίσματος προϊστορικού, ως υποδηλούται εκ τε των τεμαχίων και της όψεως του εκεί χώματος προελθόντος προφανώς εκ της διαλύσεως ωμών πλίνθων. Το διάγραμμα των θεμελίων του κτίσματος τείνει προς το αψιδοειδές...».

Το Μάρτιο του 1953 ο Θεοχάρης επανέλαβε την έρευνα στην περιοχή και αποκάλυψε δύο θαλαμοειδείς τάφους. Ο τάφος Ι βρέθηκε στη θέση Λαθούριζα ή Λαθούρεζα, για την οποία ο ανασκαφέας ανέφερε: «Ούτω καλείται και το ίσιωμα και το ύψωμα Β του Καμινιού και Δ της Βάρης, όπερ από του αμαξιτού καλείται Φούρνες» (Σχέδ. 2). Ο τάφος, με δρόμο στα νοτιοδυτικά, που καταστράφηκε περί το μέσο του από χείμαρρο, είχε σχεδόν κυκλικό θάλαμο, 2,30 μ. από το εσωτερικό άκρο του στομίου μέχρι την απέναντι πλευρά, και, πιθανώς, διέθετε παραθάλαμο, στον οποίο οδηγούσε κανονικά διαμορφωμένο στόμιο, που είχε ανοιχθεί στην ανατολική πλευρά του κυρίως θαλάμου (Σχέδ. 5). Από τον τάφο αυτό, που είχε προφανώς συληθεί όταν κατέρρευσε η οροφή του, σημειώνονται λίγα ευρήματα, που δεν ταυτίστηκαν, ξίφος, ελάχιστες χάνδρες περιδε-

19. Παραθάλαμοι δε χρησιμοποιούνταν στους αττικούς τάφους. Πρβλ. Prosymna, I, σ. 245. Για την παρουσία κογχών στο θάλαμο, βλ. Περατή, Β, σ. 14.

20. Ευχαριστώ ιδιαίτερα την κ. Μαρία Θεοχάρη και τον Έφορο κ. Β. Πετράκο για την άδεια να μελετήσω τα ημερολόγια του ανασκαφέα, κατατεθειμένα στη Β΄ Εφορεία Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων.

21. Στη σημείωση που συνοδεύει το σκαρίφημα του τάφου ο Θεοχάρης γράφει: «Ο τάφος κείται εντός της αγροτικής οδού της αγούσης εκ Βαρκίζης προς Βάρην δια των κρασπέδων των λόφων Δυτ. της Βάρκιζας. Απέχει 150 μ. από του άκρου του οικοπέδου Κακλαμάνου της Βάρκιζας - (Έναντι ιδιοκτήτου ναού Εισοδίων Βάρης)».

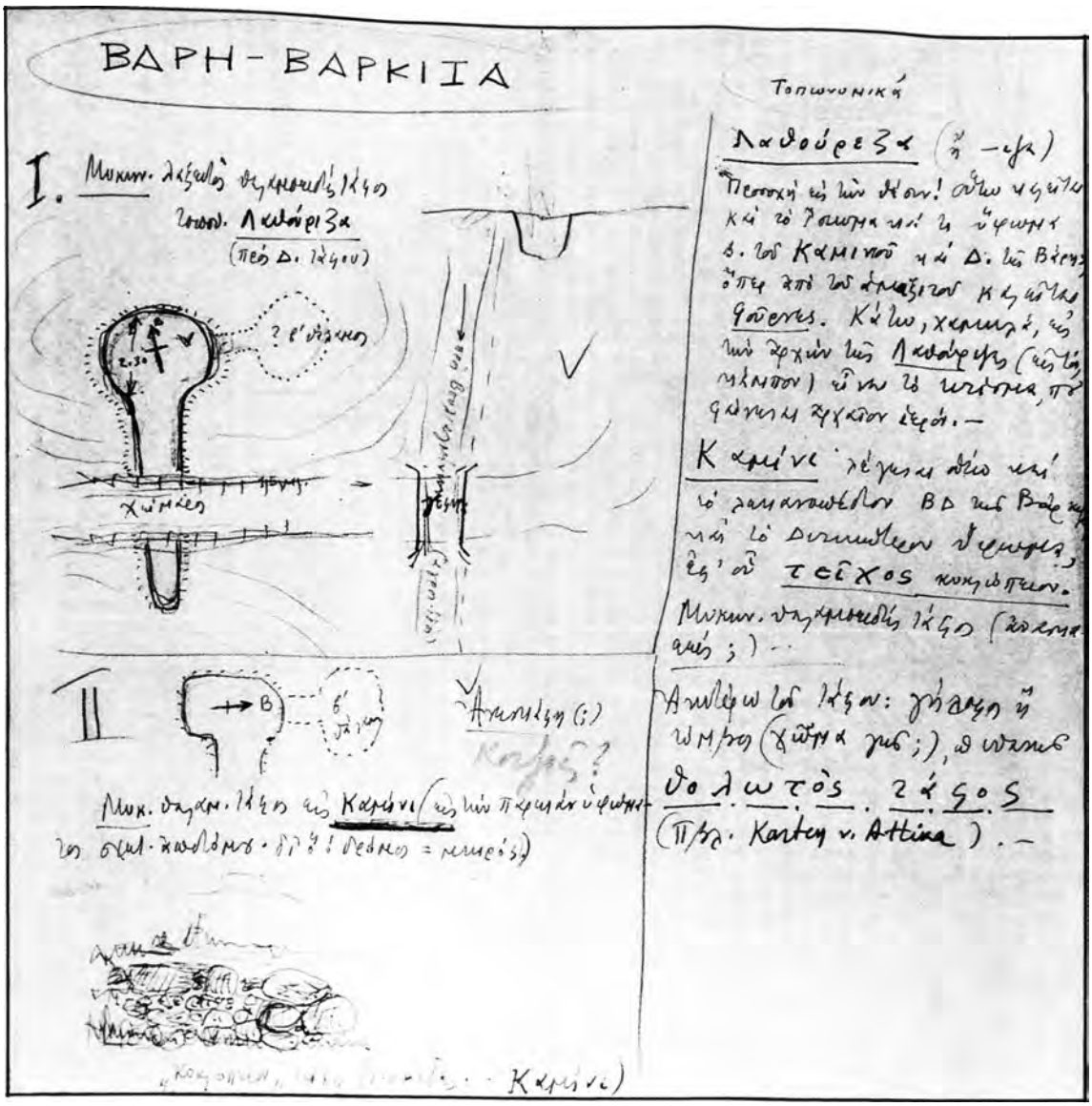
Σχέδ. 4. Τομή και κάτοψη του λακκ. τ. 1951 από τον ανασκαφέα Δ.Ρ. Θεοχάρη (αρχείο Δ.Ρ. Θεοχάρη).

ραίου, μία μόνωτη κύλιξ, FS 267, όπως προκύπτει από το σκαρίφημα του ανασκαφέα, και όστρακα διάφορων αγγείων.

Ο τάφος ΙΙ είχε ανοιχθεί νοτιοανατολικά του προηγουμένου, πλησιέστερα στην ακτή, στην περιοχή Καμίνι, στην παρειά υψώματος, και φαίνεται ότι είχε ανασκαφεί εν μέρει και παλαιότερα[22]. Για τη θέση Καμίνι ο ανασκαφέας κατέγραφε «...λέγεται ούτω και το λεκανοπέδιον ΒΔ της Βάρκιζας και το δυτικώτερον ύψωμα...».

Ο τάφος αυτός, με βραχύ δρόμο από Α., είχε σχεδόν κυκλικό θάλαμο, διαστ. 2,60 × 2,40 μ. Στο βορειοδυτικό τμήμα του υπήρχε παραθάλαμος, ενώ στην απέναντι νοτιοδυτική πλευρά είχε

22. Στη σχετική σημείωση του ανασκαφικού ημερολογίου αναγράφεται ο Ν. Κοτζιάς. Πρβλ. Ι. Κοντής - Β. Πετράκος, ΑΔ 16 (1960), σ. 40.

Σχέδ. 5. Ανασκαφικά σκαριφήματα των θαλ. τ. Ι και ΙΙ-1953 και του «κυκλώπειου» τείχους από τον Δ.Ρ. Θεοχάρη (αρχείο Δ.Ρ. Θεοχάρη).

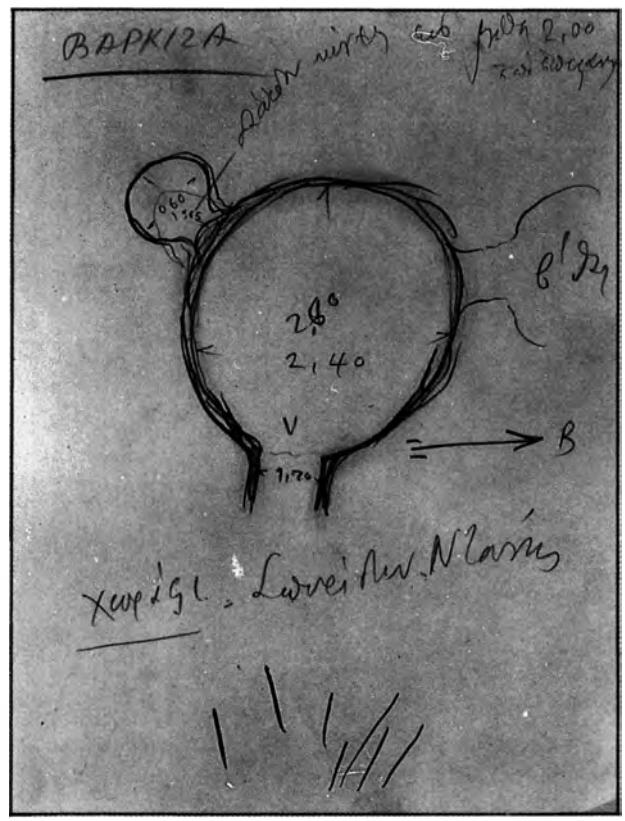
λαξευθεί κόγχη, που παρέμεινε ασύλητη, διαστ. 0,48 × 0,53 μ. (Σχέδ. 5-6). Περιείχε οστά που προέρχονταν από μία ή περισσότερες ταφές. Από τον τάφο, χωρίς άλλη ειδικότερη παρατήρηση, αναφέρονται «ενδιαφέρουσες» παιδικές ταφές[23].

Στην ίδια περιοχή, στο λόφο Καμίνι, ο Θεοχάρης επεσήμανε «κυκλώπειον» τείχος, το οποίο σχεδίασε (Σχέδ. 5)[24]. Επί πλέον, ανέφερε ότι υπήρχε «ανωτέρω του τάφου: γήλοφος ή τύμβος (χώμα γης;)» και εξέφραζε την υποψία για την παρουσία «θολωτού τάφου»[25].

23. JHS 74 (1954), σ. 148. BCH 78 (1954), σ. 110.

24. Για κυκλώπεια τείχη, εκτός του Γ. Οικονόμου, ΑΑ 1940, σ. 178, κάνει λόγο και ο Γ. Γαρδίκας, ΠΑΕ 1920, σ. 40-41, σ. 42. Επίσης, Π. Θέμελης, ΑΑΑ VII (1974), σ. 422-423. Βλ. και R. Hope-Simpson, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 47.

25. Ο ανασκαφέας στις σημειώσεις του παραπέμπει στο Karten von Attika (VIII). Πρόκειται για τον τ. ΙΙ.

Σχέδ. 6. Ανασκαφικό σκαρίφημα του θαλ. τ. ΙΙ-1953 από τον Δ.Ρ. Θεοχάρη (αρχείο Δ.Ρ. Θεοχάρη).

Τα ευρήματα από την κόγχη και το θάλαμο του τάφου ΙΙ περιλαμβάνουν κεραμική, ψήφους, σφονδύλια, χάλκινο δακτυλίδι και ένα σκαραβαίο. Σύμφωνα με τα υπάρχοντα αγγεία η χρήση του τάφου τοποθετείται από το τέλος περίπου του 15ου αι. π.Χ. (ΥΕ ΙΙΙΒ/Α) μέχρι το μέσο του 13ου (ΥΕ ΙΙΙΒ1/2). Το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής ανήκει σε συνήθεις τύπους με κοινά διακοσμητικά θέματα, μία όμως περιορισμένη ομάδα σκευών παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Πρόκειται για τον κρητικό, εισηγμένο, κάλαθο-ρυτό, ΕΜ 8556, τον αργολικό, επίσης εισηγμένο, τρίωτο πιθαμφορίσκο, ΜΠ 5986, την πιθανώς εισηγμένη ραμφόστομη πρόχου, ΜΠ 5989, την πολύ καλής κατασκευής και διακόσμησης δίωτη κύλικα, ΕΜ 13752, διακοσμημένη με ασυνήθους τύπου μυκηναϊκό άνθος, την πρώιμη φλάσκη, ΕΜ 13749, και τον καλής ποιότητας ψευδόστομο αμφορίσκο, ΜΠ 5992, με άτυπη διακόσμηση στον ώμο και στην αρχή της κοιλιάς.

Στη σχετική με τον κάλαθο-ρυτό μελέτη της Μαρίας Θεοχάρη (Theochari 1960) αναφέρεται η ύπαρξη είκοσι ακέραιων αγγείων από την ασύλητη κόγχη. Τα αγγεία που παρατίθενται στην εργασία αυτή προέρχονται από το θάλαμο και την κόγχη και ανέρχονται σε δεκαεπτά. Σε πρόχειρο, όπως χαρακτηρίζεται από τον ίδιο τον ανασκαφέα, κατάλογο καταγράφονται δεκαοκτώ σκεύη, όπου περιλαμβάνεται και «τμήμα μεγάλου απλού στενοπύθμενου ερυθρωπού αγγείου», από την κόγχη, που όμως δεν ταυτίστηκε. Επί πλέον, στο αρχείο του Θεοχάρη βρέθηκε φωτογραφία τρίωτου πιθαμφορίσκου, FS 45, με κυματοειδή ταινία στον ώμο, FM 53:5 (ή :6), και ολόβαφης μόνω-

της κύλικας, πρώιμης παραλλαγής τυπικού σχήματος, FS 267[26] (Πίν. 1 γ). Επίσης, από το παλαιό βιβλίο καταγραφής της Β΄ Εφορείας – της Β΄ Αρχαιολογικής περιφέρειας, όπως αναγράφεται – στο Μουσείο Πειραιώς επισημάνθηκε και περιλήφθηκε στον κατάλογο που ακολουθεί τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο (ΜΠ 5990). Από το ίδιο βιβλίο ταυτίστηκαν και τα υπόλοιπα, εκτός της κεραμικής, αντικείμενα. Σε όσα ευρήματα υπήρχε ένδειξη αναφέρεται η προέλευση (κόγχη ή θάλαμος).

ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Λακκοειδής τάφος (1951)

1. Οπισθότμητη προχοΐσκη ΕΜ 7104 (Πίν. 1α και β, αριστερά).

Ακέραιη, ελαφρώς αποκρουσμένη. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υπόλευκο, απολεπισμένο σε διάφορα σημεία, βαφή στιλπνή, εξίτηλη κατά τόπους, κοκκινοκάστανη. Προχοή πρόχειλη, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, σώμα αμφικωνικό, βάση τριγωνική, λαβή ταινιωτή, από τη βάση της προχοής μέχρι περίπου το μέσο του αγγείου.

Ολόβαφα χείλος, λαιμός, εξωτερικά και κατά το ανώτερο 1/ 3 εσωτερικά, ράχη λαβής και βάση. Στον ώμο σπείρες με διπλές εφαπτόμενες, τρεις μέτρια πλατιές ταινίες κάτω από το μέσο του αγγείου, μία πάνω από τη βάση.

Ύψ. 0,15, μέγ. διάμ. 0,14, διάμ. βάσης 0,05 μ.

FS 135. FM δεν ταυτίζεται, πρβλ. 46:15.

Benzi 1975, σ. 194. Πρβλ. Prosymna, II, εικ. 105, 371 (τ. XVII). Mountjoy 1981, σ. 29 (152, αριθ. 9846), εικ. 14, πίν. 14a (Φρέαρ Ε, ΥΕ ΙΙΑ). Mountjoy 1986, σ. 28 εικ. 26 (FS 135, ΥΕ ΙΙΑ), σ. 43 εικ. 46 (FS 135, ΥΕ ΙΙΒ). Keos III, σ. 80, πίν. 59, 674 (Δωμ. 17 Οικίας Α, FM 46:51).

ΥΕ ΙΙΑ/Β.

Θαλαμοειδής τάφος ΙΙ (1953)

Κεραμική

1. Ρυτό σε σχήμα καλάθου ΕΜ 8556 (Πίν. 2) (από την κόγχη).

Συμπληρωμένο στη μία λαβή και στο εκατέρωθέν της τμήμα του χείλους. Ελαφρώς αποκρουσμένο στο χείλος και στη βάση. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή στιλπνή κατά τόπους, τελείως εξίτηλη στη μία πλευρά του αγγείου, καστανή σκοτεινή/μαύρη. Στόμιο ελλειψοειδές, προεξέχον επίπεδο χείλος, που χωρίζεται με εγκοπή σε πλατύτερο εξωτερικό και στενότερο εσωτερικό τμήμα. Λαβή κυλινδρική, με εγκοπή στη ράχη και στην κάτω επιφάνεια, που τη διαιρεί, επίσης, σε δύο μέρη, με αποτέλεσμα να φαίνεται ότι πρόκειται για δύο ξεχωριστές, ενωμένες λαβές, εντύπωση που επιτείνεται και από την πλαστική ταινία που περιβάλλει τα δύο σκέλη της βάσης της. Εξωτερικά, 0,02 μ. κάτω από το χείλος, πλαστική ταινία, εσωτερικά, αντίστοιχα, αυλάκωση. Σώμα κολουροκωνικό, πιεσμένο κατά το πλάτος, βάση επίπεδη, με έκκεντρη οπή.

Και στα δύο τμήματα που χωρίζεται το χείλος παράλληλες παύλες, πλατύτερες στο εξωτερικό, λεπτότερες στο εσωτερικό, περίπου αντίστοιχες. Ανάλογες παύλες στα τμήματα της λαβής. Κάτω από το χείλος ταινία, πλατιά (0,02 μ.) η εσωτερική, λεπτή η εξωτερική. Ακολουθεί σειρά από ολόβαφα αμφικοίλου περιγράμματος θέματα, στην πλαστική ταινία ζώνη με ολόβαφους κύκλους.

26. Πρβλ. όστρακα Πίν. 16 β: κ και 17 β: λ. Επίσης, Benzi 1975, πίν. XXXII, σ. 548 (FS 45, Βραυρών). Μυλωνάς, Ελευσίς, Γ, πίν. 131γ, 664 (FS 267, τ. Θπ15).

Στο μεγαλύτερο μέρος του αγγείου, κάτω από την πλαστική ταινία, μέχρι 0,015 μ. πάνω από την ολόβαφη βάση, μεταξύ λεπτών ταινιών, ψάρια (Thynni), σε θαλάσσιο περιβάλλον που δηλώνεται με φύκια, κοράλια και βράχους, ανάμεσά τους ή πάνω στις ταινίες του πλαισίου της παράστασης. Τα ψάρια απεικονίζονται με την ουρά προς τα πάνω, ενώ το ρύγχος εγγίζει την κατώτερη ταινία του πλαισίου.

Ύψ. με λαβή 0,187, χωρίς 0,155, διάμ. βάσης 0,063, μήκ. στομίου 0,11, μικρότερο πλάτος (στο μεταξύ των λαβών διάστημα) 0,04 μ.

Theochari 1960, σ. 266-269. Benzi 1975, σ. 194-195 (αριθ. 101), πίν. V. M.R. Popham, The Palace of Knossos, AJA 68 (1964), σ. 350. Vermeule - Karageorghis 1982, σ. 75, 209 (VII.J). P.A. Mountjoy, The Marine Style Pottery of LH IB/ LH IIA: Towards a Corpus, BSA 79 (1984), σ. 167, 174. J.H. Grouwel - C.E. Morris, Early Mycenaean Fish Krater from Maroni, Cyprus, BSA 82 (1987), σ. 43-44.

ΥΕ II/IIIA (ΥΜ II/IIIA).

2. Τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο ΜΠ 5990 (Πίν. 2).

Συγκολλημένο και συμπληρωμένο, ελαφρώς αποκρουσμένο, πρακτικά ακέραιο. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη, καστανή σκοτεινή. Χείλος λοξό, έξω νεύον, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, λαβές αγκύλες στην ακμή του ώμου, ώμος ελαφρώς κυρτός, κυλινδρικό κατώτερο σώμα, βάση ελαφρώς κυρτή.

Ολόβαφα, πιθανόν χείλος, εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια λαιμού, ράχη λαβών. Στην αρχή του ώμου ομάδα από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες, μεταξύ των λαβών μετοπική διακόσμηση, πλαισιωμένη με ταινία, αποτελούμενη από κατακόρυφα τοποθετημένα ολόβαφα τριγωνικά κοσμήματα και ενδιάμεσες, επίσης, κατακόρυφες λεπτές ταινίες. Πλατιά ταινία στην αρχή της κοιλιάς και γύρω από τη βάση, στην κάτω επιφάνεια ομόκεντροι κύκλοι, στο κέντρο ολόβαφος.

Ύψ. 0,135, διάμ. στομίου 0,088, διάμ. βάσης 0,15 μ.

FS 94. FM 65:9, πρβλ. πιθαμφορίσκο, ΕΜ 11734, FS 45, από τον τ. 8 της Αλυκής, Σγουρίτσα 1988, II, εικ. 125. Mountjoy 1986, σ. 72 εικ. 81 (5), FS 45, σ. 85 εικ. 101 (6), FS 225.

ΥΕ IIIA2.

3. Τρίωτο αλάβαστρο ΜΠ 5987 (Πίν. 2) (από την κόγχη).

Ακέραιο, αποκρουσμένο στο χείλος και στην κοιλιά. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη κατά τόπους, μαύρη. Χείλος έξω νεύον, λαιμός υποτυπώδης, χοανοειδής, λαβές αγκύλες στον ώμο, σώμα αμφικωνικό, βάση επίπεδη.

Ολόβαφα χείλος, εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια λαιμού και ράχη λαβών. Συνεχές κύμα στο μέσο, πάνω από αυτό, μεταξύ των λαβών, διπλή σειρά στιγμών. Ταινία κάτω από το μέσο του αγγείου και στην περιφέρεια της βάσης.

Ύψ. 0,082, διάμ. στομίου 0,067, διάμ. βάσης 0,055, μέγ. διάμ. 0,15 μ.

FS 82. FM 32. Δεν ταυτίζεται ο ακριβής τύπος, πρβλ. 32:5 και 24. Πρβλ. Παντελίδου 1975, σ. 86 (αριθ. 17), πίν. 25δ.

ΥΕ IIB/IIIA.

4. Τρίωτος πιθαμφορέας ΜΠ 5986 (Πίν. 2) (από την κόγχη).

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος, πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή στιλπνή κατά τόπους, ελαφρώς εξίτηλη, καστανή και μαύρη. Χείλος προεξέχον, πλατύ (0,012 μ.), ελαφρώς έξω νεύον, λαιμός χαμηλός, αμφικοίλου περιγράμματος, με πλαστικό δακτύλιο στη βάση του, τρεις κατακόρυφα τοποθετημένες στον ώμο ταινιωτές λαβές, με πλαστική νεύρωση στο μέσο τους, σώμα απιόσχημο, βάση υποτυπώδης δισκοειδής.

Ολόβαφα εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια λαιμού, ράχη λαβών, κατώτερο τμήμα αγγείου

και βάση. Στο χείλος κυματοειδής λεπτή ταινία, απλή λεπτή στη βάση του λαιμού, ελλειψοειδής στεφάνη περιβάλλει τις λαβές, στο άνω μισό του αγγείου τρεις αργοναύτες, ανά ένας μεταξύ των λαβών. Ακολουθεί ομάδα από τέσσερις λεπτές ταινίες, μία πλατιά και πάλι τέσσερις λεπτές.

Ύψ. 0,215, διάμ. στομίου 0,103, διάμ. βάσης 0,08, μέγ. διάμ. 0,18 μ.

FS 23. FM 22:15, πρβλ. τη ραμφόστομη πρόχου ΜΠ 5989 (θαλ. τ. II-6).

Theochari 1960, πίν. XXXVb. Benzi 1975, σ. 95 (αριθ. 102), πίν. V.

ΥΕ IIIA1.

5. Δίωτος σκύφος ΜΠ 5988 (Πίν. 3) (από την κόγχη).

Συγκολλημένος, συμπληρωμένος σε μικρά τμήματα του χείλους και του σώματος, αποκρουσμένος, πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός, σκοτεινός κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, απολεπισμένο στο άνω τμήμα της μιας πλευράς, βαφή στιλπνή κατά τόπους, εξίτηλη στη μία πλευρά του αγγείου, κόκκινη. Στόμιο ελλειψοειδές, χείλος ελαφρώς έξω νεύον, λαβές οριζόντια τοποθετημένες επάνω από το μέσο, βάση δακτυλιόσχημη.

Ολόβαφα χείλος και βάση. Ταινία κάτω από το χείλος, εσωτερικά. Η τριμερής διάταξη χρώματος σώζεται στη μία λαβή. Στο άνω μισό του αγγείου, στη μία πλευρά, μετοπικό κόσμημα αποτελούμενο από κατακόρυφες λεπτές ταινίες με ενδιάμεσες τεθλασμένες, συμμετρικά τοποθετημένες, και εκατέρωθεν σπείρες με διαγραμμισμένο εσωτερικό. Στην άλλη πλευρά σώζονται μόνον ίχνη της διακόσμησης, ομάδα από λεπτές κατακόρυφες ταινίες κοντά στη λαβή. Ομάδα από λεπτότατες ταινίες στο μέσο του αγγείου.

Ύψ. 0,095, διάμ. στομίου 0,135-0,146, διάμ. βάσης 0,051 μ.

FS 284. FM 50:7. Για τη διαγραμμισμένη σπείρα, πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 10, 5 (Βουρβάτσι). Mountjoy 1986, σ. 122 εικ. 15. Επίσης, L. Morricone, ASAtene 43-44 (1965-66), σ. 282 (αριθ. 11, 640), εικ. 322 (Λαγκάδα Κω). Mountjoy 1986, σ. 130 εικ. 160, 1.

ΥΕ IIIB2 (;).

6. Ραμφόστομη πρόχους ΜΠ 5989 (Πίν. 3).

Συμπληρωμένη στην προχοή και σε μικρό τμήμα της κοιλιάς. Πρακτικά ακέραιη. Πηλός καθαρός, ροδόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή στιλπνή κατά τόπους, ελαφρώς εξίτηλη, κοκκινοκάστανη και καστανή. Λαιμός υψηλός και λεπτός με πλαστικό δακτύλιο στη βάση του, κοιλιά σφαιρική, βάση δισκοειδής, λαβή ταινιωτή, με πλαστική νεύρωση στο μέσο, πλαστική προεξοχή στη βάση της και οπές αερισμού στην αρχή της, κοντά στο χείλος, και στην προεξοχή της βάσης. Απόπειρες κατασκευής και άλλων τέτοιων οπών διακρίνονται στο λαιμό και στη ράχη της λαβής.

Κάτω από την προχοή παράλληλες καμπύλες ταινίες, δύο ταινίες στο μέσο και μία στη βάση του λαιμού, ακολουθεί στεφάνη πετάλων που περιγράφεται με λεπτή ταινία. Στο άνω μισό του αγγείου τρεις αργοναύτες με σώμα διαμορφωμένο μόνον από τα στελέχη των σπειρών. Τέσσερις πλατιές ταινίες επάνω από τη βάση, βάση ολόβαφη. Ίχνη χρώματος στη ράχη της λαβής, δακτύλιος γύρω από τη βάση της.

Ύψ. 0,25, μέγ. διάμ. 0,21, διάμ. βάσης 0,076 μ.

FS 144. FM 22:15, πρβλ. τον τρίωτο πιθαμφορέα ΜΠ 5986 (θαλ. τ. II-4). Stubbings 1947, πίν. 14, 3 (Βουρβάτσι). Παντελίδου 1975, σ. 87 (αριθ. 19), πίν. 27α. Α. Κεραμόπουλλος, ΑΔ 3 (1917), σ. 83 Εικ. 59 (τ. 2 Ισμηνίου). V. Hankey, BSA 47 (1952), σ. 468, πίν. 24 (τ. VII Τρύπας).

ΥΕ IIIA1.

7. Δίωτη κύλιξ ΕΜ 13751 (Πίν. 3).

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη, πρακτικά ακέραιη. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο. Άβαφη. Στόμιο ελλειψοειδές, χείλος έξω νεύον, γάστρα σχετικά αβαθής, κωνική, υψηλό στέλεχος, βάση επίπεδη με δακτύλιο στην περιφέρεια, λαβές ταινιωτές.

Ύψ. 0,168, ύψ. στελέχους 0,09, διάμ. στομίου 0,13-0,138, διάμ. βάσης 0,074 μ.

FS 266. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 5, 6 (Βουρβάτσι), πίν. 7, 2 (Πικέρμι). Immerwahr 1971, πίν. 46, 1 (τ. XV-1), 52, 15 (τ. XXIV-15). Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 251 (ΜΠ 5037, τ. Β. Αλυκής), εικ. 328, δεξιά (ΜΠ 5129, τ. Δ Αλυκής). Prosymna, ΙΙ, εικ. 235, 1066 (τ. XXXIII).

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

8. Δίωτη κύλιξ ΕΜ 13752 (Πίν. 3) (από την κόγχη).

Συγκολλημένη και ελαφρώς αποκρουσμένη, πρακτικά ακέραιη. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή ελαφρώς εξίτηλη κατά τόπους, καστανή σκοτεινή/μαύρη. Στόμιο ελλειψοειδές, χείλος ελαφρώς εξώκυρτο, γάστρα μέτρια βαθιά, αμφικωνική, στέλεχος υψηλό, βάση ελαφρώς επιπεδόκυρτη, λαβές ελλειψοειδούς διατομής.

Χείλος ολόβαφο, ίχνη χρώματος στη ράχη των λαβών, στο άνω τμήμα της γάστρας ζώνη με μυκηναϊκό άνθος, στη μία πλευρά, δίπλα στη λαβή, τέσσερα κοσμήματα σε σχήμα S τοποθετημένα κατακόρυφα, έξι λεπτότατες ταινίες στο μέσο, τέσσερις μέτρια πλατιές, συμμετρικά τοποθετημένες, στο στέλεχος και δύο στη βάση.

Ύψ. 0,176, ύψ. στελέχους 0,073, διάμ. στομίου 0,132-0,143, διάμ. βάσης 0,084 μ.

FS 258. FM 18:113, πρβλ. Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 23 (ΕΜ 11590, FS 182, τ. 2 Αλυκής). Benzi 1992, πίν. 7e, T7/5, άτεχνης εκτέλεσης.

Theochari 1960, πίν. XXXVc. Benzi 1975, σ. 195 (αριθ. 103), πίν. V.

ΥΕ ΙΙΙΒ1.

9. Πρόχους ΕΜ 13754 (Πίν. 3).

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη, πρακτικά ακέραιη. Πηλός ακάθαρτος, κεραμόχρωμος, ανοικτότερο αλείφωμα, βαφή θαμπή, εξίτηλη, κόκκινη ανοικτή και σκοτεινή. Ολόβαφη. Στόμιο ελαφρώς ελλειψοειδές, χείλος εξώκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική, βάση υποτυπώδης δισκοειδής, λαβή κυλινδρική.

Ύψ. 0,234, διάμ. στομίου 0,09-0,095, μέγ. διάμ. 0,19, διάμ. βάσης 0,073 μ.

FS 109. Πρβλ. Παντελίδου 1975, σ. 125 (αριθ. 1), πίν. 60α.

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

10. Φλάσκη ΕΜ 13749 (Πίν. 4).

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη στα 3/4 του χείλους και σε μερικά τμήματα της κοιλιάς, αποκρουσμένη. Πρακτικά ακέραιη. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, εύκολα απολεπιζόμενο, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, καστανή ανοικτή, σκοτεινή/μαύρη. Χείλος προεξέχον, πλατύ (πλ. 0,05 μ.), έξω νεύον, λαιμός υψηλός, λεπτός, κυλινδρικός, στη βάση του πλαστικός δακτύλιος, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη κατά το πλάτος, βάση υψηλή, δακτυλιόσχημη, λαβές τοξωτές, ταινιωτές.

Ολόβαφα ράχη λαβών και βάση. Ίχνη χρώματος στο χείλος και στην εσωτερική επιφάνεια του λαιμού, ταινία στην αρχή, πάνω από το μέσο και στη βάση του λαιμού. Στην κοιλιά ομόκεντροι κύκλοι, τρεις πλατύτεροι κατά κανονικά διαστήματα, κέντρο ολόβαφο. Στις πλευρές, κάτω από τη βάση των λαβών μέχρι τη βάση, συνεχή ομόκεντρα τόξα.

Ύψ. 0,102, ύψ. λαιμού 0,05, πλ. κοιλιάς 0,115, διάμ. στομίου 0,014, διάμ. βάσης 0,04 μ.

FS 188. FM 44:2, πρβλ. τις ενάλληλες γωνίες του νεότερου σκεύους από το Βουρβάτσι, Benzi 1975, πίν. XXVIII, 471, και τις οριζόντιες τεθλασμένες της φλάσκης από την Ιαλυσό, Mee 1982, πίν. 13, 1 και Benzi 1992, πίν. 49a, T28/7.

ΥΕ ΙΙΙΑ1/2.

11. Ασκός ΜΠ 5991 (Πίν. 4) (από το θάλαμο).

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος, πρακτικά ακέραιος. Πηλός μέτρια καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο. Άβαφος. Μαύρα στίγματα, κυρίως, στο κατώτερο τμήμα του. Σώμα σφαιρικό πιεσμένο, άνω επιφάνεια σχεδόν επίπεδη, στο άκρο της λοξά τοποθετημένη προχοή,

χείλος εξώκυρτο, λαιμός χοανοειδής, λαβή ταινιωτή, από τη βάση του λαιμού μέχρι το κέντρο της άνω επιφάνειας, βάση επίπεδη. Ισορροπία ασταθής.

Ύψ. 0,17, διάμ. στομίου 0,05, μέγ. διάμ. 0,18, διάμ. βάσης 0,067 μ.

FS 195. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 16, 8 και 9 (Βουρβάτσι). Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 286 (ΜΠ 5127, λακκ. τ. γ5 δρόμου τ. Γ Αλυκής).

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

12. Δίωτη κύλιξ ΕΜ 13753 (Πίν. 4).

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη, πρακτικά ακέραιη. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή θαμπή, κόκκινη. Ολόβαφη, εσωτερικά και εξωτερικά. Χείλος πλατύ (0,01 μ.), έξω νεύον, γάστρα βαθιά, σφαιροκωνική, στέλεχος πολύ χαμηλό, βάση επίπεδη, με υποτυπώδη δακτύλιοστην περιφέρεια, λαβές ταινιωτές, από το χείλος μέχρι λίγο πάνω από το μέσο της γάστρας. Πρόχειρης κατασκευής, ασταθούς ισορροπίας.

Ύψ. 0,145-0,159, διάμ. στομίου 0,15-0,155, διάμ. βάσης 0,075 μ.

FS 263. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 6, 5 (Βελανιδέζα).

ΥΕ ΙΙ/ΙΙΙΑ.

13. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΕΜ 13747 (Πίν. 5) (από την κόγχη).

Συγκολλημένος, συμπληρωμένος σε μικρά τμήματα της λαβής, της βάσης και της κοιλιάς, ελαφρώς αποκρουσμένος. Πρακτικά ακέραιος. Πηλός σχετικά καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, καστανή ανοικτή/κόκκινη. Δίσκος επίπεδος, χείλος εξώκυρτο, λαιμοί λοξά τοποθετημένοι, αμφικοίλου περιγράμματος, λαβές ταινιωτές, σώμα απιόσχημο, κατώτερο τμήμα χαμηλό, πλατύ, αμφικοίλου περιγράμματος, βάση δακτυλιόσχημη.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβών, εκτός από εξηρημένο χρώματος τρίγωνο εκατέρωθεν του δίσκου, κατώτερο τμήμα και βάση. Στο δίσκο άτεχνοι ομόκεντροι κύκλοι. Ταινία στην αρχή του λαιμού της προχοής, στις βάσεις των λαιμών και των λαβών. Στον ώμο δικτυωτό κόσμημα. Στην αρχή της κοιλιάς πλατιά ταινία και τέσσερις λεπτότερες, στο μέσο δύο λεπτές και πάνω από το ολόβαφο τμήμα, επίσης, πλατιά και τέσσερις λεπτές.

Ύψ. 0,107, διάμ. δίσκου 0,025, διάμ. στομίου 0,02, μέγ. διάμ. 0,087, διάμ. βάσης 0,035 μ.

FS 166. FM 57:2. Πρβλ. Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 270, αριστερά (ΜΠ 5089, λακκ. τ. γ5 δρόμου τ. Γ Αλυκής). Alt-Ägina, IV, 1, σ. 89, πίν. 23, 231.

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

14. Τρίωτος πιθαμφορίσκος ΕΜ 13748 (Πίν. 4) (από την κόγχη).

Ελλιπής σε μία λαβή και σε τμήματα του χείλους, του λαιμού και του σώματος. Συγκολλημένος και συμπληρωμένος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, μαύρη. Η επιφάνεια του αγγείου φθαρμένη. Χείλος προεξέχον, πλατύ (πλ. 0,007 μ.), έξω νεύον, λαιμός χαμηλός, αμφικοίλου περιγράμματος, λαβές αγκύλες στον ώμο, κοιλιά σφαιρική, κατώτερο τμήμα αμφικοίλου περιγράμματος, βάση δακτυλιόσχημη.

Ολόβαφα εξωτερική επιφάνεια λαιμού, ράχη λαβών, κατώτερο τμήμα αγγείου και βάση. Λεπτή ταινία στο μέσο του χείλους, ίχνη χρώματος στην εσωτερική επιφάνεια του λαιμού. Ταινία στην αρχή του ώμου, μεταξύ των λαβών φυλλοφόρος ταινία, στην αρχή της κοιλιάς και πάνω από το κατώτερο τμήμα του αγγείου ομάδα από πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες.

Ύψ. 0,135, διάμ. στομίου 0,067, μέγ. διάμ. 0,105, διάμ. βάσης 0,051 μ.

FS 45. FM 64:21. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 12, 6 (Βουρβάτσι). Benzi 1975, πίν. XXXI, 529 (Λιγόρι). Immerwahr 1971, πίν. 44, 3 (τ. XIII), 48, 1 (τ. XVIII).

ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β.

15. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 5992 (Πίν. 5).

Ακέραιος, ελαφρώς αποκρουσμένος. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ελαφρώς ανοικτότερο, βαφή στιλπνή, ελαφρώς εξίτηλη, κοκκινοκάστανη. Στο κέντρο του δίσκου κοιλότητα,

χείλος εξώκυρτο, λαιμοί λοξά τοποθετημένοι, αμφικοίλου περιγράμματος, λαβές ταινιωτές, σώμα απιόσχημο, το κατώτερο τμήμα στενεύει έντονα, αμφικοίλου περιγράμματος, βάση επίπεδη.

Ολόβαφα δίσκος, εκτός από το κέντρο, ράχη λαβών, εκτός από εξηρημένο χρώματος τρίγωνο εκατέρωθεν του δίσκου, χείλος, κατώτερο τμήμα αγγείου και βάση. Στη βάση των λαιμών και στο κάτω μέρος του ώμου πλατιά ταινία. Στον ώμο συνεχές κύμα. Στην αρχή της κοιλιάς, μεταξύ λεπτών ταινιών, πλατιά (0,03 μ.) ζώνη με κατακόρυφα ή ελαφρώς λοξά, ολόβαφα, τετράπλευρα/ορθογώνια (πλ. 0,013-0,023 μ.), τοποθετημένα σε περίπου ίσες μεταξύ τους αποστάσεις. Ακολουθούν δύο ομάδες από λεπτές εξωτερικές ταινίες και πλατιά ενδιάμεση, πάνω από το κατώτερο τμήμα δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες.

Ύψ. 0,185, διάμ. δίσκου 0,046, διάμ. στομίου 0,026, μέγ. διάμ. 0,16, διάμ. βάσης 0,052 μ.

FS 167. FM 32:5. Το κόσμημα της ζώνης στην αρχή της κοιλιάς δεν ταυτίζεται.

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

16. Πρόχους ΕΜ 13757 (Πίν. 5).

Ακέραιη, ελαφρώς αποκρουσμένη. Πηλός ακάθαρτος, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη, μαύρη. Ολόβαφη. Χείλος εξώκυρτο, λαιμός χαμηλός, αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική, βάση υποτυπώδης δισκοειδής, λαβή ελλειψοειδούς διατομής.

Ύψ. 0,21, διάμ. στομίου 0,091-0,096, μέγ. διάμ. 0,18, διάμ. βάσης 0,055 μ.

FS 105. Πρβλ. Berbati, εικ. 40 (τ. XI).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

17. Τριποδικός ηθμός με πώμα ΜΠ 5993 (Πίν. 5) (από την κόγχη).

Ακέραιος, αποκρουσμένος στο χείλος και στην περιφέρεια του κατώτερου τμήματος του πώματος. Πηλός ακάθαρτος, έντονα κεραμόχρωμος. Άβαφος. Τραχιά η εξωτερική επιφάνεια. Στόμιο ελλειψοειδές, χείλος κατακόρυφο, λαβή ταινιωτή, από το χείλος μέχρι σχεδόν τη ρίζα του ενός ποδιού, σώμα σφαιρικό, οξυκατάληκτο, οπές στο κατώτερο τμήμα του, τα πόδια τετράπλευρης διατομής με στρογγυλεμένο και αποκλίνον λοξά προς τα έξω το άκρο. Το πώμα κολουροκωνικού σχήματος με τρεις επάλληλες σειρές οπών στο ανώτερο τμήμα και μία στην κορυφή κάτω από την ταινιωτή λαβή.

Ύψ. 0,102, διάμ. στομίου 0,065-0,07, ύψ. ποδιών 0,083, ύψ. πώματος με λαβή 0,055, διάμ. 0,083 μ.

FS 313. Πρβλ. L. Morricone, ASAtene 43-44 (1965-66), σ. 45 εικ. 16 (331), σ. 46 (αριθ. 4, 331, τ. 8 Ελαιώνα Κω). O. Broneer, Hesperia 8 (1939), σ. 400, 401 εικ. 83b. Α. Κεραμόπουλλος, ΑΔ 3 (1917), σ. 91 Εικ. 65, 5 (χωρίς πώμα, τ. 3 Ισμηνίου). Prosymna, II, εικ. 368, 852 (οι οπές στο άνω τμήμα του σκεύους), εικ. 375, 906 (το πώμα) (τ. XLII). Επίσης πρβλ. τα δύο ανάλογα σκεύη της ανασκαφής 1968, 1968-8 (ΜΠ 4879) και -40 (ΜΠ 4926).

ΥΕ ΙΙΙ.

Διάφορα

1. Κωνικό σφονδύλι ΕΜ 13773.

Από ερυθρόφαιο στεατίτη. Ύψ. 0,01, διάμ. βάσης 0,017 μ.

2. Χάλκινος δακτύλιος ΕΜ 13772 (Πίν. 6).

Σε δύο κομμάτια. Διάμ. 0,023 μ. Πρβλ. τον αντίστοιχο δακτύλιο από τον τ. 1, 1968, διαμ. 0,018 μ. Περατή, Β, σ. 291.

3. Δύο ψήφοι από φαγεντιανή ΕΜ 13772 (Πίν. 6).

Σφαιρικές. Διάμ. 0,009 μ.

4. Σκαραβαίος ΕΜ 13772 (Πίν. 6).

Κατασκευασμένος από φαγεντιανή, πρασινογάλανου χρώματος, πολύ καλής διατήρησης. Δε σώζει σημεία της αρχικής εφυάλωσης. Διάτρητος κατά το μεγάλο άξονα.

Στη ράχη και στις πλευρές αποδίδονται τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του εντόμου: Στο επιστόμιο (clypeus) εγχαράξεις, εκατέρωθεν του κεφαλιού δηλώνονται τα μάτια, ο προθώραξ χωρίζεται από τα έλυτρα και αυτά μεταξύ τους με διπλή αυλάκωση, σε κάθε έλυτρο χαράσσεται ένα Λ, τα πόδια αποδίδονται στα πλάγια με πυκνές εγχαράξεις.

Η παράσταση της κάτω επιφάνειας, τοποθετημένη κατακόρυφα και πλαισιωμένη με λεπτό χάραγμα κατά μήκος της περιφέρειας, απεικονίζει γρύπα, κατά τομή, καθισμένο στα οπίσθια πόδια, με το κεφάλι στραμμένο σε αντίθετη από το σώμα κατεύθυνση και ανοικτά φτερά, και από κάτω το ιερογλυφικό σημείο του ελλειψοειδούς δοχείου nwb.

Μήκ. 0,017, πλ. 0,013, ύψ. 0,007 μ.

Για την απόδοση αυτών των ειδικότερων χαρακτηριστικών στην άνω επιφάνεια και στο πλάι ήδη από τη XIX δυναστεία, πρβλ. P. Newberry, Egyptian Antiquities. Scarabs, Λονδίνο 1906, σ. 74, εικ. 75, 75 (XIX δυναστεία). Όμοια παράσταση και απόδοση του γρύπα, με ιερογλυφική όμως επιγραφή, περίτεχνα διαμορφωμένο το δοχείο, φυτικό θέμα μπροστά στα πρόσθια πόδια του και απλούστερη την άνω επιφάνεια, σε ανάλογων διαστάσεων (μήκ. 0,0177, πλ. 0,013, ύψ. 0,0084 μ.), από διαφορετικό όμως υλικό, σκαραβαίο του α΄ μισού της 1ης χιλιετίας από το Κίτιο, Kitio II, σ. 41-42 (Kit 429).

5. Ψήφος σε σχήμα διπλού αργοναύτη, ΕΜ 13773 (Πίν. 6).

Από υαλόμαζα. Δύο παράλληλα τρήματα άνω και κάτω. Οπίσθια επιφάνεια επίπεδη.

Ύψ. 0,007, πλ. 0,016 μ.

Prosymna, II, εικ. 379, 1 (τ. XLII). Περατή, Β, σ. 305 εικ. 128 (34), Γ, πίν. 27α (Δ 119, τ. 74).

6. Ψήφος σωληνωτή, με λεπτές και πυκνές εγκάρσιες αύλακες, ΕΜ 13773 (Πίν. 6).

Από υαλόμαζα. Τρήμα κατά τον άξονα (segmented).

Μήκ. 0,015 μ.

Σακελλαρίου 1984, σ. 295, 25. Prosymna, II, εικ. 599, 7.

7. Ψήφος τύπου πλοκάμου κρεμαστού από στέλεχος, ΕΜ 13773 (Πίν. 6).

Από υαλόμαζα. Με δύο παράλληλα τρήματα στο στέλεχος και κατά τη διάμετρο της έλικας. Οπίσθια επιφάνεια επίπεδη.

Ύψ. 0,025 μ.

Σακελλαρίου 1985, σ. 299, 62. Prosymna, II, εικ. 300, 8 (τ. XXXVII). Πρβλ. τη χρυσή, Benzi 1992, πίν. 116i, T5/13A.

8. Ψήφοι ΕΜ 13775 (Πίν. 6).

1) Από υαλόμαζα: α) Μεγάλος αριθμός δισκοειδών. Διάμ. 0,001-0,002 μ. β) Κυλινδρικού σχήματος. Μήκ. 0,008-0,01 μ.

2) Από πέτρα ημιπολύτιμη (σάρδιο, αχάτη, στεατίτη) και κοινή, πράσινου και ερυθρωπού χρώματος: α) Φακοειδείς. β) Σωληνωτές. γ) Ρομβοειδείς. δ) Σφαιρικές.

3) Από πηλό. Ρομβοειδείς, μήκ. 0,008-0,012 μ. Μία φέρει οριζόντια χαράγματα.

4) Από όστρεα.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ Ι. ΚΟΝΤΗ - Β. ΠΕΤΡΑΚΟΥ (1960)

Δύο θαλαμοειδείς, οι 1 και 6, και τέσσερις λακκοειδείς, οι 2, 3, 4 και 5, αποκαλύφθηκαν τον Οκτώβριο του 1960, στην περιοχή του θαλ. τ. Ι (1953). Οι σχετικές πληροφορίες περιορίζονται στην ανασκαφική αναφορά του ΑΔ 16 (1960), Χρονικά, σ. 39-40.

Από τους τάφους αυτούς ανασκάφηκαν μόνον οι θαλαμοειδείς, επειδή οι υπόλοιποι είχαν καταστραφεί από τη μηχανική άροση. Μεγαλύτερος ήταν ο τ. 1, στον οποίο βρέθηκαν πολυάριθμα

αγγεία και όστρακα, ειδώλια τύπου Φ, χάλκινα και μολύβδινα αντικείμενα, ψήφοι από υαλόμαζα, οστέινες περόνες και σφονδύλια από στεατίτη. Στο δρόμο και στο θάλαμό του είχαν ανοιγεί δύο λακκοειδείς τάφοι, αντίστοιχα οι τ. 7 και τ. 8 κατά τους ανασκαφείς, για τους οποίους όμως δεν υπάρχουν πληροφορίες, εάν χρησιμοποιήθηκαν για ανακομιδή ή πρωτογενή ταφή.

Τα παλαιότερα ευρήματα της ομάδας των τάφων αυτών ανήκουν στην αρχή του 14ου αι. (ΥΕ ΙΙΙΑ1) και τα νεότερα στο 12ο (ΥΕ ΙΙΙΓπρ.)[27]. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν ορισμένα ευρήματα του τάφου 1. Το ΥΕ ΙΙΙΒ θήλαστρο ΜΠ 6004 (αριθ. 12), η ΥΕ ΙΙΙΑ1/2 ραμφόστομη πρόχους ΜΠ 6012 (αριθ. 22) και η ομάδα των οστράκων από την επίχωση του δρόμου, επίσης, του τάφου Α με εικονιστικές παραστάσεις που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ2, ΥΕ ΙΙΙΒ και ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Τόσο οι τάφοι όσο και τα έθιμα ταφής ακολουθούν τους γνωστούς τύπους και τις συνήθειες της μυκηναϊκής Αττικής.

Θαλαμοειδής τάφος 1 (1960)

Κεραμική

1. Προχοΐσκη ΕΜ 13755 (Πίν. 7).

Ακέραιη, ελαφρώς αποκρουσμένη. Πηλός σχετικά καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, ελαφρώς σκοτεινότερο, διακόσμηση θαμπή, κόκκινη ανοικτή και σκοτεινή. Χείλος εξώκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική, βάση υποτυπώδης δακτυλιόσχημη, λαβή κυλινδρική.

Ολόβαφο χείλος, ταινία στη βάση του λαιμού, τρεις ισοπλατείς, συμμετρικά τοποθετημένες στο άνω τμήμα της κοιλιάς μέχρι το μέσο του αγγείου. Στη ράχη της λαβής ελαφρώς κυματοειδής ταινία.

Ύψ. 0,20, διάμ. στομίου 0,065-0,07, μέγ. διάμ. 0,175, διάμ. βάσης 0,065 μ.

FS 110. Πρβλ. Benzi 1975, πίν. XVII, 258 (Κοπρέζα), πίν. XXVII, 462 (Βουρβάτσι), πίν. XXX, 517 (Λιγόρι). Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 29 (ΕΜ 12180 τ. 2 Αλυκής).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

2. Προχοΐσκη ΕΜ 13756 (Πίν. 7).

Ακέραιη, ελαφρώς αποκρουσμένη. Πηλός ακάθαρτος, φαιός, αλείφωμα υποκίτρινο, απολεπισμένο στο μεγαλύτερο τμήμα του αγγείου. Άβαφη. Χείλος εξώκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική, βάση δισκοειδής, λαβή κυλινδρική. Εμφανή τα ίχνη του τροχού στην επιφάνεια του αγγείου.

Ύψ. 0,20, διάμ. στομίου 0,09, μέγ. διάμ. 0,17, διάμ. βάσης 0,07 μ.

FS 109. Πρβλ. την πρόχου ΕΜ 13754 (θαλ. τ. ΙΙ, 1953-9) και Stubbings 1947, πίν. 15, 9 (Βουρβάτσι).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

3. Κυάθιο ΜΠ 5994 (Πίν. 7).

Ακέραιο, αποκρουσμένο στο χείλος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή κοκκινοκάστανη, κυρίως στην εσωτερική επιφάνεια, και καστανή. Χείλος εξώκυρτο, σώμα βαθύ, βάση τριγωνική, λαβή ταινιωτή, από το χείλος μέχρι το μέσο.

Ολόβαφο εσωτερικό, ίχνη χρώματος στο χείλος, ταινία τοποθετημένη 0,018 μ. κάτω από το χείλος, κηλίδα χρώματος στο άνω τμήμα της ράχης της λαβής.

27. Στη σχετική αναφορά του Archaeological Reports 1962-63, σ. 8 η κεραμική του τ. 1 χαρακτηρίζεται κυρίως ΥΕ ΙΙΙΑ, βλ. και Benzi 1975, σ. 193 υποσημ. 5. Επίσης, στο W.G. Cavanagh, Attic Burial Customs ca. 2000-700 B.C., London 1977, σ. 191, αναφέρεται ότι η χρήση του νεκροταφείου σταματά πριν την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Ύψ. 0,07, διάμ. στομίου 0,101-0,105, διάμ. βάσης 0,05 μ.
FS 215. Πρβλ. Immerwahr 1971, πίν. 38, 1. Benzi 1992, πίν. 30g, T17/c, 37g, T21/18.
ΥΕ ΙΙΙΓπρ.

4. Δίωτος σκύφος ΜΠ 5995 (Πίν. 7).
Ελλιπής σε μικρά τμήματα του χείλους. Πηλός σχετικά καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή καστανή σκοτεινή και ανοικτότερη. Στόμιο ελλειψοειδές, χείλος ελαφρώς έξω νεύον, βάση δακτυλιόσχημη, λαβές οριζόντια τοποθετημένες επάνω από το μέσο του αγγείου.
Ολόβαφα χείλος και βάση. Τριμερής διάταξη χρώματος στη ράχη των λαβών. Σε απόσταση 0,02 μ. κάτω από το χείλος υποτυπώδης φυλλοφόρος ταινία, λεπτή ταινία στο μέσο. Εσωτερικά, στον πυθμένα κύκλος.
Ύψ. 0,08, διάμ. στομίου 0,11-0,125, διάμ. βάσης 0,04 μ.
FS 284. FM 64. Πρβλ. Benzi 1975, πίν. XII, 210 (FS 283, Κοπρέζα).
ΥΕ ΙΙΙΒ.

5. Δίωτος σκύφος ΜΠ 5998 (Πίν. 7).
Συγκολλημένος και συμπληρωμένος σε μικρά τμήματα του σώματος, αποκρουσμένος στο χείλος, πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη κατά τόπους, καστανή σκοτεινή. Στόμιο ελλειψοειδές, χείλος ελαφρώς έξω νεύον, σώμα βαθύ, σφαιρικό/ωοειδές, βάση κωνική, λαβές οριζόντια τοποθετημένες 0,05 μ. κάτω από το χείλος.
Ολόβαφα χείλος και εσωτερικό. Πλατιά ταινία κάτω από το χείλος, ίχνη χρώματος στη ράχη των λαβών, ημικύκλιο χρώματος στην άνω πλευρά της βάσης τους.
Ύψ. 0,127, διάμ. στομίου 0,15-0,175, διάμ. βάσης 0,062 μ.
FS 285. Πρβλ. Περατή, Β, σ. 219 εικ. 84 (τύπος Β).
ΥΕ ΙΙΙΓπρ.

6. Πρόχους ΕΜ 13759 (Πίν. 8).
Συγκολλημένη, ελαφρώς συμπληρωμένη στο λαιμό, πρακτικά ακέραιη. Πηλός ακάθαρτος, σκοτεινός κεραμόχρωμος/φαιός, αλείφωμα υπόλευκο, απολεπισμένο σε πολλά σημεία. Άβαφη. Στόμιο κακοσχηματισμένο, σχεδόν τριφυλλόσχημο, χείλος εξώκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική, βάση δισκοειδής, λαβή κυλινδρική. Ορατά τα ίχνη του τροχού στην εσωτερική επιφάνεια του λαιμού. Πριν από την όπτηση φαίνεται ότι το αγγείο δέχτηκε πίεση από άλλο αντικείμενο στο στόμιο, στο λαιμό και στο κατώτερο τμήμα της κοιλιάς.
Ύψ. 0,255, μέγ. διάμ. 0,215, διάμ. βάσης 0,074, μήκ. στομίου 0,108, πλ. στομίου 0,075 μ.
FS 105. Πρβλ. την πρόχου ΕΜ 13757 (θαλ. τ. ΙΙ, 1953-16).
ΥΕ ΙΙΙΒ.

7. Μόνωτη κύλιξ ΜΠ 5999 (Πίν. 8).
Συγκολλημένη στο στέλεχος, ελαφρώς αποκρουσμένη στη γάστρα, πρακτικά ακέραιη. Πηλός μέτρια καθαρός, σκοτεινός κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτό κεραμόχρωμο. Άβαφη. Χείλος έξω νεύον, με εγκοπή στη βάση του, που το διαχωρίζει από τη γάστρα, γάστρα βαθιά κωνική, έντονη γωνίωση 0,022 μ. κάτω από το χείλος, λαβή ταινιωτή, από το χείλος μέχρι λίγο κάτω από τη γωνίωση, στέλεχος λεπτό, μέτρια υψηλό, βάση επιπεδόκυρτη.
Κομψή με καθαρά γωνιώδη περιγράμματα.
Ύψ. 0,127, διάμ. στομίου 0,127, διάμ. βάσης 0,067 μ.
FS 267. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 7, 9 (Πικέρμι).
ΥΕ ΙΙΙΒ.

8. Προχοΐσκη ΜΠ 6000 (Πίν. 8).
Ακέραιη, ελαφρώς αποκρουσμένη. Πηλός ακάθαρτος, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα

όμοιο, βαφή σχετικά εξίτηλη, καστανή/καστανόμαυρη. Χείλος εξώκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική, ελαφρώς πιεσμένη, βάση δισκοειδής, λαβή κυλινδρική.

Ίχνη χρώματος στο χείλος, ταινία στη βάση του λαιμού, δύο στο μέσο της κοιλιάς, ολόβαφη ράχη λαβής, ταινία γύρω από τη βάση της.

Ύψ. 0,178, διάμ. στομίου 0,076, μέγ. διάμ. 0,145, διάμ. βάσης 0,065 μ.

FS 110. Πρβλ. την προχοΐσκη ΕΜ 13755 (θαλ. τ. 1, 1960-1), με τη μεγάλη διάμετρο στο μέσο του ύψους.

ΥΕ ΙΙΙΒ.

9. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 6001 (Πίν. 8).

Συγκολλημένος, συμπληρωμένος σε μικρό τμήμα της κοιλιάς, ελλιπής στο στόμιο και στο λαιμό της προχοής, ελαφρώς αποκρουσμένος στην κοιλιά. Πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή στιλπνή, καστανοκόκκινη. Δίσκος ελαφρώς κυρτός, χείλος εξώκυρτο, λαβές ταινιωτές, λαιμοί παράλληλοι, αμφικοίλου περιγράμματος, σώμα απιόσχημο, βάση δακτυλιόσχημη.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβής, εκτός από εξηρημένο χρώματος τρίγωνο εκατέρωθεν του δίσκου, κατώτερο τμήμα αγγείου και βάση. Στο κέντρο του δίσκου σπείρα, ταινία στην περιφέρειά του και στην αρχή του λαιμού της προχοής. Θηλιά στη βάση των λαιμών. Στον ώμο ενάλληλες γωνίες, αμελούς εκτέλεσης. Τρεις ομάδες από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες στην αρχή, στο μέσο και στο κατώτερο τμήμα της κοιλιάς.

Ύψ. 0,18, διάμ. δίσκου 0,033, μέγ. διάμ. 0,14, διάμ. βάσης 0,05 μ.

FS 167. FM 58:8, πρβλ. τον ψευδόστομο FS 173/178 από την Κοπρέζα, Benzi 1975, πίν. IX, 198.

ΥΕ ΙΙΙΒ.

10. Προχοΐσκη ΜΠ 6002 (Πίν. 8).

Ακέραιη, ελαφρώς αποκρουσμένη στο χείλος. Πηλός σχετικά καθαρός, σκοτεινός κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτό κεραμόχρωμο, βαφή θαμπή, εξίτηλη στη διακόσμηση του ώμου, καστανή/καστανοκόκκινη. Χείλος έξω νεύον, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, σώμα αμφικωνικό, βάση επίπεδη, λαβή κυλινδρική.

Ολόβαφα χείλος και ράχη λαβής. Ταινία στην αρχή του λαιμού, εσωτερικά και εξωτερικά, άλλη ιδιαίτερα πλατιά στη βάση του, δύο σχετικά λεπτές στο μέσο του αγγείου, άλλες δύο πάνω από τη βάση. Δακτύλιος χρώματος στη βάση της λαβής. Στον ώμο παράλληλες, λοξά τοποθετημένες, σχετικά πλατιές ταινίες.

Ύψ. 0,17, διάμ. στομίου 0,06, μέγ. διάμ. 0,145, διάμ. βάσης 0,042 μ.

FS 110, FM δεν ταυτίζεται, πρβλ. 64:14, Stubbings 1947, πίν. 15, 11 (υδρία από το Βουρβάτσι). Παντελίδου 1975, σ. 76 (6), πίν. 16β, δεξιά, Βλ. και Περατή, Γ, πίν. 21γ, 556, πίν. 26α, 611, πίν. 111γ, 470.

ΥΕ ΙΙΙΒ(/Γ;).

11. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 6003 (Πίν. 8).

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος σε μικρά τμήματα της κοιλιάς, πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, καστανή/καστανόμαυρη. Στο κέντρο του δίσκου κοιλότητα, χείλος εξώκυρτο, λαβές ταινιωτές, λαιμοί λοξά τοποθετημένοι, αμφικοίλου περιγράμματος, σώμα απιόσχημο με έντονα στενό το κατώτερο τμήμα, βάση δακτυλιόσχημη.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβών, εκτός από εξηρημένο χρώματος τρίγωνο εκατέρωθεν του δίσκου, και βάση. Στο δίσκο ομόκεντροι κύκλοι, ο κεντρικός ολόβαφος, ταινία στη βάση των λαιμών, των λαβών και στην αρχή του λαιμού της προχοής. Στον ώμο ενάλληλες γωνίες. Στην αρχή της κοιλιάς και στο μέσο της ομάδα από πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες. Στο κατώτερο τμήμα, πάνω από τη βάση, λεπτές ισοπαχείς ταινίες.

Ύψ. 0,157, διάμ. δίσκου 0,035, διάμ. στομίου 0,02, μέγ. διάμ. 0,145, διάμ. βάσης 0,037 μ.
FS 167. FM 58:8. Πρβλ. τον αμφορίσκο ΜΠ 6001 (θαλ. τ. 1, 1960-9).
ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

12. Θήλαστρο ΜΠ 6004 (Πίν. 9).

Συμπληρωμένο στην αρχή και κάτω από το μέσο της λαβής, αποκρουσμένο στο χείλος και στο άκρο της προχοής, πρακτικά ακέραιο. Πηλός καθαρός, πολύ ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή στιλπνή και ελαφρώς εξίτηλη κατά τόπους, καστανή ανοικτή/σκοτεινή. Χείλος εξώκυρτο, λαιμός μέτρια υψηλός, αμφικοίλου περιγράμματος, λαβή ταινιωτή, από το χείλος μέχρι τον ώμο, προχοή σωληνωτή, τοποθετημένη χαμηλά στον ώμο, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη/αμφικωνική, βάση υποτυπώδης δισκοειδής.

Ολόβαφα χείλος, βάση και προχοή. Ταινία στην αρχή και στη βάση του λαιμού, δύο στο μέσο του, μία στην αρχή του ώμου και τρεις στο μέσο του αγγείου. Στο άνω μισό του σκεύους ενάλληλες γωνίες. Συνεχή ακανόνιστα ημικύκλια, με την καμπύλη προς τα άνω, γύρω από τη βάση. Πλατιά ταινία στις ακμές της λαβής, που επεκτείνεται μέχρι τις ταινίες του μέσου, ενδιάμεσα, στη ράχη, οριζόντιες, επίσης, πλατιές.

Ύψ. 0,105, διάμ. στομίου 0,045, μέγ. διάμ. 0,115, διάμ. βάσης 0,03 μ.

FS 155. Πρβλ. το ώριμο ΜΕ θήλαστρο με σπείρες από τάφο στη Θήβα, Ε. Τουλούπα, ΑΔ 19 (1964), Χρονικά, Πίν. 231 β (κάτω). Επίσης, FLMV, πίν. ΙΙ, 12 (Ιαλυσός, διακοσμημένο με ταινίες) και Benzi 1992, σ. 342 (4), πίν. 81f, T52/4. Deiras, σ. 156, πίν. XCV, 7, 8 (τ. XXXV), με ενάλληλες γωνίες στον ώμο, και το ΥΕ ΙΙΙΓ θήλαστρο, διακοσμημένο με ψάρια, από την ανασκαφή του 1968-αριθ. 10 (χωρίς ένδειξη τάφου). FM 58:8, πρβλ. τον ψευδόστομο αμφορίσκο ΜΠ 6028 (θαλ. τ. 1-38). Για τη διακόσμηση της λαβής, πρβλ. τον προχοϊκό κύαθο ΜΠ 6016 (θαλ. τ. 1-26). Για το κόσμημα της βάσης, πρβλ. το κυλινδρικό αλάβαστρο (FS 94) θαλ. τ. 3, 1968-10. Deiras, ό.π., Prosymna, ΙΙ, εικ. 294 και 708 (708, τ. XXXVII).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

13. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 6005 (Πίν. 9).

Συγκολλημένος στην προχοή, συμπληρωμένος στο δίσκο και στην αρχή του λαιμού της ψευδοπροχοής, αποκρουσμένος στο χείλος και στο κατώτερο τμήμα της κοιλιάς. Πρακτικά ακέραιος. Πηλός σχετικά καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή στιλπνή κατά τόπους, καστανή σκοτεινή/καστανόμαυρη. Δίσκος επίπεδος, το κέντρο του ελαφρώς κοίλο, χείλος εξώκυρτο, λαβές ταινιωτές, λαιμοί λοξά τοποθετημένοι, αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική, βάση δισκοειδής.

Ολόβαφα χείλος και βάση. Στο δίσκο ομόκεντροι κύκλοι, ταινία στις ακμές των λαβών, ενδιάμεσα τρεις λοξές παράλληλες ταινίες, ταινία στη βάση των λαιμών και των λαβών, στον ώμο ενάλληλες γωνίες, στην αρχή της κοιλιάς και πάνω από τη βάση ομάδα από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες, πέντε λεπτές ισοπαχείς στο μέσο της κοιλιάς.

Ύψ. 0,095, διάμ. δίσκου 0,026, διάμ. στομίου 0,02, μέγ. διάμ. 0,09, διάμ. βάσης 0,027 μ.
FS 171. FM 58:8.
ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

14. Θήλαστρο ΜΠ 6006 (Πίν. 9).

Ελλιπές σε μικρό τμήμα της κοιλιάς, συμπληρωμένο και αποκρουσμένο στο άκρο της προχοής. Πρακτικά ακέραιο. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή στιλπνή και αρκετά εξίτηλη κατά τόπους, καστανή σκοτεινή/μαύρη. Χείλος εξώστροφο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, λαβή καλαθοειδής, ταινιωτή (πλ. 0,015 μ.), προχοή χοανοειδής, τοποθετημένη στον ώμο, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση δακτυλιόσχημη.

Ίχνη χρώματος στη ράχη της λαβής, στην εξωτερική επιφάνεια του λαιμού και στην προχοή. Ταινίες στην αρχή του ώμου. Κοιλιά ολόβαφη, βάση άβαφη.

Ύψ. με λαβή 0,12, χωρίς λαβή 0,10, διάμ. στομίου 0,035, μέγ. διάμ. 0,105, διάμ. βάσης 0,031, σωζ. μήκ. προχοής 0,037 μ.

FS 161. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 17, 7 (Βελανιδέζα). Benzi 1992, πίν. 50e, f, T28/15 και 16, με άβαφη μόνο τη βάση.

ΥΕ ΙΙΙΒ(/Γ;).

15. Δίωτος σκύφος ΜΠ 5996 (Πίν. 9).

Συγκολλημένος, ελλιπής σε μικρό τμήμα του χείλους. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή καστανή/μαύρη. Χείλος ελαφρώς εξώκυρτο, σώμα βαθύ, λαβές οριζόντια τοποθετημένες επάνω από το μέσο, βάση δακτυλιόσχημη.

Ολόβαφα χείλος και βάση. Τριμερής διάταξη χρώματος στη ράχη των λαβών, στο μεγαλύτερο άνω τμήμα του αγγείου μετοπικό κόσμημα με ζεύγος από τρεις κατακόρυφες παράλληλες λεπτές ταινίες και τρεις ενδιάμεσες ομάδες παράλληλων, οριζόντιων, συμμετρικά τοποθετημένων, επίσης, λεπτών ταινιών, εκατέρωθεν αντιθετικές σπείρες. Κάτω από το μέσο ταινία. Εσωτερικά, στο κέντρο του πυθμένα κύκλος.

Ύψ. 0,106, διάμ. στομίου 0,148, διάμ. βάσης 0,053 μ.

FS 284. FM 75, δεν ταυτίζεται, βλ. και FM 50 (αντιθετικές σπείρες).

Ι. Κοντής - Β. Πετράκος, ΑΔ 16 (1960), Πίν. 35 α. Benzi 1975, σ. 196 (αριθ. 105). Πρβλ. Prosymna, II, εικ. 425, 153, εικ. 719 (τ. XV). FLMV, πίν. XXIX, 255 (Μυκήναι).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

16. Δίωτος σκύφος ΜΠ 6007 (Πίν. 9).

Συγκολλημένος, συμπληρωμένος σε μικρά τμήματα, αποκρουσμένος. Πρακτικά ακέραιος. Πηλός σχετικά καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ελαφρώς ανοικτότερο, βαφή στιλπνή και εξίτηλη κατά τόπους, καστανοκόκκινη. Χείλος λεπτό, ελαφρώς έξω νεύον, σώμα σχεδόν σφαιρικό, βάση δακτυλιόσχημη, λαβές οριζόντια τοποθετημένες επάνω από το μέσο.

Ολόβαφα χείλος και βάση. Εσωτερικά, στη συνέχεια του χείλους ταινία, άλλη 0,025 μ. κάτω από αυτό, στον πυθμένα κύκλος. Εξωτερικά, πλατιά ταινία 0,015 μ. κάτω από το χείλος, μεταξύ των λαβών τεθλασμένη, διακεκομμένη κατά διαστήματα, δύο ισοπλατείς, μέτρια πλατιές, στο μέσο.

Ύψ. 0,107, διάμ. στομίου 0,153-0,154, διάμ. βάσης 0,05 μ.

FS 284. FM 60:2 και 61:2. Για την τεθλασμένη, πρβλ. Stubbings 1947, εικ. 17, 5, πίν. 10, 10 (Κοπρέζα).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

17. Τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο ΜΠ 6008 (Πίν. 9).

Ακέραιο. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή στιλπνή κατά τόπους, καστανή ανοικτή/μαύρη. Χείλος προεξέχον, πλατύ (πλ. 0,01 μ.), έξω νεύον, λαιμός πολύ χαμηλός, χοανοειδής, τρεις αγκύλες λαβές τοποθετημένες στον ώμο, ώμος ελαφρώς κυρτός, βάση επίπεδη.

Ολόβαφα εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια λαιμού και ράχη λαβών. Δύο λεπτές ταινίες στο χείλος, στην αρχή και στην κατάληξη του ώμου. Μεταξύ των λαβών μετοπικό κόσμημα από τεθλασμένες, κατακόρυφα τοποθετημένες, με ενδιάμεσες, επίσης κατακόρυφες, λεπτές ταινίες. Πλατιά ταινία στην ακμή του ώμου, στο μέσο της κοιλιάς και στην περιφέρεια της βάσης, λεπτή κάτω από την πρώτη και πάνω από την τελευταία. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης ομόκεντροι κύκλοι.

Ύψ. 0,085, διάμ. στομίου 0,06, διάμ. βάσης 0,11 μ.

FS 94. FM δεν ταυτίζεται, πρβλ. FM 75:2, Σγουρίτσα 1988, II, εικ. 124 (ΕΜ 11728, FS 45, τ. 8 Αλυκής).

ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β.

18. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 5997 (Πίν. 10).

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος, ελλιπής κατά το 1/4 της βάσης. Πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή στιλπνή και ελαφρώς εξίτηλη κατά τόπους, καστανή/καστανόμαυρη. Δίσκος επίπεδος, χείλος εξώκυρτο, λαβές ταινιωτές, λαιμοί σχεδόν παράλληλοι, αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική, ελαφρώς πιεσμένη, βάση δακτυλιόσχημη.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβών και βάση. Στο κέντρο του δίσκου ολόβαφος κύκλος, ομόκεντρος στην περιφέρεια. Ταινία κάτω από το χείλος και στη βάση των λαιμών, στον ώμο μυκηναϊκό άνθος, δίπλα στη μία λαβή παράλληλες, ελαφρώς λοξές λεπτές ταινίες. Τρεις ομάδες από πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες στην αρχή της κοιλιάς, στο μέσο και πάνω από τη βάση.

Ύψ. 0,105, διάμ. δίσκου 0,02, διάμ. στομίου 0,01, μέγ. διάμ. 0,10, διάμ. βάσης 0,04 μ.

FS 171. FM πρβλ. 18:90.

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

19. Μόνωτος σκύφος ΜΠ 6009 (Πίν. 10).

Συγκολλημένος, ελλιπής σε μικρά τμήματα, ελαφρώς αποκρουσμένος, πρακτικά ακέραιος. Πηλός σχετικά καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερο, βαφή εξίτηλη, καστανή/καστανόμαυρη. Χείλος ελαφρώς εξώκυρτο, σώμα σχεδόν σφαιρικό, βάση δακτυλιόσχημη, λαβή κυκλικής διατομής, οριζόντια τοποθετημένη περίπου στο μέσο.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβής και εσωτερικό, με εξηρημένο χρώματος κύκλο στον πυθμένα. Ταινία κάτω από το χείλος, στο μέσο πλοχμός από εφαπτόμενους ακανόνιστους κύκλους, ακολουθούν δύο ταινίες, ταινία πάνω από την άβαφη βάση. Πρόχειρης κατασκευής και διακόσμησης.

Ύψ. 0,08, διάμ. στομίου 0,03, διάμ. βάσης 0,048 μ.

FS 283. FM 48:15, πρβλ. Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 25 (ΕΜ 11495, FS 180, τ. 2 Αλυκής).

ΥΕ ΙΙΙΓπρ.

20. Κύαθος ΜΠ 6010 (Πίν. 10).

Ακέραιος, αποκρουσμένος στο χείλος, σε τμήματα του σώματος και στη βάση της λαβής. Πηλός σχετικά καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτό κεραμόχρωμο, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, μαύρη. Στόμιο ελλειψοειδές, χείλος λεπτό, εξώστροφο, σώμα σφαιρικό, βάση δισκοειδής, λαβή ταινιωτή, κατακόρυφα τοποθετημένη, από το χείλος μέχρι το μέσο του αγγείου, εκατέρωθεν, περίπου στο μέσο του ύψους του αγγείου, πλαστική απόφυση, εσωτερικά στο κέντρο του πυθμένα πλαστικός μικρός δίσκος.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβής, εκτός από εξηρημένο χρώματος τρίγωνο άνω, κοντά στο χείλος, και κάτω, κοντά στη βάση της, πλαστικές αποφύσεις και βάση. Κάτω από το χείλος, εσωτερικά και εξωτερικά, πλατιά ταινία. Στη ζώνη της λαβής κόσμημα σε σχήμα И, στο μέσο τρεις λεπτές ταινίες, άλλη πάνω από τη βάση. Εσωτερικά, στον πυθμένα, ομόκεντροι κύκλοι.

Ύψ. 0,066, διάμ. στομίου 0,095-0,108, διάμ. βάσης 0,038 μ.

FS 214. FM 60:2, πρβλ. Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 36 (ΕΜ 11483, FM 214, τ. 3 Αλυκής).

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

21. Αμφορίδιο ΜΠ 6011 (Πίν. 10).

Συγκολλημένο και αποκρουσμένο στο χείλος και στην κοιλιά. Πρακτικά ακέραιο. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, ανοικτή/σκοτεινή καστανή. Χείλος προεξέχον (πλ. 0,007 μ.), εξώστροφο, λαιμός υψηλός, λεπτός κυλινδρικός, πλαστικός δακτύλιος στη βάση του, δύο λεπτές ταινιωτές λαβές, από το μέσο του λαιμού μέχρι τον ώμο, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη/αμφικωνική, βάση υψηλή, δισκοειδής.

Ολόβαφα ράχη λαβών και βάση. Στο χείλος ίχνη δύο ταινιών, ταινία στην αρχή του λαιμού, εσωτερικά και εξωτερικά, στο μέσο και στη βάση του, καθώς και στη βάση των λαβών. Τρεις

ομάδες από δυο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες στην αρχή και στο μέσο της κοιλιάς και πάνω από τη βάση. Στον ώμο κατακόρυφα τοποθετημένες λεπτές παράλληλες ταινίες, εναλλασσόμενες με οριζόντια τοποθετημένες παύλες, μειούμενες προοδευτικά σε μήκος προς τα πάνω.

Ύψ. 0,12, ύψ. λαιμού 0,043, διάμ. στομίου 0,035, μέγ. διάμ. 0,10, διάμ. βάσης 0,03 μ.

FS 190. FM δεν ταυτίζεται, πρβλ. προχοΐσκη FS 114 από τον τ. Α Αλυκής, Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 196 (ΜΠ 5048). Για το σχήμα, πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 16, 2 (οδός προς Πόρτο Ράφτη).

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

22. Ραμφόστομη πρόχους ΜΠ 6012 (Πίν. 10).

Ελλιπής στην άκρη της προχοής και σε τμήμα του λαιμού. Πηλός πολύ καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή στιλπνή κατά τόπους, καστανή/καστανοκόκκινη, καστανόμαυρη. Λαιμός λεπτός, αμφικοίλου περιγράμματος, στη βάση του πλαστικός δακτύλιος, λαβή ταινιωτή, με πλαστική νεύρωση στο μέσο της και οπή αερισμού στην αρχή και στη βάση της. Κοιλιά σφαιρική, βάση δισκοειδής, αμελώς διαμορφωμένη, με αποτέλεσμα την ελλιπή ισορροπία του σκεύους.

Ολόβαφα ακμή προχοής, ράχη λαβής και βάση. Ταινία κάτω από την προχοή, στην αρχή του λαιμού και στη βάση του, δύο λεπτές στο μέσο του και μία γύρω από τη βάση της λαβής. Στο μεγαλύτερο άνω τμήμα της κοιλιάς τρεις αργοναύτες με σώμα παπυρόσχημο, απλοποιημένο παπυρόσχημο και σπειροειδές. Μεταξύ τους και στο χώρο κάτω από τη λαβή πλήθος παραπληρωματικών κοσμημάτων, ενάλληλες γωνίες, C κόσμημα, επάλληλες καμπύλες, σπείρα με στέλεχος, διπλή και τριπλή σπείρα με εφαπτόμενες. Κάτω από τη ζώνη της βασικής διακόσμησης ομάδα από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες, όμοια ομάδα πάνω από τη βάση.

Ύψ. 0,27, ύψ. λαιμού 0,075, ύψ. λαβής 0,09, πλ. λαβής 0,035, μέγ. διάμ. 0,235, διάμ. βάσης 0,075 μ.

FS 144. FM πρβλ. 22:6, 9, 10 (η διαμόρφωση του σώματος του τρίτου αργοναύτη δεν ταυτίζεται). Για τα παραπληρωματικά κοσμήματα, 58:11, 12 (ΥΕ ΙΙΙΑ2), 49:2 (ΥΕ ΙΙΙΑ1), 49:22 (ΥΕ ΙΙΙΑ2πρ.), 62: Fill ornaments, ΥΕ ΙΙΒ, ΥΕ ΙΙΙΑ2. Πρβλ. τα παραπληρωματικά θέματα ραμφόστομης πρόχου από τον τ. 69 της Ιαλυσού, Benzi 1992, πίν. 98g, T69/1.

Ι. Κοντής, Β. Πετράκος, ΑΔ 16 (1960), Χρονικά, Πίν. 35 β. Benzi 1975, σ. 196 (αριθ. 104).

ΥΕ ΙΙΙΑ1/2.

23. Οπισθότμητη προχοΐσκη ΜΠ 6013 (Πίν. 11).

Ακέραιη, ελαφρώς αποκρουσμένη στην προχοή. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, ελαφρώς ανοικτότερο, βαφή θαμπή, εξίτηλη κατά τόπους, καστανή. Προχοή τρίλοβη, λαιμός υψηλός, στενός, έντονα αμφίκοιλος, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση δισκοειδής.

Ολόβαφα ακμές προχοής και βάση. Ταινία στην αρχή του λαιμού, εσωτερικά και εξωτερικά, και στη βάση του. Στη μία πλευρά του λαιμού λεπτή κατακόρυφη ταινία ενώνει την ταινία της αρχής με εκείνη της βάσης. Στον ώμο τριπλά ενάλληλα τρίγωνα, άτεχνης εκτέλεσης. Τρεις ταινίες στην αρχή της κοιλιάς, δύο στο μέσο και πάνω από τη βάση. Παράλληλες οριζόντιες ταινίες στη ράχη της λαβής, ταινία περιβάλλει τη βάση της.

Ύψ. 0,215, μέγ. διάμ. 0,215, διάμ. βάσης 0,085, ύψ. λαιμού 0,075 μ.

FS 136 (διαφοροποιημένη στην προχοή), πρβλ. Παντελίδου 1975, σ. 89 (9), πίν. 24β (ΥΕ ΙΙΙΑ2, FS 135) και πίν. 52α. Stubbings 1947, πίν. 14, 9 (Βουρβάτσι). FM 61A:1, πρβλ. Immerwahr 1971, σ. 212 (τ. XIX-1), πίν. 49, 1 (FS 145).

ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ.

24. Προχοΐσκη ΜΠ 6014 (Πίν. 11).

Ακέραιη. Πηλός σχετικά καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υπόλευκο, απολεπισμέ-

νο κατά μεγάλο μέρος, βαφή εξίτηλη κατά τόπους, καστανή σκοτεινή/μαύρη. Χείλος περίκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη/αμφικωνική, λαβή κυλινδρική, βάση υποτυπώδης δισκοειδής, κακής διαμόρφωσης. Ασταθής η ισορροπία του σκεύους.

Ολόβαφα χείλος, βάση και, πιθανώς, ράχη λαβής. Ταινία στη βάση του λαιμού και δύο περίπου στο μέσο.

Ύψ. 0,161, διάμ. στομίου 0,075, μέγ. διάμ. 0,155, διάμ. βάσης 0,055 μ.

FS 110. Πρβλ. Benzi 1975, πίν. XXVII, 461 (Βουρβάτσι).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

25. Προχοΐσκη ΜΠ 6015 (Πίν. 11).

Ακέραιη, ελαφρώς αποκρουσμένη. Πηλός σχετικά καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή στιλπνή και εξίτηλη κατά τόπους, καστανόμαυρη. Χείλος έντονα εξώκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά αμφικωνική, βάση επίπεδη, λαβή κυκλικής διατομής.

Ολόβαφα χείλος, εξωτερική επιφάνεια λαιμού και βάση. Ταινία στη βάση του λαιμού, τρεις ισοπαχείς στο μέσο και δύο πάνω από τη βάση. Στη ράχη της λαβής οριζόντιες παύλες.

Ύψ. 0,175, διάμ. στομίου 0,08, μέγ. διάμ. 0,145, διάμ. βάσης 0,054 μ.

FS 110. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 15, 5 (Βουρβάτσι, με διακόσμηση στον ώμο). Πρβλ. την προχοΐσκη ΜΠ 6014 (θαλ. τ. 1, 1960-24), διαφοροποιημένη στη διακόσμηση του λαιμού.

ΥΕ ΙΙΙΒ.

26. Προχοϊκός κύαθος ΜΠ 6016 (Πίν. 11).

Ακέραιος, αποκρουσμένος στη βάση και στο χείλος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υπόλευκο, βαφή στιλπνή κατά τόπους, καστανή/καστανοκόκκινη. Στόμιο ανώμαλα κυκλικό, χείλος έξω νεύον, προχοή ανοικτή, σώμα βαθύ, σφαιρικό, βάση δακτυλιόσχημη, λαβή ταινιωτή υψώνεται πάνω από το χείλος.

Ολόβαφα χείλος, ακμές προχοής και βάση. Ταινία κάτω από το χείλος, την προχοή και στις ακμές της ράχης της λαβής, απ' όπου επεκτείνεται κάτω από το μέσο του αγγείου, ενδιάμεσα λοξές παράλληλες παύλες. Δύο πλατιές καμπύλες κάτω από το άκρο της προχοής και μία στη βάση της. Τέσσερις λεπτές ταινίες στο μέσο της κοιλιάς, ομάδα από δύο πλατιές και λεπτές ενδιάμεσες επάνω από τη βάση.

Ύψ. με λαβή 0,172, διάμ. στομίου 0,13-0,135, διάμ. βάσης 0,035, μήκ. προχοής 0,04 μ.

FS 253, πρβλ. τους προχοϊκούς κυάθους ΜΠ 4910 (1968-26) και 4890 (1968-18, διακοσμημένο με συνεχές κύμα). Για τη διακόσμηση της ράχης της λαβής, πρβλ. το θήλαστρο ΜΠ 6004 (θαλ. τ. 1, 1960-12).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

27. Μόνωτος σκύφος ΜΠ 6017 (Πίν. 11).

Ακέραιος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή καστανή ανοικτή/κόκκινη. Χείλος κατακόρυφο, στρογγυλεμένο, σώμα σφαιρικό με γωνίωση πάνω από τη βάση, βάση δισκοειδής, λαβή κυλινδρική, τοποθετημένη οριζόντια 0,02 μ. κάτω από το χείλος. Πρόχειρης κατασκευής, ασταθούς ισορροπίας.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβής και βάση. Ταινία αμέσως κάτω από το χείλος, εσωτερικά και εξωτερικά, στο μέσο δύο λεπτότερες, πλατιά πάνω από τη βάση.

Ύψ. 0,051, διάμ. στομίου 0,09, διάμ. βάσης 0,036 μ.

FS 283. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 9, 1 και 7 (Βουρβάτσι). Benzi 1992, πίν. 148f, P.I.21.

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

28. Προχοΐσκη ΜΠ 6018 (Πίν. 11).

Ακέραιη. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη κατά τόπους, κυρίως μαύρη/καστανή. Χείλος εξώκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση δισκοειδής, λαβή ελλειψοειδούς διατομής, ελαφρώς σιγμοειδής.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβών και βάση. Ταινία, εσωτερικά, στην αρχή του λαιμού, πλατιά στη βάση του, άλλη πάνω από τη βάση του αγγείου. Ομάδα από πέντε λεπτές στο μέσο της κοιλιάς.

Ύψ. 0,085, διάμ. στομίου 0,037, μέγ. διάμ. 0,095, διάμ. βάσης 0,03 μ.

FS 114. Πρβλ. Benzi 1975, πίν. XXVII, 451 (Βουρβάτσι).

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

29. Μόνωτος σκύφος ΜΠ 6019 (Πίν. 11).

Ακέραιος, ελαφρώς αποκρουσμένος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή στιλπνή κατά τόπους, κόκκινη. Ολόβαφος εσωτερικά και εξωτερικά. Στόμιο ελαφρώς ελλειψοειδές, χείλος εξώκυρτο, σώμα σφαιροκωνικό, βάση δισκοειδής, λαβή κυλινδρική, οριζόντια τοποθετημένη 0,03 μ. κάτω από το στόμιο.

Ύψ. 0,098, διάμ. στομίου 0,15-0,155, διάμ. βάσης 0,058 μ.

FS 283. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 9, 2 (Βουρβάτσι).

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

30. Πρόχους ΜΠ 6020 (Πίν. 12).

Ελαφρώς αποκρουσμένη στη βάση, ακέραιη. Πηλός μέτρια καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη, μαύρη με κόκκινες ανταύγειες κατά διαστήματα. Ολόβαφη. Στόμιο ελλειψοειδές, χείλος εξώκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά αμφικωνική, βάση δισκοειδής, λαβή κυκλικής διατομής. Ορατά τα ίχνη του τροχού, ιδιαίτερα από το μέσο και πάνω.

Ύψ. 0,265, διάμ. στομίου 0,095-0,10, μέγ. διάμ. 0,25, διάμ. βάσης 0,075 μ.

FS 105. Πρβλ. την πρόχου ΕΜ 13757 (θαλ. τ. ΙΙ, 1953-16).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

31. Πρόχους ΜΠ 6021 (Πίν. 12).

Ακέραιη, ελαφρώς αποκρουσμένη στο χείλος και στη βάση. Πηλός σχετικά καθαρός, σκοτεινός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή εξίτηλη, καστανή/καστανόμαυρη. Χείλος εσώκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική, βάση δισκοειδής, λαβή κυλινδρική.

Ολόβαφα χείλος και βάση. Ταινία στη βάση του λαιμού, δύο στην αρχή και στο μέσο της κοιλιάς. Ταινία κατά μήκος της λαβής και γύρω από τη βάση της.

Ύψ. 0,223, διάμ. στομίου 0,093-0,095, μέγ. διάμ. 0,195, διάμ. βάσης 0,07 μ.

FS 110. Πρβλ. προχοΐσκη ΕΜ 13756 (θαλ. τ. 1, 1960-2).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

32. Αμφορίσκος ΜΠ 6022 (Πίν. 12).

Ακέραιος, ελαφρώς αποκρουσμένος στο χείλος και στη βάση. Πηλός ακάθαρτος, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη στο κάτω μισό της μιας πλευράς, ενίοτε στιλπνή, σκοτεινή καστανή/μαύρη, με κόκκινες ανταύγειες. Ολόβαφος. Χείλος εξώστροφο (πλ. 0,005 μ.), επίπεδο, λαιμός μέτρια υψηλός, αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική, βάση υποτυπώδης δισκοειδής, λαβές ταινιωτές.

Ύψ. 0,175, ύψ. λαιμού 0,046, διάμ. στομίου 0,077-0,08, μέγ. διάμ. 0,175, διάμ. βάσης 0,063 μ.

FS 69. Πρβλ. Stubbings 1947, εικ. 19, τύπος Ε1, πίν. 13, 3 (Βουρβάτσι). Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 385 (ΕΜ 12610, λαθρανασκαφή 1880).

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

33. Θήλαστρο ΜΠ 6023 (Πίν. 12).

Ακέραιο. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή στιλπνή, καστανή σκοτεινή/μαύρη, καστανή ανοικτή. Χείλος περίκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, λαβή καλαθοειδής, ελλειψοειδούς τομής, προχοή χοανοειδής, τοποθετημένη χαμηλά στον ώμο, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση δισκοειδής.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβής, εξωτερική επιφάνεια λαιμού και βάση. Στην αρχή του ώμου ομάδα από λεπτές ταινίες και μία πλατιά, στο μέσο της κοιλιάς τέσσερις λεπτές, ομάδα από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες επάνω από τη βάση.

Ύψ. με λαβή 0,11, χωρίς λαβή 0,08, διάμ. στομίου 0,037, μέγ. διάμ. 0,09, διάμ. βάσης 0,028 μ.

FS 160. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 17, 3 (με τη μεγάλη διάμετρο στο μέσο του αγγείου) και το θήλαστρο ΜΠ 6027 (θαλ. τ. 1, 1960-37).

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

34. Δίωτη κύλιξ ΜΠ 6024 (Πίν. 12).

Ελλιπής σε μικρό τμήμα του χείλους, ελαφρώς αποκρουσμένη. Πηλός σχετικά καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή εξίτηλη, μαύρη με κοκκινοκάστανες ανταύγειες. Ολόβαφη, εξωτερικά και εσωτερικά. Στόμιο ελλειψοειδές, χείλος εξώστροφο, γάστρα βαθιά, σφαιροκωνική, λαβές ταινιωτές, από το χείλος μέχρι το μέσο της γάστρας, στέλεχος πολύ χαμηλό, πλατύ, αμφικοίλου περιγράμματος, βάση επίπεδη.

Ύψ. 0,13, διάμ. στομίου 0,135-0,14, διάμ. βάσης 0,07 μ.

FS 263. Πρβλ. Benzi 1975, πίν. XX, 308 (Βουρβάτσι) και τη δίωτη κύλικα ΕΜ 13753 (θαλ. τ. ΙΙ, 1953-12).

ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ.

35. Τρίωτο αλάβαστρο ΜΠ 6025 (Πίν. 12).

Ελλιπές σε τμήμα της μιας λαβής και σε τμήματα της κοιλιάς. Συγκολλημένο. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη κατά τόπους, μαύρη. Χείλος προεξέχον, έξω νεύον, λαιμός χαμηλός, αμφικοίλου περιγράμματος, τρεις αγκύλες λαβές, τοποθετημένες υψηλά στον ώμο, σώμα σχεδόν σφαιρικό, βάση επίπεδη.

Ολόβαφα εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια λαιμού και ράχη λαβών. Στο χείλος λεπτές ταινίες, στην αρχή του ώμου ομάδα από λεπτές ταινίες και μία πλατιά. Στο μέσο του αγγείου συνεχές κύμα, από την κατώτερη, πλατιά, ταινία του ώμου μέχρι το μέσο του μεταξύ των λαβών διαστήματος διπλή σειρά από κατακόρυφα τοποθετημένες στιγμές. Ακολουθεί ομάδα από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες. Ανάλογη ομάδα αρχίζει από το κατώτερο τμήμα του αγγείου και εκτείνεται στην κάτω επιφάνεια της βάσης, στο κέντρο της ομόκεντροι κύκλοι.

Ύψ. 0,173, διάμ. στομίου 0,10, μέγ. διάμ. 0,195, διάμ. βάσης 0,14 μ.

FS 85 (με ασύνηθες όμως για τον τύπο ύψος). FM 32:5. Πρβλ. Mountjoy 1986, σ. 73 εικ. 83 (2), με παύλες αντί των στιγμών επάνω από το συνεχές κύμα.

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

36. Αμφορίσκος ΜΠ 6026 (Πίν. 13).

Ακέραιος. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, όμοιο αλείφωμα, βαφή εξίτηλη κατά τόπους, μαύρη. Ολόβαφος εξωτερικά και στο εσωτερικό του λαιμού. Χείλος προεξέχον, επίπεδο (πλ. 0,006 μ.), λαιμός κυλινδρικός, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη/αμφικωνική, βάση δισκοειδής, λαβές ταινιωτές από το χείλος στον ώμο.

Ύψ. 0,19, διάμ. στομίου 0,089, μέγ. διάμ. 0,17, διάμ. βάσης 0,06 μ.

FS 69. Πρβλ. τον αμφορίσκο ΜΠ 6022 (θαλ. τ. 1, 1960-32).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

37. Θήλαστρο ΜΠ 6027 (Πίν. 13).

Συγκολλημένο στην προχοή και ελαφρώς αποκρουσμένο. Πηλός σχετικά καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα φαιό, βαφή στιλπνή και εξίτηλη κατά τόπους, καστανή σκοτεινή/μαύρη. Χείλος περίκυρτο, λαιμός σχετικά χαμηλός, αμφικοίλου περιγράμματος, προχοή σωληνωτή στον ώμο, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση δισκοειδής, λαβή καλαθοειδής, ελλειψοειδούς τομής.

Ολόβαφα χείλος, εξωτερική επιφάνεια λαιμού και βάση. Ταινία στις ακμές της λαβής, ομάδα

από δύο πλατιές εξωτερικές ταινίες και λεπτές ενδιάμεσες στην αρχή του ώμου και πάνω από τη βάση, δύο λεπτές ταινίες στην αρχή της κοιλιάς, τέσσερις στο μέσο.

Ύψ. με λαβή 0,115, χωρίς λαβή 0,095, διάμ. στομίου 0,041, μέγ. διάμ. 0,095, διάμ. βάσης 0,035, μήκ. προχοής 0,032 μ.

FS 160. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 17, 3 (Βουρβάτσι).

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

38. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 6028 (Πίν. 13).

Ακέραιος, ελαφρώς αποκρουσμένος στο δίσκο και στο χείλος της προχοής, ελλιπής σε τμήμα της περιφέρειας του δίσκου. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ελαφρώς ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή στιλπνή, κοκκινοκάστανη. Μικρή προεξοχή στο κέντρο του δίσκου, χείλος εξώκυρτο, λαβές ταινιωτές, λαιμοί λοξά τοποθετημένοι, αμφικοίλου περιγράμματος, πλαστικός δακτύλιος στη βάση του λαιμού της ψευδοπροχοής, σώμα σφαιρικό, βάση δισκοειδής.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβών, εκτός από εξηρημένο χρώματος τρίγωνο εκατέρωθεν του δίσκου, και βάση. Στο δίσκο ομόκεντροι κύκλοι ο κεντρικός ολόβαφος. Στον ώμο ενάλληλες γωνίες και ένα παραπληρωματικό κόσμημα σχήματος U δίπλα στη μία λαβή. Πλατιά ταινία στη βάση των λαιμών και των λαβών. Τρεις ομάδες από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες στην αρχή, περίπου στο μέσο και πάνω από τη βάση. Στο μέσο της κοιλιάς πλατιά ταινία με εκατέρωθεν λεπτές.

Ύψ. 0,125, διάμ. δίσκου 0,035, διάμ. στομίου 0,023, μέγ. διάμ. 0,125, διάμ. βάσης 0,04 μ.

FS 171. FM 58:8. Πρβλ. Μυλωνάς, Ελευσίς, Γ, πίν. 133α, 671 (τ. Θπ24).

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

39. Πρόχους ΜΠ 6029 (Πίν. 13).

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη σε μικρά τμήματα της λαβής, αποκρουσμένη στη βάση. Πηλός μέτρια καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, αραιό. Άβαφη. Στόμιο ελλειψοειδές, χείλος υποτυπώδες αυλακωτό, λαιμός υψηλός, αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική, βάση δισκοειδής, λαβή κυκλικής διατομής. Ορατά τα ίχνη του τροχού από το μέσο και κάτω. Πρόχειρης, αλλά στερεής, κατασκευής.

Ύψ. 0,235, διάμ. στομίου 0,09-0,10, μέγ. διάμ. 0,20, διάμ. βάσης 0,075 μ.

FS 105. Πρβλ. την πρόχου ΕΜ 13760 (θαλ. τ. 1, 1960-48).

ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ.

40. Δίωτη κύλιξ ΜΠ 6030 (Πίν. 13).

Συγκολλημένη, ελαφρώς αποκρουσμένη στο χείλος, πρακτικά ακέραιη. Πηλός καθαρός, σκοτεινός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο. Άβαφη. Μαύρα στίγματα στις λαβές, στη γάστρα, εξωτερικά και εσωτερικά, και στην περιφέρεια της βάσης. Χείλος ελαφρώς έξω νεύον, διαχωρίζεται με αβαθή εγκοπή από τη γάστρα, γάστρα βαθιά σφαιροκωνική, λαβές ελλειψοειδούς διατομής, από το χείλος μέχρι το μέσο της γάστρας, στέλεχος λεπτό, υψηλό, βάση επίπεδη, με πλαστικό δακτύλιο στην περιφέρεια.

Ύψ. 0,17, ύψ. στελέχους 0,08, διάμ. στομίου 0,14-0,145, διάμ. βάσης 0,08 μ.

FS 264/5. Πρβλ. Benzi 1975, πίν. XX, 293 (Βουρβάτσι).

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

41. Πρόχους ΜΠ 6031 (Πίν. 13).

Ακέραιη, ελαφρώς αποκρουσμένη στο χείλος και στη βάση. Πηλός μέτρια καθαρός, πορώδης, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, απολεπισμένο στο χείλος και στο εσωτερικό του λαιμού, βαφή εξίτηλη και στιλπνή κατά τόπους, καστανή σκοτεινή/μαύρη. Χείλος υποτυπώδες αυλακωτό, λαιμός υψηλός, αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική, βάση δισκοειδής, λαβή κυκλικής διατομής.

Ίχνη χρώματος στο χείλος, ταινία στην αρχή, εσωτερικά και εξωτερικά, και στη βάση του λαιμού, δύο στην αρχή και στο μέσο της κοιλιάς, βάση ολόβαφη, ταινία κατά μήκος της λαβής και γύρω από τη βάση της.

Ύψ. 0,205, διάμ. στομίου 0,08, μέγ. διάμ. 0,155, διάμ. βάσης 0,064 μ.

FS 106. Πρβλ. Benzi 1975, πίν. VI, 167 (Σπάτα).

ΥΕ ΙΙΙΓπρ.

42. Τρίωτος πιθαμφορίσκος ΜΠ 6032 (Πίν. 14).

Συγκολλημένος, ελαφρώς αποκρουσμένος, πρακτικά ακέραιος. Πηλός σχετικά καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή θαμπή, καστανή/καστανοκόκκινη/καστανόμαυρη στο χείλος και στη ράχη της μιας λαβής. Χείλος προεξέχον, επίπεδο (πλ. 0,008 μ.), λαιμός πολύ χαμηλός, ελαφρώς αμφικοίλου περιγράμματος, τρεις λαβές αγκύλες, τοποθετημένες στον ώμο, σώμα απιόσχημο, βάση δακτυλιόσχημη.

Ολόβαφα χείλος, λαιμός, εξωτερικά και εσωτερικά, ράχη λαβών και βάση. Στην αρχή του ώμου δύο λεπτές ταινίες, ακολουθεί δικτυωτό κόσμημα πλαισιωμένο με ταινία, τέσσερις σχετικά λεπτές ταινίες στην αρχή της κοιλιάς και πάνω από τη βάση, τρεις περίπου στο μέσο της κοιλιάς.

Ύψ. 0,165, διάμ. στομίου 0,10, μέγ. διάμ. 0,155, διάμ. βάσης 0,053 μ.

FS 45. FM 57:2. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 12, 1 (Βουρβάτσι). Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 83 (ΕΜ 11796, τ. 6 Αλυκής), βλ. και εικ. 12 (ΕΜ 11488, αργολικός εισηγμένος, τ. 1 Αλυκής). Alt-Ägina, IV, 1, σ. 91, πίν. 26, 247.

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

43. Αμφορεύς ΜΠ 6033 (Πίν. 14).

Συγκολλημένος από πολλά κομμάτια, ακέραιος. Πηλός σχετικά καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή πολύ εξίτηλη, ενίοτε στιλπνή, μαύρη, με κόκκινες ανταύγειες κατά τόπους. Ολόβαφος. Χείλος προεξέχον (πλ. 0,008 μ.), ελαφρώς έξω νεύον, λαιμός πλατύς, κυλινδρικός, κοιλιά σφαιρική, βάση δισκοειδής, λαβές ταινιωτές.

Ύψ. 0,21, ύψ. λαιμού 0,055, διάμ. στομίου 0,09, μέγ. διάμ. 0,19, διάμ. βάσης 0,08 μ.

FS 69. Πρβλ. τους αμφορίσκους ΜΠ 6022 και ΜΠ 6026 (θαλ. τ. 1, 1960-32 και -36).

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

44. Προχοΐσκη ΜΠ 6034 (Πίν. 14).

Ακέραιη. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή στιλπνή, καστανή/καστανοκόκκινη/καστανόμαυρη. Χείλος εξώκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση δισκοειδής, λαβή τετράπλευρης διατομής.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβής και βάση. Πλατιά ταινία στη βάση του λαιμού. Ομάδα από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες στην αρχή της κοιλιάς και πάνω από τη βάση.

Ύψ. 0,085, διάμ. στομίου 0,038-0,04, μέγ. διάμ. 0,09, διάμ. βάσης 0,03 μ.

FS 114. Πρβλ. Benzi 1975, πίν. XXVII, 450 (Βουρβάτσι).

ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β.

45. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 6035 (Πίν. 14).

Συγκολλημένος στην προχοή, ελαφρώς αποκρουσμένος, πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος/ροδόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, καστανή ανοικτή/κόκκινη. Δίσκος επίπεδος, χείλος περίκυρτο, λαβές κυκλικής διατομής, λαιμοί παράλληλοι, κυλινδρικός της προχοής, αμφικοίλου περιγράμματος της ψευδοπροχοής, κοιλιά σφαιρική, ελαφρώς πιεσμένη, βάση δακτυλιόσχημη.

Ολόβαφα, πιθανώς, χείλος, ράχη λαβών, εκτός από εξηρημένο χρώματος τρίγωνο εκατέρωθεν του δίσκου, και βάση. Στο δίσκο ομόκεντροι κύκλοι, ο κεντρικός ολόβαφος, ίχνη ταινίας στην αρχή του λαιμού της προχοής, άλλη στη βάση των λαιμών, στο ώμο μυκηναϊκό άνθος, στη μία

πλευρά τα θέματα χωρίζονται με κατακόρυφες παράλληλες λεπτές ταινίες. Τρεις ομάδες από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες στην αρχή της κοιλιάς, στο μέσο της και πάνω από τη βάση.

Ύψ. 0,097, διάμ. δίσκου 0,027, διάμ. στομίου 0,018, μέγ. διάμ. 0,11, διάμ. βάσης 0,035 μ.

FS 171. FM 18:70.

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

46. Μόνωτος σκύφος ΜΠ 6036 (Πίν. 14).

Συγκολλημένος και αποκρουσμένος στο χείλος, πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή στιλπνή και ελαφρώς εξίτηλη κατά τόπους, καστανή ανοικτή/σκοτεινή. Χείλος ελαφρώς έξω νεύον, σώμα βαθύ με κωνικά διαμορφωμένο το κάτω τμήμα, λαβή οριζόντια τοποθετημένη λίγο πάνω από το μέσο του αγγείου, βάση δακτυλιόσχημη.

Ολόβαφα χείλος και βάση. Ταινία κάτω από το χείλος, εσωτερικά και εξωτερικά, άλλη στο μέσο του άνω μισού, περίπου στο μέσο και πάνω από τη βάση, τριμερής διάταξη χρώματος στη ράχη της λαβής, εσωτερικά στον πυθμένα κύκλος.

Ύψ. 0,07, διάμ. στομίου 0,10, διάμ. βάσης 0,04 μ.

FS 283. Πρβλ. Benzi 1975, πίν. XXIII, 391 (Βουρβάτσι). Stubbings 1947, πίν. 9, 8 (Βουρβάτσι, άβαφο).

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

47. Προχοΐσκη ΜΠ 6037 (Πίν. 14).

Ακέραιη. Πηλός σχετικά καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή στιλπνή κατά τόπους, καστανή σκοτεινή/καστανοκόκκινη. Χείλος εξώκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη/αμφικωνική, βάση επίπεδη, λαβή κυκλικής διατομής.

Ολόβαφα χείλος και βάση. Ταινία στην αρχή του λαιμού, άλλη στη βάση του, δύο στο μέσο της κοιλιάς και ακόμη δύο πάνω από τη βάση. Ταινία στις ακμές της λαβής, ενδιάμεσα τρεις λοξές, τοποθετημένες ασύμμετρα, η μία άλλης φοράς, ταινία γύρω από τη βάση της λαβής.

Ύψ. 0,125, διάμ. στομίου 0,06, μέγ. διάμ. 0,125, διάμ. βάσης 0,05 μ.

FS 110. Πρβλ. Benzi 1975, πίν. XXVII, 451 (Βουρβάτσι).

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

48. Πρόχους ΕΜ 13760 (Πίν. 15).

Ακέραιη, ελαφρώς αποκρουσμένη. Πηλός σχετικά καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο. Άβαφη. Χείλος εξώκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική, βάση δισκοειδής, λαβή κυλινδρική. Ορατά τα ίχνη του τροχού και η ένωση του λαιμού με τον ώμο.

Ύψ. 0,26, διάμ. στομίου 0,095, μέγ. διάμ. 0,20, διάμ. βάσης 0,085 μ.

FS 105. Πρβλ. την πρόχου ΕΜ 13757 (θαλ. τ. ΙΙ, 1953-16).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

49. Υδρία ΜΠ 6038 (Πίν. 15).

Ελλιπής σε πολύ μικρό τμήμα της κοιλιάς, ελαφρώς αποκρουσμένη στη μία οριζόντια λαβή και στη βάση. Πηλός μέτρια καθαρός, σκοτεινός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή θαμπή, εξίτηλη κατά τόπους, καστανή/καστανόμαυρη/μαύρη. Χείλος εξώκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, σώμα σφαιρικό, ελαφρώς κωνικό στο κατώτερο τμήμα, λαβές κυλινδρικές, βάση υποτυπώδης δισκοειδής, κακής διαμόρφωσης. Ισορροπία ασταθής.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβών και βάση. Πλατιά ταινία στη βάση του λαιμού, δύο ταινίες στην αρχή της κοιλιάς και άλλες δύο κάτω από το μέσο του αγγείου, μία πάνω από τη βάση.

Ύψ. 0,235, διάμ. στομίου 0,095, μέγ. διάμ. 0,20, διάμ. βάσης 0,06 μ.

FS 129.

ΥΕ ΙΙΙΒ.

50. Δίωτος σκύφος ΜΠ 6039 (Πίν. 14).

Συγκολλημένος, ελαφρώς αποκρουσμένος στο χείλος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή καστανή/μαύρη. Στόμιο ελαφρώς ελλειψοειδές, χείλος εξώκυρτο, σώμα βαθύ, βάση δισκοειδής, λαβές οριζόντια τοποθετημένες επάνω από το μέσο.

Εσωτερικά, στο κέντρο του πυθμένα, σπείρα, εγγεγραμμένη σε κύκλο, κάτω από το χείλος ταινία. Εξωτερικά, ολόβαφο χείλος, τριμερής διάταξη χρώματος στη ράχη των λαβών, στο άνω μεγαλύτερο τμήμα του αγγείου στενό μετοπικό κόσμημα από κατακόρυφες παράλληλες λεπτές ταινίες, δύο και τρεις αντίστοιχα σε κάθε πλευρά, με ενδιάμεση εφαπτόμενη, κατακόρυφη, λεπτή τεθλασμένη. Εκατέρωθεν κατακόρυφα τοποθετημένες ενάλληλες γωνίες. Ακολουθεί ταινία, άλλη στην αρχή της βάσης.

Ύψ. 0,105, διάμ. στομίου 0,14-0,15, διάμ. βάσης 0,047 μ.

FS 284. FM 75:22, 58:15 (ΥΕ ΙΙΙΑ2), 58:17 (ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ). Πρβλ. O. Broneer, Hesperia 8 (1939), σ. 354, 355, εικ. 29a,b (Β. Κρήνη Ακρόπολης Αθηνών). E. French, BSA 64 (1965), σ. 80 εικ. 5.

ΥΕ ΙΙΙΒ.

51. Υψιπύθμενος δίωτος σκύφος ΜΠ 6040 (Πίν. 15).

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος σε μικρά τμήματα του χείλους και του σώματος, ελαφρώς αποκρουσμένος στο χείλος, πρακτικά ακέραιος. Πηλός σχετικά καθαρός, σκοτεινός κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή στιλπνή, στερεά απορροφημένη, κόκκινη, απολεπισμένη σε μερικά σημεία, λόγω εξωτερικών συνθηκών. Ολόβαφος, εσωτερικά και εξωτερικά. Στόμιο ελλειψοειδές, χείλος έξω νεύον, γάστρα βαθιά, σφαιροκωνική, στέλεχος πλατύ, πολύ χαμηλό, βάση κωνική, λαβές κυλινδρικές, οριζόντια τοποθετημένες 0,04 μ. κάτω από το χείλος.

Ύψ. 0,105, διάμ. στομίου 0,14-0,155, διάμ. βάσης 0,07 μ.

FS 305. Πρβλ. Stubbings 1947, σ. 32, τύπος J, πίν. 5, 14 (Βουρβάτσι, με υψηλότερο όμως στέλεχος). Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 138 (ΕΜ 11701, τ. Η Αλυκής). L. Morricone, ASAtene 43-44 (1965-66), σ. 37 εικ. 10 (τ. 4 Ελαιώνα), σ. 262 εικ. 291 (τ. 60 Λαγκάδα). Benzi 1992, πίν. 136f, T6/30.

ΥΕ ΙΙΙΒ.

52. Μικκύλο κυάθιο ΜΠ 6041 (Πίν. 15).

Ελλιπές στη λαβή, σώζεται μόνον η αρχή της στο χείλος, αποκρουσμένο στο χείλος και στη βάση. Πρακτικά ακέραιο. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή σχετικά εξίτηλη, καστανοκόκκινη. Ολόβαφο εσωτερικά και εξωτερικά. Χείλος εξώκυρτο, σώμα αμφικωνικό, βάση δακτυλιόσχημη, λαβή ταινιωτή.

Ύψ. 0,052, διάμ. στομίου 0,058, διάμ. βάσης 0,025 μ.

FS 215. Πρβλ. Stubbings 1947, σ. 33 εικ. 14 G. Περατή, Β, σ. 214 εικ. 83 (τύπος Α), Γ, πίν. 67γ, 1014 (τ. 140).

ΥΕ ΙΙΙΓπρ.

53. Μικκύλο τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο ΜΠ 6042 (Πίν. 15).

Ελλιπές στις τρεις λαβές, αποκρουσμένο και ελλιπές στο χείλος, στο κάτω τμήμα της κοιλιάς και στην περιφέρεια της βάσης, συγκολλημένο, πρακτικά ακέραιο. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή στιλπνή κατά τόπους, καστανή. Χείλος προεξέχον (πλ. 0,04 μ.), έξω νεύον, λαιμός πολύ χαμηλός, αμφικοίλου περιγράμματος, βάση επίπεδη.

Ολόβαφα χείλος και εσωτερική επιφάνεια λαιμού. Ταινία στη βάση του λαιμού και στην αρχή του ώμου. Μεταξύ των λαβών ομάδες από δύο ή τρεις παράλληλες, οριζόντια τοποθετημένες, τεθλασμένες, άτεχνης εκτέλεσης, ταινίες. Περίπου ισοπαχείς ταινίες, συμμετρικά τοποθετημένες στην κοιλιά μέχρι την περιφέρεια της βάσης. Ομόκεντροι κύκλοι στην κάτω επιφάνεια της βάσης.

Ύψ. 0,047, διάμ. στομίου 0,03, διάμ. βάσης 0,055 μ.
FS 94. FM 53:13.
YE IIIA2.

Όστρακα από το δρόμο του τάφου

Βρίσκονται στην αποθήκη των Προϊστορικών Συλλογών του Εθνικού Μουσείου, με τις ενδείξεις του παλαιού βιβλίου κινήσεως της Εφορείας «Β΄ αρχαιολογικής περιφέρειας». Σε λίγα μόνον, από το πλήθος που βρέθηκε, δόθηκε ιδιαίτερος αριθμός καταγραφής. Αναφέρονται συνοπτικά και μόνο στα χαρακτηριστικά καθώς και στα ιδιαιτέρου ενδιαφέροντος εικονιστικά γίνεται λεπτομερέστερη περιγραφή και απεικονίζονται.

1. Ομάδα με ένδειξη BK 1031, όστρακα δρόμου τ. 1 (Πίν. 16 α: α-ζ).

Όστρακα από άβαφες και ολόβαφες κύλικες, μεταξύ των οποίων μία, πιθανώς, YE IIIB FS 267 και άλλη FS 269. Τμήμα από το κατώτερο μέρος γάστρας και η αρχή του στελέχους, με ταινιωτή διακόσμηση (FS 257-8;). Πρβλ. Πίν. 55 β.

Όστρακα από σκύφους διακοσμημένους με ταινίες και, κυρίως, σπείρες.

Όστρακα από κρατήρες ή μεγάλους σκύφους, με σπειροειδή διακόσμηση (Πίν. 16 α: α, γ-ζ, τα τρία τελευταία με ολόβαφη εσωτερική επιφάνεια). Σε ένα όστρακο από κρατήρα απαντούν σπείρες με εφαπτόμενες και μεταξύ τους κατακόρυφα τοποθετημένες ενάλληλες γωνίες, FM 46:43 (Πίν. 16 α: γ). Πρβλ. Immerwahr 1971, σ. 182-183, πίν. 38, 412 (FS 6-7, FM 46:42, 46, YE IIIA1-2). Benzi 1992, πίν. 90h, T59/3 (FS 8, FM 46:43).

Όστρακα από πρόχους, μεταξύ των οποίων αρκετές πλατιές ταινιωτές λαβές. Μία με πλαστική νεύρωση κατά μήκος του ύψους της (FS 144/45;), άλλη με οπή αερισμού πάνω από τη βάση της.

2. Ομάδα με ένδειξη BK 1032, όστρακα δρόμου τ. 1 (Πίν. 16 β: β-θ, κ-λ, ξ).

Πολλά όστρακα από σκύφους ή κυάθους και κρατήρες, FS 8 (;). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διακόσμηση δύο οστράκων από το χείλος και το σώμα σκύφων, καλής ποιότητας, που συνδυάζει το διαγραμμισμένο ρόμβο και τη σπείρα, πρβλ. FM 73:y (ρόμβος) (Σχέδ. 7: α-β· Πίν. 16 β: ε-ζ). Και στις δύο περιπτώσεις ο πηλός είναι καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, το αλείφωμα όμοιο, η βαφή καστανή. Μεταξύ των άλλων διακοσμητικών θεμάτων απαντούν η τεθλασμένη ταινία, πρβλ. FM 53:5, 6, 7 (Πίν. 16 β: κ), η σπειροειδής διακόσμηση, τόσο σε σκύφους όσο και κρατήρες (Πίν. 16 β: η-θ, λ), η φυλλοφόρος ταινία FM 64:19 (Πίν. 16 β: β). Σε ένα από τα όστρακα (FS;) γράφεται η κατακόρυφα τοποθετημένη πορφύρα, FM 23:, πιθανώς, 10 (Πίν. 16 β: γ). Πρβλ. French 1965, πίν. 53c, 2 (YE IIIA2 κύλιξ), French 1966, σ. 227 εικ. 7, 1 (FS 284), Mee 1982, πίν. 24, 3 (FS 245). Σε έξω νεύον, επίπεδο χείλος ανοικτού σκεύους (FS 236;, πρβλ. Mountjoy 1986, σ. 113 εικ. 138, 2) διακρίνονται παύλες (Πίν. 16 β: ξ).

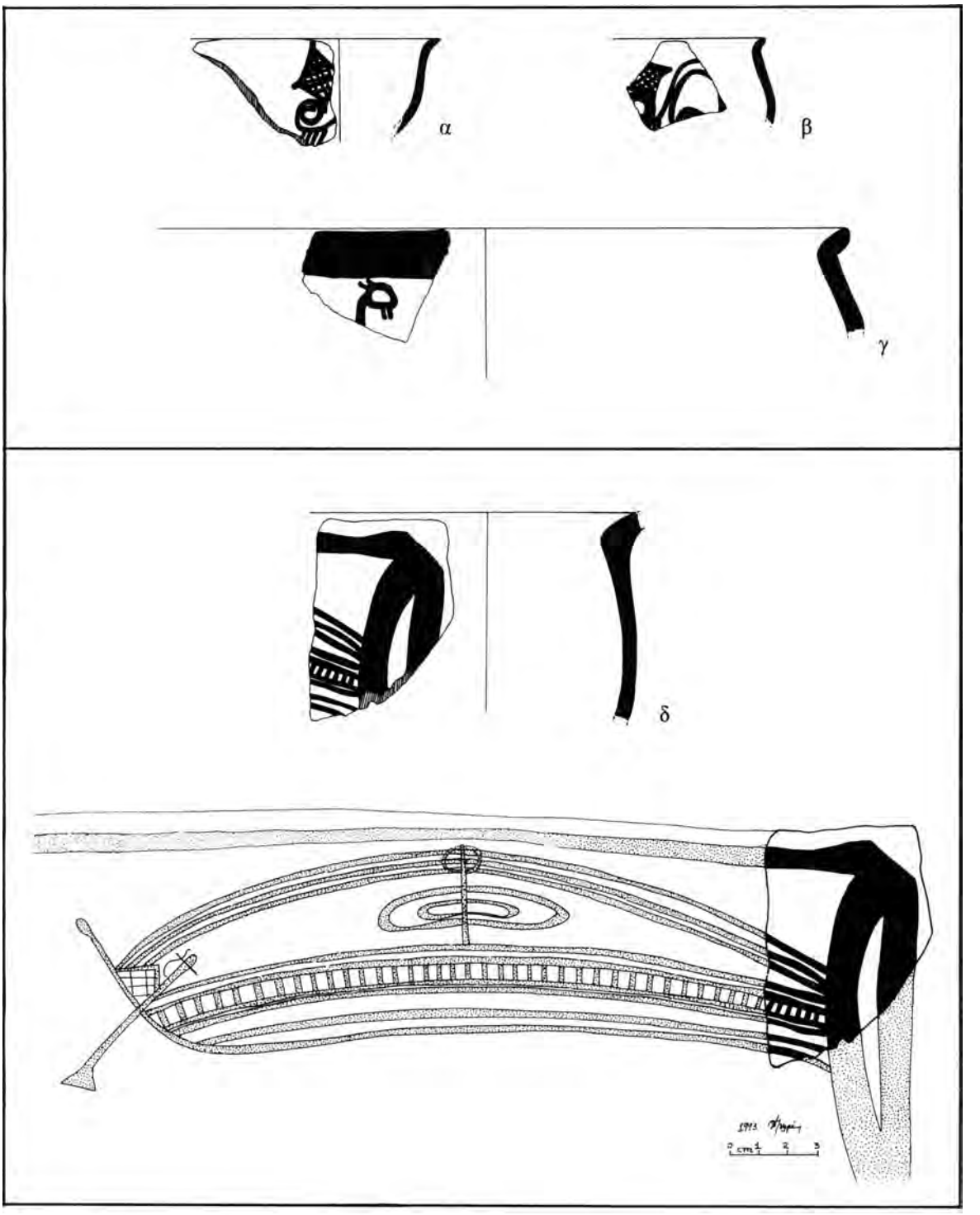
Όστρακα από πρόχους και, γενικότερα, κλειστά αγγεία, με ταινιωτή διακόσμηση, ολόβαφα και άβαφα, μεταξύ των οποίων ένα στο οποίο διακρίνονται εγχαράξεις (Πίν. 16 β: ξ).

3. Ομάδα με ένδειξη BK 1033, όστρακα δρόμου τ. 1 (Πίν. 16 β: α, μ-ν).

Όστρακα από άβαφη, με υψηλό στέλεχος, FS; και ολόβαφες, FS 263, κύλικες, πιθανώς ένα προέρχεται από υψιπύθμενο σκύφο. Όστρακο από κύλικα (;) με υπολείμματα διακόσμησης πορφύρας (Πίν. 16 β: μ), FM 23, composition, το πρώτο και τελευταίο πάνω. Πρβλ. και θαλ. τ. 3 (1968)-13.

Όστρακα από σκύφους, συνήθως με σπειροειδή διακόσμηση (πρβλ. Πίν. 16 β: η-θ, λ), δύο με ολόβαφο εσωτερικό (Πίν. 16 β: α). Ένα από την κοιλιά μόνωτου σκύφου, FS 283, με μαστοειδή απόφυση.

Όστρακα από πρόχους, άβαφες, ολόβαφες ή με ταινιωτή διακόσμηση, μεταξύ τους χείλος και το μισό του λαιμού με την αρχή της λαβής πρόχου FS 120.

Σχέδ. 7. Όστρακα από το δρόμο του θαλ. τ. 1 (1960).

Μαστοειδής απόφυση και τμήμα του τοιχώματος χονδροειδούς αγγείου, πηλού πορώδους, κεραμόχρωμου (Πίν. 16 β: ν).

4. Ομάδα με ένδειξη ΒΚ 1034, όστρακα δρόμου τ. 1 (Πίν. 16 β: ι, 17 β: α-γ, ε, η-κ, ο-ρ).

Όστρακα από άβαφες, μία πιθανώς FS 264, και ολόβαφες κύλικες, μία τουλάχιστον FS 263.

Όστρακα από σκύφους και κρατήρες (Πίν. 17 β: α-γ, ε, η-κ), κυρίως με σπειροειδή διακόσμηση, ενίοτε με ολόβαφο εσωτερικό (Πίν. 16 β: ι). Σε ένα ζώνη με στιγμές (ολόβαφο εσωτερικό, πρβλ. το μόνωτο σκύφο ΜΠ 6009, θαλ. τ. 1-19), σε δύο πυκνή διαγράμμιση, τόσο στο άνω τμήμα του σκεύους, μεταξύ του ολόβαφου χείλους και ταινίας λοξά τοποθετημένης 0,02 μ. κάτω από αυτό, όσο και στο κάτω πάνω από τη βάση (Πίν. 17 β: π-ρ), πρβλ. French 1965, πίν. 53b, 6 (ΥΕ ΙΙΙΑ2). Στο ίδιο αγγείο φαίνεται να ανήκει το όστρακο του Πίν. 17 β: ο.

Όστρακα με δικτυωτή διακόσμηση, FM 57:2, πιθανώς από πιθαμφορίσκο, πρβλ. Πίν. 17 β: ν.

Όστρακο από ψευδόστομο αμφορίσκο με ταινίες.

Όστρακα από πρόχους, με ταινιωτή διακόσμηση, ολόβαφες και άβαφες, μεταξύ τους αρκετές λαβές, μία με πλαστική νεύρωση στο μέσο (FS 144/145;).

5. Ομάδα με ένδειξη ΒΚ 1035 και 1036, όστρακα δρόμου τ. 1 (Πίν. 17 α, 18 α-β).

Αποτελεί τη σημαντικότερη ομάδα, αφού περιλαμβάνει, εκτός άλλων, πολλά όστρακα από αγγεία εικονιστικού ρυθμού, ιδιαίτερου ενδιαφέροντος για τη γνώση της κεραμικής αυτής στην Αττική.

Τα περισσότερα ανήκουν σε μεγάλα ανοικτά αγγεία, κρατήρες, FS 8-9 και 281.

α) Όστρακο, πάχ. 0,007 μ., από το χείλος και το σώμα μεγάλου ανοικτού αγγείου, FS 281;, ΕΜ 13780 (Σχέδ. 7: γ· Πίν. 17 α: δ).

Χείλος περίκυρτο, έντονα έξω νεύον. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υπόλευκο, στιλπνό, βαφή καστανή ανοικτή/κόκκινη.

Χείλος ολόβαφο, πλατιά ταινία κάτω από αυτό. Απεικονίζεται, χωρίς λεπτομέρειες, το κεφάλι και τμήμα του λαιμού πουλιού. Δύο λεπτές κεραίες έχουν τοποθετηθεί στο άνω πίσω τμήμα του κεφαλιού, όμοιες στο κάτω μέρος αποδίδουν το ράμφος. Ο λαιμός, υψηλός, παριστάνεται με απλή ταινία.

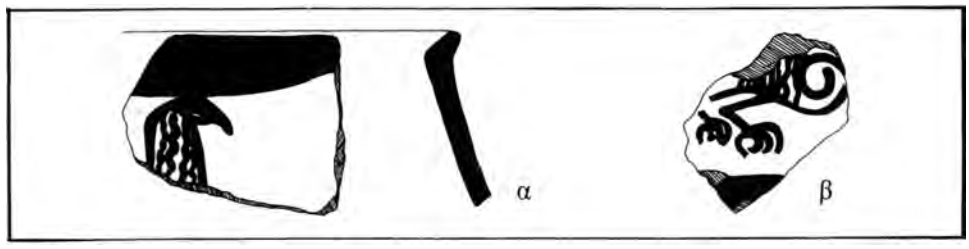
Για το μακρύ λαιμό, πρβλ. Berbati, σ. 39 (214), πίν. 37, 11, με έντονα όμως δηλωμένο απλό ράμφος και απόδοση του ματιού με στιγμή. Sakellarakis 1992, αριθ. 150, 151 (ΥΕ ΙΙΙΒ2), 169, 170, 172 (ΥΕ ΙΙΙΓπρ.): Μυκήναι. Για το με διπλή γραμμή παριστανόμενο ράμφος, πρβλ. Berbati, σ. 39 (204) σ. 39 (210), πίν. 37, 5, 6. Tiryns VII, πίν. 29, 1 και 33, 2.3. FLMV, σ. 363, πίν. XXIV, 187 (Μυκήναι), XXXVI (ΥΕ ΙΙΙΓ, Μυκήναι). L. Morricone, ASAtene 50-51 (1972-73), σ. 188, εικ. 73 (Σεράγια, ζώνη ΙΙ, το κεφάλι όμως διαγραμμισμένο). Επίσης, βλ. Berbati, σ. 105 εικ. 73 (το πουλί σε αμφοροειδή κρατήρα από την Έγκωμη, με μακρύ λαιμό και διπλό ράμφος, το κεφάλι όμως αποδίδεται ολόβαφο).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

β) Όστρακο, πάχ. 0,007 μ., από το χείλος και το σώμα μεγάλου ανοικτού αγγείου, κρατήρα FS 9;, ΕΜ 13778.1 (Σχέδ. 7: δ· Πίν. 17 α: ε).

Χείλος περίκυρτο, έξω νεύον. Πηλός μέτρια καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα σχεδόν όμοιο, βαφή στιλπνή, καστανή ανοικτή και σκοτεινή.

Το χείλος φαίνεται ολόβαφο, ακολουθεί ταινία, δύο πλατιές, κατακόρυφη και ελαφρώς καμπύλη αριστερά της μη σωζόμενης λαβής. Στην καμπύλη εφάπτονται κατά το άκρο τους λεπτές ταινίες, οριζόντια τοποθετημένες: Ομάδα από τρεις, ελαφρώς, προς τα άνω, καμπύλες και μία ευθεία σε μικρή απόσταση από αυτές. Ακολουθεί σύνθεση από δύο παράλληλες, οριζόντιες, ταινίες, με ενδιάμεσες, πυκνές, κατακόρυφες. Πιο κάτω, σε μικρή, επίσης, απόσταση, άλλη ευθεία, και τέλος δύο, ακόμη, ευθείες, σε ανάλογη απόσταση. Η παράσταση είναι αποσπασματική, είναι όμως πολύ

Σχέδ. 8. Όστρακα από το δρόμο του θαλ. τ. Ι (1960).

πιθανό να πρόκειται για πλοίο. Πρβλ. FM 40:2. Sakellarakis 1992, αριθ. 255 (ΕΜ 6098): Τραγάνα. Βλ. και C. Laviosa, La marina micenea, ASAtene 47-48 (1969-70), σ. 9 εικ. 1b (Φαιστός), σ. 20 εικ. 14 (Φυλακωπή).

ΥΕ ΙΙΙΓ.

γ) Όστρακο, πάχ. 0,008 μ., από το χείλος και το τοίχωμα μεγάλου ανοικτού αγγείου, πιθανώς κρατήρα (;), ΕΜ 13777.1 (Σχέδ. 8: α· Πίν. 18 α: β).

Χείλος περίκυρτο, έξω νεύον. Πηλός μέτρια καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, σκοτεινότερο στην εσωτερική επιφάνεια, βαφή θαμπή, κόκκινη.

Χείλος ολόβαφο, πλατιά ταινία κάτω από αυτό. Σε αυτήν εφάπτεται το συνοπτικά παριστανόμενο κεφάλι πουλιού, με έντονα δηλωμένο ράμφος και πλατύ λαιμό, στο εσωτερικό του οποίου γράφονται κατακόρυφες κυματοειδείς ταινίες (FM 53). Δεξιά της παράστασης πλατιά ταινία κάθετη στην ταινία κάτω από το χείλος.

Για την απόδοση του κεφαλιού, πρβλ. Berbati, σ. 72 εικ. 36, άνω το τελευταίο δεξιά. FLMV, πίν. XXXV, 360 (Μυκήναι) και Sakellarakis 1992, αριθ. 216 (ΥΕ ΙΙΙΓμέσ.). Για ανάλογα δηλωμένο ράμφος, Tiryns VII, πίν. 23, 2α (σημειώνεται και το μάτι) και Sakellarakis 1992, ό.π. Για τις κυματοειδείς ταινίες του σώματος, FLMV, ό.π. Sakellarakis 1992, ό.π. και αριθ. 17 (ΥΕ ΙΙΙΒ2, Μυκήναι). Tiryns VII, πίν. 26, 1.

ΥΕ ΙΙΙΓπρ.

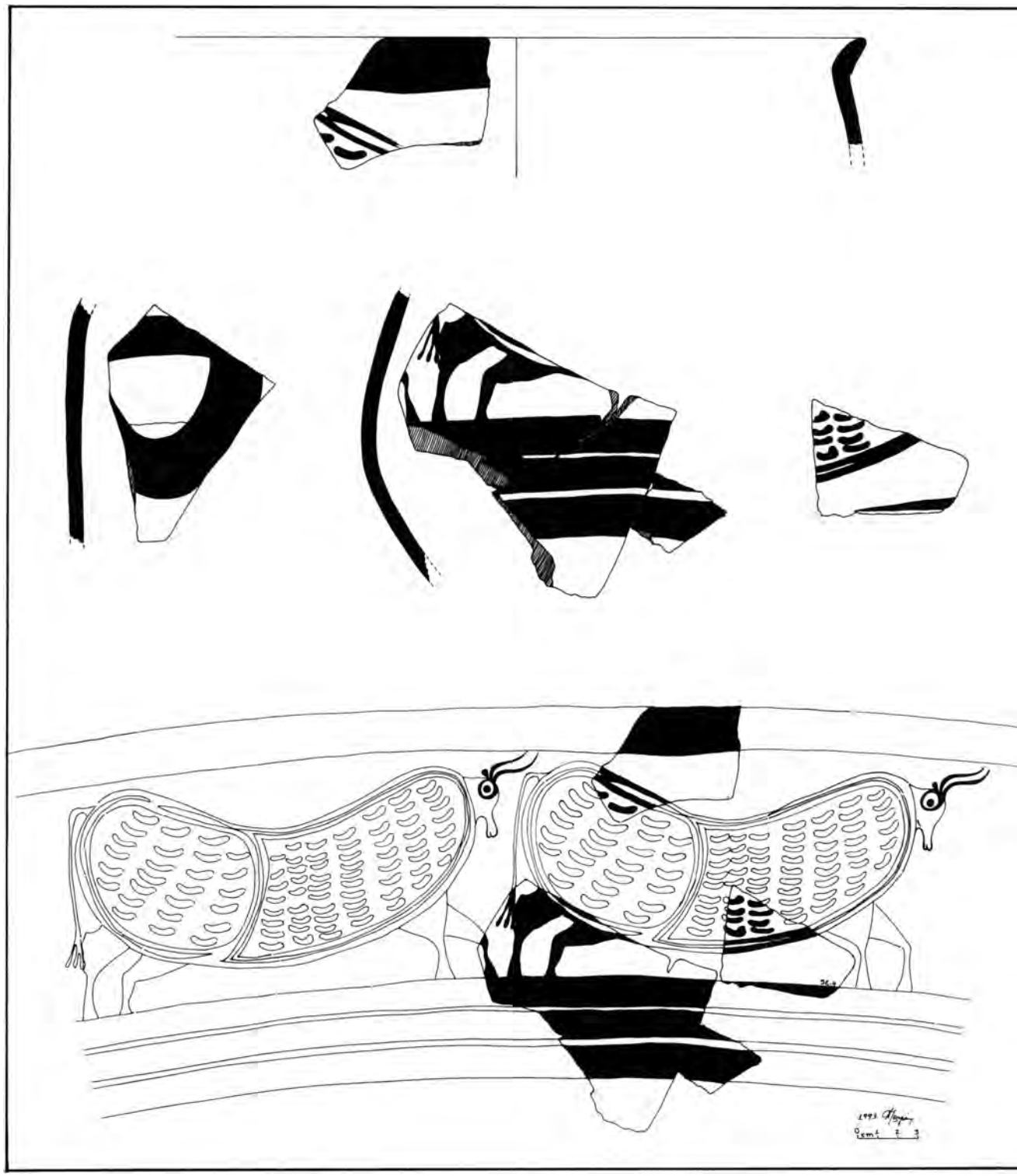
δ) Όστρακο από ανοικτό αγγείο, ΕΜ 13777.2 (Σχέδ. 8: β· Πίν. 18 α: α). Ανήκε, πιθανώς, στο προηγούμενο σκεύος (γ).

Τμήμα ταινίας κάτω. Άνω παράσταση, πιθανώς, πτηνού. Αποτελείται από σπείρα, μιας μόνο περιέλιξης, με στέλεχος, από το οποίο εκφύονται δύο ενάλληλες γωνίες που απολήγουν σε τέσσερις λεπτές, ελαφρώς καμπύλες γραμμές και αποδίδουν τα πόδια. Στο εσωτερικό του στελέχους πυκνές κυματοειδείς, κατακόρυφες, λεπτές ταινίες, από τις οποίες η πρώτη εφάπτεται με την περιέλιξη της σπείρας.

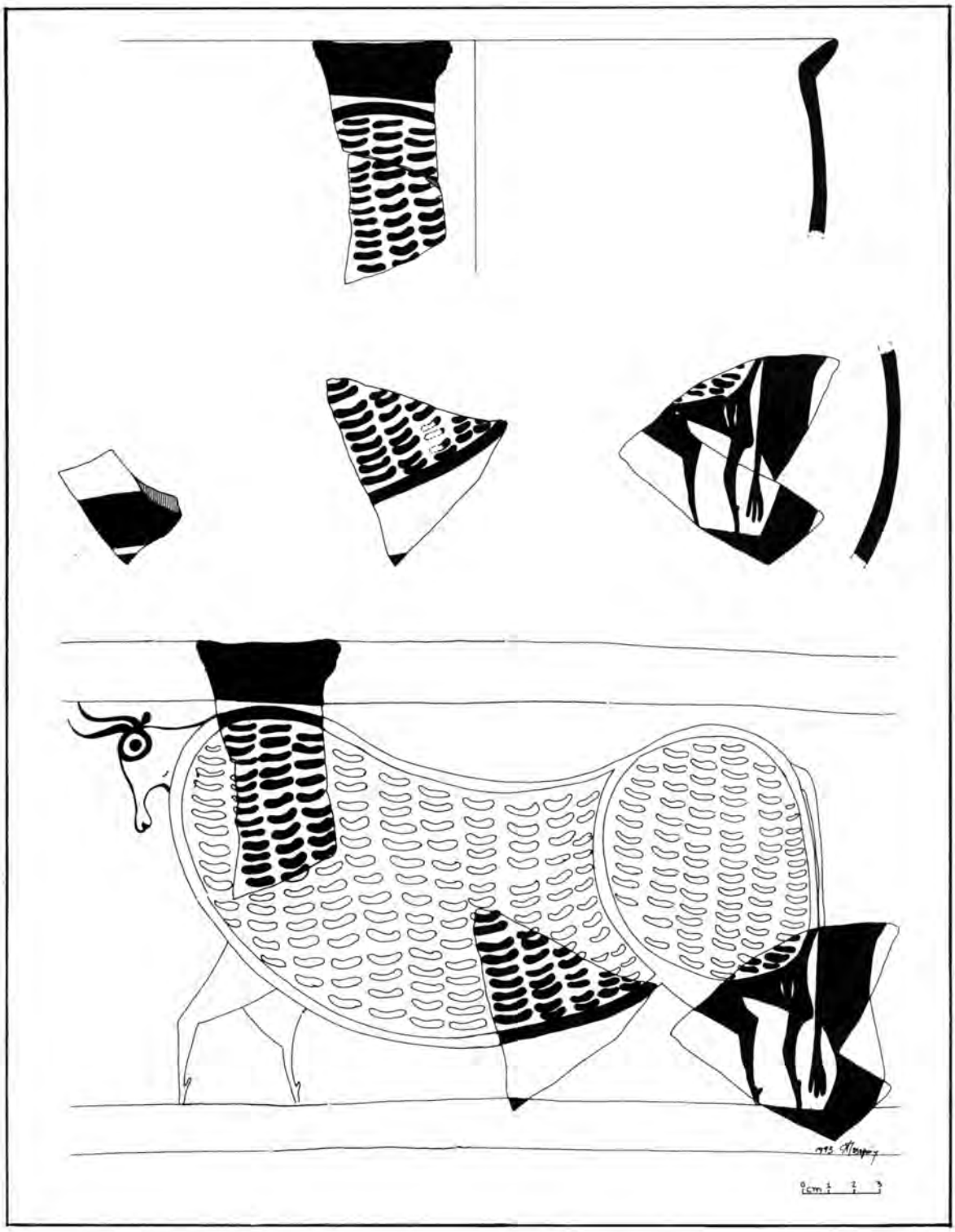
Πρβλ. FLMV, πίν. XXXVIII, 387 (Μυκήναι). Για τις κυματοειδείς, πρβλ. όστρακο Πίν. 18 α: β. Για την απόδοση των ποδιών, πρβλ. FLMV, πίν. XVII, 116 (Σπάτα), XXXVIII, 384 (Μυκήναι). Sakellarakis 1992, αριθ. 220 (ΥΕ ΙΙΙΓμεσ., Θησ. Ατρέα). Tiryns VII, πίν. 23, 2c, 25, 1h, 2h. Tiryns V, σ. 92 εικ. 3. L. Morricone, ASAtene 50-51 (1972-73), σ. 239 εικ. 176. Benzi 1992, πίν. 158b, T54/6, 168e, T80/d. Berbati, πίν. 37, 2, σ. 38 (αριθ. 205). Πρβλ. και Mee 1982, πίν. 29, 3 (ΥΕ ΙΙΙΓ ψευδόστομος αμφορίσκος, Ιαλυσός), Benzi 1992, πίν. 56b, T32/1.

ΥΕ ΙΙΙΓπρ.

ε) Όστρακα από το χείλος και το σώμα δύο κρατήρων, FS 8;, 1) ΕΜ 13776.1-9 (Σχέδ. 9· Πίν. 17 α: β, 18 β: α, γ-δ, ζ), 2) ΕΜ 13776.4 (Σχέδ. 10· Πίν. 17 α: α, 18 β: β, ε).

Σχέδ. 9. Όστρακα από το δρόμο του θαλ. τ. 1 (1960).

Σχέδ. 10. Όστρακα από το δρόμο του θαλ. τ. 1 (1960).

Και στα δύο το χείλος διαμορφώνεται έξω νεύον (πλ. 0,017- 0,02 μ.), εντονότερα στο ένα (Πίν. 17 α: α). Πηλός καθαρός και μέτρια καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή καστανή, ανοικτή και σκοτεινή στο ένα, καστανή σκοτεινή, ελαφρώς εξίτηλη στο άλλο.

1. Χείλος ολόβαφο, πλατιά ταινία κάτω από αυτό. Απεικονίζονται ταύροι. Σώζονται τα οπίσθια πόδια, τμήμα του σώματος με το εσωτερικό κόσμημα, κατακόρυφα τοποθετημένες ομάδες από οριζόντιες παύλες, που περιγράφεται με ταινία, ο τριμερής θύσανος της ουράς του ενός ταύρου, από τα αριστερά προς τα δεξιά, και το πρόσθιο πόδι άλλου. Ακολουθούν τρεις ισοπαχείς, πλατιές, συμμετρικά τοποθετημένες ταινίες, στην πρώτη από τις οποίες βαδίζουν τα ζώα (Πίν. 18 β: γ-δ).

2. Χείλος ολόβαφο, πλατιά ταινία κάτω από αυτό. Σώζονται τα οπίσθια πόδια ταύρου, από τα δεξιά προς τα αριστερά, μεγάλο μέρος της ουράς με τριμερή θύσανο στο άκρο και τμήμα του σώματος με τις παράλληλες παύλες στο εσωτερικό. Επίσης, διακρίνεται μικρό μέρος της οριζόντιας ταινίας, όπου βαδίζει ο ταύρος, και το κάτω τμήμα της καμπύλης, από τις εκατέρωθεν της λαβής.

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

Το σώμα των ζώων που απεικονίζονται στα δύο σκεύη σώζεται σε επτά όστρακα, τρία ανήκουν στον προς τα δεξιά βαίνοντα ταύρο (Πίν. 17 α: β, 18 β: α, δ), και τέσσερα στον άλλο (Πίν. 17 α: α, 18 β: ε). Στο πρώτο αγγείο ανήκει όστρακο από το τοίχωμα του σκεύους κάτω από τη λαβή με μισή έλλειψη που εφάπτεται σε οριζόντια ταινία (Πίν. 18 β: ζ, πρβλ. Immerwahr 1971, πίν. 60, 425) καθώς και όστρακα με τις ταινίες που οριοθετούν την παράσταση (Πίν. 18 β: γ-δ). Στο άλλο σκεύος ανήκει ένα μόνον όστρακο, στο οποίο σώζεται μικρό τμήμα μιας από τις οριζόντιες ταινίες και ελάχιστο άλλης (Σχέδ. 10· βλ. και Πίν. 18 β: β, ε).

Για την απόδοση του δέρματος, βλ. FLMV, πίν. XLI, 424 (Μυκήναι, μόνο στο πρόσθιο τμήμα του ζώου). Sakellarakis 1992, αριθ. 63, 67 (ΥΕ ΙΙΙΒ1, Μυκήναι). Vermeule - Karageorghis 1982, IV.36 (Έγκωμη). Berbati, σ. 35 (αριθ. 146), πίν. 26, 3b. Πρβλ. τους προς τα δεξιά βαίνοντες ταύρους, FLMV, πίν. XLI, 423 (Μυκήναι). Berbati, σ. 34 (αριθ. 136) και πίν. 24, 1c. Για αντίστοιχη απόδοση της ουράς, FLMV, πίν. XLI, 423 (Μυκήναι). Berbati, σ. 34 (αριθ. 136) πίν. 24, 1e. Πρβλ. Vermeule - Karageorghis 1982, IV.36.

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

ζ) Όστρακο από το χείλος και το σώμα μεγάλου ανοικτού αγγείου, κρατήρα, FS 8(;). Χείλος, πλατύ, πλ. 0,018 μ., έντονα έξω νεύον. Πηλός μέτρια καθαρός, πορώδης, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, απολεπισμένο στο εσωτερικό, βαφή θαμπή, ελαφρώς εξίτηλη, κόκκινη.

Χείλος ολόβαφο, κάτω από αυτό πλατιά ταινία. Σώζεται η μία από τις καμπύλες εκατέρωθεν της λαβής. Με αυτή εφάπτονται παράλληλες οριζόντιες παύλες.

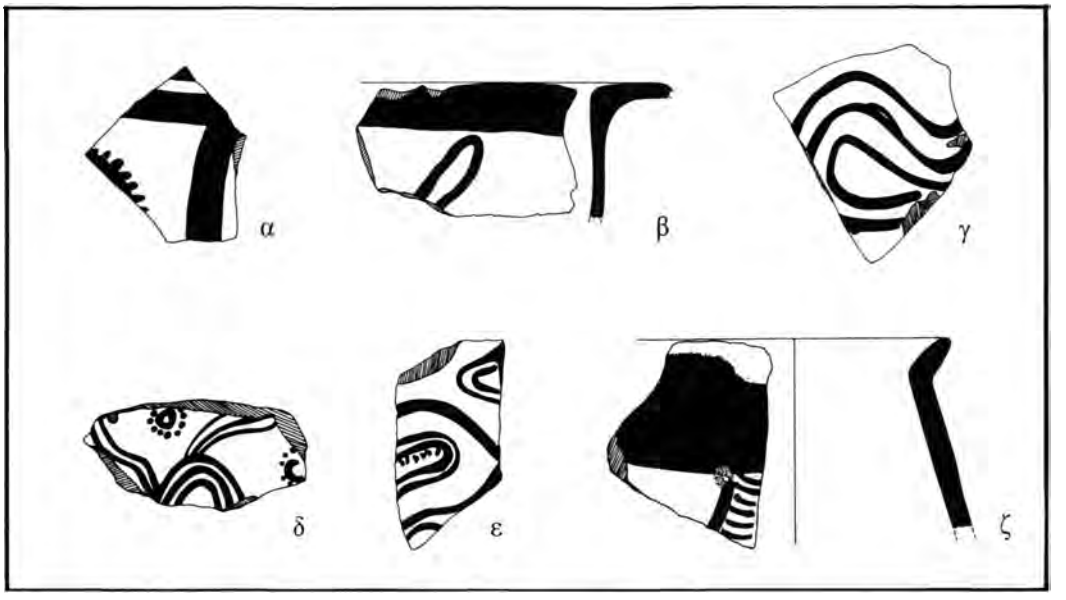
η) Δύο όστρακα από μεγάλο ανοικτό αγγείο, ΕΜ 13778.2. Πιθανώς ανήκουν στο υπ᾽ αριθ. γ (Σχέδ. 11: α· Πίν. 18 α: γ).

Στο μεγαλύτερο διακρίνονται τμήμα δύο οριζόντιων ταινιών, μέρος της μιας από τις καμπύλες εκατέρωθεν της λαβής και καμπύλης με «ακανθωτές» προεξοχές. Στο μικρότερο σώζονται δύο οριζόντιες ταινίες και τρεις από τις προεξοχές. Για τις ταινίες εκατέρωθεν της λαβής, πρβλ. K. Wardle, BSA 64 (1969), πίν. 61a. Alt-Ägina, IV, 1, πίν. 37, 361 (FS 8), πίν. 37, 364, πίν. 38, 365 (FS 9).

θ) Όστρακο από το χείλος και το σώμα, πιθανώς, κρατήρα, με την αρχή της ταινιωτής λαβής, ΕΜ 13781 (Σχέδ. 11: β· Πίν. 17 α: γ). Χείλος πλατύ, επίπεδο, έξω νεύον. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή κόκκινη και καστανή.

Ίχνη χρώματος στο χείλος, κάτω από αυτό ταινία, λεπτότερη εσωτερικά και πλατύτερη εξωτερικά. Λοξά προς αυτήν ταινία σε σχήμα θηλιάς.

ι) Όστρακο από μεγάλο, αδιάγνωστου σχήματος, αγγείο, ΕΜ 13782 (Σχέδ. 11: γ· Πίν. 18 α: δ).

Σχέδ. 11. α-ε) Όστρακα από το δρόμο του θαλ. τ. 1 (1960), ζ) Όστρακο από το λακκ. τ. 5.

Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή στιλπνή κατά τόπους, κοκκινοκάστανη.

Παράλληλες καμπυλόγραμμες ταινίες, με τις οποίες, πιθανώς, αποδίδονται πλόκαμοι χταποδιού. Πρβλ. Alt-Ägina, IV, 1, πίν. 23, 233 (όπου υπάρχει και λευκό χρώμα).

ια) Ταινιωτή λαβή, πλ. 0,036, σώζ. ύψ. 0,085 μ., από κρατήρα, FS 7-9, ΕΜ 13783 (Πίν. 17 α: ζ). Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, όμοιο αλείφωμα, βαφή κόκκινη.

Χρώμα στις ακμές και ενδιάμεσα παράλληλες, λοξές, λεπτές ταινίες. Πρβλ. Mountjoy 1986, σ. 60, εικ. 70 (1), σ. 83, εικ. 99 (1), σ. 111, εικ. 135 (2). Immerwahr 1971, πίν. 60, 425. Alt-Ägina, IV, 1, πίν. 36, 361.

ιβ) Όστρακο από το χείλος και το τοίχωμα μεγάλου ανοικτού αγγείου, ΕΜ 13779 (Πίν. 18 α: ε). Χείλος πλατύ, έξω νεύον. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή καστανή/κόκκινη.

Χείλος ολόβαφο, κάτω από αυτό πλατιά ταινία, προς την οποία εφάπτεται, επίσης, πλατιά καμπύλη ταινία.

ιγ) Όστρακο πιθανώς από σκύφο (Σχέδ. 11: δ). Πηλός μέτρια καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή καστανή, ελαφρώς εξίτηλη.

Σπείρα ή ομόκεντροι κύκλοι, απ' όπου ξεκινούν ομάδες κυματοειδών λεπτών ταινιών, στο ενδιάμεσο διάστημα κύκλος περιβαλλόμενος με στιγμές. FM δεν ταυτίζεται.

ιδ) Όστρακο πιθανώς από σκύφο (Σχέδ. 11: ε). Πηλός μέτρια καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή καστανή, ελαφρώς εξίτηλη.

Καμπύλες ελλειψοειδώς τοποθετημένες, στιγμές στο εσωτερικό της μιας. FM δεν ταυτίζεται, πρβλ. Berbati, σ. 41 (αριθ. 248), πίν. 43, 11. K. Demakopoulou - J.H. Crouwel, BSA 79 (1984), σ. 41 (5), πίν. 7, 5 (σώμα πουλιού).

Μετάλλινα

1. Ξυρός ΕΜ 13771 (Πίν. 19).

Συγκολλημένος, ελλιπής στο κινητό μέρος της λαβής και σε τμήματα της λεπίδας.

Χάλκινος, σφυρήλατος, τριγωνικής μορφής, δίκοπος. Η λαβή τομής Ι, με τέσσερα καρφιά, από τα οποία τα τρία οριζόντια τοποθετημένα σε απόσταση 0,01 μ. μεταξύ τους.

Σώζ. μήκ. 0,255, σωζ. μήκ. λαβής 0,02, σωζ. μέγ. πλ. λεπίδας 0,07, πλ. ώμου 0,045, πλ. λαβής 0,02, διάμ. καρφιών 0,002-0,003 μ.

Πρβλ. Μυλωνάς, Ελευσίς, Γ, πίν. 12γ, χ3 (τ. Γπ1). Prosymna, II, εικ. 158, άνω (τ. XXIX), εικ. 486, 3 (τ. XLIII). Papadopoulos 1978, 2, σ. 271 εικ. 326c. Benzi 1992, A, σ. 179, B, πίν. 180a, T45/2. Cl. Weber, Die bronzenen Rasiermesser in Südosteuropa. Teil I: Das kretisch-mykenische Griechenland, Frankfurt am Main 1983, σ. 1-2, εικ. 1, πίν. 10, 114 και 115, βλ. και πίν. 12, 131 και 132.

2. Ξυρός ΕΜ 13769 (Πίν. 19).

Συγκολλημένος από τέσσερα κομμάτια, δύο μεγάλα και δύο μικρότερα. Ένα καρφί σώζεται κατά το ήμισυ. Ελλιπής στο κινητό μέρος της λαβής και σε τμήματα της κόψης.

Χάλκινος, σφυρήλατος. Λεπίδα τριγωνικού τύπου, ράχη κοίλη, κόψη κυρτή, πρόσθια πλευρά ελαφρώς κυρτή, πλαταίνει μπροστά και στενεύει πίσω. Η λαβή τομής Ι, κυρτή άνω, κοίλη κάτω, στενεύει πίσω σε πλάτος και λεπταίνει σε πάχος. Καρφί κυκλικής διατομής.

Σώζ. μήκ. 0,143, σώζ. μήκ. λεπίδας 0,03, μέγ. πλ. λεπίδας 0,058, μέγ. πλ. λαβής 0,021, σωζ. πάχ. λεπίδας 0,0015, σωζ. πάχ. λαβής 0,0025, σωζ. μήκ. καρφιού 0,011, διάμ. κεφαλής καρφιού 0,002 μ.

Πρβλ. Deshayes, τύπος C1a. Επίσης, Σγουρίτσα 1988, II, εικ. 225 (ΕΜ 12168, τ. Α Αλυκής), εικ. 372 (ΕΜ 12189, χωρίς ένδειξη, από την Αλυκή), Cl. Weber, ό.π., σ. 281, αριθ. 407.

3. Μαχαιρίδιο ΕΜ 13770 (Πίν. 19).

Συγκολλημένο, ελλιπές στο κινητό μέρος της λαβής και σε μικρά τμήματα της λεπίδας. Η διάβρωση έχει αυξήσει το πάχος της λεπίδας.

Χάλκινο, σφυρήλατο, απλής επιμήκους μορφής. Τα δύο κυκλικής διατομής καρφιά της λαβής είναι τοποθετημένα σε απόσταση 0,02 μ., μεταξύ τους.

Σωζ. μήκ. 0,246, σωζ. μήκ. λαβής 0,051, σωζ. μέγ. πλ. 0,018, πάχ. λεπίδας 0,002, πάχ. λαβής 0,002, μήκ. καρφιών (πρόσθ.) 0,015, (οπίσθ.) 0,015, διάμ. καρφιών (προσθ.) 0,003, (οπισθ.) 0,002 μ.

Πρβλ. Deshayes 1960, τύπος KIa. Επίσης, Σγουρίτσα 1988, II, εικ. 72 (ΕΜ 12187, τ. 3 Αλυκής), εικ. 224 (ΕΜ 12188, τ. Α Αλυκής). Papadopoulos 1978, 2, εικ. 342e, βλ. και 343b, 345c.

4. Τεμάχια μολύβδινου σύρματος ΜΠ 6085 (Πίν. 19).

Σε 21 κομμάτια, διάφορων μεγεθών. Πρβλ. Περατή, Γ, πίν. 96β (τ. 21). Immerwahr 1971, πίν. 41, 10 (τ. VIII).

Διάφορα

1. Δύο οστέινες περόνες ΜΠ 6077 α-β.

α) Σώζεται τμήμα μήκ. 0,042 μ. από το μέσο προς τα κάτω. Επιμελώς λειασμένη επιφάνεια.

β) Σε δύο κομμάτια, συνολ. μήκ. 0,057 μ., από το μέσο μέχρι και το άκρο. Επιμελώς λειασμένη επιφάνεια.

Πρβλ. Immerwahr 1971, σ. 217, πίν. 77 (XXI-15). Σγουρίτσα 1989, II, εικ. 136 (ΕΜ 11735, τ. 8 Αλυκής).

2. Οστέινη περόνη ΜΠ 6083.

Σε δύο κομμάτια, ελλιπής κατά το ανώτερο τμήμα. Καλά λειασμένη επιφάνεια.

Σωζ. μήκ. 0,062, μέγ. διάμ. 0,04 μ.

3. Δεκαοκτώ σφονδύλια ΜΠ 6084.

Ακέραια ή αποκρουσμένα. Από στεατίτη, μαύρο με λευκά στίγματα, γκρίζο, ανοικτό και σκοτεινό.

Δύο του τύπου με στέλεχος.

Ύψ. 0,013-0,025, διάμ. βάσης 0,02-0,03 μ.

4. Είκοσι ψήφοι από υαλόμαζα ΜΠ 6079 (Πίν. 20 δ: ε).

Δύο ελλιπείς, μία σε δύο κομμάτια.

Τύπου πλακιδίου, με δύο, άνω και κάτω, ζεύγη οπών για το νήμα.

Στο ένα άκρο πλατύς αστράγαλος, τρεις ρόδακες, με έντονη πλαστική προεξοχή στο κέντρο, τοποθετημένοι κατά το ύψος, χωρίζονται με δύο λεπτότερους αστραγάλους.

Ύψ. 0,025-0,028, πλ. 0,011 μ.

Πρβλ. Lewartowski 1987, σ. 127-128, 18, εικ. 5. Σακελλαρίου 1985, σ. 301, 78, πίν. 26 (τ. 28).

5. Ψήφος από υαλόμαζα σε σχήμα κρίνου, ΜΠ 6078 (Πίν. 20 δ: α).

Το τρήμα κατά τον άξονα του ύψους. Ύψ. 0,005 μ.

Πρβλ. Σακελλαρίου 1985, σ. 306 τύπος 106(Α), πίν. 5 (τ. 8), 2395, 2392, 2382. Immerwahr 1971, πίν. 47 και 77 (XVI-11), από χρυσό. Benzi 1992, πίν. 120d, 185d, T31/31a, επίσης από χρυσό.

6. Πέντε σταγονόσχημες ψήφοι από μαύρο στεατίτη, ΜΠ 6080 (Πίν. 20 δ: β).

Δύο αποκρουσμένες στη βάση, μία ελλιπής. Σχεδόν κωνικού σχήματος με αποστρογγυλευμένη την περιφέρεια της βάσης.

Ύψ. 0,006 μ. (περίπου ισομεγέθεις).

7. Ψήφοι από υαλόμαζα ΜΠ 6081.

Μεγάλος αριθμός από μικροσκοπικές, δισκοειδείς ψήφους. Διάμ. 0,001 μ.

8. Ψήφοι από υαλόμαζα ΜΠ 6082 (Πίν. 20 δ: ζ).

Σχετικά καλά διατηρημένες.

α) 52 σφαιρικές, διάφορων διαμέτρων (0,004-0,007 μ.).

β) 5 σφαιρικές πιεσμένες, διαμ. 0,003 μ.

γ) 2 αμυγδαλόσχημες, μήκ. 0,0055 και 0,0025 μ.

Λακκοειδής τ. 7 δρόμου τ. 1 (1960)

Κεραμική

1. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 6043 (Πίν. 15).

Ακέραιος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή ελαφρώς εξίτηλη κατά τόπους, κόκκινη/κοκκινοκάστανη. Στο κέντρο του δίσκου ελαφρά προεξοχή, χείλος εξώκυρτο, λαβές ταινιωτές, λαιμοί λοξά τοποθετημένοι, αμφικοίλου περιγράμματος, σώμα σφαιρικό, βάση δισκοειδής.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβών και βάση. Στο κέντρο του δίσκου ολόβαφος κύκλος, ομόκεντρος στην περιφέρεια. Θηλιά στη βάση των λαιμών. Στον ώμο άτεχνες ενάλληλες γωνίες. Ομάδα από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες στην αρχή της κοιλιάς και κάτω από το μέσο.

Ύψ. 0,095, διάμ. δίσκου 0,025, διάμ. στομίου 0,02, μέγ. διάμ. 0,105, διάμ. βάσης 0,033 μ.

FS 171. FM 58:7.

YE IIIB(2;).

2. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 6044 (Πίν. 15).

Ακέραιος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή καστανή/καστανο-

κόκκινη. Δίσκος επίπεδος, στόμιο εξώκυρτο, λαβές ταινιωτές, λαιμοί παράλληλοι, σχεδόν κυλινδρικοί, σώμα σφαιρικό πιεσμένο, βάση δισκοειδής.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβών, εκτός από εξηρημένο χρώματος τρίγωνο εκατέρωθεν του δίσκου, και βάση. Στο δίσκο, έκκεντρα, ολόβαφος κύκλος, με τμήμα, επίσης έκκεντρα, άβαφο, στην περιφέρεια ομόκεντρος κύκλος. Πλατιά ταινία στη βάση των λαιμών, ώμος ακόσμητος. Ομάδες από ανισοπαχείς ταινίες στην αρχή της κοιλιάς και στο κατώτερο τμήμα.

Ύψ. 0,085, διάμ. δίσκου 0,026, διάμ. στομίου 0,017, μέγ. διάμ. 0,098, διάμ. βάσης 0,04 μ.

FS 171.

ΥΕ ΙΙΙΒ(2;).

3. Δίωτη κύλιξ ΜΠ 6045 (Πίν. 20).

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη σε μικρά τμήματα, πρακτικά ακέραιη. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υπόλευκο, σκοτεινότερο στο εσωτερικό της γάστρας, απολεπισμένο κατά τόπους. Άβαφη. Μαύρα στίγματα στην εξωτερική επιφάνεια, που δεν οφείλονται σε επικασσιτέρωση. Στόμιο ελλειψοειδές, χείλος εξώκυρτο, γάστρα βαθιά, σφαιροκωνική, στέλεχος χαμηλό, αμφικοίλου περιγράμματος, βάση επιπεδόκυρτη, λαβές ταινιωτές, σε σχήμα θηλιάς, τοποθετημένες 0,01 μ. κάτω από το χείλος, καταλήγουν περίπου στο μέσο.

Ύψ. 0,114, διάμ. στομίου 0,126-0,13, διάμ. βάσης 0,06 μ.

FS 269. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 4, 1 και 2 (Βουρβάτσι).

ΥΕ ΙΙΙΑ1/2.

4. Προχοΐσκη ΜΠ 6046 (Πίν. 20).

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη, μεταξύ άλλων, στο μεγαλύτερο τμήμα της λαβής. Πρακτικά ακέραιη. Πηλός σχετικά καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή στιλπνή κατά τόπους, καστανοκόκκινη. Χείλος εξώκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, σώμα σφαιρικό έντονα πιεσμένο/αμφικωνικό, βάση υποτυπώδης δισκοειδής, λαβή κυκλικής διατομής.

Ολόβαφα χείλος, εξωτερική επιφάνεια λαιμού, πιθανώς, ράχη λαβής και βάση. Ταινία, εσωτερικά, κάτω από το χείλος, τρεις ισοπαχείς στο μέσο του αγγείου.

Ύψ. 0,196, διάμ. στομίου 0,08, μέγ. διάμ. 0,165, διάμ. βάσης 0,053 μ.

FS 110. Πρβλ. την προχοΐσκη ΜΠ 6015 (θαλ. τ. 1, 1960-25).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

Ψήφοι

Οκτώ ψήφοι σε σχήμα οκτάφυλλου ρόδακα από υαλόμαζα, ΜΠ 6086 (Πίν. 20 δ: γ).

Έξι σώζονται καλύτερα (οι τρεις σχεδόν ακέραιες).

Διάμ. 0,021 μ. περίπου.

Πρβλ. Lewartowski 1987, σ. 128, 20, εικ. 5. Σακελλαρίου 1985, σ. 303, 86, πίν. 38, 2292 (2). Επίσης, Immerwahr 1971, πίν. 33 (I-27, 28), 36 (III-22): χρυσοί, και πίν. 36 και 77 (III-21): ελεφάντινοι. Α. Κεραμόπουλλος, ΑΔ 3 (1917), σ. 133 Εικ. 98 (7, 8, 9, 13, τ. 4 Κολωνακίου). Prosymna, II, εικ. 262, 14 (τ. XLI).

Λακκοειδής τ. 8 θαλάμου τ. 1 (1960)

Κεραμική

1. Αμφορίδιο ΜΠ 6073 (Πίν. 20).

Αποκρουσμένο. Ακέραιο. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή στιλπνή και εξίτηλη κατά τόπους, κόκκινη. Χείλος έξω νεύον, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση δισκοειδής, λαβές τοξωτές, ταινιωτές.

Ολόβαφα, πιθανώς χείλος, άνω μισό εξωτερικής επιφάνειας λαιμού, ράχη λαβών και βάση.

Ταινία κάτω από το χείλος, στην εσωτερική επιφάνεια του λαιμού και στη βάση του. Στον ώμο δικτυωτό κόσμημα, στην αρχή της κοιλιάς και πάνω από τη βάση ομάδα από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες.

Ύψ. 0,09, διάμ. στομίου 0,027, μέγ. διάμ. 0,09, διάμ. βάσης 0,032 μ.

FS 190. FM 57:2, πρβλ. και Πίν. 17 β: ν.

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

2. Τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο ΜΠ 6074 (Πίν. 21 α).

Ελλιπές στη μία λαβή και σε μικρά τμήματα του χείλους. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή στιλπνή κατά τόπους, καστανή/καστανόμαυρη. Χείλος προεξέχον, έξω νεύον, λαιμός πολύ χαμηλός, χοανοειδής, ώμος πλατύς, κυρτός, λαβές αγκύλες, κοιλιά κυλινδρική, βάση ελαφρώς επιπεδόκυρτη, με υποτυπώδη κοιλότητα στο κέντρο της.

Ολόβαφα εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια λαιμού και ράχη λαβών. Στο χείλος λεπτές ταινίες, ομάδες από δύο πλατύτερες εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες στην αρχή του ώμου. Μεταξύ των λαβών δικτυωτό κόσμημα, στην ακμή ώμου-κοιλιάς πλατιά ταινία και άλλη ισοπαχής στην περιφέρεια της βάσης, ενδιάμεσα λεπτές. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης ομόκεντροι κύκλοι, τοποθετημένοι κατά ομάδες στο κέντρο και στην περιφέρεια.

Ύψ. 0,065, διάμ. στομίου 0,03, διάμ. βάσης 0,084 μ.

FS 94. FM 57:2. Πρβλ. Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 284 (ΜΠ 5087, λακκ. τ. γ5 τ. Γ Αλυκής). Alt-Ägina, IV, 1, σ. 93, πίν. 30, 276, 277.

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

3. Άνω τμήμα δίωτης κύλικας ΜΠ 6075 (Πίν. 21 α).

Αποκρουσμένη στο χείλος και σε τμήματα της γάστρας. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή στιλπνή, εξίτηλη κατά τόπους. Ολόβαφη, εσωτερικά και εξωτερικά, πλην της κάτω από τις λαβές επιφάνειας της γάστρας. Στόμιο ελλειψοειδές, χείλος έξω νεύον, με εγκοπή που το διαχωρίζει από τη γάστρα, γάστρα βαθιά, περίπου αμφικωνική, λαβές ταινιωτές που αρχίζουν 0,015 μ. κάτω από το χείλος και καταλήγουν στο μέσο της γάστρας.

Σωζ. ύψ. 0,092, διάμ. στομίου 0,105-0,11 μ.

FS 269. Πρβλ. τη δίωτη κύλικα ΜΠ 6045 (λακκ. τ. 7-3). Stubbings 1947, πίν. 4, 3 και 6 (Βουρβάτσι).

ΥΕ ΙΙΙΑ1/2.

Ειδώλια

1. Ειδώλιο τύπου Φ, ΜΠ 6093 (Πίν. 21 α).

Ακέφαλο, ελλιπές σε μικρό τμήμα της βάσης. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, καστανή ανοικτή. Κορμός ελλειψοειδής, η μεγάλη διάμετρος κατά το ύψος. Στήθος τονισμένο, μέση τοποθετημένη χαμηλά, πλαστικός βόστρυχος καταλήγει στη μέση, στέλεχος λεπτό, μέτρια υψηλό, βάση κωνική.

Λοξές και, λίγες κατακόρυφες, ελαφρώς κυματοειδείς, λεπτές ταινίες. Ολόβαφη η περιφέρεια του κορμού, ταινία στη μέση, τέσσερις πλατιές στο στέλεχος και στη βάση, στο βόστρυχο οριζόντιες παύλες.

Σωζ. ύψ. 0,088, σωζ. μέγ. διάμ. 0,042 μ.

French 1971, σ. 116 (τύπος Β). Πρβλ. Σγουρίτσα 1989, ΙΙ, εικ. 371 (χωρίς ένδειξη, Αλυκή).

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

Διάφορα

1. Τεμάχια δύο (;) ψήφων από υαλόμαζα, τύπου πλακιδίου, ΜΠ 6090 α.

Πρβλ. ΜΠ 6089 α.

2. Οστέινη σφαιρική ψήφος ΜΠ 6090 β.
Ελλιπής κατά μεγάλο μέρος.

3. Τμήμα οστέινης περόνης ΜΠ 6090 γ.
Ορθογώνιας διατομής. Πολύ καλά λειασμένη η επιφάνεια.
Σωζ. μήκ. 0,033 μ.

4. Τρία τεμάχια από χάλκινες περόνες ΜΠ 6090 δ.
Σωζ. μήκ. 0,012-0,042 μ.
Πρβλ. Immerwahr 1971, πίν. 42, 6 (τ. XI).

Λακκοειδής τάφος 2 (1960)

Κεραμική

1. Προχοΐσκη ΜΠ 6047 (Πίν. 21 β).
Ακέραιη. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, καστανή ανοικτή. Χείλος ελαφρώς εξώκυρτο, λαιμός σχετικά υψηλός, κυλινδρικός, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση δακτυλιόσχημη, λαβή ελλειψοειδούς διατομής.
Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβής, εκτός από εξηρημένο χρώματος τρίγωνο στο άνω τμήμα, και βάση. Ταινία στη βάση του λαιμού, ομάδα από πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες περίπου στο μέσο της κοιλιάς και πάνω από τη βάση.
Ύψ. 0,077, ύψ. λαιμού 0,025, διάμ. στομίου 0,032, μέγ. διάμ. 0,085, διάμ. βάσης 0,027 μ.
FS 114. Πρβλ. την προχοΐσκη ΜΠ 6018 (θαλ. τ. 1, 1960-28).
ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

2. Προχοΐσκη ΜΠ 6048 (Πίν. 21 β).
Συγκολλημένη και συμπληρωμένη σε τμήματα του χείλους και του λαιμού. Πρακτικά ακέραιη. Πηλός μέτρια καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή θαμπή, εξίτηλη κατά τόπους, καστανή σκοτεινή/μαύρη. Στόμιο ελαφρώς ελλειψοειδές, χείλος εξώκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική, βάση δισκοειδής, λαβή κυκλικής διατομής.
Ολόβαφα χείλος και βάση. Ταινία στη βάση του λαιμού, τρεις στην αρχή και στο μέσο της κοιλιάς, δύο πάνω από τη βάση, κυματοειδής ταινία στη ράχη της λαβής.
Ύψ. 0,155, διάμ. στομίου 0,062-0,07, μέγ. διάμ. 0,13, διάμ. βάσης 0,053 μ.
FS 110. Πρβλ. την πρόχου ΜΠ 6021 (θαλ. τ. 1, 1960-31).
ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

Λακκοειδής τάφος 3 (1960)

Κεραμική

1. Μόνωτη κύλιξ με υπερυψωμένη λαβή, ΜΠ 6049 (Πίν. 21 γ).
Συγκολλημένη και ελαφρώς αποκρουσμένη στο χείλος και στη βάση. Πρακτικά ακέραιη. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, σχεδόν στιλπνό. Άβαφη. Στόμιο ελλειψοειδές, χείλος έξω νεύον, που διαχωρίζεται με εγκοπή από τη γάστρα, γάστρα σφαιροκωνική, στέλεχος πολύ υψηλό, λεπτό, βάση έντονα κωνική, λαβή ταινιωτή (πλ. 0,016 μ.), σε σχήμα συμπιεσμένης θηλιάς, αρχίζει από το χείλος και καταλήγει περίπου στο μέσο του αγγείου.
Ύψ. με λαβή 0,196, χωρίς λαβή 0,131, διάμ. στομίου 0,102-0,11, ύψ. στελέχους 0,06, διάμ. βάσης 0,062 μ.
FS 272. Πρβλ. Immerwahr 1971, πίν. 35, 7 (τ. III, FS 271, επικασσιτερωμένη). Prosymna, II, εικ. 239, 1091 (τ. XXXIII), εικ. 294, 710 (τ. XXXVII).
ΥΕ ΙΙΙΑ2.

2. Άωτο αλαβαστροειδές ΜΠ 6050 (Πίν. 21 γ).

Συγκολλημένο και συμπληρωμένο, αποκρουσμένο στο χείλος. Πρακτικά ακέραιο. Πηλός καθαρός, πολύ ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, απολεπισμένο κατά τόπους, βαφή εξίτηλη, καστανή/καστανόμαυρη. Η εξωτερική επιφάνεια του σκεύους πολύ φθαρμένη. Χείλος λοξό, έξω νεύον, λαιμός χαμηλός, αμφικοίλου περιγράμματος, σώμα σφαιρικό, βάση υποτυπώδης δισκοειδής.

Ίχνη χρώματος στο χείλος, στην εσωτερική και στην εξωτερική επιφάνεια του λαιμού. Ταινία στη βάση του λαιμού. Ομάδα από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες στην αρχή του ώμου. Η υπόλοιπη διακόσμηση δε διακρίνεται πλέον.

Ύψ. 0,10, διάμ. στομίου 0,04, μέγ. διάμ. 0,102, διάμ. βάσης 0,03 μ.

FS 77, πρβλ. το μη ταυτισμένο ΕΜ 7105 από το λακκοειδή τάφο της ανασκαφής Θεοχάρη (1951) (Πίν. 1 β, κέντρο). FLMV, πίν. XVIII, 120 (Αλυκή). Stubbings 1947, σ. 47, πίν. 12, 7 (Κοπρέζα, με στικτή διακόσμηση). Immerwahr 1971, σ. 222 (τ. XXIV-1), πίν. 52, 1. Μυλωνάς, Ελευσίς, Γ, πίν. 49δ (348). Παντελίδου 1975, σ. 85 (34), 88-89, πίν. 31α.

ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1.

3. Θήλαστρο ΒΚ 987. Δεν ταυτίστηκε.

4. Άωτο αλαβαστροειδές ΜΠ 6051 (Πίν. 21 γ).

Συγκολλημένο, συμπληρωμένο σε μικρό τμήμα του χείλους και του λαιμού και αποκρουσμένο στην κοιλιά. Πρακτικά ακέραιο. Πηλός καθαρός, σκοτεινός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή τελείως εξίτηλη. Ολόβαφα χείλος και λαιμός (;). Δύο ταινίες στην αρχή του ώμου, πλοχμός ή κυματοειδής ταινία στον ώμο, πλατιές ταινίες μέχρι τη βάση.

Ύψ. 0,067, διάμ. στομίου 0,047, μέγ. διάμ. 0,086, διάμ. βάσης 0,04 μ.

FS 77. FM δεν ταυτίζεται.

ΥΕ ΙΙΒ/ΥΕ ΙΙΙΑ1.

5. Αμφορέας ΜΠ 6052 (Πίν. 21 γ).

Ελλιπής στη μία λαβή. Συγκολλημένος και συμπληρωμένος σε τμήματα του χείλους, του λαιμού και της κοιλιάς. Πρακτικά ακέραιος. Πηλός ακάθαρτος, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη, καστανή σκοτεινή/καστανοκόκκινη. Ολόβαφος. Χείλος εξώστροφο, πλατύ (πλ. 0,007 μ.), λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά αμφικωνική, βάση υποτυπώδης δισκοειδής, λαβή πλατιά (πλ. 0,03 μ.), ταινιωτή, από το χείλος μέχρι περίπου το μέσο.

Ύψ. 0,20, διάμ. στομίου 0,097, μέγ. διάμ. 0,17, διάμ. βάσης 0,05 μ.

FS 66. Πρβλ. Immerwahr 1971, πίν. 37, 7, 8 (τ. V).

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

Διάφορα

Κωνικό σφονδύλι από γκρίζο στεατίτη με λευκές στιγμές, ΜΠ 6088.

Ύψ. 0,016, διάμ. βάσης 0,025 μ.

Λακκοειδής τάφος 4 (1960)

Κεραμική

1. Αμφορέας ΜΠ 6053 (Πίν. 22 α).

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος σε μικρά τμήματα του χείλους, του λαιμού, της κοιλιάς και της λαβής. Πρακτικά ακέραιος. Πηλός μέτρια καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή θαμπή, εξίτηλη, μαύρη. Ολόβαφος. Χείλος έξω νεύον, με στενό επίπεδο περιχείλωμα, λαιμός χαμηλός, αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική, βάση επίπεδη, λαβές ταινιωτές. Ορατά τα ίχνη του τροχού από το μέσο του αγγείου και κάτω.

Ύψ. 0,205, διάμ. στομίου 0,09-0,095, μέγ. διάμ. 0,194, διάμ. βάσης 0,053.
FS 66. Πρβλ. τον αμφορίσκο ΜΠ 6052 (λακκ. τ. 3-5).
ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

2. Τμήμα κυάθου ΜΠ 6054 (Πίν. 22 α).
Το μισό του αγγείου με πλήρη τη βάση. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτό κεραμόχρωμο, βαφή εξίτηλη, καστανή ανοικτή/κόκκινη. Χείλος εξώκυρτο, γάστρα ημισφαιρική, βάση δισκοειδής.
Ολόβαφα χείλος και βάση. Ταινία κάτω από το χείλος, εσωτερικά και εξωτερικά, άλλη στο μέσο, ενδιάμεσα σπείρες με εφαπτόμενες (;). Επάνω από τη βάση πολλές λεπτές ταινίες.
Ύψ. 0,042, διάμ. βάσης 0,032 μ.
FS 220. FM 49:17. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 8, 2 (Βουρβάτσι). M.L. Morricone, Vasi della Collezione Akavi, ASAtene 57-58 (1979-80), σ. 269 (αριθ. 68), εικ. 72.
ΥΕ ΙΙΙΑ2.

Λακκοειδής τάφος 5 (1960)

Κεραμική

1. Προχοΐσκη ΜΠ 6055 (Πίν. 22 β).
Συγκολλημένη, συμπληρωμένη σε μικρά τμήματα και αποκρουσμένη στο χείλος. Πρακτικά ακέραιη. Πηλός σχετικά καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή θαμπή, καστανή/καστανόμαυρη. Χείλος εξώκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, σώμα σφαιρικό, έντονα πιεσμένο, βάση δισκοειδής, λαβή ταινιωτή.
Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβής, εκτός από εξηρημένο χρώματος τρίγωνο δίπλα στο στόμιο, και βάση. Ταινία στην αρχή του λαιμού εσωτερικά και στη βάση του, δύο σχεδόν ισοπαχείς κάτω από το μέσο, μία πάνω από τη βάση.
Ύψ. 0,098, διάμ. στομίου 0,043, μέγ. διάμ. 0,09, διάμ. βάσης 0,035 μ.
FS 114. Πρβλ. την προχοΐσκη ΜΠ 6018 (θαλ. τ. 1, 1960-28), αλλά με τη μεγάλη διάμετρο κάτω από το μέσο του αγγείου.
ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

2. Προχοΐσκη ΜΠ 6056 (Πίν. 22 β).
Συγκολλημένη και συμπληρωμένη σε τμήματα του χείλους και του λαιμού. Πρακτικά ακέραιη. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη, καστανή/καστανόμαυρη. Χείλος ελαφρώς έξω νεύον, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση επίπεδη, λαβή ταινιωτή, ελαφρώς σιγμοειδής.
Ολόβαφα ράχη λαβής, εκτός από εξηρημένο χρώματος τρίγωνο στο άνω τμήμα της, και βάση. Ίχνη χρώματος στο χείλος, πλατιά ταινία στη βάση του λαιμού, δύο ισοπαχείς περίπου στο μέσο, άλλη πάνω από τη βάση.
Ύψ. 0,092, διάμ. στομίου 0,042, μέγ. διάμ. 0,085, διάμ. βάσης 0,039 μ.
FS 110. Πρβλ. την προχοΐσκη ΜΠ 6000 (θαλ. τ. 1, 1960-8).
ΥΕ ΙΙΙΒ.

3. Προχοΐσκη ΜΠ 6057 (Πίν. 22 β).
Συγκολλημένη από πολλά κομμάτια, συμπληρωμένη σε μικρά τμήματα του χείλους, του λαιμού και της κοιλιάς. Αποκρουσμένη στο χείλος. Πρακτικά ακέραιη. Πηλός μέτρια καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή καστανοκόκκινη. Χείλος περίκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, λαβή κυκλικής διατομής, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη/αμφικωνική, βάση δισκοειδής.

Ολόβαφα χείλος και βάση. Ταινία στη βάση του λαιμού και στη ράχη της λαβής, δύο στην αρχή της κοιλιάς.

Ύψ. 0,192, διάμ. στομίου 0,08, μέγ. διάμ. 0,155, διάμ. βάσης 0,054 μ.

FS 110 (με αμφικωνική κοιλιά).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

4. Θήλαστρο ΜΠ 6058 (Πίν. 22 β).

Συγκολλημένο στην προχοή. Ακέραιο. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη, σκοτεινή καστανή/μαύρη. Χείλος περίκυρτο, λαβή καλαθοειδής, τετράπλευρης διατομής, λαιμός χοανοειδής, προχοή χοανοειδής, τοποθετημένη χαμηλά στον ώμο, κοιλιά σφαιρική, βάση δισκοειδής.

Ολόβαφα, πιθανώς, ράχη λαβής, εξωτερική επιφάνεια λαιμού, προχοή και κοιλιά. Πλατιά ταινία στην αρχή του ώμου. Βάση και μεγάλο τμήμα του ώμου άβαφα.

Ύψ. με λαβή 0,113, χωρίς λαβή 0,085, μήκ. προχοής 0,04, διάμ. στομίου 0,036, μέγ. διάμ. 0,08, διάμ. βάσης 0,036 μ.

FS 161. Πρβλ. το θήλαστρο ΜΠ 6006 (θαλ. τ. 1, 1960-14).

ΥΕ ΙΙΙΒ(/Γ;).

5. Δίωτη κύλιξ ΜΠ 6059 (Πίν. 23).

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη σε τμήματα του χείλους και της γάστρας, αποκρουσμένη στη γάστρα και στη βάση. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή θαμπή, καστανή σκοτεινή/μαύρη. Ολόβαφη, εσωτερικά και εξωτερικά, εκτέλεση γρήγορη και αμελής. Στόμιο ελλειψοειδές, χείλος έξω νεύον, γάστρα βαθιά, σφαιροκωνική, στέλεχος χαμηλό, βάση ελαφρώς κωνική, λαβές ταινιωτές, από το χείλος μέχρι το μέσο της γάστρας.

Ύψ. 0,09, διάμ. στομίου 0,093-0,10, διάμ. βάσης 0,05 μ.

FS 263/4. Πρβλ. Benzi 1975, πίν. VIII, 178 (Κοπρέζα). Επίσης πρβλ. την πρωιμότερη κύλικα ΕΜ 13753 (θαλ. τ. ΙΙ, 1953-12).

ΥΕ ΙΙΙΑ1.

6. Πτηνόσχημος ασκός ΜΠ 6060 (Πίν. 23).

Ακέραιος. Πηλός ακάθαρτος, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή έντονα στιλπνή κατά τόπους, κόκκινη. Ολόβαφος πλην μικρού τμήματος της κάτω επιφάνειας. Χειροποίητος. Στόμιο ελλειψοειδές, λαιμός υποτυπώδης, λαβή υψηλή, ταινιωτή, σε σχήμα συμπιεσμένης θηλιάς, βάση επιπεδοποιημένη. Ασταθούς ισορροπίας.

Ύψ. με λαβή 0,087, χωρίς λαβή 0,054, διάμ. στομίου 0,029-0,032, μέγ. μήκ. 0,105, μέγ. πλ. 0,055 μ.

FS 194. Πρβλ. Benzi 1975, πίν. XXVI, 480 (Βουρβάτσι).

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

7. Δίωτη κύλιξ ΜΠ 6061 (Πίν. 23).

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη σε μικρά τμήματα του χείλους, της γάστρας και της βάσης. Ελαφρώς αποκρουσμένη, πρακτικά ακέραιη. Πηλός καθαρός, σκοτεινός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο στην εσωτερική επιφάνεια της γάστρας, υπόλευκο στην εξωτερική, βαφή θαμπή, κοκκινοκάστανη. Στόμιο ελλειψοειδές, χείλος ελαφρώς εξώκυρτο, γάστρα βαθιά, σφαιροκωνική, στέλεχος χαμηλό, πλατύ, αμφικοίλου περιγράμματος, βάση ελαφρώς κωνική, λαβές ταινιωτές, από το χείλος μέχρι το μέσο της γάστρας.

Ολόβαφα χείλος και στέλεχος. Πλατιά ταινία, εξωτερικά, κάτω από το χείλος, τρεις γραμμένες από το μέσο προς τα κάτω, η τελευταία πλατύτερη, μία, επίσης πλατιά, στην περιφέρεια της βάσης. Ταινία στις ακμές της λαβής, χρώμα στο άνω και κάτω άκρο της ράχης της.

Ύψ. 0,083, διάμ. στομίου 0,089-0,096, διάμ. βάσης 0,05 μ.

FS 254/5. Πρβλ. Σγουρίτσα 1989, ΙΙ, εικ. 161 (ΜΠ 4997, FS 255, τ. Α Αλυκής), εικ. 217 (ΜΠ 5039, FS 254, τ. Α Αλυκής).

ΥΕ ΙΙΙΑ1.

8. Θήλαστρο ΜΠ 6062 (Πίν. 23).

Ακέραιο. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, καστανή ανοικτή/κόκκινη. Χείλος περίκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, προχοή χοανοειδής τοποθετημένη στον ώμο, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση δακτυλιόσχημη, λαβή καλαθοειδής, ταινιωτή.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβής, εξωτερική επιφάνεια λαιμού, αρχή ώμου, προχοή και κοιλιά. Άβαφα κατώτερο τμήμα ώμου και βάση.

Ύψ. με λαβή 0,125, χωρίς λαβή 0,09, μήκ. προχοής 0,045, διάμ. στομίου 0,038, μέγ. διάμ. 0,10, διάμ. βάσης 0,04 μ.

FS 161. Πρβλ. το θήλαστρο ΜΠ 6058 (λακκ. τ. 5-4).

ΥΕ ΙΙΙΒ(/Γ;).

9. Θήλαστρο ΜΠ 6063 (Πίν. 23).

Συγκολλημένο και συμπληρωμένο σε μικρά τμήματα της λαβής, της προχοής, του λαιμού και του ώμου. Πρακτικά ακέραιο. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη, καστανή ανοικτή. Χείλος περίκυρτο, λαβή καλαθοειδής, ταινιωτή, λαιμός χαμηλός, χοανοειδής, προχοή χοανοειδής, τοποθετημένη στον ώμο, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση δισκοειδής.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβής, εξωτερική επιφάνεια λαιμού, προχοή και κοιλιά. Ταινία στην αρχή του ώμου, η βάση άβαφη.

Ύψ. με λαβή 0,103, χωρίς λαβή 0,08, διάμ. στομίου 0,045, μέγ. διάμ. 0,09, διάμ. βάσης 0,038, μήκ. προχοής 0,04 μ.

FS 161. Πρβλ. το θήλαστρο ΜΠ 6062 (λακκ. τ. 5-9).

ΥΕ ΙΙΙΒ(Γ;).

10. Μικκύλος μόνωτος σκύφος ΜΠ 6064 (Πίν. 23).

Ακέραιος, ελαφρώς αποκρουσμένος στο χείλος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή θαμπή, καστανοκόκκινη/καστανόμαυρη. Χείλος ελαφρώς έξω νεύον, σώμα σφαιρικό με γωνίωση περίπου στο μέσο, βάση δακτυλιόσχημη, λαβή κυκλικής διατομής, οριζόντια τοποθετημένη πάνω από το μέσο.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβής και βάση. Ταινία κάτω από το χείλος, εσωτερικά και εξωτερικά, τρεις λεπτές ισοπαχείς στο μέσο, μία πάνω από τη βάση. Στον πυθμένα, εσωτερικά, δύο ομόκεντροι κύκλοι.

Ύψ. 0,035, διάμ. στομίου 0,065, διάμ. βάσης 0,026 μ.

FS 283. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 9, 1 (Βουρβάτσι, διακοσμημένος με κυματοειδή ταινία).

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

11. Δίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο ΜΠ 6065 (Πίν. 23).

Ακέραιο. Πηλός ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή αρκετά εξίτηλη, καστανή ανοικτή. Χείλος προεξέχον (πλ. 0,004 μ.), έξω νεύον, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, δύο μικρές αγκύλες λαβές, τοποθετημένες διαμετρικά αντίθετα στον ώμο, βάση ελαφρώς κυρτή στο κέντρο.

Ίχνη χρώματος στην εξωτερική και στην εσωτερική επιφάνεια του λαιμού και στη ράχη της μιας λαβής, η άλλη ολόβαφη. Στην αρχή του ώμου τρεις λεπτές ταινίες, μεταξύ των λαβών κόσμημα σε σχήμα И, στην ακμή πλατιά ταινία, τρεις λεπτές στο μέσο της κοιλιάς και άλλη στην ακμή της βάσης. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης λεπτοί ομόκεντροι κύκλοι.

Ύψ. 0,067, διάμ. στομίου 0,045, διάμ. βάσης 0,085 μ.

FS 94, FM 60:1/2. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 11, 6 (Βελανιδέζα, με απόλυτα όμοιο κόσμημα, αλλά βάση ελαφρώς κυρτή).

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

12. Ασκός ΜΠ 6066 (Πίν. 24).

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος, πρακτικά ακέραιος. Πηλός ακάθαρτος, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο. Άβαφος. Σώμα σφαιρικό πιεσμένο, άνω επιφάνεια ελαφρώς κυρτή, στο άκρο της λοξά τοποθετημένη η προχοή, χείλος περίκυρτο, λαιμός κυλινδρικός, λαβή ταινιωτή, από το μέσο του λαιμού μέχρι το κέντρο της άνω επιφάνειας, βάση υποτυπώδης δακτυλιόσχημη. Ορατά τα ίχνη του τροχού στην άνω επιφάνεια του σώματος.

Ύψ. 0,155, διάμ. στομίου 0,05, μέγ. διάμ. 0,19, διάμ. βάσης 0,07 μ.

FS 195. Πρβλ. τον ασκό ΜΠ 5991 (θαλ. τ. ΙΙ, 1953-11). Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 104 (τ. 6 Αλυκής), εικ. 292 (τ. Γ Αλυκής).

ΥΕ ΙΙΙ.

13. Όστρακα ΒΚ 1008 (Πίν. 24 α: α-γ, ε-η).

1. Όστρακα από τρεις άβαφες κύλικες.

2. Όστρακα από πρόχους, ολόβαφες ή με ταινιωτή διακόσμηση (Πίν. 24 α: α).

3. Όστρακο από τον ώμο πιθαμφορίσκου με δικτυωτό κόσμημα (Πίν. 24 α: ζ).

4. Όστρακα από μεγάλους σκύφους ή κρατήρες. Σε δύο διακρίνεται σπείρα, σε άλλο ταινιωτή διακόσμηση, που δεν ταυτίζεται (Πίν. 24 α: ε).

5. Όστρακα από δύο σκύφους ή κυάθους. Στον ένα κόσμημα σε σχήμα И, στον άλλο ίχνη σπείρας.

6. Όστρακο από το εξώστροφο πλατύ χείλος και το τοίχωμα κρατήρα. Το χείλος ολόβαφο, ακολουθεί πλατιά ταινία, στην οποία εφάπτεται το άνω καμπύλο τμήμα ακανόνιστου τετράπλευρου, με τις μακρές πλευρές τοποθετημένες κατακόρυφα και ενδιάμεσα πυκνές παράλληλες οριζόντιες λεπτές ταινίες. Διακρίνεται η αρχή δευτέρου (Σχέδ. 11: ζ· Πίν. 24 α: β).

7. Τμήμα χείλους και λαιμού γεωμετρικής πρόχου (Πίν. 24 α: γ). Χείλος επίπεδο, έξω νεύον. Στο μέσο του λαιμού διαγραμμισμένες γωνίες, κατακόρυφα τοποθετημένες.

8. Όστρακο από αδιάγνωστου σχήματος αγγείο με αυλακώσεις. Ακολουθεί ζώνη με σπείρες που συνδέονται με εφαπτόμενες, βαφή κόκκινη (Πίν. 24 α: η).

Ειδώλια

1. Ειδώλιο τύπου Φ, ΜΠ 6091 (Πίν. 24 γ).

Ελλιπές στο άνω και κάτω τμήμα του βοστρύχου, ελαφρώς αποκρουσμένο στη βάση και στην περιφέρεια του κορμού, συγκολλημένο. Πρακτικά ακέραιο. Πηλός καθαρός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή καστανή.

Άνω επιφάνεια κεφαλής κοίλη, από το πίσω άνω τμήμα του αρχίζει πλαστικός βόστρυχος που καταλήγει στο κυλινδρικό στέλεχος. Οι οφθαλμοί δηλώνονται με πλαστικά δισκάρια και γραπτή την κόρη στο κέντρο. Το στήθος έντονα δηλωμένο, οι μαστοί, σε μικρή μεταξύ τους απόσταση, με γραπτή θηλή. Η μεγάλη διάμετρος του κορμού κατά το πλάτος, το κυλινδρικό στέλεχος υψηλό και λεπτό, βάση κωνική.

Ολόβαφα η άνω επιφάνεια του κεφαλιού, εκτός από μικρό τμήμα πίσω, και ο βόστρυχος. Λεπτές, κατακόρυφα τοποθετημένες, κυματοειδείς ταινίες στο πλάι του λαιμού και πίσω, εκατέρωθεν του βοστρύχου, αρχίζουν από το κεφάλι και καταλήγουν σε ταινία στην αρχή του λαιμού. Η μύτη τονίζεται με χρώμα. Άλλη ταινία στη βάση του λαιμού. Η διακόσμηση του κορμού αμελής και πρόχειρη. Στο οπίσθιο μέρος, εκατέρωθεν του βοστρύχου, κατακόρυφες λεπτές και παχύτερες ται-

νίες. Στο πρόσθιο λεπτές ταινίες αρχίζουν από την περιφέρεια και κατευθύνονται στο στήθος. Επάνω από το στήθος σχηματίζεται άτεχνο δικτυωτό. Στο μέσο ταινία, τέσσερις κατακόρυφες στο κυλινδρικό στέλεχος, μία οριζόντια στην άκρη του και άλλη στην περιφέρεια της βάσης.

Ύψ. 0,11, πλ. 0,04 μ.

French 1971, σ. 120, εικ. 4.

ΥΕ ΙΙΙΒπρ.

2. Ειδώλιο κουροτρόφου ΜΠ 6092 (Πίν. 24 δ).

Ακέφαλο. Ελλιπές σε αρκετά τμήματα του κορμού, στη βάση και στο άνω τμήμα του βρέφους. Αποκρουσμένο.

Πηλός καθαρός ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή εξίτηλη, καστανή και καστανόμαυρη.

Το στήθος τονισμένο. Μέση στην κανονική θέση, στέλεχος υψηλό, λεπτό, κυλινδρικό, βάση κωνική. Κάτω από το αριστερό στήθος το κάτω τμήμα συνοπτικά αποδοσμένου βρέφους που φαίνεται να εγγίζει με το ένα χέρι, με τη μορφή πλαστικής ταινίας, το στήθος αυτό. Στη ράχη σώζεται το κάτω τμήμα πλαστικού βοστρύχου, που καταλήγει λίγο πάνω από τη μέση.

Στον κορμό πυκνές λεπτές, κυματοειδείς ταινίες, που συνεχίζονται και στο σώμα του βρέφους, στην περιφέρεια ίχνη χρώματος. Στο οπίσθιο τμήμα, εκατέρωθεν του βοστρύχου, λοξές λεπτές ταινίες, στο βόστρυχο οριζόντιες, ταινία στη μέση, τέσσερις κατακόρυφες από την ταινία αυτή μέχρι την περιφέρεια της βάσης.

Σωζ. ύψ. 0,095, σωζ. μέγ. πλ. 0,062 μ.

French 1971, σ. 142-143. Πρβλ. τα πρωιμότερα, ΜΠ 5837 (θαλ. τ. 1, 1968-1) και Prosymna, II, εικ. 611, 514.

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

Διάφορα

Ψήφοι από υαλόμαζα, τύπου πλακιδίου, ΜΠ 6089 α (Πίν. 20 δ: δ).

α) 16 ψήφοι, ως επί το πλείστον ακέραιες, και θραύσματα από άλλες.

Στο ένα άκρο πλατύς αστράγαλος, λεπτότερος χωρίζει τα, πιθανώς, ροδακοειδή κοσμήματα, με έντονα προεξέχον το κέντρο.

Ύψ. 0,03 μ. περίπου.

β) Δώδεκα (;) ψήφοι, ακέραιες και ελλιπείς.

Ανάλογης διακόσμησης με τις προηγούμενες, στις μακρές όμως πλευρές διακρίνονται πλαστικές στιγμές.

Ύψ. 0,028 μ.

Οστέινη περόνη ΜΠ 6089 β.

Σώζεται η σχεδόν κωνική κεφαλή και μέρος του άνω τμήματος.

Ύψ. 0,023 μ. περίπου.

Χάλκινη περόνη ΜΠ 6089 γ.

Σώζονται δύο τμήματα.

Θαλαμοειδής τάφος 6

Κεραμική

1. Μόνωτη κύλιξ ΜΠ 6067 (Πίν. 25).

Συγκολλημένη, συμπληρωμένη σε μικρά τμήματα και ελαφρώς αποκρουσμένη στη βάση. Πρακτικά ακέραιη. Πηλός ακάθαρτος, σκοτεινός κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτό κεραμόχρωμο,

απολεπισμένο κατά μεγάλο μέρος. Άβαφη. Τραχεία εξωτερική επιφάνεια. Χείλος ελαφρώς έξω νεύον, μικρή γωνίωση 0,02 μ. κάτω από το χείλος, ελαφρώς κοίλου περιγράμματος, γάστρα βαθιά κωνική, στέλεχος σχετικά χαμηλό, βάση επιπεδόκυρτη, λαβή ταινιωτή, από το χείλος μέχρι το μέσο της γάστρας.

Ύψ. 0,10, διάμ. στομίου 0,11, διάμ. βάσης 0,06 μ.

FS 267. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 6, 5 (Βουρβάτσι). Immerwahr 1971, πίν. 60, 431.

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

2. Τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο ΜΠ 6068 (Πίν. 25).

Συγκολλημένο και συμπληρωμένο σε μικρά τμήματα, πρακτικά ακέραιο. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή στιλπνή και ελαφρώς εξίτηλη κατά τόπους, καστανή ανοικτή-σκοτεινή/μαύρη. Χείλος προεξέχον (πλ. 0,01 μ.), κάμπτεται προς τα κάτω, λαιμός χαμηλός, αμφικοίλου περιγράμματος, ώμος ελαφρώς κυρτός, τρεις αγκύλες λαβές τοποθετημένες χαμηλά στον ώμο, βάση κυρτή.

Ολόβαφα εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια λαιμού και ράχη λαβών. Στο χείλος και στην αρχή του ώμου λεπτές ταινίες, μεταξύ των λαβών φυλλοφόρος ταινία, πλαισιωμένη με πλατιά ταινία άνω και λεπτή κάτω, πλατιά ταινία στην ακμή του ώμου και μία πολύ λεπτή κάτω από αυτή, στο μέσο της κοιλιάς πλατιά μεταξύ λεπτών ταινιών και στην περιφέρεια της βάσης λεπτή και πλατιά. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης ομόκεντροι κύκλοι.

Ύψ. 0,15, ύψ. λαιμού 0,025, διάμ. στομίου 0,09, διάμ. βάσης 0,175 μ.

FS 94, FM 64:19. Πρβλ. Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 191 (ΜΠ 4957, τ. Α Αλυκής). Lewartowski 1987, σ. 117, εικ. 1.

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

3. Κωνικός κύαθος ΜΠ 6069 (Πίν. 25).

Ρωγμή στο χείλος. Ακέραιος. Πηλός ακάθαρτος, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, απολεπισμένο. Επιφάνεια τραχιά. Στόμιο σχεδόν ελλειψοειδές, χείλος εξώστροφο (πλ. 0,007 μ.), σώμα κωνικό, βάση υποτυπώδης δισκοειδής, λαβή ταινιωτή, τοποθετημένη λοξά στο χείλος, σε σχήμα συμπιεσμένης θηλιάς. Πρόχειρης κατασκευής.

Ύψ. με λαβή 0,075, χωρίς λαβή 0,047, διάμ. στομίου 0,132-0,143, διάμ. βάσης 0,041 μ.

FS 238. Πρβλ. Prosymna, ΙΙ, εικ. 404, 821 (τ. VIII), εικ. 515, 28 (τ. XI). Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 273 (ΜΠ 5107, με ημισφαιρική γάστρα, τ. Γ Αλυκής). Stubbings 1947, πίν. 8, 8 (Πικέρμι, με ελαφρώς ημισφαιρική γάστρα).

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

4. Δίωτη κύλιξ ΜΠ 6070 (Πίν. 25).

Ελλιπής σε μικρό τμήμα της βάσης, αποκρουσμένη στην περιφέρειά της, πρακτικά ακέραιη. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή κόκκινη. Ολόβαφη, εσωτερικά και εξωτερικά. Στόμιο ελλειψοειδές, χείλος έξω νεύον, γάστρα βαθιά σφαιροκωνική, στέλεχος χαμηλό, βάση επιπεδόκυρτη, λαβές ταινιωτές, από το χείλος μέχρι περίπου το μέσο.

Ύψ. 0,097, διάμ. στομίου 0,115-0,125, διάμ. βάσης 0,059 μ.

FS 263. Πρβλ. την κύλικα ΜΠ 6059 (λακκ. τ. 5-5). Βλ. και την πρωιμότερη ΕΜ 13753 (θαλ. τ. ΙΙ, 1953-12).

ΥΕ ΙΙΙΑ1.

5. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 6071 (Πίν. 25).

Ελαφρώς αποκρουσμένος στο δίσκο και στη βάση. Ακέραιος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή στιλπνή, μαύρη. Το κέντρο του δίσκου έντονα κυρτό, χείλος υποτυπώδες αυλακωτό, λαβές ταινιωτές, λαιμοί παράλληλοι, κυλινδρικοί, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση δακτυλιόσχημη.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβών, εκτός από εξηρημένο χρώματος ακανόνιστο τετράπλευρο εκατέρωθεν του δίσκου, και βάση. Στο δίσκο ομόκεντροι κύκλοι, ο κεντρικός ολόβαφος (διάμ. 0,013 μ.). Στην αρχή του λαιμού της προχοής και στις βάσεις των λαιμών ταινία. Στον ώμο πρόχειρης εκτέλεσης μυκηναϊκό άνθος και δύο κατακόρυφα τοποθετημένες παράλληλες καμπύλες κοντά στη μία λαβή. Στην αρχή της κοιλιάς και πάνω από τη βάση ομάδα από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες, στο μέσο της κοιλιάς τρεις λεπτές.

Ύψ. 0,092, διάμ. δίσκου 0,02, διάμ. στομίου 0,018, μέγ. διάμ. 0,095, διάμ. βάσης 0,038 μ.

FS 178/79. FM δεν ταυτίζεται.

ΥΕ ΙΙΙΒ(2;).

6. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 6072 (Πίν. 25).

Συγκολλημένος και ελαφρώς συμπληρωμένος, πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υπόλευκο, βαφή εξίτηλη, καστανή και μαύρη. Δίσκος επίπεδος με ελαφρά κοιλότητα στο κέντρο, χείλος λοξό, εξώστροφο, λαβές ταινιωτές, λαιμοί λοξά τοποθετημένοι, εφαπτόμενοι στις βάσεις τους και σχεδόν στο χείλος και στο δίσκο, αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση δισκοειδής.

Ολόβαφα χείλος, πιθανώς, ράχη λαβών και βάση. Στο δίσκο ίχνη από ομόκεντρους κύκλους. Ταινία στη βάση των λαιμών. Ομάδες ισοπαχών ταινιών στην αρχή της κοιλιάς, στο μέσο της και πάνω από τη βάση. Στον ώμο συνεχείς γιρλάντες από δύο παράλληλες καμπύλες λεπτές ταινίες, λοξές παύλες στο τόξο που σχηματίζεται, κάτω από την ταινία των λαιμών σειρά ανισοπαχών στιγμών. Στα κενά διαστήματα, μεταξύ των γιρλαντών, δύο ενάλληλες γωνίες.

Ύψ. 0,102, διάμ. δίσκου 0,03, διάμ. στομίου 0,02, μέγ. διάμ. 0,112, διάμ. βάσης 0,03 μ.

FS 171. FM δεν ταυτίζεται.

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

Όστρακα

1. Τμήμα χείλους, γάστρας και λαβής ολόβαφης κύλικας.
2. Δύο όστρακα από τη βάση του λαιμού και τον ώμο μεγάλου κλειστού αγγείου, με ταινιωτή διακόσμηση.
3. Ταινιωτή λαβή, πλ. 0,025 μ., με ίχνη κατακόρυφης ταινίας στη ράχη.
4. Όστρακο από εξώκυρτο χείλος και τοίχωμα σκύφου ή κρατήρα, με ιδιαίτερα φθαρμένη εξωτερική επιφάνεια.
5. Δύο όστρακα από την κοιλιά μεγάλου αγγείου, με ταινιωτή διακόσμηση.
6. Δύο όστρακα από την κοιλιά μεγάλου αγγείου, άβαφα.
7. Ταινιωτή λαβή, πλ. 0,04 μ. Στο μέσο της αβαθής αυλάκωση, φθαρμένη εξωτερική επιφάνεια (από το δρόμο) (Πίν. 24 α: δ).
8. Τρία όστρακα από την κοιλιά μεγάλου αγγείου, με ταινιωτή διακόσμηση (από το δρόμο).
9. Δύο όστρακα από την κοιλιά μεγάλου αγγείου, με ταινιωτή διακόσμηση (από το δρόμο).
10. Όστρακο από την κοιλιά μεγάλου αγγείου, ακόσμητο (από το δρόμο).

Διάφορα

Κωνικό σφονδύλι από μαύρο στεατίτη, ΜΠ 6087.

Αποκρουσμένο.

Ύψ. 0,018, διάμ. βάσης 0,027 μ.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΝΔΡ. ΒΑΒΡΙΤΣΑ (ΜΑΡΤΙΟΣ 1968)

Τρεις τυπικούς θαλαμοειδείς τάφους ανέσκαψε ο επιμελητής, τότε, Ανδρ. Βαβρίτσας, με τη βοήθεια του Χ. Σιγάλα, στην περιοχή Καμίνι (Σχέδ. 2), κοντά στους αποκαλυφθέντες το 1960. Μία συνοπτική αναφορά του ευρήματος δημοσιεύτηκε στα ΑΑΑ Ι (1968), σ. 110-112, όπου απεικονίστηκαν λίγα από τα ανακαλυφθέντα αντικείμενα.

Ο δρόμος του τάφου 1 είχε καταστραφεί, φαίνεται όμως ότι είχε πλάτος στην είσοδο περίπου 0,80 μ. Ο θάλαμος, κυκλικού σχήματος, διαμ. 1,30 μ., διατηρούσε ακόμη την οροφή, σε ύψος 1,50 μ. Αναφέρεται ότι από τον τάφο προήλθαν τέσσερα ακέραια αγγεία. Τα σκεύη όμως με ένδειξη τ. 1 (1968), στην αποθήκη του Μουσείου Πειραιώς, ήταν πολύ περισσότερα. Επί πλέον, αποκαλύφθηκαν ένα ειδώλιο κουροτρόφου[28], ψήφοι από υαλόμαζα, ένα λίθινο περίαπτο, ένας χάλκινος δακτύλιος σε σχήμα κρίκου, σφονδύλια από στεατίτη, μία οστέινη περόνη σε κομμάτια, τμήματα μιας χάλκινης και εννέα αχιβάδες. Σύμφωνα με τα ταυτισθέντα αγγεία, διαπιστώνεται χρήση του πολύ μικρών διαστάσεων τάφου την ΥΕ ΙΙΙΑ1, την ΥΕ ΙΙΙΑ/Β και την ΥΕ ΙΙΙΓπρ. περίοδο. Είναι πιθανό ότι περιορισμένες ταφές έγιναν την ΥΕ ΙΙΙΑ1 και ΙΙΙΑ/Β περίοδο, εάν δε τα ΥΕ ΙΙΙΓπρ. αντικείμενα προήλθαν πράγματι από εκεί, ο τάφος θα χρησιμοποιήθηκε τότε για μια ακόμα φορά.

Ο τάφος 2 βρισκόταν νοτιοδυτικά του 1, διέθετε δρόμο, μήκ. 3 μ. και πλ. στην είσοδο 1 μ. περίπου, στην ανατολική πλευρά του οποίου και σε μικρή απόσταση από την είσοδο είχε λαξευθεί κόγχη, διαστ. 1,50 × 1 μ., με μία ταφή, φραγμένη με ξερολιθιά. Η είσοδος του θαλάμου, με μικρές παραστάδες, είχε ανοιχθεί στον άξονα του δρόμου και αναφέρεται ότι κλεινόταν με ακατέργαστη πλάκα. Στο θάλαμο, σχήματος τραπεζίου, διαστ. 1,65 × 2,40 μ., αποκαλύφθηκαν τουλάχιστον οκτώ ταφές, συνοδευμένες από αγγεία, σφονδύλια από στεατίτη, οστέινη και χάλκινη περόνη καθώς και ψήφους από υαλόμαζα. Μεταξύ των αντικειμένων του τάφου επισημάνθηκαν κομμάτια από μολύβδινο σύρμα. Από την επίχωση του δρόμου αλλά και από το θάλαμο προήλθαν πολυάριθμα όστρακα. Στον τάφο αναφέρεται ότι βρέθηκαν δεκαεπτά αγγεία, ταυτίστηκαν όμως μόνο τέσσερα, μεταξύ των οποίων ο ΥΕ ΙΙΙΑ/Β κατάκοσμος ασκός ΜΠ 4922 (τ. 2-4).

Ο τάφος 3 αποκαλύφθηκε ανατολικά του τάφου 2. Ο δρόμος του, παράλληλος με το δρόμο 2, είχε μήκος 2,40 μ. και πλάτος στην είσοδο, που διέθετε παραστάδες, 1,40 μ. Στην ανατολική του πλευρά, 2,30 μ. από την είσοδο, είχε λαξευθεί κόγχη. Το στόμιο, πλ. 0,60 μ., κλεινόταν μόνο στην αρχή του με διπλή σειρά ξερολιθιάς. Ο θάλαμος, ακανόνιστου σχήματος, είχε μέγιστο μήκος 2,50 και πλάτος 2,70 μ. Η λάξευση του δυτικού του τοιχώματος είχε καταστρέψει τμήμα της ανατολικής πλευράς του θαλάμου 2 και η δημιουργηθείσα οπή είχε κλειστεί με λίθους. Αποκαλύφθηκαν πλήθος οστών και αναφέρεται μία ταφή κοντά στην είσοδο, πιθανώς η τελευταία. Τα ευρήματα αναγράφεται ότι περιελάμβαναν δεκαοκτώ αγγεία, από τα οποία ταυτίστηκαν μόνο δεκατρία, δύο ειδώλια τύπου Ψ[29], ψήφους από υαλόμαζα και δύο σφραγιδόλιθους, με παράσταση ελαφιού και άλλου ακαθόριστου ζώου, οι οποίοι δεν εντοπίστηκαν.

Ο συνολικός αριθμός των σκευών των τριών αυτών τάφων ανερχόταν, σύμφωνα με την έκθεση που δημοσιεύτηκε στα ΑΑΑ Ι (1968), σε 38. Μετά τη συγκόλληση όμως των οστράκων, προήλθαν πολύ περισσότερα, με σαφή μεν ένδειξη ότι βρέθηκαν στους ανασκαφέντες τότε τάφους, αλλά χωρίς την ειδικότερη προέλευση.

Τα αντικείμενα[30], των οποίων η ακριβής θέση εύρεσης είναι γνωστή, παρατίθενται κατά τάφους. Τα υπόλοιπα ευρήματα συγκεντρώνονται στο τέλος του καταλόγου, κατά τις ομάδες που

28. Αναφέρονται δύο ειδώλια τύπου Φ. Το δεύτερο θα είναι ένα από τα δύο χωρίς ένδειξη, ΜΠ 4941 και 4943.

29. Ταυτίστηκε μόνο το ένα, ΑΑΑ Ι (1968), σ. 112, Εικ. 7 (ΜΠ 4942).

30. Τα αντικείμενα του καταλόγου που ακολουθεί βρίσκονται στην αποθήκη του Μουσείου Πειραιώς.

βρέθηκαν αποθηκευμένα. Μερικά είναι καταγεγραμμένα, άλλα φέρουν μόνο τον αριθμό του παλαιού βιβλίου καταγραφής (ΒΚ) της Εφορείας και λίγα είναι πλήρως ακατάγραφα. Αυτά αναφέρονται μόνο με τον αριθμό του τάφου ή το 1968 και τον αύξοντα αριθμό του καταλόγου. Σε μερικά από τα όστρακα, με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, παρέχονται περισσότερα στοιχεία για το σχήμα και τη διακόσμηση.

Θαλαμοειδής τάφος 1 (1968)

Κεραμική

1. Τρίωτος πιθαμφορίσκος (Πίν. 26).

Ελλιπής σε μικρό τμήμα του χείλους, αποκρουσμένος στη βάση, πρακτικά ακέραιος. Πηλός μέτρια καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη, καστανή σκοτεινή. Χείλος προεξέχον (πλ. 0,008 μ.), έξω νεύον, λαιμός χαμηλός, αμφικοίλου περιγράμματος, σώμα απιόσχημο, βάση υποτυπώδης δακτυλιόσχημη, λαβές αγκύλες στον ώμο.

Ολόβαφα εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια λαιμού, ράχη λαβών, κατώτερο τμήμα σκεύους και βάση. Στο χείλος δύο λεπτές ταινίες, επίσης λεπτές στην αρχή του ώμου, μεταξύ των λαβών κόσμημα σε σχήμα И, στην αρχή της κοιλιάς και του κατώτερου τμήματος ομάδα από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες.

Ύψ. 0,17, διάμ. στομίου 0,09, μέγ. διάμ. 0,14, διάμ. βάσης 0,045 μ.

FS 45. FM 60:2.

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

2. Πτηνόσχημος ασκός (Πίν. 26).

Ακέραιος, αποκρουσμένος στο χείλος. Πηλός μέτρια καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή κόκκινη. Ολόβαφος. Στόμιο ελλειψοειδές, υποτυπώδης ακμή στη ράχη, από τη βάση της λαβής μέχρι το μέσο του σκεύους, λαβή ταινιωτή, αρχίζει από το στόμιο. Χωρίς ιδιαίτερα διαμορφωμένη βάση.

Ύψ. (με λαβή) 0,085, πλ. λαβής 0,018, διάμ. στομίου 0,023-0,035, μέγ. μήκ. 0,14, μέγ. πλ. 0,065 μ.

FS 194. Πρβλ. τον ασκό ΜΠ 6060 (λακκ. τ. 5-6).

ΥΕ ΙΙΙ.

3. Μόνωτος σκύφος (Πίν. 26).

Συγκολλημένος και αποκρουσμένος στο χείλος και στη λαβή. Πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή κόκκινη. Χείλος περίκυρτο, σώμα σφαιρικό, με ελαφρά γωνίωση στο μέσο, λαβή οριζόντια τοποθετημένη 0,04 μ. κάτω από το χείλος, βάση δισκοειδής.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβής και βάση. Εσωτερικά, κάτω από το χείλος ταινία, στον πυθμένα κύκλος. Εξωτερικά, κάτω από το χείλος ταινία, στη ζώνη της λαβής κόσμημα σε σχήμα И, στο μέσο δύο λεπτές ταινίες, πλατύτερη πάνω από τη βάση.

Ύψ. 0,075, διάμ. στομίου 0,122, διάμ. βάσης 0,05 μ.

FS 283. FM 60:2, πρβλ. τον κύαθο (FS 214) ΜΠ 6010 (θαλ. τ. 1, 1960-20). Mountjoy 1986, σ. 90 εικ. 109 (1).

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

4. Προχοϊκό λεκανίδιο (Πίν. 26).

Ακέραιο, αποκρουσμένο στο άκρο της προχοής. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή κόκκινη και καστανή σκοτεινή. Χείλος προεξέχον (πλ. 0,009 μ.), εξώστροφο, λαβές ταινιωτές, τοποθετημένες οριζόντια κάτω από το χείλος, προχοή γεφυρόστομη, σώμα κολουροκωνικό, βάση επίπεδη.

Ταινία στις ακμές του χείλους, άλλη κάτω από αυτό. Ολόβαφη ράχη λαβών. Ομάδα από δύο πλατιές εξωτερικές ταινίες και λεπτές ενδιάμεσες κάτω από τις λαβές, στο μέσο τρεις λεπτές, μία πλατιά γύρω και πάνω από τη βάση. Εσωτερικά, στο μέσο δύο λεπτές, στον πυθμένα δύο ομόκεντροι κύκλοι.

Ύψ. 0,09, μήκ. προχοής 0,042, διάμ. στομίου 0,175 μ.

FS 301. Πρβλ. Mountjoy 1986, σ. 91 εικ. 111 (2). Μυλωνάς, Ελευσίς, Γ΄, πίν. 11, 29 (τ.Βπ18).

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

5. Αμφορίσκος (Πίν. 27).

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος στη μία λαβή και σε διάφορα μικρά τμήματα. Πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή κόκκινη. Ολόβαφος. Χείλος περίκυρτο, λαιμός ελαφρώς αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική, λαβή ταινιωτή, από τον ώμο μέχρι το μέσο της κοιλιάς, βάση επίπεδη.

Ύψ. 0,10, διάμ. στομίου 0,065, μέγ. διάμ. 0,10, διάμ. βάσης 0,035 μ.

FS 74. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 13, 9 (Πικέρμι). Μυλωνάς, Ελευσίς, Γ΄, πίν. 137, 669 (τ. Θπ23). Mountjoy 1981, εικ. 3, 8. Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 8 (ΕΜ 11245, τ. 1 Αλυκής).

ΥΕ ΙΙΙΑ.

6. Ασκός (Πίν. 27).

Ακέραιος, ελλιπής σε μικρό τμήμα του χείλους και της αρχής του λαιμού. Πηλός μέτρια καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή θαμπή, μαύρη ανοικτή. Ολόβαφος. Χείλος προεξέχον (πλ. 0,005 μ.) έξω νεύον, λαιμός λοξά τοποθετημένος στο άκρο της άνω επιφάνειας, λαβή ταινιωτή, αρχίζει από το μέσο του λαιμού, κοιλιά πιεσμένη σφαιρική, βάση δισκοειδής.

Ύψ. 0,188, ύψ. λαιμού 0,058, διάμ. στομίου 0,043, μέγ. διάμ. 0,185, διάμ. βάσης 0,075 μ.

FS 195. Πρβλ. τον ασκό ΜΠ 5991 (θαλ. τ. Ι, 1953-11).

ΥΕ ΙΙΙ.

7. Προχοΐσκη (Πίν. 27).

Πρακτικά ακέραιη, ελλιπής σε μικρό τμήμα του χείλους και της αρχής του λαιμού. Πηλός μέτρια καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή καστανή σκοτεινή/κόκκινη. Ολόβαφη. Χείλος έξω νεύον, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά αμφικωνική, λαβή ταινιωτή, καταλήγει χαμηλά στο μέσο του σκεύους, βάση υποτυπώδης δισκοειδής. Ασταθούς ισορροπίας.

Ύψ. 0,145, διάμ. στομίου 0,07, μέγ. διάμ. 0,15, διάμ. βάσης 0,05 μ.

FS 109. Πρβλ. την προχοΐσκη ΕΜ 13754 (θαλ. τ. ΙΙ-9).

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

8. Θήλαστρο (Πίν. 27).

Ακέραιο. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή στιλπνή, κόκκινη. Ολόβαφο, εκτός από ζώνη (πλ. 0,022 μ.), στο κατώτερο τμήμα του σκεύους και στη βάση. Χείλος προεξέχον (πλ. 0,005 μ.), έξω νεύον, λαιμός χοανοειδής, προχοή χοανοειδής, κοιλιά σφαιρική, βάση επίπεδη, λαβή ταινιωτή (πλ. 0,012 μ.), καλαθοειδής.

Ύψ. 0,15, διάμ. στομίου 0,052, μέγ. διάμ. 0,13, διάμ. βάσης 0,038, μήκ. προχοής 0,04 μ.

FS 162.

Ανδρ. Βαρβίτσας, ΑΑΑ Ι (1968), σ. 110 Εικ. 2 (αποδίδεται στον τ. 3).

ΥΕ ΙΙΙΓπρ.

9. Δίωτος σκύφος (Πίν. 27).

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος σε διάφορα μικρά τμήματα. Πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή κόκκινη. Στόμιο ελλειψοειδές, χείλος εξώκυρτο, κατώτερο τμήμα σκεύους κωνικό, βάση δακτυλιόσχημη.

Ολόβαφα χείλος και βάση. Ταινία κάτω από το χείλος, στο μέσο λεπτές. Στη ράχη των λαβών τριμερής διάταξη χρώματος. Ανά δύο πορφύρες, μέχρι τη βάση, σε κάθε πλευρά.

Ύψ. 0,105, διάμ. στομίου 0,145-0,15, διάμ. βάσης 0,05 μ.

FS 284. FM 23, δεν ταυτίζεται ειδικότερα, πρβλ. 23:12. Βλ. Mountjoy 1986, σ. 91, εικ. 110 (Πρόσυμνα).

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

10. Τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο ΜΠ 4914 (Πίν. 27).

Ακέραιο. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη και στιλπνή κατά τόπους, μαύρη. Χείλος εξώστροφο, λαιμός πολύ χαμηλός αμφικοίλου περιγράμματος, ώμος κυρτός, λαβές αγκύλες στην ακμή, βάση κυρτή.

Ολόβαφα εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια λαιμού και, πιθανώς, ράχη λαβών. Στο χείλος δύο λεπτές ταινίες, επίσης λεπτές στην αρχή του ώμου. Μεταξύ των λαβών φυλλοφόρος ζώνη πλαισιωμένη από ταινίες. Ανά μία πλατιά ταινία στην ακμή του ώμου, στο μέσο της κοιλιάς και γύρω από τη βάση. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης δύο ομάδες ομόκεντρων κύκλων, στην περιφέρεια και στο κέντρο.

Ύψ. 0,11, διάμ. στομίου 0,08, διάμ. βάσης 0,14 μ.

FS 94. FM 64:19. Πρβλ. το αλάβαστρο ΜΠ 6068 (θαλ. τ. 6-2).

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

11. Λεκανίδιο ΜΠ 4930 (Πίν. 28).

Ελλιπές σε πολύ μεγάλο τμήμα του. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο. Άβαφο. Μελανά στίγματα στην επιφάνεια, πιθανώς ίχνη επικασσιτέρωσης. Χείλος εξώκυρτο, λαβές κυλινδρικές, οριζόντια τοποθετημένες 0,03 μ. κάτω από το χείλος, σώμα κολουροκωνικό.

Ύψ. 0,105, διάμ. στομίου 0,23 μ.

FS 290.

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

12. Στενόλαιμη πρόχους ΜΠ 5836 (Πίν. 28).

Ακέραιη. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή καστανή/κόκκινη. Χείλος περίκυρτο, λαιμός λεπτός, αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σχεδόν σφαιρική, βάση επίπεδη, λαβή ταινιωτή αρχίζει από το χείλος και καταλήγει στον ώμο.

Ολόβαφα χείλος και βάση. Ταινία στη βάση του λαιμού και της λαβής, τρεις πλατιές, συμμετρικά τοποθετημένες στο μέσο, πλατιά, ελαφρώς κυματοειδής στον ώμο. Κυματοειδής στη ράχη της λαβής.

Ύψ. 0,23, διάμ. στομίου 0,07, μέγ. διάμ. 0,19, διάμ. βάσης 0,065 μ.

FS 118, πρβλ. Benzi 1992, σ. 344, πίν. 83c, T 53/4 (με κοιλιά σφαιρική). FM πρβλ. 53:25, Περατή, Γ, πίν. 14β, το κόσμημα της υδρίας 1169, και πίν. 133β, τα θήλαστρα 910, 911.

ΥΕ ΙΙΙΓπρ.

13. Τρίωτο αλάβαστρο (Πίν. 28) (από την κόγχη).

Ακέραιο, αποκρουσμένο στο χείλος, στη μία λαβή και στη βάση. Πηλός σχετικά καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή στιλπνή κατά τόπους, κόκκινη. Χείλος έξω νεύον, λαιμός χαμηλός, αμφικοίλου περιγράμματος, λαβές αγκύλες στον ώμο, βάση επίπεδη.

Ολόβαφα εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια λαιμού και ράχη λαβών. Στο μέσο του χείλους ταινία, δύο στην αρχή του ώμου, άτεχνο συνεχές κύμα κάτω από τις λαβές. Στη βάση ομόκεντροι κύκλοι, σε δύο ομάδες, στην περιφέρεια και στο κέντρο.

Ύψ. 0,07, διάμ. στομίου 0,045, διάμ. βάσης 0,11 μ.

FS 85. FM 32:5.

Α. Βαβρίτσας, ΑΑΑ Ι (1968), σ. 111 Εικ. 4 (αποδίδεται στον τ. 3).
ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

14. Δίωτη κύλιξ ΒΚ 3371 (Πίν. 28) (από την κόγχη).
Συγκολλημένη και συμπληρωμένη, πρακτικά ακέραιη. Πηλός μέτρια καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή κόκκινη. Ολόβαφη. Χείλος ελαφρώς έξω νεύον, γάστρα βαθιά, σφαιρική, στέλεχος λεπτό, μέτρια υψηλό, βάση επίπεδη, λαβές ταινιωτές.
Ύψ. 0,135, διάμ. στομίου 0,132, ύψ. στελέχους 0,045, διάμ. βάσης 0,065 μ.
FS 264. Πρβλ. την πιθανώς νεότερη ΜΠ 6030 (θαλ. τ. 1, 1960-40).
ΥΕ ΙΙΙΑ1.

Ειδώλια

1. Ειδώλιο κουροτρόφου τύπου Φ, ΜΠ 5837 (Πίν. 28).
Αποκρουσμένο στο κεφάλι, στο άνω τμήμα του βρέφους και στη βάση. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή κόκκινη. Το ένα χέρι διακρίνεται πάνω στον κορμό, το άλλο, μόλις διαμορφωμένο, καταλήγει στη μέση. Τα μάτια δηλώνονται με πλαστικά δισκάρια και χρώμα. Η μέση σε κανονική θέση.
Ολόβαφα το άνω και το πίσω τμήμα, καθώς και οι πλευρές του κεφαλιού. Ταινία στη βάση του λαιμού, στις ακμές του κορμού και στη μέση. Κατακόρυφες κυματοειδείς στον κορμό. Πολλές, έντονα κυματοειδείς στο κυλινδρικό κατώτερο τμήμα και στη βάση.
Ύψ. 0,118, διάμ. βάσης 0,03, μέγ. πλ. 0,044 μ.
French 1971, σ. 112. Πρβλ. Deiras, σ. 196 (DM 36), πίν. LXV, 6 (τ. 12, ΥΕ ΙΙΙΑπρ.) και το νεότερο ΜΠ 6092 (λακκ. τ. 5-2, Πίν. 24 δ).
ΥΕ ΙΙΙΑ1/2(;).

Διάφορα

1. Ψήφοι. Από υαλόμαζα.
α) Σφαιρικές, μεγάλες, διαμ. 0,014 μ. περίπου (Πίν. 29 α: β).
β) Σφαιρικές, μικρές, διαμ. 0,003-0,005 μ. περίπου.
γ) Δύο αμυγδαλόσχημες, μήκ. 0,01 μ.
δ) Μία δισκοειδής, διαμ. 0,006 μ.

2. Χάλκινος δακτύλιος. Σε δύο κομμάτια, διαμ. 0,018 μ. (Πίν. 29 α: η).
Βλ. ΕΜ 13772 (θαλ. τ. ΙΙ-3).

3. Λίθινο περίαπτο σε σχήμα ροιάς (;) (Πίν. 29 β: δ).
Ύψ. 0,02, διάμ. 0,018 μ.
Πρβλ. Benzi 1992, πίν. 186q, SPL/16.

4. Κωνικό σφονδύλι. Από μαύρο στεατίτη με λευκά στίγματα (Πίν. 29 α: θ).
Ύψ. 0,014, διάμ. 0,023 μ.

5. Τέσσερα κωνικά σφονδύλια (από την κόγχη) (Πίν. 29 β: ε). Από στεατίτη χρώματος μαύρου, μαύρου με λευκά στίγματα, ιώδους και φαιού.
Ύψ. 0,01-0,016, διάμ. 0,015-0,02 μ.

6. Τμήμα από οστέινη περόνη (Πίν. 29 α: ε).
Πρβλ. ΜΠ 6077 α, β και ΜΠ 6083 (θαλ. τ. 1, 1960), ΜΠ 6090 γ (λακκ. τ. 8), ΜΠ 6089 β (λακκ. τ. 5).

7. Εννέα αχιβάδες. Ακέραιες και ελλιπείς (Πίν. 29 γ: α).
Περατή, Β, σ. 364-366.

Θαλαμοειδής τάφος 2 (1968)

Κεραμική

1. Προχοΐσκη ΒΚ 3365 (Πίν. 30).

Ακέραιη, ελλιπής σε μικρό τμήμα της κοιλιάς. Πηλός σχετικά καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, καστανή σκοτεινή/καστανοκόκκινη. Χείλος περίκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική/αμφικωνική, βάση δισκοειδής, λαβή κυλινδρική.

Ολόβαφα χείλος και βάση. Ταινία στη βάση του λαιμού, δύο στον ώμο και στο μέσο της κοιλιάς. Οριζόντιες παύλες στη ράχη της λαβής.

Ύψ. 0,185, διάμ. στομίου 0,065, μέγ. διάμ. 0,165, διάμ. βάσης 0,055 μ.

FS 110. Πρβλ. την προχοΐσκη ΕΜ 13755 (θαλ. τ. 1, 1960-1).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

2. Δίωτη κύλιξ ΜΠ 5841 (Πίν. 30).

Συγκολλημένη, ακέραιη. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο. Άβαφη. Στόμιο ελλειψοειδές, χείλος περίκυρτο, γάστρα κωνική, στέλεχος υψηλό, βάση επιπεδόκυρτη, λαβές ταινιωτές με δύο κερατοειδείς αποφύσεις άνω.

Ύψ. 0,187, διάμ. στομίου 0,16-0,17, ύψ. στελέχους 0,10, διάμ. βάσης 0,083 μ.

FS 266. Πρβλ. την κύλικα ΕΜ 13751 (θαλ. τ. ΙΙ, 1953-7).

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

3. Υδρία ΜΠ 5838 (Πίν. 30).

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη στο χείλος και στο λαιμό. Πρακτικά ακέραιη. Πηλός μέτρια καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο. Άβαφο. Χείλος περίκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά αμφικωνική, βάση επίπεδη, λαβές κυλινδρικές.

Ύψ. 0,24, διάμ. στομίου 0,10, μέγ. διάμ. 0,22, διάμ. βάσης 0,07 μ.

FS 129. Πρβλ. την υδρία ΜΠ 6038 (θαλ. τ. 1, 1960-50, με ταινιωτή διακόσμηση).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

4. Ασκός ΜΠ 4922 (Πίν. 30).

Ακέραιος, αποκρουσμένος στο χείλος και σε τμήματα της άνω επιφάνειας. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, καστανή σκοτεινή/μαύρη. Χείλος προεξέχον (πλ. 0,007 μ.), έξω νεύον, λαιμός ελαφρώς αμφικοίλου περιγράμματος, τοποθετημένος οριζόντια στο άκρο της άνω επιφάνειας, σώμα αμφικωνικό, άνω επιφάνεια κυρτή, βάση επίπεδη, λαβή ταινιωτή (πλ. 0,017 μ.), από τη βάση του λαιμού μέχρι το μέσο της άνω επιφάνειας.

Ίχνη χρώματος στο χείλος, ολόβαφα εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια λαιμού και τα 3/4 της ράχης. Στην κυρτή άνω επιφάνεια συνεχείς σπείρες και ακολουθεί συνεχές κύμα. Στο προς τη βάση τμήμα της λαβής βαθμιδωτό κόσμημα. Στο μέσο του αγγείου τρεις ταινίες.

Ύψ. 0,105, διάμ. στομίου 0,03, διάμ. βάσης 0,034, μέγ. μήκ. 0,135, μέγ. πλ. 0,105 μ.

FS 195, πρβλ. τους παλαιότερους, Mountjoy 1986, σ. 31 εικ. 29. FM 46:7, 32:5, 70:1.

Α. Βαβρίτσας, ΑΑΑ Ι (1968), σ. 110 Εικ. 3. Benzi 1975, σ. 196 (a).

ΥΕ ΙΙΑ/Β.

Διάφορα

1. Κομμάτια από μολύβδινο σύρμα (Πίν. 31 α).

Πρβλ. ΜΠ 6085 (θαλ. τ. 1, 1960).

2. Τμήμα χάλκινης περόνης (Πίν. 29 α: ζ).
Πρβλ. ΜΠ 6090 δ (λακκ. τ. 8), ΜΠ 6089 γ (λακκ. τ. 5).
3. Τμήμα οστέινης περόνης (Πίν. 29 γ: δ).
Πρβλ. ΜΠ 6077 α, β (θαλ. τ. 1, 1960), ΜΠ 6090 γ (λακκ. τ. 8), ΜΠ 6089 β (λακκ. τ. 5).
4. Δύο κωνικά σφονδύλια (Πίν. 29 α: ι και 29 β: α).
Από μαύρο (0,012 × 0,02 μ.) και ερυθρόλευκο στεατίτη (0,015 × 0,02 μ.).
5. Ψήφοι. Από υαλόμαζα.
α) Σφαιρικές, μεγαλύτερου και μικρότερου μεγέθους, διαμ. 0,003-0,014 μ. (Πίν. 29 γ: β).
β) Τέσσερις δισκοειδείς, διαμ. 0,002 μ.
γ) Πέντε αμφικωνικές με οριζόντιες αυλακώσεις, μήκ. 0,01 μ. (Πίν. 29 α: γ).
δ) Κομμάτια από δύο ή τρεις ψήφους σε σχήμα πλακιδίου και με παράσταση, πιθανώς, διπλού αργοναύτη (Πίν. 29 α: α).

Θαλαμοειδής τάφος 3 (1968)

1. Ραμφόστομη πρόχους ΜΠ 4871 (Πίν. 31).
Συγκολλημένη και συμπληρωμένη, αποκρουσμένη στη βάση και στην προχοή. Πρακτικά ακέραιη. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή κόκκινη. Αβαθές αυλάκι στη βάση του λαιμού, νεύρωση κατά μήκος της λαβής, οπή αερισμού στη βάση της, κοιλιά σφαιρική/αμφικωνική, βάση δισκοειδής.
Ολόβαφα ακμές προχοής, βάση και το κατώτερο τμήμα (πλ. 0,032 μ.) πάνω από αυτήν. Πλατιά ταινία στην αρχή και στη βάση του λαιμού, τρεις λεπτές στο μέσο του, κυματοειδής κάτω από την ταινία της βάσης. Στο μέσο του αγγείου συνεχής σπείρα και ενδιάμεσα επάλληλα τόξα. Ταινία πάνω από το ολόβαφο τμήμα, πέντε στη ράχη της λαβής.
Ύψ. 0,293, μήκ. προχοής 0,095, ύψ. λαιμού 0,08, μέγ. διάμ. 0,23, διάμ. βάσης 0,07, πλ. λαβής 0,033 μ.
FS 144. FM 46:52, 53:4 (κυματοειδής ταινία). Πρβλ. την ΥΕ ΙΙΙΑ1, εισηγμένη, από τη Σαλαμίνα, Κ. Δαβάρας, ΑΔ 20 (1965), Χρονικά, Πίν. 98 α (με τρεις διπλοσπείρες). Forsdyke, Catalogue, σ. 135, A785 (Μυκήναι, με συνεχή σπείρα). Prosymna, II, εικ. 125 (257) (τ. XXI).
Α. Βαβρίτσας, ΑΑΑ Ι (1968), σ. 110 Εικ. 1. Benzi 1975, σ. 196 (c), θεωρεί όμως το κόσμημα ως αργοναύτη.
ΥΕ ΙΙΙΑ1/2.

2. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΒΚ 3358 (Πίν. 32).
Ακέραιος, αποκρουσμένος στο χείλος και στη βάση. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή καστανή σκοτεινή-ανοικτή. Δίσκος επίπεδος, χείλος περίκυρτο, λαιμοί παράλληλοι, κυλινδρικοί, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση δακτυλιόσχημη.
Ολόβαφα χείλος και βάση. Στο κέντρο του δίσκου ολόβαφος κύκλος, η περιφέρεια περιγράφεται με πλατιά ταινία, χρώμα στις ακμές των λαβών. Ταινία κάτω από το χείλος και στη βάση των λαιμών. Στον ώμο μυκηναϊκό άνθος. Τρεις ομάδες από πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες στην αρχή της κοιλιάς, στο μέσο και πάνω από τη βάση.
Ύψ. 0,09, διάμ. δίσκου 0,03, μέγ. διάμ. 0,105, διάμ. βάσης 0,043 μ.
FS 171. FM δεν ταυτίζεται, πρβλ. 18:59.
ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

3. Δίωτος σκύφος ΒΚ 3360 (Πίν. 31).
Συγκολλημένος και συμπληρωμένος, πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή καστανή ανοικτή-σκοτεινή. Χείλος περίκυρτο, σώμα βαθύ, βάση δακτυλιόσχημη, λαβές 0,04 μ. κάτω από το χείλος.
Ολόβαφα χείλος και βάση. Στο μεγαλύτερο τμήμα του αγγείου κατακόρυφα τοποθετημένες

πορφύρες, με ενδιάμεσα ρόδακες. Χρώμα στη ράχη των λαβών (τριμερής διάταξη και ολόβαφη), ομάδα από δύο πλατιές και ενδιάμεσες λεπτές ταινίες επάνω από τη βάση. Στον πυθμένα δύο ομόκεντροι κύκλοι.

Ύψ. 0,09, διάμ. στομίου 0,125-0,13, διάμ. βάσης 0,053 μ.

FS 284. FM 23:10, 27:19 (sea anemone). Πρβλ. τον παλαιότερο σκύφο θαλ. τ. 1, 1968-9. Επίσης, Forsdyke, Catalogue, σ. 179, A974 (Κάρπαθος, κύλικα FS 258).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

4. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΒΚ 3361 (Πίν. 32).

Συγκολλημένος, ελλιπής σε μικρό τμήμα της κοιλιάς. Πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή καστανή σκοτεινή/κόκκινη. Δίσκος επίπεδος, χείλος περίκυρτο, λαβές ταινιωτές, λαιμοί παράλληλοι, αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά πιεσμένη σφαιρική, βάση δισκοειδής.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβών, εκτός από τρίγωνο, εκατέρωθεν του δίσκου, και βάση. Στο δίσκο ομόκεντροι κύκλοι. Θηλιά περιβάλλει τη βάση των λαιμών. Στον ώμο εκατέρωθεν της προχοής, εκφυλισμένο μυκηναϊκό άνθος, δύο κατακόρυφα τοποθετημένες καμπύλες και παύλες σε ελλειψοειδή διάταξη, στην άλλη πλευρά διακρίνεται σαφέστερο το μυκηναϊκό άνθος. Στην αρχή της κοιλιάς ομάδα από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες, κάτω από το μέσο δύο πλατιές και μία λεπτή.

Ύψ. 0,075, διάμ. δίσκου 0,02, διάμ. στομίου 0,015, μέγ. διάμ. 0,09, διάμ. βάσης 0,035 μ.

FS 180. FM δεν ταυτίζεται, πρβλ. 18:123/124.

ΥΕ ΙΙΙΒ.

5. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΒΚ 3362 (Πίν. 32).

Ελλιπής στην ψευδοπροχοή και στις λαβές, αποκρουσμένος στη βάση. Πηλός μέτρια καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, καστανή/πορτοκαλόχρωμη. Χείλος περίκυρτο, λαιμός λεπτός, κυλινδρικός, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση δισκοειδής.

Ολόβαφα χείλος και βάση. Θηλιά γύρω από τη βάση των λαιμών. Στον ώμο τριγωνικό βαθμιδωτό κόσμημα. Στην αρχή της κοιλιάς ζώνη, πλ. 0,009 μ., μεταξύ ταινιών, με οριζόντια τοποθετημένες ενάλληλες γωνίες.

Ύψ. 0,09, διάμ. στομίου 0,025, μέγ. διάμ. 0,095, διάμ. βάσης 0,045 μ.

FS 180/1. FM 42:22, πρβλ. Περατή, Β, σ. 161 εικ. 28, 145, σ. 162, εικ. 29, 722, σ. 165 εικ. 36, 523, 1238, επίσης Παντελίδου 1975, σ. 70(1), πίν. 14 και FM 58:34 (ενάλληλες γωνίες).

ΥΕ ΙΙΙΓπρ.

6. Πτηνόσχημος ασκός ΒΚ 3363 (Πίν. 33).

Ακέραιος, ελαφρώς αποκρουσμένος στο στόμιο. Πηλός ακάθαρτος, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη, καστανή σκοτεινή. Στόμιο ελλειψοειδές, ακμή καθ' όλο το μήκος της ράχης, άκρο διαμορφωμένο σε ουρά, βάση ταινιωτή, τοποθετημένη στο μέσο, βάση επίπεδη.

Ίχνη χρώματος στη ράχη της λαβής, στο πλάι δύο κυματοειδείς ταινίες.

Ύψ. 0,075, διάμ. στομίου 0,018-0,025, μέγ. μήκ. 0,14, μέγ. πλ. 0,06, διάμ. βάσης 0,031 μ.

FS 194. Πρβλ. Deiras, σ. 162, πίν. LXXXII, 8 (τ. 22). Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 5 (ΕΜ 11242, 11485, τ. 1 Αλυκής).

ΥΕ ΙΙΙ.

7. Υψιπύθμενος σκύφος ΒΚ 3367 (Πίν. 31).

Συγκολλημένος, αποκρουσμένος στο χείλος, ελλιπής σε μικρό τμήμα της βάσης. Πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός, πολύ ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή μαύρη. Χείλος έξω νεύον, λαβές οριζόντια τοποθετημένες 0,03 μ. κάτω από το χείλος, γάστρα βαθιά κωνική, στέλεχος λεπτό, μέτρια υψηλό, βάση επίπεδη.

Παύλες στο χείλος και στη ράχη των λαβών.

Ύψ. 0,132, διάμ. στομίου 0,155, ύψ. στελέχους 0,05, διάμ. βάσης 0,065 μ.

FS 305. Πρβλ. την ΥΕ ΙΙΙΑ2 ολόβαφη, Mountjoy 1986, εικ. 112, 7 (Μυκήνες). Stubbings 1947, πίν. 5, 2 (Βουρβάτσι). Alt-Ägina, IV, 1, σ. 99, πίν. 35, 348. Κ. Δαβάρας, ΑΔ 20 (1964), Χρονικά, Πίν. 98 α (Σαλαμίνα). Επίσης το σκύφο ΜΠ 6040 (θαλ. τ. 1, 1960-52).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

8. Προχοΐσκη ΒΚ 3368 (Πίν. 33).

Συγκολλημένη, ελλιπής σε μικρό τμήμα της κοιλιάς. Πρακτικά ακέραιη. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή εξίτηλη, καστανή σκοτεινή-ανοικτή. Χείλος περίκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική, βάση επίπεδη, λαβή ταινιωτή.

Ίχνη χρώματος στο χείλος, πλατιά ταινία στην αρχή και στη βάση του λαιμού, βάση ολόβαφη. Τέσσερις λεπτές ταινίες στο μέσο, ομάδα από δύο πλατιές και δύο λεπτές ενδιάμεσες επάνω από τη βάση.

Ύψ. 0,11, διάμ. στομίου 0,052, μέγ. διάμ. 0,11, διάμ. βάσης 0,034 μ.

FS 114. Πρβλ. τις προχοΐσκες ΜΠ 6018 και ΜΠ 6034 (θαλ. τ. 1, 1960-28 και -44).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

9. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΒΚ 3369 (Πίν. 33).

Ελλιπής σε μικρό τμήμα της κοιλιάς. Ακέραιος. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή κόκκινη. Δίσκος επίπεδος, χείλος περίκυρτο, λαιμοί παράλληλοι, αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση δισκοειδής.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβών, εκτός από τρίγωνο εκατέρωθεν του δίσκου, και βάση. Στο δίσκο ομόκεντροι κύκλοι, ο κεντρικός ολόβαφος. Θηλιά γύρω από τη βάση των λαιμών. Στον ώμο μυκηναϊκό άνθος. Στην αρχή της κοιλιάς και στο μέσο ομάδα από πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες.

Ύψ. 0,10, διάμ. δίσκου 0,027, διάμ. στομίου 0,023, μέγ. διάμ. 0,15, διάμ. βάσης 0,06 μ.

FS 180. FM 18:123.

ΥΕ ΙΙΙΒ.

10. Τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο ΒΚ 3374 (Πίν. 33).

Συμπληρωμένο, πρακτικά ακέραιο. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, καστανή σκοτεινή-κόκκινη. Χείλος έξω νεύον, λαιμός χαμηλός, αμφικοίλου περιγράμματος, λαβές αγκύλες, βάση επίπεδη.

Ολόβαφα χείλος και ράχη λαβών. Ταινία στη βάση του λαιμού, ομάδα λεπτών ταινιών στην αρχή του ώμου, στην τελευταία εφάπτεται κυματοειδής ταινία. Ταινίες στην κοιλιά. Ίχνη ομόκεντρων κύκλων στη βάση.

Ύψ. 0,07, διάμ. στομίου 0,05, διάμ. βάσης 0,094 μ.

FS 94. FM 53:20. Πρβλ. Benzi 1992, πίν. 39i, T21/47. Βλ. το δίωτο αλάβαστρο της Συλλογής Akavi, M.L. Morricone, ASAtene 57-58 (1979-80), σ. 242 (29), εικ. 29 (ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ).

ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ.

11. Τρίωτο αλάβαστρο ΒΚ 3375 (Πίν. 33).

Ελλιπές στο χείλος, στο μεγαλύτερο τμήμα του λαιμού, σε τμήματα της κοιλιάς και της κάτω επιφάνειας της βάσης. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή εξίτηλη, καστανή σκοτεινή. Λαβές αγκύλες στον ώμο, βάση κυρτή. Ασταθούς ισορροπίας.

Χρώμα στη ράχη των λαβών. Ταινιωτή διακόσμηση. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης ομόκεντροι κύκλοι.

Ύψ. 0,082, διάμ. βάσης 0,10 μ.

FS 85. Πρβλ. Κ. Αλεξοπούλου, Η συστάδα τάφων του Γυμνασίου και η μυκηναϊκή Σαλαμίνα, Αθήνα 1989, ΙΙ, πίν. 42β (ΜΠ 2304).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

12. Δίωτος σκύφος ΒΚ 3376 (Πίν. 34).

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος, πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή καστανή ανοικτή/κόκκινη-σκοτεινή. Χείλος έξω νεύον, βάση δακτυλιόσχημη.

Ολόβαφα χείλος και βάση. Τριμερής διάταξη χρώματος στη ράχη της λαβής. Στη μία πλευρά, στο άνω μισό, μετοπικό κόσμημα από κατακόρυφες και ενδιάμεσες οριζόντιες ταινίες με ρόμβους εκατέρωθεν, στην άλλη ρόμβοι. Τέσσερις λεπτές ταινίες ορίζουν κάτω την παράσταση.

Ύψ. 0,08, διάμ. στομίου 0,115, διάμ. βάσης 0,04 μ.

FS 284. FM το μετοπικό κόσμημα δεν ταυτίζεται, για το ρόμβο, βλ. 73:g, Περατή, Γ, πίν. 71β, το κόσμημα του ώμου του ψευδόστομου αμφορίσκου 1262.

ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ.

13. Δίωτη κύλιξ (Πίν. 34).

Συγκολλημένη, συμπληρωμένη σε λίγα τμήματα, αποκρουσμένη στο χείλος. Πρακτικά ακέραιη. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή στιλπνή κατά τόπους, καστανή σκοτεινή/κοκκινοκάστανη. Χείλος περίκυρτο, γάστρα βαθιά κωνική, στέλεχος υψηλό, βάση επιπεδόκυρτη, λαβές ταινιωτές.

Ολόβαφα χείλος και ράχη λαβών, εκτός από τρίγωνο εκατέρωθεν του στομίου. Στη βάση των λαβών διχαλωτή απόληξη του χρώματος. Κατακόρυφα τοποθετημένες πορφύρες γράφονται σε όλη την επιφάνεια της γάστρας. Στην αρχή του στελέχους ταινίες. Δύο πλατιές στη βάση.

Ύψ. 0,196, διάμ. στομίου 0,155-0,16, ύψ. στελέχους 0,10, διάμ. βάσης 0,087 μ.

FS 258. FM 23:8, πρβλ. και 10. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 6, 1 (Κοπρέζα, ΕΜ 3740). Alt-Ägina, IV, 1, σ. 97, πίν. 34, 325. Κ. Δαβάρας, ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, Πίν. 110 α (Σαλαμίνα). K. Wardle, BSA 64 (1969), σ. 269 εικ. 4, 18, 19, πίν. 60c,d. FLMV, πίν. XXI, 155 (Μυκήναι). L. Morricone, ASAtene 43-44 (1965-66), σ. 73 εικ. 45 (τ. 19 Ελαιώνα), σ. 236 εικ. 258, σ. 250 εικ. 276 (τ. 52 και 57 Λαγκάδα), ASAtene 50-51 (1972-73), σ. 364 εικ. 336 (Σεράγια Κω).

Α. Βαβρίτσας, ΑΑΑ Ι (1968), σ. 111 Εικ. 5.

ΥΕ ΙΙΙΒ1.

Ειδώλια

1. Ειδώλιο τύπου Ψ, ΜΠ 4942 (Πίν. 34 γ: α και 34 δ: α).

Ακέραιο. Κοίλο το άνω τμήμα του κεφαλιού. Πηλός καθαρός ροδόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή κόκκινη. Έντονα δηλωμένο το στήθος, η μέση κανονικά τοποθετημένη. Στο κοίλο του κεφαλιού, κατά το μήκος, ταινία που αποτελεί συνέχεια της ταινίας της μύτης και συνεχίζεται πίσω στο λαιμό πλατύτερη. Στους κροτάφους από μία ταινία που ενώνεται με την ταινία της περιφέρειας του κορμού. Τα μάτια δηλώνονται με χρώμα. Η ταινία της μύτης προεκτείνεται μέχρι τη βάση του λαιμού, χωρίζει τον κορμό στα δύο και συνεχίζει μέχρι τη βάση, αποτελώντας μία από τις τέσσερις του στελέχους. Στον κορμό λοξές ταινίες, τέσσερις κατακόρυφες στο στέλεχος και στη βάση.

Ύψ. 0,11, πλ. 0,06, διάμ. πόλου 0,022 μ.

Α. Βαβρίτσας, ΑΑΑ Ι (1968), σ. 112 Εικ. 7. French 1971, σ. 128, βλ. και σ. 134 (ύστερο Ψ, τύπου Α).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

Τα ακέραια (ή πρακτικά ακέραια) σκεύη, τα όστρακα και τα ειδώλια που ακολουθούν ανήκαν στους προαναφερθέντες τρεις τάφους, δεν ανευρέθηκε όμως η ειδικότερη ένδειξή τους.

1. Όστρακα από το χείλος, τη γάστρα και τις λαβές δίωτης κύλικας, ΜΠ 4878 (Πίν. 35 α, πάνω).

Πηλός καθαρός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή καστανή σκοτεινή-ανοικτή/καστανοκόκκινη. Ίχνη της επικασσιτέρωσης στην εσωτερική και στην εξωτερική επιφάνεια. Χείλος περίκυρτο, γάστρα μέτρια βαθιά, λαβές ταινιωτές.

Ολόβαφα χείλος και ράχη λαβών. Στο άνω μισό της γάστρας συνεχόμενα επάλληλα τρίγωνα, εναλλασσόμενης φοράς. Τρεις λεπτές ταινίες στο μέσο.

Υπολογ. διάμ. στομίου 0,15 μ.

FS 258 (;). FM δεν ταυτίζεται, πρβλ. 61:13.

ΥΕ ΙΙΙΒ.

2. Κωνικό κυάθιο ΜΠ 4872 (Πίν. 35).

Συγκολλημένο, συμπληρωμένο και αποκρουσμένο. Πρακτικά ακέραιο. Πηλός σχετικά καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο. Άβαφο. Ίχνη της επικασσιτέρωσης, ιδιαίτερα στην εσωτερική επιφάνεια. Χείλος περίκυρτο, σώμα κωνικό, βάση δισκοειδής.

Ύψ. 0,05, διάμ. στομίου 0,11, διάμ. βάσης 0,035 μ.

FS 204. Πρβλ. Immerwahr 1971, πίν. 35 (ΙΙΙ-13). Παντελίδου 1975, σ. 90, πίν. 31γ, 35γ, 36α.

ΥΕ ΙΙΙΑ.

3. Κυάθιο ΜΠ 4873 (Πίν. 36).

Συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Πρακτικά ακέραιο. Πηλός μέτρια καθαρός, αλείφωμα όμοιο, απολεπιζόμενο. Όπτηση κακή. Άβαφο. Ίχνη της επικασσιτέρωσης στην εσωτερική και στην εξωτερική επιφάνεια. Χείλος έξω νεύον, γωνίωση 0,02 μ. κάτω από το χείλος, σώμα κωνικό, λαβή ταινιωτή από το χείλος στο μέσο, βάση επίπεδη.

Ύψ. 0,055, διάμ. στομίου 0,115, διάμ. βάσης 0,045 μ.

FS 222.

ΥΕ ΙΙΙΒ.

4. Δίωτη κύλιξ ΜΠ 4874 (Πίν. 36).

Συγκολλημένη, συμπληρωμένη, μεταξύ άλλων, στη μία λαβή, αποκρουσμένη στο χείλος και στη βάση, πρακτικά ακέραιη. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή καστανοκόκκινη. Ολόβαφη εσωτερικά και εξωτερικά. Πολλά και σαφή τα ίχνη της επικασσιτέρωσης στην εσωτερική και στην εξωτερική επιφάνεια. Χείλος περίκυρτο, γάστρα βαθιά σφαιρική, στέλεχος μέτρια υψηλό, βάση επίπεδη, λαβή ταινιωτή.

Ύψ. 0,112, διάμ. στομίου 0,13, ύψ. στελέχους 0,032, διάμ. βάσης 0,062 μ.

FS 263/4. Πρβλ. την κύλικα ΜΠ 6024 (θαλ. τ. 1, 1960-34).

ΥΕ ΙΙΙΑ1.

5. Μόνωτη κύλιξ ΜΠ 4875 (Πίν. 36).

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη, ελλιπής στη λαβή. Πρακτικά ακέραιη. Πηλός μέτρια καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα πορτοκαλόχρωμο. Άβαφη. Πολλά και σαφή τα ίχνη της επικασσιτέρωσης στην εσωτερική και στην εξωτερική επιφάνεια. Χείλος περίκυρτο, γωνίωση 0,021 μ. κάτω από αυτό, γάστρα μέτρια βαθιά, κωνική, στέλεχος υψηλό, βάση επίπεδη.

Ύψ. 0,115, διάμ. στομίου 0,11, ύψ. στελέχους 0,06, διάμ. βάσης 0,065 μ.

FS 267. Πρβλ. την κύλικα ΜΠ 5999 (θαλ. τ. 1, 1960-7).

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

6. Μόνωτη κύλιξ ΜΠ 4876 (Πίν. 36).

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη, πρακτικά ακέραιη. Πηλός μέτρια καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο. Άβαφη. Σαφή τα ίχνη της επικασσιτέρωσης στην εσωτερική και στην εξωτερική επιφάνεια. Χείλος περίκυρτο, γωνίωση 0,022 μ. κάτω από αυτό, στέλεχος μέτρια υψηλό, βάση επιπεδόκυρτη, γάστρα βαθιά κωνική.

Ύψ. 0,11, διάμ. στομίου 0,12, ύψ. στελέχους 0,04, διάμ. βάσης 0,061 μ.
FS 267. Πρβλ. παραπάνω, την κύλικα αριθ. 5.
ΥΕ ΙΙΙΑ2.

7. Κωνικό κυάθιο ΜΠ 4877 (Πίν. 35).
Συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Πρακτικά ακέραιο. Πηλός μέτρια καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο. Άβαφο. Τα ίχνη της επικασσιτέρωσης διακρίνονται στην εσωτερική και στην εξωτερική επιφάνεια. Χείλος περίκυρτο, σώμα κωνικό, βάση επίπεδη.
Ύψ. 0,05, διάμ. στομίου 0,12, διάμ. βάσης 0,04 μ.
FS 204. Πρβλ. παραπάνω, το κυάθιο αριθ. 2.
ΥΕ ΙΙΙΑ.

8. Τριποδικός ηθμός ΜΠ 4879 (Πίν. 36).
Συγκολλημένος, ελλιπής σε τμήματα του σώματος και σε δύο πόδια. Πηλός ακάθαρτος, έντονα κεραμόχρωμος. Χείλος έξω νεύον, σώμα σφαιρικό, πόδι τετράπλευρο, με βάση κυκλικού περιγράμματος, λαβή κυλινδρική, από το χείλος στο μέσο του αγγείου, βάση επίπεδη. Οπές σε δύο σειρές στο άνω τμήμα του αγγείου.
Ύψ. 0,078, διάμ. στομίου 0,065, ύψ. ποδιών 0,023 μ.
FS 313. Πρβλ. τον ηθμό ΜΠ 5993 (θαλ. τ. ΙΙ, 1953-17). Επίσης, ChT, πίν. LIV, 10, 11 (τ. 532 Μυκηνών, με πώμα).
ΥΕ ΙΙΙ.

9. Όστρακα από μεγάλο κρατήρα ΜΠ 4880 (Πίν. 36).
Πηλός μέτρια καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, καστανοκόκκινη. Χείλος έξω νεύον, λαβή ταινιωτή (πλ. 0,053 μ.), κατακόρυφα τοποθετημένη, βάση δισκοειδής.
Ολόβαφα χείλος, κατώτερο τμήμα αγγείου και η άνω επιφάνεια της βάσης, η περιφέρεια άβαφη. Ταινία κάτω από το χείλος, εσωτερικά και εξωτερικά. Στο άνω τμήμα του σκεύους, εναλλάσσονται άνθη και πορφύρες, κατακόρυφα τοποθετημένες. Στο μέσο τρεις πλατιές ταινίες. Επίσης πλατιές στις ακμές της λαβής, εκατέρωθεν, στο σώμα του αγγείου, ελαφρώς καμπύλες, πλατιές.
Σωζ. ύψ. 0,26, ύψ. λαβής 0,09, διάμ. βάσης 0,116 μ.
FS 8. FM 18:15 (άνθος), η πορφύρα δεν ταυτίζεται, πρβλ. 23:3. Πρβλ. French 1965, σ. 180 εικ. 7, 3, πίν. 52c. Mountjoy 1986, σ. 83 εικ. 99, 2 (FS 8) (Μυκήνες).
ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

10. Θήλαστρο ΜΠ 4882 (Πίν. 37).
Αποκρουσμένο στο χείλος και στο άκρο της προχοής. Ακέραιο. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, απολεπισμένο σε τμήμα του ώμου, βαφή καστανή/καστανοκόκκινη. Χείλος προεξέχον (0,005 μ.), έξω νεύον, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, προχοή χοανοειδής, κοιλιά αμφικωνική, βάση επίπεδη, λαβή ταινιωτή από το χείλος μέχρι τον ώμο.
Χείλος ολόβαφο, ταινία στη βάση του λαιμού, της λαβής, στο μέσο και στη βάση της προχοής. Τέσσερις λεπτές στο μέσο του αγγείου. Στον ώμο, εκατέρωθεν της προχοής, δύο κατακόρυφα τοποθετημένα ψάρια, με το ρύγχος προς τα πάνω, στην άλλη πλευρά τοποθετημένα οριζόντια. Δίπλα στη βάση της λαβής ρόδακας. Στη ράχη της λαβής οριζόντιες παύλες μεταξύ κυματοειδών ταινιών.
Ύψ. 0,112, διάμ. στομίου 0,055, μέγ. διάμ. 0,105, διάμ. βάσης 0,04, σωζ. μήκ. προχοής 0,035, πλ. λαβής 0,015 μ.
FS 155, πρβλ. το θήλαστρο ΜΠ 6004 (θαλ. τ. 1, 1960-12). FM δεν ταυτίζεται, πρβλ. 20:6. Περατή, Γ, πίν. 98γ, 127 (τ. 31)· επίσης, Περατή, Β, σ. 140, εικ. 21, 48η. Sakellarakis 1992, αριθ. 233, πίν. 241 (ΥΕ ΙΙΙΓπρ. Μυκήναι).
ΥΕ ΙΙΙΓπρ.

11. Θήλαστρο ΜΠ 4883 (Πίν. 37).

Ακέραιο, αποκρουσμένο στο άκρο της προχοής και στη βάση. Πηλός μέτρια καθαρός, υπόλευκος, αλείφωμα όμοιο, βαφή καστανή. Χείλος εξώκυρτο, λαιμός κυλινδρικός, προχοή σωληνωτή, κοιλιά σχεδόν αμφικωνική, βάση κωνική, λαβή ταινιωτή (πλ. 0,015 μ.), καλαθοειδής.

Ολόβαφα χείλος και εξωτερική επιφάνεια λαιμού. Δύο ταινίες στην αρχή του ώμου και στο μέσο της κοιλιάς. Στις πλευρές της προχοής ταινία που επεκτείνεται εκατέρωθεν, στην αρχή της κοιλιάς. Στη λαβή πλατιές οριζόντιες παύλες.

Ύψ. με τη λαβή 0,145, χωρίς τη λαβή 0,11, διάμ. στομίου 0,038, μέγ. διάμ. 0,11, διάμ. βάσης 0,04 μ.

FS 161. Πρβλ. Περατή, Γ, πίν. 21β, 546.

ΥΕ ΙΙΙΓπρ.

12. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 4884 (Πίν. 38).

Ελλιπής στην προχοή, στην ψευδοπροχοή και στις λαβές, συγκολλημένος και συμπληρωμένος σε τμήμα της κοιλιάς. Πηλός καθαρός, πολύ ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή καστανή σκοτεινή-ανοικτή. Πλαστικός δακτύλιος στη βάση της ψευδοπροχοής, κατώτερο τμήμα υψηλό, λεπτό, αμφικοίλου περιγράμματος, βάση δακτυλιόσχημη.

Ταινία γύρω από τη βάση των λαιμών, στον ώμο ενάλληλες γωνίες. Πέντε ομάδες από πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες, τοποθετημένες συμμετρικά στην κοιλιά μέχρι τη βάση.

Σωζ. ύψ. 0,155, μέγ. διάμ. 0,135, διάμ. βάσης 0,045 μ.

FS 167. FM 19:25.

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

13. Δίωτος σκύφος ΜΠ 4885 (Πίν. 38).

Συγκολλημένος, συμπληρωμένος σε διάφορα μικρά τμήματα και αποκρουσμένος στη βάση. Πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός υποκίτρινος, αλείφωμα όμοιο, βαφή καστανοκόκκινη, με διάφορες αποχρώσεις. Ολόβαφος, εσωτερικά και εξωτερικά, εκτός από στενή ταινία στη βάση, στην κάτω επιφάνεια των λαβών και στο μεταξύ των απολήξεών τους χώρο. Χείλος ελαφρώς περίκυρτο, οι λαβές τοποθετημένες 0,038 μ. κάτω από το χείλος, βάση κωνική.

Ύψ. 0,11, διάμ. στομίου 0,13, διάμ. βάσης 0,058 μ.

FS 285. Πρβλ. Περατή, Γ, πίν. 9, 1.

ΥΕ ΙΙΙΓπρ.

14. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 4886 (Πίν. 37).

Ακέραιος. Πηλός καθαρός υπόλευκος, αλείφωμα όμοιο, βαφή στιλπνή κατά τόπους, μαύρη/καστανή ανοικτή. Δίσκος επίπεδος, χείλος περίκυρτο, λαιμοί κυλινδρικοί, της προχοής λοξά τοποθετημένος, κοιλιά σφαιρική, βάση δισκοειδής.

Στο δίσκο σπείρα και κύκλος στην περιφέρεια. Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβών, εκτός από εξηρημένο χρώματος τρίγωνο εκατέρωθεν του δίσκου, και βάση. Θηλιά στις βάσεις των λαιμών. Στον ώμο μυκηναϊκό άνθος. Τρεις ομάδες από πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες, συμμετρικά τοποθετημένες από την αρχή της κοιλιάς μέχρι τη βάση. Μεταξύ πρώτης και δεύτερης ομάδας ταινία. Στο κέντρο της κάτω επιφάνειας της βάσης δύο ομόκεντροι κύκλοι.

Ύψ. 0,12, διάμ. δίσκου 0,03, διάμ. στομίου 0,02, μέγ. διάμ. 0,11, διάμ. βάσης 0,045 μ.

FS 173. FM πρβλ. 18:117.

Α. Βαβρίτσας, ΑΑΑ Ι (1968), σ. 111 Εικ. 6 (αναφέρεται ότι προέρχεται από τον τ. 2).

ΥΕ ΙΙΙΒ2.

15. Λεκανίδιο ΜΠ 4887 (Πίν. 38).

Ακέραιο. Πηλός σχετικά ακάθαρτος, ροδόχρωμος, αλείφωμα όμοιο. Άβαφο. Πολλά και σαφή τα ίχνη της επικασσιτέρωσης που κάλυπτε την εσωτερική και την εξωτερική επιφάνεια. Στόμιο

ελλειψοειδές, χείλος ελαφρώς έξω νεύον, γωνίωση 0,02 μ. κάτω από το χείλος, σώμα κωνικό, βάση υποτυπώδης δισκοειδής, λαβές ταινιωτές, οριζόντια τοποθετημένες στο χείλος.

Ύψ. 0,055, διάμ. στομίου 0,13-135, διάμ. βάσης 0,041 μ.

FS 295. Immerwahr 1971, πίν. 35 (III-4).

ΥΕ IIIA/B.

16. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 4888 (Πίν. 38).

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος σε μεγάλο τμήμα της κοιλιάς, της βάσης, της μιας λαβής και σε μικρό μέρος του ώμου. Πηλός καθαρός, ροδόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή πορτοκαλόχρωμη. Δίσκος επίπεδος, χείλος περίκυρτο, λαιμοί παράλληλοι, της ψευδοπροχοής λεπτότερος και υψηλότερος, κοιλιά σφαιροκωνική.

Στο δίσκο ομόκεντροι κύκλοι, ολόβαφη η ράχη των λαβών, εκτός από τρίγωνο εκατέρωθεν του δίσκου, ταινία γύρω από τις βάσεις των λαιμών, στον ώμο ενάλληλες γωνίες. Δύο ομάδες από πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες στην αρχή και στο μέσο της κοιλιάς, μεταξύ των ομάδων λεπτές γραμμές. Βάση ολόβαφη.

Ύψ. 0,125, διάμ. δίσκου 0,026, διάμ. στομίου 0,02, υπολογ. μέγ. διάμ. 0,13 μ.

FS 180/1. FM 19:17.

ΥΕ IIIB.

17. Πτηνόσχημος ασκός ΜΠ 4889 (Πίν. 39).

Ακέραιος, με μικρές αποκρούσεις στο στόμιο και στο σώμα. Πηλός μέτρια καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή καστανοκόκκινη. Ολόβαφος. Στόμιο ελλειψοειδές, χείλος υποτυπώδες έξω νεύον, ακμή στην άνω επιφάνεια, από το διαμορφωμένο σε ουρά άκρο μέχρι τη βάση της λαβής, λαβή υψηλή, ταινιωτή (πλ. 0,02 μ.), από το χείλος μέχρι το μέσο της ράχης, χωρίς ιδιαίτερα διαμορφωμένη βάση. Ασταθούς ισορροπίας.

Ύψ. 0,11, διάμ. στομίου 0,022-0,025, μήκ. 0,153, πλ. 0,06 μ.

FS 194. Πρβλ. τον ασκό θαλ. τ. 1, 1968-2.

ΥΕ III.

18. Προχοϊκός κύαθος ΜΠ 4890 (Πίν. 38).

Συγκολλημένος, ελαφρώς αποκρουσμένος στο χείλος και στη λαβή. Πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, απολεπισμένο στο εσωτερικό της γάστρας και στη ράχη της λαβής, βαφή στιλπνή κατά τόπους, καστανή/καστανοκόκκινη. Χείλος ελαφρώς έξω νεύον, προχοή γεφυρόστομη, γάστρα αβαθής, λαβή ταινιωτή (πλ. 0,026 μ.) που υψώνεται 0,055 μ. πάνω από το χείλος και καταλήγει στο κάτω μέρος της γάστρας, βάση δακτυλιόσχημη.

Ολόβαφα χείλος και βάση. Ταινία κάτω από το χείλος, στις ακμές της προχοής και της λαβής και πάνω από τη βάση. Στο κάτω τμήμα της γάστρας συνεχές κύμα, ακολουθεί ομάδα από λεπτές ταινίες και μία πλατιά.

Ύψ. με τη λαβή 0,09, χωρίς τη λαβή 0,043, διάμ. στομίου 0,145, διάμ. βάσης 0,043, μήκ. προχοής 0,03, πλ. προχοής 0,015 μ.

FS 253. FM 32:5. Πρβλ. Benzi 1975, σ. 207, πίν. X (Κοπρέζα), αλλά το κόσμημα εφάπτεται στην ταινία κάτω από το χείλος, όπως είναι συνηθέστερο.

ΥΕ IIIB.

19. Κωνικό κυάθιο ΜΠ 4891 (Πίν. 38).

Συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Πρακτικά ακέραιο. Πηλός ακάθαρτος, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο. Άβαφο. Χείλος κατακόρυφο, σώμα κωνικό, με ελαφρά γωνίωση περίπου 0,015 μ. κάτω από το χείλος, βάση επίπεδη.

Ύψ. 0,045, διάμ. στομίου 0,12, διάμ. βάσης 0,04 μ.

FS 204. Πρβλ. το κυάθιο ΜΠ 4872 (χωρίς ένδειξη 1968-2).
ΥΕ ΙΙΙΑ.

20. Τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο ΜΠ 4892 (Πίν. 40).

Συγκολλημένο και συμπληρωμένο στο χείλος, στη μία λαβή, σε τμήματα της κοιλιάς και της βάσης. Πρακτικά ακέραιο. Πηλός καθαρός κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή καστανή ανοικτή (καστανοκόκκινη)/σκοτεινή. Χείλος προεξέχον (πλ. 0,007 μ.), έξω νεύον, λαιμός πολύ χαμηλός (ύψ. 0,01 μ.), ώμος κυρτός, βάση επίπεδη.

Ολόβαφα εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια λαιμού και ράχη λαβών. Στο χείλος ταινίες, στον ώμο φυλλοφόρος ταινία μεταξύ λεπτών ταινιών. Ταινία στην ακμή του ώμου και της βάσης. Στο μέσο της κοιλιάς ομάδα από πλατιά ταινία με εκατέρωθεν λεπτές. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης ομόκεντροι κύκλοι κατά ομάδες.

Ύψ. 0,088, διάμ. στομίου 0,053, διάμ. βάσης 0,115 μ.

FS 94. FM 64:19/20. Πρβλ. το αλάβαστρο ΜΠ 4914 (θαλ. τ. 1, 1968-10).
ΥΕ ΙΙΙΑ2.

21. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 4893 (Πίν. 39).

Ελλιπής κατά το άνω τμήμα και κατά το 1/4 της βάσης. Πηλός πορώδης, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, καστανή σκοτεινή-ανοικτή. Κοιλιά σφαιρική, ελαφρώς πιεσμένη, βάση δισκοειδής.

Στον ώμο πρόχειρης εκτέλεσης φυλλοφόρος ταινία. Στην αρχή και στο μέσο της κοιλιάς ομάδα από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες.

Σωζ. ύψ. 0,08, μέγ. διάμ. 0,11, διάμ. βάσης 0,05 μ.

FS 173. FM 72:12. Πρβλ. Περατή, **Β**, σ. 161, εικ. 28, 865.
ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ.

22. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 4894 (Πίν. 39).

Ακέραιος. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα υπόλευκο/υποκίτρινο, βαφή πορτοκαλόχρωμη. Δίσκος επίπεδος, χείλος περίκυρτο, λαιμοί λεπτοί, παράλληλοι, κυλινδρικοί, λαβές ταινιωτές, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση δακτυλιόσχημη.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβών, εκτός από τρίγωνο, εκατέρωθεν του δίσκου, και βάση, στο δίσκο ομόκεντροι κύκλοι, ο κεντρικός ολόβαφος. Ταινία στη βάση των λαιμών. Στον ώμο επάλληλα τόξα. Στην αρχή της κοιλιάς και κάτω από το μέσο του αγγείου δύο ομάδες από πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες, μεταξύ των ομάδων δύο γραμμές. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης δύο ομόκεντροι κύκλοι.

Ύψ. 0,092, διάμ. στομίου 0,022, διάμ. δίσκου 0,025, μέγ. διάμ. 0,12, διάμ. βάσης 0,065 μ.

FS 180. FM δεν ταυτίζεται, πρβλ. 19:29.
ΥΕ ΙΙΙΒ.

23. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 4895 (Πίν. 40).

Συγκολλημένος, ελλιπής σε πολύ μικρά τμήματα του ώμου και της κοιλιάς. Πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, καστανή σκοτεινή/μαύρη-ανοικτή. Δίσκος επίπεδος, χείλος εξώκυρτο, λαιμοί παράλληλοι, λεπτοί, αμφικοίλου περιγράμματος, σώμα σφαιροκωνικό, βάση δακτυλιόσχημη.

Ολόβαφα χείλος και ράχη λαβών, εκτός από τρίγωνο εκατέρωθεν του δίσκου. Στο δίσκο ομόκεντροι κύκλοι, ο κεντρικός ολόβαφος, θηλιά γύρω από τις βάσεις των λαιμών. Στον ώμο τριπλά επάλληλα τόξα, με εναλλασσόμενη φορά στη μία πλευρά. Στην αρχή και στο μέσο της κοιλιάς ομάδα από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες, μεταξύ των ομάδων δύο γραμμές.

Ύψ. 0,098, διάμ. δίσκου 0,025, διάμ. στομίου 0,02, μέγ. διάμ. 0,13, διάμ. βάσης 0,05 μ.

FS 181. FM δεν ταυτίζεται, πρβλ. 43d και j.
ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ.

24. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 4908 (Πίν. 40).

Ακέραιος. Πηλός καθαρός, υποκίτρινος, αλείφωμα όμοιο, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, καστανή σκοτεινή/μαύρη. Ελαφρά προεξοχή στο κέντρο του δίσκου, χείλος περίκυρτο, λαιμοί λεπτοί, παράλληλοι, της προχοής αμφικοίλου περιγράμματος, της ψευδοπροχοής κυλινδρικός, υψηλότερος, λαβές ταινιωτές, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση υποτυπώδης δισκοειδής.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβών, εκτός από τρίγωνο εκατέρωθεν του δίσκου, και βάση. Στο δίσκο ομόκεντροι κύκλοι, θηλιά γύρω από τη βάση των λαιμών. Στον ώμο ημιρόδακας. Στην αρχή της κοιλιάς και πάνω από τη βάση ομάδα από δύο πλατιές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες.

Ύψ. 0,065, διάμ. δίσκου 0,025, διάμ. στομίου 0,017, μέγ. διάμ. 0,076, διάμ. βάσης 0,036 μ.

FS 180. FM δεν ταυτίζεται, πρβλ. 62, fill ornaments IIIB.

ΥΕ IIIB/Γ.

25. Προχοϊκό λεκανίδιο ΜΠ 4909 (Πίν. 41).

Συγκολλημένο, ελλιπές στη μία λαβή και σε μικρά τμήματα του χείλους και της κοιλιάς. Πρακτικά ακέραιο. Πηλός καθαρός, ροδόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή κόκκινη. Χείλος με οριζόντιο περιχείλωμα, πλ. 0,008 μ., προχοή γεφυρόστομη, σώμα κολουροκωνικό, βάση επίπεδη, λαβή ταινιωτή.

Ταινία στις ακμές του χείλους και της προχοής, στο περιχείλωμα παύλες. Εσωτερικά, κάτω από το χείλος, δύο ταινίες, στον πυθμένα τρεις ομόκεντροι κύκλοι. Εξωτερικά, πάνω από το μέσο του αγγείου τρεις ταινίες και κάτω από αυτό δύο, μία γύρω από τη βάση. Ίχνη χρώματος στη ράχη της λαβής.

Ύψ. 0,06, διάμ. στομίου 0,125, μήκ. προχοής 0,023, διάμ. βάσης 0,06 μ.

FS 301. Πρβλ. το λεκανίδιο θαλ. τ. 1, 1968-4.

ΥΕ IIIB.

26. Προχοϊκός κύαθος ΜΠ 4910 (Πίν. 41).

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος, ελλιπής στη λαβή και σε τμήμα της προχοής. Πηλός μέτρια καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη, κόκκινη. Χείλος περίκυρτο, προχοή ανοικτή, σώμα σχετικά βαθύ, βάση δισκοειδής. Εσωτερικά στον πυθμένα κοιλότητα.

Ολόβαφα χείλος και ακμές προχοής. Πλατιά ταινία κάτω από το χείλος, τέσσερις στο μέσο της γάστρας. Ίχνη ταινιών επάνω από τη βάση.

Ύψ. 0,055, υπολογ. διάμ. 0,16, σωζ. μήκ. προχοής 0,038, πλ. προχοής 0,022 μ.

FS 253. Πρβλ. τον κύαθο ΜΠ 6016 (θαλ. τ. 1, 1960-26).

ΥΕ IIIB.

27. Τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο ΜΠ 4911 (Πίν. 41).

Συγκολλημένο, ελλιπές στη μία λαβή και σε τμήμα της κοιλιάς. Πρακτικά ακέραιο. Πηλός πορώδης, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, απολεπισμένο σε όλη σχεδόν την επιφάνεια της κοιλιάς, βαφή εξίτηλη, καστανή σκοτεινή-μαύρη. Χείλος έξω νεύον, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, τρεις αγκύλες λαβές στην ακμή του ώμου, βάση ελαφρώς κυρτή.

Ολόβαφα χείλος και ράχη λαβών. Ταινία κάτω από το χείλος, εσωτερικά και εξωτερικά. Στην αρχή του ώμου τρεις λεπτές ταινίες, μεταξύ των λαβών δικτυωτό κόσμημα. Ταινία στην ακμή του ώμου και της βάσης. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης ομόκεντροι κύκλοι.

Ύψ. 0,063, διάμ. στομίου 0,03, διάμ. βάσης 0,068 μ.

FS 94. FM 57:2. Πρβλ. το αλάβαστρο ΜΠ 6074 (λακκ. τ. 8-2).

ΥΕ IIIA2.

28. Κωνικό κυάθιο ΜΠ 4912 (Πίν. 41).

Συγκολλημένο και συμπληρωμένο, πρακτικά ακέραιο. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλεί-

φωμα υπόλευκο. Πολλά και σαφή τα κατάλοιπα της επικασσιτέρωσης στην εσωτερική και στην εξωτερική επιφάνεια. Χείλος ελαφρώς περίκυρτο, σώμα κωνικό, βάση επίπεδη.

Ύψ. 0,05, διάμ. στομίου 0,117, διάμ. βάσης 0,04 μ.

FS 204. Πρβλ. το κυάθιο ΜΠ 4872 (χωρίς ένδειξη, 1968-2).

ΥΕ ΙΙΙΑ.

29. Πηνιόσχημο κύπελλο ΜΠ 4913 (Πίν. 41).

Ακέραιο, αποκρουσμένο στο χείλος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή κόκκινη. Χείλος ελαφρώς περίκυρτο, λαβή τετράπλευρης διατομής, τοποθετείται στο μέσο. Έντονα αμφικοίλου περιγράμματος, σχηματίζει γωνίωση 0,003 μ. πάνω από τη βάση.

Χείλος ολόβαφο, ίχνη χρώματος στη ράχη της λαβής. Κάτω από το χείλος, εσωτερικά, δύο ταινίες, μία εξωτερικά, πλατύτερη στο μέσο και λεπτότερη στη γωνίωση.

Ύψ. 0,05, διάμ. στομίου 0,068, διάμ. βάσης 0,045 μ.

FS 226. Πρβλ. Περατή, Γ, πίν. 19β, 577 (τ. 66).

ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ.

30. Πηνιόσχημο κύπελλο ΜΠ 4915 (Πίν. 41).

Συγκολλημένο και συμπληρωμένο σε πολλά τμήματα. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή καστανοκόκκινη. Πολλά και σαφή τα ίχνη της επικασσιτέρωσης. Χείλος έξω νεύον, σώμα αμφικοίλου περιγράμματος, λαβή ταινιωτή, τοποθετημένη στο μέσο, βάση ελαφρώς κυρτή. Το μέσο ορίζεται με τρεις εγχαράξεις.

Ολόβαφα χείλος και ράχη λαβής, εκτός από εξηρημένο χρώματος τρίγωνο. Κάτω από το χείλος, εσωτερικά και εξωτερικά, ταινία. Στο άνω μισό του σκεύους κόσμημα σε σχήμα Ν, στο κάτω πλοχμός, μεταξύ λεπτών κυματοειδών ταινιών. Επάνω και γύρω από τη βάση ταινία.

Ύψ. 0,125, διάμ. στομίου 0,12, διάμ. βάσης 0,103 μ.

FS 226. FM 60:2, 48:5 (πλοχμός).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

31. Δίωτος σκύφος ΜΠ 4916 (Πίν. 42).

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος, μεταξύ άλλων στη μία λαβή, ελαφρώς αποκρουσμένος στο χείλος, πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή καστανοκόκκινη. Στόμιο ελλειψοειδές, χείλος έξω νεύον, σώμα σφαιρικό, λαβές κυλινδρικές, βάση υποτυπώδης δακτυλιόσχημη.

Πλατιά ταινία κάτω από το χείλος, εσωτερικά και εξωτερικά. Στο μέσο τρεις λεπτές, βάση ολόβαφη. Στο άνω μισό δύο ομάδες από κατακόρυφα τοποθετημένες, άνισου ύψους λεπτές ταινίες. Στον πυθμένα κύκλος.

Ύψ. 0,057, διάμ. στομίου 0,093-0,102, διάμ. βάσης 0,042 μ.

FS 284. FM δεν ταυτίζεται, πρβλ. τη διακόσμηση πιθαμφορέα, FS 35, M.L. Morricone, ASAtene 57-58 (1979-80), σ. 233, 234, εικ. 18, 235.

ΥΕ ΙΙΙΒ.

32. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 4917 (Πίν. 42).

Σώζεται από τον ώμο και κάτω. Πηλός καθαρός, υποκίτρινος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη, πορτοκαλόχρωμη. Κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση δισκοειδής.

Στην περιφέρεια του ώμου διακρίνεται φυλλοφόρος ταινία, ίχνη θηλιάς γύρω από τη βάση των λαιμών, ταινίες στην κοιλιά, βάση ολόβαφη.

Σωζ. ύψ. 0,035, μέγ. διάμ. 0,07, διάμ. βάσης 0,03 μ.

FS 173. FM 72:13, πρβλ. Περατή, Β, σ. 161, εικ. 28, 865.

ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ.

33. Ληκύθιο ΜΠ 4918 (Πίν. 42).

Ακέραιο, αποκρουσμένο στη βάση. Πηλός καθαρός, υπόλευκος, αλείφωμα όμοιο, βαφή καστανή. Χείλος περίκυρτο, λαβή ταινιωτή που αρχίζει 0,01 μ. κάτω από το χείλος, κοιλιά σφαιρική, βάση κωνική.

Ίχνη χρώματος στο χείλος και στο εσωτερικό του στομίου, ταινία στη βάση του λαιμού, τρεις στην αρχή της κοιλιάς και δύο πάνω από τη βάση. Στον ώμο ενάλληλες γωνίες.

Ύψ. 0,082, διάμ. στομίου 0,023, μέγ. διάμ. 0,06, διάμ. βάσης 0,03 μ.

FS 122. FM 61:1. Πρβλ. Περατή, Β, σ. 246, εικ. 104, 345.

ΥΕ ΙΙΙΓ (τέλος πρ./αρχή μεσ.).

34. Αμφορίδιο ΜΠ 4919 (Πίν. 42).

Ακέραιο. Πηλός καθαρός υποκίτρινος, αλείφωμα όμοιο, βαφή πορτοκαλόχρωμη. Χείλος περίκυρτο, λαβές ταινιωτές, από το μέσο του λαιμού, κοιλιά σφαιρική, βάση υποτυπώδης δισκοειδής.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβών και βάση. Ταινία, κάτω από το χείλος, εσωτερικά και εξωτερικά, άλλη πιο χαμηλά και στη βάση του λαιμού. Στον ώμο φυλλοφόρος ταινία. Δύο ομάδες από πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες στην αρχή της κοιλιάς και πάνω από τη βάση.

Ύψ. 0,073, διάμ. στομίου 0,02, μέγ. διάμ. 0,07, διάμ. βάσης 0,03 μ.

FS 190. FM 64:19.

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

35. Αμφορίδιο ΜΠ 4920 (Πίν. 43).

Ακέραιο. Αποκρουσμένο στη βάση. Πηλός καθαρός υποκίτρινος, αλείφωμα όμοιο, βαφή καστανή, κυρίως, σκοτεινή/μαύρη-ανοικτή, στιλπνή κατά τόπους. Χείλος περίκυρτο, λαιμός υψηλός, λεπτός, κυλινδρικός, λαβές τετράπλευρης διατομής που αρχίζουν επάνω από το μέσο του λαιμού, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση υποτυπώδης δακτυλιόσχημη.

Ταινία κάτω από το χείλος εσωτερικά, άλλη στη βάση του λαιμού, στον ώμο φυλλοφόρος ταινία, τρεις ομάδες, από την αρχή μέχρι το μέσο της κοιλιάς, από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες.

Ύψ. 0,105, διάμ. στομίου 0,025, μέγ. διάμ. 0,09, διάμ. βάσης 0,035 μ.

FS 190. FM 64:19.

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

36. Δίωτο (;) κυλινδρικό αλάβαστρο ΜΠ 4921 (Πίν. 43).

Ελλιπές στις λαβές και στο μεγαλύτερο τμήμα του λαιμού. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, απολεπισμένο στον ώμο, βαφή στιλπνή, καστανή. Ώμος ελαφρώς κυρτός, βάση ελαφρώς κυρτή.

Ολόβαφη η εξωτερική επιφάνεια του λαιμού, λεπτές ταινίες στη βάση του, πλατιά στην ακμή του ώμου και της βάσης. Στο μέσο της κοιλιάς πλατιά ταινία και εκατέρωθεν λεπτές. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης, ομόκεντροι κύκλοι, κατά ομάδες, στην περιφέρεια και στο κέντρο, ο κεντρικός ολόβαφος.

Σωζ. ύψ. 0,06, διάμ. βάσης 0,09 μ.

FS 94. Πρβλ. το αλάβαστρο ΜΠ 6065 (λακκ. τ. 5-11).

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

37. Λεκανίδιο ΜΠ 4923 (Πίν. 43).

Συγκολλημένο και συμπληρωμένο σε διάφορα μικρά τμήματα, ελλιπές στις λαβές. Πηλός καθαρός, πολύ ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υπόλευκο. Άβαφο. Πολλά και σαφή τα ίχνη της επικασσιτέρωσης στην εσωτερική και στην εξωτερική επιφάνεια. Χείλος έξω νεύον, ελαφρώς περίκυρτο, γωνίωση 0,018 μ., κάτω από αυτό, σώμα κωνικό, βάση επίπεδη.

Ύψ. 0,045, διάμ. στομίου 0,14, διάμ. βάσης 0,042 μ.

FS 295. Πρβλ. το λεκανίδιο ΜΠ 4887 (χωρίς ένδειξη, 1968-15).
ΥΕ ΙΙΙΑ.

38. Πηνιόσχημο κύπελλο ΜΠ 4924 (Πίν. 43).
Συγκολλημένο και συμπληρωμένο από πολλά όστρακα, πρακτικά ακέραιο. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή καστανοκόκκινη. Πολλά και σαφή τα ίχνη της επικασσιτέρωσης στην εσωτερική και στην εξωτερική επιφάνεια. Χείλος περίκυρτο, έξω νεύον, σώμα αμφικοίλου περιγράμματος, λαβή ταινιωτή, τοποθετημένη στο μέσο, βάση επίπεδη. Κάτω από το χείλος τρεις εγχαράξεις, περί το μέσο δύο.
Ίχνη χρώματος στο χείλος. Κάτω από αυτό, εσωτερικά, ταινία, τρεις στο μέσο, μία πάνω από τη βάση και γύρω από αυτή. Στο άνω μισό διακρίνεται μία οριζόντια τοποθετημένη πορφύρα, στο κάτω δεν είναι δυνατό να διαπιστωθεί το κόσμημα.
Ύψ. 0,123, διάμ. στομίου 0,127, διάμ. βάσης 0,0115, πλ. λαβής 0,016 μ.
FS 226. FM 23, δε διακρίνεται ο ακριβέστερος τύπος της.
ΥΕ ΙΙΙΑ2.

39. Χειροποίητη προχοΐσκη ΜΠ 4925 (Πίν. 43).
Ελλιπής στη λαβή, αποκρουσμένη στην προχοή. Πηλός μέτρια καθαρός, υπόλευκος, αλείφωμα όμοιο. Άβαφη. Προχοή τριφυλλοειδής, σώμα ημισφαιρικό, βάση επίπεδη.
Ύψ. 0,077, μέγ. διάμ. 0,06, διάμ. βάσης 0,055 μ.
FS 125.
ΥΕ ΙΙΙΓ (τέλος πρ./αρχή μεσ.).

40. Τριποδικός ηθμός ΜΠ 4926 (Πίν. 44).
Συγκολλημένος στο ένα πόδι, ελλιπής στο κάτω τμήμα του ενός ποδιού, αποκρουσμένος στο στόμιο, πρακτικά ακέραιος. Πηλός ακάθαρτος, κεραμόχρωμος, σκοτεινός, χωρίς αλείφωμα. Στόμιο ελλειψοειδές, λαβή κυλινδρική, από το στόμιο μέχρι το μέσο του σκεύους, τα πόδια τετράπλευρης διατομής, με στρογγυλευμένο περίγραμμα βάσης, επίπεδη η πρακτικά άχρηστη βάση. Οπές σε δύο σειρές στο άνω τμήμα του σκεύους.
Ύψ. 0,083, διάμ. στομίου 0,07-0,075, ύψ. ποδιών 0,025 μ.
FS 313. Πρβλ. τον ηθμό ΜΠ 4879 (χωρίς ένδειξη, 1968-15).
ΥΕ ΙΙΙ.

41. Λεκανίδιο ΜΠ 4927 (Πίν. 44).
Συγκολλημένο και συμπληρωμένο κατά το μισό, ελλιπές στις λαβές. Πηλός ακάθαρτος, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο. Άβαφο. Χείλος εξώστροφο, σώμα κολουροκωνικό, βάση επίπεδη.
Ύψ. 0,075, διάμ. στομίου 0,15, διάμ. βάσης 0,095 μ.
FS 295. Πρβλ. το λεκανίδιο ΜΠ 4887 (χωρίς ένδειξη, 1968-15).
ΥΕ ΙΙΙΑ.

42. Λεκανίδιο ΜΠ 4928 (Πίν. 44).
Ελλιπές κατά το μισό, συμπληρωμένο. Πηλός καθαρός, υποκίτρινος, αλείφωμα όμοιο, βαφή καστανή σκοτεινή. Χείλος κατακόρυφο, σώμα κολουροκωνικό, βάση επίπεδη, λαβές οριζόντια τοποθετημένες στο χείλος.
Χείλος ολόβαφο, ταινία στο μέσο, εσωτερικά και εξωτερικά, άλλη γύρω από τη βάση, χρώμα στη ράχη των λαβών.
Ύψ. 0,05, διάμ. στομίου 0,103 μ.
FS 295. Πρβλ. παραπάνω, το λεκανίδιο αριθ. 41.
ΥΕ ΙΙΙΒ.

43. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 4929 (Πίν. 44).

Ακέραιος, αποκρουσμένος σε μικρό τμήμα της κοιλιάς. Πηλός καθαρός, υποκίτρινος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη, καστανή σκοτεινή/μαύρη. Δίσκος επίπεδος, χείλος περίκυρτο, λαβές τετράπλευρης διατομής, λαιμοί παράλληλοι, αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση δακτυλιόσχημη.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβών και βάση. Ταινία γύρω από τη βάση των λαιμών, ίχνη χρώματος στο λαιμό της προχοής. Στον ώμο επάλληλα τόξα. Τρεις ομάδες από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες στην αρχή της κοιλιάς, στο μέσο και πάνω από τη βάση.

Ύψ. 0,08, διάμ. στομίου 0,024-0,029, διάμ. δίσκου 0,016, μέγ. διάμ. 0,115, διάμ. βάσης 0,047 μ.

FS 180. FM 19:31.

ΥΕ ΙΙΙΒ.

44. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 4931 (Πίν. 45).

Ακέραιος, ελαφρώς αποκρουσμένος στο κάτω τμήμα της κοιλιάς. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υπόλευκο, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, στιλπνή κατά τόπους, καστανή σκοτεινή (μαύρη)/ανοικτή. Δίσκος με ελαφρά προεξοχή στο κέντρο, χείλος περίκυρτο, λαιμοί λεπτοί, κυλινδρικοί, παράλληλοι, της προχοής ελαφρώς υψηλότερος, λαβές πλατιές (0,015 μ.), ταινιωτές, σώμα σφαιροκωνικό, βάση υψηλή δισκοειδής.

Ολόβαφο χείλος. Στο δίσκο ομόκεντροι κύκλοι, ο κεντρικός ολόβαφος, ταινία στις ακμές και στη βάση των λαβών. Θηλιά γύρω από τις βάσεις των λαιμών. Στον ώμο, εκατέρωθεν της προχοής, ημικυκλικά τόξα, με ολόβαφο πυρήνα, περιγραφόμενα με στιγμές, στην πλευρά της ψευδοπροχοής, δύο ημικυκλικά τόξα με στιγμές άνω, ολόβαφο πυρήνα και εξηρημένους χρώματος λοβούς με κόσμημα σχήματος Λ. Στην αρχή της κοιλιάς πλατιά ταινία με μικρά εξηρημένα χρώματος άνισα τρίγωνα, σε δύο σειρές. Ακολουθεί ζώνη με πλοχμό, πλατιά ταινία και δύο ομάδες από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες.

Ύψ. 0,115, διάμ. δίσκου 0,035, διάμ. στομίου 0,02, μέγ. διάμ. 0,13, διάμ. βάσης 0,04 μ.

FS 175. FM 43:ο και χ (μεμονωμένα ημικύκλια), 48:5 (πλοχμός). Πρβλ. Περατή, Β, σ. 120, εικ. 10, 25δ, 26 αριστ., σ. 120-121, σ. 162, εικ. 29, 22, σ. 163, εικ. 32, 972.

ΥΕ ΙΙΙΓπρ.

45. Θήλαστρο ΜΠ 4932 (Πίν. 45).

Συγκολλημένο, συμπληρωμένο και αποκρουσμένο στην προχοή. Πρακτικά ακέραιο. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα υπόλευκο/υποκίτρινο, εύκολα απολεπιζόμενο, βαφή καστανή σκοτεινή/μαύρη, εξίτηλη. Πολλά και σαφή τα ίχνη της επικασσιτέρωσης. Χείλος περίκυρτο, λαιμός υψηλός (0,03 μ.), κυλινδρικός, προχοή χοανοειδής, κοιλιά πιεσμένη σφαιρική, βάση επίπεδη, λαβή ταινιωτή, καλαθοειδής.

Διακόσμηση ταινιωτή.

Ύψ. με τη λαβή 0,117, χωρίς τη λαβή 0,095, διάμ. στομίου 0,04, μέγ. διάμ. 0,09, διάμ. βάσης 0,034, σωζ. μήκ. προχοής 0,035 μ.

FS 160.

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

46. Δίωτος πιθαμφορίσκος ΜΠ 4933 (Πίν. 45).

Συγκολλημένος, συμπληρωμένος σε τμήματα του χείλους, του λαιμού και της κοιλιάς, αποκρουσμένος στη βάση. Πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, απολεπισμένο, κυρίως, σε τμήματα του ώμου και της κοιλιάς, βαφή εξίτηλη, καστανοκόκκινη. Χείλος έξω νεύον, λαιμός χοανοειδής, λαβές αγκύλες στον ώμο, σώμα κωνικό, κατώτερο τμήμα υψηλό, λεπτό, αμφικοίλου περιγράμματος, βάση υποτυπώδης δακτυλιόσχημη.

Ολόβαφο χείλος, εξωτερική επιφάνεια λαιμού, ράχη λαβών και βάση. Στην αρχή του ώμου λεπτές και μία πλατύτερη ταινίες, στον ώμο πλοχμός, στην αρχή της κοιλιάς ομάδα από δύο πλα-

τιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες. Ταινία στην αρχή του κατώτερου τμήματος και πάνω από τη βάση.

Ύψ. 0,115, διάμ. στομίου 0,075, μέγ. διάμ. 0,115, διάμ. βάσης 0,04 μ.

FS 49. FM 48:5.

ΥΕ ΙΙΙΒ/Γπρ.

47. Μόνωτη κύλιξ ΜΠ 4934 (Πίν. 45).

Συγκολλημένη, συμπληρωμένη και ελλιπής, μεταξύ άλλων, στη λαβή. Πηλός μέτρια καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υπόλευκο. Άβαφη. Πολλά και σαφή τα κατάλοιπα της επικασσιτέρωσης. Χείλος ελαφρώς περίκυρτο, γωνίωση 0,025 μ. κάτω από το χείλος, γάστρα βαθιά, στέλεχος μέτρια υψηλό, βάση κυρτή.

Ύψ. 0,09, διάμ. στομίου 0,11, ύψ. στελέχους 0,035, διάμ. βάσης 0,055 μ.

FS 267. Πρβλ. την κύλικα ΜΠ 6067 (θαλ. τ. 6-1).

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

48. Θήλαστρο ΜΠ 4935 (Πίν. 45).

Συγκολλημένο, ελλιπές σε μικρό τμήμα της λαβής και της βάσης, αποκρουσμένο στο άκρο της προχοής. Πρακτικά ακέραιο. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή καστανή σκοτεινή/μαύρη, κατά τόπους ανοικτότερης απόχρωσης. Χείλος εξώστροφο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, προχοή σωληνωτή, βάση δισκοειδής, λαβή ταινιωτή (πλ. 0,017 μ.), καλαθοειδής.

Ολόβαφα χείλος και εξωτερική επιφάνεια λαιμού. Στην αρχή του ώμου λεπτές ταινίες και μία πλατύτερη, στο μέσο της κοιλιάς ομάδα από πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες. Πλατιά στη βάση και στο άκρο της προχοής. Στην κορυφή της ράχης της λαβής κύκλος και εκατέρωθεν παραλληλόγραμμο.

Ύψ. 0,115, διάμ. στομίου 0,045, μέγ. διάμ. 0,11, διάμ. βάσης 0,043, μήκ. προχοής 0,045 μ.

FS 161/2. Πρβλ. για τη διακόσμηση της λαβής, Mountjoy 1986, σ. 144 εικ. 179 (FS 162, Περατή).

ΥΕ ΙΙΙΓπρ.

49. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 4936 (Πίν. 46).

Συγκολλημένος, συμπληρωμένος σε τμήματα της κοιλιάς και της βάσης και αποκρουσμένος. Πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή εξίτηλη, καστανή σκοτεινή μαύρη. Ελαφρά προεξοχή στο κέντρο του δίσκου, χείλος περίκυρτο, λαιμοί λεπτοί, παράλληλοι, της προχοής αμφικοίλου περιγράμματος και κυλινδρικός της ψευδοπροχοής, λαβές ταινιωτές, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση δακτυλιόσχημη.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβών και βάση. Στο δίσκο ολόβαφοι κύκλοι, ο κεντρικός ολόβαφος, ταινία γύρω από τη βάση των λαιμών, ίχνη χρώματος στο μέσο του λαιμού της προχοής. Στον ώμο μυκηναϊκό άνθος, στην αρχή και στο μέσο της κοιλιάς ομάδα από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες, μεταξύ των ομάδων τρεις γραμμές, δύο πλατιές ταινίες επάνω από τη βάση.

Ύψ. 0,10, διάμ. δίσκου 0,03, διάμ. στομίου 0,035, μέγ. διάμ. 0,125, διάμ. βάσης 0,047 μ.

FS 180. FM 18:117.

ΥΕ ΙΙΙΒ.

50. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 4937 (Πίν. 46).

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος, ελλιπής σε τμήματα της βάσης και της μίας λαβής, αποκρουσμένος στο χείλος και στη βάση. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα υπόλευκο, βαφή εξίτηλη κατά τόπους, καστανή, κυρίως, ανοικτή/σκοτεινή. Δίσκος επίπεδος, στο χείλος υποτυπώδης αυλάκωση, λαιμοί λεπτοί, κυλινδρικοί, παράλληλοι, της προχοής υψηλότερος, σώμα σφαιροκωνικό, βάση δισκοειδής.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβών και βάση. Στο δίσκο ομόκεντροι κύκλοι, ο κεντρικός ολόβαφος, ταινία γύρω από τη βάση των λαιμών, στον ώμο μυκηναϊκό άνθος, αμελούς εκτέλεσης. Στην κατάληξη του ώμου και στην αρχή της κοιλιάς ομάδα από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες.

Ύψ. 0,085, διάμ. δίσκου 0,026, διάμ. στομίου 0,02, μέγ. διάμ. 0,13, διάμ. βάσης 0,06 μ.

FS 180. FM δεν ταυτίζεται, πρβλ. 18:155.

ΥΕ ΙΙΙΒ Γ.

51. Μόνωτη κύλιξ ΜΠ 4938 (Πίν. 46).

Συγκολλημένη από πολλά κομμάτια και συμπληρωμένη σε τμήματα της γάστρας. Πρακτικά ακέραιη. Πηλός καθαρός, σκοτεινός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο. Άβαφη. Πολλά και σαφή κατάλοιπα της επικασσιτέρωσης στην εξωτερική και στην εσωτερική επιφάνεια της γάστρας. Χείλος έξω νεύον, γωνίωση 0,02 μ. κάτω από το χείλος, βαθιά γάστρα, στέλεχος λεπτό, μέτρια υψηλό, βάση επιπεδόκυρτη, λαβή σε σχήμα θηλιάς.

Ύψ. 0,102, διάμ. στομίου 0,115, ύψ. στελέχους 0,05, διάμ. βάσης 0,06 μ.

FS 267. Πρβλ. την κύλικα ΜΠ 4934 (χωρίς ένδειξη, 1968-47).

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

52. Δίωτο τριποδικό κυλινδρικό αλάβαστρο ΜΠ 4939 (Πίν. 47).

Συμπληρωμένο και συγκολλημένο στο ένα πόδι. Πηλός καθαρός υπόλευκος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη, καστανή σκοτεινή/ανοικτή. Χείλος κατακόρυφο, λαιμός υψηλός (0,03 μ.), κυλινδρικός, οι λαβές στην ακμή του ώμου, κοιλιά κυλινδρική, πόδια υψηλά (0,06 μ.), κατακόρυφα, τετράπλευρης τομής, το κάτω τμήμα τους διαμορφώνεται πεπλατυσμένο για την ευστάθεια του αντικειμένου.

Ολόβαφα χείλος, πιθανώς, εξωτερική επιφάνεια λαιμού και ράχη λαβών. Στην αρχή του ώμου δύο ταινίες, άλλη μία και στενή φυλλοφόρος ζώνη στην ακμή του. Στην κοιλιά μετοπικό κόσμημα από ομάδες κατακόρυφων απλών και τεθλασμένων ταινιών με ενδιάμεσα κατακόρυφα τοποθετημένους εφαπτόμενους κύκλους με στιγμή στο κέντρο, πλαισιωμένο με ταινία. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης ομόκεντροι κύκλοι, ο κεντρικός ολόβαφος. Στην εξωτερική επιφάνεια των ποδιών πλατιές οριζόντιες παύλες.

Ύψ. 0,168, διάμ. στομίου 0,065, διάμ. βάσης 0,113 μ.

FS 99. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 11, 12 (Κοπρέζα). Κ. Δαβάρας, ΑΔ 20 (1965), Χρονικά, Πίν. 98 γ. FM δεν ταυτίζεται, πρβλ. Περατή, Β, σ. 135, εικ. 18, 42, 7.

ΥΕ ΙΙΙΓπρ.

53. Δίωτη κύλιξ ΜΠ 4940 (Πίν. 46).

Συγκολλημένη και ελλιπής σε πολύ μικρό τμήμα της γάστρας. Πρακτικά ακέραιη. Πηλός σχετικά ακάθαρτος, έντονα κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο. Άβαφη. Ίχνη της επικασσιτέρωσης στην εξωτερική και στην εσωτερική επιφάνεια της γάστρας. Στόμιο ελλειψοειδές, χείλος ελαφρώς περίκυρτο, γωνίωση 0,015 μ. κάτω από το χείλος, γάστρα βαθιά, στέλεχος μέτρια υψηλό, βάση κυρτή, λαβές ταινιωτές, σε σχήμα θηλιάς.

Ύψ. 0,10, διάμ. στομίου 0,105-0,11, ύψ. στελέχους 0,04, διάμ. βάσης 0,06 μ.

FS 264. Πρβλ. την κύλικα ΜΠ 6030 (θαλ. τ. 1, 1960-40).

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

54. Κωνικό ρυτό ΜΠ 4944 (Πίν. 48).

Συγκολλημένο και ελλιπές στη λαβή, σε τμήμα του χείλους και του σώματος. Πρακτικά ακέραιο. Πηλός ελαφρώς πορώδης, κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή κόκκινη. Χείλος προεξέχον (πλ. 0,01 μ.), έξω νεύον, σώμα κωνικό.

Στο χείλος πλατιές παύλες, κάτω από αυτό, μεταξύ ταινιών, ζώνη, πλ. 0,035 μ., με δικτυωτό κόσμημα, ανάλογη ζώνη χαμηλότερα. Μέχρι τη βάση πλατιές και, κυρίως, λεπτές ταινίες.

Σωζ. ύψ. 0,23, διάμ. στομίου 0,10, διάμ. κατώτερου τμήματος σώματος 0,015 μ.

FS 199, πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 18, 1 (Βουρβάτσι). Κ. Δαβάρας, ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, Πίν. 110 α (Σαλαμίνα). FM 57:2, πρβλ. Mountjoy 1986, σ. 82 εικ. 98, 6.

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

55. Τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο ΜΠ 4945 (Πίν. 48).

Συγκολλημένο και συμπληρωμένο σε διάφορα τμήματα του σώματος. Πρακτικά ακέραιο. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο/υπόλευκο, βαφή εξίτηλη, καστανή. Χείλος έξω νεύον, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, ώμος κυρτός, λαβές αγκύλες, βάση κυρτή.

Λεπτές ταινίες στην αρχή του ώμου, μεταξύ των λαβών, άτεχνης εκτέλεσης, δικτυωτό, ταινία στην ακμή του ώμου και της βάσης, στο μέσο της κοιλιάς γραμμές. Στην κάτω επιφάνεια της βάσης ίχνη ομόκεντρων κύκλων.

Ύψ. 0,14, διάμ. στομίου 0,09, διάμ. βάσης 0,155 μ.

FS 94. FM 57:2, πρβλ. το αλάβαστρο ΜΠ 6074 (λακκ. τ. 8-2).

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

56. Τρίωτη στενόλαιμη προχοΐσκη ΒΚ 3370 (Πίν. 48).

Συγκολλημένη, ελλιπής στην προχοή, σε τμήματα της κοιλιάς και της βάσης. Πρακτικά ακέραιη. Πηλός καθαρός, υποκίτρινος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη, καστανή σκοτεινή/μαύρη. Λαιμός υψηλός, λεπτός, λαβές ταινιωτές, σώμα απιόσχημο, βάση υποτυπώδης δακτυλιόσχημη.

Ίχνη χρώματος στις λαβές, ταινίες στο λαιμό και στο κατώτερο τμήμα του σκεύους, στον ώμο ενάλληλες γωνίες, εναλλασσόμενης φοράς. Ομάδες από δύο πλατιές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες στην αρχή και στο μέσο της κοιλιάς.

Σωζ. ύψ. 0,108, μέγ. διάμ. 0,085, διάμ. βάσης 0,03 μ.

FS 151. FM 19:19. Πρβλ. Mountjoy 1986, σ. 76 εικ. 89, 2. Stubbings 1947, πίν. 14, 5. Benzi 1975, σ. 252 αριθ. 247 (Κοπρέζα). Benzi 1992, πίν. 1c, T3/6, 2c, T4/6.

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

57. Ψευδόστομος αμφορίσκος (Πίν. 47).

Συγκολλημένος και συμπληρωμένος, πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, μαύρη/καστανή. Χείλος περίκυρτο, λαιμοί παράλληλοι, αμφικοίλου περιγράμματος, λαβές ταινιωτές, κοιλιά σφαιρική πιεσμένη, βάση δακτυλιόσχημη.

Ολόβαφα χείλος, λαβές, εκτός από τρίγωνο εκατέρωθεν του δίσκου, και βάση. Στο δίσκο ομόκεντροι κύκλοι. Στον ώμο τρία επάλληλα τόξα, με στιγμές στο εσωτερικό του τρίτου. Στην αρχή της κοιλιάς και κάτω από το μέσο ομάδα από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες, μεταξύ τους μία πλατιά.

Ύψ. 0,11, διάμ. δίσκου 0,024, διάμ. στομίου 0,02, μέγ. διάμ. 0,14, διάμ. βάσης 0,055 μ.

FS 179/180. FM 43, δεν ταυτίζεται ο ειδικότερος τύπος.

ΥΕ ΙΙΙΓ.

58. Δίωτη κύλιξ (Πίν. 48).

Συγκολλημένη και συμπληρωμένη, ελλιπής στη μία λαβή. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο. Άβαφη. Ίχνη της επικασσιτέρωσης στην εσωτερική και στην εξωτερική επιφάνεια. Χείλος έξω νεύον, γάστρα κωνική, μέτρια βαθιά, στέλεχος υψηλό, βάση επιπεδόκυρτη, λαβή ταινιωτή.

Ύψ. 0,14, διάμ. στομίου 0,14, ύψ. στελέχους 0,075, διάμ. βάσης 0,073 μ.

FS 264/5. Πρβλ. την κύλικα ΜΠ 4940 (χωρίς ένδειξη, 1968-53).

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

59. Ψευδόστομος αμφορίσκος (Πίν. 49).

Συγκολλημένος, ελλιπής στο δίσκο και σε διάφορα τμήματα του σώματος. Πηλός καθαρός, υποκίτρινος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη, καστανή ανοικτή/σκοτεινή. Χείλος περίκυρτο, λαιμοί αμφικοίλου περιγράμματος, λαβές ταινιωτές, ώμος κυρτός, σώμα κολουροκωνικό, βάση δακτυλιόσχημη.

Ολόβαφα χείλος, ράχη λαβών, εκτός από τρίγωνο εκατέρωθεν του δίσκου, και βάση. Στον ώμο επάλληλα τόξα. Στην αρχή της κοιλιάς και στο μέσο ομάδα από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες, μεταξύ τους ζώνη με τεθλασμένη, πάνω από τη βάση λεπτές ταινίες.

Ύψ. 0,135, διάμ. στομίου 0,023, μέγ. διάμ. 0,15, διάμ. βάσης 0,07 μ.

FS 182. FM 19:31.

ΥΕ ΙΙΙΒ.

60. Δίωτη κύλιξ (Πίν. 48).

Συγκολλημένη, συμπληρωμένη, αποκρουσμένη στη βάση. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή κόκκινη. Χείλος περίκυρτο, γάστρα βαθιά σφαιροκωνική, στέλεχος υψηλό, βάση επιπεδόκυρτη, λαβές ταινιωτές.

Ολόβαφα χείλος και ακμές λαβών. Στο άνω μισό της γάστρας πλοχμός, στο μέσο τρεις λεπτές ταινίες. Στο στέλεχος και στη βάση πλατιές ταινίες.

Ύψ. 0,17, διάμ. στομίου 0,145-0,15, ύψ. στελέχους 0,065, διάμ. βάσης 0,085 μ.

FS 257. FM 48:5. Πρβλ. Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 9 (ΕΜ 11246, τ. 1 Αλυκής).

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

61. Δίωτη κύλιξ (Πίν. 49).

Ελλιπής σε μικρά τμήματα της βάσης. Πηλός καθαρός, υποκίτρινος, αλείφωμα όμοιο. Άβαφη. Χείλος έξω νεύον, γάστρα βαθιά σφαιροκωνική, στέλεχος υψηλό, βάση επίπεδη, λαβές ταινιωτές.

Ύψ. 0,155, διάμ. στομίου 0,128-0,135, ύψ. στελέχους 0,075, διάμ. βάσης 0,065 μ.

FS 265/6. Πρβλ. την κύλικα ΜΠ 6030 (θαλ. τ. 1, 1960-40, FS 264/5).

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

62. Πηνιόσχημο κύπελλο (Πίν. 49).

Συγκολλημένο και συμπληρωμένο, πρακτικά ακέραιο. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υπόλευκο, βαφή εξίτηλη, καστανή σκοτεινή/μαύρη. Χείλος ελαφρώς περίκυρτο, σώμα αμφικοίλου περιγράμματος, λαβή ταινιωτή στο μέσο του σκεύους, δύο αβαθείς εγχαράξεις στο μέσο, βάση επίπεδη.

Χείλος ολόβαφο, ταινία κάτω από αυτό. Δύο στο μέσο, άλλη χαμηλότερα και γύρω από τη βάση. Στην κάτω επιφάνεια ίχνη ομόκεντρων κύκλων. Σε δύο ζώνες σπείρες με στέλεχος και κατακόρυφες κυματοειδείς ταινίες. Χρώμα στις ακμές των λαβών.

Ύψ. 0,17, διάμ. στομίου 0,17, διάμ. βάσης 0,132 μ.

FS 226. FM 49:21. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 4, 10 (Βουρβάτσι).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

63. Πρόχους (Πίν. 50).

Συγκολλημένη, ελλιπής σε τμήματα του χείλους, της κοιλιάς και της βάσης. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή καστανή σκοτεινή/μαύρη, με κόκκινες ανταύγειες. Χείλος περίκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, λαβή κυλινδρική, κοιλιά ωοειδής, βάση επίπεδη.

Ολόβαφο χείλος, ίχνη χρώματος στη ράχη της λαβής, ταινία στη βάση του λαιμού, δύο στο μέσο.

Ύψ. 0,205, διάμ. στομίου 0,085, μέγ. διάμ. 0,175, διάμ. βάσης 0,065 μ.

FS 110. Πρβλ. την προχοΐσκη ΕΜ 13755 (θαλ. τ. 1, 1960-1).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

64. Αρύταινα (Πίν. 49).

Ελλιπής στη λαβή. Πηλός μέτρια καθαρός, υποκίτρινος, αλείφωμα όμοιο. Άβαφη. Ίχνη της επικασσιτέρωσης στην εσωτερική και στην εξωτερική επιφάνεια. Χείλος περίκυρτο, σώμα σφαιρικό, βάση δισκοειδής.

Ύψ. 0,03, διάμ. στομίου 0,05-0,06, διάμ. βάσης 0,01 μ.

FS 236.

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

65. Πρόχους (Πίν. 50).

Συγκολλημένη, συμπληρωμένη σε διάφορα τμήματα, αποκρουσμένη στη βάση. Πηλός μέτρια καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο. Άβαφη. Χείλος περίκυρτο, λαιμός αμφικοίλου περιγράμματος, σώμα σφαιρικό, βάση δισκοειδής, λαβή ταινιωτή.

Ύψ. 0,22, διάμ. στομίου 0,10-0,105, μέγ. διάμ. 0,18, διάμ. βάσης 0,093 μ.

FS 109. Πρβλ. την προχοΐσκη ΕΜ 13756 (θαλ. τ. 1, 1960-2).

ΥΕ ΙΙΙΒ.

66. Προχοΐσκη (Πίν. 49).

Ελλιπής σε τμήμα του χείλους, του λαιμού και στη βάση. Πρακτικά ακέραιη. Χείλος περίκυρτο, κοιλιά σφαιρική, βάση υποτυπώδης, δισκοειδής. Τα ίχνη του τροχού έντονα στο κατώτερο τμήμα πάνω από τη βάση. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ροδόχρωμο, βαφή καστανή.

Χείλος ολόβαφο. Ταινίες στη βάση του λαιμού και στην κοιλιά.

Σωζ. ύψ. 0,065, διάμ. βάσης 0,028 μ.

FS 112.

ΥΕ ΙΙΙΑ1/2.

67. Μισό μικκύλου κυαθίου (Πίν. 50 γ: δ).

Ελλιπές σε διάφορα τμήματα, συγκολλημένο. Χείλος κατακόρυφο, σώμα σφαιρικό, λαβή κυλινδρική, υψώνεται 0,012 μ. πάνω από το χείλος. Πηλός σχετικά καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή κόκκινη.

Ίχνη χρώματος στη λαβή. Στην εσωτερική επιφάνεια ενάλληλες γωνίες και παύλες, στην εξωτερική καμπύλες και κύκλοι με ολόβαφο κέντρο.

Ύψ. 0,03, υπολογ. διάμ. στομίου 0,05 μ.

FS, δεν ταυτίζεται. FM, για το κόσμημα της εξωτερικής επιφάνειας, βλ. Σχέδ. 11: δ.

ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β.

68. Λεκανίδιο (Πίν. 51 α: α-β)

Σώζεται μεγάλο τμήμα του χείλους, του σώματος και η μισή λαβή. Πηλός σχετικά καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοιχτότερης απόχρωσης. Άβαφο. Πολλά ίχνη της επικασσιτέρωσης στην εσωτερική και στην εξωτερική επιφάνεια.

Υπολογ. διάμ. στομίου 0,15 μ.

FS 301. Πρβλ. το λεκανίδιο χωρίς ένδειξη θαλ. τ. 1, 1968-4.

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

Ειδώλια

1. Ειδώλιο τύπου Φ, ΜΠ 4941 (Πίν. 34 γ: γ και 34 δ: γ).

Ελλιπές στο κεντρικό τμήμα του βοστρύχου, αποκρουσμένο στη μύτη. Πηλός καθαρός, υποκίτρινος, αλείφωμα όμοιο, βαφή καστανή σκοτεινή/μαύρη. Η μεγάλη διάμετρος του κορμού κατά το πλάτος, η μέση τοποθετημένη κανονικά, επίθετα δισκάρια δηλώνουν το στήθος.

Άνω επιφάνεια κεφαλιού ολόβαφη. Ταινία στη βάση του λαιμού, στην περιφέρεια του κορμού και στη μέση, στον κορμό ελαφρώς λοξές, κυματοειδείς μπροστά, σχεδόν κατακόρυφες πίσω.

Τέσσερις κατακόρυφες ταινίες στο κυλινδρικό στέλεχος και στη βάση. Στο κάτω τμήμα του βοστρύχου οριζόντιες παύλες.

Ύψ. 0,065, πλ. 0,03 μ.

French 1971, σ. 116.

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

2. Ειδώλιο τύπου Φ, ΜΠ 4943 (Πίν. 34 γ: β και 34 δ: β).

Ακέραιο, αποκρουσμένο στο πρόσθιο τμήμα του κορμού. Πηλός καθαρός, ροδόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή κόκκινη. Κοίλο το άνω τμήμα του κεφαλιού, ο πλαστικός βόστρυχος μέχρι τη μέση, στον κορμό η μεγάλη διάμετρος κατά το πλάτος, η μέση στο κανονικό ύψος, οι μαστοί τοποθετημένοι πολύ κοντά μεταξύ τους.

Ολόβαφη η άνω επιφάνεια του κεφαλιού, οριζόντιες παύλες τοποθετημένες κατακόρυφα στους κροτάφους, τα μάτια δηλώνονται με χρώμα. Ταινία στη βάση του λαιμού, στην περιφέρεια του κορμού και στη μέση. Πυκνές κατακόρυφες, ελαφρώς κυματοειδείς ταινίες στον κορμό, επτά, επίσης, ελαφρώς κυματοειδείς στο στέλεχος και στη βάση.

Ύψ. 0,14, πλ. 0,05 μ.

French 1971, σ. 116.

ΥΕ ΙΙΙΑ2πρ.

Όστρακα ανασκαφής 1968

Ο κατάλογος των οστράκων από την ανασκαφή του 1968 που ακολουθεί παρατίθεται κατά τις ομάδες που βρέθηκαν αποθηκευμένα στο Μουσείο Πειραιώς. Κανένα δεν έφερε ειδικότερη ένδειξη και δεν είχε καταγραφεί στο παλαιό βιβλίο καταγραφής της Εφορείας. Σε μερικά ενδιαφέροντα δίδονται περισσότερα στοιχεία.

1. Τμήμα στελέχους και βάση κύλικας (FS 257;). Βάση επίπεδη. Πηλός μέτρια καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή εξίτηλη, καστανή. Διακόσμηση ταινιωτή. Σωζ. ύψ. 0,05, διάμ. βάσης 0,085 μ.

Ταινιωτή λαβή και τμήμα του χείλους ολόβαφης κύλικας.

Δύο συγκολλημένα όστρακα και άλλο από τη βάση μεγάλου δίωτου σκύφου (Πίν. 51 β). Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή καστανή σκοτεινή και ανοικτή. Χείλος προεξέχον (πλ. 0,013 μ.), λαβή τοποθετημένη οριζόντια 0,05 μ. κάτω από το χείλος. Χείλος και βάση ολόβαφα, ταινία κάτω από το χείλος, άλλη κάτω από τη λαβή, ακολουθούν λεπτότερες. Χρώμα στην κορυφή της λαβής. Στο άνω μισό του σκεύους πλοχμός (FM 48:5, πρβλ. την κύλικα χωρίς ένδειξη 1968-60), εσωτερικά ταινία, στον πυθμένα ομόκεντροι κύκλοι.

Όστρακα από κωνικό κύαθο (FS 204). Βάση επίπεδη. Πηλός μέτρια καθαρός, πορώδης, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο. Πολλά ίχνη της επικασσιτέρωσης.

Όστρακο από λεκανίδιο (FS 295). Βάση επίπεδη. Πηλός μέτρια καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, απολεπισμένο. Σαφή ίχνη της επικασσιτέρωσης.

Όστρακα από άβαφη επικασσιτερωμένη κύλικα (FS;).

Όστρακα από αδιάγνωστου σχήματος επικασσιτερωμένο σκεύος (Πίν. 51 α: ε).

Όστρακο με διακόσμηση τριών κόκκινων ταινιών, επικασσιτερωμένο (Πίν. 51 α: δ).

Γραπτό όστρακο, με αδιάγνωστο κόσμημα, επικασσιτερωμένο (Πίν. 51 α: γ).

Δύο συγκολλημένα όστρακα από επικασσιτερωμένο κωνικό κύαθο.

Δύο όστρακα από δίωτο σκύφο (Πίν. 35 α, κάτω). Χείλος περίκυρτο, λαβή οριζόντια, με κερατοειδή προεξοχή στην κορυφή, βάση δακτυλιόσχημη. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη, καστανή σκοτεινή/μαύρη. Ολόβαφα χείλος και βάση. Κάτω από το χείλος, πλατιά (0,008 μ.) ταινία, τριμερής διάταξη χρώματος στη ράχη της λαβής. Τρεις λεπτές ταινίες

στο μέσο, πλατιά γύρω από τη βάση. Στο άνω μισό καμπυλόσχημα στελέχη, που δεν ταυτίζονται μεταξύ των θεμάτων του Furumark (πρβλ. FM 19:37). Στο εσωτερικό του πυθμένα δύο ομόκεντροι κύκλοι. Διάμ. βάσης 0,06 μ.

2. Όστρακα από σκύφο (FS 281;) ή κρατήρα (FS 8/9;). Χείλος περίκυρτο. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή κόκκινη. Χείλος ολόβαφο, λεπτή ταινία κάτω από αυτό. Ακολουθούν κατακόρυφα τοποθετημένα μυκηναϊκά άνθη, FM πρβλ. 18:21, ΥΕ ΙΙΙΒ (Πίν. 50 γ: ζ).

Όστρακα από κρατήρα (FS 8). Χείλος έξω νεύον. Πηλός καθαρός, ανοικτός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή κόκκινη. Χείλος ολόβαφο, πλατιά ταινία κάτω από αυτό. Πλατιά ζώνη με συνδεόμενα επάλληλα τόξα, FM πρβλ. 24:d, ΥΕ ΙΙΙΑ2 (Πίν. 50 γ: ε).

Δύο όστρακα από πιθαμφορίσκο, πιθανώς FS 48/9 (Πίν. 50 γ: α-β). Χείλος προεξέχον (πλ. 0,013 μ.), έξω νεύον, λαβή ταινιωτή (πλ. 0,02 μ.), κατακόρυφη. Πηλός μέτρια καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, καστανοκόκκινη/καστανή ανοικτή. Ίχνη χρώματος στο χείλος και στην εσωτερική επιφάνεια του λαιμού, εξωτερική ολόβαφη, στον ώμο λεπτή ταινία και ίχνη σπειρών, ράχη λαβής ολόβαφη, ελλειψοειδής στεφάνη περιγράφει τη λαβή. Ύψ. λαιμού 0,03 μ.

Όστρακο από πιθαμφορίσκο, FS; (Πίν. 50 γ: γ). Χείλος προεξέχον (πλ. 0,016 μ.). Πηλός σχετικά καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή εξίτηλη, κόκκινη. Στο χείλος λοξές παύλες, εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια λαιμού ολόβαφη.

3. Τμήμα κύλικας, πιθανώς FS 257 (Πίν. 51 γ: β). Χείλος περίκυρτο, λαβή ταινιωτή. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος/υπόλευκος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη, καστανή. Χείλος ολόβαφο, ίχνη χρώματος στη ράχη της λαβής. Στο μέσο τέσσερις λεπτές ταινίες. Στο άνω μισό οριζόντια τοποθετημένα μυκηναϊκά άνθη, FM 18:76.

Όστρακα από ψευδόστομο αμφορίσκο (Πίν. 51 γ: δ). Χείλος περίκυρτο, στο κέντρο του δίσκου διαμορφώνεται πλαστικό κομβίο, ο ώμος κυρτός. Πηλός σχετικά καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υπόλευκο, βαφή εξίτηλη, καστανόμαυρη. Στο δίσκο ομόκεντροι κύκλοι, το κομβίο ολόβαφο, χρώμα στη ράχη της λαβής, θηλιά στη βάση των λαιμών, στον ώμο ενάλληλες γωνίες. Ύψ. λαιμού ψευδοπροχοής 0,025, διάμ. δίσκου 0,028 μ. ΥΕ ΙΙΙΓπρ.

Δύο συγκολλημένα όστρακα από σκύφο (Πίν. 51 γ: α). Χείλος περίκυρτο. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή καστανή. Χείλος ολόβαφο, λεπτή ταινία κάτω από αυτό εσωτερικά, πλατιά εξωτερικά. Στο μέσο ομάδα από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες, στο άνω μισό κόσμημα σε σχήμα И, FM 60:2.

Δύο όστρακα από ανοικτό αγγείο (FS ;) (Πίν. 51 γ: γ). Χείλος περίκυρτο. Πηλός καθαρός, πολύ ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή καστανή. Χείλος ολόβαφο, εσωτερικά λεπτές και πλατιές ταινίες, εξωτερικά κάτω από το χείλος λεπτή, όπου εφάπτεται συνεχές κύμα (FM 32:5), ακολουθούν τρεις ταινίες. Πρβλ. Κ. Αλεξοπούλου, Η συστάδα τάφων του Γυμνασίου και η μυκηναϊκή Σαλαμίνα, Αθήνα 1989, ΙΙ, πίν. 76α (FS 249, ΜΠ 2362, τ. 4 Γυμνασίου).

Τμήμα της κοιλιάς και της βάσης κλειστού αγγείου (FS 69;) (Πίν. 52 α). Λαβή κυλινδρική, βάση δακτυλιόσχημη. Πηλός πορώδης, κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή καστανή. Διακόσμηση ταινιωτή. Από το δακτύλιο της βάσης της λαβής κρέμεται άγκιστρο. Σωζ. ύψ. 0,105 μ.

4. Όστρακο από κρατήρα (Πίν. 52 β: δ). Ολόβαφο έξω νεύον χείλος. Ομάδα από κατακόρυφες λεπτές ταινίες.

Όστρακο από κρατήρα (Πίν. 52 β: ε). Ολόβαφο έξω νεύον χείλος. Ανάλογη με το προηγούμενο διακόσμηση.

Όστρακα από σκύφο (FS ;) (Πίν. 52 β: γ). Χείλος προεξέχον (πλ. 0,02 μ.). Πηλός μέτρια καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή κόκκινη. Ίχνη χρώματος στο χείλος. Εσω-

τερική επιφάνεια ολόβαφη. Κάτω από το χείλος πλατιά ταινία, ακολουθεί μετοπικό κόσμημα, FM 75:38. ΥΕ ΙΙΙΓπρ.

Όστρακο από κρατήρα. Χείλος έξω νεύον. Βαφή κόκκινη στιλπνή. Διακρίνεται ταινία και, πιθανώς, άνθος.

Όστρακο από κρατήρα (Πίν. 52 β: α). Χείλος έξω νεύον. Βαφή εξίτηλη, καστανόμαυρη. Χείλος ολόβαφο, ταινία κάτω από αυτό, διακρίνεται μία καμπύλη πλατιά ταινία και ίχνη, πιθανώς, άνθους.

Όστρακο από κρατήρα (Πίν. 52 β: β). Χείλος έξω νεύον. Χείλος ολόβαφο, ελαφρώς καμπύλες, κατακόρυφα τοποθετημένες πλατιές ταινίες και γραμμές, πρβλ. Περατή, Γ, πίν. 110α, 547 (τ. Σ24).

Όστρακα από κρατήρα. Χείλος έξω νεύον. Στο χείλος ίχνη χρώματος, πλατιά ταινία κάτω από αυτό εσωτερικά. Στο άνω τμήμα του σκεύους πορφύρες, κατακόρυφα τοποθετημένες.

Όστρακα από σκύφους:

α) Με κόσμημα σε σχήμα Ν, FM 60:2 (Πίν. 52 γ: μ).

β) Με πλοχμό, FM 48:5 (Πίν. 52 γ: ζ-η).

γ) Με μυκηναϊκό άνθος, πρβλ. FM 18:1 (Πίν. 52 γ: λ).

δ) Με κυματοειδή ταινία/πλοχμό (Πίν. 52 γ: θ).

ε) Με σπείρα, FM 49:26 (Πίν. 52 γ: ι).

ζ) Με αδιάγνωστο κόσμημα, πιθανώς άνθος.

η) Με πλόκαμο, FM 51:23 (Πίν. 52 γ: κ).

θ) Με καμπύλη κατακόρυφη από άγνωστη σύνθεση.

ι) Με κατακόρυφη πορφύρα (από δύο σκεύη) (Πίν. 52 γ: α-ε).

Όστρακο από κύπελλο με καμπυλόσχημη διακόσμηση.

Όστρακο από σκύφο, ολόβαφο χείλος και κόσμημα σε σχήμα Ω, FM 45:7 (Πίν. 53 α: α).

Όστρακο από κύαθο ή σκύφο με σπείρα που εφάπτεται στο χείλος.

Όστρακα από ψευδόστομο αμφορίσκο. Βάση δακτυλιόσχημη. FS 171. Βάση ολόβαφη, στην αρχή της κοιλιάς και στο μέσο ομάδες από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες.

5. Όστρακα από ολόβαφες κύλικες, FS 263, 264, και άβαφες, FS 264, 265/6 (Πίν. 53 β: α, γ-δ).

Όστρακα από πιθαμφορίσκο με φυλλοφόρο ταινία (Πίν. 53 γ: β).

Όστρακα από μικρή λεκάνη με ίχνη της επικασσιτέρωσης στην εσωτερική της επιφάνεια.

6. Όστρακα από κύλικες:

α) Από άβαφη, FS 274 (;) (Πίν. 53 β: β).

β) Από δύο, FS 267, επικασσιτερωμένες.

γ) Επικασσιτερωμένη λαβή κύλικας, FS;

δ) Βάση γραπτής κύλικας, με δύο ταινίες.

Όστρακα από μεγάλο πιθαμφορέα (Πίν. 53 α: β-γ). FS;, με κατακόρυφα τοποθετημένες, ταινιωτές λαβές (πλ. 0,02 μ.). Πηλός ψαθυρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή κόκκινη. Ίχνη ταινιών, ταινία περιβάλλει τις λαβές.

Τρία συγκολλημένα όστρακα από σκύφο (Πίν. 53 γ: α). Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή κόκκινη. Χείλος ολόβαφο, κόσμημα από αντιθετικές σπείρες με ενδιάμεσες ενάλληλες γωνίες, FM 51:16, ΥΕ ΙΙΙΓ.

Όστρακα από πρόχου, FS 144 (;) (Πίν. 53 α: δ). Πηλός μέτρια καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα υποκίτρινο, βαφή κόκκινη. Στο άνω τμήμα της κοιλιάς, σπείρες με καμπυλόγραμμο στέλεχος, FM 49:17, στο μέσο πλατιά ταινία και εκατέρωθεν λεπτές. Πιθανώς επάνω από τη βάση δύο ταινίες.

Διάφορα

1. Τμήματα από μολύβδινο σύρμα.

2. Τμήματα από αχιβάδες.
3. Δύο σφονδύλια. Από ιώδες και πράσινο στεατίτη (0,015 × 0,023 μ.) (Πίν. 29 β: β-γ).
4. Δύο ψήφοι από υαλόμαζα, σφαιρικές, διάμ. 0,01 μ. (Πίν. 29 α: δ).
5. Οστέινη περόνη, συγκολλημένη από δύο κομμάτια, αποκρουσμένη στο άκρο και στη λαβή. Η απόληξη της λαβής ραβδόσχημη. Πρβλ. τη ΜΜ ΙΙΙ αργυρή από το νεκροταφείο του Μαυροσπήλιου Κνωσού, E.J. Forsdyke, The Mavro Spelio Cemetery at Knossos, BSA XXVIII (1926-27), σ. 267, IXB.2, σ. 285 εικ. 38, σ. 289 (Πίν. 29 γ: ε).
6. Ψήφος σωληνωτή από υαλόμαζα, σωζ. μήκ. 0,02 μ. (Πίν. 29 γ: γ).

ΑΝΑΣΚΑΦΗ 1974
(Ανασκαφή Π. Παρασκευοπούλου, Δημοσίευση Π. Θέμελης, ΑΑΑ VII (1974), σ. 422-432)

Κατά την έρευνα αυτή αποκαλύφθηκαν δύο θαλαμοειδείς τάφοι, οι Ι και ΙΙ (-1974), λαξευμένοι, επίσης, στη βορειοανατολική πλευρά του λόφου Καμίνι (Σχέδ. 2). Για τους τάφους και τα ευρήματά τους δίνεται συνοπτική περιγραφή στα ΑΑΑ VII (1974), στη δημοσίευση του δακτυλίου που προήλθε από τον τ. Ι. Στον τ. ΙΙ, για την κατασκευή του οποίου δεν παρέχονται στοιχεία, βρέθηκαν τρία σφονδύλια από στεατίτη και δύο ειδώλια τύπου Φ (ό.π., σ. 424, Εικ. 2), που χαρακτηρίζονται ως ΥΕ ΙΙΙΒ. Στον τάφο Ι αποκαλύφθηκε μία ταραγμένη ταφή στο δάπεδο του θαλάμου, ένας λακκοειδής τάφος με τρεις, τουλάχιστον, νεκρούς, χωρίς κτερίσματα, και ένας λάκκος ο οποίος περιείχε μεταξύ άλλων, το χρυσεπένδυτο σφραγιστικό δακτυλίδι. Στο λάκκο είχαν παραμεριστεί οστά με κτερίσματα, ψήφοι από φαγεντιανή και υαλόμαζα, σφονδύλια από στεατίτη και πηλό (ό.π., σ. 426, Εικ. 4, 5), μία χάλκινη μάχαιρα (ό.π., σ. 427, Εικ. 6), μία οστέινη περόνη και ο ιδιαίτερα σημαντικός δακτύλιος με παράσταση αλόγου και ανδρικής μορφής, σε οριζόντια τοποθετημένη σύνθεση, μυκηναϊκό έργο υψηλής ποιότητας της ΥΕ ΙΙΙΑ2 περιόδου (ό.π., σ. 430, Εικ. 7, σ. 431, Εικ. 8). Από τα όστρακα του τάφου συγκολλήθηκαν ένας ψευδόστομος αμφορίσκος και ένα προχοϊκό κυάθιο που χρονολογούν την τελευταία χρήση του στην ΥΕ ΙΙΙΒ1 περίοδο (ό.π., σ. 425, Εικ. 3).

Θαλαμοειδής τάφος Ι (1974)

1. Προχοϊκό κυάθιο ΜΠ 6076 (Πίν. 54 α).

Συγκολλημένο, συμπληρωμένο σε μικρά τμήματα του χείλους και της κοιλιάς, ελλιπές στο άνω τμήμα της λαβής. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, καστανή σκοτεινή/μαύρη. Χείλος εξώκυρτο, σώμα βαθύ, με διόγκωση περίπου στο μέσο, βάση δισκοειδής, στην πλευρά λαβή ταινιωτή, που καταλήγει στο μέσο του αγγείου, γεφυρόστομη προχοή.

Ολόβαφα χείλος, ακμές προχοής και βάση. Ταινία στο μέσο του αγγείου, στις ακμές της λαβής και στη βάση. Στο άνω μισό του αγγείου ομάδες από ελαφρώς λοξές, λεπτές κυματοειδείς ταινίες. Στο πυθμένα, εσωτερικά, κύκλος.

Ύψ. 0,055, διάμ. στομίου 0,087-0,09, διάμ. βάσης 0,04, μήκ. προχοής 0,016 μ.

FS 249. FM δεν ταυτίζεται, πρβλ. 53. Βλ. Benzi 1975, πίν. XIII, σ. 226 (Κοπρέζα).

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

2. Ψευδόστομος αμφορίσκος ΜΠ 6094 (Πίν. 54 α).

Ελλιπής στην προχοή, συγκολλημένος και συμπληρωμένος σε τμήματα της κοιλιάς. Πρακτικά ακέραιος. Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη, καστανή σκοτεινή/μαύρη. Δίσκος επίπεδος, λαβές ταινιωτές, λαιμός ψευδοπροχοής αμφικοίλου περιγράμματος, κοιλιά σφαιρική, βάση δισκοειδής.

Ολόβαφα, πιθανώς, ράχη λαβών και βάση, στο δίσκο ομόκεντροι κύκλοι, ο κεντρικός ολόβαφος. Ταινία στις βάσεις των λαιμών, στον ώμο μυκηναϊκό άνθος, τρεις ομάδες από δύο πλατιές εξωτερικές ταινίες και λεπτές ενδιάμεσες στην αρχή της κοιλιάς, στο μέσο της και πάνω από τη βάση, τρεις λεπτές μεταξύ των ομάδων αυτών.

Ύψ. 0,14, διάμ. δίσκου 0,035, μέγ. διάμ. 0,15, διάμ. βάσης 0,05 μ.

FS 171. FM 18:85. Π. Θέμελης, ΑΑΑ VII (1974), σ. 425, Εικ. 3.

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

Θαλαμοειδής τάφος ΙΙ (1974)

Ειδώλια

1. Ειδώλιο τύπου Φ, ΜΠ 6095 (Πίν. 54 α).

Ελλιπές από το μέσο του στελέχους και κάτω. Συγκολλημένο στο μέσο του κορμού, αποκρουσμένο στο άνω τμήμα της κεφαλής. Η εξωτερική επιφάνεια αρκετά φθαρμένη. Πηλός καθαρός, σκοτεινός κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτό κεραμόχρωμο, βαφή κόκκινη. Άνω επιφάνεια κεφαλιού κυρτή, μέση τοποθετημένη κανονικά, στήθος τονισμένο, ασύμμετρα τοποθετημένο.

Στην άνω επιφάνεια του κεφαλιού το σημείο Χ, μάτια δηλωμένα με χρώμα, ταινία στο λαιμό και στη μέση. Στον κορμό πυκνές, λεπτές κυματοειδείς ταινίες, κατακόρυφα τοποθετημένες.

Σωζ. ύψ. 0,08, μέγ. διάμ. 0,045 μ.

French 1971, σ. 116 (τύπος Β).

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

2. Ειδώλιο τύπου Φ, ΜΠ 6096 (Πίν. 54 α).

Συγκολλημένο στο λαιμό, αποκρουσμένο στο πίσω τμήμα του στελέχους και στη βάση. Πηλός καθαρός, σκοτεινός κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτό κεραμόχρωμο, βαφή σκοτεινή καστανή και κόκκινη. Άνω επιφάνεια κεφαλιού κυρτή, λαιμός ισοπλατής με το κεφάλι, οι μαστοί τοποθετημένοι σε μικρή μεταξύ τους απόσταση, χαμηλό κυλινδρικό στέλεχος, βάση κωνική.

Άνω επιφάνεια κεφαλιού άβαφη. Ολόβαφα το πίσω τμήμα του κεφαλιού και η αρχή του λαιμού, οι πλευρές, η μύτη και η περιφέρεια του κορμού. Τα μάτια δηλώνονται με χρώμα. Ταινία ενώνει την ολόβαφη μύτη με τις πλευρές, άλλη στη βάση του λαιμού και στη μέση. Λεπτές κυματοειδείς ταινίες, κατακόρυφα τοποθετημένες στον κορμό και στο στέλεχος.

Ύψ. 0,096, μέγ. διάμ. 0,043 μ.

Πρβλ. French 1971, σ. 116 (τύπος Α), πίν. 15c (Θορικός). Σγουρίτσα 1989, ΙΙ, εικ. 171 (ΜΠ 4999, κόγχη α3, τ. Α Αλυκής), εικ. 236, αριστερά (ΕΜ 1222, χωρίς ειδικότερη ένδειξη, Αλυκή).

ΥΕ ΙΙΙΑ2.

Ευρήματα χωρίς ένδειξη

1. Τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο ΕΜ 13750 (Πίν. 54 β).

Συγκολλημένο, ελλιπές στο στόμιο, στο λαιμό, στη μία λαβή, σε τμήμα του ώμου και της κοιλιάς. Πηλός καθαρός, υπόλευκος, αλείφωμα όμοιο, βαφή τελείως εξίτηλη, σώζονται μόνον ίχνη ταινιών. Ώμος κυρτός, γωνίωση στην αρχή της κοιλιάς, δύο λαβές αγκύλες στο κατώτερο τμήμα του ώμου, βάση κυρτή.

Σωζ. ύψ. 0,115, διάμ. βάσης 0,16 μ.

FS 94.

ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

2. Πέντε όστρακα, με κατεστραμμένη την ένδειξη.

α) Δύο άβαφα, συνανήκοντα, από την κοιλιά μεγάλου κλειστού αγγείου. β) Λαβή ταινιωτή από πρόχου (;), με ταινία στις ακμές. γ) Δύο από μεγάλο, ανοικτό αγγείο. Στο ένα σώζεται τμήμα του

έξω νεύοντος χείλους. Ενδιαφέρουσα διακόσμηση, από διπλές καμπυλόγραμμες τεθλασμένες, που δεν ταυτίζεται μεταξύ των θεμάτων του Furumark (Πίν. 54 β).

Πρβλ. Keos III, σ. 56-57, πίν. 48, σ. 181 (Δωμάτιο 7 Οικίας Α, χαρακτηρίζεται μινωικό). Επίσης, πρβλ. Immerwahr 1971, πίν. 31-13 (τ. Ι, από πιθαμφορέα, FM 62:13).

3. Όστρακα από ψευδόστομο αμφορίσκο ΕΜ 13762 (Πίν. 54 β και 55 α: α-β).

Αρκετά, συγκολλημένα αποδίδουν τμήμα του ώμου και του κατώτερου μέρους του αγγείου, FS 182. Σώζεται η προχοή, ύψ. 0,035 μ. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εν μέρει εξίτηλη, καστανή σκοτεινή/μαύρη.

Στον ώμο μυκηναϊκό άνθος (FM 18:, πιθανώς, 123, 124, 128) και ομάδα από δύο πλατιές εξωτερικές και λεπτές ενδιάμεσες ταινίες. Όμοιες ομάδες στο κατώτερο τμήμα.

ΥΕ ΙΙΙΒ.

4. Δύο ταινιωτές λαβές (Πίν. 55 α: ε-ζ).

Η μία (ΕΜ 13764) υπόλευκου αλειφώματος. Στη βάση της διακρίνεται το ίχνος δακτύλου (ε). Η άλλη, ολόβαφη κόκκινη, πιθανώς από κλειστό αγγείο (ζ).

5. Όστρακο από, πιθανώς, σκύφο (Πίν. 55 α: δ).

Χείλος εξώκυρτο. Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, όμοιο αλείφωμα, βαφή σχετικά εξίτηλη, κόκκινη. Ολόβαφο χείλος, ταινία κάτω από αυτό, όπου εφάπτεται σπείρα.

6. Όστρακο από κύλικα (Πίν. 55 α: η).

Τμήμα του χείλους, της γάστρας και μία λαβή (ύψ. 0,04, πλ. 0,015 μ.). Πηλός καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή εξίτηλη, κόκκινη. Ίχνη βαφής στο χείλος και στις ακμές της λαβής.

7. Όστρακο από αδιάγνωστου σχήματος αγγείο, με επιμήκεις αποφύσεις/ωτία (Πίν. 55 α: γ).

Πηλός ακάθαρτος, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο.

8. Βάση και τμήμα του στελέχους υψίποδης κύλικας ΕΜ 13763 (Πίν. 55 β).

Στέλεχος υψηλό και λεπτό, βάση επιπεδόκυρτη (FS 257-8;). Πηλός καθαρός, φαιός, αλείφωμα υπόλευκο, βαφή εξίτηλη, καστανή σκοτεινή/μαύρη. Ταινιωτή διακόσμηση.

Διάμ. βάσης 0,085, σωζ. ύψ. 0,055 μ.

9. Δύο όστρακα από μεγάλα αγγεία. Ακατάγραφα (Πίν. 55 γ).

Περισυλλέχθηκαν κατά τη μηχανική καλλιέργεια του αγρού Γ. Δήμα, μεταφέρθηκαν από το φύλακα της περιοχής Γ. Τσιρίκο στο Μουσείο Πειραιώς και από εκεί στο Εθνικό Μουσείο.

α) Πηλός μέτρια καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, καστανοκόκκινη.

Παράλληλες καμπύλες ταινίες των οποίων το πλάτος μειώνεται προς τα κάτω, πλαισιωμένες με γραμμές. Ακολουθούν τρεις οριζόντιες λεπτές ταινίες.

Πρβλ. Immerwahr 1971, σ. 170 (Π-3), πίν. 34. Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 303 (ΜΠ 5111, FS 145, FM 67:9, 10, τ. Γ Αλυκής).

β) Διατηρείται και τμήμα της βάσης της λαβής. Πηλός ακάθαρτος, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή ελαφρώς εξίτηλη, κόκκινη.

Ταινία κατακόρυφα τοποθετημένη τέμνεται από τρεις οριζόντιες, ισοπλατείς. Εκατέρωθεν της κατακόρυφης ίχνη σπείρας ή ομόκεντρων κύκλων, ταινία ελαφρώς λοξή προς αυτή.

10. Τα όστρακα που ακολουθούν εμφανίζονται ομαδοποιημένα, διότι αν και έχουν διαφορετικό αριθμό ένδειξης είχαν συγκεντρωθεί στο ίδιο κιβωτίδιο, ξεχωρισμένα από τα υπόλοιπα ανάλογα επιφανειακά ευρήματα. Παρουσιάζονται όπως οι ομάδες του τ. Ι, 1960 με τον αριθμό του βιβλίου κινήσεως της Β΄ Εφορείας ή, πολύ λίγα, με αριθμό καταγραφής. Βρέθηκαν στην Αποθήκη των Προϊστορικών Συλλογών του Εθνικού Μουσείου.

1) Όστρακα ΒΚ 1025 (Πίν. 55 ε).

Τμήμα του έντονα έξω νεύοντος χείλους και της κοιλιάς κρατήρα. ΕΜ 13768 1-2. Πηλός σχετικά καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα ανοικτότερης απόχρωσης, βαφή εξίτηλη, καστανή σκοτεινή/μαύρη.

Ολόβαφο χείλος, πλατιά (0,002 μ.) ταινία, εσωτερικά και εξωτερικά, κάτω από αυτό. Συνεχείς σπείρες με εφαπτόμενες καλύπτουν το ανώτερο τμήμα του αγγείου. Η πρώτη σειρά εφάπτεται με την άνω πλατιά ταινία και η τελευταία με την πρώτη από τρεις ισοπαχείς, μέτρια πλατιές, τοποθετημένες στο μέσο του αγγείου. FM 46:59, πρβλ. και 55. Βλ. Immerwahr 1971, πίν. 62, 452 (ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ). Πρβλ. τον παλαιότερο, ΥΕ ΙΙΙΑ2, κρατήρα από τον τ. Ε Γυμνασίου Σαλαμίνας, FS 8 (ΜΠ 2270), Κ. Αλεξοπούλου, Η συστάδα τάφων του Γυμνασίου και η μυκηναϊκή Σαλαμίνα, Αθήνα 1989, ΙΙ, πίν. 23β).

ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ.

2) Όστρακα ΒΚ 1026.

Όστρακα από πρόχους, ένα από την κοιλιά, με διακόσμηση κυματοειδών ταινιών, πρβλ. FM 67.

3) Όστρακα ΒΚ 1027 (Πίν. 17 β: δ, μ-ν).

Όστρακα από κύλικες, άβαφες (FS 264; και 274), ολόβαφες και μία με κατακόρυφες πορφύρες, FM 23:6 (Πίν. 17 β: δ), από σκύφους, ένας με μετοπικό κόσμημα FM 75:5, άλλος με ενωμένα ημικύκλια, FM 42:22, από μεγάλους σκύφους ή κρατήρες με σπειροειδή διακόσμηση, σε μερικούς το εσωτερικό ολόβαφο.

Τέσσερα όστρακα από ώμο πιθαμφορίσκων, τα τρία με δικτυωτό (Πίν. 17 β: ν), FM 57:2, το ένα με βαθμιδωτό, FM 70:2 (Πίν. 17 β: μ), πρβλ. Immerwahr 1971, πίν. 47, 3 (τ. XVI, FS 28, ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1).

Όστρακο από ώμο ψευδόστομου αμφορίσκου με δικτυωτό κόσμημα, FM 57:2.

Όστρακα από χονδροειδείς πρόχους και μία ταινιωτή λαβή με νεύρωση στο μέσο κατά το ύψος.

4) Όστρακα ΒΚ 1028 (Πίν. 17 β: ζ).

Όστρακα από άβαφες (FS 274;) και ολόβαφες κύλικες (FS 263, 264) καθώς και στέλεχος με βάση, διακοσμημένα με ταινίες.

Όστρακα από σκύφους, FS 284, και, μεγάλους, FS 281, πιθανώς και από κρατήρες, κυρίως με σπειροειδή διακόσμηση, σε μερικούς το εσωτερικό ολόβαφο (πρβλ. Πίν. 17 β: β). Σε ένα όστρακο από σκύφο κατακόρυφα τοποθετημένες ενάλληλες γωνίες (Πίν. 17 β: ζ), πρβλ. FM 58:15, 17.

Δύο βάσεις και τμήματα του κατώτερου μέρους από, πιθανώς, πιθαμφορίσκους, διακόσμηση ταινιωτή, οι βάσεις ολόβαφες.

Προχοή από πρόχου, πιθανώς FS 144. Πλατιά (0,04 μ.), ταινιωτή λαβή πρόχου.

Γεωμετρικό (;) όστρακο από την κοιλιά μεγάλου κλειστού αγγείου, ολόβαφο μαύρο, βαφή στιλπνή, ίχνη λευκής διακόσμησης, πρβλ. τ. 5 ομάδα οστράκων ΒΚ 1008.

5) Όστρακα ΒΚ 1029.

Όστρακα από ολόβαφες και άβαφες κύλικες, σκύφους, κρατήρες, πρόχους, μεταξύ των οποίων δύο μεγάλες λαβές, ταινιωτή και ελλειψοειδούς διατομής, και, πιθανώς, πιθαμφορίσκους.

6) Όστρακα ΒΚ 1030 (Πίν. 17 β: λ, ξ).

Ολόβαφη λαβή με νεύρωση στο μέσο κατά το ύψος, πλ. 0,028 μ. (FS 144/5;).

Όστρακο από μεγάλο κλειστό αγγείο με κυματοειδή ταινία, FM 53:5, πρβλ. και 15 (ΥΕ ΙΙΙΓ) (Πίν. 17 β: λ).

Όστρακα από τον ώμο δύο πιθαμφορίσκων, διακοσμημένων με δικτυωτό.

Όστρακα από άβαφες και ολόβαφες κύλικες.

Όστρακα από το χείλος και το σώμα σκύφων ή κρατήρων, μερικά με ολόβαφο εσωτερικό, διακοσμημένων με σπείρες.

Η ψευδοπροχοή και τμήμα του ώμου με τη βάση της μιας λαβής ψευδόστομου αμφορίσκου, διακόσμηση δικτυωτή, FM 57:2. Πρβλ. τον αμφορίσκο ΕΜ 13747 (θαλ. τ. ΙΙ-13).

Όστρακο ακάθαρτου, κεραμόχρωμου πηλού, αλειφώματος υπόλευκου, βαφής ελαφρώς εξίτηλης, καστανής σκοτεινής, με ενδιαφέρουσα φυτική παράσταση (Πίν. 17 β: ξ), πρβλ. FM 16:3, 6. Πρβλ. τα ΥΕ ΙΙ Πρόσυμνα, ΙΙ, εικ. 294 και εικ. 680. Βλ. όμως και Keos III, σ. 116, πίν. 80, 1393. Tiryns V, πίν. 5, 5, 18, 4. FLMV, πίν. XVI, 104 (Αθήνα, FS 98, ΥΕ ΙΙΙΓπρ.).

7) Όστρακα **ΒΚ** 1037.

Από κύλικα (FS 264;). Σώζονται τμήματα του έξω νεύοντος χείλους, της βαθιάς γάστρας, της μίας ταινιωτής λαβής, του χαμηλού στελέχους (ύψ. 0,003 μ.) και της επίπεδης με κατακόρυφο δακτύλιο στην περιφέρεια βάσης (διάμ. 0,07 μ.).

Πηλός καθαρός, κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή στιλπνή κατά τόπους, κόκκινη. Ολόβαφη, εσωτερικά η διακόσμηση εξίτηλη.

11. Ελλιπές ειδώλιο τετραπόδου (Σεπτ. 1960).

Σώζεται τμήμα του κορμού και δύο ποδιών. Πηλός σχετικά καθαρός, ανοικτός κεραμόχρωμος, αλείφωμα όμοιο, βαφή, εξίτηλη, κόκκινη. Διακόσμηση ταινιωτή.

12. Όστρεο ΕΜ 13761 (Πίν. 55 στ).

Πρβλ. Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 374 (χωρίς ένδειξη, Αλυκή).

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Κεραμική

Παρά τον αποσπασματικό χαρακτήρα της έρευνας στην περιοχή της Βάρκιζας/Βάρης, τα στοιχεία που ήρθαν στο φως συνθέτουν ένα μέρος της εικόνας του οικισμού που αναπτύχθηκε εκεί από τα μέσα του 15ου έως τα μέσα/τελευταίο τέταρτο του 12ου αι. π.Χ. (ΥΕ ΙΙΑ/Β - αρχή ΥΕ ΙΙΙΓμεσ. περιόδου).

Μεταξύ των ευρημάτων, η κεραμική κατέχει πρωτεύουσα θέση, όπως στα περισσότερα μυκηναϊκά νεκροταφεία, και αποτελεί τη βασικότερη πηγή πληροφοριών. Τα ακέραια ή πρακτικά ακέραια σκεύη που μελετήθηκαν ανέρχονται σε 206, δηλαδή 5 πιθαμφορίσκοι, 38 πρόχοι/προχοΐσκες, 2 υδρίες, 6 αμφορείς/αμφορίσκοι, 32 ψευδόστομοι αμφορίσκοι, 1 φλάσκη, 4 αμφορίδια, 6 αλάβαστρα, 13 κυλινδρικά αλάβαστρα και 1 τριποδικό, 12 θήλαστρα, 8 ασκοί, 26 κύλικες, 1 κρατήρας, 15 κυάθια, 4 πηνιόσχημα κύπελλα, 1 αρύταινα, 18 σκύφοι, 8 λεκανίδια, 3 ηθμοί, ο ένας με πώμα, και 2 ρυτά, κωνικό και σε σχήμα καλάθου. Επί πλέον, συλλέχθηκε μεγάλος αριθμός οστράκων, στα οποία κυριαρχούν οι σκύφοι/κύαθοι, οι κρατήρες, FS 281, 8-9[31], και οι κύλικες, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ομάδα με τις εικονιστικές παραστάσεις από το θαλ. τ. 1, 1960.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των αγγείων που παρουσιάστηκαν κατατάσσεται στη συνήθη, κοινής επεξεργασίας, κεραμική, μερικά μόνον είναι κατασκευασμένα με ιδιαίτερη φροντίδα, λίγα, μερικές πρόχοι, κυάθια και ασκοί, οι περισσότεροι αμφορείς και οι τρεις ηθμοί, αποτελούν τα χαμη-

31. Ο τύπος αυτός, FS 8-9, δεν έχει σωθεί παρά σε ένα μόνο πρακτικά ακέραιο δείγμα. Βλ. Περατή, Β, σ. 257.

λής ποιότητας[32] και χονδροειδή οικιακά σκεύη, ενώ ελάχιστα φαίνεται να έχουν εισαχθεί. Τέλος, η κατηγορία των επικασσιτερωμένων αγγείων, μερικά από τα οποία έφεραν γραπτή διακόσμηση και καλύφθηκαν με φύλλα κασσιτέρου ειδικά, όπως φαίνεται, για να εναποτεθούν στον τάφο, αποτελεί ιδιαίτερα σημαντική ομάδα.

Ο πηλός που χρησιμοποιείται, περισσότερο ή λιγότερο καθαρός, είναι πάντοτε ο τοπικός κεραμόχρωμος, ανοικτότερος ή σκοτεινότερος, το αλείφωμα είναι, συνήθως, όμοιο και σπανιότερα ανοικτότερο, η βαφή, που σε λίγες περιπτώσεις διατηρείται στιλπνή, εμφανίζεται καστανή ανοικτή-σκοτεινή/μαύρη και σπανιότερα κόκκινη, ενώ η όπτηση είναι σχεδόν πάντοτε καλή.

ΣΧΗΜΑΤΑ ΑΓΓΕΙΩΝ

Τα σχήματα και τα διακοσμητικά θέματα που εξετάζονται στη συνέχεια ακολουθούν την τυπολογία του Furumark.

Πιθαμφορίσκοι (τύπος 7)

FS 23: 5986 (κόγχη τ. ΙΙ, 1953-4).

FS 45: 13748 (κόγχη τ. ΙΙ, 1953-14), 6032 (τ. 1, 1960-42), τ. 1, 1968-1, και όστρακα. Επίσης, ο μη ταυτισμένος από τον τ. ΙΙ, 1953 (Πίν. 1 γ, αριστερά).

FS 49: 4933 (1968-46) και, πιθανώς, ένας ακόμη (σε όστρακα).

Μεταξύ των αγγείων αυτών ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το παλαιότερο, ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ, δείγμα, ο πιθαμφορίσκος 5986, διακοσμημένος με τρεις, απλούς στη μορφή, αλλά άψογης εκτέλεσης αργοναύτες, FM 22:15[33], που γράφονται στον ώμο και στο άνω τμήμα της κοιλιάς και αναπτύσσονται συμμετρικά στο χώρο που ορίζουν η βάση του λαιμού, οι λαβές και ομάδα λεπτών ταινιών στο μέσο. Πρόκειται για εισηγμένο αγγείο, πιθανώς από αργολικό εργαστήριο, όπως υποδεικνύουν τα στοιχεία κατασκευής[34] και η τελειότητα της διακόσμησης. Ο τύπος του κοσμήματος που χρησιμοποιείται απαντά συχνά στην Αττική, σε διάφορα σύγχρονα σκεύη[35], ενώ στο νεκροταφείο της Βάρκιζας επαναλαμβάνεται σε δύο ακόμη αγγεία, στις ραμφόστομες πρόχους, FS 144, 5989, με απόλυτα όμοιο τον αργοναύτη, και 6012.

Οι τρεις ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β πιθαμφορίσκοι έχουν το κοινό απιόσχημο σχήμα FS 45[36], φέρουν τυπική, πρόχειρη όμως, διακόσμηση στον ώμο, παύλες, FM 64:21, δικτυωτό, FM 57:2[37], κόσμημα σε σχήμα И, FM 60:2, και δεν παρουσιάζουν κάποια ιδιαιτερότητα. Όμοιου σχήματος είναι και ο μη ταυτισμένος πιθαμφορίσκος από την κόγχη του τ. ΙΙ, 1953, με κυματοειδή ταινία, FM 24:4, βλ. και 53:5 (Πίν. 1 γ, αριστερά).

Στην αρχή της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου ανήκει ο, χωρίς ένδειξη τάφου, δίωτος πιθαμφορίσκος 4933 (1968-40), με κωνικά διαμορφωμένη κοιλιά και διακοσμημένος στον ώμο με συνήθη πλοχμό,

32. Στα περισσότερα, όπως επίσης και σε αρκετά επικασσιτερωμένα, διακρίνονται τα ίχνη της περιστροφής του τροχού.

33. Ο τύπος αυτός χρησιμοποιείται κυρίως στην ΥΕ ΙΙΙΑ2 περίοδο.

34. Ο εξαιρετικά καθαρός πηλός, η ιδιαίτερα στιλπνή βαφή, στερεά και τέλεια απορροφημένη, και η πλήρης όπτηση. Επίσης, βλ. Schachermeyr 1976, σ. 239-240.

35. Ενδεικτικά, από τον τ. XL της Αγοράς και τον τ. 13 νότια της Ακρόπολης προέρχονται τρία, εισηγμένα σκεύη, ο κρατήρας XL-3, η πρόχους XL-6 και η ελλιπής πρόχους 13-19. Immerwahr 1971, σ. 244, πίν. 59, 3, σ. 245, πίν. 59, 6. Παντελίδου 1975, σ. 87 (19), πίν. 27α.

36. Benzi 1975, σ. 88-89. Ενδεικτικά, από το νεκροταφείο της Αλυκής προέρχονται δεκαέξι πιθαμφορίσκοι, από τους οποίους οι δέκα ανήκουν στο σχήμα αυτό.

37. Με δικτυωτό όμοιου τύπου διακοσμούνται το αμφορίδιο 6073 (τ. 8), το κυλινδρικό αλάβαστρο 6074 (τ. 8) και ο ψευδόστομος αμφορίσκος 13747 (τ. ΙΙ, 1953).

FM 48:5. Τα σκεύη αυτά απαντούν στην Αττική κυρίως κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο, ενώ στους ΥΕ ΙΙΙΓπρ. χρόνους προτιμώνται ο αμφορίσκος FS 59 και ο σταμνίσκος FS 64, μικρού και μεγάλου μεγέθους[38].

Τα όστρακα από πιθαμφορίσκους που επισημαίνονται προέρχονται από τον ώμο των σκευών αυτών και διακοσμούνται με δικτυωτό, βαθμιδωτό, FM 70:2[39] και φυλλοφόρο ταινία. Σε ένα από τα νεότερα δείγματα, πιθανώς FS 48/9, διακρίνονται ίχνη σπειρών, ενώ στο χείλος άλλου παύλες.

Πρόχοι (τύποι 23, 24, 25, 28, 29, 31, 36, 37, 41)

FS 105: 13757 (τ. ΙΙ, 1953-16), 6020, 6029, 13759, 13760 (τ. 1, 1960-6, -30, -39, -48).

FS 106: 6031 (τ. 1, 1960-41).

FS 109: 13754 (τ. ΙΙ, 1953-9), 13756 (τ. 1, 1960-2), τ. 1, 1968-7, -65.

FS 110: 13755, 6000, 6002, 6014, 6015, 6021, 6037 (τ. 1, 1960-1, -8, -10, -24, -25, -31, -47), 6046 (τ. 7, 1960-4), 6048 (τ. 2, 1960-2), τ. 2, 1968-1 (ΒΚ 3365), 1968-63.

FS 112: 1968-66.

FS 114: 6018, 6034 (τ. 1, 1960-28, -44), 6047 (τ. 2, 1960-1), 6055, 6056, 6057 (τ. 5, 1960-1, -2, -3), τ. 3, 1968-8 (ΒΚ 3368).

FS 118: 5836 (τ. 1, 1968-12).

FS 122: 4918 (1968-33).

FS 126: 4925 (1968-39).

FS 135: 7104 (λακκ. τ., 1951).

FS 136: 6013 (τ. 1, 1960-23).

FS 144: 5989 (τ. ΙΙ 1953-6), 6012 (τ. 1, 1960-22), 4871 (τ. 3, 1968-1).

FS 151: 1968-56.

Τα αγγεία αυτά αποτελούν την πολυπληθέστερη κατηγορία των ακέραιων ή πρακτικά ακέραιων σκευών, με δείγματα πρώιμα (ΥΕ ΙΙΑ/Β) και ύστερα (ΥΕ ΙΙΙΓπρ.). Έντεκα ανήκουν στο κοινό σχήμα FS 110[40] και συναποτελούν με τις τέσσερις προχοΐσκες FS 109 και τις πέντε πρόχους FS 105 την ομάδα των άβαφων, ολόβαφων και με ταινίες διακοσμημένων αγγείων του τύπου αυτού. Μόνον η ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ προχοΐσκη 6002 φέρει στον ώμο ασυνήθη για τα σκεύη αυτά διακόσμηση, ζώνη από παράλληλες, λοξά τοποθετημένες πλατιές ταινίες[41], ενώ η 6015 παρουσιάζει πολύ καλή ποιότητα.

Ο τύπος της προχοΐσκης 1968-68, FS 112, εμφανίζεται περιορισμένα στην Αττική και χρονολογείται από την ΥΕ ΙΙΒ έως την ΥΕ ΙΙΙΑ2 περίοδο[42]. Το αγγείο της Βάρκιζας, συγκρινόμενο με αντίστοιχα σκεύη, μπορεί να τοποθετηθεί στην ΥΕ ΙΙΙΑ1/2.

Η κοινότατη στους αττικούς τάφους κομψή προχοΐσκη FS 114[43] εμφανίζεται στο νεκροταφείο αυτό μόνο με επτά δείγματα, όλα με απλή ταινιωτή διακόσμηση, ενώ στην 6056 επισημαίνεται εξηρημένο χρώματος τρίγωνο στην ολόβαφη ράχη της λαβής.

Η στενόλαιμη προχοΐσκη 5836, FS 118, ανήκει σε ομάδα σκευών περιορισμένου αριθμού. Ανάλογα αγγεία, που χρονολογούνται πιθανώς στην ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο, είναι γνωστά από το Βουρβά-

38. Mountjoy 1986, σ. 134, 137. Πρβλ. ό.π., εικ. 168, τρίωτος αμφορίσκος, FS 61, με πλοχμό.

39. Πρβλ. Παντελίδου 1975, πίν. 23β, 27β, 37α. Βλ. όμως και προχοΐσκη από τον τ. XLII, Prosymna, II, εικ. 372, 851.

40. Benzi 1975, σ. 114-115.

41. FM δεν ταυτίζεται, πρβλ. όμως 64:14.

42. Benzi 1975, σ. 113. Εκτός από τα παραδείγματα που αναφέρονται εκεί, βλ. Παντελίδου 1975, πίν. 24ε (τ. 13-12) και 30α (τ. 13-32). Μυλωνάς, Ελευσίς, Γ, πίν. 35β, 238 (επίχωση τ. Επ1). Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 11 (τ. 1 Αλυκής, ΕΜ 11484, διακοσμημένη με κυματοειδή ταινία, FM 53:5). Επίσης, ChT, σ. 30, πίν. XIX (τ. 520).

43. Benzi 1975, σ. 115.

τσι[44]. Το σκεύος της Βάρκιζας φαίνεται νεότερο και είναι προτιμότερο, βάσει της πλατιάς, ελαφρώς κυματοειδούς ταινίας που διακοσμεί τον ώμο, FM 53:25[45], να τοποθετηθεί στην ΥΕ ΙΙΙΓπρ. φάση.

Το ΥΕ ΙΙΙΓ ληκύθιο 4918, FS 122, ανήκει στο σφαιρικό τύπο των αγγείων αυτών[46], με ιδιαίτερη διακόσμηση στον ώμο[47]. Το κόσμημα που χρησιμοποιείται, οι ενάλληλες γωνίες, είναι από τα πιο κοινά στο θεματολόγιο της Βάρκιζας. ΥΕ ΙΙΙΓ είναι, επίσης, η χειροποίητη άβαφη προχοΐσκη 4925, με ασύνηθες τριφυλλόσχημο στόμιο, της οποίας ο τύπος χρησιμοποιείται περιορισμένα στην Αττική[48].

Τρεις πρακτικά ακέραιες ραμφοειδείς πρόχοι, FS 144[49], οι 5989, 6012 και 4871, προήλθαν από τη Βάρκιζα. Η 5989 φαίνεται πρωιμότερη και ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙΑ1 περίοδο. Φέρει στεφάνη πετάλων στη βάση του λαιμού και στην ελεύθερη από ταινίες κοιλιά τρεις αργοναύτες, FM 22:15, ανάλογους με εκείνους του πιθαμφορίσκου 5986, από την ίδια κόγχη του τ. ΙΙ, αλλά ατεχνέστερης εκτέλεσης. Αντίθετα με αυτήν, η νεότερη, ΥΕ ΙΙΙΑ1/2, πρόχους 6012, εκτός από τους τρεις, με διαφορετική διαμόρφωση σώματος ο καθένας, αργοναύτες, που αναπτύσσονται σε επιφάνεια καθορισμένη μεταξύ της απλής ταινίας της βάσης του λαιμού και ομάδας ταινιών στο κάτω τμήμα της κοιλιάς, διαθέτει μεγάλη ποικιλία παραπληρωματικών θεμάτων που καλύπτουν όλα τα μεταξύ των βασικών μοτίβων κενά[50]. Η εκτέλεση των κοσμημάτων, όπως εξάλλου και η κατασκευή του αγγείου, παρά την ελλιπή διαμόρφωση της βάσης και συνεπώς την έλλειψη καλής ισορροπίας, είναι άψογη. Λιγότερο προσεγμένη είναι η ΥΕ ΙΙΙΑ2 πρόχους 4871 με συνεχείς σπείρες, FM 46:52, και ενδιάμεσες ενάλληλες γωνίες[51], στο μέσο της κοιλιάς. Στη βάση του λαιμού φέρει, αντί της στεφάνης πετάλων ή της απλής ταινίας, κυματοειδή, FM 53:4. Τα δύο τελευταία σκεύη δε φαίνονται εισηγμένα[52]. Το σχήμα είναι ήδη γνωστό στην Αττική και ο κεραμέας αφήνεται ελεύθερος να δημιουργήσει χρησιμοποιώντας τα τυπικά στα αγγεία αυτά διακοσμητικά θέματα παράλληλα με άλλα γνωστά στη σύγχρονη κεραμική[53].

Ενδιαφέρον προκαλεί η παρουσία δύο οπισθότμητων μικρών πρόχων, FS 135 και 136, της ΥΕ ΙΙΑ/Β 7104 και της ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ 6013. Στη νεότερη προχοΐσκη διαπιστώνονται η αλλαγή στο σχήμα της προχοής, που σχηματίζεται πλέον σχεδόν τρίλοβη, η τοποθέτηση της λαβής ελαφρώς μόνο χαμηλότερα από το χείλος, και η διαμόρφωση της κοιλιάς από αμφικωνική σε πιεσμένη σφαιρική. Επί πλέον, η έντεχνη διακόσμηση των σπειρών με εφαπτόμενες που αναπτύσσονταν στο μεγαλύτερο άνω τμήμα του παλαιότερου σκεύους έχουν αντικατασταθεί με πρόχειρης εκτέλεσης ενάλληλα τρίγωνα, FM 61A:1, στη ζώνη του ώμου. Οι πρόχοι του τύπου αυτού εμφανίζονται μεμονωμένα από την ΥΕ ΙΙΑ/Β περίοδο και η χρήση τους συνεχίζεται, περιορισμένα, έως το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ/αρχή της ΥΕ ΙΙΙΓ[54].

44. Ό.π., σ. 111.

45. Πρβλ. Περατή, Γ, πίν. 14β, 1169, πίν. 133β, 910, 911.

46. Benzi 1975, σ. 111.

47. Περατή, Β, σ. 246, εικ. 104 (345).

48. Benzi 1975, σ. 111-112.

49. Είναι πιθανό οι ταινιωτές λαβές με νεύρωση που βρέθηκαν να ανήκουν σε ανάλογες πρόχους, ενώ όστρακα από την ανασκαφή του 1968 με FM 49:17 (Πίν. 53 α: δ) είναι πιθανό να προέρχονται από ΥΕ ΙΙΙΑ2 ραμφόστομη πρόχου, πρβλ. 4871 (τ. 3).

50. Η ποικιλία των παραπληρωματικών κοσμημάτων είναι ασυνήθης στα σκεύη αυτά. Πρβλ. την ΥΕ ΙΙΙΑ1 πρόχου XL-6, Immerwahr 1971, σ. 245, πίν. 59, 6. Επίσης, βλ. Benzi 1992, Α, σ. 56-57, Β, πίν. 98g, T69/1.

51. Πρβλ. Πίν. 16 α: γ (FM 46:43, από ΥΕ ΙΙΙΑ2 κρατήρα).

52. Αντίθετα, Immerwahr 1971, σ. 133-134. Παντελίδου 1975, σ. 177.

53. Benzi 1975, σ. 105 κ.ε.

54. Ό.π., σ. 101. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 15, 1 (Βουρβάτσι). Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 361 (ΕΜ 12167, με φυλλοφόρο ταινία, FM 64:19 χωρίς ένδειξη, από την Αλυκή).

Μία μόνο στενόλαιμη τρίωτη προχοΐσκη, FS 151, διακοσμημένη στον ώμο με ενάλληλες γωνίες εναλλασσόμενης φοράς, προέρχεται από το χώρο και χρονολογείται, όπως και τα άλλα γνωστά δείγματα, στην ΥΕ ΙΙΙΑ2 περίοδο[55].

Στην αρχή της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου ανήκουν οι πρόχοι 6029 και 6031, FS 105 και 106 αντίστοιχα, με υποτυπώδη αυλάκωση στο χείλος και κοιλιά ακόμη σφαιρική.

Σε όστρακα από την ομάδα 3 του τ. 1, 1960 διαπιστώνεται η ύπαρξη μιας στενόλαιμης πρόχου, FS 120[56].

Υδρία (τύπος 33)

FS 129: 6038 (τ. 1, 1960-49), 5838 (τ. 2, 1968-3).

Δύο υδρίες προέρχονται από το νεκροταφείο. Τα αγγεία αυτά, οικιακού, συνήθως, χαρακτήρα, δεν απαντούν συχνά στους τάφους της Αττικής[57]. Αντίστοιχη, μεγαλύτερων διαστάσεων, FS 128, άβαφη υδρία από την Αλυκή εμφανίζει ίχνη χρήσης[58]. Η υποτυπώδης όμως και ελλιπούς διαμόρφωσης δισκοειδής βάση της υδρίας 6038 και γενικά η έλλειψη ανάλογων σημείων αποκλείει την πρότερη παρουσία των σκευών της Βάρκιζας στον οικισμό.

Αμφορείς (τύπος 11)

FS 66: 6052 (τ. 3, 1960-5), 6053 (τ. 4, 1960-1).

FS 69: 6022, 6026, 6033 (τ. 1, 1960-32, -36, -43).

FS 74: τ. 1, 1968-5.

Τα έξι αγγεία αυτού του τύπου, με ύψος που κυμαίνεται από 0,10-0,21 μ., δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Είναι, γενικά, πρόχειρης κατασκευής –μόνον ο 6022 εμφανίζεται καλύτερα επεξεργασμένος– και απαντούν συχνά στους τάφους των Αθηνών και της Αττικής γενικότερα[59]. Παλαιότερος είναι ο ολόβαφος, ΜΕ παράδοσης, αμφορίσκος του τ. 1, 1968[60].

Ψευδόστομοι αμφορίσκοι (τύπος 46)

FS 166: 13747 (τ. ΙΙ, 1953-13).

FS 167: 5992 (τ. ΙΙ, 1953-15), 6001, 6003 (τ. 1, 1960-9, -11), 4884 (1968-12).

FS 171: 6005, 5997, 6028, 6035 (τ. 1, 1960-13, -18, -38, -45), 6043, 6044 (τ. 7, 1960-1, -2), 6072 (τ. 6, 1960-6), τ. 3, 1968-2 (ΒΚ 3358), 4884 (1968-12), 6094 (τ. Ι, 1974-2).

FS 173: 4886 (1968-14), 4893 (1968-21), 4917 (1968-32).

FS 175: 4931 (1968-44).

FS 178/9: 6071 (τ. 6, 1960-5).

FS 180: τ. 3, 1968-4 (ΒΚ 3361), τ. 3, 1968-5 (ΒΚ 3362), τ. 3, 1968-9 (ΒΚ 3369), 4888 (1968-16), 4894 (1968-22), 4908 (1968-24), 4929 (1968-43), 4936 (1968-49), 4939 (1968-50), 1968-57.

55. Benzi 1975, σ. 103-104. Πρβλ. Κ. Αλεξοπούλου, Η συστάδα τάφων του Γυμνασίου και η μυκηναϊκή Σαλαμίνα, Αθήνα 1989, πίν. 27α (ΜΠ 2276, διακοσμημένη με φυλλοφόρο ταινία, πρόχειρης κατασκευής, από τον τ. Ε Γυμνασίου Σαλαμίνας).

56. Benzi 1975, σ. 109-110.

57. Ο τύπος αυτός εμφανίζεται, επίσης, περίτεχνα διακοσμημένος και με οπή στη βάση, ως ρυτό, Benzi 1975, σ. 118-119.

58. Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 364 (ΕΜ 11795, χωρίς ένδειξη, από την Αλυκή). Πρβλ. Παντελίδου 1975, σ. 128, πίν. 65β, 66α.

59. Stubbings 1947, σ. 46. Benzi 1975, σ. 91. Πρβλ. Παντελίδου 1975, σ. 121-122 (22), πίν. 56α.

60. Benzi 1975, σ. 92. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 13, 9 (Πικέρμι). Μυλωνάς, Ελευσίς, πίν. 137, 669. Mountjoy 1981, εικ. 3, 8 (έντριπτο). Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 8 (ΕΜ 11245, τ. 1 Αλυκής).

FS 181: 4895 (1968-23).

FS 182: 1968-59 και σε όστρακα, τουλάχιστον, ένας.

Τα τριάντα δύο ακέραια ή πρακτικά ακέραια δείγματα αυτού του τύπου παρουσιάζουν ποικιλία σχημάτων και διακοσμητικών θεμάτων. Ανήκουν, κυρίως, στο σφαιρικό και σφαιρικό πιεσμένο σχήμα (FS 171, 173, 175, 180, 181), στο απιόσχημο (FS 166 και 167), στο πιεσμένο σφαιρικό αμφικωνικό (FS 178/9) και δύο σκεύη, στο κολουροκωνικό (FS 182)[61]. Όλα τα αγγεία, ανεξαρτήτως σχήματος, είναι μικρού μεγέθους και το μεγαλύτερο (5992) δεν ξεπερνά τα 0,185 μ. σε ύψος. Η κατασκευή και η διακόσμησή τους είναι γενικά προσεγμένη, χωρίς όμως κάποια ειδική επεξεργασία και ιδιαιτερότητα, ενώ κανένα δε φαίνεται εισηγμένο.

Πλαστικός δακτύλιος στη βάση της ψευδοπροχοής υπάρχει στους 4884 (FS 167) και 6028 (FS 171), αυλακωτό χείλος σχηματίζεται στους 6071 και 4937, ενώ το κέντρο του δίσκου διαμορφωμένο σε πλαστικό κομβίο επισημαίνεται στον 4931 (1968-44) και σε όστρακο (ομάδα 3, 1968). Το έντονα κυρτό κέντρο του δίσκου του 6071 υποδεικνύει, πιθανώς, απόπειρα για ανάλογη διαμόρφωση, αν και όπως φαίνεται από τα άλλα ΥΕ ΙΙΙΓπρ. δείγματα η χρήση του πλαστικού κομβίου στο κέντρο του δίσκου, δε συνηθίζεται στο εργαστήριο της Βάρκιζας.

Οι ψευδόστομοι αμφορίσκοι του νεκροταφείου χρονολογούνται από την ΥΕ ΙΙΙΑ2 περίοδο έως την ΥΕ ΙΙΙΓπρ., ανήκουν όμως κυρίως στην ΥΕ ΙΙΙΒ.

Τα διακοσμητικά θέματα που χρησιμοποιούνται είναι ιδιαίτερα το μυκηναϊκό άνθος, οι ενάλληλες γωνίες και τα επάλληλα τόξα, σε διάφορες παραλλαγές. Μεμονωμένα, στον 13747 απαντά δικτυωτό κόσμημα, στον 6072 διακόσμηση που δεν ταυτίζεται μεταξύ των γνωστών κοσμημάτων, στους 4893 και 4917 φυλλοφόρος ταινία, στον 4908 ημιρόδακας, FM 11:16, στον 4931 τα συνήθη ΥΕ ΙΙΙΓ κοσμήματα των ημικυκλικών τόξων με ολόβαφο πυρήνα και των δίλοβων ημικυκλίων με εξηρημένους λοβούς, FM 43:ο, x[62], στον τ. 3, 1968-5 (ΒΚ 3362) το, επίσης, κοινό, ΥΕ ΙΙΙΓ θέμα του τριγωνικά διαμορφωμένου βαθμιδωτού, FM 42, ενώ στον 5992 χρησιμοποιείται μοναδική για τον τύπο του αγγείου διακόσμηση: στον ώμο συνεχές κύμα, FM 32:5 και στην αρχή της κοιλιάς, σε πλατιά ζώνη, ολόβαφα τετράπλευρα, τοποθετημένα κατακόρυφα, σε περίπου ίσες μεταξύ τους αποστάσεις. Μόνον ο ώμος του 6044 είναι ακόσμητος[63]. Διακοσμητική ζώνη στην αρχή της κοιλιάς, στο τμήμα της μεγαλύτερης διαμέτρου, παρατηρείται μόνο σε τέσσερα αγγεία, στον 5992, στο 1968-59 (τεθλασμένη) και στους ΥΕ ΙΙΙΓπρ. τ. 3, 1968-5 (ενάλληλες γωνίες) και 4931 (τρίγωνα και πλοχμός)[64]. Επί πλέον, στον 4886 (1968-14) γράφονται δύο ομόκεντροι κύκλοι στην κάτω επιφάνεια της βάσης, ενώ στην ολόβαφη ράχη των λαβών του 6071 αντί του συνηθισμένου τριγώνου εξαιρείται χρώματος ακανόνιστο τετράπλευρο.

Ο ψευδόστομος αμφορίσκος αποτελεί κοινότατο κτέρισμα των μυκηναϊκών νεκροταφείων[65], γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τους τάφους της Βάρκιζας[66].

Φλάσκη - αμφορίδια (τύποι 48, 49)

FS 188: 13749 (τ. ΙΙ, 1953-10).

FS 190: 6011 (τ. 1, 1960-21), 6073 (τ. 8, 1960-1), 4919 (1968-34), 4920 (1968-35).

61. Η διάδοσή του στην Αττική είναι περιορισμένη. Βλ. Stubbings 1947, σ. 22. Benzi 1975, σ. 20 (FT 182).

62. Περατή, Β, σ. 120 εικ. 10, 25δ, 26, σ. 120-121.

63. Ό.π., σ. 401.

64. Benzi 1975, σ. 25-26.

65. Ό.π., σ. 21.

66. Υπερισχύει το σύνηθες στην Αττική σφαιρικό και σφαιρικό πιεσμένο σχήμα, FS 171 και 180, ό.π., σ. 22, 24, και ακολουθεί το απιόσχημο, FS 166, 167, συχνό στην Αλυκή και στο Βουρβάτσι, ό.π., σ. 27-28.

Μία μόνο, τυπική, ΥΕ ΙΙΙΑ2, φλάσκη, με υψηλή κυλινδρική βάση, περιλαμβάνεται μεταξύ των παρουσιασθέντων σκευών. Η διακόσμηση στις πλευρές του αγγείου, αν και φθαρμένη, είναι επιμελούς εκτέλεσης, οι δε ομάδες των επάλληλων τόξων, FM 44:2 (πρβλ. και 19:30), που καλύπτουν αρμονικά το διάστημα από την ταινία της βάσης του λαιμού μέχρι τη βάση, αποτελούν επιτυχή επιλογή[67].

Τα τέσσερα αμφορίδια, επίσης ΥΕ ΙΙΙΑ2, με υψηλή δακτυλιόσχημη βάση το πρώτο, είναι τυπικά δείγματα και διαφοροποιούνται μόνο στη διακόσμηση. Το δικτυωτό κόσμημα του 6073 αποτελεί σύνηθες θέμα του ώμου ψευδόστομων αμφορίσκων, συνήθως απιόσχημων, FS 166/7, τρίωτων πιθαμφορίσκων, FS 45, και κυλινδρικών αλαβάστρων, FS 94[68]. Η διακόσμηση του 6073 δεν ταυτίζεται μεταξύ των γνωστών συνθέσεων, ενώ τα προερχόμενα από την ανασκαφή του 1968 φέρουν όμοιο θέμα, φυλλοφόρο ταινία, FM 64:19.

Αλάβαστρα (τύποι 15, 16, 19)

FS 77: 6050, 6051 (τ. 3, 1960-1, -2) και το μη ταυτισμένο από το λακκ. τ., 1951 (Πίν. 1 β, κέντρο).

FS 82: 5987 (τ. ΙΙ, 1953-3).

FS 85: 6025 (τ. 1, 1960-35), τ. 1, 1968-13, τ. 3, 1968-11 (ΒΚ 3375).

FS 94: 5990 (τ. ΙΙ, 1953-2), 6008, 6042 (τ. 1, 1960-17, -53), 6065 (τ. 5, 1960-11), 6068 (τ. 6, 1960-2), 6074 (τ. 8, 1960-2), 4914 (τ. 1, 1968-10), τ. 3, 1968 -10 (ΒΚ 3374), 4892 (1968-20), 4911 (1968-27), 4921 (1968-36), 4945 (1968-55), 13750 (χωρίς ένδειξη).

FS 99: 4939 (1968-52).

Στα υπάρχοντα άωτα αλαβαστροειδή προστίθεται ένα ακόμη που δεν ταυτίστηκε, αλλά απεικονίζεται (ΕΜ 7105) με τα αντικείμενα του λακκ. τ., 1951 και χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ/Β περίοδο, σύμφωνα με τα υπόλοιπα κτερίσματα της ταφής. Στην επόμενη, ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ, περίοδο ανήκουν τα 6050 και 6051. Ο άωτος αυτός τύπος απαντά στην Αττική κυρίως κατά τους χρόνους αυτούς και φέρει συνήθως στικτή διακόσμηση[69]. Από τα διακοσμητικά θέματα των 6050 και 6051 διακρίνονται σαφώς ταινίες, ενώ στον ώμο του δευτέρου είναι πιθανό να υπήρχε πλοχμός. Η φυτική παράσταση του 7105, που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα της επιφάνειάς του και συνδυάζεται με κατακόρυφα τοποθετημένες στιγμές σε δύο σειρές και ελαφρώς καμπύλες ταινίες, είναι ασυνήθης[70]. Ανάλογο όμως θέμα απαντά σε όστρακο αδιάγνωστου σχήματος αγγείου από τις Μυκήνες[71].

Ένα μόνον ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ τρίωτο αλάβαστρο, με τυπικό αμφικωνικό σχήμα, FS 82, και τρία ΥΕ ΙΙΙΒ, FS 85, αποκαλύφθηκαν στο νεκροταφείο. Τα 5987, 6025 και τ. 3, 1968-13 διακοσμούνται με το σύνηθες συνεχές κύμα, FS 32:5. Τα δύο πρώτα σκεύη φέρουν επί πλέον ομάδες στιγμών επάνω από το βασικό θέμα, οριζόντια τοποθετημένες στο παλαιότερο αγγείο, κατακόρυφα στο νεότερο. Η χρήση στιγμών αποτελεί κοινή συμπληρωματική διακόσμηση των ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ αλαβάστρων[72], αλλά αποτελεί εξαίρεση για τα ΥΕ ΙΙΙΒ[73]. Το 6025 εμφανίζει επίσης ασυνήθιστο για

67. Επιλέγονται κοσμήματα που καλύπτουν αρμονικά τον περιορισμένο αυτό χώρο. Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 16, 5 (Βουρβάτσι, με ενάλληλες γωνίες). Παντελίδου 1975, πίν. 26β (με κατακόρυφους κλάδους).

68. Πρβλ. τον ψευδόστομο αμφορίσκο 13747, τον πιθαμφορίσκο 6032 και τα αλάβαστρα 6074, 4911 και 4945.

69. Benzi 1975, σ. 132-133. Το σκεύος 6051 παρουσιάζει ομοιότητα με ρόδι, ό.π. Επίσης, Benzi 1992, σ. 37. Πρβλ. και Παντελίδου 1975, σ. 88-89 (13), πίν. 31α.

70. Ανάλογη, νεότερη όμως, φυτική διακόσμηση απαντά σε όστρακο (ΒΚ 1030) (Πίν. 17 β: ξ).

71. FLMV, πίν. XXVI, 203.

72. Πρβλ. Mountjoy 1985, σ. 41 εικ. 43, 1, 4 (FS 82), σ. 42 εικ. 44, 2 (FS 83), σ. 57 εικ. 64, 2, 3 (FS 84).

73. Πρβλ. ό.π., σ. 73, εικ. 83, 2 (Μυκήναι), με κατακόρυφες παύλες αντί στιγμών.

τον τύπο ύψος (0,173 μ.) και ιδιαίτερα πρόχειρη εκτέλεση του κύματος με γρήγορες πινελιές. Το τρίτο ΥΕ ΙΙΙΒ αλάβαστρο διακοσμείται μόνο με ταινίες.

Δεκατρία σκεύη ανήκουν στο σχήμα του κυλινδρικού αλάβαστρου, FS 94, με μικρές παραλλαγές στο ύψος της κοιλιάς, στην καμπυλότητα του ώμου (πρβλ. το 6074) και στον αριθμό των λαβών (δίωτα τα 6075 και 4921). Από τα αγγεία αυτά, το 6068 είναι πολύ καλής ποιότητας, ενώ το 6042, με πρόχειρης εκτέλεσης διακόσμηση τεθλασμένων ταινιών, ύψ. 0,047 μ., κατατάσσεται στην κατηγορία των μικρόσχημων σκευών. Τα αγγεία αυτά αποτελούν συνήθως κτέρισμα παιδικών ταφών, τα υπάρχοντα όμως ανασκαφικά δεδομένα δεν είναι επαρκή για να αποδοθεί το αλάβαστρο σε συγκεκριμένη ταφή.

Τα κοσμήματα του ώμου των κυλινδρικών αλαβάστρων είναι, κυρίως, οριζόντιας διάταξης, κοινά, αλλά ποικίλα: κόσμημα σχήματος И, FM 60:1/2, φυλλοφόρος ταινία, FM 64:19, δικτυωτό, FM 57:2, τεθλασμένες, FM 53:18. Μεμονωμένα, στο σκεύος 10 του τ. 3, 1968 γράφεται κυματοειδής ταινία, FM 53:20, ενώ στο 4921 ο ώμος αφήνεται ακόσμητος. Μόνο στα αγγεία 5990 και 6008 χρησιμοποιούνται μετοπικά θέματα, FM 65:9 και 75:2 αντίστοιχα. Ανάλογα κοσμήματα απαντούν σε ΥΕ ΙΙΙΑ2 τρίωτους πιθαμφορίσκους από το νεκροταφείο της Αλυκής[74], με την κεραμική του οποίου, όπως εξάλλου και με των υπόλοιπων νεκροταφείων της Αττικής το υλικό της Βάρκιζας εμφανίζει πολλά κοινά στοιχεία.

Ένα τριποδικό δίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο βρέθηκε κατά την ανασκαφή του 1968. Το σχήμα είναι τυπικό του τέλους της ΥΕ ΙΙΙΓπρ. περιόδου και ανάλογα σκεύη αποκαλύφθηκαν σε διάφορες θέσεις της Αττικής[75]. Συνδυάζει τη φυλλοφόρο ταινία στην ακμή του ώμου με μετοπικό κόσμημα στην κοιλιά, όμοιο του οποίου χρησιμοποιείται σε αντίστοιχο αγγείο από το νεκροταφείο της Περατής[76].

Θήλαστρα (τύπος 45)

FS 155: 6004 (τ. 1, 1960-12), 4882 (1968-10).
FS 160: 6023, 6027 (τ. 1, 1960-33, -37), 4932 (1968-45).
FS 161: 6006 (τ. 1, 1960-14), 6058, 6062, 6063 (τ. 5, 1960-4, -8, -9).
FS 161/2: 4883 (1968-10), 4935 (1968-48).
FS 162: τ. 1, 1968-8.

Επτά αγγεία από την ανασκαφή του 1960 και πέντε από την έρευνα του 1968 συναποτελούν την ομάδα των σκευών αυτών, που παρουσιάζουν ποικιλία σχημάτων και διακοσμητικών θεμάτων.

Τρία ανήκουν στο κοινό ΥΕ ΙΙΙΑ/Β σχήμα, FS 160, και διακοσμούνται με ταινίες. Μεταξύ αυτών ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζει το θήλαστρο 4932, στο οποίο σώζονται πολλά και σαφή ίχνη της επικασσιτέρωσης, που χρησιμοποιήθηκε ειδικά, προκειμένου να τοποθετηθεί στον τάφο.

Τα τέσσερα ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ θήλαστρα, FS 161, είναι ολόβαφα, εκτός από τη βάση και στενή ή πλατύτερη ζώνη στον ώμο[77], ενώ στο ΥΕ ΙΙΙΓπρ. τ. 1, 1968-8, FS 162, αφήνεται άβαφη μόνον η βάση και στενή ζώνη πάνω από αυτή, όπως συνηθίζεται κατά την περίοδο αυτή[78].

74. Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 124 (ΕΜ 11728), εικ. 125 (ΕΜ 11734), τ. 8 Αλυκής.

75. Benzi 1975, σ. 82. Benzi 1992, σ. 40.

76. Περατή, Β, σ. 135 εικ. 18, 42, 7.

77. Επίσης άβαφος είναι ο ώμος θηλάστρου από τη Σαλαμίνα, παράλληλα με τη βάση και τη ζώνη πάνω από αυτή, Κ. Αλεξοπούλου, ό.π., πίν. 80α (FS 161).

78. Άβαφη αφήνεται η βάση και στενή ή πλατύτερη ζώνη πάνω από αυτή σε διάφορα ΥΕ ΙΙΙΓ σκεύη, πρβλ. ενδεικτικά Περατή, Γ, πίν. 9α, 1243 (σκύφος), πίν. 11γ, 1218 (αμφορίσκος), πίν. 93α, 204 (προχοΐσκη). ChT, πίν. XI, 10 (ψευδόστομος αμφορίσκος).

Στην ΥΕ ΙΙΙΓπρ. περίοδο ανήκουν, επίσης, τα 4883 και 4935, FS 161/2, κυρίως βάσει των διακοσμητικών θεμάτων που χρησιμοποιούνται[79].

Το ίδιο σχήμα, FS 155, παρουσιάζουν δύο σκεύη, που χρονολογούνται σύμφωνα με τη διακόσμησή τους, στην ΥΕ ΙΙΙΒ (6004) και στην ΥΕ ΙΙΙΓπρ. (4882) περίοδο. Ο τύπος τους που απαντά σπάνια, είναι γνωστός από το τέλος της Μέσης Χαλκοκρατίας[80] και, όπως φαίνεται, η περιορισμένη χρήση του συνεχίζεται έως το 12ο αι.[81]. Η γιρλάντα που περιβάλλει τη βάση των αγγείων αυτών, όπως και του αντίστοιχου από τον τάφο XXXV της Δειράδας[82] και του τάφου XXXVII της Πρόσυμνας[83], θα αποτελούσε στερεότυπη διακόσμηση. Ενδιαφέρον προκαλεί το κόσμημα του 4882. Τα ψάρια που διακοσμούν τον ώμο του[84] τοποθετούνται οριζόντια εκατέρωθεν της προχοής, δίπλα στην οποία γράφεται ρόδακας, και κατακόρυφα στην άλλη πλευρά, εναλλαγή που δημιουργεί διακοσμητική ποικιλία. Απόκλιση από τον κανόνα εμφανίζει και η διακόσμηση της λαβής, στην οποία οι παύλες γράφονται μεταξύ κυματοειδών ταινιών[85].

Η θέση των αγγείων αυτών στους τάφους δεν είναι γνωστή και δεν είναι δυνατό να αποδοθούν σε συγκεκριμένη ταφή. Εν τούτοις πρέπει να σημειωθεί ότι στο λακκ. τ. 5 είχαν εναποτεθεί τρία θήλαστρα, πτηνόσχημος ασκός, μικκύλος σκύφος και δύο ειδώλια.

Ασκοί (τύποι 50, 51)

FS 194: 6060 (τ. 5, 1960-6), τ. 1, 1968-2, τ. 3, 1968-6 (BK 3363), 4889 (1968-17).

FS 195: 5991 (τ. II, 1953-11), 6066 (τ. 5, 1960-12), τ. 1, 1968-6, 4922 (τ. 2, 1968-4).

Οκτώ ασκοί, τέσσερις πτηνόσχημοι και τέσσερις FS 195, αποκαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές του 1953, 1960 και 1968. Στον πρώτο τύπο περιλαμβάνονται, κυρίως, ολόβαφα δείγματα και μόνο το αγγείο από τον. τ. 3, 1968 διακοσμείται με τις τυπικές, οριζόντια τοποθετημένες, κυματοειδείς ταινίες[86].

Μεταξύ των υπόλοιπων αγγείων ξεχωρίζει ο ΥΕ ΙΙΑ/Β 4922, με το λαιμό τοποθετημένο σχεδόν οριζόντια στο άκρο της άνω επιφάνειας της κοιλιάς και διακοσμημένος με ιδιαίτερη φροντίδα. Ο συνδυασμός των θεμάτων είναι πρωτότυπος: στην άνω επιφάνεια της κοιλιάς γράφονται συνεχείς σπείρες και κύμα, ενώ στο προς τη βάση τμήμα της ολόβαφης ράχης της λαβής χρησιμοποιείται βαθμιδωτό κόσμημα. Περίτεχνα διακοσμημένοι ασκοί, FS 195, δεν απαντούν συχνά, ανήκουν, κυρίως, στην ΥΕ ΙΙ περίοδο[87], ενώ περιορισμένα δείγματα απαντούν και στο 12ο αι.[88]. Στην

79. Πρβλ. για το κόσμημα του πρώτου, FM 48, Περατή, Γ, πίν. 21β, 546, για τη διακόσμηση της ράχης της λαβής του δευτέρου, Mountjoy 1986, σ. 144 εικ. 179 (Περατή).

80. Ε. Τουλούπα, ΑΔ 19 (1964), Χρονικά, Πίν. 231 β, κάτω (ώριμος ΜΕ εποχή, Θήβα). Keos VII, σ. 191, πίν. 92d (8-3, ανήκει στην κατηγορία των κυκλαδικών λευκών, από τον τ. 8). Μ. Μαρθάρη, Ακρωτήρι Θήρας: Η κεραμική του στρώματος της ηφαιστειακής καταστροφής, Αθήνα 1993, Β, πίν. 17α (ορυχείο Καραγιώργη, κυκλαδικό λευκό, ΜΠ 4864).

81. Ανάλογο τύπο παρουσιάζουν οι ΥΕ ΙΙΙΓ ηθμωτές προχοΐσκες, FS 155, μεγαλύτερου όμως μεγέθους και με διαφορετικά διαμορφωμένη την προχοή, Furumark, σ. 608 (FS 155, ύψ. 0,15-0,20 μ.). Το 6004 έχει ύψος 0,105 μ., ενώ το 4882 0,112 μ.

82. Deiras, σ. 156, πίν. XCV, 7, 8, από τον τ. XXXV.

83. Prosymna, II, εικ. 294 και 708 (708) (τ. XXXVII).

84. Οι κυματοειδείς ταινίες που υπάρχουν στο εσωτερικό του σώματος των ψαριών, FM 20:6, και οι κροσσωτές απολήξεις της ουράς επισημαίνονται, κυρίως, από το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου. Πρβλ. Vermeule - Karageorghis 1982, X.84. FLMV, πίν. XXXIX, 401a (Μυκήναι).

85. Πρβλ. Mountjoy 1986, σ. 144 εικ. 179 (Περατή).

86. Ό.π., σ. 81 (FS 194).

87. Ό.π., σ. 31 (FS 195). ChT, πίν. XLVIII, 4 (τ. 529). D. Kaza-Papageorgiou, AM 100 (1985), σ. 15 εικ. 20 (Άργος, τ. 4, με παιδική ταφή).

88. M.L. Morricone, ASAtene 57-58 (1979-80), σ. 314 εικ. 179 (αριθ. 123).

ΥΕ ΙΙΙ τα σκεύη αυτά είναι συνήθως ολόβαφα, σπανιότερα, άβαφα ή, σε ελάχιστες περιπτώσεις, διακοσμημένα με ταινίες[89], ώστε η χρονολόγησή τους σε πιο συγκεκριμένη φάση της περιόδου να είναι αδύνατη.

Για κανένα από τα αγγεία αυτά δεν υπάρχουν ενδείξεις για τις ταφές που συνόδευαν.

Κύλικες (τύπος 79)

FS 254/5: 6061 (τ. 5, 1960-7).

FS 257: 1968-60.

FS 258: 13752 (τ. ΙΙ, 1953-8), τ. 3, 1968-13, 4870 (1968-1).

FS 263: 13753 (τ. ΙΙ, 1953-12), 6024 (τ. 1, 1960-34), 6059 (FS 263/4, τ. 5, 1960-5), 6070 (τ. 6, 1960-4), 4874 (FS 263/4, 1968-4).

FS 264: 6030 (τ. 1, 1960-40), τ. 1, 1968-14 (BK 3371), 4954 (1968-51), 1968-58 (FS 264/5).

FS 266: 13751 (τ. ΙΙ, 1953-7), 5841 (τ. 2, 1968-2), 1968-61 (FS 265/6).

FS 267: 5999 (τ. 1, 1960-7), 6067 (τ. 6, 1960), 4875, 4876, 4934, 4938 (1968-5, -6, -47, -51).

FS 269: 6045 (τ. 7, 1960-3), 6075 (τ. 8, 1960-3).

FS 272: 6049 (τ. 3, 1960-1).

Τα σκεύη αυτά αποτελούν συνήθη, πολυάριθμη ομάδα κτερισμάτων των μυκηναϊκών νεκροταφείων.

Από τους τάφους της Βάρκιζας προέρχονται είκοσι έξι ακέραιες και πρακτικά ακέραιες κύλικες και πλήθος οστράκων. Πέντε ανήκουν στην κατηγορία των διακοσμημένων, FS 254/5, 257, 258, ενώ και μεταξύ των οστράκων εντοπίζονται αρκετές γραπτές. Τα υπόλοιπα πρακτικά ακέραια σκεύη και όστρακα κατατάσσονται στην ομάδα των ολόβαφων και άβαφων, FS 263, με υψηλότερο ή χαμηλότερο, πλατύτερο ή στενότερο στέλεχος[90], 264, 266, 267, σε πρώιμη και ύστερη παραλλαγή, 269, με υψηλότερο και χαμηλότερο στέλεχος, 272 και, πιθανώς, 274 (μόνο σε όστρακα).

Η ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ κύλικα 6051 είναι πρόχειρα κατασκευασμένη και η διακόσμησή της περιορίζεται σε απλές, πρόχειρες οριζόντιες ταινίες. Ανάλογα σκεύη που αποκαλύφθηκαν στον τ. Α του νεκροταφείου της Αλυκής φέρουν διακόσμηση σπειρών με στέλεχος και ροδάκων[91]. Ακριβές παράλληλο, επίσης, στο νεκροταφείο της Αλυκής βρίσκει η 1968-60, FS 257, διακοσμημένη με πλοχμό, FM 48:5[92].

Η ΥΕ ΙΙΙΒ κύλικα 13752 παρουσιάζει άψογη κατασκευή και διακόσμηση μυκηναϊκού άνθους, το οποίο είναι απόλυτα όμοιο με το κόσμημα κολουροκωνικού ψευδόστομου, FS 182, πάλι, από την Αλυκή[93]. Από το γειτονικό νεκροταφείο στο Βουρβάτσι προέρχονται πολλές, παλαιότερες, ΥΕ ΙΙΙΑ2, και σύγχρονες κύλικες διακοσμημένες, επίσης, με άνθη διάφορων παραλλαγών[94]. Δίπλα στη λαβή του αγγείου της Βάρκιζας παρατηρούνται θέματα σιγμοειδή σε κατακόρυφη ζώνη. Παραπληρωματικό κόσμημα, συνήθως ρόδακας, δίπλα στη λαβή επισημαίνεται κυρίως σε παλαιότερες, FS 257, κύλικες από την Αλυκή, την Αίγινα, τη Ρόδο[95]. Η διακοσμητική αυτή συνήθεια εμφα-

89. Πρβλ. FLMV, πίν. XVIII, 127 (Αλυκή).

90. Πρβλ. Immerwahr 1971, πίν. 52 (XXIV, 13, 14, 12, FS 263).

91. Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 161 (ΜΠ 4997, κόγχη α3 τ. Α Αλυκής), εικ. 217 (ΜΠ 5039, τ. Α). Πρβλ. Stubbings 1947, πίν. 7, 1 και 7. Βλ. Benzi 1975, σ. 14.

92. Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 9, αριστερά (ΕΜ 11247, τ. 1 Αλυκής).

93. Ό.π., εικ. 23 (ΕΜ 11590, τ. 2 Αλυκής).

94. Stubbings 1947, πίν. 4, 8, 10, 12, 14, πίν. 5, 1, 4, 7, 9 (Βουρβάτσι).

95. Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 139 (ΕΜ 11702, τ. Η Αλυκής). Mountjoy 1986, σ. 89 εικ. 107, 1 (Αίγινα). Forsdyke, Catalogue, σ. 179, A974 (Κάρπαθος, FS 258). Και στα τρία σκεύη το παραπληρωματικό κόσμημα είναι ρόδακας.

νίζεται περιορισμένα στην ΥΕ ΙΙΙΒ και στην ΥΕ ΙΙΙΓπρ. περίοδο[96]. Όμοιου σχήματος είναι η κύλικα 4870 με ενάλληλα τρίγωνα, εναλλασσόμενης φοράς, στο άνω τμήμα της γάστρας και ταινιωτή διακόσμηση στο στέλεχος και στη βάση, η οποία είχε επικασσιτερωθεί, για να χρησιμοποιηθεί ως κτέρισμα. Πολύ καλής κατασκευής και επιμελούς διακόσμησης είναι η τοπικής παραγωγής κύλικα 13 από τον τ. 3, 1968, κλασικού τύπου Ζυγουριών, στις λαβές της οποίας διαπιστώνονται χαρακτηριστικά άλλων τύπων αγγείων: στην ολόβαφη ράχη των λαβών της εξαιρείται του χρώματος τρίγωνο, άνω, ενώ η βαφή καταλήγει διχαλωτά κάτω από την απόληξή τους.

Η κατακόρυφα τοποθετημένη πορφύρα διαπιστώνεται συχνά μεταξύ των οστράκων και είναι πιθανό μερικά να ανήκουν σε ανάλογες κύλικες[97].

Μεταξύ των υπόλοιπων κυλίκων ξεχωριστή εμφάνιση διαθέτει η μόνωτη 5999, FS 267, με τέλεια διαμορφωμένο περίγραμμα και άψογη επεξεργασία της επιφάνειας, και η ραδινή 13751, FS 266[98]. Στην, επίσης FS 266, 5841 σχηματίζονται στις λαβές κερατοειδείς προεξοχές, που ενισχύουν την από μεταλλικό πρότυπο προέλευση του τύπου[99]. Στο μόνωτο σχήμα FS 267 ανήκει η μη ταυτισμένη κύλικα του τ. ΙΙ, σε πρώιμη, ΥΕ ΙΙΙΑ1, παραλλαγή[100], ενώ η, επίσης, μη ταυτισμένη κύλικα του λακκ. τ. 1951, FS 270/1, ΜΕ παράδοσης[101], που χρονολογείται στα μέσα της ΥΕ ΙΙ περιόδου, αποτελεί το παλαιότερο δείγμα της ομάδας αυτής[102]. Μεταξύ των άβαφων αγγείων συγκαταλέγεται η ΥΕ ΙΙΙΒ μόνωτη με υπερυψωμένη λαβή 6049, FS 272[103].

Εκτός από τη γραπτή κύλικα 4870, επικασσιτέρωση φέρουν οι μόνωτες 4875, 4876, 4934 και 4940, η δίωτη 4940, FS 264, και η 1968-58, FS 264/5, στις οποίες τα ίχνη του κασσιτέρου που διατηρούνται είναι πολλά και σαφή[104].

Κρατήρες (τύπος 3)

FS 8: 4880 (1968-9).

Ο τύπος αυτός επισημαίνεται κυρίως σε όστρακα, από το δρόμο του θαλ. τ. 1, 1960 −ομάδες 1 (ΒΚ 1031), 2 (ΒΚ 1032), 4 (ΒΚ 1034), 5 (ΒΚ 1035 και 1036)−, από το λακκ. τ. 5 (ΒΚ 1008), πιθανώς, από το θαλ. τ. 6 −χωρίς ακριβέστερη ένδειξη−, από την ανασκαφή του 1968, επίσης, χωρίς ειδικότερη ένδειξη, και μεταξύ των χωρίς ένδειξη ευρημάτων. Το μόνο πρακτικά ακέραιο σκεύος, FS 8, που σώζεται, διακοσμείται με μυκηναϊκό άνθος, FM 18:15, και πορφύρα, πιθανώς FM 23:3, που αποτελεί συνηθισμένο συνδυασμό ανοικτών αγγείων διάφορων τύπων[105].

Τα όστρακα ανήκουν κυρίως σε ΥΕ ΙΙΙΑ2, ΥΕ ΙΙΙΒ και ΥΕ ΙΙΙΓ αγγεία, FS 8-9 αλλά και FS 281. Τα διακοσμητικά θέματα που προτιμώνται είναι το άνθος και η πορφύρα, χρησιμοποιούνται όμως, επίσης, η σπείρα, τα επάλληλα τόξα, FM 24:d, οι παύλες και, μεμονωμένα, η κατακόρυφη, πλατιά, ελαφρώς καμπύλη ταινία, κόσμημα που απαντά με περίγραμμα στιγμών στο νεκροταφείο

96. Mountjoy 1986, σ. 93. Πρβλ. το ρόδακα δίπλα στην προχοή του ΥΕ ΙΙΙΓπρ. θηλάστρου 4882.

97. Πρβλ. Πίν. 17 β: δ, πιθανώς και 16 β: γ.

98. Πολλά δείγματα του τύπου αυτού προέρχονται από το Βουρβάτσι, Benzi 1975, σ. 14.

99. Ό.π., σ. 14.

100. Πρβλ. και Πίν. 25: 1 (ΜΠ 6067, θαλ. τ. 6-1), πιθανώς της αρχής της ΥΕ ΙΙΙΑ2.

101. Ο τύπος αυτός απαντά κυρίως στην Αθήνα, Benzi 1975, σ. 10 (FT 270-1). Πρβλ. Immerwahr 1971, σ. 186, πίν. 39, 4 (τ. VII). Κ. Αλεξοπούλου, ό.π. (υποσημ. 55), πίν. 64β (επικασσιτερωμένη).

102. Πρβλ. και FLMV, πίν. XIX, 133, διακοσμημένη με σπείρες.

103. Benzi 1975, σ. 17.

104. Πιθανά ίχνη επικασσιτέρωσης παρατηρούνται στην 6030 (τ. 1, 1960-40).

105. Πρβλ. Mountjoy 1986, σ. 83, εικ. 99, 2, σ. 89, εικ. 107 (FS 257). Ο συνδυασμός αυτός διαπιστώνεται επίσης σε ΥΕ ΙΙΙΒ πηνιόσχημο κύπελλο, FS 226, από τη Σαλαμίνα. Κ. Δαβάρας, ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, Πίν. 110 α. Benzi 1992, πίν. 159a, c, e.

της Περατής[106]. Μεταξύ των οστράκων αυτών, η ομάδα με τις εικονιστικές παραστάσεις, που θα εξεταστεί στη συνέχεια, παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον.

Κύαθοι - σκύφοι (τύποι 57, 58, 60, 62, 67, 68, 78, 80, 88)

FS 204: 4872, 4877, 4891, 4912 (1968-2, -7, -19, -28).
FS 214: 6010 (τ. 1, 1960-20).
FS 215: 5994, 6041 (τ. 1, 1960-3, -52).
FS 222: 4873 (1968-3).
FS 226: 4913, 4915, 4924 (1968-29, -30, -38), 1968-62.
FS 236: 1968-64.
FS 238: 6069 (τ. 6, 1960-3).
FS 249: 6076 (τ. I, 1974).
FS 253: 6016 (τ. I, 1960-26), 6054 (ή FS 220, τ. 4, 1960-2), 4890, 4910, 4044 (1968-18, -26, -54).
FS 283: 6009, 6017, 6019, 6036 (τ. 1, 1960-19, -27, -29, -46) , τ. 1, 1968-3.
FS 284: 5988 (τ. II, 1953-5), 5995, 5996, 6007, 6039 (τ. 1, 1960-4, -15, -16, -50), τ. 1, 1968-9, τ. 3, 1968-3 (ΒΚ 3360), τ. 3, 1968-12 (ΒΚ 3376), 4916 (1968-31).
FS 285: 5998 (τ. 1, 1960-5), 4885 (1968-13).
FS 305: 6040 (τ. 1, 1960-51), τ. 3, 1968-7 (ΒΚ 3367).

Ποικιλία τύπων, σχημάτων και διακοσμητικών θεμάτων χαρακτηρίζει την κατηγορία των σκευών αυτών.

Από τους σκύφους οι δίωτοι 5998, με ολόβαφο εσωτερικό και ταινία στο χείλος, και 4885, ολόβαφος πλην της βάσης, FS 285, είναι τα νεότερα αγγεία, που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓπρ. περίοδο. Το παλαιότερο φαίνεται να είναι ο σκύφος από τον τ. 1, 1968-9, διακοσμημένος με κατακόρυφα τοποθετημένες πορφύρες, FM 23:12, που ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙΑ/Β.

Στην ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β ανήκουν οι περισσότεροι μόνωτοι σκύφοι και οι δύο υψιπύθμενοι[107], ενώ στην ΥΕ ΙΙΙΓ χρονολογείται ο 6009 με ολόβαφη την εσωτερική του επιφάνεια[108].

Διακοσμούνται κυρίως με απλά θέματα, παύλες, FM 64:20, πλοχμό, FM 48:15, κόσμημα σε σχήμα И , FM 60:2, κατακόρυφες πορφύρες, – στον τ. 3, 1968-3 και με ενδιάμεσους ρόδακες, FM 27:19 –, απλές οριζόντιες ταινίες ή έχουν ολόβαφη επιφάνεια. Μετοπικό θέμα χρησιμοποιείται στους 5988, 5996, με σπείρες να πλαισιώνουν το βασικό κόσμημα, 6039, με εκατέρωθεν κατακόρυφα τοποθετημένες ενάλληλες γωνίες, και στον τ. 3, 1968-12, στην άλλη πλευρά του οποίου η διακόσμηση διαφοροποιείται και γράφεται ρόμβος, FM 73:g[109]. Στα όστρακα διαπιστώνεται συχνή χρήση της σπείρας, διάφορων παραλλαγών, μεταξύ των οποίων το ΥΕ ΙΙΙΓπρ. κόσμημα

106. Περατή, Γ, εικ. 110α, 547. Πρβλ. και FLMV, πίν. XXXII, 314 (Μυκήναι), με πλοχμό και φυτικό σχηματοποιημένο θέμα εκατέρωθεν.

107. Ο τύπος αυτός, FS 304/5, εμφανίζεται διαδεδομένος στην Αττική, βλ. Benzi 1975, σ. 58, και είναι συνήθως ολόβαφος. Το σκεύος 7 του τ. 3 (ΒΚ 3367) φέρει μόνο ταινιωτή διακόσμηση και παύλες στη ράχη των λαβών, ενώ το σχήμα του αποκλίνει από το βασικό τύπο, πρβλ. FS 308. Με ταινίες, επίσης, διακοσμείται το ένα από τα τρία αντίστοιχα αγγεία από τον τ. Α της Αλυκής. Βλ. Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 178 (ΜΠ 5053, τ. Α). Τα άλλα δύο διακοσμούνται με παύλες και κόσμημα σχήματος И . Είναι πιθανό το σκεύος αυτό να είναι νεότερο, πρβλ. Benzi 1992, πίν. 30a, T17/54, 36p, q, r, s, T21/9-12, 70b, c, T38/12bis, 13, 97a, T66/2, 136f, T6/30.

108. Χαρακτηριστικό της ΥΕ ΙΙΙΓ στην Αττική, E. Sherrat, Regional Variation in the Pottery of the LH IIIB, BSA 75 (1980), σ. 184.

109. Πρβλ. FM 73:y, Σχέδ. 7: α, β (ομάδα οστράκων 2 τ. 1, 1960).

FM 51:16, ενώ μεμονωμένα παρατηρούνται καμπυλόσχημα στελέχη, FM 19:37, άνθος, το μετοπικό, FM 75:38, κ.ά. Σε πολλά η εσωτερική επιφάνεια είναι ολόβαφη.

Όλοι οι κύαθοι είναι μικρού μεγέθους, ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙΑ2 και στην ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο και μόνον οι 5994 και 6041[110] χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓπρ. Οι σφαιρικού σχήματος, FS 214, όπως συνάγεται και από τα όστρακα, φέρουν συνήθως κοινή διακόσμηση, ολόβαφη επιφάνεια, οριζόντιες ταινίες, κατακόρυφα τοποθετημένες τεθλασμένες, σπείρες, πορφύρες, διαγραμμισμένους ρόμβους και σε μεμονωμένες περιπτώσεις χρησιμοποιούνται θέματα, που δεν ταυτίζονται μεταξύ των γνωστών κοσμημάτων, όπως καμπυλόσχημα (Σχέδ. 11: δ-ε), κ.ά.

Από τους τέσσερις προχοϊκούς κυάθους με υπερυψωμένη λαβή, FS 253, μόνον ο 4890 διακοσμείται με το τυπικό συνεχές κύμα, τοποθετημένο όμως, όχι, όπως συνήθως, κάτω από το χείλος, αλλά στο μέσο του αγγείου[111].

Μεμονωμένα απαντούν οι κύαθοι FS 222, 238[112], 249 και η αρύταινα, FS 236, που φέρει γραπτή διακόσμηση και, εκ των υστέρων, επικασσιτέρωση.

Επικασσιτερωμένα είναι τα περισσότερα άωτα κυάθια, FS 204, όλα κωνικού περιγράμματος, άβαφα και πρόχειρης κατασκευής[113].

Από τα τέσσερα πηνιόσχημα κύπελλα, FS 226, μόνο το 4913 είναι μικρών διαστάσεων και διαιρείται σε άνω και κάτω τμήμα με απλές ταινίες. Στα υπόλοιπα, μεγαλύτερου μεγέθους, ο χωρισμός αυτός επιτυγχάνεται με εγχαράξεις και ταινίες. Και τα τρία έφεραν περίτεχνη διακόσμηση: το 4915 κόσμημα σε σχήμα И άνω και πλοχμό κάτω, το 4924 πορφύρα άνω, το κάτω θέμα είναι εξίτηλο, και το 1968-63, τον τυπικό ΥΕ ΙΙΙΒ1 συνδυασμό σπειρών με κατακόρυφες ελαφρώς καμπύλες ταινίες, FM 49:21[114]. Στα δύο πρώτα από τα σκεύη αυτά διατηρήθηκαν πολλά ίχνη της επικασσιτέρωσης που κάλυψε την, στην περίπτωση του 4924 φθαρμένη, γραπτή διακόσμησή τους.

Λεκανίδια (τύποι 82, 85, 87)

FS 290: 4930 (τ. 1, 1968-11).

FS 295: 4887, 4923, 4927, 4928 (1968-15, -37, -41, -42).

FS 301: τ. 1, 1968-4, 4904 (1968-25), 1968-68.

Όλα τα αγγεία των τύπων αυτών είναι μικρών διαστάσεων και δεν εμφανίζουν ιδιαιτερότητες. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν για τα ίχνη της επικασσιτέρωσης που διασώζουν τα σκεύη 4930, FS 290, 4887 και 4923, FS 295. Τα υπόλοιπα δύο λεκανίδια, 4927 και 4928, έχουν κωνικό σχήμα και είναι, αντίστοιχα, άβαφο και με ταινιωτή διακόσμηση.

Στην κατηγορία αυτή μόνο τα προχοϊκά σκεύη είναι κατασκευασμένα με μεγαλύτερη προσοχή.

Τριποδικοί ηθμοί (τύπος 93)

FS 313: 5993 (τ. ΙΙ, 1953-17, με πώμα), 4879 (1968-8), 4926 (1968-40).

Τα σκεύη αυτά, FS 313, έχουν τύπο καθαρά οικιακό. Ο πηλός είναι ακάθαρτος, η εξωτερική τους επιφάνεια τραχειά και φαίνεται ότι είχαν χρησιμοποιηθεί στον οικισμό προτού συνοδεύσουν τον κάτοχό τους στον τάφο.

110. Το 6041 αποτελεί παραλλαγή του βασικού σχήματος FS 215.

111. Πρβλ. Benzi 1975, πίν. XI, 208 (Κοπρέζα).

112. Για το σκεύος 6069, πρβλ. Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 273 (ΜΠ 5107, τ. Γ Αλυκής).

113. Παντελίδου 1975, σ. 187-188.

114. Πρβλ. Mountjoy 1986, σ. 112 εικ. 137.

Ρυτά (τύπος 54, άτυπο)

FS 199: 4944 (1968-54).

Σε σχήμα καλάθου.

Κωνικά ρυτά έχουν αποκαλυφθεί σε διάφορες θέσεις της Αττικής[115], από το γειτονικό δε Βουρβάτσι είναι γνωστά τρία, επίσης της ΥΕ ΙΙΙΑ2 περιόδου[116].

Ο κάλαθος-ρυτό χαρακτηρίζεται από υψηλής ποιότητας κατασκευή και εκτέλεση της διακόσμησης. Το σχήμα του χρησιμοποιείται σπάνια και ένα ίδιο αγγείο προέρχεται από την Κνωσό[117]. Παρά το ότι αποδίδει χρηστικό αντικείμενο, από άλλη ύλη, πιθανώς δέρμα, γεγονός που καθίσταται πιθανότερο και από την ύπαρξη εγκοπών στο χείλος και στη λαβή, είναι ιδιαίτερα κομψό και χαριτωμένο[118].

Η επιλογή των βασικών και παραπληρωματικών διακοσμητικών θεμάτων και η ελαφρώς λοξή τοποθέτησή τους εναρμονίζεται με το ιδιότυπο σχήμα του. Η κύρια διακόσμηση, που χρησιμοποιεί μη κοινή παράσταση του θαλάσσιου ρυθμού[119], καταλαμβάνει όλη σχεδόν την επιφάνεια του αγγείου[120], που ορίζεται όμως άνω και κάτω με ταινίες. Αντίθετα με την οριοθέτηση αυτή, μέσα στο συγκεκριμένο χώρο τα θέματα αναπτύσσονται ελεύθερα, πάντα όμως σε συνδυασμό με το σχήμα, όπως φαίνεται από την τοποθέτηση του ρύγχους των ψαριών προς το στενό κάτω τμήμα και τη λοξή ή σχεδόν οριζόντια θέση της ουράς στο άνω. Στα σωζόμενα τρία ψάρια διαπιστώνονται μικρές παραλλαγές που διασκεδάζουν τη μονοτονία της επανάληψης (Σχέδ. 12), που επιτυγχάνεται επίσης και με τα συμπληρωματικά κοσμήματα, κοράλια και φύκια[121], σε κατακόρυφη διάταξη, από κάτω προς τα άνω, ή εφαπτόμενα στην άνω ταινία, κατά τρόπο ανάλογο με το μεταγενέστερο συνεχές κύμα, FM 32:5. Μεταξύ της ταινίας κάτω από το χείλος και της προεξοχής που σχηματίζεται πάνω από την κύρια διακοσμητική επιφάνεια και φέρει ολόβαφους κύκλους, υπάρχει ζώνη, πλ. 0,02 μ., με ολόβαφα θέματα, τα οποία στο γενικό τους περίγραμμα είναι αντίστοιχα με αμφίκοιλους βωμίσκους[122]. Η ιδιαίτερα φροντισμένη διακόσμηση διαπιστώνεται, επίσης, στο χείλος και στη ράχη της λαβής, όπου γράφονται πυκνές παύλες αντί των κοινών ταινιών.

Στην ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο ανήκει το νεότερο γνωστό δείγμα καλάθου από το Ναύπλιο, που όμως δε διαθέτει τις ραδινές αναλογίες του σκεύους της Βάρκιζας και διακοσμείται με αίγα σε φυσικό περιβάλλον, βράχια, δένδρο κ.ά.[123].

Πολλά ρυτά είναι γνωστά από την Αττική, μεταξύ των οποίων δύο ιδιότυπα προέρχονται από τα γειτονικά νεκροταφεία της Αλυκής και του Βουρβάτσι[124]. Τα αγγεία αυτά είναι νεότερα, ΥΕ ΙΙΙΑ2 και ΥΕ ΙΙΙΒ, και ανήκουν στην τοπική παραγωγή.

115. Benzi 1975, σ. 133-135. Επίσης, R. Koehl, The Function of Aegean Bronze Age Rhyta, στο R. Hägg - N. Marinatos (εκδ.), Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age, OpAth XXVIII (1981), σ. 186.

116. Benzi 1975, σ. 321-322 (αριθ. 498-500).

117. Πρβλ. Σπ. Μαρινάτος, Κρήτη και Μυκηναϊκή Ελλάς, Αθήναι 1959, εικ. 84 (κάτω δεξιά, από την Ψείρα). P. Betancourt, The History of Minoan Pottery, Princeton 1985, πίν. 18C (Αγία Ειρήνη Κέας). P. Mountjoy, BSA 79 (1984), σ. 167, 174. P. Warren, Minoan Crete and Ecstatic Religion, στο R. Hägg - N. Marinatos (εκδ.), ό.π., σ. 155 και 158 εικ. 4 (Κνωσός).

118. Theochari 1960, σ. 268.

119. P.A. Mountjoy, BSA 67 (1972), σ. 174.

120. J.H. Grouwel - C.E. Morris, BSA 82 (1987), σ. 40.

121. Πρβλ. P. Betancourt, ό.π., πίν. 20A (YM IB ρυτό από την Ψείρα). J.H. Grouwel - C.E. Morris, ό.π., σ. 44. P.A. Mountjoy, R.E. Jones, J.F. Cherry, Provenance Studies of the LMIB/LHIIA Marine Style, BSA 73 (1978), σ. 147 εικ. 3, 16, σ. 148 και 149.

122. Το κόσμημα αυτό δε συνηθίζεται στην κρητομυκηναϊκή κεραμική. Η Θεοχάρη το θεωρεί S pattern (Theochari 1960, σ. 268). Πρβλ. Prosymna, II, εικ. 701 (αριθ. 304, τ. XXIV).

123. Vermeule - Karageorghis 1982, σ. 100-1, IX.77. Επίσης, R. Koehl, ό.π., σ. 181 εικ. 2b.

124. Benzi 1975, σ. 133-135. Stubbings 1947, σ. 55-58. Βλ. και FLMV, πίν. XVIII, 137 (Αλυκή).

Σχέδ. 12.

Το ρυτό της Βάρκιζας είναι αναμφίβολα κρητικό προϊόν[125] και παρά την αδυναμία καθορισμού του τρόπου εισαγωγής του, η προέλευσή του από κνωσιακό εργαστήριο είναι σαφής[126].

Η παρουσία του στον τάφο, όπως και των άλλων εισηγμένων κτερισμάτων, πιστοποιεί ότι οι χρήστες του τάφου στο τέλος του 15ου αι. είχαν τη δυνατότητα κατοχής ξεχωριστών αντικειμένων.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ

Γενικές παρατηρήσεις

Αν και κατά τη διαπραγμάτευση των τύπων των αγγείων έχουν παρατεθεί πολλά στοιχεία για τη διακόσμηση, κρίνεται σκόπιμη η αναφορά σε μερικά ακόμη σημεία.

Ένα μεγάλο ποσοστό της κεραμικής της Βάρκιζας, ακέραια σκεύη και όστρακα, ανήκει σε τύπους άβαφους, ολόβαφους ή με απλή ταινιωτή διακόσμηση.

Τα υπάρχοντα ΥΕ ΙΙΙΑ2 και ΥΕ ΙΙΙΒ διακοσμητικά θέματα παρουσιάζουν ποικιλία. Κυρίως γράφονται, σε παραλλαγές, ενάλληλες γωνίες FM 58:7/8, 11, 12, 15, 17, επάλληλα τόξα, FM 24:d, 44:2, 58:11/12, το μυκηναϊκό άνθος, FM 18:1, 15, 21, 70, 76, 85, 90, 113, 123, 124, 128, η πορφύρα, FM 23:3, 6, 8, 10 και άλλες παραλλαγές που δεν ταυτίζονται. Τα κοσμήματα αυτά χρησιμοποιούνται σε πολλών τύπων αγγεία και σε μερικές περιπτώσεις κατά τρόπο πρωτότυπο. Επίσης, απαντούν δικτυωτό, FM 57:2, βαθμιδωτό, FM 70:2, κόσμημα σε σχήμα И, FM 60:1/2, παύλες/φυλλοφόρος ταινία, FM 64:14, 19, 21, τεθλασμένες, οριζόντιες και κατακόρυφες, FM 53:5, 6, 7, 18, 60:2, 61:2, 62:7, πλοχμός, FM 48:15, σπείρες, απλές και με εφαπτόμενες, FM 46:15, 43, 52, 49:2, 17, 22, 25, 26, 51:23, πρώιμων και ύστερων τύπων, κατακόρυφες κυματοειδείς ταινίες με περίγραμμα γραμμών, θέμα που δεν ταυτίζεται μεταξύ των γνωστών, διαγραμμισμένοι ρόμβοι, ο αργοναύτης, FM 22:6, 9, 10, 15, συνεχές κύμα, FM 32:5, 24, τρίγωνα, FM 61:10, κόσμημα σε σχήμα Ո, FM 45:7, μετοπικά θέματα, FM 50:7, 65:9, 75:2, 5, 22, ενωμένα ημικύκλια, FM 42:22, κυματοειδής ταινία, FM 53:5/15, 67, και μερικά ακόμη που δεν ταυτίζονται, δεν απαντούν σε άλλες θέσεις και χρησιμοποιούνται, όπως φαίνεται, αποκλειστικά στην κεραμική του νεκροταφείου αυτού.

Τα ΥΕ ΙΙΙΓπρ. κοσμήματα ανήκουν κυρίως στην παλαιότερη παράδοση, ενάλληλες γωνίες, ενάλληλα τρίγωνα, πλοχμός, φυλλοφόρος ταινία, και μόνο λίγα, ημικυκλικά τόξα με ολόβαφο πυρήνα και δίλοβα ημικύκλια με εξηρημένους λοβούς, FM 43:ο και x, αντιθετικές σπείρες με ενδιάμεσες ενάλληλες γωνίες, FM 51:16, μετοπικό κόσμημα από κατακόρυφες ταινίες με ενδιάμεσο

125. Immerwahr 1971, σ. 156.

126. Berbati, σ. 76. J.H. Grouwel - C.E. Morris, ό.π., σ. 44.

κατακόρυφα τοποθετημένο πλοχμό, FM 75:38, το τριγωνικά διαμορφωμένο βαθμιδωτό, FM 42:22, και ο ημιρόδακας FM 62, αποτελούν νέα θέματα του 12ου αι.

Παράλληλα με τα κοσμήματα αυτά, επισημαίνονται μεταξύ των οστράκων ενδιαφέρουσες εικονιστικές παραστάσεις. Στην Αττική η κατηγορία της κεραμικής αυτής είναι περιορισμένη[127] και από το χώρο της δυτικής ακτής μόνο στο νεκροταφείο της Αλυκής έχει αποκαλυφθεί προχοΐσκη με παράσταση γυναίκας μεταξύ δένδρων[128]. Επιπλέον, σε καμιά από τις θέσεις της Αττικής με ανάλογη κεραμική δε βρίσκουν αντιστοιχία τα θέματα των σκευών της Βάρκιζας τα οποία όμως αποτελούν, αναμφίβολα, τοπικά προϊόντα.

Εικονιστικές παραστάσεις

Μεταξύ του πλήθους των οστράκων, από το δρόμο του θαλ. τ. 1, 1960, αποκαλύφθηκαν αρκετά, κυρίως, από σκύφους και κρατήρες, FS 281 και FS 8-9, διακοσμημένα με εικονιστικές παραστάσεις.

Τα καλύτερης ποιότητας όστρακα ανήκουν σε δύο κρατήρες με παράσταση ταύρων. Στον πρώτο δύο ταύροι προχωρούν, ο ένας πίσω από τον άλλο, προς τα δεξιά, ενώ στο δεύτερο σώζεται, δίπλα στη λαβή, ένας ταύρος, προς τα αριστερά (Σχέδ. 9-10). Στα όστρακα αυτά διατηρούνται τμήματα του σώματος, των ποδιών και της ουράς. Με επάλληλες, οριζόντιες παύλες, τοποθετημένες σε κατακόρυφες ομάδες, απεικονίζεται το δέρμα των ζώων, αντίθετα με τις περισσότερες γνωστές παραστάσεις, στις οποίες η απόδοση αυτή γίνεται με άλλους τρόπους[129]. Η ουρά καταλήγει σε θύσανο, ενώ τα πόδια γράφονται κοντά και στιβαρά[130]. Πρόκειται για τις μόνες μέχρι τώρα γνωστές παραστάσεις ταύρων από την Αττική, οι οποίες, όπως προκύπτει από την κατασκευή των αγγείων και την εκτέλεση της διακόσμησης, φαίνεται ότι αποτελούσαν τοπικές μιμήσεις σύγχρονων, ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β, προτύπων καλύτερης ποιότητας[131].

Αναμφίβολα εγχώριο προϊόν είναι το σκεύος από το οποίο προέρχονται δύο όστρακα με ενδιαφέρουσες, σε απόδοση, παραστάσεις (Σχέδ. 8). Στο ένα απεικονίζεται, πιθανώς, πουλί κατά τρόπο όμως πρωτότυπο χωρίς αντιστοιχία με άλλο ανάλογο θέμα: Η σπείρα που έχει γραφεί παρατηρείται, επίσης, σε απεικονίσεις γρυπών, σφιγγών και δαιμόνων τύπου Taurt[132]. Τα πόδια παριστάνονται, όπως συνήθως, σαν ενάλληλες γωνίες, με εξαίρεση όμως τα τέσσερα δάκτυλα[133]. Το κοινό σημείο αυτής της παράστασης με εκείνη του άλλου οστράκου είναι οι λεπτές τεθλασμένες που διακρίνονται στο εσωτερικό του σώματος. Το δεύτερο πουλί αποδίδεται με ασύμμετρα πλατύ λαιμό[134] και πολύ μικρού μεγέθους κεφάλι, στην άκρη του οποίου γράφεται έντονο το ράμφος[135]. Παρά το ότι τα επί μέρους στοιχεία της παράστασης επισημαίνονται και σε άλλες απεικονίσεις πουλιών, το σύνολο παραμένει μοναδικό.

127. Λίγα δείγματα προέρχονται από την Αθήνα, την Αίγινα, τη Σαλαμίνα, την Αλυκή, την Κοπρέζα και το Βουρβάτσι.

128. Σγουρίτσα 1988, ΙΙ, εικ. 55 (ΜΠ 5131, από τον τ. 3 Αλυκής). Vermeule - Karageorghis 1982, σ. 92.

129. Βλ. και βιβλιογραφικό σχολιασμό ομάδας οστράκων 5 δρόμου τ. 1, 1960, ε. Επίσης, Vermeule - Karageorghis 1982, V.42-46, 48, 49, 52, 86, 87, 96, 100, 101, VI.1, 10, 19, IX.23, 26, 30, 31, 33-37, 44, 45, 47- 49. Με παύλες αποδίδεται κυρίως το πτέρωμα των πουλιών, πρβλ. ενδεικτικά Berbati, σ. 41 εικ. 10, σ. 75 εικ. 39, 7, 8 (Μυκήναι), σ. 121 εικ. 85 (ΥΜ ΙΙ, Κατσαμπάς), πίν. 43, 3, βλ. και πίν. 22, 9 (33, 130, από σώμα ζώου). J.H. Grouwel - C.E. Morris, BSA 80 (1985), σ. 91-92 (13), σ. 95, εικ. 4, 13 (ΥΕ ΙΙΙΑ2, εισηγμένο αργολικό), σ. 97.

130. Πρβλ. το πόδι αλόγου, K. Demakopoulou - J.H. Grouwel, BSA 79 (1984), πίν. 7, 2. K. Wardle, BSA 64 (1969), πίν. 62a, 2.

131. Πρβλ. K. Wardle, ό.π.

132. Πρβλ. ενδεικτικά J.L. Crowley, The Aegean and the East, Jonsered 1989, εικ. 17, 18, 22, 42, 114, 115, 116, 123, 124, 125 (γρύπας), 55, 103, 104 (σφίγγα), 108, 1162 (Δαίμων).

133. Η απόδοση αυτή είναι σπανιότατη, πρβλ. Tiryns V, σ. 92 εικ. 3 (ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ).

134. Ανάλογη απόδοση λαιμού δεν μου είναι γνωστή, πρβλ. FLMV, πίν. XXXV, 360 (Μυκήναι, ΥΕ ΙΙΙΓμεσ.).

135. Ό.π.

Κεφάλι πουλιού και τμήμα του λαιμού του παριστάνεται σε άλλο όστρακο από τον ίδιο χώρο (Σχέδ. 7: γ). Η απόδοση είναι συνοπτική και περιορίζεται στο περίγραμμα[136]. Η παράσταση του ράμφους με δύο γραμμές επίσης είναι κοινή. Αντίθετα, οι δύο κεραίες στο πίσω μέρος του κεφαλιού, που θα απέδιδαν, πιθανώς, λοφίο, δεν παρατηρούνται σε παραστάσεις πτηνών[137].

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει όστρακο με πιθανή απεικόνιση πλοίου (Σχέδ. 7: δ). Τα μέρη που σώζονται είναι ελάχιστα, τμήμα του κάτω μέρους του πλοίου και τα σκοινιά που συνδέονται με το κεντρικό ιστίο, εμφανίζονται όμως όμοια στην παράσταση του γνωστού πλοίου της ΥΕ ΙΙΙΓμεσ. πυξίδας από το θολ. τ. 1 της Τραγάνας[138]. Η απόδοση του κάτω μέρους του πλοίου με πυκνή, κατακόρυφη διαγράμμιση είναι συχνή, απαντά σε διάφορες περιόδους[139] και, πιθανώς, προέρχεται από τη σχηματική απεικόνιση των κουπιών[140].

Τρεις επάλληλες, έντονα καμπυλόγραμμες ταινίες, που μπορεί να χαρακτηριστούν ως πλόκαμοι, γράφονται σε όστρακο από αδιάγνωστου σχήματος αγγείο (Σχέδ. 11: γ). ΥΕ ΙΙΙΑ2 και ΥΕ ΙΙΙΒ παραστάσεις πολυπόδων είναι γνωστές στην Αττική, σε ποικίλων σχημάτων αγγεία[141].

Οι ακανθωτές προεξοχές που διακρίνονται σε δύο όστρακα, από αδιάγνωστου, επίσης, σχήματος αγγείο (Σχέδ. 11: α), πιθανώς προέρχονται από ακανθόχοιρο[142], αλλά είναι εξίσου δυνατό να αποτελούν τελείωμα κόμης, σύμφωνα με άλλες γνωστές παραστάσεις[143], ή να ανήκουν σε άλλες συνθέσεις[144].

Σε όστρακο από σκύφο ή κρατήρα παρατηρείται κάτω από την ταινία του χείλους θηλιά (Σχέδ. 11: β), η οποία όμως δεν είναι δυνατό να ερμηνευθεί και να αποδοθεί σε συγκεκριμένη παράσταση[145].

Αδιάγνωστη είναι μία ακόμη παράσταση σε όστρακο από κρατήρα. Κάτω από την πλατιά ταινία του χείλους, με την οποία εφάπτεται, έχει γραφεί ακανόνιστο τετράπλευρο, με καμπύλη την άνω απόληξη και με ομάδες από παράλληλες, οριζόντιες καμπύλες παύλες στο εσωτερικό του (Σχέδ. 11: ζ)[146].

Άγνωστης μορφής παράσταση παρουσιάζουν, επίσης, δύο όστρακα από σκύφο με οξείες γωνίες πυκνά διαγραμμισμένες (Πίν. 17 β: π-ρ) και ένα ακόμη (Πίν. 17 β: ο)[147]. Όμως τα τρία προαναφερθέντα όστρακα δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι σαφώς φέρουν εικονιστική διακόσμηση.

136. Συνήθως σημειώνεται το μάτι, βλ. ομάδα οστράκων 5 δρόμου τ. 1, α. Πρβλ. Vermeule - Karageorghis 1982, IV.36 και V.62, V.71 (πτηνά). Berbati, σ. 43, 271, πίν. 46, 7. Επίσης, Vermeule - Karageorghis 1982, III.6, V.119, VI.36, IX.92, XI.136, XII.1.

137. Αντίθετα, οι κεραίες αυτές απαντούν σε άλλα είδη ζώων, πρβλ. Berbati, σ. 33 αριθ. 126, πίν. 22, 5 (λαγός), σ. 37 αριθ. 190, πίν. 34, 2 (ελάφι ή αίγα).

138. Sakellarakis 1992, σ. 115, 255. Κάτω από τη διαγράμμιση το τμήμα του πλοίου αποδίδεται διαφορετικά. Επίσης, Γ.Σ. Κορρές, Νέαι παρατηρήσεις επί της παραστάσεως πλοίου της ΥΕ ΙΙΙΓ:1/2 πυξίδος εκ Τραγάνας Πύλου, 1st International Symposium on Ship Construction in Antiquity, 1985, σ. 180-184.

139. Βλ. C. Laviosa, ASAtene 47-48 (1969-70), σ. 17 εικ. 8, 9, σ. 24 εικ. 22, σ. 30 εικ. 29. Επίσης, FLMV, πίν. XXXV, 353, όπου ανάλογη διαγράμμιση χρησιμοποιείται ως πλαίσιο της διακόσμησης.

140. Ό.π. Επίσης, πρβλ. P. Forsdyke Johnston, Ship and Boat Models in Ancient Greece, Annapolis 1985, σ. 9, 35 (πλοίο αιγυπτιακό).

141. Πρβλ. Immerwahr 1971, σ. 256, πίν. 62, 451 (κρατήρ), πίν. 67, 426 (κύλιξ). Παντελίδου 1975, σ. 129 (6), πίν. 66γ, κάτω. Περατή, Β, σ. 144 εικ. 22, 300.

142. FM 8:6, Vermeule - Karageorghis 1982, XI.87.

143. Ό.π., XI.45, 57.

144. Ό.π., XI.136. FLMV, πίν. XXXIX, 399b (Μυκήναι). Πρβλ. και O. Broneer, Hesperia VIII (1939), σ. 361, εικ. 36a, c, d, e, f, g.

145. Θα ήταν πιθανό να θεωρηθεί τμήμα απεικόνισης κύλικας, FS 272/3, Vermeule - Karageorghis 1982, σ. 228, XII.28, αλλά τα στοιχεία είναι ανεπαρκή για ανάλογη ταύτιση.

146. Πρβλ. O. Broneer, ό.π., εικ. 37d.

147. Πρβλ. Sakellarakis 1992, σ. 48, αριθ. 60 (Ακρόπολη Μυκηνών, ΥΕ ΙΙΙΑ2).

Στην ομάδα αυτή είναι δυνατό να ενταχθεί όστρακο με απλή γραμμική παράσταση φυτού, FM 16:3, 6[148], ενώ φυτό αποδίδεται και στο μη ταυτισμένο αλαβαστροειδές του ΥΕ ΙΙΑ/Β λακκ. τ. 1951.

Τα ψάρια που διακοσμούν τον ώμο του ΥΕ ΙΙΙΓπρ. θηλάστρου δεν ταυτίζονται μεταξύ των θεμάτων του Furumark, αλλά παρουσιάζουν γνωστή από άλλες συνθέσεις απόδοση του σώματος με οριζόντιες κυματοειδείς ταινίες και κροσσωτές απολήξεις στην ουρά[149]. Η παράσταση είναι πρόχειρη. Η διαφορά όμως στην τοποθέτηση των ψαριών από τη μία πλευρά στην άλλη δημιουργεί ποικιλία και ταυτόχρονα εναρμονίζεται με τη θέση της προχοής.

Επικασσιτερωμένη κεραμική

Στην κατηγορία αυτή[150] ανήκουν διάφοροι τύποι αγγείων, που συνήθως επικασσιτερώνονται, όπως οι άβαφοι άωτοι κωνικοί κύαθοι, FS 204, τά λεκανίδια FS 290, 295, οι μόνωτες και δίωτες κύλικες, FS 267, 264[151]. Τα περισσότερα από τα σκεύη αυτά, ιδιαίτερα οι κύαθοι, είναι πρόχειρης κατασκευής[152]. Τα σωζόμενα κατάλοιπα της επικασσιτέρωσης είναι πολλά, διαπιστώνονται στην εσωτερική και στην εξωτερική επιφάνεια, αλλά σε καμιά περίπτωση δε διακρίνονται ίχνη στην κάτω επιφάνεια της βάσης[153].

Εκτός από τους συνήθεις αυτούς τύπους, επικασσιτερώνονται και άλλων σχημάτων αγγεία, τα οποία έφεραν γραπτή διακόσμηση[154]: δύο κύπελλα, FS 226, ένα θήλαστρο, FS 160, μία αρύταινα, FS 236, δύο ολόβαφες κύλικες, FS 263 και 264 και μία FS 258 (;) διακοσμημένη με τρίγωνα. Τα αγγεία αυτά είχαν χρησιμοποιηθεί προηγουμένως στον οικισμό και προκειμένου να τοποθετηθούν στον τάφο ως κτερίσματα επικασσιτερώθηκαν, σε μερικά, πιθανώς, για να καλυφθεί η φθαρμένη διακόσμησή τους.

Η επικασσιτέρωση ασκείται στην περιοχή της Βάρκιζας για μεγάλο χρονικό διάστημα, ακόμη και στην ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο[155].

Ειδώλια

Η κατηγορία των ευρημάτων αυτών δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη ποικιλία τύπων. Τα περισσότερα ειδώλια του νεκροταφείου ανήκουν στον τύπο Φ, με πρώιμα και ύστερα δείγματα, δύο, το ακέφαλο 6092 και το προερχόμενο από τον τ. 1, 1968, αποδίδουν κουροτρόφους, ενώ από τον τ. 3, 1968 προέρχονται δύο τυπικά ΥΕ ΙΙΙΒ ειδώλια τύπου Ψ, από τα οποία ταυτίστηκε το ένα (ΜΠ 4942)[156].

Στην πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΑ2 ανήκει το 6096, με χαμηλό κυλινδρικό στέλεχος και πολλές λεπτές κυματοειδείς ταινίες. Πιθανώς σύγχρονο είναι το 4943, στο οποίο η κόμη αποδίδεται στους κρο-

148. Πρβλ. O. Broneer, ό.π., εικ. 46b, c.

149. Οι απολήξεις αυτές χαρακτηρίζουν κυρίως ΥΕ ΙΙΙΓ αποδόσεις, πρβλ. J.L. Benson, AJA 72 (1968), σ. 105, Tiryns V, σ. 91-92, πίν. 42, 4, ενώ σπάνια χρησιμοποιούνται σε παλαιότερες παραστάσεις, FLMV, πίν. XXXIX, 401a (Μυκήναι).

150. Γενικά για την κατηγορία αυτή, S. Immerwahr, The Use of Tin on Mycenaean Vases, Hesperia 35 (1966), σ. 381-396. Μ. Παντελίδου, Επικασσιτερωμένα αγγεία εξ Αθηνών, ΑΑΑ IV (1971), σ. 433-438. Παντελίδου 1975, σ. 171-174. C. Gillis, Tin in the Aegean Bronze Age, Hydra. Working Papers in Middle Bronze Age Studies 8 (1991), σ. 1-30. Η ίδια, All that Glitters is not Gold. MedMusB 26-27 (1991-92), σ. 24-32. Benzi 1992, A, σ. 6-7.

151. S. Immerwahr, ό.π., σ. 285 εικ. 1.

152. Πρβλ. Παντελίδου 1975, σ. 171.

153. Αντίθετα, ό.π., σ. 173.

154. Ό.π., σ. 173-174. Εκτός από τα αγγεία που αναφέρονται, υπάρχουν αρκετά γραπτά επικασσιτερωμένα όστρακα από αδιάγνωστου, συνήθως, σχήματος αγγεία.

155. Ό.π., σ. 174. Benzi 1992, A, σ. 6-7.

156. Βαβρίτσας 1968, σ. 112.

τάφους με παύλες και στο κανονικού ύψους στέλεχος γράφονται, επίσης, πολλές ταινίες. Τρία ειδώλια, τα 6095, 6093 και 4941, είναι συνήθη ΥΕ ΙΙΙΑ2 σχήματος Φ, ενώ το 6091 ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο. Η διακόσμησή του είναι πρόχειρη και αμελής. Στο άνω τμήμα, πάνω από το στήθος, αποδίδεται δικτυωτό, ενώ κάτω διακρίνονται ακτινωτές ταινίες, λεπτότερες και πλατύτερες, που ξεκινούν από την περιφέρεια. Το κυλινδρικό κατώτερο μέρος και η βάση εμφανίζουν επίσης ασυνήθη διακόσμηση[157].

Από το ειδώλιο της κουροτρόφου 6092 λείπει, μεταξύ άλλων, το άνω τμήμα του βρέφους, που είναι τοποθετημένο κάτω από τον αριστερό μαστό. Παρά τη συνήθη, συνοπτική απόδοση του παιδιού, διαμορφώνεται ελαφρώς πλαστική ταινία που αποδίδει το χέρι του να υψώνεται προς το στήθος της κουροτρόφου, ενώ στην εξωτερική πλευρά του σώματός του με μικρή εγκοπή φαίνεται ότι γίνεται προσπάθεια να αποδοθεί το χέρι της γυναικείας μορφής. Το δεύτερο ειδώλιο έχει φυσιοκρατικότερη απόδοση και πρέπει να θεωρηθεί παλαιότερο, ΥΕ ΙΙΙΑ1/2.

Το ειδώλιο 4942, τύπου Ψ, χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο και ανήκει σε ενδιάμεσο τύπο κανονικού Ψ και ύστερου Ψ,Α[158].

Το εργαστήριο ειδωλοπλαστικής της Βάρκιζας δεν παρουσιάζει μεγάλο αριθμό έργων και τύπων, σύμφωνα με τα υπάρχοντα ευρήματα και συγκρινόμενο με το εργαστήριο της Αλυκής. Υπερισχύουν τα συνήθη τύπου Φ ειδώλια, πρώιμων και ύστερων παραλλαγών, με μόνη απόκλιση στους γενικά ισχύοντες κανόνες το ΥΕ ΙΙΙΒ 6091.

Μετάλλινα

Τρία χάλκινα όπλα, εγχειρίδιο και δύο ξυροί, προήλθαν από το θαλ. τ. 1, 1960, στον οποίο αποκαλύφθηκε, επίσης, μολύβδινο σύρμα σε κομμάτια. Τα αντικείμενα αυτά είναι κοινά και ενδιαφέρον παρουσιάζει μόνον ο δίκοπος ξυρός ΕΜ 13771, που ανήκει σε τύπο που δεν απαντά συχνά[159]. Δυστυχώς, η θέση τους στον τάφο και η ταφή που συνόδευαν δεν είναι γνωστή. Ανάλογο μολύβδινο σύρμα βρέθηκε στον τ. 2, 1968 και μεταξύ των αντικειμένων χωρίς ένδειξη της ανασκαφής 1968. Στον τ. ΙΙ, 1953 και 2, 1968 αποκαλύφθηκε απλό χάλκινο δακτυλίδι, με τη μορφή κρίκου[160], και στους τ. 8, 5, 1960 και 2, 1968 τμήματα από χάλκινη περόνη.

Χάλκινο εγχειρίδιο βρέθηκε, επίσης, στον τ. Ι, 1974.

Κοσμήματα

Τα πολύτιμα αντικείμενα περιλαμβάνουν το επίχρυσο σφραγιστικό δακτυλίδι που έχει δημοσιευθεί από τον καθηγητή Π. Θέμελη[161] και δύο σφραγίδες από ημιπολύτιμη πέτρα, με παράσταση ελαφιού και άλλου δυσδιάγνωστου ζώου από τον τ. 3, 1968, οι οποίες δυστυχώς δεν ταυτίστηκαν[162]. Είναι πιθανό να υπήρχαν και άλλα, ανάλογα αντικείμενα, που αφαιρέθηκαν όμως κατά τους εκάστοτε καθαρισμούς των τάφων.

Στο θαλ. τ. ΙΙ, 1953 βρέθηκαν πολλές ψήφοι, κυρίως από κοινές πέτρες, της γειτονικής ακτής, διάφορων χρωμάτων και σχημάτων, λίγες από ημιπολύτιμες, αχάτη και σάρδιο, αρκετές από υαλόμαζα, κυρίως σφαιρικές, δισκοειδείς και κυλινδρικές[163], δύο σε σχήμα διπλού αργοναύτη και πλόκαμου, μερικές από πηλό και κογχύλια και, τέλος, δύο από φαγεντιανή.

157. French 1971, σ. 142-143.
158. Ό.π., σ. 128, 134. Πρβλ. το νεότερο, Περατή, Β, σ. 266 εικ. 115, 798.
159. Πρβλ. Benzi 1992, Α, σ. 175-176.
160. Πρβλ. Περατή, Β, σ. 271.
161. Βλ. Θέμελης 1974.
162. Βαβρίτσας 1968, σ. 111.
163. Πρβλ. Lewartowski 1987, σ. 129, 24, κυλινδρικές, 25, πιεσμένες σφαιρικές.

Οι ψήφοι από την ανασκαφή του 1960, από τους τ. 1, 7, 8 και 5, είναι κατασκευασμένες κυρίως από υαλόμαζα και μόνο πέντε από στεατίτη σε σχήμα σταγόνας[164]. Οι πρώτες παρουσιάζουν τέσσερις τύπους: το πλακίδιο, τύπο στον οποίο ανήκουν τα περισσότερα δείγματα, με πλατύτερο αστράγαλο στο ένα άκρο και λεπτότερους ενδιάμεσα, που χωρίζουν μεταξύ τους τους πλαστικούς κύκλους/σπείρες που αποτελούν τη βασική διακόσμηση[165], τους οκτάφυλλους ρόδακες, τις απλές σφαιρικές, μεγαλύτερες και μικρότερες, και τον κρίνο, μεμονωμένα.

Τα ανάλογα αντικείμενα από την ανασκαφή του 1968 υπήρξαν περιορισμένα. Ψήφοι, μόνον, από υαλόμαζα, χωρίς ποικιλία τύπων[166], προήλθαν από τους τ. 1 και 2. Στον τ. 2, επίσης, βρέθηκε λίθινο αντικείμενο σε σχήμα ροιάς, που θα αποτελούσε, πιθανώς, περίαπτο[167]. Ψήφοι από φαγεντιανή και υαλόμαζα αποκαλύφθηκαν στον τ. Ι, 1974.

Στην κατηγορία των κοσμημάτων μπορεί να τοποθετηθούν οι οστέινες περόνες, από τους τ. 1, 8, 1960, 2, 1968 και Ι, 1974 όλες ελλιπείς, με επιμελημένη όμως λείανση της επιφάνειάς τους, που ανήκουν σε τύπο κοινό[168]. Από την έρευνα του 1968, χωρίς ένδειξη ειδικότερης προέλευσης προήλθε, επίσης, οστέινη, ραβδόσχημη περόνη. Ο τύπος της απαντά σπάνια. Μία ανάλογη, αργυρή και διακοσμημένη, βρέθηκε στο νεκροταφείο του Μαυροσπήλιου[169].

Τα συνηθέστατα στους μυκηναϊκούς τάφους σφονδύλια απαντούν στη Βάρκιζα, στους τ. ΙΙ, 1953, 1, 3, 6, 1960, 1, 2 και χωρίς ένδειξη 1968, Ι, 1974. Είναι, κυρίως, κωνικά και, μόνο δύο, με στέλεχος, κατασκευασμένα από στεατίτη, διάφορων αποχρώσεων, από το μαύρο μέχρι το φαιό και, μεμονωμένα, ερυθρόφαιο. Σφονδύλια πήλινα βρέθηκαν στον τ. Ι, 1974.

Από τον τ. 1, 1968 προήλθαν εννέα αχιβάδες, αλλά δεν υπάρχουν στοιχεία για την ταφή που συνόδευαν. Μερικές ακόμη και ένα όστρεο, χωρίς ένδειξη, βρέθηκαν στο χώρο[170].

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο σκαραβαίος από τον τ. ΙΙ, 1953, που θα είχε χρησιμοποιηθεί ως φυλακτό[171]. Είναι κατασκευασμένος από φαγεντιανή και έφερε παράσταση καθιστού γρύπα με ανοικτά φτερά, κάτω από τον οποίο υπήρχε το ιερογλυφικό σύμβολο του ελλειψοειδούς δοχείου nwb. Όμοια παράσταση επισημάνθηκε σε σκαραβαίο από το βόθρο της ζώνης ΙΙ του Κιτίου που χρονολογείται όμως στο α΄ μισό της 1ης χιλιετίας, ενώ ανάλογη διαπιστώθηκε σε σκαραβαίο του Ψαμμητίχου Ι[172]. Η απεικόνιση γρύπα ως βασικού θέματος δε συνηθίζεται στους παλαιότερους σκαραβαίους, συνοδεύονται δε, συνήθως, με ιερογλυφική επιγραφή[173]. Σκαραβαίο με παράσταση φτερωτού γρύπα της XXVI δυναστείας αναφέρει ο Pendlebury από την Ελευσίνα[174].

Η χρονολόγηση του αντικειμένου αυτού αποτελεί πρόβλημα, αφού δεν αναφέρεται μεταγενέστερη χρήση του τάφου και δεν προσδιορίζεται η ακριβής θέση εύρεσής του.

164. Πρβλ. ό.π., σ. 120, 25, έξι σφαιρικές ψήφοι από στεατίτη.

165. Πρβλ. ό.π., σ. 127-128, εικ. 5 (18).

166. Σφαιρικές, δισκοειδείς, αμυγδαλόσχημες, αμφικωνικές με οριζόντιες αυλακώσεις και ελάχιστες σε σχήμα πλακιδίου.

167. Πρβλ. Benzi 1992, πίν. 186q, SPL/16. Πιθανώς όμως να πρόκειται για ένα ακόμη σφονδύλι, του οποίου το σύνηθες κωνικό σχήμα έχει διαφοροποιηθεί.

168. Πρβλ. Immerwahr 1971, πίν. 77, XXI-15, III-21. Παντελίδου 1975, σ. 65 (8), πίν. 9δ.

169. Πρόκειται για ΜΜ ΙΙΙ αντικείμενο. E.J. Forsdyke, BSA XXVIII (1926-27), σ. 267 (IXB.2), 285, εικ. 38, 289.

170. Βλ. Περατή, Β, σ. 66-67, 364-366. Immerwahr 1971, σ. 109-110, 205.

171. W. Helck, Die Beziehungen Ägyptens und Vorderasiens zur Ägäis bis ins 7. Jahrhundert v.Chr., Darmstadt 1979, σ. 96.

172. Kition II, σ. 41-42. O. Harrassowitz, Das Lexikon der Ägyptologie V, Wiesbaden 1984, 978, q.

173. F. Matouk, Catalogue du scarabée égyptien, Paris 1976, II, σ. 343 αριθ. 514, 515, 516 (Akhekh).

174. J.P.S. Pendlebury, Aegyptiaca. A Catalogue of Egyptian Objects in the Aegean Area, Cambridge 1930, σ. 80.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι τάφοι που ήλθαν στο φως στην περιοχή της Βάρκιζας/Βάρης αποκαλύπτουν, παρά το γεγονός ότι η έρευνα στο χώρο υπήρξε περιορισμένη και αποσπασματική, αρκετά στοιχεία, που συντελούν στη μερική ανασύνθεση της ιστορίας του οικισμού στον οποίο ανήκαν. Ο χώρος, όπου αναπτύχθηκε, παρουσίαζε ιδιαίτερα πλεονεκτήματα. Η πεδιάδα (Πίν. 56 β), προστατευμένη με λόφους από Δ., Β. και Α., παρείχε τα απαραίτητα γεωργοκτηνοτροφικά προϊόντα, ο κόλπος της Βάρκιζας πρόσφερε ασφαλές αγκυροβόλιο, ενώ τα περάσματα από τον Υμηττό στα Μεσόγεια εξασφάλιζαν την επικοινωνία με τους ακμαίους οικισμούς της περιοχής.

Από τους τάφους, οι θαλ. τ. Ι (1953), 1 και 6 (1960), 1, 2 και 3 (1968), οι δύο της ανασκαφής 1974 και οι λακκοειδείς 2, 3, 4 και 5 (1960) αποκαλύφθηκαν στη βόρεια πλευρά του χαμηλού λόφου Καμίνι, περίπου 1 χλμ. από την ακτή, ενώ στη νοτιοανατολική, ανασκάφηκε ο θαλ. τ. ΙΙ, 1953. Στο ανατολικό τμήμα της πεδιάδας της Βάρκιζας βρέθηκε μόνον ένας, ο ΥΕ ΙΙΑ/Β λακκοειδής (1951). Πρόκειται λοιπόν για νεκροταφείο που αναπτύσσεται, κυρίως, στη βόρεια περιοχή του Καμινιού και περιλαμβάνει τυπικούς θαλαμοειδείς και λακκοειδείς, που χρησιμοποιούνται από το 15ο αι., κυρίως το τέλος του, μέχρι περίπου τα μέσα του 12ου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον τύπο του θαλαμοειδούς τάφου στην Αττική παρουσιάζει η ύπαρξη παραθαλάμων στους τ. Ι και ΙΙ, 1953[175], ενώ μία κόγχη λαξεύεται στο θάλαμο, επίσης, του τ. ΙΙ[176]. Κόγχες επισημαίνονται στο δρόμο των τ. 2 και 3 της ανασκαφής 1968. Οι κατασκευές αυτές χρησιμοποιούνται συχνά στα αττικά νεκροταφεία των μυκηναϊκών χρόνων για ταφές παιδιών και ενηλίκων[177]. Λακκοειδείς τάφοι αναφέρεται ότι είχαν λαξευθεί στο δρόμο και στο θάλαμο του τ. 1, 1960 (τ. 7, 8) και Ι, 1974, αλλά δεν είναι γνωστό, εάν χρησίμευσαν για πρωτογενή ταφή ή ανακομιδή. Για ανακομιδή χρησιμοποιήθηκε ο λάκκος, επίσης, του τ. Ι, 1974.

Για τους λακκοειδείς 2, 3, 4 και 5, 1960 δεν υπάρχουν πληροφορίες σχετικά με την ακριβή μορφή, τον αριθμό, το φύλο και την ηλικία των νεκρών τους. Αντίθετα, ο ΥΕ ΙΙΑ/Β τάφος, 1951, αποτελούσε τυπικό παράδειγμα λακκοειδούς[178], καλυπτόταν με πλακοειδείς πέτρες, που στηρίζονταν σε επιμελώς σχηματισμένο πλαίσιο, και περιείχε ένα νεκρό.

Από το περιεχόμενο του τάφου αυτού, αλλά και από τον περίτεχνα διακοσμημένο ασκό του τ. 2, 1968 προκύπτει ότι η πρώτη σαφής χρήση του χώρου πρέπει να τοποθετηθεί στα μέσα περίπου του 15ου αι.[179]. Η ΥΕ ΙΙΑ/Β περίοδος επισημαίνεται στην Αττική σε λίγες, προς το παρόν, θέσεις, στην Ελευσίνα, στην Αθήνα, στον Άγιο Κοσμά, στη Βραυρώνα, στον Θορικό, στον Μαραθώνα και, με ελάχιστα ευρήματα, στην Αλυκή[180]. Τα σχετικά ευρήματα της Βάρκιζας είναι πολύ λίγα, περιλαμβάνουν όμως χαρακτηριστικά αγγεία, που υποδεικνύουν δύο από τις τάσεις της εποχής στην Αττική: η οπισθότμητη προχοΐσκη και το άωτο αλαβαστροειδές του λακκοειδούς τάφου καθώς και ο ασκός του τ. 2 ανήκαν στην τοπική παραγωγή, που όπως φαίνεται είχε αφομοιώσει τις τάσεις και την τεχνοτροπία των κεντρικών εργαστηρίων, ενώ, παράλληλα, η δίωτη κύλικα με υπερυψωμένες λαβές, FS 270/1, του λακκοειδούς τάφου, αλλά και ο τύπος του τάφου αυτού πιστοποιούν την επιβίωση ισχυρής ΜΕ παράδοσης[181].

175. Πρβλ. Prosymna, I, σ. 245.

176. Πρβλ. Α. Κεραμόπουλλος, ΑΔ 3 (1917), σ. 130, 133-134. Prosymna, I, σ. 52, 245.

177. Περατή, Β, σ. 5.

178. Παντελίδου 1975, σ. 206.

179. Πρβλ. ενδεικτικά Benzi 1975, αριθ. 50, που φέρει προέλευση Βάρη, αλλά θεωρείται ότι ανήκει στην Αλυκή.

180. Benzi 1975, σ. 377 κ.ε.

181. Βλ. Παντελίδου 1975, σ. 206. Η παράδοση αυτή επιβιώνει στην κεραμική της Αττικής μέχρι την ΥΕ ΙΙΙΑ1/2 περίοδο.

Η ΥΕ ΙΙ Αττική, όπως προκύπτει, εμφανίζεται ακόμη επαρχιακή, παρακολουθεί όμως τις εξελίξεις που επιτελούνται στις μεγάλες μυκηναϊκές επικράτειες, κυρίως της Αργολίδας.

Βόρεια και κοντά στο λακκοειδή τάφο ο Θεοχάρης επεσήμανε κατασκευή από λίθους, με πλίνθινη ανωδομή και αψιδοειδές περίγραμμα, την οποία χαρακτήρισε προϊστορική, δεν ανέφερε όμως ευρήματα.

Από το χώρο αυτό, το ανατολικό τμήμα της πεδιάδας, δε βρέθηκε άλλο προϊστορικό στοιχείο. Από την περιοχή όμως των χαμηλών και υψηλότερων λόφων, μεταξύ των οποίων το Καμίνι και η Λαθούριζα, τα κατάλοιπα είναι περισσότερα και υποδεικνύουν την αδιάσπαστη συνέχεια στη χρήση του χώρου. Στο θαλ. τ. ΙΙ, 1953 αποκαλύφθηκαν τα σημαντικότερα και πρωιμότερα ευρήματα, στον τ. 1, 1960 τα περισσότερα, ενώ οι τάφοι της ανασκαφής 1968 παρουσίασαν σαφή δεδομένα για την ευημερία του οικισμού.

Στο λόφο του Καμινιού εντοπίστηκε και σχεδιάστηκε από τον Θεοχάρη, το 1953, η κυκλώπεια κατασκευή που ανέφερε ο Οικονόμου (1940) ως προϊστορική[182]. Η επιβεβαίωση του χαρακτηρισμού αυτού ανήκει στην έρευνα, πρέπει όμως να επισημανθεί η ύπαρξη της ΜΕ/ΥΕ ακρόπολης στο λόφο Κιάφα Θήτη στη βορειοανατολική πλευρά της πεδιάδας της Βάρκιζας, στο δρόμο που οδηγεί στα Μεσόγεια και κοντά στο πλούσιο νεκροταφείο του Βουρβάτσι[183].

Από τα κτερίσματα, κυρίως, του θαλ. τ. ΙΙ, από τον κρητικό κάλαθο, τον αργολικό πιθαμφορίσκο με τους αργοναύτες, τη ραμφόστομη πρόχου, αλλά και από την ολόβαφη, ΜΕ παράδοσης, δίωτη κύλικα, FS 263, ανάλογες των οποίων αποκαλύφθηκαν στους περισσότερους τάφους, πιστοποιείται σαφής η ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ περίοδος. Από τον τάφο αυτό, ιδιαίτερα, συνάγεται ότι στην αρχή του 14ου αι. ο οικισμός είχε τη δυνατότητα εισαγωγής προϊόντων υψηλής ποιότητας, είχε ήδη αναπτύξει σχέσεις με τις υπάρχουσες εγκαταστάσεις της Αττικής, αλλά και με περιοχές περισσότερο απομακρυσμένες και συμμετείχε στις ευρύτερες κινήσεις της εποχής. Η πρόσβαση στα αντικείμενα αυτά, ιδιαίτερα στον κρητικό κάλαθο, είναι πιθανό να ήταν άμεση, δεδομένης της πλεονεκτικής θέσης του κόλπου της Βάρκιζας στην από Ν. προς Β. ναυτική πορεία, μπορεί όμως και έμμεση, μέσω των Αθηνών ή του Θορικού που κατά την περίοδο αυτή διανύουν φάση ακμής[184], με ποικίλες επαφές και σχέσεις, όπως διαπιστώνεται από τα αργολικά και ανατολικής προέλευσης προϊόντα που εναποτίθενται στους τάφους τους.

Από τους περισσότερους τάφους, προέρχονται τα στοιχεία της ομαλής συνέχειας. Τα ΥΕ ΙΙΙΑ1 και ΥΕ ΙΙΙΑ1/2 ευρήματα δεν είναι πολλά, αποτελούν όμως ενδεικτικά δεδομένα. Εισηγμένα προϊόντα φαίνεται ότι παύουν πλέον να υπάρχουν και αντικαθίστανται με τοπικές μιμήσεις, που σε μερικές περιπτώσεις είναι πολύ καλής ποιότητας. Η κατάκοσμη ραμφόστομη πρόχους του θαλ. τ. 1, 1960 αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα των τάσεων που επικρατούν στο εργαστήριο της περιοχής. Ο κεραμέας κατασκευάζει έναν ήδη γνωστό τύπο, τον διακοσμεί με τους τυπικούς για το σχήμα αργοναύτες, αλλά για να ποικίλλει τη μονοτονία της επανάληψης του θέματος, διαφοροποιεί τα τρία βασικά κοσμήματα και προσθέτει πλήθος παραπληρωματικών[185]. Η εκτέλεση της διακόσμησης είναι άψογη, η υπερβολική όμως πυκνότητα των διακοσμητικών θεμάτων προδίδει, εκτός άλλων, την ντόπια προέλευση του έργου.

182. O. Walter, AA 1940, σ. 178. Επίσης, Γ.Κ. Γαρδίκας, ΠΑΕ 1920, σ. 40-41, 42.

183. H. Lauter, Die Protomykenische Burg auf Kiapha Thiti in Attika, στο R. Laffineur (εκδ.), Transition. Le monde égéen du Bronze Moyen au Bronze Récent, Aegaeum 3, Liège 1989, σ. 145-149. Dietmar Hagel, The Fortifications of the Late Bronze Age Kiapha Thiti, Attike, Fortificationes Antiquae edidetunt: Symphorien Van de Maele and J.M. Fossey Gieben, Amsterdam 1992, σ. 45-50. Επίσης, βλ. H. Lauter, Zwei Horos-Inschriften bei Vari. Zu Grenzziehug und Demenlokalisierung in Südost-Attika, AA 92 (1982), σ. 313.

184. Immerwahr 1971, σ. 151. Benzi 1975, σ. 377-378.

185. Schachermeyr 1976, σ. 242-243.

Η εικόνα που προκύπτει, κυρίως, από την κεραμική παρουσιάζει τον οικισμό να διατηρεί σχέσεις με τους γειτονικούς αλλά και πιο μακρινούς αττικούς οικισμούς, το Βουρβάτσι, την Αλυκή, την Κοπρέζα, το Φάληρο, το Πικέρμι, τον Θορικό, τη Βραυρώνα, τη Βελανιδέζα, κ.ά., καθώς και με τα μεγάλα μυκηναϊκά κέντρα, από τα οποία δεν εισάγει πλέον προϊόντα, αλλά παρακολουθεί τις τάσεις και ακολουθεί τα καλλιτεχνικά ρεύματα, που αναπτύσσονται εκεί.

Όμοια τακτική διαπιστώνεται καθ' όλη τη διάρκεια του 14ου αι. Η εξέλιξη του οικισμού συνεχίζεται. Οι επαφές με την υπόλοιπη Αττική, με τα γειτονικά, κυρίως, νησιά, την Αργολίδα και τη Βοιωτία εξακολουθούν. Η ποικιλία που διαπιστώνεται στην τοπική κεραμική και η ευρεία χρήση της επικασσιτέρωσης υποδεικνύουν την ευημερία και την ύπαρξη άρχουσας τάξης στην περιοχή[186]. Στα ξεχωριστά αντικείμενα της περιόδου αυτής ανήκει το χρυσεπένδυτο δακτυλίδι και, πιθανώς, οι δύο σφραγιδόλιθοι του τ. 3, 1968.

Η πρόοδος αυτή συνεχίζεται σε ολόκληρη την επομένη, ΥΕ ΙΙΙ Β, περίοδο. Η ποικιλία των σχημάτων και των τύπων των αγγείων, η παραγωγή ενός τμήματος της εικονιστικής κεραμικής, η συνέχιση της επικασσιτέρωσης των αγγείων μέχρι σχεδόν το τέλος του 13ου αι. πιστοποιούν την αδιάκοπη εξέλιξη, τη συνεχή επαφή με τους υπόλοιπους αττικούς οικισμούς, την Αθήνα, την Αίγινα, τη Σαλαμίνα, πιθανώς, τις Κυκλάδες, τα Δωδεκάνησα και τα αργολικά κέντρα.

Η ευημερία δε φαίνεται να ανακόπτεται κατά την ταραγμένη ΥΕ ΙΙΙΓπρ. περίοδο. Παρά τη χρήση παραδοσιακών, κυρίως, τύπων και κοσμημάτων στην κεραμική, η υιοθέτηση λίγων νέων σχημάτων και μερικών αποκλειστικά ΥΕ ΙΙΙΓπρ. θεμάτων καθώς και η παραγωγή εικονιστικής κεραμικής υποδεικνύουν ότι ο οικισμός βρίσκεται σε επαφή με τα υπάρχοντα νέα και παλαιά κέντρα, την Περατή, τη Σαλαμίνα, την Αθήνα, τις Μυκήνες, την Τίρυνθα, και προσπαθεί να προσαρμοστεί στις συνθήκες της νέας εποχής.

Ο οικισμός της Βάρκιζας φαίνεται να διατηρείται επί μακρότερο χρονικό διάστημα, ενώ οι άλλες γνωστές θέσεις της δυτικής ακτής, ο Άγιος Κοσμάς, η Αλυκή, πιθανώς, το Βουρβάτσι έχουν εγκαταλειφθεί. Από τα υπάρχοντα όμως στοιχεία δεν προκύπτει ότι επιβιώνει πέραν του μέσου του 12ου αι. Η περιοχή εγκαταλείπεται, θα ξανακατοικηθεί στο τέλος της πρωτογεωμετρικής περιόδου και θα ακμάσει πάλι στην αρχαϊκή (Πίν. 56 α) και, κυρίως, στην κλασική εποχή (Πίν. 55 δ)[187].

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

186. Immerwahr 1971, σ. 151. Μ. Παντελίδου, ΑΑΑ IV (1971), σ. 438.

187. Η. Lauter, ό.π., σ. 311-312. Επίσης, Σ. Παπασπυρίδη-Καρούζου, Τα αγγεία εκ του τύμβου Α Αναγυρούντος, Αθήναι 1963.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Alt-Ägina	St. Hiller, Alt-Ägina, IV, 1, Mykenische Keramik, Mainz am Rhein 1975.
Βαβρίτσας 1968	Α. Βαβρίτσας, Ανασκαφή τριών μυκηναϊκών τάφων εις Καμίνι Βαρκίζης, ΑΑΑ Ι (1968), σ. 110-112.
Benzi 1975	M. Benzi, Ceramica Micenea in Attika, Milano 1975.
Benzi 1992	M. Benzi, Rodi e la Civiltà Micenea, Roma 1992 (IncGr XCIV).
Berbati	A. Åkerstrom, Berbati, τ. 2. The Pictorial Pottery, Arlov 1987.
ChT	A.J.B. Wace, Chamber Tombs at Mycenae (Archaeologia LXXXII), Oxford 1932.
Deiras	J. Deshayes, Argos. Les fouilles de la Deiras (Etudes Péloponnesiennes IV), Paris 1966.
Deshayes 1960	J. Deshayes, Les outils de bronze, de l'Indus au Danube (IVe au IIe millénaire), Paris 1960.
Eliot 1962	C.W. Eliot, Coastal Demes of Attika, Toronto 1962.
FLMV	A. Furtwaengler und G. Loeschke, Mykenische Vasen, Berlin 1886.
Forsdyke, Catalogue	E.J. Forsdyke, Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum, I, I, Prehistoric Aegean Pottery, London 1925.
French 1971	E. French, The Development of Mycenaean Terracotta Figurines, BSA 66 (1971), σ. 101-187.
Furumark	A. Furumark, Mycenaean Pottery: Analysis and Classification, Stockholm 1972.
Immerwahr 1971	S. Immerwahr, The Athenian Agora XIII: The Neolithic and Bronze Ages, Princeton 1971.
Keos III	W.W. Cummer and El. Schofield, Keos III. Ayia Irini. House A, Mainz on Rhein 1984.
Keos VII	J.C. Overbeck, Keos VII, Mainz on Rhein 1989.
Kitio	G. Clerc, V. Karageorghis, E. Lagarce, J. Leclant, Fouilles de Kition. II. Objets égyptiens et égyptisants: Scarabées, amulettes en pâte de verre et en faience, vase plastique en faience. Sites I et II, 1959-1975, Nicosia 1976.
Lewartowski 1987	K. Lewartowski, Unpublished Mycenaean Objects from Kalamaki (Attika) in the National Museum at Athens, AM 102 (1987), σ. 115-130.
Mee 1982	C.B. Mee, Rhodes in the Bronze Age, Warminster 1982.
Mountjoy 1981	P.A. Mountjoy, Four Early Mycenaean Wells from the South Slope of the Acropolis at Athens, Miscellanea Graeca 4, Gent 1981.
Mountjoy 1986	P.A. Mountjoy, Mycenaean Decorated Pottery. A Guide to Identification, SIMA LXXIII, Göteborg 1986.
Μυλωνάς, Ελευσίς	Γ. Μυλωνάς, Το Δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνος, Αθήναι 1975. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αριθ. 81.
Παντελίδου 1975	Μ. Παντελίδου, Αι προϊστορικαί Αθήναι, Αθήναι 1975.
Papadopoulos 1978	T.J. Papadopoulos, Mycenaean Achaea, SIMA LV, Göteborg 1979.
Περατή	Σπ. Ιακωβίδης, Περατή. Το νεκροταφείον, Αθήναι 1969-1970. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αριθ. 67.
Prosymna	C. Blegen, Prosymna, The Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum, Cambridge, Mass. 1937.
Sakellarakis 1992	J.A. Sakellarakis, The Mycenaean Pictorial Style in the National Archaeological Museum of Athens, Athens 1992.
Σακελλαρίου 1982	Α. Ξενάκη-Σακελλαρίου, Οι θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνών. Ανασκ. Χρ. Τσούντα, Paris 1985.
Schachermeyr 1976	F. Schachermeyr, Die Ägäische Frühzeit. 2. Band. Die Mykenische Zeit und die Gesittung von Thera, Wien 1976.
Σγουρίτσα 1988	Το μυκηναϊκό νεκροταφείο Αλυκής Βούλας, Αθήνα 1988 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).
Stubbings 1947	F. Stubbings, The Mycenaean Pottery of Attika, BSA 42 (1947), σ. 1-75.
Theochari 1960	M. Theochari, A Knossian Vase from Attika, Antiquity 34 (1960), σ. 266-269.
Vermeule - Karageorghis 1982	E. Vermeule and V. Karageorghis, Mycenaean Pictorial Vase Painting, Cambridge, Massachusetts and London 1982.

Ν. Π.-Σ.

Summary

THE MYCENAEAN CEMETERY AT VARKIZA/VARI

The excavations in the area of the Mycenaean tombs at Varkiza/Vari have been carried out at different sites and in different periods and the nature of the investigation has been fragmentary.

In 1951, D.R. Theocharis, then an epimelitis, excavated a typical LH II pit grave in the east part of the plain of Varkiza, 400 m to the east of the main road from Varkiza to Vari, and about 900 m from the coast; in it, he found a body and three LH IIA/B vases. To the north of the tomb, he also noted the foundations of a prehistoric building with an apsidal plan, about which we have no further information.

In 1953 he investigated two chamber tombs, one of which (t. II) yielded some important finds, to the west (t. I) and southwest (t. II) of the previous grave, at Lathouriza and Kamini respectively. Both tombs had a side-chamber and an additional niche had been carved in the main chamber of t. II; this niche was unplundered and contained, amongst other things, the famous Varkiza Cretan kalathos/rhyton. According to the existing evidence, t. II continued in use from the end of the 15th (LH IIB/IIIA) to the 13th (LH III1/2) centuries BC.

At this same time, Theocharis located a Cyclopean structure on the Kamini hill; this had already been referred to as a prehistoric structure by G. Oikonomou, but confirmation of this remains a matter for further investigation.

In 1960, I. Kondis, the Ephor, and V. Petrakos, who was epimelitis at the time, discovered two chamber tombs (t. 1 and 6) and six pit graves (t. 2, 3, 4, 5, 7 and 8) in the area of the Kamini hill; two of the latter had been dug into the chamber and dromos of chamber tomb 1. Only the two chamber tombs were excavated, because the others had been destroyed by mechanical ploughing. T. 1 was the larger of the two and contained a large number of vases and sherds, including some with interesting decoration, some Φ-type figurines, bronze and lead objects, glasspaste beads, bone pins and steatite loomweights. The earliest finds in this group of tombs belong to the beginning of the 14th century BC (LH IIIA) and the latest to the 12th century (early LH IIIC).

In 1968, A. Vavritsas excavated three more chamber tombs (t. 1, 2, 3) in the same area. Some very important finds came from these tombs, mainly vases, including a large number that were tin-plated, dating from LH IIA/B (askos NM 4922, t. 2-4) to early middle LH IIIC, attesting to the continuity of settlement in the area after the middle of the 12th century BC.

Finally, in 1974, two more chamber tombs were discovered in this same area (t. I and II). The most important object discovered, in a pit in t. I, was a gilded finger-ring of the LH IIIA2 period bearing a scene of a horse and a male figure.

Of the existing evidence, the grave offerings from pit grave 1951 and the exquisitely decorated askos from t. 2, 1968 belong to the LH IIA/B period and are evidence for settlement in the area from the middle of the 15th century BC. Although the finds are few in number, they exhibit two of the trends found in Attica at this period: the local production, which had assimilated the styles of the main workshops, and the survival of the MH tradition.

Most of the finds came from the west part of Varkiza, from the area of the Kamini hill. The LH IIB/IIIA period is clearly attested by the grave offerings, particularly those in t. II, 1953: a Cretan kalathos, an Argive pithoid amphoriskos decorated with nautiluses, a beaked jug, also deco-

rated with nautiluses, and the solidly painted, two-handled kylix in the MH tradition FS 263: finds similar to these have been discovered in most of the tombs. It may be concluded from t. II in particular that at the beginning of the 14th century the settlement there was able to import high quality goods and participated in the broader population movements of the period. Their access to these products, especially to the Cretan kalathos, was probably direct, given the privileged position of the gulf of Varkiza on the north-south sea-route.

Most of the tombs furnish evidence for a smooth continuity. The LH IIIA1 and LH IIIA1/2 finds are not many in number but are indicative evidence. Imported products seem to have dwindled in number and were replaced by local imitations, in most cases of very good quality, such as the richly decorated beaked jug from chamber tomb t. 1, 1960. The picture that emerges, mainly from the pottery, is of Varkiza enjoying relations with both neighbouring and distant settlements in Attica, at Vourvatsi, Kopreza, Pikermi, Thorikos, Vravrona, Velanideza, Alyki, Phaleron etc, as well as with the major Mycenaean centres.

The same picture emerges during the 14th century. The settlement continued to grow, and enjoyed contacts with the rest of Attica, the islands, mainly those close by, the Argolid, and Boeotia. The variety observable in the local pottery production and the wide use of tin-plated pottery suggest prosperity and the existence of a ruling class. Individual objects of this period include a gilded finger-ring from chamber tomb 1, 1974 and, probably, the two sealstones from tomb 3, 1968.

The settlement continued to flourish throughout the whole of the following LH IIIB period. The variety of pottery shapes and decorative motifs, the production of some of the painted pottery and the continued production of tin-plated pottery down to almost the end of the 13th century BC attest to uninterrupted evolution and continuous contact with the rest of Attica and with Athens, Aegina, Salamis, the centres of the Argolid and, probably, the Cyclades and the Dodecanese.

This prosperity does not seem to have been interrupted during the troubled early LH IIIC period. Despite the use of mainly traditional types and motifs in the pottery, the adoption of a few new shapes and a number of exclusively LH IIIC motifs and the production of painted pottery indicate that the settlement was still in contact with the new and old centres at Perati, Salamis, Athens, Tiryns and Mycenae and was endeavouring to adjust to the conditions of the new age.

The settlement at Varkiza seems to have continued in existence for a longer period than the other known settlements on the west coast of Attica, Ayios Kosmas, Alyki and probably Vourvatsi. The existing evidence, however, does not confirm its existence beyond the middle of the 12th century BC. The site was abandoned, but was reoccupied at the end of the Protogeometric period, and flourished again in the Archaic and Classical periods.

N. POLYCHRONAKOU-SGOURITSA

ΤΑ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΜΒΡΑΚΙΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΑΠΑΡΑΔΕΚΤΑ ΜΙΑΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ

Στο περιοδικό Ηορος, τεύχος 8-9 (1990-1991) που κυκλοφόρησε πρόσφατα, ο εκ των συνεκδοτών Α.Π. Ματθαίου (Α.Μ. στο εξής) δημοσίευσε δύο «σημειώματα», ένα κύριο (σ. 271-277) και ένα «προσθετέο» (σ. 303-310), στα οποία αναπτύσσει τις απόψεις του για την ανάγνωση και την ερμηνεία των επιγραμμάτων του πολυανδρίου της Αμβρακίας που δημοσιεύθηκαν στο ΑΔ 41 (1986), Μελέτες, σ. 426-447. Εάν η πρόταση του Α.Μ. είχε περιοριστεί στο επιγραφικό και φιλολογικό μέρος δεν θα υπήρχε ίσως λόγος δευτερολογίας εκ μέρους μας, δεδομένου ότι κάθε πρόταση ή άποψη επιδέχεται κριτική, εφόσον αυτή συμβάλλει στην προώθηση της επιστημονικής έρευνας[1]. Προχώρησε όμως περισσότερο ο Α.Μ. και επεχείρησε «ανασκευή» των ανασκαφικών δεδομένων που αναφέρονται στη δημοσίευση, χωρίς να ζητήσει διευκρινίσεις ή έστω πληροφορίες από τον ανασκαφέα[2] ή την εκδότι των επιγραμμάτων, στους οποίους μάλιστα αποδίδει παραποίηση των ανασκαφικών στοιχείων.

Στη δευτερολογία του ο Α.Μ. περιλαμβάνει δυσνόητη ή μάλλον ακατανόητη μακρά εισαγωγή με αναφορά ονομάτων, χρονολογιών και συζητήσεων, επειδή «οφείλει μια εξήγηση», χωρίς όμως να εξηγεί ο,τιδήποτε. Για τη διαφωνία του ως προς την ανάγνωση και την ερμηνεία του επιγράμματος του πολυανδρίου ενημέρωσε συνοπτικά τη συνυπογράφουσα ο Α.Μ. (όταν ήσαν ήδη γνωστές οι απόψεις του Jean Bousquet[3]), δηλώνοντας μάλιστα ότι προχωρεί στη σύνταξη άρθρου, το κείμενο του οποίου θα της έθετε υπόψη πριν από τη δημοσίευση. Αντί αυτού πληροφορηθήκαμε για τα δημοσιεύματα στον Ηορος, στο πρώτο από τα οποία έκπληκτοι διαπιστώσαμε ότι αγνοούνται παντελώς οι απόψεις του J. Bousquet, ενώ το προσθετέο αποτέλεσε ακόμα μεγαλύτερη έκπληξη.

Η επιστημονική δεοντολογία δεν επέτρεψε την επέκταση σε ανασκαφικές λεπτομέρειες κατά τη δημοσίευση των επιγραμμάτων του πολυανδρίου. Όμως, η περιληπτική αναφορά σε ανασκαφικά δεδομένα σαφή, ασφαλή και τεκμηριωμένα δεν επιτρέπεται να ερμηνευθεί ως πρόχειρη και αβασάνιστη απαρίθμηση πλασματικών στοιχείων που «εξυπηρετούν» απόψεις και θέσεις, όπως με τόση ευκολία σπεύδει να υποστηρίξει ο Α.Μ., ελέγχοντας in situ μη ορατά σήμερα ανασκαφικά στοιχεία και παρερμηνεύοντας άλλα[4]. Όπως μάλιστα συνάγεται από την κατηγορηματική κατακλείδα του πρώτου σημειώματος και από τα διαλαμβανόμενα στη δευτερολογία, η ανασκαφική εμπειρία του Α.Μ. είναι τόσο σημαντική και αδιαμφισβήτητη ώστε, βλέποντας απλώς το μνημείο

1. Βλ. και Ι. Ανδρέου, Τα επιγράμματα του πολυανδρίου της Αμβρακίας, ΑΔ 41 (1986), Μελέτες, σ. 432, υποσημ. 21.

2. Ό.π., σ. 425, υποσημ. 1.

3. Υπόψη του J. Bousquet είχαν τεθεί τα επιγράμματα πολύ πριν κατατεθεί η σχετική μελέτη στη Διεύθυνση Δημοσιευμάτων του ΤΑΠΑ. Δεν αποδεχθήκαμε πρόταση του εγνωσμένου κύρους ειδικού για συν-δημοσίευση των επιγραμμάτων στο BCH, επειδή η ερμηνεία του αγνοούσε τα συνευρήματα και τα ανασκαφικά δεδομένα.

4. Ο «έλεγχος» μάλιστα υπερέβη και τα επιτρεπόμενα από την άδεια μελέτης που παρεχώρησε η ΙΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, άδεια η οποία αφορούσε φυσικά τα δημοσιευμένα επιγράμματα και όχι τα αδημοσίευτα ανασκαφικά και άλλα στοιχεία του διπλανού ταφικού περιβόλου.

στη σημερινή του κατάσταση, αντελήφθη πληρέστατα και σε βάθος όλα τα ανασκαφικά δεδομένα τα οποία οι επί τετραετία −τουλάχιστον− ανασκαφείς και μελετητές του μνημείου ουδόλως αντελήφθησαν ή, εάν αντελήφθησαν, έσπευσαν να παραποιήσουν.

Μετά τα παραπάνω επιβάλλεται κάπως εκτενέστερη περιγραφή μερικών δεδομένων, τα οποία είναι αυτονόητα βέβαια για τους ανασκαφείς-μελετητές και αποδεκτά από τους καλοπροαίρετους αναγνώστες και κριτές της πρώτης δημοσίευσης, πρέπει όμως να αναλυθούν για τους κακόπιστους και κακοπροαίρετους.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΥΑΝΔΡΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΧΩΡΟΥ

Το οικόπεδο Μανάρα της Άρτας, στο οποίο αποκαλύφθηκε η αρχαία λεωφόρος, ο ενεπίγραφος ταφικός περίβολος Α (πολυάνδριο) και τμήματα τεσσάρων ακόμα περιβόλων, ερευνήθηκε επί μακροχρόνιες ανασκαφικές περιόδους από το 1981 έως το 1986. Η έρευνα εξαντλήθηκε στους περιβόλους Α και Β, όχι όμως και στους υπόλοιπους Γ, Δ και Ε, ενώ δεν έχει προς το παρόν ολοκληρωθεί η διαδικασία απαλλοτρίωσης ούτε έχει περατωθεί η μελέτη διαμόρφωσης, προστασίας και ανάδειξης των μνημείων[5]. Η μόνη επέμβαση που έγινε στο χώρο μετά το 1986 αφορά την περίφραξή τους με σιδερένιο κιγκλίδωμα, εργασία που κρίθηκε αναγκαία μετά τη διαπλάτυνση της οδού Κομμένου σε βάρος του ανατολικού τμήματος του ανασκαμμένου χώρου. Είναι φανερό επομένως ότι η σημερινή κατάσταση στο χώρο του πολυανδρίου είναι μεταβατική και όχι αυτή που θα έπρεπε να είναι, για λόγους ανεξάρτητους πάντοτε από τη θέληση των ανασκαφέων και της ΙΒ΄ Εφορείας.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

1. Η έρευνα του πολυανδρίου και των συνεχόμενων ταφικών περιβόλων διενεργήθηκε συστηματικά και συνεχώς από τον ίδιο τον ανασκαφέα και όχι μέσω βοηθών και επιβλεπόντων. Από τα ανασκαφικά δεδομένα ουδεμία «διασάλευση» του πολυανδρίου και του περιβόλου Β προκύπτει, στο δεύτερο μάλιστα βρέθηκαν επάλληλες διαδοχικές ταφές που χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Η «διασάλευση» επομένως που θεωρεί δεδομένη ο Α.Μ. αλλού πρέπει να αναζητηθεί και όχι στα συγκεκριμένα μνημεία.

2. Η ταύτιση του μνημειακού περιβόλου Α με κενοτάφιο-πολυάνδριο είναι αυτονόητο ότι αφορά την ίδρυση και πρώτη χρήση του μνημείου με την οποία συνδέεται και η επιγραφή του. Το γεγονός ότι η συγκεκριμένη πρώτη χρήση έγινε σεβαστή επί δύο τουλάχιστον αιώνες αποδεικνύει τη σημασία του κενοταφίου για την πόλη. Η ταφή του 4ου αι. π.Χ. και η μεταγενέστερη ένθεση οστών δεν ανατρέπουν τη φιλοσοφία της αρχικής χρήσης, αντίθετα μάλιστα επιβεβαιώνουν τη σπουδαιότητα των εκάστοτε ταφών στο πολυάνδριο.

3. Είναι αναμφισβήτητο ότι, μεταξύ του χρόνου ίδρυσης του πολυανδρίου και του ενταφιασμού του 4ου αι. π.Χ., υπήρξε «επέμβαση» στο μνημείο. Η επέμβαση αφορά την ηθελημένη κατάχωση των θραυσμάτων της στήλης των Κορινθίων πίσω ακριβώς από τους δόμους της πρόσοψης του πολυανδρίου. Από τα θραύσματα βρέθηκαν in situ όσα είχαν τοποθετηθεί σε βαθύτερο επίπεδο, όσα όμως ήσαν ψηλότερα, στο ύψος του ενεπίγραφου δόμου, τον ακολούθησαν στην πτώση

5. ΑΔ, ό.π., σ. 445, Επίμετρο.

και βρέθηκαν μαζί μέσα στις επιχώσεις της αρχαίας λεωφόρου. Η συγκεκριμένη επέμβαση-κατάχωση των θραυσμάτων της στήλης συνδυάστηκε από τη συνυπογράφουσα με την απώλεια μερικών ενεπίγραφων λίθων και αποδόθηκε (με πιθανότητα) στην προσπάθεια απάλειψης οποιασδήποτε αναφοράς στους Κυψελίδες μετά την πτώση της τυραννίδος.

4. Η στήλη των Κορινθίων επομένως συνδέεται ασφαλέστατα με το πολυάνδριο από τα ανασκαφικά και επιγραφικά δεδομένα, άρα η σύνδεσή τους δεν αποτελεί επινόημα της φαντασίας μας ούτε προέκυψε από παραποίηση ή έστω παρανόηση στοιχείων. Ο Α.Μ. έχει δίκιο σε ό,τι αφορά το πάχος των σωζόμενων τμημάτων της ίδιας στήλης, το οποίο από παραδρομή δακτυλογραφήθηκε ως 0,13 αντί 0,193 και δεν ελέγχθηκε στις επανειλημμένες διορθώσεις με ευθύνη της συνυπογράφουσας. Οι αριθμοί αυτοί όμως δεν έχουν βαρύνουσα σημασία για δύο λόγους: α) Οι συγκεκριμένες μετρήσεις δεν μπορούν να ταυτιστούν με τις άγνωστες διαστάσεις της βάσης της στήλης, από την οποία λείπει μεγάλο μέρος. Με δεδομένη την ύπαρξη της κορυφής του βαιτύλου στο κατώτερο σωζόμενο τμήμα και με αναλογία μεγεθών μεταξύ κορυφής και συνολικού ύψους βαιτύλου κυμαινόμενη από 1:5 μέχρι 1:9 (εκτίμηση βασισμένη σε απεικονίσεις νομισμάτων και σφραγίδων της Αμβρακίας), πρέπει να υπολογίσουμε πρόσθετο κατώτερο τμήμα στη στήλη ύψους τουλάχιστον 0,80-1,20 μ. β) Αγνοούμε τον ακριβή τρόπο σύνδεσης της στήλης με τον τόρμο του ενεπίγραφου δόμου, ενώ ουδέποτε ισχυριστήκαμε ότι «η στήλη ήταν πακτωμένη» στό λάξευμα. Ο τρόπος μπορούσε να ποικίλλει ανάλογα με τη μορφή της βάσης (π.χ. χωρίς παρένθετη πλίνθο μεταξύ στήλης και δόμου, με πλίνθο απλού σχήματος, με τριμερές βάθρο συνηθισμένο στους βαιτύλους, με απλή προεξοχή της στήλης κτλ.).

5. Ως προς το θέμα της επίστεψης του ενεπίγραφου δόμου, σχετικά με την οποία τόσο κατηγορηματικά, προφανώς «εξ αποκαλύψεως», αποφαίνεται ο Α.Μ. ότι «τμήματα της επιστέψεως δεν βρέθηκαν», περιοριζόμαστε να αναφέρουμε ότι υπάρχουν στοιχεία και στηρίζουν την ύπαρξη κατασκευής που μιμείται απόληξη στέγης.

6. Οι δύο ορθογώνιες βάσεις στηλών που σήμερα βρίσκονται πάνω στη νοτιοδυτική γωνία του πολυανδρίου (και εικονίζονται στην ίδια θέση σε μερικές από τις δημοσιευμένες φωτογραφίες) ανήκουν στον περίβολο Β. Μετακινήθηκαν από την αρχική τους θέση προκειμένου να ερευνηθούν με ασφάλεια και χωρίς κίνδυνο ατυχήματος τάφοι του ίδιου περιβόλου. Η μετακίνηση πραγματοποιήθηκε κατά την τελευταία φάση υποστήριξης των ανασκαφικών εργασιών από αναστηλωτικό συνεργείο[6]. Έκτοτε οι βάσεις παραμένουν στην ίδια θέση, εν αναμονή εφαρμογής της μελέτης διευθέτησης του χώρου από ειδικευμένα συνεργεία.

7. Όπως η στήλη των Κορινθίων βρέθηκε μέσα στο πολυάνδριο, έτσι και οι 64 στήλες 4ου-2ου αι. π.Χ. βρέθηκαν μέσα στον περίβολο Β. Αγνοούμε επομένως ποια παράλογη «λογική» υποχρεώνει τον Α.Μ. αφ' ενός να αποσυνδέει τη στήλη των Κορινθίων από το πολυάνδριο και αφ' ετέρου να συσχετίζει τις στήλες του περιβόλου Β με το πολυάνδριο. Όσο για τις «πλεονάζουσες» στήλες, ο Α.Μ. παρέλειψε να μας ενημερώσει για τους ακριβείς υπολογισμούς του.

8. Μεταξύ των ευρημάτων του κενοταφίου-πολυανδρίου συμπεριλαμβάνονται οστά βοδιών. Παρά την επίμονη ενασχόλησή του με άλλα ανασκαφικά δεδομένα, ο Α.Μ. αποσιωπά εντελώς το συγκεκριμένο εύρημα, προφανώς επειδή αποτελεί την πλέον απτή και πλήρη επιβεβαίωση της ανάγνωσής μας *ΠΥΡΑΙ ΒΩΝ*.

6. Οι δυσκολίες που αναφέρονται εντελώς επιγραμματικά στο Επίμετρο της πρώτης δημοσίευσης των επιγραμμάτων δεν αποτελούν σχήμα λόγου. Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι, εξαιτίας της μικρόψυχης «συνδικαλιστικής» νοοτροπίας εργάτη του αναστηλωτικού συνεργείου, μόνιμου υπαλλήλου της Υπηρεσίας, η Εφορεία στερήθηκε τις υπηρεσίες ενός ανεγνωρισμένου αρχιτεχνίτη αναστήλωσης, η αποχώρηση του οποίου σήμανε και τη διάλυση του αναστηλωτικού συνεργείου.

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ - ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΑ

Η δυνατότητα πολλαπλών αναγνώσεων που προσφέρει ο στίχος 2 του επιγράμματος του πολυανδρίου, το περιεχόμενο του οποίου συνδέεται εννοιολογικά με το «απωλεσθέν» τμήμα, περιορίζεται ουσιαστικά από τα ανασκαφικά δεδομένα τα οποία είναι υπαρκτά και χειροπιαστά και όχι βέβαια υποθετικά ή δυνητικά.

Δεν θα επαναλάβουμε τους συσχετισμούς πού ήδη αναλύθηκαν στην πρώτη δημοσίευση των επιγραμμάτων. Ενδεικτικά μόνον επισημαίνουμε ότι ο Α.Μ., ενώ απορρίπτει αρκετές προτάσεις ανάγνωσης και ερμηνείας ως αμάρτυρες, ο ίδιος χωρίς ενδοιασμούς προτείνει άλλους τύπους, επίσης αμάρτυρους. Κατά την ίδια λογική απορρίπτει ως αμάρτυρη και την πιθανότητα ίδρυσης κοινού μνημείου από δύο πόλεις «προς τιμήν πεσόντων εν πολέμω, το οποίο να έχει ιδρυθεί σε μία από αυτές». Ο Α.Μ. θέλει να αγνοεί ότι οι σχέσεις Αμβρακίας και Κορίνθου δεν περιορίζονται σε ένα μεμονωμένο συμβάν ούτε μόνο στη σχέση αποικίας-μητρόπολης.

Επανερχόμενοι στο επίγραμμα του πολυανδρίου, παρατηρούμε ότι τη δεικτική αντωνυμία *ΤΟΥΣΔΕ* ο Α.Μ. συνδέει μόνο με εκλεκτά έργα τέχνης, όπως ανάγλυφα, γραπτές στήλες ή γλυπτό σύνταγμα, ώστε η λέξη να αντιστοιχεί σε «απεικόνιση». Η απουσία οιουδήποτε σχετικού ευρήματος και η δυσκολία της απεικόνισης πολλών νεκρών δεν πτοεί τον Α.Μ., φαίνεται όμως ότι του είναι αδιανόητη η κατά πολύ απλούστερη λύση του συσχετισμού της αντωνυμίας με τα ονόματα που ήσαν αναγεγραμμένα στη στήλη των Κορινθίων. Ο συσχετισμός αυτός επιβεβαιώνεται πιο κάτω στο ίδιο επίγραμμα (στίχοι 6 και 7), όταν συγκρίνεται το πένθος της «ιμερτής πατρίδος» με τα παθήματα της Αμβρακίας.

Για τη διαφορετική ανάγνωση ορισμένων γραμμάτων παρατηρούμε ότι οι «ασφαλείς» διορθώσεις του Α.Μ. και μάλιστα στα σημεία που η επιφάνεια του λίθου είναι εντελώς απολεπισμένη, εξυπηρετούν απλώς την ερμηνεία του. Ευτυχώς, η τεχνική in punctum επιτρέπει το διαχωρισμό των υπολειμμάτων γραμμάτων από τις απλές κακώσεις του λίθου, αφού η «χάραξη» δεν γίνεται με ευθύγραμμη ξέση των λίθων (όπως εσφαλμένα απεικονίζεται στα σχέδια της δευτερολογίας του Α.Μ.) αλλά με σειρές ενωμένων έγκοιλων κουκίδων.

Τέλος, ως προς τη χρονολόγηση του επιγράμματος του πολυανδρίου από τη μορφή των γραμμάτων, υπενθυμίζεται στον Α.Μ. ότι «τα σχήματα των γραμμάτων δεν ήλλαξαν με νομοθετικές πράξεις και ότι σχετικήν μόνον σημασίαν έχουν δια την χρονολόγησιν των επιγραφών» και ότι «αι επιγραφαί χρονολογούνται κατά προσέγγισιν μεν εκ του σχήματος των γραμμάτων, ακριβώς δε μόνον εκ του περιεχομένου των»[7].

Στην περίπτωση του επιγράμματος της Αμβρακίας τα δύο αναμφισβήτητα δεδομένα, το γεγονός δηλαδή της ίδρυσης του περιβόλου ως κενοταφίου αφ' ενός και η συνύπαρξη της σύγχρονης στήλης των Κορινθίων στο ίδιο μνημείο αφ' ετέρου, είναι απολύτως καθοριστικά για την ερμηνεία του ελεγείου. Ο Α.Μ., προκειμένου να τα απαλείψει και να στηρίξει την άποψή του, αποδόθηκε σε αγώνα ελέγχου υποψιών, μετρήσεων σχετικών και άσχετων, ανακαλύψεων ανύπαρκτων δεδομένων, κατηγοριών για παραχάραξη στοιχείων κτλ. Η όλη μεθόδευσή του επιεικώς χαρακτηρίζεται ως απαράδεκτα αντιεπιστημονική, ο συγκεκριμένος όμως τρόπος αντιμετώπισης του θέματος νομίζουμε ότι αποτελεί την ασφαλέστερη επιβεβαίωση της ορθότητας των απόψεών μας.

Ιανουάριος 1994 *ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ - ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ*

7. Στ.Ν. Κουμανούδης, Το μνημείο των εν Σικελία θανόντων Αθηναίων, ΑΕ 1964, σ. 83.

Summary

THE EPIGRAMS OF AMBRACIA AND AN UNACCEPTABLE INTERPRETATION

Two notes-critiques of the article 'The epigrams from the Ambracian polyandrion' (ΑΔ 41 (1986), Meletai, pp. 426-447) were published in the periodical 'Ορος' vol. 8-9 (1990-1991), pp. 271-277 and 303-310. The author of the notes, A.P. Matthaios did not confine himself to literary observations in justification of the theory he was advancing with regard to the Ambracia elegy – observations that he has every right to set forth: he proceeded to 'reconstruct' the excavation data, which were reported very briefly in the first publication, because they do not support his view.

This 'reconstruction' is attempted in a completely unacceptable fashion (misinterpretation of evidence, the drawing of completely arbitrary conclusions, local 'confirmation of suspicions', accusations that the evidence was forged by the excavators and students of the monument, etc.), with the aim of destroying the excavation data that form the main basis for the interpretation of the elegy proposed in the original article, though these data are in fact well-documented and not susceptible to misinterpretation. For those who have studied the monument, there could be no greater confirmation of their own interpretation than the desperate attempts of A.P. Matthaios to 'reconstruct' the real data in order to support his own views.

ILIAS ANDREOU - IOANNA ANDREOU

ΤΑΦΟΙ ΤΟΥ ΩΡΩΠΟΥ*

Κατά την ανασκαφή τμήματος του δυτικού νεκροταφείου του αρχαίου Ωρωπού[1] αποκαλύφθηκαν δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι και δύο κεραμοσκεπείς τάφοι (τάφοι 26, 27, 38 και 39 κατά την αρίθμηση του ημερολογίου της ανασκαφής) δυτικά από έναν ταφικό περίβολο του 4ου αι. π.Χ. (Σχέδ. 1). Ο προσανατολισμός όλων των τάφων ήταν από ΒΔ. προς ΝΑ. Οι δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι είχαν κοινό ενδιάμεσο τοίχωμα.

ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΣ ΤΑΦΟΣ 27

Ο τάφος[2] (Πίν. 57) βρίσκεται παράλληλα προς την εξωτερική όψη του δυτικού τοίχου του ταφικού περιβόλου, αλλά σε βαθύτερο επίπεδο από τον κατώτερο δόμο της θεμελίωσής του. Για τα τοιχώματά του είχαν χρησιμοποιηθεί αδρά κατεργασμένες πώρινες πλάκες, από δύο για κάθε μακριά πλευρά, μία για τη βόρεια στενή πλευρά και τρεις για τη νότια. Οι τρεις, πώρινες επίσης, καλυπτήριες πλάκες βρέθηκαν σπασμένες, ορισμένες στην αρχική τους θέση πάνω στα τοιχώματα του τάφου και άλλες πεσμένες μέσα σε αυτόν. Το κοινό με τον διπλανό τάφο τοίχωμα είχε συμπληρωθεί στο πάνω μέρος και στο μεγαλύτερο τμήμα του μήκους του με δύο επάλληλες σειρές από ορθογώνιες οπτές πλίνθους. Η προσθήκη αυτή έγινε μετά την καταστροφή των καλυπτηρίων πλακών, για να επιτευχθεί η στήριξη της κάλυψης του παρακειμένου μεταγενεστέρου τάφου.

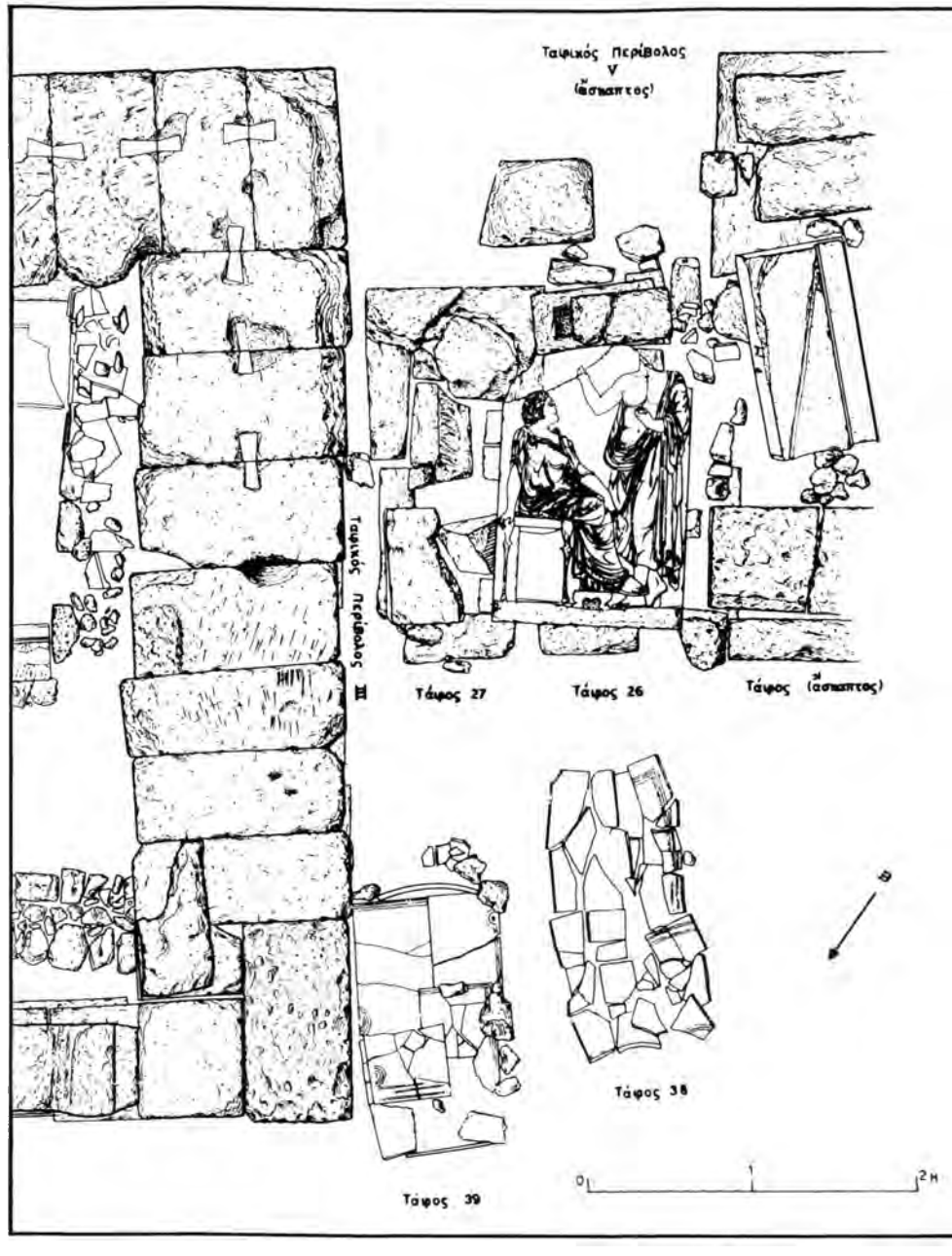
Ο τάφος 27 είχε χρησιμοποιηθεί τουλάχιστον τρεις φορές[3]. Κατά την τελευταία χρήση του τάφου τα οστά των νεκρών από τις προηγούμενες ταφές συγκεντρώθηκαν σε σωρό στο βόρειο στενό άκρο. Ο νεκρός της ύστερης ταφής είχε ενταφιαστεί σε ύπτια θέση, με το κεφάλι προς Ν.

* Για την άδεια δημοσίευσης ευχαριστώ θερμά τον Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Β. Πετράκο. Το κείμενο που ακολουθεί πρωτοπαρουσιάστηκε, σε πολύ πιο συνεπτυγμένη μορφή, το 1990 σε σεμινάριο που οργάνωσε στο Πανεπιστήμιο του Würzburg η καθηγήτρια κ. Heide Froning. Για ορισμένες υποδείξεις ευχαριστώ θερμά τον Έφορο του Badisches Landesmuseum στην Karlsruhe κ. M. Maaf και τον κ. E. Künzl. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στην καθηγήτρια κ. E. Simon για την ενθάρρυνση και διευκόλυνση της μελέτης μου στο Archäologisches Seminar του Πανεπιστημίου του Würzburg, καθώς και στο Ίδρυμα Deutscher Akademischer Austauschdienst για τη χορήγηση μιας τρίμηνης ερευνητικής υποτροφίας, με την υποστήριξη της καθηγήτριας κ. Λ. Μαραγκού. Το Σχέδιο 1 έγινε από τον σχεδιαστή κ. Ν. Καλλιοντζή και το Σχέδιο 2 από τον κ. Α. Μαζαράκη-Αινιάνα. Οι φωτογραφίες των ευρημάτων από τον Ωρωπό οφείλονται στον φωτογράφο κ. Γ. Σαρακίνη. Για την αποστολή φωτογραφιών και την άδεια δημοσίευσής τους ευχαριστώ θερμά τις Διευθύνσεις του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών, του Antikenmuseum του Βερολίνου και των Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek του Μονάχου.

1. Η ανασκαφή έγινε κατά τα έτη 1985 και 1986 στη Σκάλα Ωρωπού και συγκεκριμένα στο βόρειο τμήμα του ιδιαίτερα εκτεταμένου οικοπέδου του Οργανισμού Σχολικών Κτιρίων, στο δυτικό άκρο της κωμόπολης. Συνοπτική έκθεση της ανασκαφής: Μ. Πωλογιώργη, ΑΔ 42 (1987), Χρονικά, σ. 103-107.

2. Διαστ.: μήκ. 1,87, πλ. 0,55, βάθ. 0,63, πάχ. πλακών τοιχωμάτων 0,15-0,26, πάχ. καλυπτηρίων πλακών 0,20 μ.

3. Η επανειλημμένη χρησιμοποίηση των κιβωτιόσχημων τάφων για διαδοχικές ταφές αποτελεί σχεδόν κανόνα στο δυτικό νεκροταφείο του Ωρωπού.

Σχέδ. 1. Δυτικό νεκροταφείο Ωρωπού. Τάφοι δυτικά του ταφικού περιβόλου.

και τα χέρια παράλληλα προς τον κορμό. Τα πόδια ήταν λυγισμένα προς τα δεξιά και οι κνήμες ανάμεσα στα παραμερισμένα οστά. Το κρανίο ήταν σε απόσταση περίπου 0,35 μ. από το νότιο στενό τοίχωμα και δίπλα του βρέθηκε τμήμα από άλλο κρανίο, το οποίο πιθανώς ανήκε σε έναν από τους σκελετούς που παραμερίστηκαν στο αντίθετο άκρο του τάφου. Όλα τα στοιχεία δείχνουν ότι δεν προηγήθηκε της ύστερης ταφής ανακομιδή οστών με τον οφειλόμενο σεβασμό προς

τους νεκρούς των προγενεστέρων ταφών, αλλά μία σχετικά πρόχειρη συγκέντρωση των σκελετών σε ένα μέρος για να εξοικονομηθεί ο απαιτούμενος χώρος για τη νέα ταφή[4].

Στην επίχωση του τάφου και πάνω στο δάπεδό του βρέθηκαν λίγα σιδερένια καρφιά, όλα σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης, προερχόμενα πιθανώς από ξύλινο φορείο. Στο σωρό των παραμερισμένων οστών βρέθηκαν ένας πήλινος λύχνος (ΜΩ 347), τεμάχιο από μικρή μολύβδινη πυξίδα (ΜΩ 348) και ένα φυσικό κοχύλι (πορφύρα). Τα κτερίσματα του νεκρού που ενταφιάστηκε κατά την τελευταία χρήση του τάφου ήταν μία πήλινη λάγυνος (ΜΩ 344), κοντά στον αριστερό μηρό, και δύο πήλινα μυροδοχεία (ΜΩ 345 και 346), δίπλα στον δεξιό βραχίονα.

Κτερίσματα από προγενέστερη ταφή

1. ΜΩ 347. Μονόμυξος λύχνος (Πίν. 58 α).

Ύψ. 0,027, διάμ. 0,06, μήκ. μαζί με τη λαβή 0,10 μ. Συγκολλημένος στη λαβή. Πηλός ανοικτός καστανός, γάνωμα μελανό, θαμπό, απολεπισμένο σε μεγάλο βαθμό. Λαβή οριζόντια, ταινιόσχημη. Βάση υποτυπώδης, ελαφρότατα κοίλη. Η πάνω επιφάνεια κλίνει προς την οπή πλήρωσης. Ο μυκτήρας είναι βραχύς με επίπεδη την επάνω επιφάνεια. Στην οπή για το φυτίλι υπάρχουν ίχνη από καύση.

Πρβλ. Ph. Bruneau, Exploration archéologique de Délos, XXVI, Les lampes, 1965, σ. 21, αριθ. 31, πίν. 1 και Α (β΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.).

2. ΜΩ 348. Τεμάχιο από το κατώτερο τμήμα του σώματος μολύβδινης κυλινδρικής πυξίδας. Διάμ. 0,054 μ.

Για μολύβδινες πυξίδες, βλ. Τάφοι Βεροίας, σ. 39, αριθ. Μ 922-Μ 924, πίν. 14, σ. 71, αριθ. Μ 961, σ. 178 με σημ. 25. Αν. Χρυσοστόμου, Μακεδονικά 23 (1983), σ. 216 κ.ε., αριθ. 1-3, εικ. 16, όπου και άλλα παραδείγματα. McFadden, σ. 469, αριθ. 12, πίν. XXXVII. Μικρή, μολύβδινη κυλινδρική πυξίδα (ΜΩ 362) βρέθηκε και σε ταφή του 1ου αι. μ.Χ. στον τάφο 24 του δυτικού νεκροταφείου του Ωρωπού. Μικρές αργυρές πυξίδες έχουν βρεθεί σε ελληνιστικό τάφο στην Πάτρα: Ι.Α. Παπαποστόλου, ΑΔ 33 (1978), Μελέτες, σ. 369 κ.ε., αριθ. 15α-β, Πίν. 114γ, όπου και άλλα παραδείγματα.

Κτερίσματα της ύστερης ταφής

1. ΜΩ 344. Λάγυνος (Πίν. 58 β).

Ύψ. 0,175, διάμ. βάσης 0,135, διάμ. χείλους 0,049 μ. Είναι συγκολλημένη στον λαιμό, στο χείλος και στη λαβή. Πηλός ανοικτός καστανός, επίχρισμα λευκό, απολεπισμένο κατά τόπους, βαφή καστανομέλανη έως καστανή-πορτοκαλόχρωμη. Βάση δακτυλιόσχημη. Σώμα πιεσμένο αμφικωνικό με κυρτό το πάνω τμήμα. Λαβή στρεπτή, από τον λαιμό έως τον ώμο. Λαιμός κυλινδρικός διευρυμένος στο χείλος και τη βάση, υψηλός και στενός, καμπύλου περιγράμματος. Χείλος δακτυλιωτό. Η διακόσμηση περιορίζεται σε οριζόντιες ανισοπαχείς ταινίες στο πάνω τμήμα του σώματος, στο σημείο ένωσης με το κάτω τμήμα.

Ως προς το σχήμα, πρβλ. Ο. Vessberg - A. Westholm, The Swedish Cyprus Expedition, IV, 3, The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus, 1956, εικ. 29, 1-2 (δεν υπάρχει απόλυτη ομοιότητα). Α. Γιαννικουρή - Β. Πατσιαδά - Μ. Φιλήμονος, Χρονολογικά προβλήματα γραπτής κεραμεικής από τη Ρόδο, Β΄ Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμεική, Πρακτικά (Ρόδος 22-

4. Ανακομιδή οστών διαπιστώθηκε στον κιβωτιόσχημο τάφο 24 του ίδιου νεκροταφείου. Σε αβαθή λάκκο στο βόρειο στενό άκρο του τάφου είχαν τοποθετηθεί με τάξη το κρανίο του νεκρού και τα υπόλοιπα οστά του σκελετού, καθώς και ένα πήλινο μυροδοχείο.

25 Μαρτίου 1989), Αθήνα 1990, σ. 175 κ.ε., πίν. 90δ (β΄ μισό του 1ου αι. π.Χ.). Ο τύπος δεν είναι απολύτως όμοιος με της λαγύνου από τον Ωρωπό, στην οποία το πάνω τμήμα του σώματος είναι πιο κυρτό, χωρίς την ξηρότητα του περιγράμματος των λαγύνων της Ρόδου, και η βάση του λαιμού διακρίνεται με σαφήνεια από τον ώμο. H. Froning, Katalog der griechischen und italischen Vasen, Museum Folkwang Essen, 1982, σ. 284 κ.ε., αριθ. 126 (120-80 π.Χ.).

2. ΜΩ 345. Ατρακτόσχημο μυροδοχείο (Πίν. 58 γ, αριστερά).

Ύψ. 0,203, διάμ. βάσης 0,024, διάμ. χείλους 0,029 μ. Σώζεται ακέραιο. Πηλός βαθυκάστανος έως τεφρός, επίχρισμα καστανό. Το πόδι είναι υψηλό χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση βάσης, το σώμα στενό ατρακτόσχημο, ο λαιμός υψηλός και το χείλος λοξότμητο. Γενικά, το πλάσιμο είναι πρόχειρο και αμελές. Στενές ταινίες από υπόλευκο χρώμα περιτρέχουν το σώμα και τον λαιμό.

Πρβλ. R. Smetana-Scherrer, Spätklassische und hellenistische Keramik, στο: Alt-Ägina II, 1, 1982, σ. 89, αριθ. 720, πίν. 56 (β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.). Β. Αλλαμανή - Κ. Τζαναβάρη, Πήλινες πυξίδες από τη Βέροια. Χρονολογικές ενδείξεις, Β΄ Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμεική, Πρακτικά (Ρόδος 22-25 Μαρτίου 1989), Αθήνα 1990, σ. 153 και σημ. 21, πίν. 79γ:3 (β΄ τέταρτο και β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.). Τάφοι Βεροίας, σ. 57 και 126, αριθ. Π 1404, πίν. 26, όπου και άλλα παραδείγματα (τύπος μυροδοχείων του β΄ μισού του 2ου και του 1ου αι. π.Χ.).

3. ΜΩ 346. Μυροδοχείο (Πίν. 58 γ, δεξιά).

Ύψ. 0,098 μ. Λείπουν κομμάτια από το χείλος και τη βάση. Πηλός τεφρός, επιφάνεια ομοιόχρωμη. Το πόδι είναι χαμηλό και η μετάβαση στη φουσκωτή κοιλιά γίνεται με μαλακή καμπύλη. Ο λαιμός ευρύνεται ελαφρώς προς τα πάνω. Στενές ταινίες από υπόλευκο χρώμα κοσμούν το σώμα και τον λαιμό.

Πρβλ. Ph. Bruneau, BCH 94 (1970), σ. 461, αριθ. 58.11, εικ. 210 (από τάφο του β΄ μισού του 2ου αι. π.Χ.).

Τα ευρήματα δείχνουν ότι τουλάχιστον μία από τις πρώτες ταφές στον κιβωτιόσχημο τάφο 27 έγινε στο β΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., ενώ η τελευταία ταφή είναι του β΄ μισού του 2ου αι. ή των αρχών του 1ου αι. π.Χ.

ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΣ ΤΑΦΟΣ 26

Τα τοιχώματα του δεύτερου τάφου[5] (Πίν. 57) αποτελούνται από οκτώ αδρά κατεργασμένες πώρινες πλάκες και κατά τόπους από κτιστές οπτές πλίνθους. Ως καλυπτήριες πλάκες είχαν χρησιμοποιηθεί σε β΄ χρήση ένας πώρινος βατήρας[6] με ορθογώνιο τόρμο στην επάνω επιφάνεια για τη στερέωση στήλης και ένα επιτάφιο ανάγλυφο[7] (Σχέδ. 1).

Ο τάφος 26 ήταν γεμάτος με χώμα σχεδόν έως την κάλυψή του. Σχεδόν στην επιφάνεια της επίχωσης και στο βόρειο άκρο του τάφου βρέθηκε ένα χάλκινο εξάρτημα (ΜΩ 423). Μέσα στην επίχωση βρέθηκαν λίγα όστρακα, γυάλινα θραύσματα και τεμάχια από σιδερένια καρφιά. Τα στοιχεία αυτά καθιστούν μάλλον απίθανη την εκδοχή ότι όλο αυτό το χώμα εισχώρησε στον τάφο από τους αρμούς των καλυπτηρίων πλακών με την πάροδο του χρόνου. Δεν αποκλείεται ο τάφος να γεμίστηκε σκόπιμα με χώμα μετά τον ενταφιασμό του νεκρού και πριν από την τοποθέτηση των καλυπτηρίων πλακών. Πλήρωση των τάφων με χώμα δεν συνηθιζόταν στην αρχαιότητα[8],

5. Διαστ.: μήκ. 1,96, πλ. 0,50-0,60, βάθ. 0,60-0,65, πάχ. πλακών τοιχωμάτων 0,15-0,25 μ.

6. Διαστ.: μήκ. 0,75, πλ. 0,35, πάχ. 0,17 μ.

7. M. Polojiorghi, Ein Grabrelief des Reichen Stils aus Oropos, Boreas 13 (1990), σ. 13 κ.ε., πίν. 1-2

8. Kurtz - Boardman, σ. 192.

εξαιρέσεις όμως έχουν διαπιστωθεί σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στην Κόρινθο[9], στο Αιγάλεω[10], στις Αλές στη Βοιωτία[11], αλλά και στο δυτικό νεκροταφείο του Ωρωπού[12].

Ο τάφος 26 είχε χρησιμοποιηθεί σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους. Κατά τη β΄ χρήση του τάφου τα οστά του νεκρού της πρώτης ταφής συγκεντρώθηκαν στο νότιο άκρο. Στον σωρό των οστών βρέθηκαν μία κατεργασμένη λεπίδα οψιανού (ΜΩ 340) και ένα χάλκινο νόμισμα.

Ο νεκρός της ύστερης ταφής είχε ενταφιαστεί σε ύπτια θέση, με το κεφάλι προς Β. και τα χέρια παράλληλα προς τον κορμό. Ο σκελετός είχε διατηρηθεί σε σχετικά καλή κατάσταση εκτός από το κρανίο, το οποίο ήταν αποσαθρωμένο. Εν τούτοις είναι βέβαιο ότι τμήμα κρανίου που βρέθηκε παραπλεύρως ανήκε σε σκελετό από προγενέστερη ταφή. Στο βόρειο επίσης τμήμα του τάφου βρέθηκαν μικρά λεπτά οστά ζώου[13]. Σε όλη την έκταση του τάφου αποκαλύφθηκαν τεμάχια από σιδερένια καρφιά, οξειδωμένα και σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης, τα οποία προέρχονται μάλλον από ξύλινο φορείο παρά από φέρετρο ή σαρκοφάγο[14].

Τα κτερίσματα του νεκρού της ύστερης ταφής ήταν ποικίλα: Έξι γυάλινα αγγεία (ΜΩ 333, 335-339) είχαν τοποθετηθεί κοντά στα άκρα πόδια. Ένα ακόμα γυάλινο αγγείο (ΜΩ 334) βρέθηκε κοντά στο αριστερό χέρι. Ένα ζεύγος χάλκινων στλεγγίδων μαζί με ελλιπώς σωζόμενο σιδερένιο δακτύλιο για την ανάρτησή τους (ΜΩ 453 α-β) και δώδεκα φυσικοί αστράγαλοι (ΜΩ 343) ήταν κοντά στο δεξιό γόνατο. Ένας ημιπολύτιμος λίθος από γρανάτη (ΜΩ 341) και ένα δισκάριο από λεπτό χρυσό έλασμα (ΜΩ 342) βρέθηκαν στην περιοχή του κρανίου.

Κτερίσματα προγενέστερης ταφής

1. ΜΩ 340. Κατεργασμένη λεπίδα οψιανού. Σώζεται ελλιπώς. Σωζ. μήκ. 0,027, πλ. 0,011 μ.

2. Χάλκινο νόμισμα της Χαλκίδας[15].

Βλ. O. Picard, Chalkis et la confédération eubéenne. Etude de numismatique et d'histoire (4e-1er siècle), 1979, πίν. XVII αριθ. 44-48, χρονολογία κοπής γύρω στο 220 π.Χ.(;).

9. C.W. Blegen, H. Palmer, R.S. Young, Corinth XIII, The North Cemetery, 1964, σ. 74 (στην επίχωση κεραμοσκεπών τάφων υπήρχαν μεγάλοι λίθοι και χαλίκια).

10. Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, ΑΔ 34 (1979), Χρονικά, σ. 35 (κεραμοσκεπείς τάφοι 2, 6, 7, 17, 21: στην επίχωσή τους βρέθηκαν θραύσματα αγγείων, ορισμένα από τα οποία συγκολλήθηκαν στο ακέραιο, και άλλα αντικείμενα, όπως π.χ. μία πώρινη κορύνη).

11. H. Goldman, F. Jones, Hesperia 11 (1942), σ. 368 (βαριές καλυπτήριες πλάκες στηρίζονταν επάνω στο χώμα, με το οποίο είχαν γεμιστεί τα ταφικά ορύγματα μετά την εναπόθεση του νεκρού).

12. Για παράδειγμα, ο ρωμαϊκών χρόνων κιβωτιόσχημος τάφος 4 ήταν γεμάτος με χώμα σχεδόν έως τις καλυπτήριες πλάκες. Ακριβώς επάνω στην επίχωση αυτή και περίπου στο μέσον του τάφου βρέθηκε τοποθετημένη πλαγιαστά μία ακέραιη γυάλινη φλάσκα (ΜΩ 252) του 3ου-4ου αι. μ.Χ. Βλ. παρακάτω και τον κεραμοσκεπή τάφο 39.

13. Πιθανώς πρόκειται για προσφορά τροφής. Βλ. Kurtz - Boardman, σ. 215. Πρβλ. και την εύρεση οστών προβάτου σε τάφο των κλασικών χρόνων στον τύμβο Φερών: Β. Αδρύμη-Σισμάνη, ΑΑΑ XVI (1983), σ. 31.

14. Για τη χρησιμοποίηση ξύλινων φορείων στρωμένων με ύφασμα ή δέρμα, βλ. Τάφοι Βεροίας, σ. 174 κ.ε. Για τα φορεία, βλ. και Τσάκος, σ. 416 κ.ε. Η χρησιμοποίηση ξύλινων φορείων διαπιστώθηκε με βάση την εύρεση σιδερένιων καρφιών, τα οποία σε αρκετές περιπτώσεις διέσωζαν και λίγα υπολείμματα ξύλου, σχεδόν σε όλους τους ανασκαμμένους, κιβωτιόσχημους τάφους του δυτικού νεκροταφείου του Ωρωπού. Μάλιστα, η εύρεση σιδερένιων καρφιών κατά χώραν επάνω στο δάπεδο του τάφου 24 επιτρέπει να υπολογιστεί κατά προσέγγιση η απόσταση των σανίδων. Εάν πράγματι οι τάφοι γεμίζονταν με χώμα μετά την εναπόθεση του νεκρού, η χρήση ξύλινου φερέτρου στη μορφή κιβωτίου φυσικά αποκλείεται. Εξέταση δείγματος ξύλου από φορείο από τον τάφο 13 του δυτικού νεκροταφείου του Ωρωπού έγινε από την κ. Ε. Μάγκου στο Χημείο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου σε συνεργασία με την κ. Παρασκευοπούλου του Ινστιτούτου Δασικών Ερευνών, ειδική στην αναγνώριση ξύλων. Η εξέταση έδειξε ότι πρόκειται για ξύλο κωνοφόρου δένδρου (juniperus, με κάποιες αρωματικές ιδιότητες).

15. Η ταύτιση του νομίσματος έγινε από την κ. Η. Τσούρτη-Κούλη στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

Τα στοιχεία για τη χρονολόγηση της πρώτης ταφής στον τάφο 26 είναι ανεπαρκή. Το νόμισμα αποτελεί μόνον έναν terminus post quem. Σε αρκετές περιπτώσεις στο δυτικό νεκροταφείο του Ωρωπού διαπιστώθηκε ότι είχαν χρησιμοποιηθεί ως Χαρώνειοι οβολοί νομίσματα, τα οποία είχαν τεθεί προ πολλού εκτός κυκλοφορίας[16].

Κτερίσματα της ύστερης ταφής

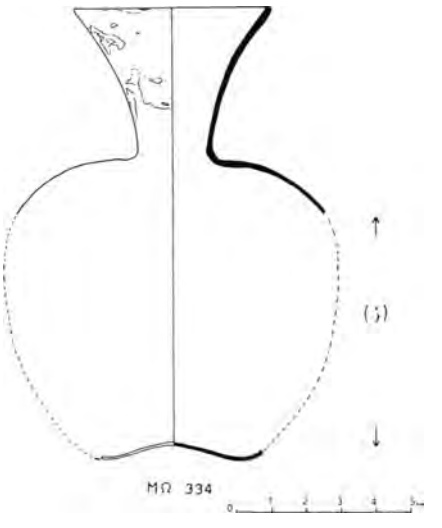
1. ΜΩ 333. Γυάλινη κυλινδρική οινοχόη (Πίν. 58 δ).

Ύψ. περίπου 0,17, διάμ. βάσης 0,103, διάμ. χείλους 0,061, πλ. λαβής 0,038 μ. Είναι συγκολλημένη από πολλά θραύσματα. Σώζονται πολλά ακόμα κομμάτια από το σώμα και τον πυθμένα. Γυαλί λεπτό, παχύτερο στον λαιμό, φυσητό, διαφανές, σχεδόν άχρωμο, με λαδοπράσινη απόχρωση στον λαιμό, στο χείλος και στη λαβή. Εσωτερικά υπάρχει ίζημα κατά τόπους και στη βάση διαπιστώνονται ιριδισμοί. Το σώμα είναι κυλινδρικό, ο ώμος κυρτός, ο λαιμός σχετικά βραχύς με σύσφιγξη στο σημείο ένωσης με τον ώμο, η βάση ελαφρώς κοίλη. Το προεξέχον δακτυλιόσχημο χείλος σχηματίστηκε με αναδίπλωση προς τα έξω και κάτω και ύστερα πάλι προς τα πάνω και προς τα μέσα. Η πάνω επιφάνεια του χείλους έχει λοξή κλίση. Η επικολλημένη λαβή είναι πλατιά, ταινιόσχημη, χωρίς ραβδώσεις και κάμπτεται σε οξεία γωνία.

Isings, σ. 67 κ.ε., τύπος 51a («cylindrical bottle»). Ο τύπος αυτός αγγείων, διαδεδομένος σε όλη τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, εμφανίζεται στο α΄ μισό του 1ου αι. μ.Χ. και συνεχίζεται κατά τον 2ο αι. μ.Χ. Βλ. B. Czurda-Ruth, Die römischen Gläser vom Magdalensberg, 1979, σ. 137 κ.ε. Πρβλ. για την οινοχόη ΜΩ 333: M. Vanderhoeven, Verres romains (Ier-IIIème siècle) des Musées Curtius et du Verre à Liège, 1961, σ. 66 κ.ε., αριθ. 71, πίν. XVI (τέλος 1ου-α΄ μισό 2ου αι. μ.Χ.). Goethert-Polaschek, σ. 200, αριθ. 1232, πίν. 67 (τύπος 118a, 1ος-2ος αι. μ.Χ.), με διαφορετική λαβή και από παχύτερο γυαλί. Roman Glass, σ. 125 κ.ε., πίν. V:23 (τύπος A IIIa).

2. ΜΩ 334. Γυάλινη φλάσκα (Σχέδ. 2).

Ύψ. λαβής 0,043, διάμ. χείλους 0,057 μ. Είναι θραυσμένη σε πολλά κομμάτια, μη συγκολλώμενα. Ακέραιος σώζεται μόνον ο λαιμός με το στόμιο. Γυαλί λεπτό, παχύτερο στον λαιμό, φυσητό, διαφανές, με απαλή γαλαζωπή απόχρωση. Εσωτερικά υπάρχει ίζημα κατά τόπους. Το σώμα είναι σφαιρικό, η βάση ελαφρότατα κοίλη. Ο σχετικά βραχύς λαιμός απολήγει σε ευρύ, χοανοειδές στόμιο με λεπτό στρογγυλευμένο χείλος, το οποίο δεν είναι καλά στιλβωμένο.

Σχέδ. 2.

Isings, σ. 123 κ.ε., τύπος 104b («flask with funnel-mouth», υποτύπος «large funnel, body without base ring»). Με βάση τα χρονολογημένα παραδείγματα θεωρείται ότι οι φλάσκες του τύπου αυτού εμφανίζονται στο β΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ. και γίνονται ιδιαίτερα δημοφιλείς κατά τον 4ο αι. μ.Χ. Ο βραχύς λαιμός με το βαθύ

16. Η συνήθεια αυτή έχει διαπιστωθεί και σε άλλα νεκροταφεία. Βλ. Τσάκος, σ. 415 και σημ. 105 με αναφορά στη Δούρα-Ευρωπό. Ζερβουδάκη, σ. 547 (νόμισμα της Κω των χρόνων 88-50 π.Χ. σε τάφο του 2ου-3ου αι. μ.Χ.).

χοανοειδές στόμιο είναι το κύριο χαρακτηριστικό που τις διακρίνει από τις φλάσκες του τύπου 92 (Isings, σ. 110), οι οποίες έχουν υψηλό και λεπτό λαιμό και μικρό χοανοειδές στόμιο και ανήκουν κυρίως στον 2ο αι. μ.Χ.

Η σχέση των δύο τύπων δεν έχει διερευνηθεί διεξοδικά. Δεν αποκλείεται οι φλάσκες του τύπου 104b να αποτελούν εξέλιξη των φλασκών του τύπου 92. Από την άποψη των συνευρημάτων η χρονολόγηση της φλάσκας ΜΩ 334 στο β΄ μισό του 3ου ή στον 4ο αι. μ.Χ. είναι πολύ υψηλή. Έτσι, αποδεικνύεται ότι οι φλάσκες του τύπου 104b της Isings υπήρχαν ήδη από τον προχωρημένο 2ο αι. μ.Χ.

3. ΜΩ 335. Γυάλινο μυροδοχείο (Πίν. 59 α, δεύτερο).

Ύψ. 0,082, διάμ. βάσης 0,049 μ. Λείπει μικρό τμήμα από τον λαιμό και το χείλος. Είναι συγκολλημένο στον λαιμό. Γυαλί λεπτό, παχύτερο στον λαιμό, φυσητό, διαφανές, με πρασινογάλανη απόχρωση. Εσωτερικά υπάρχει ίζημα κατά τόπους. Το σώμα είναι κωνικό, η βάση ελαφρότατα κοίλη. Ο κυλινδρικός λαιμός, ο οποίος κατέχει σχεδόν το μισό του συνολικού ύψους του αγγείου, είναι συσφιγμένος στη βάση του με εργαλείο κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να σχηματίζονται πτυχές. Το λεπτό χείλος σχηματίστηκε με αναδίπλωση προς τα έξω και ύστερα πάλι προς τα μέσα.

Isings, σ. 42, τύπος 28a («unguentarium», υποτύπος «body one-half of total height»). Τα μυροδοχεία του τύπου αυτού είναι κυρίως του 1ου αι. μ.Χ. Πρβλ. ιδιαίτερα Mackworth Young, σ. 90, τάφος 20, αριθ. 3, πίν. 34.5 (από τάφο στη Σίφνο, στον οποίο βρέθηκαν μεταξύ άλλων ένα δηνάριο του Βεσπασιανού των ετών 70-71 μ.Χ. και ένα δηνάριο του Τίτου του έτους 80 μ.Χ.).

4. ΜΩ 336. Γυάλινο μυροδοχείο (Πίν. 59 α, πρώτο).

Ύψ. 0,15, διάμ. σώματος 0,041, διάμ. χείλους 0,031 μ. Σώζεται ακέραιο. Γυαλί λεπτό, φυσητό, διαφανές, με απαλή πρασινωπή απόχρωση. Εσωτερικά υπάρχει ίζημα κατά τόπους. Στην επιφάνεια διαπιστώνονται ιριδισμοί. Το σώμα έχει σχήμα βολβού και είναι μικρής χωρητικότητας. Στην ελαφρώς κοίλη βάση σώζεται μικρό ίχνος από το σημάδι που άφησε η ράβδος, στην οποία είχε στερεωθεί το αγγείο κατά την τελική του επεξεργασία («pontil mark»). Ο σωληνωτός λαιμός είναι πολύ υψηλός και απολήγει σε μικρό χοανοειδές στόμιο. Το λεπτό χείλος είναι σχηματισμένο με αναδίπλωση προς τα μέσα.

Isings, σ. 97 κ.ε., τύπος 82 A1 («candlestick unguentarium»). Ο τύπος αυτός μυροδοχείων εμφανίζεται από τα τέλη του 1ου αι. μ.Χ. και συνεχίζεται τον 2ο αι. μ.Χ. Πρβλ. Hayes, σ. 126, αριθ. 498, πίν. 32 (από την Κύπρο, 2ος αι. μ.Χ.). Roman Glass, σ. 136 κ.ε., πίν. VIII:15 (τύπος I). Ιφ. Δεκουλάκου, ΑΔ 30 (1975), Χρονικά, σ. 114, Πίν. 63ε δεξιά (από τάφο στην Πάτρα), P.G. Guzzo, NSc 99 (1974), σ. 468, αριθ. 7 (85), εικ. 31, 85.

5. ΜΩ 337. Θραύσματα από γυάλινο μυροδοχείο.

Ύψ. λαιμού 0,064, διάμ. χείλους 0,033 μ. Σώζονται κομμάτια από το σώμα, το μεγαλύτερο τμήμα του λαιμού με το χείλος και τμήμα από τη βάση. Γυαλί κάπως παχύ, φυσητό, διαφανές, με γαλαζωπή απόχρωση. Εσωτερικά υπάρχει ίζημα κατά τόπους. Στην ελαφρώς κοίλη βάση σώζεται το σημάδι από την απομάκρυνση της ράβδου, στην οποία είχε στερεωθεί το αγγείο κατά την τελική επεξεργασία («pontil mark»). Ο κυλινδρικός λαιμός είναι σχετικά υψηλός. Το χείλος σχηματίστηκε με αναδίπλωση προς τα έξω και κάτω και ύστερα πάλι προς τα πάνω.

Isings, σ. 97 κ.ε., τύπος 82 A.

6. ΜΩ 338. Θραύσματα από γυάλινο μυροδοχείο. Σώζονται μικρό τμήμα από τη βάση και το σώμα και τμήμα από τον λαιμό. Γυαλί κάπως παχύ, φυσητό, διαφανές, με απαλή γαλαζοπράσινη απόχρωση και μικρές φυσαλίδες κατά τόπους.

Isings, σ. 97 κ.ε., τύπος 82 A2. Ο τύπος εμφανίζεται στα τέλη του 1ου αι. μ.Χ., αλλά τα περισσότερα παραδείγματα είναι υστερότερα, του 2ου-3ου αι. μ.Χ. Πρόκειται για έναν από τους πιο κοινούς τύπους μυροδοχείων.

7. ΜΩ 339. Γυάλινο μυροδοχείο (Πίν. 59 α, τρίτο και τέταρτο).

Διάμ. βάσης 0,064, διάμ. χείλους 0,034 μ. Είναι θραυσμένο στον λαιμό. Γυαλί λεπτό, φυσητό, διαφανές, με απαλή πρασινωπή απόχρωση και ιριδισμούς στην επιφάνεια. Εσωτερικά υπάρχει ίζημα κατά τόπους. Το χρώμα και η υφή του γυαλιού είναι όμοια με του μυροδοχείου ΜΩ 336. Το σώμα είναι χαμηλό κωνικό και η βάση ελαφρότατα κοίλη με το σημάδι που άφησε η ράβδος, στην οποία είχε προσαρμοστεί το αγγείο κατά τη διάρκεια της τελικής επεξεργασίας («pontil mark»). Ο υψηλός λαιμός είναι συσφιγμένος στη βάση του και απολήγει σε μικρό χοανοειδές στόμιο με στρογγυλευμένο χείλος.

Isings, σ. 97 κ.ε., τύπος 82 Α2. Πρβλ. Ζαφειροπούλου, σ. 6 και 7, τάφος 7, αριθ. 3, πίν. Δζ δεξιά (από τάφο του 2ου αι. μ.Χ. στο Κάλλιο), με παραδείγματα. Hayes, σ. 126, αριθ. 496, πίν. 32 (μέσα (;) 2ου αι. μ.Χ.). Platz-Horster, σ. 67, αριθ. 128 (1ος-2ος αι. μ.Χ.), με παραδείγματα. Ζερβουδάκη, σ. 547 (τάφος 2), Πίν. 556α-β (2ος-3ος αι. μ.Χ.). Roman Glass, σ. 136 κ.ε., πίν. IX:1 (τύπος IV) (2ος-3ος αι. μ.Χ.). Matheson, σ. 63 κ.ε., αριθ. 156-164 (2ος-3ος αι. μ.Χ.).

Τα γυάλινα αγγεία του τάφου 26 υποδηλώνουν ότι η τελευταία ταφή έγινε τον 2ο αι. μ.Χ., γύρω στα μέσα ή και υστερότερα. Αν και τα περισσότερα αγγεία που βρέθηκαν στον τάφο ανήκουν σε τύπους που εμφανίζονται ήδη από τον 1ο αι. μ.Χ., η παρουσία της φλάσκας ΜΩ 334 οδηγεί στην υστερότερη χρονολόγηση του συνόλου. Όλα τα αγγεία είναι κατασκευασμένα με την τεχνική της ελεύθερης φύσησης της ρευστής και ιξώδους μάζας του γυαλιού με τον σωλήνα των υαλουργών και ανήκουν σε κοινούς και διαδεδομένους τύπους[17].

8. ΜΩ 343. Δώδεκα φυσικοί, άτρητοι αστράγαλοι.

Πραγματικοί αστράγαλοι, άλλοτε άτρητοι και άλλοτε διάτρητοι, άλλοτε εντελώς αλείαντοι και άλλοτε ελαφρώς κατεργασμένοι, χρησίμευαν για παιχνίδι, για ζάρια, ως αναθήματα σε ιερά και για μαντεία. Υπάρχουν και απομιμήσεις τους από διάφορα υλικά, είτε πολύτιμα είτε ευτελή. Η εύρεση φυσικών αστραγάλων σε τάφους παιδιών και ενηλίκων, ανδρών και γυναικών, κάποτε και σε πολύ μεγάλες ποσότητες, δεν είναι σπάνια[18].

9. ΜΩ 341. Σταγονόσχημη ψήφος από ημιπολύτιμο λίθο (γρανάτη) βαθυκόκκινου χρώματος.

Σωζ. ύψ. 0,014 μ. Είναι ελλιπής στο ανώτερο άκρο. Η κύρια όψη είναι κυρτή, η πίσω επιφάνεια επίπεδη.

Ο ημιπολύτιμος λίθος, παρόλο που βρέθηκε στην περιοχή του κρανίου της τελευταίας ταφής, μπορεί να προέρχεται από κόσμημα που ανήκε στην πρώτη ταφή και να αποχωρίστηκε από αυτό κατά τη συγκέντρωση των οστών. Είναι εξίσου πιθανόν, όμως, η ψήφος μαζί με το χρυσό δισκά-

17. Στη Σκάλα Ωρωπού δεν έχει εντοπιστεί εργαστήριο υαλουργίας. Η εξέταση των κινητών και μη ευρημάτων στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Β. και Α. Βάρσου, στην ανασκαφή του οποίου συμμετείχε και η υπογράφουσα, έδειξε ότι δεν αποκαλύφθηκαν και υαλουργικές κάμινοι (Α. Δραγώνα-Λατσούδη, ΑΔ 40 (1985), Χρονικά, σ. 70-71), αλλά μόνον κεραμικοί κλίβανοι.

18. Για τη χρήση, την ερμηνεία, τους τόπους εύρεσης και τις απομιμήσεις των αστραγάλων από διάφορα υλικά, βλ. τελευταία Δαβάρας, σ. 199-201 με πλούσια βιβλιογραφία. Ι.Α. Παπαποστόλου, ΑΕ 1983, σ. 19 κ.ε., αριθ. 12, πίν. 11δ-ε (διάτρητος αργυρός αστράγαλος). Ενδεικτική του πάθους για το παιχνίδι με τους αστραγάλους είναι η περίπτωση του νεαρού Λαμπρίσκου που έφερε σε απόγνωση τη μητέρα του, όπως περιγράφεται σε έναν Μιμίαμβο του Ηρώνδα (Διδάσκαλος, 5-8):

ἔκ μευ ταλαίνης τὴν στέγην πεπόρθηκεν
χαλκίνδα παίζων· καὶ γὰρ οὐδ' ἀπαρκεῦσιν
αἱ ἀστραγάλαι, Λαμπρίσκε, συμφορῆς δ' ἤδη
ὁρμᾷ ἐπὶ μεῖζον.

ριο (βλ. αριθ. 10) να είχαν επικολληθεί σε υφασμάτινη ταινία που κοσμούσε τα μαλλιά του νεκρού της ύστερης ταφής.

10. ΜΩ 342. Χρυσό δισκάριο από λεπτό έλασμα (Πίν. 59 β, αριστερά).

Διάμ. 0,021 μ. Η διατήρηση είναι πολύ καλή. Το δισκάριο κοσμεί έκτυπο μετωπικό κεφάλι γοργονείου με δύο φίδια δεμένα κάτω από το πηγούνι. Στην περιφέρεια υπάρχουν έκκρουστες στιγμές. Το πρόσωπο του γοργονείου είναι σχεδόν παιδικό, με ήπια έκφραση, φουσκωτά μάγουλα και πλούσια κόμη χωρίς σχηματοποίηση.

Το κεφάλι του γοργονείου στο δισκάριο ΜΩ 342 παρουσιάζει ομοιότητα με τις παραστάσεις σε ρωμαϊκά γυάλινα αγγεία, κατασκευασμένα με την τεχνική της φύσησης του γυαλιού σε μήτρα, τα οποία κοσμούνται με προσωπεία Μέδουσας, όπως π.χ. σε ένα προσωπείο της Συλλογής Baurat Schiller[19], σε ένα «φλασκάκι για προσκυνητές» της πρώην Συλλογής Sarti στη Ρώμη[20], σε αμφιπρόσωπα αγγεία από περιοχές της ανατολικής Μεσογείου[21]. Μια σύγκριση με τα προσωπεία Μεδουσών σε αγγεία της κατηγορίας terra sigillata θα ήταν επίσης δυνατή[22].

Δισκάρια από λεπτό έλασμα μετάλλου με διάφορες παραστάσεις, μεταξύ των οποίων τα γοργόνεια, δεν είναι σπάνια, χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια πολύ μακρού χρονικού διαστήματος, από τον 4ο αι. π.Χ. έως και τη ρωμαϊκή εποχή, και χρησίμευαν ως κρεμαστά εξαρτήματα σε περιδέραια, για τη διακόσμηση ενδυμάτων και σκευών, ως δανάκες και κτερίσματα σε τάφους[23]. Χρυσά δισκάρια έχουν βρεθεί σε τάφους του 4ου αι. π.Χ. στη Μακεδονία[24]. Από τάφο των πρώιμων ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων προέρχονται χρυσά ελασμάτινα δισκάρια, άλλα με παραστάσεις και άλλα ακόσμητα[25]. Σε θαλαμοειδή τάφο του 2ου αι. μ.Χ. στο Καστέλλι Κισάμου βρέθηκαν τέσσερα χρυσά δισκάρια, από τα οποία δύο είχαν κοπεί σε ρωμαϊκά νομίσματα, ενώ ένας άλλος θαλαμοειδής τάφος του ίδιου νεκροταφείου περιείχε τέσσερα ακόσμητα ελασμάτινα δισκία[26]. Από τάφους των προχωρημένων ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων στην Αντιμάχεια της Κω προέρχονται επίσης χρυσά ελασμάτινα δισκάρια, άλλα με έκτυπες παραστάσεις και άλλα με πολύ απλή διακόσμηση[27]. Στη Συλλογή Π. Κανελλοπούλου υπάρχουν τρία χρυσά δισκάρια με

19. R. Zahn, Sammlung Baurat Schiller, Berlin 1929, σ. 111 κ.ε., αριθ. 362, πίν. 18 (των πρώιμων ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων).

20. A. Kisa, Das Glas im Altertume, III, 1908, εικ. 288 στη σ. 175.

21. Platz-Horster, σ. 48, αριθ. 78 (1ος-2ος αι. μ.Χ.). Matheson, σ. 72, αριθ. 188 (2ος αι. μ.Χ.), όπου και άλλα παραδείγματα.

22. Πρβλ. A.C. Brown, Catalogue of Italian Terra-sigillata in the Ashmolean Museum, 1968, σ. 22, αριθ. 60, πίν. XIV.

23. Βλ. Παπαποστόλου, σ. 295-299 και ιδιαίτερα υποσημ. 104, Πίν. 101α-β, 103, με λεπτομερή ανάλυση του θέματος και πλούσια βιβλιογραφία.

24. Βλ. Αρχαία Μακεδονία (Κατάλογος έκθεσης, 1988), σ. 273, αριθ. 222 (τριάντα χρυσά δισκάρια με έκτυπο το οκτάκτινο αστέρι από τον βασιλικό τάφο του Φιλίππου Β΄ στη Βεργίνα), σ. 280, αριθ. 229 (είκοσι χρυσά δισκάρια με έκτυπο οκτάφυλλο ρόδακα από την Κατερίνη Πιερίας), σ. 370, αριθ. 333α (τρία χρυσά δισκάρια με το μακεδονικό αστέρι και μικρές οπές από την Αιανή).

25. H. Hoffman - V. von Claer, Antiker Gold- und Silberschmuck, Museum für Kunst und Gewerbe Hamburg, 1968, σ. 43 κ.ε., εικ. στη σ. 42.

26. Γ. Τζεδάκις, ΑΔ 33 (1978), Χρονικά, σ. 373 (τάφοι 7 και 8), Πίν. 192δ-ε.

27. Ζερβουδάκη, σ. 545-549, Πίν. 555δ-στ, 557β: Στον τάφο 2, του 2ου-3ου αι. μ.Χ., βρέθηκαν 72 φυλλαράκια και πέντε δισκάρια από χρυσό έλασμα, μεταξύ των οποίων και ένα δισκάριο με κεφάλι γοργονείου. Με βάση τη θέση εύρεσης των χρυσών φύλλων στην περιοχή του κεφαλιού, του στήθους, των χεριών και των ποδιών έχει υποτεθεί ότι τα χρυσά φυλλαράκια θα χρησίμευαν για τη διακόσμηση του ενδύματος. Τα δισκάρια βρέθηκαν κοντά στο κεφάλι και στους ώμους. Στον τάφο 3 βρέθηκαν εκτός από χρυσά φυλλαράκια και δύο χρυσά δισκάρια στην περιοχή του κεφαλιού και στον τάφο 4 φυλλαράκια και ένα δισκάριο. Και οι δύο τάφοι χρονολογούνται γύρω στα μέσα ή στο β΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ. Στον

απεικονίσεις κεφαλιών γοργονείων ύστερης εποχής[28]. Στο δυτικό νεκροταφείο του Ωρωπού βρέθηκαν δύο ακόμα δισκάρια από χρυσό έλασμα[29].

Το χρυσό δισκάριο ΜΩ 342 θα μπορούσε είτε να είχε τοποθετηθεί στον τάφο ως δανάκη είτε να χρησίμευε για τη διακόσμηση υφασμάτινης ταινίας για την κόμη, εφόσον βρέθηκε στην περιοχή του κεφαλιού του νεκρού. Παρόλο που το δισκάριο αυτό δεν είναι εφοδιασμένο με κάποιο μικρό άγκιστρο για στερέωση ούτε φέρει οπές για ράψιμο, θα μπορούσε να είχε επικολληθεί στην ταινία.

11. ΜΩ 453 α-β. Ζεύγος χάλκινων στλεγγίδων με σιδερένιο δακτύλιο ανάρτησης (Πίν. 59 δ-ε).

Συνολ. μήκ. στλεγγίδας 0,205, μήκ. λαβής 0,058, πλ. λαβής 0,017, μέγ. πλ. λεπίδας 0,026 μ. Οι στλεγγίδες σώζονται ακέραιες και σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης, εκτός από ένα βαθύ σχίσιμο στη λεπίδα της μίας από αυτές (ΜΩ 453 β). Ο δακτύλιος, ο οποίος εξαιτίας της οξείδωσης είναι προσκολλημένος στο εσωτερικό των λαβών, σώζεται ελλιπέστατα. Οι δύο στλεγγίδες είναι απολύτως όμοιες. Λαβή και λεπίδα είναι κατασκευασμένες από ενιαίο έλασμα. Η σχεδόν κατ' ορθή γωνία λυγισμένη λεπίδα, η οποία λεπταίνει ελαφρώς προς το άκρο της, έχει ημικυκλική διατομή. Οι μακριές πλευρές της αναδιπλωμένης, κλειστής, ορθογώνιας λαβής είναι κυρτές. Μικρή προεξοχή στο κάτω άκρο της αναδιπλωμένης λαβής θηλυκώνει σε οπή στο στέλεχος της στλεγγίδας. Το άνοιγμα των λαβών είναι πολύ μικρό και στενό για να μπορούν να περάσουν από αυτό τα δάκτυλα του χεριού· πρέπει να χρησίμευε αποκλειστικά για την ανάρτηση των στλεγγίδων από τον πεπλατυσμένο δακτύλιο[30].

Ο τύπος των στλεγγίδων με την έντονα κεκαμμένη λεπίδα και την ιδιαίτερα χαρακτηριστική κλειστή, ορθογώνια λαβή είναι της ρωμαϊκής εποχής[31] Μία χάλκινη στλεγγίδα από τάφο των

τάφο 5, του 3ου-4ου αι. μ.Χ., βρέθηκαν 26 χρυσά φύλλα γύρω από το κρανίο και πάνω σε αυτό ένα χρυσό δισκάριο με έκτυπη γραμμή στην περιφέρεια.

28. R. Laffineur, BCH 104 (1980), σ. 434 κ.ε., αριθ. 134-136, εικ. 150-152.

29. Το πρώτο (ΜΩ 431, διάμ. 0,015 μ.) κοσμείται με έκτυπο φοινικοειδές κόσμημα και στιγμές στην περιφέρεια (Πίν. 59 β, δεξιά). Βρέθηκε πάνω στο κρανίο του νεκρού σε έναν εντελώς κατεστραμμένο κεραμοσκεπή τάφο, ο οποίος δεν περιείχε άλλα κτερίσματα. Όμως και αυτή η ταφή ήταν ύστερων χρόνων, διότι ο σκελετός έκειτο πάνω στις καλυπτήριες πλάκες ενός υστεροελληνιστικού κιβωτιόσχημου τάφου (του τάφου 28). Ας σημειωθεί ότι η διακόσμηση στο δισκάριο αυτό θυμίζει την κυματιστή κόμμωση στην πίσω όψη ενός γυάλινου αγγείου της κατηγορίας των αγγείων, το σώμα των οποίων είναι διαμορφωμένο σε κεφάλι («head flasks»): Matheson, σ. 108 κ.ε., αριθ. 283. Στο δεύτερο δισκάριο (ΜΩ 250 β, διάμ. 0,024 μ.) μοναδική διακόσμηση είναι ένας έκτυπος κύκλος στην περιφέρεια (Πίν. 59 γ). Βρέθηκε μαζί με τέσσερα χρυσά φυλλαράκια (Πίν. 59 γ) σε έναν συλημένο καμαροσκεπή τάφο (τάφος 2) της ύστατης αρχαιότητας.

30. Και για τις στλεγγίδες των κλασικών χρόνων με τη θηλιόσχημη λαβή υπήρχαν δύο τρόποι χρησιμοποίησης: είτε το πέρασμα των δακτύλων μέσα από τη θηλιά είτε το πιάσιμο με το χέρι γύρω από τη λαβή. Βλ. σχετικά D.U. Schilardi, The Thespian Polyandrion (424 B.C.). The Excavations and Finds from a Thespian State Burial, διδ. διατριβή Princeton, 1977, Ann Arbor 1983, σημ. 7 στη σ. 557. Για τη δεύτερη περίπτωση ιδιαίτερα εύγλωττη είναι η παράσταση σε αττική ερυθρόμορφη οινοχόη του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, στην οποία ο αθλητής δεξιά σφίγγει τη στλεγγίδα του στο χέρι με τα δάκτυλα ευκρινέστατα αποδομένα γύρω από τη θηλιόσχημη λαβή: Το πνεύμα και το σώμα, σ. 169 κ.ε., αριθ. 53 με εικ. (Ρ. Προσκυνητοπούλου).

31. Βλ. P. Lisičar, Ziva antica 8 (1958), σ. 323 κ.ε., εικ. 1b και 3a,b,d. Mackworth Young, σ. 86, τάφος 5, αριθ. 22, πίν. 27.1 (από τάφο του 1ου αι. μ.Χ.· απεικονίζεται η μία από τις δύο χάλκινες στλεγγίδες του τάφου). J. Raeder, Priene. Funde aus einer griechischen Stadt (Bilderheft der Staatlichen Museen Preußische Kulturbesitz, Heft 45/46, 1983), σ. 40, αριθ. 120, πίν. 24 = W.-D. Heilmeyer, Antikenmuseum Berlin. Die ausgestellten Werke, 1988, σ. 193, αριθ. 6, εικ. στη σ. 192 (από τάφο της εποχής του Αυγούστου). M. Comstock, C. Vermeule, Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts Boston, 1971, σ. 426, αριθ. 616. Römisches im Antikenmuseum, σ. 179, αριθ. 236 (των αρχών του 3ου αι. μ.Χ.). Münzen und Medaillen A.G. Basel, Sonderliste T, Okt.-Nov. 1981, σ. 24, αριθ. 100 (ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων). Για χάλκινες στλεγγίδες ρωμαϊκών χρόνων με μείγμα μετάλλου μέσα στην κοιλότητα της λαβής, βλ. Δαβάρας, σ. 162.

ρωμαϊκών χρόνων στο Κούριον είναι πανομοιότυπη με τις στλεγγίδες από τον Ωρωπό[32]. Παρόμοιο ζεύγος χάλκινων στλεγγίδων κρεμασμένων σε απλό, ακόσμητο και πεπλατυσμένο δακτύλιο, ομοίως από χαλκό, των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, προέρχεται από τη Μικρά Ασία[33].

Αν και οι στλεγγίδες χρησιμοποιούνταν ήδη από τον 6ο αι. π.Χ.[34], οι μετάλλινοι δακτύλιοι για την ανάρτηση και μεταφορά τους εμφανίζονται πολύ υστερότερα. Κατά την κλασική και την πρώιμη ελληνιστική εποχή οι αθλητές θα μετέφεραν τα όργανα για τον καθαρισμό του σώματος −είτε οι ίδιοι είτε ο μικρός τους δούλος− περασμένα σε ιμάντα από φθαρτό υλικό. Σε ερυθρόμορφες αγγειογραφίες με σκηνές από την παλαίστρα βλέπουμε συχνά τη στλεγγίδα, τον αρύβαλλο για το λάδι και τον σπόγγο να είναι κρεμασμένα στον τοίχο ή να κρατούνται από τον αθλητή[35]. Σε κάποιες από τις παραστάσεις αυτές, όταν η στλεγγίδα απεικονίζεται χωρίς τα υπόλοιπα σύνεργα, φαίνεται να είναι κρεμασμένη στον τοίχο χωρίς ιμάντα[36]. Στα επιτάφια ανάγλυφα των κλασικών χρόνων με παραστάσεις νέων, οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως αθλητές επειδή κρατούν τα σύνεργα για τον καθαρισμό του σώματος μετά την κοπιαστική άσκηση στην παλαίστρα, ο αρύβαλλος για το λάδι φέρεται από τον καρπό του χεριού περασμένος σε ιμάντες, συνήθως δηλωμένους με χρώμα, σπανιότερα αποδομένους και πλαστικά[37]. Η στλεγγίδα, όμως, κατά κανόνα κρατείται απευθείας από τη λαβή[38]. Στην αποσπασματικά σωζόμενη αττική γραπτή στήλη του Λακρατίδου Αρκεσίλεω, του 4ου αι. π.Χ., πιθανότατα έχουμε απεικόνιση στλεγγίδας κρεμασμένης με ιμάντα από δετή ταινία[39]. Σε γραπτή στήλη από τη Χίο, του πρώιμου 3ου αι. π.Χ., η στλεγγίδα μαζί με άλλα σύνεργα κρέμεται από ένα καρφί με προφανώς δερμάτινο ή υφασμάτινο ιμάντα[40]. Σε τάφους των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων έχουν βρεθεί σιδερένιες στλεγγίδες με υπόλοιπα δέρματος ή υφάσματος στη λεπίδα, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις διατηρήθηκε δερμάτινος ιμάντας τυλιγμένος γύρω από τη λαβή[41].

32. O. Vessberg - A. Westholm, The Swedish Cyprus Expedition IV 3, The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus, 1956, σ. 114, αριθ. 1, σ. 177 κ.ε. (τύπος 1), εικ. 33, 11.

33. Antiken aus Rheinischem Privatbesitz, Ausstellung im Rheinischen Landesmuseum, Bonn, vom 9.11.1973 bis 13.1.1974 (1973), σ. 142, αριθ. 216, πίν. 95 (μαζί βρέθηκαν ένα αγγείο για το λάδι και μία αρύταινα).

34. Βλ. D.U. Schilardi, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 550 και σημ. 5 στη σ. 557 με βιβλιογραφία. J. Boardman, Intaglios and Rings, Greek, Etruscan and Eastern, From a Private Collection, 1975, σ. 86, αριθ. 18 (απεικόνιση νέου με στλεγγίδα του ύστερου 6ου αι. π.Χ.).

35. Αλλά και από νέους σε παραστάσεις που φανερώνουν ενασχολήσεις άσχετες με τον αθλητισμό. Βλ. για παράδειγμα την παράσταση στο εσωτερικό μιας αττικής ερυθρόμορφης κύλικας: Sotheby's Antiquities and Islamic Art (New York, Tuesday, June 18, 1991), αριθ. 73.

36. Βλ., για παράδειγμα, Το πνεύμα και το σώμα, σ. 165, αριθ. 49, σ. 166, αριθ. 51, σ. 169, αριθ. 54, σ. 171, αριθ. 57.

37. Στο επιτάφιο ανάγλυφο του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιώς αριθ. ευρ. 431 (A. Conze, Die attischen Grabreliefs II, 1900, αριθ. 721, πίν. 130) ο όρθιος νέος δεξιά κρατάει τη στλεγγίδα από τη λαβή της και τον αρύβαλλο από τον ιμάντα ανάρτησης, ο οποίος αποδίδεται πλαστικά. (Στο σχέδιο του αναγλύφου στον Conze ο ιμάντας δεν διακρίνεται). Στο επιτάφιο ανάγλυφο το λεγόμενο άλλοτε της Λυσιστράτης (C. Blümel, Die klassisch griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin, 1966, σ. 41 κ.ε., αριθ. Κ 35, πίν. 40) ο ώριμος γενειοφόρος άνδρας κρατάει επίσης τη στλεγγίδα από τη λαβή της και τον οξυπύθμενο αμφορίσκο για το λάδι από τους ιμάντες ανάρτησης που αποδίδονται πλαστικά.

38. Υπάρχουν λίγες εξαιρέσεις. Για παράδειγμα στο επιτάφιο ανάγλυφο στον A. Conze, ό.π., αριθ. 630, πίν. 130, η στλεγγίδα μαζί με τον αρύβαλλο κρέμονται από τον καρπό του εφήβου.

39. D. Woysch-Méautis, La représentation des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs de l'époque archaïque à la fin du IVe siècle av. J.-C., 1982, σ. 124, αριθ. 255, πίν. 37.

40. Kurtz - Boardman, σ. 236, πίν. 63.

41. Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, ΑΔ 35 (1980), Μελέτες, σ. 76 κ.ε., αριθ. 16, Πίν. 21ζ-η (Νίσυρος· υπόλοιπα υφάσματος στη ράχη της λεπίδας). Σ. Μαρκουλάκη - Β. Νινιού-Κινδελή, ΑΔ 37 (1982), Μελέτες, σ. 58 και 107 κ.ε., αριθ. Μ 427, Πίν. 29β (δερμάτινη ταινία στη λαβή), αριθ. Μ 428, Πίν. 30α (υπόλοιπα υφάσματος ή δέρματος στη λεπίδα), αριθ. Μ 446, Πίν. 30β, αριθ. Μ 448, Μ 450 (υπόλοιπα δέρματος στη λεπίδα· όλες οι στλεγγίδες από τα Χανιά). Π. Καπετανάκη, ΑΑΑ

Οι μετάλλινοι δακτύλιοι για την ανάρτηση και τη μεταφορά των στλεγγίδων πιθανώς δεν έγιναν του συρμού πριν από τον προχωρημένο 3ο αι. π.Χ.[42]. Ακόμα και απεικονίσεις στλεγγίδων κρεμασμένων σε (μετάλλινο;) δακτύλιο, οι οποίες ούτως ή άλλως είναι σπάνιες, ανήκουν σε ύστερους χρόνους. Για παράδειγμα, σε έναν μολύβδινο, ενσφράγιστο αβακίσκο της όψιμης ελληνιστικής εποχής απεικονίζονται μία στλεγγίδα και ένα μυροδοχείο εξαρτημένα από έναν κλειστό δακτύλιο[43]. Το σαφέστατα κυκλικό σχήμα του κρίκου καθιστά φανερό ότι ο δακτύλιος ανάρτησης είναι από υλικό που δεν έχει την ευλυγισία π.χ. του δέρματος. Σε έναν δακτυλιόλιθο των ελληνορωμαϊκών χρόνων απεικονίζεται ένα ιματιοφόρο αγόρι να κρατάει στο αριστερό χέρι έναν δακτύλιο, από τον οποίο κρέμονται δύο στλεγγίδες και το μικρό αγγείο για το λάδι[44]. Ζεύγος στλεγγίδων κρεμασμένων σε ωοειδή δακτύλιο απεικονίζεται σε γυάλινα αγγεία από τη Συρία, κατασκευασμένα σε μήτρα, του 1ου αι. μ.Χ.[45].

Πραγματικοί δακτύλιοι ανάρτησης στλεγγίδων έχουν βρεθεί σε τάφους από την ελληνιστική εποχή. Από τάφο στον Κεραμεικό προέρχεται ένας ελλιπώς σωζόμενος, λεπτός χάλκινος κρίκος με τα άκρα διαμορφωμένα σε μικρά άγκιστρα, ο οποίος χρησίμευε για την ανάρτηση σιδερένιας στλεγγίδας[46]. Σε έναν πλουσιότατα κτερισμένο τάφο στην Πάτρα, του γ΄ τετάρτου του 2ου αι. π.Χ., βρέθηκε μία σιδερένια στλεγγίδα μαζί με αποσαθρωμένα υπόλοιπα από αργυρό έλασμα, τα οποία «πιθανότατα ανήκαν σε κρίκο ή ταινία από την οποία θα κρεμόταν η στλεγγίδα»[47]. Σε υστεροελληνιστικούς τάφους στην Πάτρα έχουν βρεθεί και άλλοι δακτύλιοι ανάρτησης στλεγγίδων, οι οποίοι είναι αδημοσίευτοι[48].

Από δύο κατεστραμμένους κεραμοσκεπείς τάφους στην Αλίαρτο περισυλλέχθηκαν μεταξύ άλλων μία ελλιπής σιδερένια στλεγγίδα και δύο μεγάλοι χάλκινοι δακτύλιοι, από τους οποίους περιγράφεται και απεικονίζεται ο ένας[49]. Ο δακτύλιος αυτός είναι πανομοιότυπος με έναν αργυρό δακτύλιο στο Antikenmuseum του Βερολίνου, από τον οποίο κρέμονται δύο στλεγγίδες και το μικρό αγγείο για το λάδι («ampulla»), όλα από άργυρο[50] (Πίν. 60 α). Έτσι, είναι αναμφισβήτητο

VI (1973), σ. 281, τάφος V, αριθ. 3, Εικ. 11β (ιμάντας γύρω από τη λαβή;). Και για άλλες περιπτώσεις διατήρησης δερμάτινου ιμάντα, βλ. Daremberg-Saglio, IV 2, λ. Strigilis, σ. 1533 και σημ. 25 (S. Dorigny).

42. Βλ. και A. Oliver, Two Hoards of Roman Republican Silver, BMetrMus 23 (1965), σ. 184.

43. A. Engel, Choix de tessères grecques en plomb, BCH 8 (1884), σ. 21, αριθ. 218, πίν. 6.

44. P. Fossing, The Thorvaldsen Museum. Catalogue of the Antique Engraved Gems and Cameos, 1929, σ. 155, αριθ. 987, πίν. 12.

45. Catalogue of the Constable-Maxwell Collection of Ancient Glass, Sotheby Parke Bernet & Co., 1979, σ. 102, αριθ. 175 με βιβλιογραφία και άλλα παραδείγματα.

46. B. Schlörb-Vierneisel, AM 81 (1966), σ. 110, τάφος 202, αριθ. 2 (στλεγγίδα) και αριθ. 3 (κρίκος), παρένθ. πίν. 62, 5. Ο τάφος ανήκει στην υστεροελληνιστική ή και σε ακόμα πρωιμότερη εποχή («späthellenistisch oder früher?»). Πιθανώς δακτύλιος ανάρτησης σιδερένιας στλεγγίδας είναι και ένας λεπτός χάλκινος κρίκος με τα άκρα διαμορφωμένα σε άγκιστρα και δύο μικρά εξάρματα στην περιφέρεια του κύκλου από ταφή στον Κεραμεικό, η οποία έχει χρονολογηθεί στον ύστερο 1ο αι. π.Χ.: U. Knigge, Kerameikos IX, Der Südhügel, 1976, σ. 188, ταφή Ε 109, πίν. 98,4 (στλεγγίδα και κρίκος).

47. Παπαποστόλου, σ. 334, αριθ. 36, Πίν. 118γ.

48. Ι.Α. Παπαποστόλου, ΑΕ 1990, σ. 85 (αναφέρονται έξι αργυρές στλεγγίδες περασμένες σε κρίκο (Μουσείο Πατρών αριθ. ευρ. 3374) από τάφο που περιείχε μεταξύ άλλων πήλινα αγγεία του τέλους του 2ου-αρχών του 1ου αι. π.Χ. και αργυρά σκεύη του β΄ μισού του 2ου αι. π.Χ.), σ. 127 (αναφέρονται τέσσερις αργυρές στλεγγίδες περασμένες μαζί με αργυρό αρύβαλλο σε κρίκο (Μουσείο Πατρών αριθ. ευρ. 2909-13) του τέλους του 2ου-αρχών του 1ου αι. π.Χ.).

49. Αγγ. Ανδρειωμένου, ΑΕ 1976, Χρονικά, σ. 18 και 19, τάφος 1, αριθ. 7 (αριθ. ευρ. 203), πίν. Κγ (ο δακτύλιος), αριθ. 8, πίν. Κβ (η στλεγγίδα), αριθ. 1-6, πίν. Κα (συνευρήματα). Εξαιτίας της καταστροφής των τάφων δεν είναι βέβαιο εάν όλα τα ευρήματα που περισυλλέχθηκαν ανήκαν στον έναν τάφο, ο οποίος έχει χρονολογηθεί γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ., ή και στους δύο.

50. Antikenmuseum αριθ. ευρ. 30968. U. Gehrig, Ein römisches Silberfund, BerlMus 23 (1973), σ. 41-47, ιδιαίτερα σ. 41-42, εικ. 1-3. Römisches im Antikenmuseum, σ. 178, αριθ. 235 (1ος αι. π.Χ.). Παρόμοιο αγγείδιο (ampulla) από χαλκό:

ότι και το εύρημα της Αλιάρτου είναι δακτύλιος για την ανάρτηση στλεγγίδας. Πολύ όμοιος με τον δακτύλιο του Βερολίνου είναι ένας ακέραιος αργυρός δακτύλιος με δύο επίσης αργυρές στλεγγίδες κρεμασμένες από αυτόν, από έναν γυναικείο τάφο στην περιοχή της λίμνης Τρασιμένης, ανάμεσα στη Ρώμη και στην Πραίνεστο, ο οποίος ήταν κτερισμένος με ένα περίφημο σύνολο αργυρών σκευών που σήμερα βρίσκεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης[51]. Στα παραδείγματα αυτά δύο διαμετρικά τοποθετημένοι ολόγλυφοι αστράγαλοι διαιρούν τον δακτύλιο σε δύο μέρη. Το κάτω τμήμα έχει ρομβοειδή διατομή, το πάνω είναι στενό ταινιόσχημο. Τα δύο άκρα του δακτυλίου σχηματίζουν μικρές προεξοχές. Στη μία από αυτές στα παραδείγματα από άργυρο είναι προσαρτημένο ένα μικρό κινητό εξάρτημα με την ελεύθερη απόληξη σε σχήμα κεφαλιού πάπιας ή κύκνου, το οποίο εξασφαλίζει το κατά βούληση άνοιγμα ή κλείσιμο του δακτυλίου. Από τον δακτύλιο της Αλιάρτου λείπει το κινητό εξάρτημα, αλλά ότι αρχικά θα υπήρχε το δείχνουν οι οπές για την προσήλωσή του στη μικρή προεξοχή του ενός άκρου. Ο Ulbert υποστηρίζει τη χρονολόγηση του τάφου κοντά στη λίμνη Τρασιμένη στο α΄ μισό του 1ου αι. π.Χ., συγκρίνοντας τα συνευρήματα του αργυρού συνόλου για τον καθαρισμό του σώματος με ανάλογα ευρήματα κοντά στο Κώμο και σε τάφους των υστεροελληνιστικών χρόνων στην Αγκώνα, από τους οποίους προέρχονται και δακτύλιοι ανάρτησης στλεγγίδων[52]. Πιστεύει επίσης ότι τέτοιοι δακτύλιοι διακοσμημένοι με ολόγλυφα κεφάλια κύκνων είτε στα άκρα είτε στην περιφέρεια προέρχονται από ιταλικά εργαστήρια[53].

Από έναν υστεροελληνιστικό τάφο στα Καλύβια της Ήλιδας, στον οποίο είχαν γίνει περισσότερες από μία ταφές, προέρχονται τεμάχια σιδερένιων στλεγγίδων και ένας επίσης σιδερένιος δακτύλιος[54] που θα χρησίμευε για την ανάρτησή τους. Ο δακτύλιος διαιρείται σε δύο ημικύκλια, από τα οποία το κάτω έχει ρομβοειδή διατομή, το πάνω είναι στενό ταινιόσχημο. Τα άκρα του σχηματίζουν μικρές προεξοχές και συνδέονται με ένα εξάρτημα, οι δύο απολήξεις του οποίου είναι διαμορφωμένες σε κεφάλια πτηνών. Ως προς το κύριο στέλεχος υπάρχει στενή ομοιότητα με τους δακτυλίους που προαναφέρθηκαν. Ο τρόπος σύνδεσης των άκρων θυμίζει έντονα έναν χάλκινο δακτύλιο ανάρτησης στλεγγίδων από τη Ville-en-Tardenois στην Καμπανία, διακοσμημένο με κεφάλια κύκνων στο εξάρτημα και στην περιφέρεια, ο οποίος χρονολογείται στο α΄ μισό του 1ου

D. Stutzinger, Akten der 6. Tagung über antike Bronzen 13.-17. Mai 1980 in Berlin (Hrsg. U. Gehrig, 1984), σ. 232 και 237, αριθ. 14, εικ. 4.

51. A. Oliver, ό.π. (υποσημ. 42), σ. 182-185, εικ. 8-13, ιδιαίτερα για τον δακτύλιο και τις στλεγγίδες σ. 184, εικ. 12. Ο ίδιος, Silver for the Gods. 800 Years of Greek and Roman Silver (The Toledo Museum of Art, Toledo, Ohio, October 8-November 20, 1977), σ. 112, αριθ. 72 (μέσα 1ου αι. π.Χ.), όπου αναφέρεται ένα ακόμα αργυρό σύνολο με ζεύγος στλεγγίδων περασμένων σε δακτύλιο όμοιο με τους δύο προηγούμενους, στο Μουσείο της Κωνσταντινουπόλεως, από την Προυσιάδα προς Υπίω (στη Βιθυνία της Μικράς Ασίας), με συνεύρημα ένα χρυσό φύλλο κτυπημένο σε νόμισμα του πιστού φίλου των Ρωμαίων Νικομήδους Β΄ του Επιφανούς (χρονολογία θανάτου 128 π.Χ.). D. von Bothmer, A Greek and Roman Treasury. The Metropolitan Museum of Art, 1984, σ. 67, αριθ. 125 με απεικόνιση στη σ. 66 (μέσα 1ου αι. π.Χ.). Ένα τέταρτο εύρημα, μία αργυρή στλεγγίδα κρεμασμένη από αργυρό δακτύλιο, βρίσκεται στη Βασιλεία, στην κατοχή του κ. Herbert A. Cahn, ο οποίος μου απέστειλε φωτογραφία με την ευγενική μεσολάβηση της κ. E. Simon. Το στέλεχος του δακτυλίου έχει τον ίδιο σχηματισμό με τους δακτυλίους της Νέας Υόρκης, του Βερολίνου και της Αλιάρτου, τα άκρα όμως διαμορφώνονται σε σχηματοποιημένα κεφάλια πτηνών που απολήγουν το ένα σε οπή και το άλλο σε άγκιστρο.

52. G. Ulbert, Cáceres el Viejo. Ein spätrepublikanisches Legionslager in Spanisch-Extremadura (Madrider Beiträge 11, 1984), σ. 76 κ.ε., πίν. 66-68 για τη χρονολόγηση του τάφου και σ. 71-78, εικ. 18-19, πίν. 12 για δακτυλίους ανάρτησης και μεταφοράς στλεγγίδων από την Ιταλία και από ρωμαϊκό στρατόπεδο στην Ισπανία της ύστερης εποχής της Δημοκρατίας.

53. G. Ulbert, ό.π., και ιδιαίτερα σ. 77, όπου και για την ευρεία διάδοση των δακτυλίων αυτών σε πολλές περιοχές της Μεσογείου.

54. Λ. Παρλαμά, ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, σ. 206, τάφος V, αριθ. 11, Πίν. 167δ.

αι. π.Χ. ή και νωρίτερα[55]. Είναι πιθανόν ότι οι δακτύλιοι της Αλιάρτου και των Καλυβίων Ήλιδας είναι εισηγμένα έργα, προϊόντα ιταλικών εργαστηρίων.

Πεπλατυσμένους μετάλλινους δακτυλίους για την ανάρτηση στλεγγίδων έχουμε από τους ύστατους ελληνιστικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Ορισμένοι από αυτούς φέρουν πολύ απλή διακόσμηση ή είναι εντελώς ακόσμητοι. Στις Πλαταιές έχει βρεθεί ένας ακόσμητος, σχετικά πλατύς, από ενιαίο έλασμα, χωρίς άνοιγμα, χάλκινος δακτύλιος με μία χάλκινη στλεγγίδα κρεμασμένη από αυτόν, η οποία έχει χρονολογηθεί στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους[56]. Ένας άλλος, εντελώς ακόσμητος, πεπλατυσμένος δακτύλιος από τη Συρία, από τον οποίο κρέμονται δύο στλεγγίδες, ανήκει στη Συλλογή de Clercq[57]. Δακτύλιος και στλεγγίδες είναι από χαλκό. Το ένα άκρο του δακτυλίου καταλήγει σε κυλινδρικό στέλεχος με εγκοπή, στην οποία εφαρμόζει η μεσαία από τις τρεις επάλληλες αιχμές του άλλου άκρου. Ότι πρόκειται προφανώς για σκεύος των ρωμαϊκών χρόνων αποδεικνύεται από τη σχεδόν κατ' ορθή γωνία λυγισμένη λεπίδα της στλεγγίδας και το οριζόντιο διάφραγμα στο εσωτερικό της λαβής[58]. Ένα χάλκινο σύνολο οργάνων καθαρισμού του σώματος που ανήκε σε αγόρι προέρχεται από τάφο των πρώιμων ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, ο οποίος λέγεται ότι βρέθηκε κοντά στην Αθήνα[59]. Το αγγείο για το λάδι[60] και ένα ζεύγος στλεγγίδων κρέμονται από έναν πλατύ ελασμάτινο δακτύλιο. Ο τελευταίος αποτελείται από δύο ίσου πλάτους συναρμοσμένα τεμάχια, από τα οποία το πάνω κατέχει περίπου το ένα τρίτο του κύκλου. Μοναδική διακόσμηση του δακτυλίου είναι ένα ζεύγος σπειρών κοντά σε κάθε αρμογή των τεμαχίων. Από ταφή του τελευταίου τετάρτου του 1ου αι. π.Χ. στην Πύλο προέρχεται μικρό τμήμα από σιδερένια στλεγγίδα και ένας ελλιπώς σωζόμενος πλατύς σιδερένιος δακτύλιος[61]. Ότι πρόκειται για δακτύλιο ανάρτησης της στλεγγίδας μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο.

Οι κομψές χάλκινες στλεγγίδες ΜΩ 453 α-β από τον τάφο 26 του Ωρωπού είναι πολύ ελαφρές. Δεδομένου ότι η ταφή δεν ήταν παιδική[62] φαίνεται πιθανότερο να ανήκαν σε γυναίκα παρά σε

55. G. Ulbert, ό.π., σ. 75 κ.ε., εικ. 18, 2.

56. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αριθ. ευρ. Χ 8283. De Ridder, Catalogue, σ. 111, αριθ. 572. Το πνεύμα και το σώμα, σ. 175, αριθ. 65 (Π.Γ. Καλλιγάς). Ο τύπος της στλεγγίδας αυτής παρουσιάζει ομοιότητα με μία χάλκινη στλεγγίδα με ενσφράγιστη λαβή των ρωμαϊκών χρόνων από την Κύπρο: G.M.A. Richter, The Metropolitan Museum of Art, Greek, Etruscan and Roman Bronzes, 1915, σ. 297, αριθ. 861 = O. Vessberg - A. Westholm, ό.π. (υποσημ. 32), σ. 114 και 178, αριθ. 2, πίν. 33, 12.

57. Coll. de Clercq, σ. 351 κ.ε., αριθ. 644 (χωρίς απεικόνιση).

58. Βλ. π.χ. τις στλεγγίδες από την Πομπηία του Πίν. 61 γ.

59. K.A. Neugebauer, Bronzegerät des Altertums (Bilderhefte zur Kunst- und Kulturgeschichte des Altertums, Heft 2, 1927), σ. 10, πίν. 32,2 = C. Blümel, Sport der Hellenen, Ausstellung griechischer Bildwerke, 1936, σ. 40, αριθ. 152, εικ. στη σ. 41.

60. Όμοιο χάλκινο αγγείο (αρύβαλλος) από τάφο στον Άγιο Νικόλαο Κρήτης: C. Davaras, Stadion 5, 2 (1981), σ. 216, εικ. 13 αριστερά (αριθ. ευρ. 2187). Παρόμοιο χάλκινο αγγείο προέρχεται από την Πομπηία: O. Elia, NSc 1934, σ. 295, εικ. 15, όπου και ζεύγος στλεγγίδων, όμοιων με το εύρημα από την Αθήνα (;), κρεμασμένων σε ακόσμητο δακτύλιο, από ενιαίο έλασμα, χωρίς άνοιγμα.

61. Ν. Καλτσάς, ΑΔ 38 (1983), Μελέτες, σ. 15, αριθ. 15, Πίν. 19δ.

62. Ο σκελετός του τάφου 26 ανήκε σε άτομο ύψους γύρω στο 1,60 μ. Οι στλεγγίδες δεν λείπουν από την κτέριση παιδικών τάφων. Στην Όλυνθο βρέθηκαν στλεγγίδες σε τάφους ανδρών, γυναικών και αγοριών. Βλ. D.M. Robinson, Excavations at Olynthus XI, Necrolynthia, A Study in Greek Burial Customs and Anthropology, 1942, σ. 202. Σε ταφή πολύ μικρού παιδιού (μήκ. σαρκοφάγου εσωτερικά 0,95 μ.) στο Περιστέρι, η οποία συνοδευόταν από εννέα μικκύλα αγγεία του 5ου αι. π.Χ., βρέθηκε μία σιδερένια στλεγγίδα μικρών διαστάσεων: Π. Αγαλλοπούλου-Καλλιοντζή, ΑΔ 39 (1984), Χρονικά, σ. 32, Πίν. 8α (τα αγγεία). Ίσως η στλεγγίδα αυτή ήταν παιχνίδι, όπως έχει υποτεθεί και για μία άλλη μικρή χάλκινη στλεγγίδα που βρέθηκε στην Κόρινθο. Βλ. D.U. Schilardi, ό.π. (υποσημ. 30), σημ. 3 στη σ. 556 κ.ε. με βιβλιογραφία και αναφορά και μικρογραφικών στλεγγίδων από γυαλί. Σε άλλες περιπτώσεις η τοποθέτηση στλεγγίδων κανονικών διαστάσεων σε παιδικές ταφές ίσως είχε συμβολική σημασία, όπως στον τάφο ενός αγοριού στην Κόρινθο, στον οποίο βρέθηκαν

άνδρα[63]. Οι γυναίκες χρησιμοποιούσαν τις στλεγγίδες για να αφαιρέσουν το *ψίλωθρον*, την αποτριχωτική αλοιφή[64]. Υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες για τη χρήση των στλεγγίδων από τις γυναίκες και μάλιστα από πρώιμη εποχή. Στην αττική ερυθρόμορφη αγγειογραφία απεικονίζονται σκηνές λουτρού γυναικών, οι οποίες ευκρινέστατα κρατούν στλεγγίδες[65]. Ένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικό παράδειγμα προσφέρει ένας αττικός ερυθρόμορφος στάμνος στη Βοστώνη, του γ΄ τετάρτου του 5ου αι. π.Χ.[66]. Σε δύο αναθηματικά ανάγλυφα του 1ου αι. μ.Χ. από τις Αμύκλες απεικονίζονται στλεγγίδες μαζί με άλλα όργανα που χρησίμευαν στις γυναίκες για την περιποίηση της ομορφιάς τους[67]. Στο Βρετανικό Μουσείο εκτίθεται μία θαυμάσια χάλκινη στλεγγίδα από την Πραίνεστο (σημερινή Παλεστρίνα), η λαβή της οποίας είναι διαμορφωμένη σε αγαλματίδιο[68]. Παριστάνεται μία γυμνή γυναίκα, η οποία κρατάει στο αριστερό χέρι μία στλεγγίδα στο ύψος του γλουτού[69]. Η λαβή ενός ετρουσκικού κατόπτρου της Συλλογής Gréau είναι παρόμοια σχηματισμένη με μία γυμνή γυναίκα που φέρει στλεγγίδα στο αριστερό χέρι[70]. Η εγχάρακτη παράσταση στον δίσκο ενός

δέκα στλεγγίδες και ερμηνεύθηκαν από τον ανασκαφέα ως τα «θλιβερά σύμβολα των θρυμματισμένων ελπίδων των γονιών του». Βλ. T. Leslie Shear, AJA 32 (1928), σ. 492 κ.ε. Μία χάλκινη στλεγγίδα βρέθηκε κοντά στο κεφάλι ενός παιδιού που ενταφιάστηκε σε πήλινη σαρκοφάγο του 5ου αι. π.Χ. στην Ελευσίνα. Βλ. Γ.Ε. Μυλωνάς, Το δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνος, Β΄, 1975, σ. 81 και 297, τάφος Θ 17, πίν. 361β, 362α. Η τοποθέτηση αυτή της στλεγγίδας κοντά στο κεφάλι θυμίζει την περίπτωση ενός τάφου του 5ου αι. π.Χ. στο Άργος, στον οποίο βρέθηκε μία χάλκινη στλεγγίδα πάνω στο μέτωπο του νεκρού, πιθανώς ως υποκατάστατο στεφανιού. Βλ. Σ. Παπασπυρίδη-Καρούζου, ΑΔ 15 (1933-1935), σ. 40 κ.ε. Τέτοιες περιπτώσεις είναι εξαιρετικά σπάνιες, διότι οι στλεγγίδες τοποθετούνταν στους τάφους κατά κανόνα κοντά στα χέρια ή στα πόδια των νεκρών. Σε πενιχρότατα κτερισμένο κεραμοσκεπή τάφο στα Χανιά ο νεκρός κρατούσε μία σιδερένια στλεγγίδα και με τα δύο χέρια πάνω στην ηβική χώρα. Βλ. Μ. Πωλογιώργη, ΑΔ 40 (1985), Μελέτες, σ. 168 (τάφος 8). Το γεγονός αυτό δεν έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι τοποθέτηση των χεριών του νεκρού στο υπογάστριο έχει διαπιστωθεί τόσο στην Κρήτη όσο και σε άλλες περιοχές. Βλ. Δαβάρας, σ. 209 και σημ. 303-305.

63. Οι στλεγγίδες δεν χρησίμευαν μόνο στους αθλητές για να αποξέουν από το σώμα τους το στρώμα που σχημάτιζε το λάδι, η άμμος και ο ιδρώτας μετά την άσκηση στο γυμνάσιο και την παλαίστρα, αλλά γενικά στους άνδρες ως «όργανα γενικής υγιεινής». Βλ. Römisches im Antikenmuseum, σ. 178. Στο επιτάφιο ανάγλυφο το λεγόμενο άλλοτε της Λυσιστράτης (βλ. παραπάνω υποσημ. 37) ο ώριμος γενειοφόρος άνδρας με τη στλεγγίδα και τον οξυπύθμενο αμφορίσκο στο αριστερό χέρι δύσκολα μπορεί να εκληφθεί ως αθλητής. Στην επιτάφια στήλη της Δαμασιστράτης Πολυκλείδου στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αριθ. ευρ. 743, A. Conze, ό.π. (υποσημ. 37), αριθ. 410, πίν. 97, ο ώριμος γενειοφόρος άνδρας με την αστική περιβολή κρατάει μία στλεγγίδα πολύ μικρών διαστάσεων. Δεν αποκλείεται η στλεγγίδα αυτή να προορίζεται για την καθιστή γυναίκα, εφόσον η χρήση των στλεγγίδων και από τις γυναίκες είναι απολύτως βέβαιη. Σε διάλεξη με τίτλο «Ώριμοι άνδρες με σύνεργα αθλητών σε αττικά επιτάφια ανάγλυφα», που δόθηκε από την υπογράφουσα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στις 23 Φεβρουαρίου 1994, αναπτύχθηκε λεπτομερώς το θέμα της χρήσης των στλεγγίδων από άνδρες προχωρημένης ηλικίας, με αστική περιβολή και χωρίς αθλητικό παρουσιαστικό. Από αρχαίες φιλολογικές πηγές μαθαίνουμε ότι οι στλεγγίδες χρησίμευαν και για μαλάξεις κατά τη θεραπευτική αγωγή για ορισμένες ασθένειες. Βλ. Daremberg-Saglio, IV 2, λ. Strigilis, σ. 1532 και σημ. 16-18 (S. Dorigny). Ο σκελετός της μοναδικής ταφής στον πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, ασύλητο τάφο 16 του δυτικού νεκροταφείου του Ωρωπού, στον οποίο βρέθηκαν μόνον ένα πήλινο μυροδοχείο και μία σιδερένια στλεγγίδα κοντά στο δεξιό άκρο πόδι, εξετάστηκε από την οστεολόγο-ανθρωπολόγο κ. Tina McGeorge. Η ειδική επιστήμων διαπίστωσε ότι ο σκελετός ανήκε σε ώριμο άνδρα, ηλικίας περίπου 50 ετών, ο οποίος έπασχε από αρθρίτιδα. Στην περίπτωση αυτή μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο ότι ο άνδρας δεν ήταν αθλητής.

64. Βλ. RE, IV A, λ. Strigilis, στ. 363-365 (H. Miltner). Daremberg-Saglio, IV 2, λ. Strigilis, σ. 1532.

65. Βλ. π.χ. CVA Wien 2, πίν. 93, 1 = R. Ginouvès, Balaneutikè. Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque, 1962, σ. 221 κ.ε., εικ. 53.

66. Μουσείο Καλών Τεχνών Βοστώνης αριθ. ευρ. 9521. B. Philippaki, The Attic Stamnos, 1967, σ. 134, πίν. 56, 3.

67. G. Zahlhaas, Gymnasium 82 (1975), σ. 530 κ.ε., πίν. XI, XV. Παπαποστόλου, σ. 334.

68. H.B. Walters, Catalogue of the Bronzes, Greek, Roman, and Etruscan, in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum, 1899, σ. 110, αριθ. 665 = Daremberg-Saglio, IV 2, λ. Strigilis, σ. 1533, εικ. 6647.

69. Η γυναίκα έχει ερμηνευθεί και ως αθλήτρια που αυτοστεφανώνεται με το δεξιό χέρι που υψώνει στο μέτωπο. Βλ. H.A. Harris, Sport in Greece and Rome, 1972, πίν. 43.

70. W. Froehner, Collection Julien Gréau, Les bronzes antiques, 1885, σ. 118, αριθ. 582.

ετρουσκικού κατόπτρου από την περιοχή της Πραινέστου απεικονίζει το λούσιμο ενός γυμνού κοριτσιού με τη βοήθεια μιας άλλης γυναίκας· ένας γυμνός άνδρας συμμετέχει στη σκηνή κρατώντας στο αριστερό χέρι ένα αλάβαστρο για το αρωματικό λάδι και στο δεξιό μία στλεγγίδα[71]. Ο Αριστοφάνης διακωμωδώντας κάποιες δραστηριότητες των γυναικών αναφέρει και τη χρησιμοποίηση στλεγγίδων, όχι όμως ως οργάνων καλλωπισμού[72]. Οι αναμφισβήτητα γυναικείες ταφές, στην κτέριση των οποίων περιλαμβάνονται στλεγγίδες, είναι πολυάριθμες[73].

Εύρημα από την επίχωση του τάφου

ΜΩ 423. Χάλκινο χυτό εξάρτημα δακτυλίου ανάρτησης στλεγγίδων (Πίν. 60 β).

Μήκ. 0,057 (κάτω) - 0,077 (πάνω), μέγ. ύψ. 0,018, μέγ. πάχ. 0,009, ύψ. ορθογώνιων απολήξεων 0,018 μ. Σώζεται ακέραιο και σε καλή κατάσταση διατήρησης[74]. Η πάτινα είναι βαθυπράσινη έως καστανή. Το εξάρτημα είναι ελαφρώς καμπύλο. Δύο ορθογώνιες απολήξεις με εγκοπές, στις οποίες θα εισχωρούσαν τα άκρα πεπλατυσμένου δακτυλίου, περιβάλλουν ολόγλυφη σύνθεση τριών ζώων. Η τελευταία στηρίζεται σε καμπύλο στέλεχος, το οποίο κάμπτεται στο μέσον και σχηματίζει μικρή προεξοχή προς τα κάτω. Δύο θηρία, ίσως λιοντάρια, επιτίθενται και από τις δύο πλευρές σε ένα ζώο στο μέσον, το οποίο αποδίδεται σε πλατύ διασκελισμό προς τα δεξιά. Το κατασπαρασσόμενο θύμα έχει τανυσμένα τα εμπρός και πίσω πόδια. Το κεφάλι του αποδίδεται σε άποψη τριών τετάρτων. Πρόκειται μάλλον για μοσχάρι παρά για ταύρο ή αγελάδα ή βόδι, εφόσον δεν έχουν παρασταθεί κέρατα, αλλά μόνον τα μικρά αυτιά. Το θηρίο που επιτίθεται από τα δεξιά δαγκώνει το μοσχάρι στον λαιμό. Το δεύτερο θηρίο έχει αρπάξει τη λεία του από τις λαγόνες. Οι ουρές των λιονταριών σχηματίζουν ένα μικρό δακτυλίδι. Ανάμεσα στην ουρά και τα πίσω πόδια των θηρίων σχηματίζεται μία κυκλική οπή καθαρά διακοσμητικού χαρακτήρα. Το σύμπλεγμα των τριών ζώων είναι αρκετά σχηματοποιημένο. Οι επί μέρους λεπτομέρειες δεν δηλώνονται.

Το εξάρτημα ΜΩ 423 δεν είναι δυνατόν να ανήκει στον σιδερένιο δακτύλιο των στλεγγίδων ΜΩ 453 α-β, όχι μόνο γιατί βρέθηκε μέσα στην επίχωση του τάφου 26, αποχωρισμένο από τα άλλα ευρήματα, αλλά και γιατί η διάμετρος του δακτυλίου του πρέπει να ήταν μεγαλύτερη από εκείνη του σιδερένιου δακτυλίου.

Το θέμα δύο θηρίων, συνήθως λιονταριών, που κατασπαράσσουν τη λεία τους, μαρτυρημένο ήδη από τον 6ο αι. π.Χ., υπήρξε ιδιαίτερα αγαπητό στην αρχαία τέχνη έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Ο τρόπος απόδοσης των ζώων στο χάλκινο εξάρτημα από τον Ωρωπό (ολόγλυφη παράσταση, κάποια σχηματοποίηση, αποφυγή δήλωσης λεπτομερειών) διαπιστώνεται και σε άλλα έργα της μεταλλοτεχνίας κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Ως προς την τεχνοτροπία μπορεί να γίνει σύγκριση με τις ολόγλυφες παραστάσεις του κυνηγιού λαγού από σκύλο, οι οποίες κοσμούν συχνότατα χάλκινες λαβές μικρών μαχαιριών με λεπίδα που διπλώνει (όπως οι σημερινοί σουγιάδες), μία κατηγορία έργων πολύ διαδεδομένη στη Δύση[75].

71. G. Zimmer, Spiegel im Antikenmuseum (Bilderheft der Staatlichen Museen Preußischer Kulturbesitz, Heft 52, 1987), σ. 29 κ.ε., σ. 40, εικ. 18 στη σ. 32, πίν. 20 (μέσα 4ου αι. π.Χ.).

72. Αριστοφ. Θεσμοφοριάζουσαι 556-557: *ἐπεὶ τάδ' οὐκ εἴρηχ', ὁρᾷς, ὡς στλεγγίδας λαβοῦσαι ἔπειτα σιφωνίζομεν τὸν οἶνον.*

73. Ένα πρώιμο παράδειγμα, του 5ου αι. π.Χ., προσφέρει η χάλκινη στλεγγίδα από γυναικεία ταφή στον τύμβο Φερών: Β. Αδρύμη-Σισμάνη, ό.π. (υποσημ. 13), σ. 35, τάφος 17, εικ. 8-9.

74. Η συντήρηση του αντικειμένου έγινε από την εξαίρετη συντηρήτρια κ. Τασούλα Βουτσινά.

75. Πρβλ. για παράδειγμα H. Menzel, Die römischen Bronzen aus Deutschland, I, Speyer, 1960, σ. 28, αριθ. 43, πίν. 38· III, Bonn, 1986, σ. 111, αριθ. 257, πίν. 117 (ιδιαίτερα με τη λαβή αυτή υπάρχει αξιοσημείωτη τεχνοτροπική ομοιότητα.

Ένας αριθμός χάλκινων πεπλατυσμένων δακτυλίων με διακοσμημένο εξάρτημα, οι οποίοι χωρίς αμφιβολία θα χρησίμευαν για την ανάρτηση στλεγγίδων, προέρχεται από τη Συρία και περιλαμβάνεται στη Συλλογή de Clercq[76]. Σε όλες τις περιπτώσεις τα άκρα του ελασμάτινου στελέχους εισχωρούν στις κατάλληλες εγκοπές-υποδοχές του εξαρτήματος. Το θέμα της παράστασης στο εξάρτημα ενός από τους δακτυλίους αυτούς[77] είναι ανάλογο με εκείνο στο εξάρτημα από τον Ωρωπό: δύο λιοντάρια κατασπαράσσουν ένα βόδι, που έχει το κεφάλι υψωμένο και στραμμένο προς τα δεξιά. Από τα λιοντάρια έχουν αποδοθεί μόνον τα κεφάλια τους, τα οποία προβάλλουν μέσα από ανθοκάλυκες που τους στηρίζουν διπλές έλικες.

Ένα αδημοσίευτο χάλκινο σκεύος, ένας αναρτήρας για στλεγγίδες, πιθανώς και για άλλα όργανα καθαρισμού του σώματος και καλλωπισμού, της Συλλογής Bourguignon, σήμερα στο Μόναχο, έχει ιδιόμορφο σχήμα[78] (Πίν. 60 γ). Στην προκειμένη περίπτωση δεν πρόκειται ακριβώς για δακτύλιο, γιατί το σχήμα δεν είναι κυκλικό, αλλά τριγωνικό[79]. Η βάση του τριγώνου είναι ευθεία και οι πλευρές καμπύλες, κατασκευασμένες από σφυρηλατημένο έλασμα. Στην κορυφή του τριγώνου ένα χυτό εξάρτημα με ολόγλυφη παράσταση συνδέει τα άκρα των καμπύλων πλευρών. Η σύνδεση επιτυγχάνεται με τη διείσδυση των ελασμάτινων άκρων στις εγκοπές-υποδοχές των απολήξεων του εξαρτήματος. Το τελευταίο κοσμεί μια ιδιότυπη ζωομορφική παράσταση, που στηρίζεται σε καμπύλο στέλεχος, κεκαμμένο στο μέσον. Αριστερά, το κεφάλι και τα μπροστινά πόδια ενός κάπρου (;) και δεξιά, το κεφάλι και τα μπροστινά πόδια ενός σκύλου (;) με κοινό σώμα συνδέονται με ολόγλυφους ανθοκάλυκες[80]. Οι ορθογώνιες απολήξεις φέρουν ανάγλυφη διακόσμηση με ραβδώσεις.

Στο εξάρτημα ενός άλλου πεπλατυσμένου δακτυλίου της Συλλογής de Clercq ο αγένειος Ηρακλής καταβάλλει με πνιγμό το λιοντάρι της Νεμέας[81]. Οι δύο μορφές της σύνθεσης προβάλλουν μέσα από ανθοκάλυκες. Ίδιο θέμα παράστασης έχουμε στο εξάρτημα ενός άλλου δακτυλίου, ο οποίος βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και προέρχεται σύμφωνα με το ευρετήριο του μουσείου από τάφο στη Μακεδονία[82] (Πίν. 61 α-β). Ο δακτύλιος[83] με το διακοσμημένο εξάρ-

Ενδιαφέρουσα είναι και η διάτρητη ορθογώνια απόληξη για την προσαρμογή της σιδερένιας λεπίδας). P. Lebel, Catalogue des collections archéologiques de Besançon, V, Les bronzes figurés, 1961, σ. 65, αριθ. 213, πίν. 79, 3. G. Faider-Feytmans, Les bronzes romains de Belgique, 1979, σ. 141 κ.ε., αριθ. 256-258, πίν. 102.

76. Coll. de Clercq, σ. 352-353, αριθ. 645-649 (χωρίς απεικονίσεις).

77. Ό.π., σ. 353, αριθ. 647.

78. Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek München αριθ. ευρ. 3545. Collection d'Antiquités grecques et romaines provenant des Naples (Vente du 18 au 20 Mars 1901), σ. 62, αριθ. 288. Ύψ. 0,117, μήκ. 0,195, πάχ. ελάσματος περίπου 0,002 μ. Ευχαριστώ θερμά τον κ. M. Maaß για την άδεια παρουσίασης του αντικειμένου, καθώς και τον κ. F.W. Hamborf του Μουσείου του Μονάχου για πρόσθετες πληροφορίες.

79. Το σχήμα του αναρτήρα της Συλλογής Bourguignon δεν είναι μοναδικό· μπορεί να παραβληθεί με ένα ανάλογο χάλκινο σκεύος ανάρτησης στλεγγίδων του 1ου-2ου αι. μ.Χ., που βρέθηκε σε λίθινη λάρνακα κοντά στο Düsseldorf και σήμερα εκτίθεται στο Βρετανικό Μουσείο: H.B. Walters, ό.π. (υποσημ. 68), σ. 321, αριθ. 2455 = I. Jenkins, Greek and Roman Life, British Museum, 1986, σ. 48, εικ. 57. Το σχήμα του σκεύους είναι πιο ευκρινές στην απεικόνιση: H.A. Harris, ό.π. (υποσημ. 69), σ. 21, πίν. 8. Πρόκειται για έναν μεγάλο ωοειδή δακτύλιο, από ενιαίο πεπλατυσμένο έλασμα, με εντελώς ευθεία τη βάση. Δεν υπάρχει ιδιαίτερο διακοσμημένο εξάρτημα, αλλά μόνον ένα μικρό έξαρμα στο μέσον του καμπύλου τμήματος. Ένας αρύβαλλος και δύο στλεγγίδες με ιδιόμορφες ροπαλόσχημες λαβές, όλα από χαλκό, κρέμονται από τον κλειστό αυτό δακτύλιο με τη βοήθεια κρίκων.

80. Ανθοκάλυκες απαντούν και σε διακοσμημένες λαβές μικρών μαχαιριών με λεπίδα που διπλώνει. Βλ. π.χ. H. Menzel, ό.π. (υποσημ. 75), σ. 28, αριθ. 43, πίν. 38.

81. Coll. de Clercq, σ. 352 κ.ε., αριθ. 646.

82. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αριθ. ευρ. Χ 8284. De Ridder, Catalogue, σ. 110, αριθ. 569. G.P. Oikonomos, AM 51 (1926), σ. 88, αριθ. 2, εικ. 6-7.

83. Διάμ. εξωτ. 0.125, εσωτ. 0.10 μ.

τημά του και το ζεύγος των στλεγγίδων που κρέμονται από αυτόν είναι από χαλκό. Τα άκρα του ελασμάτινου δακτυλίου εισχωρούν στις σχισμές των ορθογώνιων απολήξεων του εξαρτήματος. Τα δύο τεμάχια είναι γερά συναρμοσμένα, έτσι ώστε να σχηματίζεται ένας εντελώς κλειστός κρίκος. Συνεπώς οι στλεγγίδες θα ήταν μόνιμα περασμένες στον δακτύλιο και δεν θα υπήρχε δυνατότητα να αποσπαστούν από αυτόν κατά τη χρησιμοποίησή τους για τον καθαρισμό του σώματος. Οι δύο ορθογώνιες απολήξεις του εξαρτήματος κοσμούνται με ανάγλυφες έλικες. Στο κύριο τμήμα αποδίδεται η πάλη αγένειου άνδρα με λιοντάρι. Το σύμπλεγμα στηρίζεται σε καμπύλο στέλεχος που κάμπτεται στο μέσον σχηματίζοντας προεξοχή προς τα κάτω. Ο άνδρας, πιθανότατα ο Ηρακλής, προβάλλει λυγισμένο το αριστερό σκέλος και κλίνει το σώμα του έντονα προς τα εμπρός. Με το αριστερό χέρι, περασμένο πάνω από τον τράχηλο του θηρίου, του σφίγγει τον λαιμό. Οι επί μέρους λεπτομέρειες δεν δηλώνονται.

Παρά τη διαφορά του θέματος, ο τρόπος απόδοσης των μορφών και η διαμόρφωση με το κεκαμμένο στέλεχος θυμίζουν αμέσως τις διακοσμήσεις στα εξαρτήματα από τον Ωρωπό και της Συλλογής Bourguignon. Τα σκεύη αυτά πρέπει να είναι σύγχρονα και η προέλευσή τους από το ίδιο εργαστήριο προβάλλει ως πολύ πιθανή. Έτσι όχι μόνο διασαφηνίζεται πέρα από κάθε αμφισβήτηση η χρηστική λειτουργία του εξαρτήματος από τον Ωρωπό, αλλά φωτίζεται και το θέμα της χρονολόγησης του ευρήματος από τη Μακεδονία. Ο Οικονόμος είχε προσγράψει τον δακτύλιο στην αρχαϊκή εποχή[84]. Αλλά και ο τύπος των αναρτημένων από τον δακτύλιο στλεγγίδων με την έντονα λυγισμένη λεπίδα και την κλειστή ορθογώνια λαβή είναι των ρωμαϊκών χρόνων. Επίσης, η διακόσμηση με τις πολύ λεπτές ανάγλυφες ταινίες στην εξωτερική όψη της κυρτής λεπίδας (Πίν. 61 α) απαντά και σε άλλες στλεγγίδες του 1ου και του 1ου-2ου αι. μ.Χ.[85].

Ενδιαφέρουσα είναι η παράσταση σε ένα άλλο εξάρτημα πεπλατυσμένου δακτυλίου ανάρτησης στλεγγίδων[86]. Δύο παλαιστές, τα σώματα των οποίων προβάλλουν από έλικες, εκτελούν την άσκηση της *ἀλινδήσεως*, δηλαδή του κυλίσματος στο έδαφος.

Ένα άλλο διακοσμητικό θέμα πρέπει να υπήρξε πολύ αγαπητό στα εξαρτήματα των χάλκινων πεπλατυσμένων δακτυλίων για την ανάρτηση στλεγγίδων, καθόσον απαντά σε αρκετά παραδείγματα. Πρόκειται για τις προτομές δύο ζώων, κατά κανόνα σκύλων, που δαγκώνουν σφαίρα ή καρπό (ή ό,τι άλλο θα μπορούσε να είναι το σφαιρικό αυτό αντικείμενο) στο μέσον της σύνθεσης. Το θέμα αυτό απαντά σε δύο εξαρτήματα δακτυλίων της Συλλογής de Clercq. Στην πρώτη περίπτωση αποδίδονται τα κεφάλια δύο μολοσσών (ή λιονταριών)[87] και στη δεύτερη τα κεφάλια δύο λαγωνικών[88], τα οποία δαγκώνουν μία κοινή σφαίρα στο μέσον. Προτομές κυνηγόσκυλων, με τη σφαίρα στο μέσον, κοσμούν δύο ακόμα εξαρτήματα χάλκινων πεπλατυσμένων δακτυλίων για ανάρτηση στλεγγίδων στο Μουσείο του Λούβρου, οι οποίοι προέρχονται και πάλι από τη Συρία[89]. Τα κεφάλια δύο σκύλων, που δαγκώνουν σφαίρα, στολίζουν και το ρωμαϊκών χρόνων εξάρτημα ενός ακέραιου χάλκινου πεπλατυσμένου δακτυλίου για στλεγγίδες στη Νέα Υόρκη[90]. Οι ορθογώνιες απολήξεις του εξαρτήματος κοσμούνται με ανάγλυφες έλικες, όμοιες με εκείνες του ευρήματος από

84. G.P. Oikonomos, ό.π.

85. Βλ. π.χ. Δαβάρας, σ. 158 κ.ε., αριθ. 3/4, εικ. 15, πίν. 43γ-δ· σ. 173, αριθ. 8/7, εικ. 20, πίν. 48α-β (από τάφους του α΄ μισού του 1ου αι. μ.Χ.), όπου και άλλα παραδείγματα. Münzen und Medaillen A.G. Basel, Sonderliste J, März 1968, σ. 17, αριθ. 40 και 41 (1ος-2ος αι. μ.Χ.).

86. Coll. de Clercq, σ. 352, αριθ. 645.

87. Ό.π., σ. 353, αριθ. 648.

88. Ό.π., σ. 353, αριθ. 649.

89. De Ridder, Louvre, σ. 32 κ.ε., αριθ. 1585, πίν. 73 (ο δακτύλιος σώζεται ακέραιος) και αριθ. 1586, πίν. 73 (σώζεται το εξάρτημα και πολύ μικρό τμήμα από τον δακτύλιο).

90. G.M.A. Richter, ό.π. (υποσημ. 56), σ. 298 κ.ε., αριθ. 869 με απεικόνιση.

τη Μακεδονία[91] (Πίν. 61 β), για την ύστερη χρονολόγηση του οποίου συνηγορεί και το στοιχείο αυτό. Ανάλογη είναι η διακόσμηση και στον γνωστό δακτύλιο από την Πομπηία[92] (Πίν. 61 γ), στον οποίο είναι περασμένο ένα πλήρες σύνολο οργάνων για τον καθαρισμό του σώματος: τέσσερις στλεγγίδες[93], ο αρύβαλλος για το λάδι και μία φιάλη με λαβή (patera)[94], όλα από χαλκό. Τα κεφάλια των σκύλων προβάλλουν από ολόγλυφες έλικες. Ένα ακόμα παράδειγμα εξαρτήματος χάλκινου δακτυλίου με ολόγλυφες προτομές σκύλων και την κοινή σφαίρα στο μέσον προέρχεται από ταφή της εποχής του Αυγούστου στο Κούριον[95]. Από τον πεπλατυσμένο δακτύλιο, ο οποίος δεν σώζεται ακέραιος, ήταν αναρτημένες δύο χάλκινες στλεγγίδες[96].

Σε όλα αυτά τα εξαρτήματα, αν και αποδίδονται διαφορετικές ράτσες σκύλων, το θέμα είναι το ίδιο. Κοινά στοιχεία είναι επίσης το ολόγλυφο των παραστάσεων και η δήλωση όλων των λεπτομερειών στα κεφάλια των ζώων. Δεν υπάρχει σχηματοποίηση. Κοινά είναι και τα επί μέρους διακοσμητικά στοιχεία (έλικες, κάλυκες). Δεν είναι χωρίς σημασία ότι ο δακτύλιος σε όλες τις περιπτώσεις είναι πεπλατυσμένος, διότι αυτή είναι η συνήθης διαμόρφωση των κρίκων ανάρτησης στλεγγίδων κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Η διαφορετική τεχνοτροπία στην απόδοση των μορφών σε εξαρτήματα δακτυλίων όπως εκείνα του Ωρωπού, της Μακεδονίας και της Συλλογής Bourguignon πιθανώς δεν σημαίνει χρονική διαφορά, αλλά την προέλευση από διαφορετικό εργαστήριο.

Από τους ελληνιστικούς χρόνους είναι γνωστά αρκετά παραδείγματα κοσμημάτων (περιδεραίων, ψελίων κ.ά.), τα άκρα των οποίων κοσμούνται με ολόγλυφα κεφάλια διάφορων ζώων[97]. Αλλά και πρώιμα παραδείγματα δακτυλίων ανάρτησης στλεγγίδων που προέρχονται από τάφους των υστεροελληνιστικών χρόνων κοσμούνται στα άκρα με προτομές σκύλων, χωρίς όμως τη σφαίρα στο μέσον. Σε τάφο στον Τάραντα, ο οποίος χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 2ου αι. π.Χ., βρέθηκε ένας λεπτός χάλκινος κρίκος ανάρτησης στλεγγίδων κυκλικής διατομής[98]. Τα άκρα του, τα οποία θηλυκώνουν, έχουν διαμορφωθεί σε προτομές σκύλων. Στα κτερίσματα ενός τάφου στην Αγκώνα, πιθανώς του τελευταίου τετάρτου του 2ου-α΄ τετάρτου του 1ου αι. π.Χ., συγκαταλέγονται στλεγγίδες και ένας χάλκινος κρίκος, τα άκρα του οποίου καταλήγουν σε ολόγλυφα κεφάλια σκύλων[99]. Με βάση τα παραδείγματα αυτά γίνεται εύκολα κατανοητή η κατάληξη στον δακτύλιο

91. G.P. Oikonomos, ό.π. (υποσημ. 82), σ. 88, εικ. 7.

92. J. Overbeck, Pompeji in seinen Gebäuden, Altertümern und Kunstwerken, 1875, σ. 403 κ.ε., εικ. 250. M.R. Borriello κ.ά., Le Collezioni del Museo Nazionale di Napoli, 1986, σ. 178, αριθ. 45 με εικ. (1ος αι. μ.Χ.) (από τις στλεγγίδες απεικονίζονται μόνον οι τρεις).

93. Άλλες τέσσερις χάλκινες στλεγγίδες κρεμασμένες σε δακτύλιο προέρχονται από θέση στην περιοχή του Βεζουβίου. Μαζί βρέθηκε και ο αρύβαλλος για το λάδι: Pompeji A.D. 79 (Museum of Fine Arts Boston, 1978), σ. 192, αριθ. 220, 221, εικ. στη σ. 193. Τέσσερις χάλκινες στλεγγίδες ρωμαϊκών χρόνων περασμένες σε δακτύλιο βρίσκονται και στο Βρετανικό Μουσείο: H.B. Walters, ό.π. (υποσημ. 68), σ. 320, αριθ. 2441.

94. Παρόμοιες φιάλες με λαβή: Römisches im Antikenmuseum, σ. 122, αριθ. 99, εικ. στη σ. 121. J. Raeder, ό.π. (υποσημ. 31), σ. 40, αριθ. 118, εικ. 24. Mackworth Young, σ. 86, τάφος 5, αριθ. 25, πίν. 27, 3 (στον τάφο βρέθηκε και ζεύγος χάλκινων στλεγγίδων).

95. McFadden, σ. 463 και 468 κ.ε., αριθ. 8-10, πίν. 36.

96. Ένα ακόμα χάλκινο εξάρτημα με δύο ολόγλυφες προτομές λιονταριών και τη σφαίρα στο μέσον, προερχόμενο από την Εγγύς Ανατολή, υπάρχει στη Βοστώνη: C.C. Vermeule - M.B. Comstock, Sculpture in Stone and Bronze. Additions to the Collections of Greek, Etruscan and Roman Art 1971-1988 in the Museum of Fine Arts, Boston, 1988, σ. 76, αριθ. 88 με εικ. Στην περίπτωση αυτή δεν είναι βέβαιο αν το εξάρτημα προέρχεται από δακτύλιο ανάρτησης στλεγγίδων ή από ψέλιο.

97. Βλ. π.χ. Ι.Α. Παπαποστόλου, ΑΔ 33 (1978), Μελέτες, σ. 357 κ.ε., Πίν. 109β-γ, όπου και άλλα παραδείγματα.

98. M. de Juliis (εκδ.), Gli Ori di Taranto in Età Ellenistica, 1984, σ. 488, αριθ. 10.

99. G. Ulbert, ό.π. (υποσημ. 52), σ. 77, πίν. 68, 2 (με βιβλιογραφία), όπου και για τη χρονολόγηση.

της Πομπηίας (Πίν. 61 γ) και στους δακτυλίους από τις ανατολικές περιοχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, οι οποίοι κοσμούνται με σκύλους.

ΚΕΡΑΜΟΣΚΕΠΗΣ ΤΑΦΟΣ 39

Ο τάφος[100] αποκαλύφθηκε στην εξωτερική βορειοδυτική γωνία του ταφικού περιβόλου, παράλληλα προς τον δυτικό τοίχο, αλλά σε επίπεδο βαθύτερο από τον κατώτερο δόμο της θεμελίωσής του (Σχέδ. 1). Οι καμπύλες κεραμίδες που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του –τέσσερις για τις μακριές πλευρές και από μία όρθια τοποθετημένη για κάθε στενή πλευρά– έφεραν έγγλυφη διακόσμηση οριζόντιων ταινιών και μικρών ενάλληλων ημικυκλίων[101]. Στην επίχωση του τάφου βρέθηκαν τρία κεφάλια από σιδερένια καρφιά και τμήμα από πήλινο γυναικείο ειδώλιο (ΜΩ 370). Ο νεκρός[102] είχε ενταφιαστεί σε ύπτια θέση με το κεφάλι προς Β. και τα χέρια παράλληλα προς τον κορμό. Τα κτερίσματα ήταν τρία πήλινα μυροδοχεία, από τα οποία το ένα (ΜΩ 371) ήταν τοποθετημένο κοντά στον δεξιό ώμο και τα άλλα δύο (ΜΩ 372 και 373) κοντά στη δεξιά κνήμη, και ένας γυάλινος αμφορίσκος (ΜΩ 374) κοντά στο δεξιό άκρο πόδι.

Κτερίσματα

1. ΜΩ 371. Μυροδοχείο (Πίν. 62 α).

Ύψ. 0,11, διάμ. βάσης 0,027, διάμ. χείλους 0,028 μ. Σώζεται ακέραιο. Πηλός καστανός με λίγη μαρμαρυγία. Σώζονται ίχνη από μελανό θαμπό επίχρισμα. Η βάση είναι επίπεδη, το σώμα απιόσχημο, ο λαιμός υψηλός και το χείλος δακτυλιόσχημο.

Πρβλ. Τσάκος, σ. 370 κ.ε., αριθ. 2333 και 2334, Σχέδ. 7 και Πίν. 126α-β, σ. 400 και 413, αριθ. 2024, Πίν. 141γ, όπου και άλλα παραδείγματα. McFadden, σ. 480, αριθ. 73, πίν. XLII.

2. ΜΩ 372. Μυροδοχείο (Πίν. 62 α).

Ύψ. 0,123, διάμ. βάσης 0,028, διάμ. χείλους 0,03 μ. Είναι συγκολλημένο στο χείλος. Πηλός ανοικτός καστανός. Άβαφο. Είναι ίδιου τύπου με το προηγούμενο.

Πρβλ. Meligunìs - Lipára, σ. 39 και 255 (τάφος 105), πίν. CCXVIII, 20 (β΄ μισό του 1ου αι. π.Χ.).

3. ΜΩ 373. Μυροδοχείο (Πίν. 62 α).

Ύψ. 0,093, διάμ. βάσης 0,023, διάμ. χείλους 0,025 μ. Είναι αποκρουσμένο στο χείλος. Πηλός καστανός. Άβαφο. Ίδιου τύπου με τα προηγούμενα.

Πρβλ. Τσάκος, σ. 367, αριθ. 592, Σχέδ. 4, σ. 400 και 413, αριθ. 2021, Πίν. 141ζ. Meligunìs - Lipára, σ. 31 και 255 (τάφος 75), πίν. CCXVII, 2b.

Τα τρία πήλινα απιόσχημα μυροδοχεία χρονολογούν την ταφή στο β΄ μισό του 1ου αι. π.Χ. και πιθανώς στο τελευταίο τέταρτο.

4. ΜΩ 374. Γυάλινος αμφορίσκος.

Είναι διαλυμένος σε πλήθος μικρών κομματιών, η συγκόλληση των οποίων είναι αδύνατη. Το

100. Διαστ.: μήκ. 1,60, πλ. 0,80 μ.

101. Πρβλ. Φ. Πέτσας, ΑΔ 24 (1969), Χρονικά, σ. 300, Πίν. 308α (καμπύλες κεραμίδες με ημικύκλια από ρωμαϊκό τάφο στη Θεσσαλονίκη). Ο ίδιος, ΑΔ 17 (1961/62), Μελέτες, σ. 238, Πίν. 111β (κεραμίδα με φοινικοειδή κοσμήματα από τάφο στη Βεργίνα).

102. Μήκ. σκελετού γύρω στα 0,90 μ. Συνεπώς πρόκειται για παιδική ταφή.

αγγείο ήταν κατασκευασμένο με την τεχνική του «πυρήνα από άμμο»[103]. Το γυαλί είναι βαθυκάστανο, σχεδόν αδιαφανές. Ενσωματωμένα γυάλινα νήματα σε τρεις διαφορετικούς χρωματισμούς (κίτρινο, γαλάζιο, ανοικτό γαλάζιο) έχουν «χτενιστεί» έτσι, ώστε να δημιουργούν στο σώμα σχέδια φτερών («feather pattern»). Η εξωτερική επιφάνεια είναι κάπως τραχιά, πράγμα που δείχνει την κακή ποιότητα του προϊόντος. Την εσωτερική επιφάνεια καλύπτει κοκκώδης ύλη καστανομέλανου χρώματος, η οποία οφείλεται στα υπολείμματα της άμμου και των άλλων υλικών μετά την απόξεση του πυρήνα, όταν το γυαλί είχε ψυχθεί.

Γυάλινα αγγεία κατασκευασμένα με την τεχνική του «πυρήνα από άμμο» προέρχονται από διάφορες περιοχές της Μεσογείου. Στον ελλαδικό χώρο παραγωγή γυάλινων αγγείων με την τεχνική αυτή έχει διαπιστωθεί στη Ρόδο[104]. Μετά την ανακάλυψη της τεχνικής της φύσησης του γυαλιού γύρω στα μέσα του 1ου αι. π.Χ., όχι μακριά από τις συρο-φοινικικές ακτές, και την ταχύτατη διάδοση της νέας τεχνικής από την εποχή του Αυγούστου[105] η παραγωγή γυάλινων αγγείων με την αρκετά χρονοβόρα τεχνική του «πυρήνα από άμμο» περιορίστηκε, αλλά δεν σταμάτησε. Σε αντίθεση προς τα φθηνά γυάλινα φυσητά αγγεία, τα οποία αποτελούσαν πλέον μαζική παραγωγή, εκείνα που παρήγοντο με την παλιότερη τεχνική ήταν πάντα είδη πολυτελείας. Γυάλινα αγγεία ύστερης εποχής, κατασκευασμένα με την τεχνική του «πυρήνα από άμμο», έχουν βρεθεί π.χ. σε ταφές στη Σαμοθράκη[106] και στο Καστέλλι Κισάμου[107].

Εύρημα από την επίχωση του τάφου

ΜΩ 370. Πήλινο γυναικείο ειδώλιο του ένθρονου τύπου (Πίν. 62 β).

Σωζ. ύψ. 0,12 μ. Σώζονται το πάνω τμήμα του κορμού με το κεφάλι και μικρό τμήμα από το ερισείνωτο του θρόνου. Την επιφάνεια καλύπτει πυκνό ίζημα. Πηλός καστανός. Το ειδώλιο είναι κοίλο εσωτερικά και κατασκευασμένο σε μήτρα. Η γυναίκα φέρει στο κεφάλι στεφάνη. Αρχές 5ου αι. π.Χ.

Πρβλ. O. Broneer, Hesperia 7 (1938), σ. 200, αριθ. A.F. 584, εικ. 36. E. Vanderpool, Hesperia 15 (1946), σ. 330, αριθ. 319, πίν. LXVII. R.A. Higgins, Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum, I, 1954, σ. 176, αριθ. 657, πίν. 85.

Η εύρεση του ειδωλίου ΜΩ 370 μέσα στην επίχωση του κεραμοσκεπούς τάφου 39 δείχνει ότι και σε αυτή την περίπτωση ο τάφος είχε γεμιστεί σκόπιμα με χώμα πριν από την τοποθέτηση των καλυπτηρίων πλακών.

ΚΕΡΑΜΟΣΚΕΠΗΣ ΤΑΦΟΣ 38

Ο τάφος[108] βρίσκεται δυτικά του τάφου 39, αλλά σε υψηλότερο επίπεδο από αυτόν (Σχέδ. 1). Όλες οι κεραμίδες ήταν σπασμένες. Ο νεκρός είχε ενταφιαστεί σε ύπτια θέση, με το κεφάλι προς

103. Για την τεχνική αυτή («sand-core technique», «coreforming», «Sandkern-Technik»), βλ. A. von Saldern, Glas von der Antike bis zum Jugendstil. Sammlung Hans Cohn, Los Angeles/Cal., 1980, σ. 15 κ.ε. P. Fossing, Glass Vessels before Glass Blowing, 1940.

104. G. Davidson Weinberg, ΑΔ 24 (1969), Μελέτες, σ. 143 κ.ε.

105. Βλ. S. Frank, Glass and Archaeology, 1982, σ. 19 κ.ε.

106. E.B. Dusenbery, JGS 9 (1967), σ. 37 κ.ε., αριθ. 3, εικ. 4 (αλάβαστρο), αριθ. 4-6, εικ. 5-7 (οξυπύθμενοι αμφορίσκοι, της εποχής του Αυγούστου), αριθ. 7, εικ. 8 (οξυπύθμενος αμφορίσκος, της εποχής του Τιβερίου).

107. Γ. Τζεδάκις, ό.π. (υποσημ. 26), σ. 370, Πίν. 191δ (αλάβαστρο με νομίσματα του γ΄ τετάρτου του 2ου αι. μ.Χ.).

108. Διαστ.: μήκ. 1,75, πλ. 0,80 μ.

Β. και τα χέρια παράλληλα προς τον κορμό. Μία σιδερένια στλεγγίδα (ΜΩ 448) και ένα γυάλινο μυροδοχείο (ΜΩ 369) ήταν τοποθετημένα πάνω στο αριστερό άκρο πόδι.

Κτερίσματα

1. ΜΩ 369. Γυάλινο μυροδοχείο (Πίν. 62 γ).

Ύψ. 0,155, διάμ. βάσης 0,07, διάμ. χείλους 0,038 μ. Είναι συγκολλημένο στον λαιμό, στο σώμα και στη βάση. Γυαλί κάπως παχύ, φυσητό, διαφανές, με γαλαζοπράσινη απόχρωση και μικρές φυσαλίδες σε ορισμένα σημεία. Εσωτερικά υπάρχει ίζημα κατά τόπους. Η βάση είναι ελαφρώς κοίλη, το σώμα χαμηλό κωνικό, ο λαιμός πολύ υψηλός. Το προεξέχον δακτυλιόσχημο χείλος σχηματίστηκε με αναδίπλωση προς τα έξω και κάτω και ύστερα πάλι προς τα πάνω.

Isings, σ. 97 κ.ε., τύπος 82 A2 («candlestick unguentarium»). Όμοια είναι τα αποσπασματικά σωζόμενα γυάλινα μυροδοχεία ΜΩ 337 και 338 από τον τάφο 26.

Πρβλ. Ζερβουδάκη, σ. 547, τάφος 2, Πίν. 556α (το τρίτο) και β (το μεσαίο· 2ος-3ος αι. μ.Χ.), σ. 548, τάφος 3, Πίν. 556δ (το μεσαίο) και ε (το μεσαίο· μέσα ή β΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ.), σ. 549, τάφος 5, Πίν. 557στ (το πρώτο και το τρίτο). G. Davidson Weinberg, AJA 66 (1962), σ. 131, πίν. 27, εικ. 7 (το δεύτερο και το τρίτο). Roman Glass, σ. 155 κ.ε., πίν. XXII-XXIII (από τάφο γύρω στο 220 μ.Χ.). Ζαφειροπούλου, σ. 6 και 7, τάφος 7, αριθ. 3, πίν. Δζ αριστερά. Geothert-Polaschek, σ. 117 κ.ε., τύπος 72, αριθ. 639-640, πίν. 52 (ο τύπος είναι του β΄ μισού του 2ου αι. μ.Χ. και του 3ου αι. μ.Χ.).

2. ΜΩ 448. Σιδερένια στλεγγίδα (Πίν. 62 δ).

Μήκ. 0,25, πλ. λαβής 0,027, μέγ. πλ. λεπίδας 0,055 μ. Η στλεγγίδα είναι ακέραιη, αλλά πολύ οξειδωμένη και γι' αυτό παραμορφωμένη κατά τόπους. Είναι του ίδιου τύπου με τις χάλκινες στλεγγίδες ΜΩ 453 α-β από τον τάφο 26.

Όπως δείχνουν τα κτερίσματα, ο κεραμοσκεπής τάφος 38 είναι σύγχρονος με την ύστερη ταφή στον κιβωτιόσχημο τάφο 26 του πολύ προχωρημένου 2ου αι. μ.Χ. Το γυάλινο μυροδοχείο και η σιδερένια στλεγγίδα θα αποτελούσαν το σύνολο των οργάνων για τον καθαρισμό του σώματος και συνόδευσαν τον νεκρό στην τελευταία του κατοικία. Η κτέριση του νεκρού στον τάφο 38 παρουσιάζει αναλογία με την κτέριση του άνδρα στον μαρμάρινο κιβωτιόσχημο τάφο 16, των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, με μία σιδερένια στλεγγίδα και ένα πήλινο μυροδοχείο κοντά στο δεξιό άκρο πόδι[109]. Η αντικατάσταση των πήλινων μυροδοχείων με γυάλινα δεν μετέβαλε τη χρηστική λειτουργία των αγγείων αυτών.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Εκτός από τους πραγματικούς δακτυλίους ή κρίκους που χρησίμευαν για την ανάρτηση και τη μεταφορά των στλεγγίδων, κάποτε μαζί και με άλλα όργανα για την περιποίηση και τον καθαρισμό του σώματος, και εκτός από τις ευάριθμες απεικονίσεις τους έχουμε και τη φιλολογική μνεία ενός τέτοιου κρίκου[110].

Σε έναν ελληνικό πάπυρο από τη Μέμφιδα, του 156 π.Χ., διασώθηκε το κατασχετήριο[111] για

109. Βλ. παραπάνω υποσημ. 63.

110. Την υπόδειξη οφείλω στον Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Β. Πετράκο.

111. Ο όρος από την ποινική δικονομία.

δύο δούλους που δραπέτευσαν[112]. Το κείμενο αποτελείται από 26 στίχους. Στους 16 πρώτους αναφέρονται τα στοιχεία, η ακριβής περιγραφή και τα διακριτικά γνωρίσματα του πρώτου δραπέτη, του Έρμωνος, καθώς και τα τιμαλφή και τα άλλα αντικείμενα που συναπεκόμισε κατά τη φυγή του, και, τέλος, καθορίζεται η αμοιβή σε όποιον επαναφέρει τον δούλο ή τον υποδείξει σε ιερό ή σε αξιόπιστο άνδρα.

Τοῦ κε Ἐπεὶφ ις Ἀριστογένου τοῦ Χρυσίππου
Ἀλαβανδέως πρεσβευτοῦ παῖς ἀνακεχώ-
ρηκεν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ᾧ ὄνομα Ἕρμων, ὃς καὶ Νεῖλος
καλεῖται, τὸ γένος Σύρος ἀπὸ Βαμβύκης
ὡς ἐτῶν ιη, μεγέθει μέσος, ἀγένειος,
εὔκνημος, κοιλογένειος, φακὸς παρὰ ῥῖνα
ἐξ ἀριστερῶν, οὐλὴ ὑπὲρ χαλινὸν ἐξ ἀριστερῶν,
ἐστιγμένος τὸν δεξιὸν καρπὸν γράμμασι
βαρβαρικοῖς δυσίν, ἔχων χρυσίου ἐπισήμου
μναιεῖα γ, πίνας ι, κρίκον σιδηροῦν,
ἐν ᾧ λήκυθος καὶ ξύστραι, καὶ περὶ τὸ σῶμα
χλαμύδα καὶ περίζωμα.

Ο Έρμων, ο οποίος ονομάζετο και Νείλος και κατήγετο από τη Βαμβύκη της Συρίας, ήταν δούλος του πρεσβευτή Αριστογένου του Χρυσίππου από τα Αλάβανδα. Ο Έρμων αυτός δραπέτευσε στην Αλεξάνδρεια στις 16 Επείφ του 25ου έτους. Ήταν γύρω στα 18, μετρίου αναστήματος, αγένειος, με γερές κνήμες, ένα λακκάκι στο πηγούνι, μία ελιά στην αριστερή πλευρά κοντά στη μύτη και μία ουλή πάνω από την αριστερή γωνία του στόματος και ήταν σημαδεμένος με καυτηρίαση στον δεξιό καρπό με δύο μη ελληνικά γράμματα. Είχε μαζί του χρυσά νομίσματα βάρους τριών μνων, δέκα μαργαριτάρια και *κρίκον σιδηροῦν, ἐν ᾧι λήκυθος καὶ ξύστραι*, και φορούσε χλαμύδα και περίζωμα.

Τη φράση *κρίκον σιδηροῦν, ἐν ᾧι λήκυθος καὶ ξύστραι* μεταφράζει ο εκδότης στα γερμανικά «einen eisernen (Hals-)Ring, auf welchem ein Ölfläschchen und Schabeisen (abgebildelt sind)»[113]. Εκλαμβάνει δηλαδή τον κρίκο ως ένα σιδερένιο περιλαίμιο, επί του οποίου ήταν απεικονισμένα ένα φιαλίδιο για το λάδι και στλεγγίδες (ξύστρες). Στην ερμηνεία όμως αυτή οδηγείται, με την προσθήκη λέξεων που δεν υπάρχουν στο αρχαίο κείμενο, προφανώς επειδή αγνοεί ότι υπήρχαν μετάλλινοι κρίκοι για την ανάρτηση των οργάνων για τον καθαρισμό του σώματος. Η παρανόηση του αρχαίου κειμένου ως προς το σημείο αυτό είναι φανερή και κατά τον σχολιασμό του[114]: «An der Beschreibung des Neilos fallen seine Handgelenksmarkierung und der Halsring auf, die an Brandmarkung und Kennzeichnung eines zur Flucht neigenden Sklaven (*fugitivus*) denken lassen. Der Ring ist freilich schon aus seiner Beschreibung als Schmuckstück erkennbar; ungewiß ist lediglich, ob die anscheinend der Ringersphäre entstammenden Verzierungen –Ölflasche zum Einölen vor dem Kampf und Schabeisen zur Reinigung danach– sich auf eine entsprechende Tätigkeit des Neilos beziehen». Αλλά η λήκυθος, δηλαδή το αγγείδιο για το λάδι, και οι στλεγγίδες δεν αποτελούσαν τη διακόσμηση του κρίκου· ήταν περασμένες σε αυτόν. Γι' αυτό στο κείμενο χρησιμοποι-

112. J. Hengstl (εκδ.) με τη συνεργασία των G. Häge και H. Kühnert, Griechische Papyri aus Ägypten als Zeugnisse des öffentlichen und privaten Lebens, 1978, σ. 298 κ.ε., αριθ. 123 (με γερμανική μετάφραση και σχόλια).

113. Ό.π., σ. 299.

114. Ό.π., σ. 300.

είται το *ἐν ὠι*. Εξάλλου ο σιδερένιος κρίκος με τη λήκυθο και τις ξύστρες συγκαταλέγεται με σαφήνεια στα αντικείμενα, τα οποία είχε υφαρπάσει ο νεαρός δραπέτης.

Ας σημειωθεί ότι ο Πολυδεύκης αναφέρει τον *στλεγγιδολήκυθον*, δηλαδή τον δούλο που μετέφερε τη στλεγγίδα και τη λήκυθο του κυρίου του στο λουτρό[115]. Η ξύστρα είναι μεταγενέστερη ονομασία της στλεγγίδας[116].

ΜΕΛΠΩ ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες χρησιμοποιούνται και οι εξής:

Coll. de Clercq	A. de Ridder, Collection de Clercq, III, Les bronzes, 1905.
Δαβάρας	Κ. Δαβάρας, Ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγίου Νικολάου, ΑΕ 1985, σ. 130-212.
De Ridder, Catalogue	A. de Ridder, Catalogue des bronzes de la Société Archéologique d'Athènes, 1894.
De Ridder, Louvre	A. de Ridder, Les bronzes antiques du Louvre, II, Les instruments, 1915.
Goethert-Polaschek	K. Goethert-Polaschek, Katalog der römischen Gläser des Rheinischen Landesmuseums Trier, 1977.
Ζαφειροπούλου	Φ. Ζαφειροπούλου, Το Κάλλιο στην ύστερη αρχαιότητα, ΑΕ 1982, Αρχαιολογικά Χρονικά, σ. 1-13.
Ζερβουδάκη	Η. Ζερβουδάκη, ΑΔ 26 (1971), Χρονικά, σ. 545-549.
Hayes	J.W. Hayes, Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum, 1975.
Isings	C. Isings, Roman Glass from Dated Finds, 1957.
Kurtz - Boardman	D.C. Kurtz - J. Boardman, Greek Burial Customs, 1971.
Mackworth Young	G. Mackworth Young, Excavations in Siphnos (IV. The Roman Graves of the First Century A.D.), BSA 44 (1949), σ. 80-92.
Matheson	S.B. Matheson, Ancient Glass in the Yale University Art Gallery, 1980.
McFadden	G.H. McFadden, A Tomb of the Necropolis of Ayios Ermoyenis at Kourion, AJA 50 (1946), σ. 449-489.
Meligunìs - Lipára	L. Bernabò-Brea - M. Cavalier, Meligunìs - Lipára, II, La necropoli greca e romana nella contrada Diana, 1965.
Παπαποστόλου	Ι.Α. Παπαποστόλου, Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας Ι, ΑΔ 32 (1977), Μελέτες, σ. 281-343.
Platz-Horster	G. Platz-Horster, Antike Gläser, Austellung im Antikenmuseum Berlin, Nov. 1976 - Febr. 1977, 1976.
Römisches im Antikenmuseum	K. Vierneisel (εκδ.), Römisches im Antikenmuseum, Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz, 1978.
Roman Glass	O. Vessberg, Roman Glass in Cyprus, Opuscula Archaeologica 7 (1952), σ. 109-161.
Τάφοι Βεροίας	Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας, 1980.
Το πνεύμα και το σώμα	Ό. Τζάχου-Αλεξανδρή (εκδ.), Το πνεύμα και το σώμα. Οι αθλητικοί αγώνες στην αρχαία Ελλάδα. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 15 Μαΐου 1989 - 15 Ιανουαρίου 1990, 1989.
Τσάκος	Κ. Τσάκος, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι στη Σάμο, ΑΔ 32 (1977), Μελέτες, σ. 344-420.

115. Πολυδεύκους, Ονομαστικόν, Γ', 154. Βλ. και Liddell-Scott, λ. στλεγγιδολήκυθος και λ. ξυστρολήκυθος.
116. Πρβλ. Scholia in Aristophanem (εκδ. W.J.W. Koster, 1969), σ. 146 (in Equites, στ. 580): *στλεγγὶς γὰρ ἡ ξύστρα.*

Summary

GRAVES AT OROPOS

This article presents two cist graves and two tile graves from the west cemetery at Oropos, found to the west of a cemetery enclosure wall dating from the 4th century BC. The cist graves had been used repeatedly for interments. In cist grave 27 (the numbering followed is that of the excavation daybook) one of the earliest burials dates from the second quarter of the 3rd century BC, and the latest from the second half of the 2nd or the beginning of the 1st centuries BC. The last burial in cist grave 26 was made in the 2nd century AD, about the middle of that century, or even later. Tile grave 39 is dated to the second half of the 1st century BC and probably to the last quarter of the century. Tile grave 38 is contemporary with the latest burial in cist grave 26.

With regard to burial customs, it may be noted that the graves were probably deliberately filled with earth after the interment of the deceased and before the covering slabs were placed in position.

The latest burial in grave 26 yielded a pair of bronze strigils with iron attachment rings (MΩ 453 α-β, Pl. 59 δ-ε), and a bronze decorative pendant from another strigil attachment ring (MΩ 423, Pl. 11) was found in the earth deposits of the same grave. These two finds form the starting point for a comprehensive analysis of metal strigil attachment- and carrying-rings ('Tragereifen oder Tragringe für Strigiles', 'anelli porta-strigili', 'anneaux de strigile', 'Rings for Bath Implements') from the late Hellenistic period to Roman times. The appendix deals with a literary reference to one of these rings.

MELPO POLOJIORGHI

ΑΠΟ ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΧΙΟΥ. ΥΣΤΕΡΗ ΕΜΠΙΕΣΤΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Μελετώντας την ανάγλυφη κεραμική στο Μουσείο της Χίου, βρήκα μια μικρή ομάδα οστράκων, όλα τυχαία επιφανειακά ευρήματα. Είχαν περισυλλεγεί από το Γυμνασιάρχη Χίου Α. Στεφάνου, ο οποίος τα παρέδωσε στο Μουσείο του νησιού. Πρόκειται για τριάντα όστρακα διάφορων μεγεθών, τα περισσότερα από ανοικτά αγγεία, με εμπίεστη διακόσμηση. Κοινό τους χαρακτηριστικό είναι ότι η διακόσμηση έχει τυπωθεί στο περιχείλωμα, πολύ κοντά στο χείλος[1] ή και στη ράχη των κωνικών βάσεων.

Ούτε η διατήρηση ούτε η ποιότητά τους θα δικαιολογούσε την ενασχόληση με αυτά, αφού μάλιστα στερούνται ανασκαφικών δεδομένων, χάνοντας έτσι μεγάλο μέρος από την αξία τους ως αρχαιολογικά τεκμήρια. Όμως, από την πρώτη στιγμή, μας εντυπωσιάζει η ομοιογένειά τους από πλευράς τεχνικής του αγγείου και τρόπου διακόσμησης[2]. Παράλληλα οι αναλογίες που παρουσιάζουν ως προς το περίγραμμα και τα κοσμήματα με μια ομάδα αγγείων ανατολικής terra sigillata Α από την Αντιόχεια, το Πέργαμον, τη Σάμο, τη Hama, τη Σαμάρεια, την Ταρσό, τα κάνει αξιοπρόσεκτα.

Τα όστρακα ανήκουν σε ένα είδος ύστερης κεραμικής από το οποίο ελάχιστα άλλα δείγματα έχουν μέχρι σήμερα εντοπισθεί στη Χίο ή στην υπόλοιπη Ελλάδα, ενώ η ποικιλία των σφραγίδων που χρησιμοποιήθηκαν και το γεγονός ότι συνεχίζουν έναν παλαιότατο τύπο διακόσμησης, κρίθηκαν επαρκή αίτια για τη δημοσίευση του παρόντος.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Τα περισσότερα από τα καταλογογραφούμενα όστρακα προέρχονται από περισυλλογή του Α. Στεφάνου και είναι ακατάγραφα (χωρίς αριθμό ευρετηρίου Μουσείου Χίου). Στις περιπτώσεις όπου δεν ισχύουν τα ανωτέρω σημειώνεται τόπος και χρόνος εύρεσης καθώς και αριθμός ευρετηρίου.

1. Τμήμα από το επίπεδο χείλος και το σώμα ανοικτού αγγείου (πινάκιο;) (Σχέδ. 1· Πίν. 63).
Ύψ. 0,06, μήκ. 0,085, πάχ. 0,008 μ.

Πηλός πορτοκαλοκάστανος (2.5 YR 6/6), καθαρός και λεπτόκοκκος, με ελάχιστα εγκλείσματα και λεπτή μίκα, εξαιρετικά καλοψημένος και σκληρός. Θαμπό εξίτηλο μαύρο βερνίκι στην εξωτερική πλευρά, εσωτερικά άβαφο.

Σε απόσταση 0,01 μ. από το πλατύ, έξω νεύον χείλος, στην εξωτερική πλευρά του αγγείου, εμπίεστες γλώσσες με στιγμές. Στιγμωτή γραμμή στο κέντρο τους.

1. Για τη «φυγόκεντρη» τάση των εμπίεστων κοσμημάτων στα πινάκια των ελληνιστικών χρόνων, βλ. I. Metzger, Β΄ Επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Αθήνα 1990, σ. 45 ("Teller"). (Στο εξής: Συνάντηση Β΄, 1990).

2. Βλ. σχετικά E. Simantoni-Bournia, La céramique à reliefs au Musée de Chios. Athènes 1992, σ. 15.

2. Τμήμα από το επίπεδο χείλος και το σώμα πινακίου (Πίν. 63).

Ύψ. 0,045, μήκ. 0,072 μ.

Πηλός όπως του προηγουμένου. Θαμπό εξίτηλο μαύρο βερνίκι μόνο μεταξύ των γλυφών.

Σχοινοειδές κόσμημα σε άμεση επαφή με το έξω νεύον χείλος, το οποίο φέρει μικρές εγκάρσιες εγκοπές.

3. Τμήμα χείλους πινακίου με πλατύ περιχείλωμα (Σχέδ. 1).

Ύψ. 0,013, μήκ. 0,058, πάχ. ±0,006 μ.

Πηλός πορτοκαλοκάστανος (2.5 YR 6/6), αρκετά καθαρός, με ελάχιστα εγκλείσματα και λεπτή μίκα, εξαιρετικά καλοψημένος και σκληρός. Λευκοκίτρινο (10 YR 8/3) επίχρισμα στην εξωτερική όψη και στο περιχείλωμα, εσωτερικά άβαφο.

Σχοινοειδής διακόσμηση στην απόληξη του χείλους. Εμπίεστα, πολύ σχηματοποιημένα πεντάφυλλα ανθέμια στο περιχείλωμα.

4. Τμήμα χείλους πινακίου με πλατύ περιχείλωμα (Σχέδ. 1· Πίν. 63).

Ύψ. 0,04, μήκ. 0,10, πάχ. ±0,01 μ.

Πηλός καστανοκίτρινος, καθαρός και λεπτόκοκκος με ελάχιστα εγκλείσματα και λεπτή μίκα, εξαιρετικά καλοψημένος και σκληρός. Καστανό θαμπό βερνίκι μόνο στο εσωτερικό, εξωτερικά άβαφο.

Σειρά εμπίεστων κύκλων στολίζει την απόληξη του χείλους. Το περιχείλωμα φέρει εμπίεστα, μάλλον οξύληκτα «ωά», με διπλό περίγραμμα και εγχάρακτη γραμμή στη θέση της «λόγχης».

5. Τμήμα χείλους πινακίου με πλατύ περιχείλωμα (Σχέδ. 1· Πίν. 63).

Ύψ. 0,04, μήκ. 0,068, πάχ. 0,007 μ.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος (2.5 YR 6/8), καθαρός, με ελάχιστα εγκλείσματα και λεπτή μίκα, εξαιρετικά καλοψημένος και σκληρός. Άβαφο, χωρίς αλείφωμα ή επίχρισμα.

Σχοινοειδής διακόσμηση στην απόληξη του χείλους. Το περιχείλωμα φέρει κακότεχνες, εμπίεστες γλώσσες, με στιγμωτή διακόσμηση και διακεκομμένο εξωτερικό περίγραμμα. Μικρή ανάγλυφη στιγμή στο φαρδύτερο σημείο της γλώσσας.

6. Τμήμα περιχειλώματος από το χείλος πινακίου (Πίν. 63).

Ύψ. 0,02, μήκ. 0,038 μ.

Πηλός όμοιος με του αριθ. 5.

Πάνω στο περιχείλωμα σώζονται μόνο δύο κακότεχνες εμπίεστες γλώσσες, σχεδόν όμοιες με τις προηγούμενες, που φέρουν ανάγλυφο κύκλο στο σημείο έκφυσης της γλώσσας.

7. Τμήμα χείλους βαθέος πινακίου με πλατύ περιχείλωμα και μικρό μέρος του σώματος (Σχέδ. 1· Πίν. 63).

Ύψ. 0,045, μήκ. 0,085, πάχ. 0,008 μ. (στο σώμα του αγγείου).

Πηλός καστανοκόκκινος (10 R 6/6), λεπτόκοκκος, καθαρός, εξαιρετικά καλοψημένος και σκληρός, με ελάχιστα εγκλείσματα και μίκα. Άβαφο, χωρίς επίχρισμα ή αλείφωμα.

Σχοινοειδής διακόσμηση στην απόληξη του χείλους. Το περιχείλωμα σώζει διακόσμηση από τριπλές μισές ενάλληλες ελλείψεις με ευθύγραμμο κεντρικό στέλεχος.

8. Δύο συγκολλώμενα όστρακα από το χείλος με πλατύ περιχείλωμα και μέρος του σώματος μεγάλου ανοικτού αγγείου (κρατήρας;) (Πίν. 63).

Ύψ. 0,065, μήκ. 0,20, πάχ. 0,011, διάμ. χείλους (στο ψηλότερο σημείο) ±0,35 μ.

Πηλός όμοιος με του αριθ. 5. Λευκοκίτρινο επίχρισμα εξωτερικά, καστανόμαυρο, αραιό, θαμπό βερνίκι στο εσωτερικό.

Σχοινοειδής διακόσμηση στην απόληξη του χείλους. Κακότεχνες εμπίεστες γλώσσες, με τριπλό περίγραμμα κοσμούν το περιχείλωμα.

9. Όστρακο από το χείλος και μέρος του σώματος μικρού ανοικτού αγγείου, με πλατύ περιχείλωμα (Πίν. 63).

Ύψ. 0,03, μήκ. 0,09, πάχ. 0,006, διάμ. χείλους (στο ψηλότερο σημείο) 0,11 μ.

Πηλός ανοικτός καστανοκίτρινος, όμοιος κατά την υφή με του αριθ. 5. Αραιό καστανό βερνίκι στο εσωτερικό και στο περιχείλωμα του χείλους.

Κατακόρυφες εγχαράξεις στην απόληξη του χείλους. Εμπίεστα σχηματοποιημένα ανθέμια, πολύ αχνά, στο περιχείλωμα.

10. Τμήμα χείλους με πλατύ περιχείλωμα και μεγάλο μέρος του σώματος κρατήρα. Εκτίθεται στο Μουσείο Χίου (Σχέδ. 1).

Ύψ. 0,06, μήκ. 0,175, πάχ. 0,011 μ.

Πηλός όμοιος με του αριθ. 1, χωρίς ευδιάκριτη μίκα. Χωρίς αλείφωμα. Ταινίες κοκκινοκάστανου βερνικιού και λευκού επιχρίσματος εναλλάξ στο εσωτερικό.

Στο περιχείλωμα και στην εσωτερική όψη του χείλους δύο αντιθετικές σειρές εμπίεστων μισών ενάλληλων ελλείψεων, ανάλογων με εκείνες του αριθ. 7. Μεταξύ των δύο σειρών, επάνω στην απόληξη του χείλους, γραπτή ταινία από κοκκινοκάστανο βερνίκι. Παρόμοια ταινία στην εξωτερική ακμή του περιχειλώματος. Στο εσωτερικό του αγγείου και αμέσως κάτω από τις εμπίεστες ελλείψεις, γραπτές ταινίες εναλλάξ λευκές και κοκκινοκάστανες.

11. Τμήμα χείλους με πλατύ περιχείλωμα και μέρος του σώματος κρατήρα (Σχέδ. 1· Πίν. 63).

Ύψ. 0,068, μήκ. 0,085, πάχ. 0,011, διάμ. χείλους (στο ψηλότερο σημείο) 0,31 μ.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος (2.5 YR 6/8), όμοιος στην υφή με του αριθ. 5. Αραιό αλείφωμα, χρώματος 5 YR 7/4, σε όλη την επιφάνεια, χωρίς βερνίκι ή επίχρισμα.

Στο περιχείλωμα και στην εσωτερική όψη του χείλους δύο αντιθετικές σειρές εμπίεστων γλωσσών με τριπλό περίγραμμα. Η εσωτερική σειρά γλωσσών πλαισιώνεται από εγχάρακτες γραμμές. Ακολουθεί ακόσμητη ταινία που ορίζουν δύο βαθύτερες εγχάρακτες γραμμές και στη συνέχεια σειρά τριγωνικών εμπίεστων φυτικών κοσμημάτων, που θυμίζουν περισσότερο μίσχο φυτού με επιμήκη φύλλα και στιγμωτά άνθη στην κορυφή, παρά κανονικό ανθέμιο.

12. Δύο συγκολλώμενα όστρακα από το σώμα και το πλατύ επίπεδο χείλος μεγάλου ανοικτού αγγείου (λεκανίδα;) (Σχέδ. 1· Πίν. 63).

Ύψ. 0,055, μήκ. 0,155, πάχ. 0,008, πλ. χείλους 0,033, εσωτ. διάμ. χείλους 0,26 μ.

Πηλός όμοιος με του αριθ. 5, με λίγο βαθύτερη απόχρωση. Λευκοκίτρινο επίχρισμα στην εξωτερική όψη, αραιό καστανόμαυρο θαμπό βερνίκι στο εσωτερικό.

Η πάνω όψη του έξω νεύοντος χείλους κοσμείται από σειρά εννέα εμπίεστων γλωσσών που περιγράφουν ανθέμια και πλαισιώνονται από σχοινοειδές κόσμημα στους δύο τόρους που ορίζουν το επίπεδο χείλος.

13. Τμήμα από το σώμα και το επίπεδο χείλος κρατήρα (Πίν. 63).

Ύψ. 0,075, μήκ. 0,165, πάχ. ±0,01 μ.

Πηλός όμοιος με του αριθ. 5. Αραιό, θαμπό, καστανοκόκκινο βερνίκι σε όλη την επιφάνεια, πυκνότερο στην επάνω όψη του χείλους και σε τριγωνικό τμήμα της εξωτερικής πλευράς του σώματος.

Το περίγραμμα του χείλους πλησιάζει κατά το πρώτο μισό της διαδρομής του, εκείνο του αριθ. 12. Το υπόλοιπο σωζόμενο τμήμα του συρρικνώνεται στο μισό περίπου του αρχικού πλάτους. Προφανώς, στο πλατύτερο σημείο του, το χείλος του κρατήρα χρησίμευε και ως οριζόντια λαβή. Η διακόσμηση περιορίζεται σε μικρές εγκάρσιες γραμμές επάνω στους τόρους που ορίζουν το επίπεδο χείλος (βλ. αριθ. 12).

14. Τμήμα από το πλατύ χείλος ανοικτού αγγείου (λεκανίδα;). Από την περιοχή Φραγκομαχαλά (πόλη της Χίου), αριθ. ευρ. 2697, χωρίς έτος περισυλλογής (Σχέδ. 1· Πίν. 63).

Ύψ. 0,06, μήκ. 0,085, πάχ. ±0,02 μ.

Γκριζοκάστανος πηλός, αρκετά καθαρός, με ελάχιστα εγκλείσματα και άφθονη μίκα. Καστανόμαυρο στιλπνό βερνίκι σε όλη την επιφάνεια.

Αλλεπάλληλοι τόροι και σκοτίες κοσμούν την επάνω επιφάνεια του πλατύτατου χείλους. Ο τελευταίος προς τα έξω τόρος φέρει εμπίεστες πρόχειρες γλώσσες, αρκετά οξύληκτες, με διπλό περίγραμμα, ενώ ο αμέσως επόμενος λεπτός τόρος, κοσμείται με σχοινοειδές κόσμημα.

15. Τμήμα από το χείλος και το σώμα ανοικτού αγγείου με όρθια τοιχώματα. Από την Παναγία Βοήθεια (πόλη της Χίου), αριθ. ευρ. 3849, χωρίς έτος περισυλλογής (Σχέδ. 2· Πίν. 63).

Ύψ. 0,05, μήκ. 0,068, πάχ. ±0,004 μ.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος (2.5 YR 6/8), όμοιος στην υφή με του αριθ. 5. Κόκκινο θαμπό και αραιό βερνίκι στο εσωτερικό και στην επάνω όψη του χείλους.

Κάτω από το παχύ, έξω νεύον χείλος σχηματίζεται τόρος μεταξύ δύο σκοτιών. Σε άμεση συνέχεια προς την τελευταία σκοτία υπάρχουν κακότεχνες, τριπλές, μισές ενάλληλες ελλείψεις.

16. Όστρακο από το σπασμένο χείλος και το σώμα ανοικτού αγγείου με ημισφαιρικά τοιχώματα (Σχέδ. 2· Πίν. 63).

Ύψ. 0,04, μήκ. 0,045, πάχ. 0,011 μ.

Πηλός όμοιος με του αριθ. 15. Ίχνη αραιού αλειφώματος.

Κάτω από το παχύ επίπεδο χείλος, που δε σώζεται ολόκληρο, και σε όλη την επιφάνεια του οστράκου υπάρχει ζατρίκιο με τετράγωνα εναλλάξ έξεργα και εμπίεστα. Μικρή πλαστική στιγμή στη βάση κάθε εμπίεστου τετραγώνου. Η διακόσμηση έγινε με μήτρα.

17. Όστρακο από το χείλος και το σώμα ανοικτού αγγείου με ημισφαιρικά τοιχώματα. Από την περιοχή Φραγκομαχαλά (πόλη της Χίου), αριθ. ευρ. 1417, έτος περισυλλογής 1955 (Πίν. 63).

Ύψ. 0,055, μήκ. 0,057, πάχ. 0,01 μ.

Πηλός όμοιος με του προηγουμένου, με ελάχιστα βαθύτερη απόχρωση.

Το σχήμα και η διακόσμηση του αγγείου από το οποίο προέρχεται ο αριθ. 17 είναι πανομοιότυπα με του αριθ. 16, χωρίς όμως τις πλαστικές στιγμές στα εμπίεστα τετράγωνα.

18. Όστρακο από το σπασμένο χείλος και το σώμα ανοικτού αγγείου με ημισφαιρικά τοιχώματα (Πίν. 64).

Ύψ. 0,071, μήκ. 0,084, πάχ. ±0,01 μ.

Πηλός όμοιος με των δύο προηγουμένων.

Σε άμεση συνέχεια προς το (πιθανότατα) επίπεδο έξω νεύον χείλος υπάρχει σειρά εμπίεστων οκτάκτινων «αστέρων». Με κατάλληλο εργαλείο τυπώθηκε κάτω από αυτούς τεθλασμένη γραμμή την οποία απαρτίζουν μικρά εμπίεστα τρίγωνα.

19. Τμήμα του επίπεδου χείλους και του σώματος ανοικτού αγγείου με όρθια τοιχώματα. Από την περιοχή Ριζάρη (πόλη της Χίου), αριθ. ευρ. 1690, έτος περισυλλογής 1964 (Σχέδ. 2· Πίν. 64).

Ύψ. 0,07, μήκ. 0,105, πάχ. 0,008 μ.

Πηλός όμοιος με του αριθ. 4.

Μισό περίπου εκατοστό κάτω από το επίπεδο χείλος, τέσσερις εγχάρακτες γραμμές διαφορετικού βάθους και στη συνέχεια σειρά μικρών εμπίεστων κύκλων.

20. Τμήμα του παχέος, έξω νεύοντος χείλους και μέρος του σώματος ανοικτού αγγείου με όρθια τοιχώματα (πρβλ. αριθ. 19). Από την Αγία Παρασκευή (πόλη της Χίου), αριθ. ευρ. 1961, έτος περισυλλογής 1964 (Σχέδ. 2· Πίν. 64).

Ύψ. 0,06, μήκ. 0,095, πάχ. 0,008 μ.

Πηλός όμοιος με του αριθ. 15.

Κάτω από το χείλος δύο σειρές εμπίεστων κύκλων, μεγαλύτερων από εκείνους του αριθ. 19, που υπογραμμίζονται από εγχάρακτη γραμμή.

21. Όστρακο από το επίπεδο χείλος και το σώμα ανοικτού αγγείου με όρθια τοιχώματα (πρβλ. αριθ. 19) (Πίν. 64).

Ύψ. 0,038, μήκ. 0,08, πάχ. 0,006 μ.

Πηλός όμοιος με του αριθ. 15. Ίχνη κιτρινόλευκου επιχρίσματος και στις δύο όψεις.

Σειρά εμπίεστων κύκλων επάνω στην εξωτερική όψη του επίπεδου χείλους, το οποίο διακρίνεται από το σώμα του αγγείου με διπλή εγχάρακτη γραμμή. Σε άμεση συνέχεια, δεύτερη ακανόνιστη σειρά εμπίεστων κύκλων.

22. Όστρακο από το σώμα κλειστού (;) αγγείου (Πίν. 64).

Ύψ. 0,075, μήκ. 0,054, πάχ. 0,01 μ.

Πηλός όπως του αριθ. 15, κοκκινωπός ως προς την απόχρωση. Αραιό, θαμπό κοκκινωπό βερνίκι στην εξωτερική όψη.

Στο πάνω μέρος του οστράκου και κάτω από εγχάρακτη γραμμή, σειρά εμπίεστων κύκλων, ενωμένων ανά δύο από κακότεχνα εγχάρακτα καρδιόσχημα φύλλα.

23. Όστρακο από το σώμα ανοικτού (;) αγγείου (Σχέδ. 2).

Ύψ. 0,078, μήκ. 0,095, πάχ. 0,007-0,008 μ.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος (2.5 YR 6/8), λεπτόκοκκος, καθαρός, με ελάχιστα εγκλείσματα και σχεδόν χωρίς μίκα, εξαιρετικά καλοψημένος και σκληρός. Άβαφο, χωρίς επίχρισμα ή αλείφωμα.

Στο σημείο όπου στενεύουν τα τοιχώματα του αγγείου ώστε να δημιουργηθεί ο λαιμός, σειρά από εμπίεστα ενάλληλα παραλληλόγραμμα.

24. Περισσότερα όστρακα συνανήκοντα στον ίδιο κρατήρα (;). Από τις αγγλικές ανασκαφές στον Κοφινά (πόλη της Χίου). Εκτίθεται στο Μουσείο Χίου.

Ύψ. 0,095, μήκ. 0,125, πάχ. 0,005 μ. (διαστάσεις του μεγαλύτερου οστράκου με την επίθετη ταυροκεφαλή).

Πηλός πορτοκαλοκάστανος (2.5 YR 6/6), όμοιος με του αριθ. 5. Άβαφος, χωρίς επίχρισμα ή αλείφωμα. Δακτυλικά αποτυπώματα γύρω από την ταυροκεφαλή και στο εσωτερικό του αγγείου.

Σειρά από ιστάμενες στικτές γλώσσες μεταξύ εγχάρακτων γραμμών στο μεγαλύτερο κομμάτι, που συναπαρτίζουν τέσσερα όστρακα. Κάτω από αυτές σειρά μικρών εμπίεστων κύκλων. Στο δεύτερο σε μέγεθος κομμάτι οι στικτές ιστάμενες γλώσσες πλαισιώνουν την ταυροκεφαλή, ενώ στη συνέχεια υπάρχει σειρά από γλώσσες με διπλό περίγραμμα μεταξύ εγχάρακτων γραμμών και από κάτω σειρά μικρών εμπίεστων κύκλων.

Βιβλιογραφία: J.K. Anderson, BSA 49 (1954), σ. 157, αριθ. 282, πίν. 12c και 129 σημ. 25. M. Iozzo, Hesperia 56 (1987), σ. 392 σημ. 158. E. Simantoni-Bournia, La céramique à reliefs au Musée de Chios, 1992, σ. 29, 63, πίν. 28.

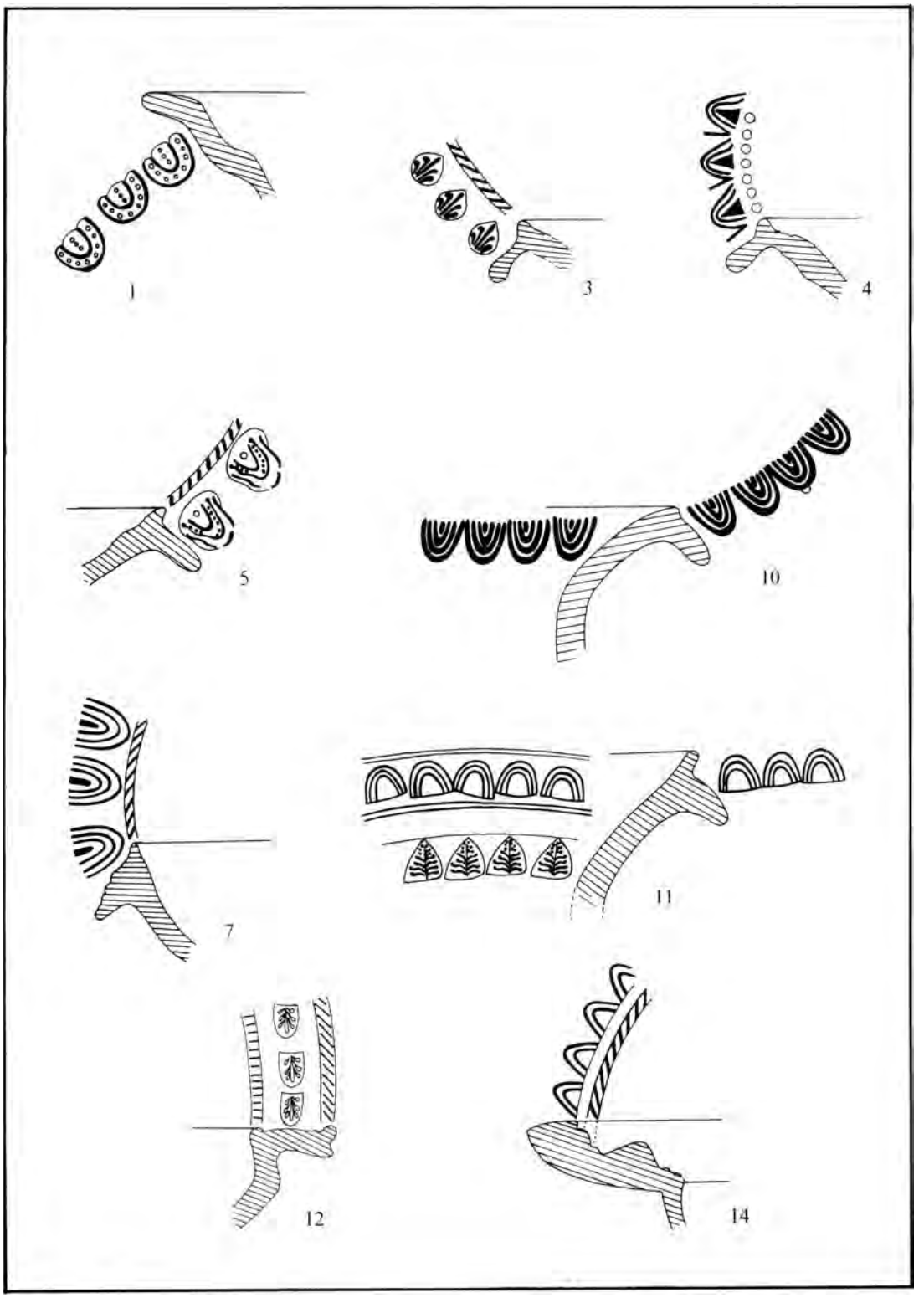
25. Δύο όστρακα από το σώμα μεγάλου ανοικτού αγγείου (κρατήρας;), που σώζουν το μεγαλύτερο μέρος των λαβών (Σχέδ. 2· Πίν. 64).

α΄ όστρακο: ύψ. 0,085, μήκ. 0,054, πάχ. 0,005 μ.

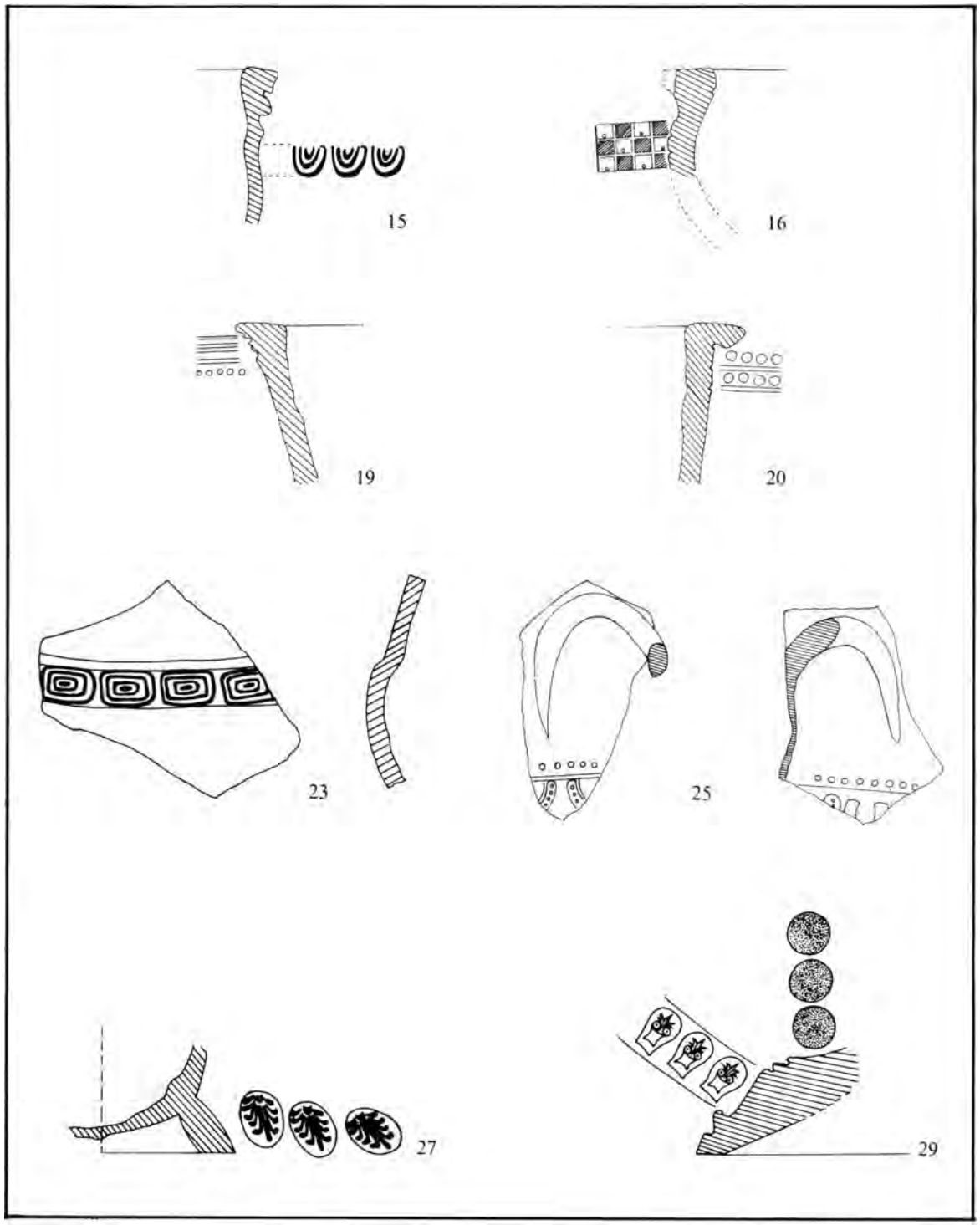
β΄ όστρακο: ύψ. 0,087, μήκ. 0,07, πάχ. 0,005 μ.

Πηλός πορτοκαλοκάστανος (2.5 YR 6/6), όμοιος με του αριθ. 5, χωρίς μίκα, βερνίκι, επίχρισμα ή αλείφωμα.

Το μεγαλύτερο μέρος των οστράκων κατέχουν τα υπόλοιπα δύο χειροποίητων ημικυκλικών λαβών, που προσφύονται σε όλο τους το μήκος επάνω στο σώμα του αγγείου, λεπτυνόμενες κατά τα

Σχέδ. 1.

Σχέδ. 2.

άκρα. Τη διακόσμηση τού αγγείου αποτελεί σειρά μικρών εμπίεστων κύκλων που χωρίζεται με διπλή εγχάρακτη γραμμή από το επόμενο κόσμημα, δηλαδή τις στιγμωτές γλώσσες.

26. Όστρακο πιθανότατα από κάλυμμα αγγείου (Πίν. 64).

Ύψ. 0,057, μήκ. 0,082, πάχ. 0,007 μ.

Πηλός όμοιος με του αριθ. 15. Χωρίς βερνίκι, επίχρισμα ή αλείφωμα. Σε καμπύλη διάταξη (κύκλος;) σώζονται δύο παράλληλες σειρές μικρών εμπίεστων κύκλων που πλαισιώνουν έξεργη ταινία με σχοινοειδές κόσμημα.

27. Τμήμα από τη χαμηλή κωνική βάση και μικρό μέρος του σώματος κλειστού αγγείου. Αριθ. ευρ. 1938, χωρίς προέλευση (Σχέδ. 2· Πίν. 64).

Ύψ. 0,038, μήκ. 0,092, πάχ. 0,004-0,012, διάμ. βάσης 0,11 μ.

Πηλός ανοικτός καστανοκόκκινος (10 R 6/6), όμοιος στην υφή με του αριθ. 5. Αραιό αλείφωμα χρώματος 5 YR 6/4, μόνο στην εξωτερική όψη, χωρίς βερνίκι ή επίχρισμα.

Πάνω στην εξωτερική όψη της κωνικής βάσης σειρά ανεστραμμένων εμπίεστων εννεάφυλλων ανθεμίων, εγγεγραμμένων σε ωοειδές πλαίσιο. Τα φύλλα κάμπτονται έντονα στην απόληξή τους (σε σχήμα μπαστουνιού) και φυτρώνουν από πρισματικό κέντρο.

28. Η χαμηλή κωνική βάση και ο πυθμένας κλειστού αγγείου. Από την περιοχή Φραγκομαχαλά (πόλη της Χίου), αριθ. ευρ. 1041, έτος περισυλλογής 1955 (Πίν. 64).

Ύψ. 0,03, διάμ. βάσης (εξωτερική) 0,12, πάχ. 0,005-0,012 μ.

Πηλός ανοικτός καστανοκόκκινος (10 R 6/6), όμοιος στην υφή με του αριθ. 5, αλείφωμα ανοικτοκάστανο (5 YR 6/4) μόνο στην εξωτερική όψη, χωρίς βερνίκι ή επίχρισμα. Πάνω στην εξωτερική όψη της κωνικής βάσης σειρά εμπίεστων ανεστραμμένων πεντάφυλλων ανθεμίων, εγγεγραμμένων σε φυλλόσχημο πλαίσιο.

29. Τμήμα από την υψηλή βαθμιδωτή βάση μεγάλου αγγείου (κρατήρα;) (Σχέδ. 2· Πίν. 64).

Ύψ. 0,068, μήκ. 0,062, πάχ. 0,01-0,024 μ.

Πηλός πορτοκαλόχρωμος (2.5 YR 6/8), όμοιος στην υφή με του αριθ. 5. Αραιό αλείφωμα, χρώματος 5 YR 7/4, χωρίς επίχρισμα ή βερνίκι.

Τις δύο πλατιές επιφάνειες της βαθμιδωτής βάσης, που ξεχωρίζουν μεταξύ τους με τη βοήθεια τόρων και σκοτιών, κοσμούν επάνω σειρά εμπίεστων κύκλων και κάτω σειρά «ανθοδοχείων» με σχηματοποιημένα φύλλα και άνθη, εγγεγραμμένα σε πεταλόσχημο πλαίσιο.

30. Μικρό τμήμα από την κωνική βάση αγγείου (Πίν. 64).

Ύψ. 0,02, μήκ. 0,06, πάχ. 0,005-0,015 μ.

Πηλός όμοιος με του αριθ. 15, αραιό αλείφωμα στην εξωτερική όψη. Χωρίς βερνίκι ή επίχρισμα.

Ακατάστατες εμπίεστες ελλείψεις επάνω στην εξωτερική επιφάνεια της κωνικής βάσης.

ΠΗΛΟΣ - ΒΕΡΝΙΚΙ - ΕΠΙΧΡΙΣΜΑ

Στο σύνολό τους χαρακτηρίζονται από καθαρό και λεπτόκοκκο πηλό, που περιέχει ελάχιστα εγκλείσματα και πολύ λεπτή μίκα. Εντύπωση προκαλεί το καλό ψήσιμο, που έχει ως συνέπεια το τελικό προϊόν να παρουσιάζει μεγάλη σκλήρυνση και ενιαίο χρωματισμό σε όλο το πάχος του οστράκου: ο σκουρόχρωμος πυρήνας απουσιάζει εντελώς. Ο πηλός των συζητουμένων αγγείων περιέχει, όπως φαίνεται, αρκετά οξείδια σιδήρου και το χρώμα του κυμαίνεται από πορτοκαλόχρωμο έως πορτοκαλοκάστανο (2.5 YR 6/6 έως 2.5 YR 6/8, σπανιότερα 10 R 6/6 και 6/8). Η παρουσία άφθονων οξειδίων σιδήρου αποτελεί χαρακτηριστικό των χιακών πηλών από τους αρχαϊκούς

χρόνους, τόσο για εκείνους που χρησιμοποιήθηκαν στη λεπτή κεραμική[3], όσο και για εκείνους των χονδρών αγγείων. Η χρήση σιδηρούχου πηλού στην ομάδα των οστράκων 1-30, αν και δεν είναι απόδειξη, αποτελεί ένδειξη –μαζί με τον τόπο εύρεσης– για τη χιακή της καταγωγή.

Περισσότερα από τα μισά όστρακα του καταλόγου (17 κομμάτια) είναι άβαφα και μόνο σε επτά από αυτά (11, 16, 17, 27-30) υπάρχει αραιό αλείφωμα, σε ελαφρώς ανοικτότερη από του πηλού απόχρωση. Έντεκα από τα υπόλοιπα όστρακα έχουν αραιό θαμπό βερνίκι, κυρίως στην εσωτερική τους όψη, το χρώμα του οποίου είναι μαύρο ή καστανόμαυρο, ενώ σε τέσσερις περιπτώσεις είναι κόκκινο (10, 13, 15, 22). Επίχρισμα λευκοκίτρινο απαντά σε δύο μόνον όστρακα (3 και 21), ενώ δύο άλλα (8 και 12) φέρουν αραιό μαύρο βερνίκι στο εσωτερικό και κιτρινόλευκο επίχρισμα στο εξωτερικό. Γενικά, όσο καλή είναι η ποιότητα του πηλού και το ψήσιμο των αγγείων, τόσο πρόχειρο, αραιό και θαμπό είναι το βερνίκι που έχει χρησιμοποιηθεί. Δε φαίνεται να υπήρξε πάνω στα άβαφα όστρακα βερνίκι ή επίχρισμα το οποίο να εξαλείφθηκε.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ

Κοινό στοιχείο όλων των εξεταζομένων οστράκων είναι η εμπίεστη διακόσμηση, που επιτυγχάνεται με τις αλλεπάλληλες πιέσεις μικρών σφραγίδων, με λιγότερο ή περισσότερο σύνθετα διακοσμητικά θέματα, πριν ακόμα στεγνώσει ο πηλός. Το σχοινοειδές κόσμημα, που κατά κανόνα βρίσκεται στην προς τα πάνω απόληξη του χείλους, έχει γίνει με τη χρήση κοφτερού εργαλείου. Εξαίρεση αποτελούν οι αριθ. 16 και 17, η διακόσμηση των οποίων έγινε με τη χρήση μήτρας, συνεξετάζονται όμως με τα υπόλοιπα λόγω ομοιότητας πηλού και γιατί το σχήμα τους δε διαφέρει από εκείνο του αριθ. 18, με εμπίεστη διακόσμηση.

Υπάρχει αρκετά μεγάλη ποικιλία σφραγισμάτων, με επικρατέστερες ανάμεσά τους τις παραλλαγές του γλωσσωτού κοσμήματος. Την απλούστερη και προχειρότερη μορφή συναντούμε στην κωνική βάση αριθ. 30, όπου δύο παχιές καμπύλες ενώνονται στη μια τους άκρη, σχηματίζοντας εκφυλισμένα οξυκόρυφα «ωά»[4]. Απλούστατο επίσης, αλλά πολύ πιο φροντισμένο, είναι το γλωσσωτό που κοσμεί το χείλος του αριθ. 14: οι σχεδόν τριγωνικές ανάγλυφες γλώσσες ορίζονται από διπλό εμπίεστο περίγραμμα. Σχεδόν όμοιες, αλλά περισσότερο τριγωνικές και χωρίς καθόλου ανάγλυφο, είναι οι γλώσσες στο περιχείλωμα του αριθ. 4. Εδώ η προσθήκη ενός εμπίεστου ευθύγραμμου τμήματος, που βγαίνει στο αποτύπωμα δεξιά του διπλού περιγράμματος, οδηγεί στη δημιουργία μιας παρωδίας του κοσμήματος «ωών και λόγχης», του μοναδικού που συναντούμε στην ομάδα των τριάντα οστράκων. Τριπλό περίγραμμα πλαισιώνει τις σχεδόν ημικυκλικές γλώσσες στο περιχείλωμα και στην εσωτερική όψη του χείλους του αριθ. 11, που διακρίνεται για την επιμέλεια και την ποιότητα της εκτέλεσης[5]. Όμοιες τέλος, αλλά πολύ πιο πρόχειρα τυπωμένες, είναι οι γλώσσες στο περιχείλωμα του αριθ. 8.

Το γλωσσωτό κόσμημα έχει μακρότατη ιστορία στην ελληνική ανάγλυφη κεραμική, είδος και κατάληξη της οποίας θα μπορούσε να θεωρηθεί και η εμπίεστη. Από τις μεγάλες ανάγλυφες γλώσ-

3. R. Jones et al., Greek and Cypriot Pottery. A Review of Scientific Studies, Athens 1986, σ. 662-663. A.A. Lemos, Archaic Pottery of Chios. The Decorated Styles, Oxford 1991, σ. 2. P. Dupont, Dacia 27 (1983), σ. 24.

4. Πρβλ. το ανάλογο εμπίεστο κόσμημα στα αττικά μελαμβαφή, Agora XII, σ. 273, αριθ. 537, πίν. 53, σ. 279, αριθ. 619 και 621, πίν. 55, σ. 292, αριθ. 791, πίν. 57, από το 425-400 π.Χ.

5. Πρβλ. Agora XII, σ. 275, αριθ. 555, πίν. 53, περί το 420 π.Χ. S. Weinberg, Hesperia 23 (1954), σ. 129-130, πίν. 30g-h-i. M. Iozzo, Hesperia 56 (1987), σ. 402, αριθ. 101-102, πίν. 79, από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

σες με την έξεργη περιβάλλουσα νεύρωση της λακωνικής και της χιακής ανάγλυφης κεραμικής του ύστερου 7ου και του 6ου αι. π.Χ., περνάμε σε λιγότερο φιλόδοξες μορφές στα πήλινα ανάγλυφα λουτήρια ή περιρραντήρια και τις πήλινες σαρκοφάγους του 5ου αι. π.Χ.[6]. Η έκπτωση της ποιότητας συνεχίζεται πάνω στα λίγα ανάγλυφα αγγεία από τον ύστερο 5ο και τον 4ο αι. π.Χ.[7]. Την ίδια πορεία στην εξέλιξη του κοσμήματος μπορούμε να παρακολουθήσουμε και στα πήλινα αρχιτεκτονικά ανάγλυφα, ιδιαίτερα της απέναντι μικρασιατικής ακτής[8].

Θα περίμενε κανείς να υπάρχει ιδιαίτερη συγγένεια των γλωσσών των οστράκων μας με τις εμπίεστες γλώσσες ή τα «ωά» που διακοσμούν την αττική μελαμβαφή κεραμική. Αν και πρόκειται για το ίδιο κόσμημα και την ίδια τεχνική, όμως το διαφορετικό μέγεθος των σφραγίδων (οι χιακές είναι σημαντικά μεγαλύτερες), η συνήθως πιο επιμελημένη εκτύπωση των αττικών, και κυρίως το μαύρο στιλπνό βερνίκι των τελευταίων, δείχνει πέρα από κάθε αμφιβολία ότι η ομάδα της Χίου αποτελεί μια διαφορετική κατηγορία κεραμικής. Άλλωστε και η θέση των εμπίεστων κοσμημάτων στο υλικό που εξετάζουμε –στα χείλη ή στη ράχη των βάσεων των αγγείων– διαφέρει από τη συνήθη τοποθέτησή τους στα αττικά μελαμβαφή, δηλαδή γύρω από τον πυθμένα των ανοικτών σχημάτων[9].

Αντίθετα, εντυπωσιακή ομοιότητα παρουσιάζουν οι επιμελημένες γλώσσες, ιδίως του αριθ. 11, με εκείνες που κοσμούν τα χείλη λεκανών και στηρίγματα περιρραντηρίων από την Κόρινθο, των μέσων του 5ου αι. π.Χ. (βλ. υποσημ. 5).

Αλλά ούτε και με το γλωσσωτό ή τα «ωά», όπως εμφανίζονται πάνω στους μεγαρικούς σκύφους, μπορεί να ανιχνευθεί κάποια συγγένεια. Εδώ το μέγεθος των κοσμημάτων είναι περίπου το ίδιο με των οστράκων μας, το βερνίκι, όπου υπάρχει, πολύ συγγενές, αλλά η τεχνική και επομένως το τελικό αποτέλεσμα, εντελώς διαφορετικά: οι γλώσσες και τα «ωά» των μεγαρικών σκύφων, ως προϊόντα μήτρας, είναι ανάγλυφα, ενώ τα κοσμήματα των οστράκων που μας απασχολούν είναι εμπίεστα και επομένως έγκοιλα.

Στους αριθ. 15, 7 και 10, αντί για γλώσσες με διπλό ή τριπλό περίγραμμα, έχουμε μισές ενάλληλες ελλείψεις. Στην περίπτωση των αριθ. 7 και 10 το κέντρο των μισών ενάλληλων ελλείψεων καταλαμβάνει ευθύγραμμο στέλεχος.

Οι μισές ενάλληλες ελλείψεις, με ή χωρίς κεντρικό στέλεχος, εμφανίζονται στην ανάγλυφη κεραμική ήδη από τη στροφή του 8ου προς τον 7ο αι. π.Χ.[10], χωρίς όμως να έχουν την πλατιά διάδοση σε χρόνο και τόπο που είχαν οι γλώσσες ή τα «ωά». Πολύ κοντά στα χιακά εμπίεστα παραδείγματα είναι οι μισές ενάλληλες ελλείψεις των αττικών μελαμβαφών πινακίων Agora XII, αριθ. 496 και 637, πίν. 47 και 50, από το 420 π.Χ.[11], ενώ δεν πρέπει να παραβλέπεται και η συγγένειά τους προς τις γλώσσες ή τα «ωά» με τριπλό αντί για το συνηθισμένο διπλό περίγραμμα (βλ. αριθ. 11 και υποσημ. 5), που εμφανίζονται στην ίδια κεραμική. Τη γραπτή έκδοση των ενάλληλων μισών ελλείψεων, ιδιαίτερα των λιγότερο επιμελημένων, όπως του αριθ. 15, συναντούμε στην κεραμική της Δυτικής Κλιτύος[12].

6. Βλ. σχετικά E. Simantoni-Bournia, ό.π., σ. 66 κ.ε.

7. E. Simantoni-Bournia, ό.π., σ. 27-28, αριθ. 40-40 bis, ύστερος 5ος αι. π.Χ. Γ. Μπακαλάκης, Ανασκαφή στο λόφο Γιόρκους, Αθήναι 1989, σ. 66, αριθ. 41, πίν. 82, 7α-β. E. Pemberton, Hesperia 50 (1981), σ. 103, αριθ. 3, πίν. 29c και Corinth XVIII, 1, σ. 153, αριθ. 378, από τον 4ο και τον 3ο αι. π.Χ.

8. Å. Åkerstrom, Die architektonische Terrakotten Kleinasiens, Lund 1966, πίν. 19.1, 54.1, 34.2, 1.1-2, 7.8.

9. Βλ. υποσημ. 1.

10. Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ανασκαφές Νάξου. Οι ανάγλυφοι πίθοι, Αθήναι 1990, σ. 90.

11. Πρβλ. και Agora XII, σ. 252, αριθ. 235, πίν. 47, περί το 450 π.Χ.

12. Π.χ. Corinth VII, 3, πίν. 84 (αριθ. 944).

Πολύ ενδιαφέρουσα παραλλαγή γλωσσωτού είναι εκείνη στην οποία υπάρχουν στιγμές κατά μήκος του διπλού περιγράμματος κάθε γλώσσας, οι απολήξεις του οποίου πλησιάζουν κάπως, ώστε οι γλώσσες να θυμίζουν πέταλα αλόγων. Πρόκειται για το κόσμημα που συναντούμε στους αριθ. 24-25, ενώ με την προσθήκη στικτού, ευθύγραμμου κεντρικού στελέχους υπάρχει και στον αριθ. 1. Παραφθορά του ίδιου θέματος είναι οι κακότεχνες στικτές γλώσσες με διακεκομμένο εξωτερικό περίγραμμα και στιγμή ή κύκλο στο πλατύτερο μέρος τους, όπως αυτές που κοσμούν τους αριθ. 5 και 6.

Οι στικτές γλώσσες είναι ποικιλία πολύ συνηθισμένη και αγαπητή στην κορινθιακή ανάγλυφη κεραμική κατά το τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.[13]. Ίσως την αρχική έμπνευση για το κόσμημα πρέπει να αναζητήσουμε στις μεγάλες στικτές γλώσσες που διακοσμούν μερικούς κρητικούς ανάγλυφους πίθους του β΄ μισού του 7ου αι., από τους Αρκάδες (Προφήτης Ηλίας) και τον Πριν ιά[14]. Γεγονός είναι ότι δεν έχουν σωθεί δείγματά τους στην ανάγλυφη ή την εμπίεστη κεραμική από τους αιώνες που μεσολαβούν μέχρι την επανεμφάνισή τους στα χιακά όστρακα.

Δεύτερες σε συχνότητα είναι οι σειρές μικρότερων ή μεγαλύτερων εμπίεστων κύκλων που συνδυάζονται με εγχάρακτες γραμμές (αριθ. 19-21), με στικτές γλώσσες (αριθ. 24-25), με «ωά και λόγχη» (αριθ. 4), ή με σχοινοειδές κόσμημα (αριθ. 26). Σε μία μόνο περίπτωση (αριθ. 22) δημιουργείται μια περίεργη και ενδιαφέρουσα ποικιλία από την ένωση με εγχάρακτη καρδιόσχημη γραμμή των εμπίεστων κύκλων ανά δύο. Το γεγονός ότι είναι τόσο εύκολο να παραχθούν οι εμπίεστοι κύκλοι —αρκεί γι' αυτό ένα ξερό καλαμάκι— τους έκανε ένα από τα δημοφιλέστερα θέματα από τους προϊστορικούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Ωραίο παράδειγμα σειράς εμπίεστων κύκλων σε συνδυασμό με σχοινοειδές κόσμημα υπάρχει ήδη από την Πρωτογεωμετρική περίοδο σε όστρακα από τη Νάξο[15]. Σε ανάγλυφο γεωμετρικό όστρακο από την Κρήτη, στο Μουσείο Pigorini, διπλή σειρά εμπίεστων κύκλων περιβάλλει ανάγλυφο κύκλο[16], ενώ σε κατακόρυφη διάταξη πλαισιώνουν άλογο σε πίθο της Φαιστού (Μουσείο Ηρακλείου 9124)[17]. Από την περιοχή της Στοάς του Αντιγόνου στη Δήλο και με συνευρήματα του 7ου και του 6ου αι. σώζεται όστρακο με τεθλασμένες σειρές εμπίεστων κύκλων μεταξύ εγχάρακτων γραμμών[18]. Μια συγκεκριμένη κατηγορία πίθων με ιδιαίτερη διάδοση στις Κυκλάδες και την Αττική, κοσμούνται με ταινίες από εγχάρακτα ορθογώνια που γεμίζουν εναλλάξ με ομάδες εμπίεστων κύκλων και κοσμήματος . Δείγματα αυτής της κεραμικής έχουν βρεθεί σε στρώματα του ύστερου 7ου αι. αλλά και σε πολύ νεότερα. Ιδιαίτερα συχνά είναι στον 6ο αι. π.Χ.[19]. Οι εμπίεστοι κύκλοι χρησιμοποιήθηκαν πολύ συχνά στην ανάγλυφη κεραμική, ιδιαίτερα του 7ου αι., για την κόσμηση ανάγλυφων παραστάσεων, όπως του δέρματος ζώων[20], ενδυμάτων[21], τριπόδων[22]

13. Π.χ. S. Weinberg, ό.π., σ. 129 και σημ. 127, πίν. 28g-h, 29f, 30a. M. Iozzo, ό.π., σ. 391, αριθ. 72, σ. 392, σημ. 158, σ. 397, αριθ. 84-85 και σημειώσεις.

14. Π.χ. D. Levi, Arkades, ASAtene 10-12 (1927-1929), εικ. 43.20. AJA 5 (1901), πίν. 13.6. J. Schäfer, Studien zu den griechischen Reliefpithoi des 8.-6. Jh. v.Chr. aus Kreta, Rhodos, Tenos und Boiotien, Kallmünz 1957, σ. 25, αριθ. 71 και σ. 39.

15. N.M. Kontoleon, AE 1969, σ. 218, πίν. 38c.

16. M. Borda, Arte Cretese Micenea del Museo Pigorini di Roma, 1946, πίν. 405.

17. J. Schäfer, ό.π., σ. 21, αριθ. 51, πίν. 8.2 (625-590 π.Χ.).

18. BCH 71-72 (1948), Chronique, σ. 462, εικ. 41.1.

19. Βλ. σχετικά Γ. Μπακαλάκης, Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 533-534 και σημ. 17.

20. Ωραιότατο παράδειγμα αλλά αμφίβολης χρονολογίας είναι ο ταύρος, N.M. Kontoleon, ό.π., σ. 224, πίν. 38a.

21. Π.χ. N.M. Kontoleon, ό.π., πίν. 42b και 49 (η στεφάνη των ανδρικών και γυναικείων μορφών), πίν. 53 (ζώνη).

22. E. Haspels, BCH 70 (1946), σ. 233-237, πίν. 10-12.

κτλ., αλλά και ανάγλυφων πινάκων[23]. Γενικά λόγω της εύκολης παραγωγής και των άπειρων δυνατοτήτων συνδυασμών των εμπίεστων κύκλων, πρόκειται για θέμα που ουσιαστικά είναι άχρονο και μόνο από τις συνυπάρχουσες εικονιστικές και διακοσμητικές παραστάσεις ή την τεχνολογία του αγγείου μπορεί να χρονολογηθεί[24].

Εξίσου άχρονο, και για τους ίδιους λόγους, είναι το σχοινοειδές κόσμημα ή οι μικρές κάθετες εγκοπές επάνω στα εξέχοντα σημεία των χιακών οστράκων.

Συχνοί είναι ακόμα οι διάφοροι τύποι ανθεμίων, από τα περισσότερο επιμελημένα (αριθ. 27), μέχρι τα εντελώς σχηματικά (αριθ. 3 και 28). Όλα στερούνται ελίκων. Σε μια ενδιάμεση βαθμίδα βρίσκονται τα ανθέμια στους αριθ. 9 και 12, που θυμίζουν περισσότερο φτερό ή κλαδί, με ένα κεντρικό στέλεχος και τα πλάγια φύλλα να φυτρώνουν από αυτό. Πρόκειται για τύπο που εμφανίζεται αργά στην ανάγλυφη κεραμική, και συγκεκριμένα στους μεγαρικούς σκύφους, από το τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.[25]. Η μορφή αυτή του ανθεμίου κάνει πάνω σε άλλα αντικείμενα και σε πρωιμότερους χρόνους την εμφάνισή της και φυσικά συνεχίζει να παράγεται και αργότερα[26]. Μας είναι τέλος γνωστή από αρχιτεκτονικά ανάγλυφα και ειδικότερα από τις ανθεμωτές ηγεμόνες καλυπτήρες[27]. Ο πλουσιότερος τύπος ανθεμίου του αριθ. 27 χαρακτηρίζεται από λεπτά και ευθύγραμμα στην πορεία τους φύλλα, που κάμπτονται απότομα στην άκρη τους, θυμίζοντας μπαστούνια. Τη διαμόρφωση αυτή, συνήθη στη μεταλλοτεχνία του 4ου αι.[28], παρακολουθούμε ακόμα καλύτερα, λόγω μεγέθους, σε μια σειρά ηγεμόνων καλυπτήρων από τους Δελφούς, αλλά και από την Ήπειρο, του β΄ μισού του 3ου αι. π.Χ.[29]. Πολύ συγγενή με τα ανθέμια του αριθ. 27, αν και με λιγότερα φύλλα και γραπτά, είναι εκείνα που κοσμούν την ηγεμόνα κεραμίδα Z 398, από τον Κεραμεικό, που χρονολογείται στην καμπή προς τον 3ο αι. π.Χ.[30]. Τα σχηματικά πεντάφυλλα ανθέμια μέσα σε καρδιόσχημο πλαίσιο των αριθ. 3 και 28, έγιναν με σφραγίδα πανομοιότυπη με εκείνη του εμπίεστου ανθεμίου σε όστρακο πινακίου από γκρίζο πηλό στη θέση «Καμπούρη το γύρισμα», στο Αίπος της Χίου[31]. Δε γνωρίζω ακριβές παράλληλο σε εκτός Χίου εμπίεστη κεραμική[32]. Πιθανότατα πρόκειται για ντόπια παραλλαγή.

23. Π.χ. οι πήλινοι πίνακες του Ηραίου του Άργους, Ch. Waldstein, The Argive Heraeum II (1905), σ. 52, πίν. 49.2-5 και 8a.

24. Πρβλ. π.χ. με τα προαναφερθέντα παραδείγματα τους εμπίεστους κύκλους στον ώμο μελαμβαφούς οινοχόης, του α΄ μισού του 3ου αι. π.Χ. από το Ελληνικό της Θυρεάτιδος, C. Abadie - Th. Spyropoulos, BCH 109 (1985), σ. 396, εικ. 17 ή εκείνους σε (ημίτομο;) σκύφο των Στόβων, V. Anderson, Pottery of the Late Hellenistic and Early Roman Periods at Stobi (αδημ. διατρ.), Austin, Texas 1977, σ. 106, αριθ. 114, εικ. 47, 49.

25. Π.χ. Agora XXII, 4, πίν. 94 (9, 30, 31, 73, 101, 108, 152).

26. Π.χ. Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα, Αθήνα 1984, σ. 189, εικ. 151, σ. 197, εικ. 158-159, από το β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Πρβλ. ακόμα τα γραπτά ανθέμια σε κεραμική της Δυτικής Κλιτύος, Αρχαία Μακεδονία. Κατάλογος εκθέσεως (Αυστραλία 1988-89), Αθήναι 1988, σ. 326, αριθ. 285, σ. 327, αριθ. 287, από το τελευταίο τρίτο του 3ου αι. π.Χ.

27. Α. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Ηγεμόνες και κορυφαίες κέραμοι με διακόσμηση από την Ήπειρο (αδημ. διατρ.), Ιωάννινα 1986, σ. 255, 259 σημ. 3-4 για την ιστορία του ανθεμίου αυτού.

28. Επιλέγω τυχαία: Αρχαία Μακεδονία, ό.π., σ. 284, αριθ. 233. Γ. Κωνσταντινόπουλος, Αρχαία Ρόδος, Αθήνα 1986, σ. 108, έγχρ. πίν. XXII, XXIV.

29. Α. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, ό.π., σ. 195, πίν. 18α-β. Ch. Le Roy, FdD II, Les terres-cuites architecturales, 1967, σ. 182-183, A113-A114, AC4, πίν. 76-77.

30. G. Hübner, AM 88 (1973), σ. 130, 141, αριθ. E24, πίν. 74.2.

31. Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Αρχαιογνωσία 3 (1982-84), σ. 218, αριθ. 11, πίν. 36ι.

32. Αρκετά συγγενή, αλλά όχι ταυτόσημα και νεότερα των χιακών, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε εμπίεστα ανθέμια από τις ομάδες D και E του Thompson στην Αγορά, ή μερικά παραδείγματα από την Ταρσό και την Αντιόχεια, H. Thompson, Hesperia 3 (1934), σ. 432, D5-6, E16. F.F. Jones, Tarsus I. The Pottery, Princeton, N.J. 1950, σ. 232, πίν. 136 F-G-H. F.O. Waagé, Antioch on the Orontes, IV 1, 1948, εικ. 2.10 και 4.16-19. Ίσως πλησιέστερα στα χιακά ανθέμια των αριθ.

Η μελέτη των έντυπων ανθεμίων στην ελληνιστική κεραμική της Δημητριάδας στη Θεσσαλία, έδειξε πέρα από κάθε αμφιβολία ότι η «διάλυση της χαρακτηριστικής μορφής του ανθεμίου», που εθεωρείτο ότι επισυμβαίνει το 2ο αι. π.Χ., είναι φαινόμενο παλαιότερο του τελευταίου τέταρτου του 3ου αι. π.Χ.[33]. Έτσι, ακόμα και για μορφές εκφυλισμένες, όπως τα ανθέμια των αριθ. 3 και 28, που συγκρίνονται με το ανθέμιο Demetrias I, σ. 112 αριθ. 106, πίν. XXX, 20-21 (χωρίς την ευθύγραμμη βάση), θα μπορούσε να στηριχθεί χρονολόγηση στο τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. Το ίδιο ισχύει και για τα «φτερόσχημα» ανθέμια των αριθ. 9 και 12, που βρίσκουν παράλληλο στο Demetrias I, σ. 111 αριθ. 98, πίν. XXX, 11, ενώ για τον αριθ. 27 και με βάση τις αναλογίες που παρουσιάζει προς τα ανθέμια Demetrias I, σ. 110 αριθ. 95, πίν. XXX, 7-8, θα μπορούσε να προταθεί χρονολόγηση μέσα στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.

Δε γνωρίζω παράλληλα στην ανάγλυφη ή εμπίεστη κεραμική για τα φυτικά κοσμήματα του αριθ. 11[34] και για τις «γλάστρες» (;) με φυτά του αριθ. 29. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι παρόμοιες ευφάνταστες αναπλάσεις του ανθεμίου, όπως στον αριθ. 29, και συνδυασμός του με άλλα στοιχεία (αρχιτεκτονικά, ανθοδοχεία, θυμιατήρια κτλ.) δεν είναι σπάνια σε κεραμική της Δυτικής Κλιτύος[35]. Σπανιότερα απαντά ως εμπίεστο κόσμημα ρωμαϊκής κεραμικής[36]. Οπωσδήποτε από άποψη τεχνολογίας του αγγείου, οι αριθ. 11 και 29 δύσκολα αποσυνδέονται από τον αριθ. 27 (ο τύπος των ανθεμίων του οποίου τον τοποθετεί στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.), οπότε η χρονολόγησή τους μέσα στον 3ο αι., θα φαινόταν η λογικότερη.

Σειρά ενάλληλων τετραπλεύρων εμφανίζεται στον αριθ. 23. Ως πρόδρομο του κοσμήματος θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε το απότμημα μαιάνδρου που συναντούμε εμπίεστο, μόνο του ή σε σειρές, να κοσμεί αγγεία από το α΄ μισό του 5ου αι. και εξής, άβαφα[37] ή μελαμβαφή[38]. Αργότερα θα γίνει κοινό στους μεγαρικούς σκύφους, αλλά ανάγλυφο και όχι έγκοιλο. Ακριβή παράλληλα των ενάλληλων τετραπλεύρων στην ανάγλυφη ή εμπίεστη κεραμική, έως και την ελληνιστική περίοδο, δε γνωρίζω, γίνονται όμως συνήθη στην αγγειογραφία, ιδιαίτερα στην κεραμική της Δυτικής Κλιτύος, από τη στροφή προς και κατά τον 3ο αι. π.Χ.[39]. Τέλος, από τη ρωμαϊκή Αγορά υπάρχει ένα παράδειγμα χρήσης των εμπίεστων ενάλληλων τετραγώνων σε κυκλική διάταξη, στον πυθμένα πινακίου, από τον πρώιμο 5ο αι. μ.Χ.[40]. Όμως η ταυτότητα ποιότητας και χρώματος πηλού του αριθ. 23 προς τα συνεξεταζόμενα χιακά όστρακα, αποτελεί ισχυρή ένδειξη χρονικής συγγένειας, που μαζί με τη συχνότατη παρουσία των ενάλληλων τετραπλεύρων στην κεραμική της Δυτικής Κλιτύος, θα οδηγούσε στο να θεωρήσουμε τον αριθ. 23 ως προϊόν της ελληνιστικής περιόδου.

3 και 28 είναι τα E. Condurachi, Histria II, Βουκουρέστι 1966, σ. 195, πίν. 95 (XXXVII 19). Τα περισσότερα από τα πιο πάνω παραδείγματα χρονολογούνται στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

33. V. Milojčič - D. Theocharis, Demetrias I, Bonn 1976, σ. 109.

34. Πρβλ. όμως το κόσμημα σε κάνθαρο του τύπου Αγίου Βαλεντίνου, J. Boardman, Athenian Red-figure Vases. The Classical Period, 1989, σ. 39, εικ. 99.

35. Π.χ. Αρχαία Μακεδονία, ό.π. (υποσημ. 26), σ. 325, αριθ. 284, από το τελευταίο τρίτο του 3ου αι. π.Χ. V. Birtakova-Grozdanova, Συνάντηση Β΄, 1990, σ. 69, πίν. 35α.

36. Π.χ. Samos XIV, σ. 162, εικ. 270, β΄ μισό του 1ου αι. μ.Χ.

37. Π.χ. Agora XII, πίν. 65, αριθ. 1512. Ch. Kaufman-Williams II, Hesperia 48 (1979), σ. 135, αριθ. 54, πίν. 50 (400-320 π.Χ.).

38. Π.χ. Agora XII, σ. 271, αριθ. 510, πίν. 52, σ. 274, αριθ. 544, πίν. 53, σ. 317, αριθ. 1151-1152, πίν. 48, από τη δεκαετία 430-420 π.Χ.

39. Π.χ. Corinth VII, 3, πίν. 40 (αριθ. 532), πίν. 55 (αριθ. 539-540), πίν. 84 (αριθ. 943). Alt-Ägina II, 1, σ. 70, πίν. 38 (αριθ. 497-498), σ. 71, πίν. 40 (αριθ. 525-526), σ. 73-74, πίν. 41 (αριθ. 547, 549, 551).

40. Agora V, σ. 80 L61, πίν. 36.

Τα εμπίεστα ακτινωτά κοσμήματα του αριθ. 18 χρησιμοποιήθηκαν (με μικρότερες διαστάσεις) ευρύτατα στην ανάγλυφη κεραμική του τηνιακού-βοιωτικού κύκλου για τη διακόσμηση ενδυμάτων, αρμάτων, ασπίδων, τριπόδων, κρανών κτλ.[41]. Τα συναντούμε όμως και ως αυτοτελή κοσμήματα σε άλλα εργαστήρια, όπως π.χ. στο χείλος πίθου από την Ολυμπία (Κ2280)[42]. Όσο για τα μικρά εμπίεστα τρίγωνα, σε ποικιλία συνδυασμών, είναι παλαιότατο κτήμα της εμπίεστης κεραμικής[43], όπως και το σχοινοειδές κόσμημα. Μετά τη συχνή χρήση του εμπίεστου ακτινωτού στην ανάγλυφη κεραμική του 7ου και του 6ου αι., νεότερα παράλληλα απαντούν σε αττικούς μεγαρικούς σκύφους από το 225-150 π.Χ. και πολύ συχνότερα στους «δηλιακούς» μεγαρικούς σκύφους, από τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.[44]. Γραπτά παραδείγματα υπάρχουν στην κεραμική της Δυτικής Κλιτύος[45]. Με βάση τη διακόσμηση λοιπόν ο αριθ. 18 θα μπορούσε να τοποθετηθεί στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ., ίσως στην αρχή του.

Πολύ ενδιαφέρον είναι το ζατρίκιο με στιγμές, των αριθ. 16-17, το μόνο κόσμημα μεταξύ των οστράκων μας που έγινε με μήτρα. Παράλληλό του δε γνωρίζω στην ανάγλυφη κεραμική, τόσο την πρώιμη όσο και την ύστερη. Είναι φανερό, όπως και στην περίπτωση των ενάλληλων ορθογωνίων ότι κατάγεται από την κεραμική της Δυτικής Κλιτύος[46], όπου το ζατρίκιο έχει ευρύτατη διάδοση[47]. Ίσως ο κεραμέας των αριθ. 16-17 οδηγήθηκε στην ιδέα να καλύψει ένα μεγάλο μέρος (ίσως και ολόκληρη την επιφάνεια) των δύο μικρών αγγείων πόσης με ανάγλυφο στιγμωτό ζατρίκιο, από το πολύ συγγενές κόσμημα που καταλαμβάνει μεγάλο τμήμα της επιφάνειας μιας ιδιαίτερης ομάδας αττικών ερυθρόμορφων αγγείων πόσης[48]. Το θέμα είναι γνωστό στην αγγειογραφία ήδη από τους υστερογεωμετρικούς χρόνους[49].

ΣΧΗΜΑ

Για τη χρονολόγηση των συζητουμένων οστράκων, βασική είναι η γνώση του σχήματος, αφού ο τύπος των σφραγίδων τους έχει περισσότερο ενδεικτική αξία, μια και οι τελευταίες μπορούν να χρησιμοποιηθούν για περισσότερο χρόνο. Εφόσον στερούμεθα ανασκαφικών δεδομένων θα πρέπει να προχωρήσουμε σε μια συνεκτίμηση των πληροφοριών που μας παρέχουν το σχήμα, η διακόσμηση και η τεχνολογία των οστράκων μας, προκειμένου να καταλήξουμε σε χρονολόγηση με πιθανότητες ακρίβειας.

41. Βλ. π.χ. την παρυφή του χιτώνα της Ελένης στον πίθο της Μυκόνου, M. Ervin-Caskey, ΑΔ 18 (1963), Μελέται, σ. 61, Πίν. 22.

42. Α. Μουστάκα, Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Α΄ Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα 19-21 Μαΐου 1989 (εκδ. Α. Ριζάκης), Αθήναι 1991, σ. 347, εικ. 9.

43. Π.χ. όστρακα γεωμετρικού πίθου από τη Ζαγορά της Άνδρου, A. Cambitoglou et al., Zagora I, Sydney 1971, εικ. 25 και 27. Πρβλ. όμως κορινθιακά παραδείγματα από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ.: M. Iozzo, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 402, αριθ. 102, πίν. 79.

44. Π.χ. Agora XXII, σ. 81, αριθ. 303, πίν. 57. Délos XXXI, σ. 120, αριθ. 1114+1134, πίν. 122, σ. 121, αριθ. 8221, πίν. 28, atélier du comique à la canne.

45. Π.χ. Alt-Ägina II, 1, πίν. 43, αριθ. 578.

46. S. Rotroff, Συνάντηση Β΄, 1990, σ. 33-38, για χρονολόγηση αυτής της κεραμικής στην Αττική. Την έναρξή της τοποθετεί στο 295-275 π.Χ.

47. Π.χ. A. Furtwängler, Συνάντηση Β΄, 1990, πίν. 15. Alt-Ägina II, 1, πίν. 40-1 (αριθ. 525, 527, 548-551).

48. Π.χ. CVA Italia 60, 1982, σ. 16, πίν. 33, όπου και συζήτηση για το κόσμημα. Βλ. επίσης CVA Italia 57, 1980, πίν. 48.

49. Π.χ. J.R. Gisler, Céramique géométrique d'Eretrie (αδημ. διατρ.), Fribourg 1983, σ. 251, εικ. 40, σ. 260 και σημ. 425. Πρβλ. και ΑΕ 1983, πίν. 58, αριθ. 81.

Το επικρατέστερο σχήμα είναι εκείνο του πινακίου, είτε με πλατύ, έξω νεύον χείλος, είτε με λοξό περιχείλωμα που περιβάλλει το προεξέχον χείλος. Η πρώτη ποικιλία (αριθ. 1-2) φαίνεται λίγο παλαιότερη, όπως τουλάχιστον δείχνουν αντίστοιχα σχήματα, με τα οποία μπορεί να συγκριθεί, από την Ερέτρια ή τη Μακεδονία (Βέροια), του ύστερου 4ου-αρχών 3ου αι. π.Χ. και της στροφής του 3ου προς το 2ο αι. π.Χ. αντίστοιχα[50]. Πινάκια με πλατύ, έξω νεύον χείλος δεν είναι άγνωστα και στη δημοσιευμένη χιακή ελληνιστική κεραμική από συστηματικές ανασκαφές, αν και κανένα δεν ταυτίζεται ως προς το περίγραμμα με τους αριθ. 1 και 2[51]. Η σχέση των εμπίεστων στιγμωτών γλωσσών του αριθ. 1 με το αντίστοιχο κόσμημα στον αριθ. 24, που χρονολογείται από ανασκαφικά δεδομένα στο γ΄ τέταρτο (ίσως και στο τελευταίο τέταρτο) του 3ου αι. π.Χ.[52], θα βοηθούσε στη χρονολόγηση των δύο πρώτων οστράκων μέσα στο β΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.

Περισσότερα είναι τα πινάκια με πλατύ, λοξό περιχείλωμα που περιτρέχει το προς τα πάνω εξέχον χείλος των αγγείων (αριθ. 3-7, ίσως και αριθ. 9). Παρά την ελλιπή τους διατήρηση, θεωρώ πιθανό το σχήμα τους να πλησίαζε παραδείγματα από την Ερέτρια και τον Κεραμεικό από τον ύστερο 4ο-αρχές 3ου αι. και από το τέλος του 3ου αι. π.Χ. αντίστοιχα[53].

Τα χιακά αριθ. 3-5 θα πρέπει να περιλαμβάνονται μεταξύ των βαθύτερων πινακίων της κατηγορίας αυτής[54]. Στη στρωματογραφημένη κεραμική της Ταρσού, ο τύπος αυτός του χείλους εμφανίζεται στο ανώτερο στρώμα της μέσης ελληνιστικής φάσης και συνεχίζει και στην ύστερη ελληνιστική, δηλαδή στο τέλος του 3ου αι. και τα πρώτα χρόνια του 2ου αι. π.Χ.[55]. Αξιοσημείωτη είναι και η ομοιότητα ως προς την ποιότητα του πηλού μεταξύ των χιακών αριθ. 3-7 και των παραδειγμάτων από την Ταρσό.

Από το δημοσιευμένο χιακό υλικό αρκετά συγγενή είναι τα πινάκια J.K. Anderson, σ. 165 και 167, αριθ. 355 και 356, που ο συγγραφέας συγκρίνει με τα Thompson E19 και E21 της Αγοράς, από τη στροφή του 2ου προς τον 1ο αι. π.Χ., χωρίς όμως να έχουν το βάθος των συζητουμένων, ούτε το ιδιαίτερα τονισμένο λοξό τους περιχείλωμα[56].

Οι αριθ. 3-7 θα πρέπει, με βάση τον τύπο του χείλους και την κοινή ποιότητα πηλού, ψησίματος και τύπου διακόσμησης, να θεωρηθούν περίπου σύγχρονα μεταξύ τους. Η παρουσία σ' ένα από αυτά (αριθ: 5) εκφυλισμένων στικτών γλωσσών, προφανώς λίγο νεότερων εκείνων των αριθ.

50. I. Metzger, Συνάντηση Β΄, 1990, σ. 45, πίν. 5.22, 16. Σ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου, Συνάντηση Β΄, 1990, σ. 85, πίν. 50 (II.23).

51. Π.χ. J.K. Anderson, BSA 49 (1954), σ. 152, αριθ. 210, εικ. 13 (275-250 π.Χ., ίσως και 250-225 π.Χ.) και J. Boardman, Greek Emporio, London 1967, σ. 176, αριθ. 920, εικ. 123, πίν. 66 (4ος αι. π.Χ.).

52. Ο J.K. Anderson, ό.π., σ. 159 («The Third Deposit») χρονολογεί τον αριθ. 24 μέσα στο β΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., παραδέχεται όμως ότι οι χρονολογήσεις του μπορούν να κατεβούν έως το τέλος του 3ου αι. π.Χ. (ό.π., σ. 129 σημ. 25). Το γεγονός ότι μεταξύ των συνευρημάτων του αριθ. 24 δεν υπήρχαν μεγαρικοί σκύφοι δε συνηγορεί για υψηλή χρονολόγηση, γιατί η σειρά των «ιωνικών» μεγαρικών σκύφων στους οποίους ανήκουν και οι χιακοί, ξεκινάει μετά τη στροφή προς το 2ο αι. π.Χ. Περισσότερα για τη χρονολόγηση του αριθ. 24, βλ. και στο E. Simantoni-Bournia, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 64.

53. Βλ. π.χ. τα I. Metzger, Συνάντηση Β΄, 1990, πίν. 6, αριθ. 33 και ιδίως αριθ. 14, ή τα K. Braun, AM 85 (1970), σ. 148, αριθ. 138 και σ. 152, αριθ. 163, εικ. 13. Πρβλ. επίσης το Σ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου, Συνάντηση Β΄, 1990, πίν. 53 (B13) από τον 3ο αι. π.Χ. Επίσης το L.H. Sackett (εκδ.), Knossos. Excavation at the Unexplored Mansion II, BSA Suppl. 21, 1992, σ. 107, αριθ. 5, πίν. 89.

54. U. Heimberg, Das Kabirenheiligtum bei Theben, III, Berlin 1982, σ. 50: «Gegen Ende des 3. Jhds werden die Schalen tiefer».

55. F.F. Jones, Tarsus I. The Pottery, Princeton, N.J. 1950, σ. 162, αριθ. 134-136. Όμοιο είναι το χείλος πινακίου από την Αντιόχεια, F.O. Waagé, ό.π. (υποσημ. 32), σ. 12 σχήμα 35, εικ. 12.4, πίν. II, που κατατάσσεται από το συγγραφέα στα «πρώιμα ελληνιστικά σχήματα», αν και το συγκεκριμένο κομμάτι βρέθηκε σε «ύστερο ελληνιστικό στρώμα».

56. Πρβλ. και το χείλος του πινακίου U. Heimberg, ό.π., σ. 47, 136, αριθ. 326, πίν. 15, 2ος αι. π.Χ.

1 και 24, σ' ένα δεύτερο (αριθ. 3) ανθεμίων, τα ανάλογα των οποίων στη Δημητριάδα (βλ. παραπάνω) θα πρέπει να χρονολογηθούν πριν το τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., και σε ένα τρίτο (αριθ. 4) σειράς εμπίεστων κύκλων, ανάλογων με του αριθ. 24, ενισχύει την πιθανότητα να είναι σύγχρονα ή ίσως λίγο νεότερα του αριθ. 24, να τοποθετούνται δηλαδή κοντά στη στροφή προς το 2ο αι. π.Χ. Στην ίδια περίοδο οδηγεί ο χρόνος εμφάνισης του συζητουμένου τύπου του χείλους στην Ταρσό.

Όμοιο περιχείλωμα συναντούμε και σε όστρακα από βαθύτερα και με μεγαλύτερο πάχος τοιχωμάτων αγγεία (αριθ. 8, 10-11). Η σχέση τους με σχήματα όπως ο αττικός καλυκόσχημος κάλαθος, με διακόσμηση της Δυτικής Κλιτύος, που βρέθηκε στη Δημητριάδα[57], από τον προχωρημένο 3ο αι. π.Χ. είναι φανερή. Προς τους ίδιους χρόνους οδηγεί και η γραπτή διακόσμηση του αριθ. 10, μοναδική μεταξύ των οστράκων μας: την εναλλαγή γραπτών ταινιών από κοκκινοκάστανο βερνίκι και λευκοκίτρινο επίχρισμα στο εσωτερικό του αριθ. 10, ξαναβρίσκουμε στη διακόσμηση δύο κομματιών λαγύνων από την Ταρσό, που θα πρέπει, με βάση ένα τρίτο παρόμοιο όστρακο, να χρονολογηθούν στον ύστερο 3ο αι. π.Χ.[58].

Σε ανοικτά αγγεία, το σχήμα των οποίων δεν παρουσίαζε την έντονη απόκλιση του χείλους των προηγουμένων, ανήκουν τα όστρακα αριθ. 24 και πιθανότατα τα αριθ. 25. Οι κολλημένες στο σώμα λαβές, ημικυκλικές ή καμπτόμενες σε ορθές γωνίες, δεν είναι άγνωστες σε κρατήρες από πολύ παλαιότερους χρόνους[59]. Με δυσκολία όμως θα θεωρούσαμε τα πιο πάνω όστρακα ως προερχόμενα από κρατήρες (όπως κάνει ο J.K. Anderson), γιατί το σχήμα δεν είναι πολύ κοινό κατά την ελληνιστική περίοδο. Περισσότερο πλησιάζουν, ιδίως ο αριθ. 24, τη βαθιά λεκάνη[60]. Για τον αριθ. 24 υπάρχουν ανασκαφικά δεδομένα που βοηθούν στη χρονολόγηση, ενώ ο αριθ. 25 πρέπει να θεωρηθεί σύγχρονος, αφού έχει τον ίδιο πηλό και περίπου ίδια διακόσμηση.

Σε βαθιά πινάκια ή ρηχές λεκανίδες με πλατύ περιχείλωμα ανήκουν οι αριθ. 12 και 14. Το περίγραμμα του αριθ. 12 είναι ιδιαίτερα συγγενές προς εκείνο των Corinth VII, 3, σ. 39- 40, αριθ. 127 και 129, εικ. 4 και πίν. 45 (κεραμική Δυτικής Κλιτύος) του γ΄ και δ΄ τέταρτου του 3ου αι. π.Χ. αντίστοιχα. Συγγενέστατο είναι επίσης προς χείλος αγγείου του 3ου αι. π.Χ., από το αγροτόσπιτο στο Δελφίνι της Χίου, με το οποίο έχει επιπλέον ομοιότητες στον πηλό, το βερνίκι αλλά και στον τρόπο της διακόσμησης (εμπίεστες γλώσσες στην εξωτερική πλευρά του χείλους)[61]. Προς τη χρονολόγηση αυτή, στο β΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ., συνάδει και ο τύπος των ανθεμίων του αριθ. 12 (βλ. παραπάνω). Για το περιχείλωμα του αριθ. 14, που θυμίζει έντονα μεταλλικά σχήματα, δύσκολα θα μπορούσα να υποδείξω ακριβές παράλληλο. Αρκετές αναλογίες παρουσιάζει προς περιχείλωμα πινακίου από το Καβείριο των Θηβών, του α΄ μισού του 3ου αι. π.Χ.[62].

Σε μικρούς κάδους (ή κυλινδρικές πρόχους) ανήκουν οι αριθ. 15 και 19-21. Το σχήμα είναι γνωστό στους ελληνιστικούς χρόνους, με διακόσμηση της Δυτικής Κλιτύος[63]. Η χρονολόγησή

57. A.E. Furtwängler, Συνάντηση Β΄, 1990, σ. 56, πίν. 15. Πρβλ. και Σ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας, Αθήνα 1980, σ. 153, σχέδ. 41.

58. F.F. Jones, ό.π., σ. 226, αριθ. 189.

59. Π.χ. J. Boardman, ό.π. (υποσημ. 34), εικ. 11 και 174.

60. Πρβλ. Α. Γιαννικουρή κ.ά., Συνάντηση Β΄, 1990, σ. 177, πίν. 93β, από τα μέσα του 3ου αι. π.Χ., ή Ch. Kaufman-Williams II, ό.π. (υποσημ. 37), από το α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., ή U. Heimberg, ό.π., σ. 66-67, αριθ. 440-443, πίν. 20, από τον 4ο και τον 3ο αι. π.Χ. (ιδίως η 441, από το α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.).

61. J. Boardman, BSA 51 (1956), σ. 51, αριθ. 8, εικ. 6, πίν. 4.

62. U. Heimberg, ό.π., σ. 48, 137, πίν. 15, αριθ. 329.

63. Α. Γιαννικουρή κ.ά., Συνάντηση Β΄, 1990, σ. 182, πίν. 100α. P. Callaghan, BSA 76 (1981), σ. 38-40, αριθ. 5-16, εικ. 2-3, από το τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. και τα πρώτα χρόνια του 2ου αι. π.Χ. Ο ίδιος τελευταία στο L.H. Sackett (εκδ.),

τους δεν μπορεί να βοηθηθεί ιδιαίτερα από τον τύπο της διακόσμησης, όμως οι εμπίεστοι κύκλοι των αριθ. 19-21 συγκρίνονται άμεσα προς αυτούς των αριθ. 4 και 24, ή προς εκείνους μελαμβαφούς οινοχόης του α΄ μισού του 3ου αι. από τη Θυρεάτιδα[64], ενώ οι ενάλληλες ελλείψεις του αριθ. 15, είναι σχεδόν ταυτόσημες με του αριθ. 8. Μια γενική τοποθέτησή τους στον ύστερο 3ο-αρχές 2ου αι. π.Χ., ίσως δεν απέχει πολύ από την αλήθεια.

Το σχήμα των αριθ. 16-18 είναι αρκετά ιδιότυπο, γιατί τα όστρακα πρέπει να προέρχονται από μάλλον μικρά ημισφαιρικά αγγεία με παχιά τοιχώματα και παχύ επίπεδο χείλος που εξέχει ελαφρώς. Το σχήμα τους πλησιάζει εκείνο των ημίτομων σκύφων των ελληνιστικών χρόνων, διαφέρουν όμως ως προς το πάχος των τοιχωμάτων και τη διαμόρφωση του χείλους[65]. Η εμπίεστη και ανάγλυφη διακόσμησή τους δεν μπορεί να προσφέρει ακριβέστερα χρονολογικά στοιχεία, αφού για το ζατρίκιο των αριθ. 16 και 17 δε φαίνεται να υπάρχουν παράλληλα στην ανάγλυφη ή εμπίεστη κεραμική, παρά μόνο στη γραπτή. Τα εμπίεστα τρίγωνα του αριθ. 18 δε θα μπορούσαν να χρονολογηθούν ακριβέστερα, αφού απαντούν σε όλες τις περιόδους της ελληνικής τέχνης, για τα οκτάκτινα όμως υπάρχουν παράλληλα (βλ. παραπάνω) στην ελληνιστική ανάγλυφη κεραμική, που θα ενίσχυαν τη χρονολόγηση του αριθ. 18 στο τέλος του 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ. Κατ' αναλογίαν θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε, με επιφύλαξη, στην ίδια περίοδο και τους αριθ. 16-17.

Για τα υπόλοιπα όστρακα τίποτε το ενδιαφέρον από πλευράς σχήματος δεν μπορεί να συναχθεί, πέραν του ότι η βάση αριθ. 29 πρέπει να ανήκει σε κρατήρα και ότι ο αριθ. 23 αν δεν προέρχεται από κρατηρίσκο του σχήματος Α. Γιαννικουρή κ.ά., Συνάντηση Β΄, 1990, πίν. 102γ (ή πίν. 87γ, πάνω σειρά, δεύτερο από δεξιά), θα πρέπει να θεωρηθεί ότι ανήκει σε μικρό αμφορέα ή πρόχου με πολύ φαρδύ λαιμό, σχήματα συνήθη κατά τους χρόνους αυτούς.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συγκεφαλαιώνοντας τα όσα αναλυτικά εκθέσαμε πιο πάνω, θα παρατηρούσαμε τα εξής:

Τα όστρακά μας διακρίνονται κατά πρώτο λόγο για την ομοιογένεια της κατασκευής τους (πηλός, αλείφωμα, όπτηση) και του τρόπου διακόσμησής τους (κατά κύριο λόγο εμπίεστη και σπανιότερα εγχάρακτη-σχοινοειδής). Η χρήση βερνικιού δεν είναι συχνή, υπάρχει σε λιγότερα από τα μισά όστρακα, και πάντοτε πρόκειται για πολύ αραιό, θαμπό και εξίτηλο υλικό, που με την όπτηση γίνεται καστανόμαυρο ή κόκκινο. Σημαντική είναι η ποικιλία των σφραγίδων που χρησιμοποιήθηκαν στη διακόσμηση –τρία είδη γλωσσωτού, ένα παράδειγμα «ωών και λόγχης», τρία είδη στικτών γλωσσών, ενάλληλες μισές ελλείψεις, τρία μεγέθη εμπίεστων κύκλων, τρία είδη ανθεμίων, δύο φυτικά κοσμήματα για τα οποία δε γνωρίζω ακριβή παράλληλα, ενάλληλα τετράπλευρα, εμπίεστα ακτινωτά και εμπίεστα τρίγωνα. Πέρα όμως από την ποικιλία, αξιοσημείωτη είναι η θέση στην οποία τοποθετείται η διακόσμηση. Αντί για κυκλική διάταξη των εμπίεστων κοσμημάτων στον πυθμένα των ανοικτών σχημάτων, αυτά κοσμούν το χείλος των πινακίων, κρατήρων, κάδων ή λεκανίδων, και τη ράχη κωνικών βάσεων. Δυστυχώς, τα χιακά όστρακα είναι πολύ αποσπασματικά και δε γνωρίζουμε αν τα ίδια εμπίεστα θέματα επαναλαμβάνονταν και γύρω από τον πυθμένα, ήδη όμως η παρουσία τους στα χείλη των αγγείων μας είναι γεγονός όχι ιδιαίτερα συ-

ό.π. (υποσημ. 53), σ. 106, αριθ. 7-8, πίν. 88, σ. 118, αριθ. 17-27, πίν. 98, από το 230-200 π.Χ. Πρβλ. ιδιαίτερα το περίγραμμα του αριθ. 15 με το αριθ. 7 του πίν. 88.

64. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 24.

65. Πρβλ. U. Heimberg, ό.π., σ. 34, 132 αριθ. 15, πίν. 9, από τον 4ο αι. π.Χ., με πολύ λεπτότερα τοιχώματα.

χνό και για τούτο αξιοπρόσεκτο. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι πρόκειται για χιακή ιδιομορφία, αφού εκτός από τα όστρακα που μας απασχόλησαν, υπάρχουν μερικά ακόμα παράλληλα από το Εμπορειό, τον Πίνδακα και το Δελφίνι της Χίου[66], του 4ου και του 3ου αι. π.Χ. Τούτο δε σημαίνει ότι εμπίεστη διακόσμηση στα χείλη άβαφων ανοικτών ή κλειστών σχημάτων είναι άγνωστη από άλλες ελληνικές θέσεις κατά τους χρόνους αυτούς, ιδιαίτερα από την περιοχή Κορίνθου-Άργους[67], είναι όμως αρκετά σπάνια σε αντίθεση με τη Χίο. Απαραγνώριστη είναι, τέλος, η ομοιότητα ορισμένων κορινθιακών και χιακών σφραγίδων, ειδικότερα εκείνων που χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή γλωσσών με τριπλό περίγραμμα, μικρών εμπίεστων τριγώνων, ιδίως όμως στικτών γλωσσών, που εξ όσων γνωρίζω δεν χρησιμοποιούνται από άλλο ελληνικό εργαστήριο[68].

Έντονη ήταν, φαίνεται, στην κατηγορία αυτή της κεραμικής η προτίμηση για τα ανοικτά σχήματα, ιδιαίτερα για τα πινάκια ή τους κρατήρες με πλατύ λοξό περιχείλωμα. Όπως έγινε φανερό κατά τη λεπτομερή εξέταση των διακοσμητικών θεμάτων και των σχημάτων, η εποχή στην οποία τοποθετείται η ομάδα μας, είναι το β΄ μισό του 3ου αι. και ιδιαίτερα το τελευταίο τέταρτο και τα πρώτα χρόνια του 2ου αι. π.Χ.

Τέλος, αξίζει να επισημάνουμε την περίεργη αναλογία που έχουν τα χιακά όστρακα, ιδιαίτερα τα πινάκια αριθ. 3-7 και οι κρατήρες αριθ. 8, 10, 11, 23, με μια κατηγορία πινακίων της ανατολικής sigillata A, δείγματα της οποίας βρέθηκαν στο Πέργαμον, στην Ταρσό, στην Αντιόχεια, στη Hama, στη Σαμάρεια, στη Δούρα-Ευρωπό, στη Σάμο, στον Κεραμεικό[69] και τελευταία στην Αμοργό[70]. Ο τύπος αυτός των πινακίων εμφανίζεται αρχικά στην Αντιόχεια, κατά τον ύστερο 2ο αι. π.Χ. και γύρω στο 30 π.Χ. έχει διαδοθεί σε όλες τις περιοχές που αναφέραμε πιο πάνω. Το τέλος της παραγωγής τους επισυμβαίνει, στις περισσότερες περιπτώσεις, περί τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ. Σε σύγκριση με τη διαμόρφωση του χείλους των χιακών οστράκων αριθ. 3-7 και 8, 10, 11, 23, τα χείλη των πινακίων της ανατολικής sigillata A με ανάγλυφη διακόσμηση παρουσιάζουν έντονες γωνιώσεις, περισσότερο «μεταλλικό» περίγραμμα και, είτε πρόκειται για αβαθή είτε για βαθύτερα σχήματα, έχουν επίπεδο πυθμένα. Η διακόσμηση του χείλους τους είναι κατά κανόνα ανάγλυφη, σε αντίθεση με τα χιακά, όπου τα διακοσμητικά θέματα, πολύ πιο πρόχειρα, προβάλλονται μέσα σε έγκοιλο πλαίσιο. Το χιακό υλικό είναι πολύ αποσπασματικό και όχι τόσο πολυάριθμο, κυρίως όμως στερείται ανασκαφικών δεδομένων που θα οδηγούσαν σε ακριβή χρονολόγηση, ώστε δύσκολα θα αποτολμούσε κανείς να προτείνει τη Χίο ως μία από τις περιοχές όπου προετοιμάστηκε η

66. J. Boardman, ό.π. (υποσημ. 51), σ. 176, αριθ. 916, εικ. 122, αριθ. 920-921, εικ. 123, πίν. 66. Ο ίδιος, BSA 51 (1956), σ. 51 κ.ε., αριθ. 8, εικ. 6, πίν. 4e.

67. Αναφέρθηκαν στα προηγούμενα μερικά παραδείγματα ιδιαίτερα από την Κόρινθο, π.χ. Ch. Kaufman-Williams II, Hesperia 48 (1979), σ. 135, αριθ. 54, πίν. 50. E. Pemberton, Hesperia 50 (1981), σ. 103, αριθ. 3, πίν. 29c και Corinth XVIII, 1, σ. 153, αριθ. 378. Πρβλ. ακόμα από το Ελληνικό της Θυρεάτιδος, C. Abadie - Th. Spyropoulos, ό.π. (υποσημ. 24), σ. 408, εικ. 47 και σ. 394, εικ. 11, από το τέλος του 4ου αι. π.Χ. Επίσης από τη Θάσο, F. Blondé, BCH 109 (1985), σ. 292, εικ. 7.47 (βάση πινακίου) του 4ου αι. π.Χ. Οι αρύβαλλοι με εμπίεστη διακόσμηση στον ώμο, C. Abadie - Th. Spyropoulos, ό.π., αριθ. ευρ. 118, 102, 271, 113, 98, 99, 83, 89, 90, 97, 138, δεν αναφέρονται ως παραδείγματα αφού αποτελούν τη συνέχιση των αργίτικων μονόχρωμων μέσα στον 4ο αι. π.Χ., δηλαδή μια εντελώς ξεχωριστή ομάδα κεραμικής.

68. Η χιακή κεραμική, γραπτή και ανάγλυφη, ήταν έντονα προσανατολισμένη προς την Κόρινθο από τους αρχαϊκούς ακόμα χρόνους, βλ. σχετικά Α.Α. Λαιμού, Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Καλαμάτα 1985), Αθήναι 1987/88, σ. 70-79. E. Simantoni-Bournia, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 104.

69. Βλ. σχετικά Carsten Meyer-Schlichtmann, Die pergamenische Sigillata aus der Stadtgrabung von Pergamon, Berlin 1988, σ. 150-151, όπου και βιβλιογραφία για τις περιοχές όπου βρέθηκε παρόμοια κεραμική.

70. Β. Παππά, Α΄ Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Ιωάννινα 1989, σ. 101, πίν. 86-87.

κατηγορία των πινακίων της ανατολικής sigillata A, με λοξό περιχείλωμα και ανάγλυφο διάκοσμο στο χείλος, η οποία διαδίδεται σε όλη τη νοτιοανατολική Μεσόγειο γύρω στο 30 π.Χ. Άλλωστε δεν έχουμε για την ώρα από το νησί το συγκεκριμένο είδος πινακίων ανατολικής sigillata A, ούτε δείγματα από τις τυχόν ενδιάμεσες φάσεις.

Παρ' όλες τις επιφυλάξεις όμως, οι έντονες αναλογίες ανάμεσα στα δύο είδη κεραμικής αποτελούν γεγονός, η ερμηνεία του οποίου μας διαφεύγει επί του παρόντος[71]

ΕΥΑ ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ

71. Για την άδεια δημοσίευσης του υλικού και για τη διευκόλυνση της μελέτης στις αποθήκες του Μουσείου Χίου, ευχαριστώ θερμά την Έφορο των Αρχαιοτήτων κ. Α. Αρχοντίδου-Αργύρη. Τους φύλακες του Μουσείου και ιδιαίτερα τον κ. Χουζούρη, ευχαριστώ για την ευγένεια και την πρόθυμη εξυπηρέτησή τους. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στους καθηγητές κ. Λίλα Μαραγκού, κ. Στέλλα Δρούγου και κ. John Hayes, για το χρόνο που ανάλωσαν διαβάζοντας το χειρόγραφο και κάνοντας χρήσιμες παρατηρήσεις. Οι φωτογραφίες και τα σχέδια έγιναν από την υπογράφουσα.

Summary

HELLENISTIC IMPRESSED POTTERY IN THE MUSEUM OF CHIOS

This article deals with a group of thirty sherds, all of them chance finds, deposited in the Museum of Chios between 1955 and 1965. They form a homogenous group as they are all made from a well levigated clay, containing thin mica particles, which fires hard and into a vivid orange red to orange brown colour with no grey core. Less than half of the material has its surface covered by a dull brown-red paint. The plate, either deep or shallow, seems to be the most popular shape in this group; next come small lekanides, small kraters, cylindrical jugs and three hemispherical bowls with outturned rim. All are decorated with the impression of small flat seals, mostly on or near the rim, which is a rather unusual feature since the normal arrangement is around the deepest part of the open shapes. The seals exhibit an interesting variation of motifs: different kinds of tongue pattern, egg and dart, dotted tongues, impressed circles, palmettes, stars, squares and triangles.

The Chian group can be dated, on grounds of stylistic comparisons only, since no context is available, to the last quarter of the 3rd century and the beginning of the 2nd century BC.

There is a noticeable affinity between our group and the plates of Eastern Sigillata A, which originated in Antioch in the late 2nd century BC and by 30 BC they had spread in Pergamon, Tarsus, Samaria, Hama, Dura-Europos, Samos and the Athenian Kerameikos. Their production stopped about the mid-1st century AD. Could the Chian group have served as their antecedent?

EVA SIMANTONI-BOURNIA

ΤΟ ΠΑΛΙΟΜΟΝΑΣΤΗΡΟ ΤΟΥ ΒΡΟΝΤΑΜΑ

Από όλους τους σπηλαιώδεις ναούς της Λακωνικής έχει συνδεθεί με μαρτυρικό τέλος εθνομαρτύρων μόνο το Παλιομονάστηρο, που βρίσκεται ψηλά σε απόκρημνη όχθη του Ευρώτα, νοτιοδυτικά του χωριού Βρονταμάς[1], σε απόσταση από αυτό μιάμισης ώρας δύσκολης πορείας με ημίονο. Εκεί το 1825, όταν ο Ιμπραήμ πασάς λεηλατούσε την Πελοπόννησο, κλείστηκαν οι κάτοικοι του Βρονταμά, κι ύστερα από άκαμπτη αντίσταση, αφού περήφανα δήλωσαν στον Αιγύπτιο πως: «Οι Βρονταμίτες ζωντανοί, Τούρκους δεν προσκυνάνε», αποπνίγηκαν με τον καπνό αναμμένων αντικειμένων που βάρβαρα έρριψαν οι εχθροί από οπές, τις οποίες άνοιξαν στην οροφή του σπηλαίου[2]. Το ολοκαύτωμα διαιωνίζει ηρώο που στήθηκε από τους σημερινούς Βρονταμίτες μέσα στο χώρο, όπου οι πρόγονοί τους μαρτύρησαν[3].

Το μοναστήρι ονομάζεται σήμερα Ζωοδόχος Πηγή. Στο ναό, προσανατολισμένο προς τα νοτιοανατολικά, ανεβαίνει κανείς από εξωτερική, κτιστή κλίμακα (Πίν. 65 α), επισκευασμένη[4] πρόσφατα από τους ντόπιους. Δεξιά της κλίμακας ερείπια διώροφων, χαμηλών κελιών (Πίν. 65 β). Ο τοίχος του ορόφου τους, διατρυπώμενος από τοξωτά παράθυρα, στηρίζεται σε τόξα. Κάτω από το δάπεδο των κελιών υπάρχει δεξαμενή, προφανώς για την περισυλλογή βρόχινου νερού. Ψηλότερα, σε άλλη αγκάλη του βράχου, σώζονται ακόμη μισοερειπωμένοι τέσσερις φούρνοι διαφορετικών διαστάσεων[5]· προς αυτούς οδηγεί ατραπός, που αρχίζει ανατολικότερα[6].

1. Το Παλιομονάστηρο είχα επισκεφθεί για πρώτη φορά στις 23-5-1954 και αργότερα στις 29-11-1957, στις 28-7-1958, καθώς και το 1979 (για τον Βρονταμά, βλ. Μανόλης Δρεπανιάς, Βρονταμάς Λακωνίας, Αθήναι 1981). Πάντα θυμάμαι το βρονταμίτη Παναγιώτη Ι. Τσερώνη για την αγάπη του προς το μοναστήρι και τη βοήθεια που μου προσέφερε.

Στην περιφέρεια του Βρονταμά είχα δει το 1954:

1) Τη Φραγκοκκλησιά. Γι' αυτήν, βλ. Μανόλης Δρεπανιάς, ό.π., σ. 45-49. Είναι ναός ερειπωμένος μονόκλιτος με τρεις αψίδες σε σχήμα τμήματος κύκλου και νάρθηκα πλατύτερο του κυρίως ναού, εκτεινόμενο πιο πέρα κι από τις δύο μακρές πλευρές του. Κάθε αψίδα διατρυπάται από μονόλοβο τοξωτό παράθυρο· τα τόξα τους πλαισιώνονται από οδοντωτή ταινία και πιο πάνω έχουν κεραμοπλαστικό κόσμημα από λεπτά, στρογγυλά, πλίνθινα πλακίδια μέσα σε τέσσερα κομμάτια πλίνθων κι αυτά έτσι τοποθετημένα, ώστε να σχηματίζουν ρομβοειδές σχήμα. Οι τοίχοι έχουν σειρές πλίνθων και καθεμιά από τις μακρές πλευρές ψηλά από τρία στενά παράθυρα. Στον ανατολικό και το δυτικό τοίχο ψηλά υπήρχαν παράθυρα και κάτω από αυτά εκτείνεται σε όλο το πλάτος των τοίχων οδοντωτή ταινία σε γραμμή οριζόντια.

2) Τον Άγιο Πέτρο. Σώζεται ο βόρειος τοίχος και μέρος της αψίδας. Μονόκλιτος, με τρία στενά, μικρά παράθυρα στη βόρεια πλευρά, κτισμένα εσωτερικά με πλίνθους. Όμοια είναι κτισμένη και η βορειονατολική γωνία χαμηλά. Στο εσωτερικό ίχνη τοιχογραφημένου ασβεστοκονιάματος.

2. Μανόλης Δρεπανιάς, Το ολοκαύτωμα των Βρονταμιτών στο Παλιομονάστηρο Βρονταμά-Σπάρτης από τον Ιμβραήμ Πασά στα 1825, Αθήνα 1960, β΄ έκδ. Αθήνα 1961.

3. Ν.Β. Δρανδάκης, Η ιστορική Μονή της Κλεισούρας ή Παλιομονάστηρο Βρονταμά Λακωνίας, Αθήναι 1958, εικ. 1.

4. Στο μνημείο έγιναν αργότερα στερεωτικές εργασίες και από την Επιμελητεία Μυστρά, όταν υπηρετούσα σ' αυτήν. Άρχισε και ο καθαρισμός των τοιχογραφιών, ο οποίος όμως δυστυχώς διακόπηκε.

5. Βλ. Ν.Β. Δρανδάκης, ό.π., εικ. 4.

6. Κοντά στο Παλιομονάστηρο αναφέρονται και άλλα ασκηταριά. Δύο από αυτά παρουσιάζει σε φωτογραφίες ο Μανό-

Αριστερά της εξωτερικής θύρας του ναού και ψηλότερα ανοίγεται μικρή κόγχη· ως ποδιά της εξέχει λοξότμητο γείσο. Η λοξή του πλευρά κοσμείται με ανάγλυπτο σταυρό ανάμεσα σε ελικοειδή βλαστό καλής τέχνης βυζαντινών χρόνων. Πιο πάνω ως ανώφλιο στενής σαν πολεμότρυπας φωτιστικής θυρίδας άλλο κομμάτι γλυπτού. Και τα δυό θα τα έλεγε κανείς έργα του 12ου αι.

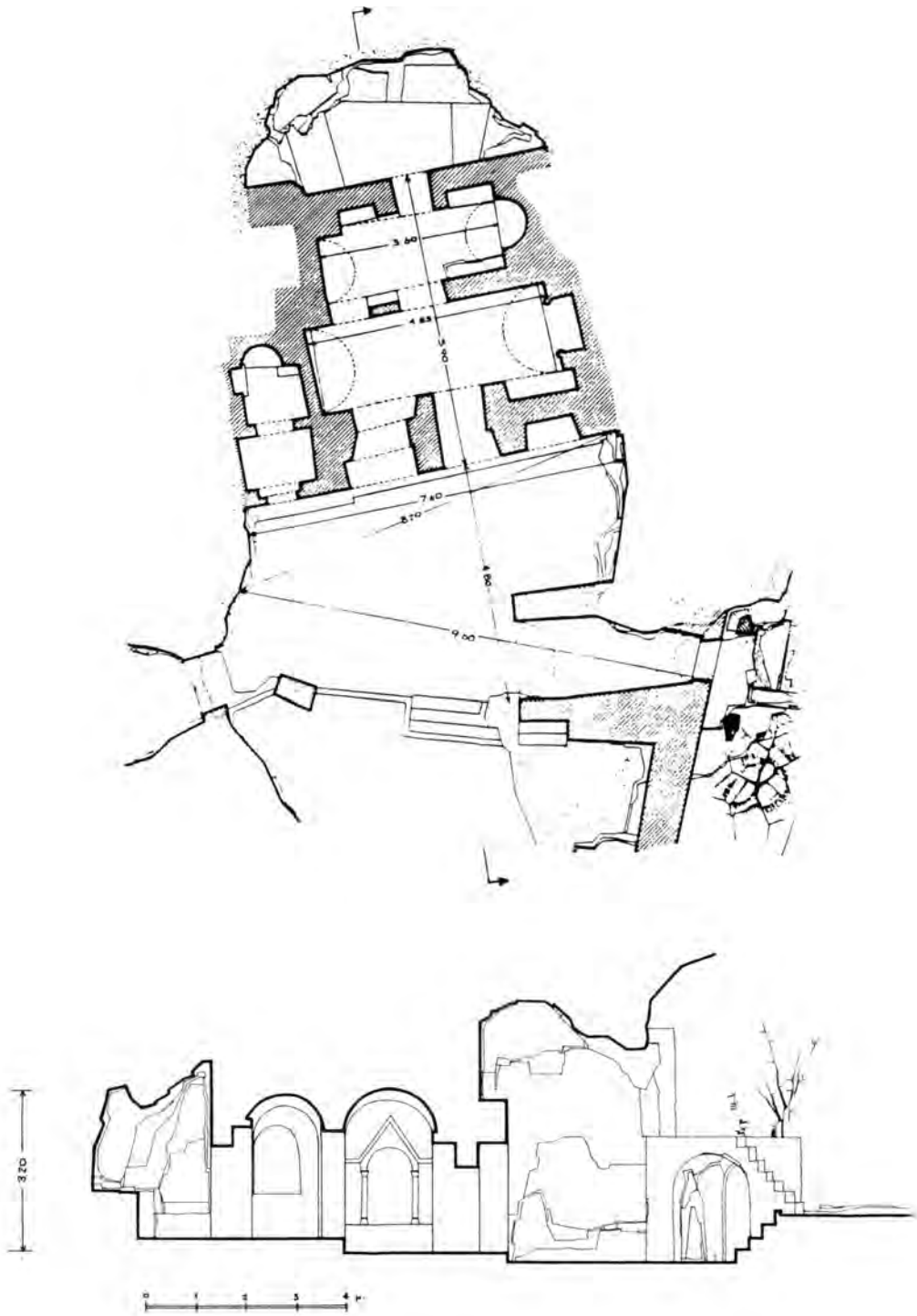
Από τη θύρα περνώντας χαμηλό καμαροσκέπαστο διάδρομο οδηγούμεθα σαν σε προθάλαμο του ευρύχωρου σπηλαίου (Σχέδ. 1). Οι διαστάσεις των περισσότερων χώρων του σημειώνονται στην κάτοψη. Το δάπεδο του προθαλάμου αριστερά του διαδρόμου βρίσκεται σε ψηλότερη στάθμη διαμορφώνοντας την οροφή άλλης υπόγειας δεξαμενής. Δεξιά υψώνεται μέχρι την οροφή του σπηλαίου σε όλο το πλάτος του τοίχος με τρεις σήμερα θύρες. Δεν βρίσκεται όμως ολόκληρος στο ίδιο κατακόρυφο επίπεδο· σε αρκετό ύψος από το έδαφος υποχωρεί, ώστε να σχηματίζει βαθμίδα (Πίν. 66 α). Αυτό το διαμορφούμενο σε βαθμίδα τμήμα του τοίχου στηρίζεται σε σειρά τόξων. Τα τύμπανα των δύο διατρυπώνται από θύρες, ενώ το τρίτο τόξο δεξιά, το πλησιέστερο προς την είσοδο του σπηλαίου, ήταν αρχικά τυφλό (Σχέδ. 1). Οι θύρες οδηγούν σε δυό σκοτεινούς, καμαροσκέπαστους, διαδοχικούς χώρους, πλάγιο νάρθηκα πρώτα και κυρίως ναό έπειτα, που επικοινωνούν με δύο ανοίγματα μεταξύ τους. Στον κυρίως ναό διακρίνονται ίχνη κτιστού τέμπλου, για τα οποία θα γίνει λόγος πιο κάτω. Ως Πρόθεση χρησίμευε, φαίνεται, τυφλό τόξο στο βόρειο τοίχο. Δεξιά της αψίδας υπάρχει στενή λωρίδα του ανατολικού τοίχου, αλλ' όχι και αριστερά. Ο πλάγιος νάρθηκας είναι μακρότερος του κυρίως ναού (Σχέδ. 1), από τον οποίο διαβαίνοντας θύρα οδηγείται κανείς στο βάθος του σπηλαίου. Από εκεί υπάρχει πρόσβαση για το χώρο πάνω από τις καμάρες ναού και νάρθηκα, οι οποίες διαμορφώνονται αρκετά χαμηλότερα της βραχώδους οροφής του σπηλαίου.

Τρίτη θύρα αριστερότερα των δύο άλλων οδηγεί σε μικροσκοπικό νεκρικό παρεκκλήσι μεταγενέστερης εποχής[7]· ο κατά μήκος άξονάς του είναι κάθετος προς τους αντίστοιχους άξονες νάρθηκα και ναού. Τοίχος διατρυπώμενος από τοξωτή πύλη χωρίζει το παρεκκλήσι σε δύο ίσου μήκους χώρους, οι οποίοι αντιστοιχούν σε κυρίως ναό και σε στενότερο ιερό. Ο πρώτος έχει από ένα τυφλό τόξο στα πλευρικά του τοιχώματα. Το ιερό στεγάζει υποψία καμάρας, οροφή μόλις καμπυλούμενη.

Στο δάπεδο του ναϋδρίου είχε βρεθεί τάφος, διαστ. $1,74 \times 0,53 \times 0,35$ μ. —δεν σημειώνεται στην κάτοψη—, σκεπασμένος με σχιστολιθικές πλάκες. Οι σταθμοί της διαχωριστικής πύλης ναού και ιερού βήματος πατούν σε καλυπτήρια πλάκα. Φαίνεται λοιπόν ότι το παρεκκλήσι διαμορφώθηκε μετά τη διάνοιξη και τη χρησιμοποίηση του τάφου, ο οποίος εκτείνεται σε όλο σχεδόν το μήκος του ναΐσκου, που κτίστηκε ως είδος μικρού μαυσωλείου για κείνους οι οποίοι είχαν ταφεί εκεί. Οι πλευρές του τάφου ήταν κτισμένες με αργούς λίθους και κόκκινο πηλό. Περιείχε δυό σκελετούς νεκρών, θαμμένων σε διαφορετικό χρόνο. Τα οστά του ενός είχαν παραμεριστεί στη νότια μακρά πλευρά, η οποία μάλιστα είχε εν μέρει κτιστεί πάνω τους, ώστε ο τάφος πήρε τη σημερινή του μορφή, όταν επρόκειτο να ενταφιαστεί ο δεύτερος νεκρός, του οποίου ο σκελετός με την κεφαλή προς τα δυτικά ήταν άθικτος. Είχε σταυρωμένα τα χέρια και διασταυρούμενα τα πόδια. Πάνω στο κρανίο φαινόταν σταυρός χρώματος καφέ που διαλύθηκε μόλις ήλθε σε επαφή με τον

λης Δρεπανιάς, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 119 και 121. Για το πρώτο δίνει την πληροφορία (ό.π., σ. 118-119) πως είναι τριώροφο και πως κάθε όροφος είναι διαφορετικής τοιχοδομίας («ποιότητας»). Ο ίδιος αναφέρει (σ. 120) ότι κυκλοφορεί ευρύτατα μεταξύ των γερόντων κατοίκων των γειτονικών χωριών Κροκεές, Δαφνί, Βρονταμάς και Αμπελοχώρι η παράδοση κατά την οποία τα ερείπια των ασκηταριών που βρίσκονται στην περιφέρεια του Παλιομονάστηρου λέγονται «ασκηταριά του Αγιο-Νίκωνα». Ο βρονταμίτης λόγιος ανάγει την ίδρυσή τους στον ονομαστό Όσιο της Λακεδαίμονος.

7. Οι διαφορετικές εποχές δεν σημειώνονται στην κάτοψη. Η κάτοψη και η τομή (Σχέδ. 1) είναι προσφορά του αρχιτέκτονα κ. Κωστή Γκάρτζου, όταν ήταν ακόμη φοιτητής. Τον ευχαριστώ και από τη θέση αυτή.

Σχέδ. 1. Παλιομονάστηρο Βρονταμά. Κάτοψη και τομή.

ατμοσφαιρικό αέρα. Και οι κοιλότητες των ματιών σαν να ήταν σκεπασμένες με καφέ ύφασμα, που διαλυόταν κι αυτό μόλις άγγιζε χέρι[8].

Είναι λοιπόν δυνατό ν' αναπλάσει κανείς ως εξής τις διαδοχικές φάσεις των κυριότερων εσωτερικών χώρων του σπηλαίου. Στην αρχή με δύο παράλληλους τοίχους που έφθαναν μέχρι την οροφή του αποχωρίστηκε κατά την Ανατολή τμήμα του σπηλαίου και σχημάτισε το καθολικό του μονυδρίου. Ο δεύτερος τοίχος στο βάθος της εκκλησίας απομόνωσε τον κυρίως ναό από το μυχό του σπηλαίου. Αργότερα, ο ναός χωρίστηκε με τοίχο και δίλοβο τοξωτό άνοιγμα κατά μήκος σε δύο: κυρίως ναό και πλάγιο νάρθηκα.

Και τους δύο χώρους κάλυψαν ξεχωριστές καμάρες όμοιας φοράς, στηριγμένες σε χαμηλούς τοίχους, διαλυμένους σε τόξα, τα πιο πολλά τυφλά. Οι τοίχοι κτίστηκαν στο εσωτερικό του αρχικού ναού σε επαφή με το δυτικό του τοίχο και τον άλλο, που τον ξεχώρισε από το μυχό του σπηλαίου. Ως αντέρεισμα «της δυτικής» πλευράς της αρχικής εκκλησίας, προφανώς για την εξουδετέρωση ωθήσεων της καμάρας του νάρθηκα, κτίστηκε απ' έξω σε επαφή με την πλευρά ο τοίχος που διαμορφώνει βαθμίδα. Το πάχος των οικοδομηθέντων σε διαφορετικές εποχές τοίχων μπορεί κανείς να υπολογίσει στο εσωράχιο της τοξωτής πύλης προς το νάρθηκα, πλάι στο τυφλό τόξο, που το τύμπανό του διακοσμεί η Βάπτιση (βλ. πιο κάτω): ο εξωτερικός τοίχος έχει πάχος 0,61 μ., ο αρχικός 0,51 μ. και ο εσωτερικός, ο οποίος βαστάζει την καμάρα του νάρθηκα, 0,48 μ. Αριστερά του νάρθηκα ίσως είχε μείνει αχρησιμοποίητος ή λαξεύτηκε αργότερα στενόμακρος, χαμηλός χώρος, ο οποίος έγινε νεκρικό παρεκκλήσι.

Οι τοιχογραφίες που σώζονται στο σπηλαιώδη ναό ανάγονται, όπως φαίνεται, σε τέσσερις εποχές.

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ 12ου ΑΙΩΝΑ

Πάνω από τον τοίχο που σχηματίζει βαθμίδα, στη δυτική πλευρά του αρχικού δυτικού τοίχου της σπηλαιώδους εκκλησίας μισοσβησμένες και μερικώς κατεστραμμένες τοιχογραφίες. Από τ' αριστερά πρώτος, αγένειος στρατιωτικός άγιος· η επιδερμίδα του ώχρα βαθύτονη, ανοικτού καφέ, τα χαρακτηριστικά καστανά, τα φώτα λίγα, λευκά, αραιά. Δεξιότερα, ένθρονη Παναγία ανάμεσα σε δυό ελαφρά προσκλίνοντες αγγέλους. Κλίνει την κεφαλή προς το Παιδάκι με την ερυθρή ενδυμασία, που το κρατεί στον αριστερό της βραχίονα. Καθώς εκείνο είναι στραμμένο προς τη Μητέρα, επιθέτει το δεξιό του χέρι στον ώμο της και εκτείνει το αριστερό προς το στήθος της. Αυτή η εξανθρωπισμένη στάση οδηγεί, νομίζω, προς το β΄ μισό του 12ου αι. Το ερεισίνωτο του θρόνου είναι ορθογώνιο. Ο αριστερός άγγελος είναι κατά το χρώμα του προσώπου όμοιος προς τον πρώτο άγιο. Πάνω από τη Βρεφοκρατούσα ορθογώνια πλατιά διάχωρα και δεξιότερα παράσταση πολύ σβησμένη (Υπαπαντή;). Στο μέσο τράπεζα κι αριστερά της δύο μορφές. Η πλησιέστερη προς την τράπεζα εκτείνει τα χέρια. Δεξιά, ανδρική μορφή με τρίχωμα μελανό βαστάζει τον Ιησού, ο οποίος εκτείνει τα χέρια προς την απέναντί του μορφή· πίσω από το σύμπλεγμα άλλο πρόσωπο. Κάτω από τη σύνθεση τετράγωνη θυρίδα και δεξιά δύο μετωπικοί άγιοι. Ο πρώτος με τα καστανά χαρακτηριστικά, τα λευκά προς το χρώμα του σταριού γραμμικά, λίγα φώτα και τις γωνιώδεις ρυτίδες στα μάγουλα φορεί στέμμα, όπως και η παράπλευρη μορφή (Κωνσταντίνος και Ελένη;). Τους δύο αγίους χωρίζει η συνηθισμένη ταινία, από άλλο άγιο σε στάση τριών τετάρ-

8. Για την εύρεση του τάφου και των σκελετών είχα αναφέρει στη Διεύθυνση Αρχαιοτήτων, υπαγόμενη τότε στο Υπουργείο Παιδείας, με την από 30-5-54 υπ' αριθ. 29 αναφορά της Επιμελητείας Μυστρά.

των, στρατιωτικό, αφού πίσω από το κεφάλι του διακρίνεται ασπίδα, νέο με κοντό γένι, καστανό τρίχωμα, κοντυλένια χαρακτηριστικά. Των αγίων φαίνονται μόνο μέρη των κεφαλών πίσω και πάνω από τον τοίχο ο οποίος διαμορφώνει βαθμίδα. Πάνω από τη σύνθεση, που θεωρήθηκε ως Υπαπαντή, κόσμημα σε λευκό βάθος.

Εσωτερικά, στο δυτικό τοίχο του νάρθηκα, σε τμήμα τυμπάνου πλάι στη θύρα εισόδου, προφανώς επάνω στον αρχικό δυτικό τοίχο του πρώτου ναού, κεφαλή μετωπικού αγένειου αγίου, μισοκρυμμένου πίσω από τόξο, που διαμορφώνει εκεί ο δυτικός τοίχος του πλάγιου νάρθηκα, ο οποίος κτίστηκε εσωτερικά σε επαφή με τον προϋπάρχοντα για να στηρίξει την καμάρα (Πίν. 67 α). Τα χρώματα στο αρχαϊκό, στρογγυλωπό πρόσωπο με τα μεγάλα μάτια είναι εν μέρει εξίτηλα. Μοιάζει με τις κοπέλες των Εισοδίων, που θα δούμε στη συνέχεια. Οι σκιές της ωχρής επιδερμίδας έχουν ανοικτό χρώμα σταριού, τα περιγράμματα είναι λεπτά, τα μάτια μαύρα, μαύρες και οι γραμμικές σκιές των μαλλιών επάνω στο σταρόχρωμο βάθος. Το φόρεμα σε βάθος πάλι χρώματος σταριού είναι κατάκοσμο από λευκές κηλίδες μέσα σε μαύρους κύκλους και από κόκκινους λίθους. Η ζώνη είναι κόκκινη. Από το άνοιγμα του αυτοκρατορικού ενδύματος γύρω στο λαιμό φαίνεται άλλος εσωτερικός χιτώνας χρώματος ανοικτού κόκκινου προς το ρόδινο. Πάνω του κρέμεται από λευκή αλυσίδα λευκός σταυρός. Ότι ο αγένειος άγιος είναι άγγελος μαρτυρεί η μήνη πάνω από το μέτωπο και οι κυματιστές ταινίες που ξεπετιώνται από τα μαλλιά δεξιά και αριστερά κάτω από τα αυτιά. Αφού η θέση του είναι πλάι στη θύρα, θα εικονιζόταν ως φύλαξ. Το πρόσωπο του αγγέλου είναι πλατύ, φεγγαρόσχημο, τα χαρακτηριστικά καλλιγραφημένα. Και έχει παρατηρηθεί πως πλατιά και στρογγυλεμένα πρόσωπα προτιμώνται στο τέλος του 12ου και στις αρχές του 13ου αι.[9]. Ο άγγελος όσον αφορά το σχήμα του προσώπου μπορεί να παραβληθεί με τον Ραφαήλ και άγγελο από την Κοίμηση του ναού των Αγίων Αναργύρων της Καστοριάς[10] (γύρω στα 1180), αλλά και άγγελο ημιχορίου της Ανάληψης στο ναό της Παναγίας του Τρίκωμου της Κύπρου[11] (12ου αι.) και τη Θεοτόκο της Ανάληψης των Λαγουδερών[12] (1192).

Καλλιγραφική απόδοση και συμμετρία χαρακτηρίζει δύο ιεράρχες του πρώτου στρώματος, που έμειναν ορατοί στη δυτική πλευρά του ανατολικού τοίχου της αρχικής εκκλησίας, στα τύμπανα των τυφλών τόξων που διαμορφώθηκαν κατά το κτίσιμο του καμαροσκέπαστου ναΐσκου. Αυτά τα τόξα —πάχ. μόλις 0,20 μ.— έκρυψαν μέρος από τους φωτοστέφανους των δύο ιεραρχών (Πίν. 66 β). Τα στενά αμυγδαλωτά τους μάτια δεν είναι μεγάλα, όπως είναι τα μάτια του αγγέλου. Προφανώς οφείλονται στο χέρι άλλου ζωγράφου. Πρώτος από αριστερά ο άγιος Βλάσιος, μορφή γαλήνια με τεφροκύανο φαιλόνι, κρατώντας χαμηλά ευαγγέλιο με τα σκεπασμένα από το φαιλόνι χέρια (Πίν. 67 β). Το πρόσωπό του θυμίζει τον άγιο Αρτέμιο του καθεδρικού ναού της Κοίμησης στο Vladimir της Ρωσίας[13] (1189). Πάνω στο τεφρό βάθος του τριχώματος του αγίου Βλασίου λεπτές λευκές γραμμές. Στο πρόσωπο, τα φώτα, λίγες επίσης λευκές, ξεχωριστές γραμμές. Ο άγιος, αν και σχηματικότερος, θυμίζει ιεράρχη με στενότερο πρόσωπο του ναού της Ζωοδόχου Πηγής στη Σαμαρίνα Μεσσηνίας[14] (τελευταίο τέταρτο του 12ου αι.) και ιεράρχες της Ευαγγελίστριας του

9. Ευθ. Τσιγαρίδας, Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμου Θεσσαλονίκης και η βυζαντινή ζωγραφική του 12ου αιώνα, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 88.

10. Σ. Πελεκανίδης, Καστορία, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 3α, 14β.

11. A. Papageorghiou, Masterpieces of the Byzantine Art of Cyprus, Nicosia 1965, πίν. XXII, 2.

12. D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries, DOP XXXIV-XXXV (1982), εικ. 70.

13. V. Lazarev, Old Russian Murals and Mosaics from the XI to the XVI Century, Phaidon, London 1966, εικ. 58.

14. Μ.Γ. Σωτηρίου, Η πρώιμος παλαιολόγειος αναγέννησις εις τας χώρας και τας νήσους της Ελλάδος κατά τον 13ον αιώνα, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. Δ΄ (1964-1965), πίν. 50.

Γερακιού[15] (της ίδιας εποχής) και της Επισκοπής Μάνης[16] (γύρω στα 1200). Από τους τελευταίους ο άγιος Βλάσιος είναι πιο ήρεμος, πιο μακάριος. Πλατύτερο ακόμη πρόσωπο έχει πλάι του ο άγιος Γρηγόριος (Πίν. 67 γ). Αλλ' ας μην ξεχνάμε πως πλατιά πρόσωπα έχουν πολλοί άγιοι στο παρεκκλήσι της Παναγίας στη μονή Θεολόγου[17] της Πάτμου. Από τον Γρηγόριο σώζεται μόνο το κεφάλι. Το υπόλοιπο σώμα έχει κοπεί όταν σε μεταγενέστερα χρόνια ο τοίχος γκρεμίστηκε για ν' ανοιχθεί θύρα. Το γεγονός θέτει το πρόβλημα της θέσης του ιερού της αρχικής εκκλησίας.

Η επιδερμίδα του αγίου Γρηγορίου, όπως και στον άγιο Βλάσιο, αποδίδεται με βαθύχρωμη ώχρα προς το καφέ και τα χαρακτηριστικά είναι εξίσου καλλιγραφημένα, οι γραμμές των φώτων λεπτές και το πρόσωπο συμμετρικό.

Απέναντι, στο νότιο τοίχο, σε περιοχή που ψηλότερα είναι ορατά ίχνη κτιστού τέμπλου, υπάρχουν υπολείμματα τοιχογραφίας ιεράρχη. Το τέμπλο, λοιπόν, πρέπει να κατασκευάστηκε μετά την αρχική αγιογράφηση του χώρου, δηλαδή του ιερού. Να υποθέσει κανείς ότι αυτή η αγιογράφηση είναι παλαιά και το σημερινό ιερό είναι το ιερό της πρώτης εκκλησίας; Ας σημειωθεί ότι η καμάρα που το καλύπτει είναι χαμηλότερη από την καμάρα του κυρίως ναού. Πάντως η καταστροφή των μαυρισμένων τοιχογραφιών στο μέρος αυτό της εκκλησίας ή τουλάχιστον η σημερινή τους κατάσταση, καθώς είναι ακαθάριστες, δεν βοηθεί στη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων ούτε σχετικών με χρονολογήσεις. Πλάι στα υπολείμματα του ιεράρχη, στον ίδιο νότιο τοίχο, κεφαλή δεύτερου αγίου επισκόπου, πολύ εξίτηλη. Η συμμετρία του προσώπου θυμίζει τον απέναντι άγιο Γρηγόριο (Πίν. 67 γ). Να θεωρηθεί άραγε έργο του 12ου αι.; Αυτή όμως η υποθετική χρονολογική ένταξη εγείρει ζήτημα χρονολογικής σχέσης ναού και νάρθηκα. Ίσως στο αρχαιότερο στρώμα ανήκουν και τα λείψανα ιεράρχη στο τύμπανο του τυφλού τόξου της Πρόθεσης.

Ανεβαίνοντας επάνω στις καμάρες της στέγης αντικρίζομε απέναντι αριστερά, στον αρχικό δυτικό τοίχο, το Γενέσιο της Θεοτόκου. Στο βάθος ερυθρό οικοδόμημα κατά βάση ισόδομο με παράταξη τριών τριγωνικών αετωμάτων αντί στέγης[18]. Μπροστά του θεραπαινίδα όρθια υποβαστάζει εκ των όπισθεν την καθισμένη σε κλίνη αγία Άννα, που φορεί κυανό χιτώνα και ερυθρό μαφόρι. Η θεραπαινίδα φορεί δύο χιτώνες, ένα στενό κόκκινο με κίτρινη κατάκοσμη ταινία στον ποδόγυρο και άλλο κυανό, κοντό μέχρι τα γόνατα με τραχηλιά, κατάκοσμο κι αυτόν. Καταστόλιστες είναι και η στρωμνή και η καστανή ποδέα της κλίνης με το πλέγμα τεφρών ένσταυρων ρόμβων και την κίτρινη κάτω παρυφή. Το παρόμοιο διακοσμητικό πλέγμα της λευκής στρωμνής (σεντονιού) είναι καστανό και οι σταυροί κόκκινοι. Η Άννα στηρίζει το αριστερό χέρι στο γόνατο και το άλλο εκτείνει σε λεκανίδα με πόδι, κίτρινη, μαργαριτοκόσμητη, που της προσφέρει άλλη θεραπαινίδα, μετέωρη μπροστά στον ισόδομο τοίχο του βάθους, κρατώντας με το άλλο χέρι αρτίσκο και ίσως ριπίδιο. Η επιδερμίδα της ώχρα μονότονη με φώτα λίγες πλατιές, σιτόχρωμες γραμμές. Φορεί μακρό, στενό, καστανό χιτώνα με κόσμημα που θυμίζει κερήθρα και κοντό χιτωνίσκο, κόκκινο με τραχηλιά και ταινία στην κάτω παρυφή. Από τον αριστερό της ώμο κρέμεται συνεπτυγμένο, κροσσωτό προσόψιο. Πίσω της δεξιά άλλη κοπέλα φορώντας όμοια φορέματα. Με το δεξί κρατεί μεγάλο κύπελλο. Κάτω από το χέρι της –αν διέκρινα σωστά– λοξά ζωγραφισμένη, λευκή φιάλη, μετέωρη, που δίδει την εντύπωση ότι της έπεσε. Με το αριστερό χέρι κρατεί προ-

15. Ν.Κ. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, Γεράκι, Οι εκκλησίες του οικισμού, Θεσσαλονίκη 1981, εικ. 143, 188.

16. Ν.Β. Δρανδάκης, Βυζαντιναί τοιχογραφίαι της Μέσα Μάνης, εν Αθήναις 1964, πίν. 68, 69.

17. Ντ. Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. ΙΔ' (1987-1988), εικ. 14, 15 κτλ. Η αξέχαστη συνάδελφος χρονολογεί τις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου μετά το 1185 και κατά πάσα πιθανότητα πολύ κοντά στο 1200 (ό.π., σ. 261).

18. Για όμοια παραδείγματα, με δήλωση όμως των σαμαρωτών στεγών πίσω από τα τρίγωνα, βλ. Ν.Β. Δρανδάκης, Άγιος Νικόλαος Νειάτων, ΠΑΕ 1983, Α', σ. 224-225, σημ. 3. Τα εκεί παραδείγματα χρονολογούνται στο 13ο αι.

σόψιο. Η κοπέλα εικονίζεται μπροστά σε επιπεδόστεγο κτίριο, που έχει στο κάτω άκρο της στέγης του κυμάτιο. Χαμηλά, στο δεξιό τμήμα της σύνθεσης το λουτρό. Η κίτρινη, κατάκοσμη, στρογγυλή λεκάνη έχει, όπως είναι συνηθισμένο, ένα πόδι. Το νήπιο με κοντά μαλλιά και πρόσωπο εφηβικό μέσα στη λεκάνη γυμνό, μετωπικό, θαυματουργικά όρθιο, δέεται με τις παλάμες μπροστά στο στήθος, στραμμένες προς το θεατή. Αριστερά η μαμή με κατάκοσμο βαθυκύανο φόρεμα, που έχει στο λαιμό ορθογώνιο άνοιγμα, ώστε να φαίνεται το λευκό της πουκάμισο, με ακάλυπτα τα μακριά μαλλιά κάθεται σε πτυκτό μαργαριτοκόσμητο σκαμνί, εκτείνουσα πάνω από τη λεκάνη τα χέρια. Δεξιά σκύβει κοπέλα με κόκκινο φόρεμα· μελανές γραμμικές οι πτυχές του και κίτρινη η τραχηλιά και ο ποδόγυρος. Με τα σκεπασμένα χέρια της η κόρη κρατεί λευκή φιάλη. Ο ισόδομος τοίχος του βάθους συνεχίζεται μέχρι τη δεξιά πλευρά της σύνθεσης. Πίσω από την τρίτη θεραπαινίδα, πάνω από τον τοίχο υψώνεται κτίριο με επίπεδη στέγη και διακοσμημένο γείσο.

Η παράσταση περιλαμβάνει τα στοιχεία που αποτελούν το σταθερό και σχεδόν αναλλοίωτο τμήμα της παράστασης: την Άννα ξαπλωμένη, ή καθισμένη, όπως εδώ, στο κρεβάτι της, το λουτρό του νηπίου στο πρώτο επίπεδο και τον όμιλο των γυναικών, που πλησιάζουν προς την Άννα στο βάθος[19]. Κατά την Gordana Babić[20] η προσφορά δώρων στην Άννα από τις γυναίκες απηχεί τα συμβαίνοντα κατά το πρωτόκολλο της αυτοκρατορικής αυλής του Βυζαντίου την όγδοη μέρα γέννησης βασιλικού παιδιού (Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Έκθεσις βασιλείου τάξεως, έκδ. Βόννης, 1829, Ι, σ. 618). Για την ημέρα εκείνη στόλιζαν τον κοιτώνα της αυτοκράτειρας με χρυσοποίκιλτα υφάσματα. Με χρυσοποίκιλτα καλύμματα ήταν σκεπασμένη η βασίλισσα και το μωρό. Ίσως γι' αυτό και στο Γενέσιο του Παλιομονάστηρου τα καλύμματα της κλίνης της Άννας είναι κατάκοσμα. Λεπτομέρεια ασυνήθιστη, νομίζω, είναι το βρέφος όρθιο, δεόμενο μέσα στη λεκάνη. Όμοιο θαύμα αναφέρεται στο βίο του Αγίου Νικολάου και εικονίζεται σε παραστάσεις γέννησής του, όπως σε εικόνα της μονής Σινά[21] (τέλους του 12ου ή αρχών του 13ου αι.). Ίσως η λεπτομέρεια του Γενεσίου της Θεοτόκου μαρτυρεί επίδραση αυτού του εικονογραφικού κύκλου. Οι αδεξιότητες της σύνθεσης (μετέωρη μορφή και αντικείμενο, τριγωνικές απολήξεις της στέγης) αποτελούν χαρακτηριστικά επαρχιακού έργου ή προδίδουν χέρι δευτερεύοντος ζωγράφου.

Πλάι στο βράχο, μέσα σε πλαίσιο, κόσμημα από opus vermiculatum και κάτω μετωπικός νέος, αγένειος ιεράρχης με ερυθρά μάγουλα και κοντά σχηματικά μαλλιά σε καστανό βάθος, ο άγιος Λάζαρος, που σώζεται περίπου μέχρι τη μέση του στήθους (Πίν. 68 α). Ο φίλος του Χριστού Λάζαρος, τον οποίο ο Κύριος «ἤγειρεν ἐκ νεκρῶν», χρημάτισε κατά την παράδοση επίσκοπος Κιτίου στην Κύπρο[22]. Είναι περίεργη η εδώ απεικόνισή του, ίσως προδίδουσα σχέση με την Κύπρο. Στην Παναγία του Αράκου (1192) ο ιεράρχης εικονίζεται σε ώριμη ηλικία ισχνός σαν τον Χρυσόστομο και σπανός[23]. Εδώ είναι νέος, αγένειος με μαλλιά αποδοσμένα, αν και γραμμικότερα, όπως στον προφήτη Δανιήλ της Ευαγγελίστριας στο Γεράκι[24] (τελευταίο τέταρτο του 12ου αι.). Για τα λείψανα του αγίου Λαζάρου παραδίδεται πως αναζητήθηκαν τον καιρό Λέοντος του Σοφού κι έγινε μεταφορά και κατάθεσή τους στην πρωτεύουσα[25].

19. Gordana Babić, Sur l'iconographie de la composition «Nativité de la Vierge» dans la peinture byzantine, Sbornik 7 (1961), σ. 170.

20. Ό.π., σ. 174.

21. N.P. Ševčenko, The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art, Torino 1983, πίν. 183, εικ. 3.1.

22. Σωφρονίου Ευστρατιάδου, Μητροπολ. πρ. Λεοντοπόλεως, Αγιολόγιον της Ορθοδόξου Εκκλησίας, έκδ. της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, σ. 270, Λαζάρου του τετραημέρου λειψάνων ανακομιδή.

23. A. Papageorghiou, ό.π., πίν. XXIV, 2.

24. Ν.Κ. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, ό.π., εικ. 179.

25. Σωφρονίου Ευστρατιάδου, ό.π.

Πλάι εικονίζονται τα Εισόδια (Πίν. 68 β). Αριστερά, οικοδόμημα χρώματος ανοικτού καστανού, που έχει γείσο διακοσμημένο με κυμάτιο, και πάνω του πάλι σε παράταξη τρία τριγωνικά αετώματα –το δεξιό κόκκινο– και τέταρτο πάνω από τη θύρα με το λευκό φολιδωτό τύμπανο. Στο άνοιγμα της θύρας η λέξη *Ἄννα*. Κάτω αριστερά πυκνός όμιλος επτά στρογγυλοπρόσωπων, λαμπαδηφόρων κοριτσιών με σκουλαρίκια και ακάλυπτα μαλλιά (Πίν. 69 α). Η επιδερμίδα τους ώχρα ερυθρωπή, τα φορέματα έχουν κίτρινες τραχηλιές κατάκοσμες. Ως προς τον τύπο του προσώπου μοιάζουν πολύ με τον ολόσωμο αγένειο μάγο της Γέννησης στην Ευαγγελίστρια του Γερακιού[26]. Δεν απέχουν όμως και από τις κόρες των Εισοδίων στο παρεκκλήσι της Παναγίας του Θεολόγου της Πάτμου[27]. Ο Ιωακείμ πάλι (Πίν. 69 β) θυμίζει από το ναό της Ευαγγελίστριας στο Γεράκι απόστολο της Ανάληψης, που στέκει πίσω από τον Παύλο[28]. Η Άννα (Πίν. 69 β) φορεί κόκκινο μαφόρι, ο Ιωακείμ, ευρύστερνος, ελαφρώς κυρτωμένος, αλλά νέος στην ηλικία, λευκοκάστανο προς το μενεξεδί ιμάτιο, η μικρή Παναγία με το ερυθρωπό πρόσωπο, ισόχρονη προς τις κοπέλες, κυανότεφρο χιτώνα με λευκά φώτα και βυσσινί μαφόρι. Η Παναγία στέκει μπροστά στον πατέρα της. Στο μέσο της σύνθεσης κιβώριο με λεπτούς κιονίσκους και καστανό τρούλο σε σχήμα μίτρας σημερινού επισκόπου, με διάκοσμο από πλέγμα ακανόνιστων μελανών γραμμών και λευκούς, κυανούς και κόκκινους λίθους. Δεξιά του κιβωρίου ο Ζαχαρίας σκύβοντας υποδέχεται την Παναγία. Φορεί ερυθρό μανδύα και στην κορυφή της κεφαλής ερυθρό προφητικό πιλίδιο. Στο ανοικτοκάστανο βάθος της κόμης του σε γαλαζωπές ταινίες λευκές γραμμές. Κωνικό με καμπύλες πλευρές το γένι. Πίσω και πάνω του άγγελος σε προτομή κομίζει αρτίσκο και φιάλη στη Θεοτόκο με το καστανό μαφόρι, η οποία εκτείνει τα χέρια για να λάβει τα προσφερόμενα. Στη θέση που βρίσκεται, πάνω δεξιά γωνία, οδηγούν βαθμίδες από πολύχρωμο μάρμαρο. Η Άννα και ο Ιωακείμ συνομιλούν (Πίν. 69 β). Ο θεοπάτωρ, σχεδόν μετωπικός, στρέφει ελαφρώς το κεφάλι προς τη σύζυγο και μάλλον δεόμενος εκτείνει το αριστερό χέρι προς τον Ζαχαρία. Όσον αφορά τη στάση του η παράσταση ακολουθεί νέο τύπο των Εισοδίων, που κατά τον καθηγητή Ξυγγόπουλο επικρατεί το 12ο αι.[29]. Η μορφή του Ζαχαρία (Πίν. 68 β) θυμίζει τον Αδάμ της Καθόδου στον Άδη της Επισκοπής Σαντορίνης[30]. Οι τοιχογραφίες του νησιώτικου ναού, υποστήριξε τελευταία η κ. Άννα Τσιτουρίδου, ανάγονται όχι στα χρόνια του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού το 1081[31], αλλά στο 1181, όταν βασίλευε ο Αλέξιος Β΄ (1180-1183). Νομίζω πως έχει δίκιο.

Κοντά στα Εισόδια η Σταύρωση (Πίν. 70). Το σώμα του Κυρίου με το λευκό διάφανο περίζωμα διαγράφει ελαφρότατη καμπύλη, όπως και οι λεπτοί του βραχίονες. Το κεφάλι είναι γερτό, τα μάτια μισόκλειστα (Πίν. 72 α), οι σκιές της επιδερμίδας προς το καφέ, το βάθος των μαλλιών με τις μελανωπές, γραμμικές σκιές, καφέρυθρο, ο φωτοστέφανος ένσταυρος με τις κεραίες του γεμάτες από ερυθρούς και μελανούς, μικρούς σταυρούς. Πάνω από την οριζόντια κεραία του Σταυρού με τα ίχνη γραμμάτων ο ουρανός ως τμήμα κύκλου, πλαισιωμένος από τα κεραμιδιά κοσμικά σύμβολα, τον ήλιο και το φεγγάρι, και από δύο έκπληκτους δεόμενους αγγέλους σε προτομή, που

26. Ν.Κ. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, ό.π., εικ. 208.

27. Α. Ορλάνδος, Η αρχιτεκτονική και αι βυζαντιναί τοιχογραφίαι της Μονής Θεολόγου Πάτμου, εν Αθήναις 1970, πίν. 7, 31.

28. Ν.Κ. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, ό.π., έγχρ. εικ. 53.

29. Α. Ξυγγόπουλος, Τα μνημεία των Σερβίων, Αθήναι 1957, σ. 55-56.

30. Α. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ Ζ΄, 1951, πίν. ΧΙΙ, εικ. 31 και εικ. 29. Ας σημειωθεί πως ο Αδάμ της Σαντορίνης θυμίζει τον πρωτόπλαστο της Ανάστασης του χειρογράφου olim Andros 32 του έτους 1156, I. Spatharakis, Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453, τ. 2, Leiden 1981, εικ. 291.

31. Κατά τον Α. Ορλάνδο, ό.π., σ. 181 σημ. 2. Βλ. τη μελέτη της κ. Α. Τσιτουρίδου, Επισκοπή Σαντορίνης: Ίδρυμα του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού ή του Β΄; Αμητός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο, Θεσσαλονίκη 1987, Β΄, σ. 917-921.

πετούν προς αντίθετη κατεύθυνση. Ο αριστερός φορεί μενεξεδή χιτώνα και γαλανό ιμάτιο κι έχει ερυθροκάστανα φτερά. Κάτω αριστερά, όμιλος τεσσάρων γυναικών (Πίν. 71 α) και δεξιά ο Ιωάννης με τον εκατόνταρχο. Από τον όμιλο πρώτη η Παναγία –το φανερώνει και η συντομογραφία *Μ(ήτη)ρ Θ(εο)ῦ*– με χειρονομίες όπως της Άννας των Εισοδίων, δεόμενη με το δεξιό και επιθέτουσα τα δάκτυλα του αριστερού στο βραχίονα. Η «θυγάτηρ Ιερουσαλήμ» του πρώτου επιπέδου καμπτόμενη από τη λύπη υποβαστάζεται από την τελευταία και φέρει προς το πρόσωπο ενωμένες τις δυό της παλάμες (Πίν. 71 α). Το μαφόρι της είναι καστανό, όπως της Θεοτόκου, της αριστερής ερυθρό και ο χιτώνας λευκοκύανος, και της μεσαίας, η οποία κλίνει το κεφάλι, το μαφόρι έχει χρώμα πράσινο. Ο Ιωάννης (Πίν. 71 β) υποβαστάζει με το δεξιό χέρι το γερτό του κεφάλι, φορεί κυανότεφρο με λευκά φώτα χιτώνα και κεραμιδί ιμάτιο κι έχει τα μαλλιά σχηματικά σε γλυκό καστανοβυσσινί με μελανές σκιές[32]. Ο θώρακας του εκατόνταρχου είναι κίτρινος με μαύρες φολίδες, ο χιτώνας ερυθρός, η καλύπτρα της κεφαλής λευκή με πορτοκαλιές σκιές και μαυροκόκκινα ποικίλματα, ο μανδύας καστανός, κατάκοσμος, η ασπίδα λευκή, αυγόσχημη με την επιγραφή: *Λοκκῆνος*[33] *ὁ [ἑκατόνταρχος ἰδὸν τὸν σισμὸν καὶ τὸ] θαῦμα ἐφ(ώνησεν) [ἀληθῶς Θε(οῦ)] υἱὸς ἦν οὗτος*[34]. Με το υψωμένο δεξιό χέρι μάλλον ευλογεί παρά δείχνει και με το άλλο κρατεί ακόντιο. Στο βάθος της σύνθεσης τεφροκύανος ισόδομος τοίχος, τα τείχη της Ιερουσαλήμ. Επάνω από τον όμιλο των τεσσάρων γυναικών δύο προτομές (Πίν. 72 α), ενός αγγέλου με ερυθρό ιμάτιο και κυανό χιτώνα που ωθεί την προσωποποίηση της Εκκλησίας με φωτοστέφανο και καστανό κατάκοσμο μαφόρι, η οποία συλλέγει σε μαργαριτοκόσμητο ποτήριο το αίμα και το νερό που αναπηδά από την πληγωμένη πλευρά του Σωτήρα. Κάτω από τη δεξιά κεραία του Σταυρού αντίστοιχα δύο πάλι προτομές: αγγέλου με κεραμιδή χιτώνα και κυανόλευκο ιμάτιο ο οποίος απωθεί τη χωρίς φωτοστέφανο Συναγωγή (Πίν. 72 β) με το καστανό μαφόρι.

Όπως στον Άι-Στράτηγο Μπουλαριών της Μάνης[35] (τέλος του 12ου αι.) δεν λείπει και από τον Βρονταμά ο άγγελος που ωθεί προς το Σταυρό την προσωποποίηση της Εκκλησίας, και ο άλλος άγγελος που απομακρύνει τη Συναγωγή. Ας ληφθεί όμως υπόψη πως η λεπτομέρεια απαντά ήδη κατά τον 11ο αι. στον Paris. gr. 74[36]. Ο Χριστός στον Βρονταμά φορεί διάφανο περίζωμα όπως σε επιστύλιο της μονής Σινά[37] (β΄ μισό του 12ου αι.), σε τετράπτυχο με σκηνές του Δωδεκάορτου (τέλος του 12ου αι.) από το ίδιο μοναστήρι[38] και στη Μαυριώτισσα της Καστοριάς[39]. Ο άγγελος, ο οποίος οδηγεί την Εκκλησία, μοιάζει στο πρόσωπο με άγγελο της Ευαγγελίστριας στο Γεράκι[40]. Δυό άγγελοι πετούν σε διεύθυνση αντίθετη –η λεπτομέρεια θεωρήθηκε δημιούργημα της πρωτεύουσας[41]– επάνω από την οριζόντια κεραία του Σταυρού και στο υπ' αριθ. 3 ευαγγελι-

32. Τις γλώσσες πάνω από το μέτωπο συναντούμε πιο τονισμένες σε αγίους και της Σαντορίνης, Α. Ορλάνδος, ό.π., πίν. III, εικ. 7 και πίν. VI, εικ. 20.

33. Το όνομα του εκατοντάρχου (Ματθ. 24, 54, Λουκ. 23, 47) Λογγίνος αναφέρεται στο απόκρυφο Ευαγγέλιο του Νικοδήμου XI, 1, C. Tischendorf, Evangelia apocrypha, Lipsiae 1853, σ. 288.

34. Όπως παρατηρεί ο Α. Ξυγγόπουλος, Αι παραστάσεις του εκατοντάρχου Λογγίνου και των μετ' αυτού μαρτυρησάντων στρατιωτικών, ΕΕΒΣ Λ΄ (1960), σ. 58 το όνομα Λογγίνος αναγράφεται ιδίως σε επαρχιακές παραστάσεις της Σταύρωσης.

35. Ν.Β. Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 16), σ. 42 και πίν. 35.

36. H. Omont, Evangiles avec peintures byzantines du XI siècle, τ. II, Paris 1908, πίν. 51.

37. V. Lazarev, Storia della pittura bizantina, Torino 1967 (στο εξής: Storia), εικ. 336.

38. Σινά, Οι θησαυροί της Ι. Μονής Αγίας Αικατερίνης, Αθήνα 1990, σ. 158, εικ. 28.

39. Σ. Πελεκανίδης, ό.π. (υποσημ. 10), πίν. 71.

40. Ν.Κ. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, ό.π. (υποσημ. 15), εικ. 175.

41. Α. Ξυγγόπουλος, Η εικών της Σταυρώσεως εις τον ναόν του Ελκομένου Μονεμβασίας, Πελοποννησιακά Α΄ (1955), σ. 26, 27.

στάριο του Οικουμενικού Πατριαρχείου[42] (β΄ μισό του 12ου αι.). Το κεφάλι του εκατόνταρχου περιβάλλει φωτοστέφανος· με αυτόν ήθελαν να δηλώσουν, κατά την παρατήρηση του Α. Ξυγγόπουλου, πως ο Λογγίνος με την ομολογία του κατατάχθηκε μεταξύ των αγίων ήδη από τη Σταύρωση[43]. Η διπλή καμπύλη, λευκή και κόκκινη, η οποία αναπηδά από την πληγωμένη πλευρά του Κυρίου, προφανώς φανερώνει *τὸ ἐξελθὸν εὐθὺς αἷμα καὶ ὕδωρ*[44] (Ιωάν. 19, 35).

Δεξιά της Σταύρωσης διακοσμητική ταινία, σε κίτρινο βάθος κυανότεφροι συμπλεκόμενοι κύκλοι, από τους οποίους ξεφυτρώνουν ελισσόμενοι βλαστοί.

Πλάι μετωπικός ο Ιωακείμ, νέος με πλατύ πρόσωπο και κοντό γένι, ελαφρώς δικόρυφο και κοντά, καστανά μαλλιά. Ο χιτώνας του κυανότεφρος, υπόλευκος και το ιμάτιο μενεξεδί με λευκάζοντα φώτα. Ευλογεί με το ένα χέρι και με το άλλο κρατεί ειλητό, που η επιγραφή του είναι δανεισμένη με ελαφρή αλλοίωση από το Πρωτοευαγγέλιο του Ιακώβου[45]: *+ Ἔστο τ(ο;) / τῆς περη/-ουσείας μου / παντὶ τῶ / λαῶ καὶ τὸ / τῆς ἀφέσεως / Κ(υρίῳ) τ(ῷ) Θ(ε)ῷ...* Στο πλευρό του Ιωακείμ, κοντά στη γωνία η Άννα με ερυθρό μαφόρι.

Στο βόρειο τοίχο ο Ευαγγελισμός με την επιγραφή *ο Χαιρετησμός*. Αριστερά με ερυθρό χιτώνα ο άγγελος, ευλογώντας με το προτεινόμενο χέρι. Το μαφόρι της Παναγίας έχει χρώμα καστανό προς το μενεξεδί και η δεξιά της παλάμη μπροστά στο στήθος είναι ανοικτή προς το θεατή. Η επιδερμίδα της σκούρα ώχρα κι όχι όπως στις άλλες μορφές του πάνω χώρου που είδαμε έως τώρα, δηλαδή ώχρα η οποία ερυθραίνεται στο μέσο των παρειών. Πίσω από την Παναγία καστανόχρωμο οικοδόμημα με οριζόντια στέγη που έχει κάτω από αυτήν ως γείσο κίτρινη ταινία με ελικοειδή βλαστό.

Από τη Μεταμόρφωση (Πίν. 73 α) είναι ορατοί ο Ηλίας, ο Χριστός και ο Μωυσής. Ο πρεσβύτης Ηλίας αριστερά με μακρό λαιμό και στενόμακρο πρόσωπο. Ο χιτώνας του έχει χρώμα βαθύ σταρένιο με φώτα ανοικτότερου τόνου και σκιές μελανές και ο μανδύας του καστανό προς το μενεξεδί, ντυμένος εσωτερικά με μηλωτή. Στο σκούρο σταρόχρωμο βάθος της κόμης γαλαζότεφρες ταινίες με τρεις λευκές γραμμές. Όμοιο το βάθος στο γένι με τις λίγες καστανές σκιές και τα πολλά λευκά, λεπτά φώτα. Ο προφήτης σκύβει δεόμενος με τα δύο χέρια. Η στάση του θυμίζει την κορμοστασιά του Χριστού που ανασταίνει τον Λάζαρο σε εικόνα της μονής Σινά[46] (πρώιμος 12ος αι.) και του Αδάμ της Καθόδου στον Άδη σε επιστύλιο της ίδιας μονής[47] (β΄ μισό του 12ου αι.) κτλ. Οι πολλές πτυχές στο χιτώνα του Ηλία μεταξύ των ποδιών του ανήκουν, νομίζω, στο τέλος του 12ου αι. Τα μαλλιά και τα γένια του Ιησού (Πίν. 73 β) είναι καστανά, οι παρειές ερυθρωπές, τα φώτα λίγες γραμμές, ο φωτοστέφανος ένσταυρος με διακοσμημένες κεραίες. Η κεραμιδιά δόξα του Χριστού είναι ελλειπτική και διαπερνάται από ακτίνες σε διάταξη χρίσματος, όπως σε ψηφιδωτή εικόνα του Λούβρου[48] (α΄ μισό του 12ου αι.) και στο Nerezi[49] (1164).

Οι αναφορές που έγιναν (κυρίως όσον αφορά το ύφος) με τοιχογραφίες του τελευταίου τετάρ-

42. Γ. Σωτηρίου, Κειμήλια του Οικουμενικού Πατριαρχείου, εν Αθήναις 1937, πίν. 58.

43. Α. Ξυγγόπουλος, ό.π. (υποσημ. 34), σ. 60.

44. Και στο δράμα Χριστός Πάσχων στίχ. 1085 λέγεται *Διπλοῦς ἔτι βλύζει τε κρουνὸς αὐτόθεν*, Grégoire de Nazianze, La passion du Christ, tragédie, έκδ. André Tuilier, Paris 1969.

45. C. Tischendorf, Evangelia apocrypha 1, 1 (τ. 2). Στο απόκρυφο κείμενο λέγεται: *Ἔσται τῆς περιουσίας μου παντὶ τῷ λαῷ, καὶ τὸ τῆς ἀφέσεώς μου κυρίῳ εἰς ἱλασμὸν ἐμοί.*

46. K. Weitzmann, Studies in the Arts at Sinai, Princeton 1982, μελέτη IX, A Group of Early Twelfth-Century Sinai Icons Attributed to Cyprus, εικ. 19a.

47. V. Lazarev, Storia, εικ. 337.

48. Ό.π., εικ. 317.

49. Ό.π., εικ. 303. Βλ. και εικ. 330 εικόνα της Μεταμόρφωσης στο Ermitage (12ου αι.).

του του 12ου αι. και με άλλες χρονολογούμενες από το τέλος του υποδεικνύουν πως σ' αυτή την εποχή πρέπει να ενταχθεί το αρχικό στρώμα γραπτού διακόσμου του Παλιομονάστηρου.

Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας η Βλαχερνίτισσα και πιο κάτω ο Μελισμός με τον Αμνό σε παιδική ηλικία, πλαισιωμένο από δύο αγγέλους που κρατούν ριπίδια, στη δεξιά λωρίδα του ανατολικού τοίχου διάκονος, αφού φορεί λευκό οράριο με μελανούς σταυρούς, στο δεξιό εσωράχιο του τυφλού τόξου της Πρόθεσης άλλος προφανώς διάκονος που θυμιατίζει, στο απέναντι αριστερό εσωράχιο ιεράρχης και στην καμάρα του ιερού η Ανάληψη. Η κατάσταση των μαυρισμένων τοιχογραφιών ελάχιστα πράγματα επιτρέπει να λεχθούν, ούτε βέβαια συγχωρεί την απόπειρα χρονολόγησής τους. Και η παρουσία των αγγέλων στην παράσταση του Μελισμού δεν αποτελεί στοιχείο που βοηθεί στη χρονολόγηση. Στο θέμα απαντούν άγγελοι-διάκονοι από τις πρώτες παραστάσεις του στο τέλος του 12ου αι., χωρίς να είναι απαραίτητη η παρουσία τους[50].

Η γαλανή δόξα της Ανάληψης έναστρη[51], στην ερυθρή πλατιά ταινία της ίριδας συνεχόμενοι λευκοί ρόμβοι. Στο μέτωπο που διαμορφώνει προς τον κυρίως ναό η χαμηλότερη καμάρα του ιερού σε λευκό βάθος, ελισσόμενοι βλαστοί με σπειροειδείς έλικες.

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ 1201

Κυρίως ναός

Ίχνος που μαρτυρεί παρουσία κτιστού τέμπλου βρίσκεται κοντά στη θύρα εισόδου προς το μυχό του σπηλαίου και συνίσταται από μέρος τοιχογραφίας ένθρονης Βρεφοκρατούσας. Ο φωτοστέφανος της Παναγίας περιβάλλεται από στενή λευκή ταινία με ερυθρούς μικρούς σταυρούς και βαθυκύανους ημίσταυρους. Το μαφόριο γύρω στο πρόσωπο έχει ταινία από τριπλή γραμμή, όπως στην Ευεργέτιδα, που θα δούμε πιο κάτω. Σώζεται και το δεξιό χεράκι του Χριστού, ο οποίος ευλογεί. Το ερεισίνωτο του θρόνου αποτελείται από λευκό κεντημένο ύφασμα, με κόκκινα και μαύρα ξόμπλια, εναλλασσόμενα και διαταγμένα στο πάνω του μισό κατά ταινίες. Το ύφασμα είναι αναρτημένο από το πλαίσιο του ερεισίνωτου. Την τοιχογραφία θα θεωρούσε κανείς έργο του 1201, επομένως και το τέμπλο.

Και η απεικόνιση του Προδρόμου (Πίν. 74 α) σε στάση τριών τετάρτων προς τα δεξιά, απέναντι, στο δεξιό εσωράχιο της τοξωτής εισόδου από το νάρθηκα στον κυρίως ναό ίσως υποδηλώνει και αυτή θέση κοντά στο τέμπλο. Αλλά και πλάι στον άγιο στο νότιο τοίχο του ιερού δεν λείπουν ίχνη παρουσίας τέμπλου, όπως είναι η διακοπή του τοιχογραφημένου σουβά και η προεξοχή του ασβεστοκονιάματος εκεί κοντά με τη μαυρισμένη Ανάληψη, για την οποία έγινε λόγος. Το στρώμα με την Ανάληψη είτε είναι νεότερο, είτε τουλάχιστον ανήκει σε άλλο «μεροκάματο», όπως φαίνεται και από τη συγκόλλησή του κατά την κάτω διαχωριστική κεραμιδιά ταινία της σύνθεσης.

Ο Πρόδρομος έχει στενόμακρο «παραλληλόγραμμο» επίπεδο πρόσωπο (Πίν. 74 α). Το γυμνό στήθος και το δεξιό του χέρι —ο βραχίονας σχεδιάστηκε στην αρχή διαφορετικά και έμεινε ορατό και το πρώτο σχεδίασμα— είναι γεμάτα από σειρές χοντρών δίδυμων τριχών. Τα περιγράμματα και τα χαρακτηριστικά είναι λεπτά, καστανά, το ιμάτιο λαδί με κίτρινα πλατιά φώτα, ντυμένο

50. Χ. Κωνσταντινίδη, Ο Μελισμός, Αθήνα 1991, σ. 434 (πολυγραφημένη διατριβή).

51. Με άστρα διακοσμείται για πρώτη φορά η δόξα στις κοπτικές τοιχογραφίες του Bawit, Ν. Γκιολές, Η Ανάληψις του Χριστού βάσει των μνημείων της Α΄ χιλιετηρίδος, Αθήναι 1981, σ. 295.

εσωτερικά με τεφρόλευκη μηλωτή. Με το αριστερό χέρι ο άγιος κρατεί ραβδί και ειλητό που έχει τη συνηθισμένη επιγραφή: *Ἦδε ὁ ἀ]μνὸς τοῦ Θ(εο)ῦ ὁ ἕρων [τὴν ἁμαρ]τήαν...* Τα γένια, αρκετά μακριά, χωρίζονται από το μέσο του μάκρους σε πέντε βοστρύχους. Τα μαλλιά πέφτουν επάνω στους ώμους και στο στήθος σε συστρεφόμενους βοστρύχους. Καφέ το βάθος τους και λαδί γραμμές τα φώτα. Ώχρα η επιδερμίδα και ανοικτότερου τόνου τα λεπτά άτονα φώτα της. Ίσια η γραμμή του κάτω βλεφάρου[52] και λεπτά τα χείλη της αυστηρής μορφής.

Κάτω από τον άγιο κόσμημα από κυανόμαυρες και κόκκινες κυματιστές γραμμές σε λευκό βάθος.

Απέναντι στο αριστερό εσωράχιο όσιος. Διασώζεται μόνον η επιγραφή *Τ/ΠΑ/ΗΜΟΝ*.

Τα φρύδια μοιάζουν με τα φρύδια της αγίας Βαρβάρας (βλ. πιο κάτω), το κάτω βλέφαρο δηλώνεται με ευθεία γραμμή, το πρόσωπο είναι επίπεδο, η επιδερμίδα ώχρα, οι παρειές υπέρυθρες, τα χαρακτηριστικά και τα περιγράμματα λεπτές καστανές γραμμές, η μορφή διάφανη. Μόλις διαγράφονται τα φώτα εκατέρωθεν των πτερυγίων της μύτης, επάνω από τα φρύδια και οι δύο παράλληλες ακμές των ρυτίδων του μετώπου, οι οποίες έχουν μεταξύ τους ερυθρωπή σκιά. Πλάι στην ίριδα του ματιού πάνω στον αμφιβληστροειδή διπλές λευκές γωνίτσες όπως στις αγίες (που θα δούμε στη συνέχεια) Κυριακή, Βαρβάρα, Ιουλιανή, Αναστασία, Ελένη, Μαρίνα και στους αγίους Πολύκαρπο, Αντώνιο (;), Παύλο, Πέτρο κ.ά. Στο τεφρό βάθος του τριχώματος πυκνές, λεπτές, λευκές γραμμές.

Οι δύο λοβοί του ανοίγματος επικοινωνίας ναού και νάρθηκα χωρίζονταν με πεσσό. Σε μεταγενέστερα χρόνια —προφανώς για να διευρύνουν το πέρασμα από τον ένα χώρο στον άλλο— γκρέμισαν τον πεσσό. Πάνω σ' αυτόν στην πλευρά προς τον κυρίως ναό ήταν ζωγραφισμένος ο άγιος Μάμας[53] (Πίν. 74 β). Σώθηκε το κεφάλι έως το στόμα. Ο άγιος εικονίζεται μετωπικός κρατώντας το ποιμενικό ραβδί, νέος, αγένειος με μαλλιά, σε καφέ βάθος με καστανές σκιές και λαδιά φώτα. Η επιδερμίδα του διάφανη ώχρα χωρίς φώτα, οι παρειές ερυθρωπές, οι χαρακτήρες καλλιγραφημένοι. Τα μάτια έχουν το σχήμα των ματιών της αγίας Βαρβάρας. Το κάτω βλέφαρο δηλώνει οριζόντια γραμμή.

Ολοφάνερη διαφορά από τους αγίους Γρηγόριο και Βλάσιο του 12ου αι. έχει ο μεταξύ τους εικονιζόμενος άγιος Βασίλειος (Πίν. 75 α) πάνω στην παραστάδα (Πίν. 66 β), η οποία διαμορφώθηκε στον αρχικό βόρειο τοίχο (πάχ. 0,45 μ.) του κυρίως ναού με την προσθήκη του λεπτού (πάχ. μόλις 0,20 μ.) νεότερου τοίχου[54], ανάμεσα στο προς δυσμάς τυφλό του τόξο και στη διανοιγείσα θύρα προς το μυχό του σπηλαίου. Ο άγιος είναι μετωπικός, οι ώμοι του γερτοί, η επιδερμίδα ώχρα, τα γραμμικά της φώτα σταρόχρωμα κι αυτά που πλαισιώνουν τα πτερύγια της μύτης πολύ όμοια με εκείνα στον άγιο Πολύκαρπο (Πίν. 81 α). Το στιχάρι του αγίου καφέρυθρο, το φαιλόνι ποντικί με λαδιά φώτα. Κρατεί με τα δυό χέρια γερτό το διάλιθο ευαγγέλιο.

Στο εσωράχιο τόξου σε λευκό βάθος ελισσόμενος μελανός βλαστός με έλικες μαύρες και κόκκινες εναλλασσόμενες.

Στο αριστερό σκέλος μετωπικός ο άγιος Τρύφων (Πίν. 75 β), νέος, αγένειος με στιλπνό πρόσωπο και μαλλιά που κατεβαίνουν έως τον τράχηλο. Φορεί κυανό χιτώνα και κόκκινο μανδύα με

52. Το ίδιο παρατηρείται στις διαφορετικού ύφους τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Κωμιακής Νάξου (Ν.Β. Δρανδάκης, Αρχαιολογικοί περίπατοι στη βυζαντινή Νάξο, ΕΕΚΜ 13 (1985-90), εικ. 26, 27, 28). Τις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου χρονολόγησα στο α΄ τέταρτο του 14ου αι. (ό.π., σ. 47).

53. Για τον Άγιο Μάμα, βλ. Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου, Ο Άγιος Μάμας, Αθήνα 1953.

54. Στην κάτοψη δεν σημειώνεται με διαφορετική διαγράμμιση η χρονική διαφορά οικοδομής των τμημάτων του μνημείου.

διάλιθη παρυφή. Με το αριστερό κρατεί σταυρό και τη δεξιά παλάμη έχει μπροστά στο στήθος ανοικτή προς το θεατή.

Στο εσωράχιο του δυτικού τυφλού τόξου, που στο τύμπανό του εικονίζεται ο άγιος Βλάσιος του 12ου αι., κόσμημα.

Αν ο επισκέπτης κοιτάζει προς την αψίδα, στο αριστερό σκέλος της καμάρας προς τα δυτικά εικονίζονται τα Εισόδια. Στο πάνω αριστερό τμήμα η Παναγία τρεφομένη εις τα Άγια, χαμηλότερα και λίγο δεξιά ο Ζαχαρίας, πίσω από τα κλειστά βημόθυρα, μπροστά τους η μικρή Παναγία η εισοδεύουσα προς το ναό, πίσω της πέντε ισόχρονες νεάνιδες και κατά σειρά ο Ιωακείμ και η Άννα[55]. Ο χιτώνας της Άννας είναι κυανός και το μαφόρι ερυθρό. Πίσω της υψώνεται οικοδόμημα. Ο Ιωακείμ, με τα πόδια σε διάσταση, στρέφει προς τη σύζυγο το κεφάλι –επίδραση της σύνθεσης του 12ου αι.– εκτείνει προς αυτή το αριστερό χέρι κι έχει τη δεξιά παλάμη ανοικτή μπροστά στο στήθος. Ο χιτώνας του τεφροκύανος και το ιμάτιο καστανό. Οι χιτώνες των λαμπαδηφόρων κοριτσιών είναι κυανοί ή κόκκινοι με κίτρινους κατάκοσμους ποδόγυρους και τραχηλιές, ο χιτώνας της Παναγίας κυανός και το μαφόρι καστανό, τα βημόθυρα κίτρινα –πίσω τους κιβώριο– ο μακρύς χιτώνας του Ζαχαρία γαλάζιος, ο κοντός βαθυκύανος, διάλιθος στις παρυφές όπως και ο ερυθρός μανδύας του. Η τρεφομένη εις τα Άγια Παρθένος και ο τροφοδότης άγγελος έχουν πολλές φθορές.

Κατά μήκος του κλειδιοῦ της καμάρας, κόσμημα. Ταινία σταρόχρωμη, γωνιώδης, διαγράφει κυμάνσεις τραπεζιόσχημες ερυθρές, εναλλασσόμενες με κυανότεφρες, που εγκλείουν από ένα τρίφυλλο, ομοιόχρωμο προς την ταινία.

Αν τώρα στραφούμε προς το απέναντι σκέλος της καμάρας, αριστερά το Γενέσιον της Θεοτόκου. Η Άννα με καστανό χιτώνα και κεραμιδί μαφόρι είναι ξαπλωμένη λοξά με το κεφάλι προς τα δεξιά (Πίν. 76) σε λευκή, ελλειπτικού σχήματος στρωμνή, κατάκοσμη από καστανό, μπακλαβαδωτό σχέδιο. Μέσα στους ρόμβους εναλλάσσονται γαλανά και ερυθρά σταυρόσχημα στολίδια. Τα κίτρινα άκρα της στρωμνής εκτός των άλλων κοσμημάτων είναι και διάλιθα. Η αγία κλίνει το κεφάλι και το στηρίζει με το αριστερό χέρι που κρατεί μακρύ πτυχούμενο ύφασμα (μαντήλα;) ομοιόχρωμο προς το μαφόρι. Πίσω της θεραπαινίδα μάλλον ή επισκέπτρια, πλούσια ντυμένη, με ριγωτό προσόψιο (;) στον αριστερό ώμο κρατεί ψηλά προσφέροντας κύπελλο. Στο βάθος δεξιά πυργόμορφο, ερυθρό οικοδόμημα με επάλξεις, θυρίδες και στο μέσο του ύψους του διακοσμημένο γείσο, και μπροστά του το λουτρό. Κίτρινη, κατάκοσμη και διάλιθη με ένα πλατύ πόδι η στρογγυλή λεκάνη. Δεξιά, προσκλίνει κοπέλα κοκκινοντυμένη, που έχει τα χέρια σκεπασμένα με γαλάζιο ύφασμα. Αριστερά, κάθεται σε πτυκτό κι εδώ μαργαριτοκόσμητο σκαμνί η μαμή με ροδόχρωμο χιτώνα και ιμάτιο (;) σε γλυκό καστανό βαστάζοντας στα γόνατα το γυμνό βρέφος, μισοσκεπασμένο με το επένδυμά της.

Δεξιά σε θέση σπάνια ο Ευαγγελισμός (Πίν. 77) (περιγραφή της σύνθεσης και δύο φωτογραφίες, τη μία δυστυχώς άσχημα τυπωμένη, έχω δώσει στο μικρό μου μελέτημα «Πόκος ή Νεφέλη;» που δημοσιεύτηκε στον τόμο ΚΣΤ΄ (1977-1978) της ΕΕΦΣΠΑ (σ. 259, εικ. 1, 2). Ιδιομορφία της παράστασης αποτελεί η απεικόνιση της μισοσβησμένης τώρα προτομής του Χριστού στο μέσο, πάνω, μέσα σε τμήμα κύκλου συμβολίζοντας τον ουρανό, από τον οποίο κατεβαίνει προς τα κάτω κατακόρυφη, πλατιά, δίχρωμη ταινία, κοκκινόλευκη και κυανότεφρη που απολήγει στο ύψος περίπου των γονάτων της καθημένης δεξιά Παναγίας σε νεφέλη σχηματική, τεφρόλευκη, αποτελούμενη από πολλές σπείρες. Στη νεφέλη κάθεται ολόγυμνο το Παιδάκι Ιησούς (*ἐν νεφέλῃ κούφῃ ἦλ-*

55. Οι τοιχογραφίες, των οποίων δεν παρέχεται φωτογραφία, ήταν, οι περισσότερες, τόσο μαυρισμένες, ώστε η λήψη κρίθηκε άσκοπη.

θεν Ἰησοῦς ὁ ὑπέρθεος)[56], ο *ἀπερίγραπτος Λόγος*, που όλος *ἦν ἐν τοῖς κάτω καὶ τῶν ἄνω οὐδόλως ἀπῆν*[57]. Όμοια λεπτομέρεια απαντά στον Άγιο Νικόλαο της Αγόριανης (γύρω στα 1300)[58] και στη Φανερωμένη της Μάνης[59] (1323). Ας σημειωθεί πως ο γαλάζιος χιτώνας του αγγέλου σχηματίζει ανάμεσα στα πόδια του τρεις όμοιες δέσμες πτυχών (Πίν. 77).

Στο (συμβατικά) δυτικό τοίχο πάνω η Έγερση του Λαζάρου και κάτω η Κοίμηση.

Στην πρώτη σύνθεση, δεξιά εικονίζεται σε αυγόσχημο βράχο ο σπηλαιώδης τάφος και στο γωνιώδες του άνοιγμα όρθιος, σαβανωμένος ο αναστηθείς νεκρός. Πίσω από το βράχο ψηλόστενο κτίριο με δίρριχτη, κεραμιδένια προφανώς, στέγη. Χαμηλότερα κάποιος κρατεί αποθέτων την πλάκα, η οποία έφραζε την είσοδο του τάφου. Αριστερά υπηρέτης με κοντό κεραμιδή χιτώνα σύρει με το αριστερό την κειρία και με το άλλο θέλει να φράξει τη μύτη του. Προς το σύμπλεγμα ισορροπεί ο αριστερός όμιλος του Χριστού και δύο μαθητών. Ο Κύριος, που χωρίς να διαφέρει φυσιογνωμικά από τον Χριστό της Βαϊοφόρου (Πίν. 90) έχει εδώ βραχύτερο γένι, φορεί καστανό χιτώνα και κυανό ιμάτιο, κρατεί με το ένα χέρι ειλητό και με το άλλο σκύβοντας ευλογεί. Πίσω του πρώτος ο αγένειος Ιωάννης συζητεί με τον Πέτρο. Τα ονόματά τους γράφονται συντομογραφικά πάνω από τους φωτοστέφανους.

Η Κοίμηση είναι αναπτυγμένη πολυπρόσωπη σύνθεση[60], από την οποία όμως λείπει το επεισόδιο του Ιεφωνία. Το ανασηκωμένο κεφάλι της νεκρής Παναγίας (Πίν. 78 α), που τα ενδύματά της έχουν τα συνηθισμένα χρώματα (κυανό ο χιτώνας, καστανό το μαφόρι), βρίσκεται προς τα αριστερά. Η ποδέα της ψηλής κλίνης καστανή κατάκοσμη από τεφρό πλέγμα, το οποίο έχει μέσα στα ρομβοειδή σχήματα κίτρινους σταυρούς. Κίτρινη κατάκοσμη είναι και η ταινία της παρυφής. Ο Χριστός (Πίν. 78 β) με ερυθρό χιτώνα και γαλανότεφρο ιμάτιο πίσω από την κλίνη σε στάση τριών τετάρτων προς τα δεξιά μέσα σε ελλειπτική, γαλανότεφρη έναστρη δόξα, κρατεί σπαργανωμένη την ψυχή κοιτάζοντας τη Μητέρα. Ο λαιμός του πολύ ψηλός, το γένι έχει λίγους ξεχωριστούς βοστρύχους με ημικυκλική την απόληξη, το πρόσωπο επίπεδο, το μέτωπο χαμηλό. Πάνω πετούν δύο άγγελοι, ένας εκατέρωθεν της μορφής του Ιησού, έτοιμοι να παραλάβουν την ψυχή της Θεομήτορος. Ο δεξιός (Πίν. 79 α) φορεί ερυθρό χιτώνα και μενεξεδί ιμάτιο με πολλά κυανότεφρα φώτα. Κάτω οι απόστολοι σε δύο ομίλους· του δεξιού (Πίν. 79 β) προηγείται ο Παύλος, σκύβοντας ν' ασπασθεί το λείψανο, και πίσω του γηραιός Ιεράρχης (Πίν. 80 α) με καστανοβυσσινί φαιλόνι και ειλητό στο οποίο διαβάζουμε από τη νεκρώσιμη ακολουθία = *ε χι[ρες]<σου> επ*[61]. Τα φορέματα των αποστόλων έχουν χρώματα: ρόδινο, γαλανό, κανελλί με πολλά υπότεφρα φώτα. Οι δύο τελευταίοι μαθητές θρηνούν. Ψηλότερα, στην επάνω δεξιά γωνία, προβάλλει από παράθυρο γυναίκα με ερυθρό μαφόρι, ανασπώντας πλόκαμο με το αριστερό χέρι (Πίν. 80 β). Κοντά στο στήθος της Παναγίας, όπως είναι συνηθισμένο, σκύβει ο πρεσβύτης Ιωάννης με ερυθρό φόρεμα, ενώ οι άλλοι απόστολοι είναι συγκεντρωμένοι αριστερά. Τα χρώματα των ενδυμάτων τους λευκό, μελί, πολύ ανοικτό μενεξεδί, έντονο ροδόχρωμο.

56. Ιωσήφ υμνογράφος (840-843), Ν.Β. Τωμαδάκης, Συλλάβιον βυζαντινών μελετών και κειμένων, τεύχος Α΄. Η ακάθιστος εορτή και η υμνολογία της, εν Αθήναις 1964, σ. 45, ωδή δ΄, ειρμός.

57. Ακάθιστος ύμνος, 15ος Οίκος.

58. Ν.Β. Δρανδάκης, Πόκος ή Νεφέλη, ΕΕΦΣΠΑ ΚΣ΄ (1979), σ. 259-60.

59. Ν.Β. Δρανδάκης, Η επιγραφή του μαρμάρινου τέμπλου στη Φανερωμένη της Μέσα Μάνης (1079), ΑΕ 1979, σ. 223. Η κ. Αιμιλία Μπακούρου (Τοιχογραφίες από δυο ασκηταριά της Λακωνίας, Πελοποννησιακά, Πρακτικά του Α΄ Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών, Αθήναι 1982-1983, σ. 413, σημ. 5) αναφέρει κι άλλο παράδειγμα από την Αγία Σοφία στο Γεράκι. Ναό Αγίας Σοφίας στο Γεράκι δεν γνωρίζω.

60. Δυστυχώς δεν διαθέτω καθαρή συνολική της φωτογραφία.

61. Ο 73ος στίχος του 118 ψαλμού.

Το σχήμα της γενειάδας του Σωτήρα θυμίζει λίγο τον Χριστό της Δέησης στον Ταξιάρχη ή τον άγιο Λουκά Στου Καλού της Μάνης[62] (περί το 1300). Στον Βρονταμά όμως οι ημικυκλικές άκρες του γενιού είναι περισσότερες.

Τοιχογραφίες του νάρθηκα

Στο εσωτερικό

Στο τύμπανο πάνω από τη θύρα εισόδου, την ανοιγόμενη πλάι στο τυφλό τόξο, που το τύμπανό του διακοσμούσε εξωτερικά η Βάπτιση (βλ. πιο κάτω), προτομή του αγίου Πολυκάρπου (Πίν. 81 α), μετωπικού με τα χέρια υψωμένα σε δέηση. Το ευαγγέλιο κατά περίεργο τρόπο εικονίζεται μετέωρο μπροστά στο στήθος του. Οι βραχίονές του είναι πολύ λεπτοί. Οι βόστρυχοι των τεφρών μαλλιών πάνω και εκατέρωθεν του μετώπου είναι σπειροειδείς σε επάλληλες σειρές, τα φώτα ωχρόλευκα, τα περιγράμματα και τα χαρακτηριστικά λεπτές καστανές γραμμές, το φαιλόνι ερυθρό, το ωμοφόριο λευκό με σταυρούς μελανούς. Στο δέρμα του προσώπου του δεν έχομε εκείνο το παχύρρευστο χρώμα, που διακρίνουμε στους αγίους του εσωραχίου, οι οποίοι τον πλαισιώνουν. Παχύρρευστο είναι μόνο το λευκό χρώμα των γραμμικών φώτων πάνω από τα φρύδια, κάτω από τα μάτια και εκατέρωθεν των πτερυγίων της μύτης. Φαίνεται ότι το πρόσωπό του υπέστη μικρή μεταγενέστερη επιδιόρθωση. Αντίθετα, παχύρρευστο είναι το χρώμα της επιδερμίδας στους παράπλευρους ολόσωμους, αγένειους αγίους. Επειδή εξίσου παχύρρευστο είναι το χρώμα στις μεταβυζαντινές μορφές του παρεκκλησίου του Ιωάσαφ, όπως θα δούμε πιο κάτω, ίσως οι άγιοι επισκευάστηκαν όταν έγινε η διακόσμηση ή μάλλον η παλαιά επισκευή των τοιχογραφιών του. Στο αριστερό, καθώς κοιτάζομε τον Πολύκαρπο, εσωράχιο άγιος −η επιγραφή είναι πολύ εξίτηλη− φορεί κατάκοσμο ποδήρη, ερυθρό χιτώνα διακοσμημένο με σταρόχρωμο δικτυωτό πλέγμα, που μέσα στους ρόμβους του έχουν γραφεί μικροί λευκοί κύκλοι, με σταυρικές κεραίες. Ο καστανός του μανδύας είναι παρόμοια στολισμένος με διάλιθους κίτρινους και κόκκινους ρόμβους. Με το δεξιό χέρι ο άγιος κρατεί ξίφος και την αριστερή παλάμη έχει ανοικτή μπροστά στο στήθος. Τα μαλλιά του διαμορφώνουν κάτω από κάθε αυτί τρεις ξεχωριστές μπαλίτσες, τη μία κάτω από την άλλη (Πίν. 81 β). Το βάθος των κολλημένων τριχών είναι καστανό και τα φώτα λαδιά.

Ο άλλος όμοιος άγιος στο δεξιό εσωράχιο με την εξίσου μακρά μύτη φορεί λευκό υπομέλανα χιτώνα, όμοια στολισμένο, και μανδύα κερασί με λευκά στολίδια. Τα χείλη είναι κόκκινα και ιδιαίτερα στο δεξιό μισό του λαιμού φαίνεται επιτεθειμένο το πηκτό λευκωπό χρώμα. Οι χιτώνες και των δύο αγίων έχουν στον ποδόγυρο κίτρινη κατάκοσμη ταινία. Ίσως οι δύο άγιοι είναι ο Σέργιος και ο Βάκχος.

Στο κλειδί του τόξου του εσωραχίου ένσταυρος δίσκος (κύκλος;) και αριστερά στον τριγωνικό χώρο γωνιώδες κόσμημα.

Πάνω από το τόξο η γραπτή κεφαλαιογράμματη, κτιτορική επιγραφή[63] του ναού σε τέσσερις κύριους στίχους. Ο τέταρτος στίχος αν και μισοσβησμένος διαβάζεται (Πίν. 81 γ). Μεταγράφω:

+ Ἠκοδομήθι κ(αὶ) ἠστορήνθι ὁ πάνσεπτος κ(αὶ) θήος ναος της ἠπεραγί[α]ς
Θεοτόκου παρὰ σινεργίας κ(αὶ) εξόδου κε πόθου πολοῦ Γερμανοῦ μοναχοῦ
[Ἐτ]ελιοθη δὲ μηνῖ Γεναρήο ης την Α΄
ἔτους}ε} ϛψθ εδιχθηων[ος] [64].

62. M. Panayotidi, Quelques affinités intéressantes entre certaines peintures dans le Magne et dans l'Italie méridionale, Ad Ovest di Bizanzio il Salerno medioevale, 1990, πίν. XXXIII, εικ. 51.

63. Για την επιγραφή, βλ. Ν.Β. Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 7-8 και ο ίδιος, ό.π. (υποσημ. 58), σ. 258 σημ. 2.

64. Ο αριθμός των μονάδων της χρονολογίας είναι Θ δηλαδή 9 (βλ. και Ν.Β. Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 58), σ. 258

Στο κενό που μένει κατά το αριστερό μέρος της επιγραφής από το δεύτερο στίχο και κάτω έχει γραφεί από το ίδιο χέρι προσθήκη:

Κε / τοῦ / Ἁγί/ου μεγαλομάρ/τιρος Νηκήτα.

Ὥστε ο ναός, αφιερωμένος στην Παναγία και στον άγιο Νικήτα, διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες (για δεύτερη προφανώς φορά) το 6709, δηλαδή το 1201.

Αριστερά της επιγραφής ολόσωμη, πολύ ψηλή η αγία Βαρβάρα (Πίν. 82 α). Διατηρείται πολύ καλά, ανέπαφη, όπως αρχικά ζωγραφήθηκε. Φορεί ερυθρό χιτώνα και καστανό μανδύα, κατάκοσμο από τεφρούς μαργαριτοκόσμητους κύκλους που εγκλείουν σταρόχρωμους ή ερυθρούς ακτινωτούς σταυρούς. Όμοιοι ωχροί σταυροί στα κενά, τα μεταξύ των κύκλων. Διάλιθη ταινία στο άνοιγμα του λαιμού κατεβαίνει έως τον ποδόγυρο, χρώματος ανοικτού καφέ με στολίδια μελανά. Στο κεφάλι αραχνοΰφαντη καλύπτρα, στα αυτιά ημικυκλικά σκουλαρίκια. Βαθύ καφέ χρώμα έχουν τα φρύδια, οι ίριδες των ματιών είναι μεγάλες, το κάτω βλέφαρο ορίζει ίσια γραμμή, τα χαρακτηριστικά είναι ερυθρωπά, τα χείλη κόκκινα, οι γραμμές των φώτων λευκές.

Πλάι η αγία Μαρίνα (Πίν. 83 α), ολόσωμη και μετωπική με τεφροκύανο χιτώνα και ερυθρό μαφόρι. Οι χειρονομίες της όπως της προηγούμενης αγίας: με το δεξιό κρατεί λευκό σταυρό και με το άλλο δέεται έχοντας την παλάμη ανοικτή προς το θεατή, μπροστά στο στήθος. Το πρόσωπό της νομίζω πως δεν απέφυγε τη μεταγενέστερη επέμβαση.

Στο κοντινό της εσωράχιο του τόξου που ανοίγεται δεξιά της, πλάι στον άγγελο του 12ου αι., ο άγιος Ερμόλαος (Πίν. 83 β). Το στιχάρι λευκότεφρο, το φαιλόνι τεφρό, το στενό, κοντό πετραχήλι κίτρινο. Με το σκεπασμένο αριστερό χέρι κρατεί ευαγγέλιο και με το άλλο ευλογεί. Σκούρα ώχρα προς το καφέ η επιδερμίδα, ίσως αλλοιωμένη από την κάπνα, γραμμικά τα λευκά της φώτα. Λεπτές λευκές γραμμούλες και στο γκρίζο βάθος του τοιχώματος. Στο κλειδί του εσωραχίου επίσης ένσταυρος κύκλος.

Απέναντι στον Ερμόλαο στο δεξιό εσωράχιο ο μαθητής του άγιος Παντελεήμων (Πίν. 83 γ) που δέχτηκε κι εκείνος στο πρόσωπο τη μεταγενέστερη προσθήκη χρώματος. Φρύδια και μάτια είναι όμοια με της αγίας Βαρβάρας. Ο χιτώνας λευκότεφρος με κίτρινη ταινία στον ποδόγυρο. Άλλη κίτρινη κατάκοσμη ταινία κατά το μέσο του σώματος κατεβαίνει προς τα κάτω σαν πετραχήλι. Μανδύας καστανός σαν φαιλόνι, ανασηκωμένος στο δεξιό ώμο. Με το δεξιό χέρι κρατεί νυστέρι και με το άλλο λευκή φιάλη μέσα σε κίτρινο, πολυγωνικό, φαίνεται, κιβωτίδιο.

Πλάι στο τόξο, που ίσως αρχικά δεν διατρυπόταν από θύρα, αλλ' ήταν τυφλό (βλ. πιο κάτω) τριγωνικό κόσμημα και δεξιότερα στο εσωράχιο χαμηλά στη στενή λωρίδα του τοίχου *ὁ Ὅσιος π(ατ)ὴρ*[65] *υ/μῶν Νή/κον ὁ Με/τανοῆτε*[66] (Πίν. 82 β). Η επιδερμίδα του έχει ενιαίο, ανοικτό καφέρυθρο χρώμα, πιο σκούρο το τρίχωμα με λεπτές ίσου πάχους γραμμές, τα φρύδια είναι ανασηκωμένα, ο χιτώνας μελής, ο μανδύας καστανός, ο ανάλαβος κυανός, υπότεφρος με λευκό διάκοσμο. Ο

σημ. 2), οπότε το 6709, Γεναρίου Α΄, ισοδυναμεί με το 1201. Πρόβλημα αν τα ίχνη του τελευταίου γράμματος ανήκουν σε τελικό σίγμα ή ζήτα. Αν το γράμμα θεωρηθεί ζήτα δηλαδή 7, η αναγραφή της ινδικτιώνος δεν είναι σωστή, γιατί το 1201 η ινδικτιών ήταν (δ΄), τετάρτη. Αν δεχτούμε πως ήταν τελικό σίγμα, τότε ο αριθμός της ινδικτιώνος δεν αναγραφόταν, πράγμα ασυνήθιστο. Πάντως η κ. Α. Philippidis-Braat, που αναδημοσίευσε επιμελέστερα την επιγραφή (Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, Travaux et Mémoires 9 (1985), σ. 310) συμπληρώνει τον αριθμό της ινδικτιώνας με το (δ΄). Ας προστεθεί ότι και στις δικές μου επί τόπου σημειώσεις για τα γράμματα της επιγραφής παρατηρώ: «η ινδικτιών πιθανώς Δ΄».

65. Το η έχει γραφεί μετά το ρ.

66. Βλ. και Ν.Β. Δρανδάκης, Εικονογραφία του Οσίου Νίκωνος, Πελοποννησιακά Ε΄ (1962), σ. 313, πίν. Ι΄ εικ. 2 και πίν. ΙΑ΄ εικ. 3.

άγιος είναι ασκεπής και τα σχηματοποιημένα μαλλιά του διαμορφώνουν στο μέτωπο σειρά από περίεργες πολλές γλωσσίτσες.

Της ίδιας τέχνης είναι ο άγιος Ιωάννης ο Καλυβίτης (Πίν. 84 α), που εικονίζεται πάνω από τον όσιο Νίκωνα έως το μέσο των κνημών, στο εσωράχιο του τυφλού τόξου, που διαμορφώνεται στον παράπλευρο τοίχο του νάρθηκα, ο οποίος συνορεύει με το παρεκκλήσι του Ιωάσαφ. Είναι νέος, αγένειος με στενό αυγόσχημο πρόσωπο και πολλά, σχηματικά αποδοσμένα κατσαρά μαλλιά, τα οποία κατεβαίνουν λίγο πιο κάτω από τα αυτιά. Η απόδοση της κόμης επάνω στο κρανίο είναι όμοια με του αγίου Νίκωνα. Λεπτά, καστανά τα χαρακτηριστικά και τα περιγράμματα, μισοσβησμένο ερυθρό χρώμα στα μάγουλα, γωνιώδης η ρυτίδα στο ένα από αυτά, ερυθρή γραμμή στη μύτη και στα πάνω βλέφαρα, ερυθρός ο χιτώνας, καστανός ο μανδύας. Με το δεξιό χέρι κρατεί σταυρό και με το άλλο ευαγγέλιο, το χαρακτηριστικό του γνώρισμα.

Απέναντι στο άλλο, το δεξιό εσωράχιο ο άγιος Αλέξιος ο άνθρωπος του Θεού[67] (Πίν. 84 β), μορφή διάφανη, στενή, προσαρμοσμένη στο διακοσμητέο χώρο. Ξανθό το σφηνόσχημο γένι, λευκότεφρος ο χιτώνας με πλατιά, κίτρινη, κατάκοσμη τραχηλιά. Ίσως το ένδυμα δηλώνει την ευγενική του καταγωγή. Ήταν γιός πατρικίου[68].

Στο μέτωπο του τόξου κόσμημα.

Στο τύμπανο όρθιοι, μετωπικοί ολόσωμοι οι λεπτεπίλεπτοι άγιοι Δημήτριος, Θεόδωρος και Νικόλαος (Πίν. 85).

Ο άγιος Δημήτριος με τις πράσινες σκιές στο πρόσωπο έχει διεσταλμένα τα πόδια και κρατεί με το δεξιό ακόντιο και με το ασύμμετρα μακρό αριστερό χέρι σπαθί. Τα μαλλιά του, μαζεμένα πίσω από τα αυτιά, ξεπετιώνται κάτω από αυτά σε θυσάνους. Το σώμα άτεχνα στενόμακρο, ο ερυθρός χιτώνας σχιστός, ώστε ν' αφήνει να φαίνεται ο αριστερός μηρός, ο μακρύς μανδύας ερυθρός, λευκός από μέσα, ο θώρακας, ο διακοσμημένος με κίτρινο ανθέμιο, καφέρυθρος με κίτρινα φώτα. Άλλη ασυμμετρία της παράστασης το πολύ χαμηλό ύψος του θώρακα από την οσφύ και κάτω. Οι καστανές, διάλιθες, στενές περισκελίδες κατάκοσμες, τα ταινιωτά σαν γκέττες υποδήματα ανοικτού κεραμιδί από τα οποία αναδύονται ως το μέσο περίπου της κνήμης, λευκές κατάκοσμες κάλτσες.

Ο άγιος «Θεώδορος» ο Στρατηλάτης, που ο επίσης ερυθρός μανδύας του είναι κατάκοσμος μέσα κι έξω με πλέγμα κίτρινων ρόμβων, οι οποίοι εγκλείουν κίτρινους διάλιθους σταυρούς, φορεί ερυθρό χιτώνα, κίτρινο θώρακα με δύο ζώνες, τη μία στο στήθος υφασμάτινη και την άλλη χαμηλά, λεπτή, διάλιθη. Το τρίχωμα είναι ερυθρωπό, τα πλούσια μαλλιά διαγράφουν ευθεία στο μέτωπο και κατεβαίνουν κάτω από τα αυτιά. Διεσταλμένα τα πόδια και αυτού του αγίου, αλλά όχι όσο του προηγούμενου.

Δεξιά, ο άγιος Νικόλαος με λεπτό ωχρό πρόσωπο και ερυθρωπά χαρακτηριστικά, όρθιος μπροστά σε θρόνο. Οι πλευρές του κίτρινου (ξύλινου) διάλιθου πλαισίου του ερεισίνωτου διασταυρώνονται στις επάνω γωνιές, όπως στο θρόνο της Βρεφοκρατούσας του αρχικού ναού. Το ερεισίνωτο από λευκό ύφασμα έχει το κίτρινο, συνηθισμένο, μπακλαβαδωτό κόσμημα. Στο έδρανο με την έντονα ανάστροφη προοπτική, μαξιλάρι με κίτρινες άκρες κατάκοσμες. Διάλιθο και το μέρος του θρόνου κάτω από το έδρανο και ερυθρή με κίτρινες γραμμές η πάνω πλευρά του υποποδίου. Ροδόχρωμο το φαιλόνι του αγίου με πλατιά λευκά φώτα, κίτρινο το πετραχήλι με καστανά κάτω κρόσσια.

Τα ατρακτοειδή μεγάλα φώτα στους βραχίονες του αγίου Νικολάου θυμίζουν όμοια σχήματα

67. Βλ. Σωφρονίου Ευστρατιάδου, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 28-29. Η ιστορία του είναι όμοια με τη ζωή του Καλυβίτη.
68. Ό.π., σ. 28.

σε μετωπικούς αγίους, όπως στους ιεράρχες Σαλούστιο, Μακάριο και Ηλία του παρεκκλησίου της Παναγίας στη μονή Πάτμου[69], σε ιεράρχη της Πρόθεσης και στον άγιο Κλήμεντα της Επισκοπής Μάνης[70].

Κάτω από τον Αλέξιο ολόσωμη σε υποπόδιο Βρεφοκρατούσα με την επιγραφή *ἡ Ἐβεργέτης* (Πίν. 86 α). Το μαφόρι κεραμιδί, ο χιτώνας βαθυκύανος, τα φορέματα του Χριστού καφέ με ερυθρές σκιές και κίτρινα φώτα. Ο Ιησούς ευλογεί με το δεξιό χέρι και κρατεί με το άλλο από το πάνω του μέρος ειλητό, στηριζόμενο στο γόνατο. Ο φωτοστέφανος ένσταυρος, οι κεραίες του σταυρού γαλάζιες. Τα πρόσωπα επίπεδα, οι αριστερές παρειές πλατύτερες, τα λεπτά χαρακτηριστικά καφέρυθρα, οι σκιές πράσινες.

Δεξιότερα υπήρχε το δίλοβο πέρασμα προς τον κυρίως ναό που ο πεσσός του είχε γκρεμιστεί.

Στο εσωράχιο του αριστερού λοβού κοντά στην Ευεργέτιδα νέος άγιος ολόσωμος, μετωπικός με ερυθρωπά περιγράμματα, ιούλους και λεπτό μουστάκι. Φορεί μελή χιτώνα με τραχηλιά και βαθυκύανο μανδύα. Έχει το δεξιό χέρι μπροστά στο στήθος και με το άλλο κρατεί ειλητό. Στο πρόσωπό του διακρίνεται επιζωγράφηση αντίθετα προς την απέναντί του μερικώς σωζόμενη κεφαλή άλλου αγίου, που δεν φαίνεται να έχει υποστεί μεταγενέστερη επέμβαση. Ίσως πρόκειται για ζεύγος αγίων Αναργύρων.

Δεξιά του περάσματος, στον ευρύτερο τοίχο, δύο αντιμέτωποι, έφιπποι στρατιωτικοί άγιοι, κι ανάμεσά τους ψηλά, μέσα σε τμήμα κύκλου, προτομή αγένειου Χριστού, ο οποίος ευλογεί με τα δύο χέρια. Ο αριστερός άγιος, Νικήτας ο *ἠαματικός*, σε κόκκινο άλογο με κατάκοσμο εφίππιο. Φορεί λευκότεφρο χιτώνα, ερυθρό θώρακα με κίτρινα και σταρόχρωμα κοσμήματα, κόκκινο μανδύα με κίτρινη μαργαριτοκόσμητη παρυφή ανεμιζόμενο πίσω. Ο μανδύας συγκρατείται κοντά στο δεξιό ώμο με στρογγυλή πόρπη, διάλιθη, και έχει αραιά στολίδια λευκά, ακτινωτού ελλειπτικού σχήματος. Την κεφαλή του αγίου περιβάλλει λεπτό στέφος από σειρά μαργαριταριών, η επιδερμίδα του έχει χρώμα μελί, τα φρύδια είναι χοντρά, οι παρειές ισχνές, η σκιά αριστερά της μύτης πράσινη, το πρόσωπο δεν φαίνεται νά 'χει περίγραμμα (σβησμένο σήμερα;), το γένι κοντό, σχιστό σε ερυθρωπό βάθος. Με το δεξιό χέρι ο άγιος κρατεί ακόντιο, ενώ πίσω από τον αριστερό ώμο ξεπροβάλλει στρογγυλή ασπίδα διαφορετικών χρωμάτων κατά ζώνες με μαργαριτοκόσμητη περιφέρεια. Στα άκρα είναι κίτρινη, πιο μέσα κυανότεφρη και στο κέντρο έχει ερυθρό δίσκο. Οι κεφαλές των ίππων είναι ζωγραφισμένες κοντά, σαν να πρόκειται να συγκρουστούν.

Ο ίππος του αγίου Γεωργίου (Πίν. 86 β) είναι λευκός και τη χαίτη του δηλώνουν κόκκινες γραμμές σε κίτρινο προπλασμό. Κόκκινη είναι και η σκευή του ζώου που υψώνει το δεξιό μπροστινό του πόδι, όπως ο ίππος του αγίου Νικήτα αντίστοιχα το αριστερό. Ο άγιος φορεί ανεμιζόμενο κόκκινο μανδύα, συγκρατημένο με πόρπη, ο οποίος έχει αραιά λευκά στολίδια, μικρά τετράγωνα με κεραίες διαγράφουσες εξωτερικά σταυρό και άλλα που μοιάζουν με αιχμή βέλους. Ο θώρακας κίτρινος με μαύρες φολίδες, κοσμούμενος από ταινία με ελικοειδή βλαστό κατά μήκος των πλευρών και του ισχίου. Πιο κάτω και στους ώμους έχει είδος γλωσσόμορφου κυματίου, που

69. Α. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 27), πίν. 39 και 41 (δεξιά).

70. Ν.Β. Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 16), πίν. 69 και 70α. Είναι πιθανό το σχήμα να μεταφέρθηκε από παραστάσεις μορφών σε στάση τριών τετάρτων, οι οποίες προτείνουν το χέρι και είναι φυσικό να διαμορφώθηκε όμοιο σχήμα στο ύφασμα που καλύπτει το βραχίονα. Παραδείγματα οι κοπέλες οι συνοδεύουσες την Παναγία στα Εισόδια των Λαγουδερών (1199) (A. Stylianou - J.A. Stylianou, The Painted Churches of Cyprus, London 1985, σ. 163, εικ. 88), ο Ελκόμενος και ο Άγιος Νικόλαος στην Εγκλείστρα του Νεοφύτου της Κύπρου (C. Mango - E.J.W. Hawkins, The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings, DOP 20 (1966), εικ. 31, 71), ο αριστερός άγγελος και ο Αβραάμ της Φιλοξενίας και ο Ιάκωβος ο Αδελφόθεος του παρεκκλησίου της Παναγίας Πάτμου (Α. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 27), πίν. 27β, 28, 29).

μοιάζει με «μπιμπίλες», κι είναι συνηθισμένο και σε γείσα κτιρίων στις παραστάσεις του ναού. Ο θώρακας με την κόκκινη μαργαριτοκόσμητη ζώνη απολήγει σε ταινίες δηλούμενες με κίτρινες γραμμές. Ο χιτώνας τεφρόλευκος, οι στενές σαν κάλτσες περισκελίδες καστανές με κίτρινο μπακλαβαδωτό κόσμημα, διάλιθο στις γωνιές, που έχει μέσα στους ρόμβους κυανά τρίφυλλα. Τα υποδήματα ερυθρά, οι πτερνιστήρες και οι αναβολείς κίτρινοι. Το αναρτημένο ξίφος έχει θήκη καφέ και η κατάστικτη από κηλίδες ασπίδα, προβάλλοντας πίσω από το δεξιό ώμο, είναι φαίνεται αχλαδόσχημη. Ο άγιος με το αριστερό χέρι σύρει πίσω το χαλινό και με το άλλο κρατεί ακόντιο. Τα μαλλιά του είναι κατσαρά, σε καφέ βάθος λαδί και καστανόμαυρες γραμμές, το περίγραμμα στο δεξιό μισό του προσώπου ευδιάκριτο, οι παρειές υπέρυθρες, τα φώτα λευκές γραμμές προέχουσες, οι ίριδες των ματιών μεγάλες, το πηγούνι θελληματικό, στη μύτη γραμμή λεπτή, καστανή, και παράπλευρα κόκκινη και λευκή. Παρά τις λευκές επιφάνειες, τις οποίες διαμορφώνουν τα φώτα (Πίν. 86 β), το πρόσωπο δεν διακρίνεται για έντονη απόδοση πλαστικότητας.

Η τοιχογραφία του αγίου Γεωργίου θυμίζει τους έφιππους αγίους Σέργιο και Βάκχο της μονής Σινά. Όπως παρατηρούν και οι Σωτηρίου στα «λευκορρόδινα πρόσωπα ερυθρά διαγράμματα διαγράφουν με κρυσταλλίνην διαύγειαν τα χαρακτηριστικά... Τα χρώματα ασκίαστα και εις ζωηράς αντιθέσεις τονίζουν την επιπεδομορφίαν των παραστάσεων»[71]. Ο Weitzman, όπως και την όμοια εικόνα του ίδιου μοναστηριού με μόνο τον έφιππο άγιο Σέργιο[72], τις θεωρεί σταυροφοριακά έργα αποδίδοντάς τα σε ζωγράφο της Απουλίας. Από την τοιχογραφία του Βρονταμά λείπει εκτός των άλλων διαφορών η θήκη με τα βέλη και η σταυροφοριακή σημαία, ο θώρακας και το στέμμα είναι διαφορετικά και το ανοικτόχρωμο πρόσωπο παρά τον επικρατούντα ενιαίο τόνο έχει, νομίζω, περισσότερη πλαστικότητα.

Στον παράπλευρο στενό τοίχο του νάρθηκα στο τύμπανο προσκυνηταριού που κτίστηκε αργότερα, φαίνεται η *Αγία Ε[λένη]* (Πίν. 87 α). Εκτός του στέμματος μαρτυρεί την ταυτότητά της ο Σταυρός που διακρίνεται αριστερά. Τον άγιο Κωνσταντίνο απέκρυψε ο ένας κιονίσκος του προσκυνηταριού[73] και ο άλλος δεξιά τον προφήτη Ηλία, από τον οποίο φαίνεται ο μελής χιτώνας, η τεφρόλευκη μηλωτή και τα λευκά μαλλιά σε τεφροκύανο βάθος. Το πηγούνι της αγίας Ελένης είναι υπερβολικά μεγάλο, τα φρύδια και τα μάτια όμοια με της αγίας Βαρβάρας. Φορεί ψηλό στέμμα με πρεπενδούλια, κεραμιδή, πλατύ, ελλεπτικού σχήματος κεφαλόδεσμο, σκουλαρίκια, ψηλό κατάκοσμο περιλαίμιο, καστανό αυτοκρατορικό ένδυμα με τραχηλιά, λώρο και θωράκιο κατάκοσμα. Στους κίτρινους ρόμβους του φορέματος κυανόλευκα κρινάνθεμα. Με το αριστερό χέρι δέεται μπροστά στο στήθος και με το άλλο στηρίζει λεπτό κόκκινο σταυρό. Χαμηλότερα διακρίνεται το χέρι του Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Στον τοίχο με τις θύρες από τις οποίες εισερχόμεθα στο νάρθηκα, απέναντι στους δύο έφιππους αγίους διαμορφώνεται τυφλό τόξο. Πλάι στον προφήτη Ηλία και την αγία Ελένη, στο εσωράχιο του τυφλού τόξου, ολόσωμη η αγία Ναστασία (sic), μετωπική με κυανότεφρο χιτώνα, ερυθρό μαφόρι και πρόσωπο ελάχιστα επισκευασμένο, κρατεί σταυρό με το δεξιό και με το άλλο φιάλη. Θα είναι επομένως η Φαρμακολύτρια. Στο απέναντι σκέλος του εσωραχίου η αγία Παρασκευή.

71. Γ. και Μ. Σωτηρίου, Εικόνες της Μονής Σινά, Β΄- Κείμενον, Αθήναι 1958, σ. 170.

72. K. Weitzmann, G. Alibegašvili, A. Volskaya, G. Babić, M. Chatzidakis, M. Alpatov, T. Voinescu, Les icônes, Milano 1981, σ. 205, εικ. σ. 232 και εξωφύλλου.

73. Το προσκυνητάρι έχει εκατέρωθεν έναν ψευδοκιονίσκο από πωρόλιθο που στηρίζουν τριγωνικό αέτωμα. Τα κιονόκρανα κοσμούνται με τρία έγκοιλα λογχοειδή φύλλα. Ο ένας ψευδοκιονίσκος είναι κατά το ήμισυ από μάρμαρο. Το αέτωμα πλασιώνει οδοντωτή ταινία, που συνεχίζεται έπειτα οριζόντια σε όλο το πλάτος του προσκυνηταριού. Πάνω από το αέτωμα φαίνεται ο ακατέργαστος βράχος. Στο τύμπανο, δεξιά της αγίας Ελένης, τετράγωνη θυρίδα, η οποία δείχνει ότι πίσω υπάρχει κενός χώρος του σπηλαίου· άρα η αγία έχει ζωγραφηθεί πάνω σε τοίχο κι όχι στο βράχο απευθείας.

Καστανέρυθρο το μαφόρι, τεφροκύανος ο χιτώνας με λευκά ηπίως διαβαθμιζόμενα φώτα, όπως σε τοιχογραφίες του τέλους του 12ου αι. Κρατεί σταυρό με το δεξιό και δέεται με το άλλο. Στις παρειές ερυθρό χρώμα, τα μάτια μεγάλα, το βλέμμα λίγο λοξό, το στόμα λίγο στραβό, η εκτέλεση βιαστική. Ίσως είναι έργο μαστορόπουλου του ζωγράφου της αγίας Βαρβάρας. Πάντως έχει διαφύγει την επισκευή.

Στο τύμπανο, το διατρυπημένο σε πρόσφατους χρόνους, η αγία Ειρήνη με ψηλό κι αυτή στέμμα, κεφαλόδεσμο μελανό, υπότεφρο, σκουλαρίκια λευκά, μάτια και φρύδια όπως της αγίας Βαρβάρας, ερυθρό χρώμα στη μύτη και στο μέσο των παρειών.

Πάνω από το τόξο στηθάρια αγίων γυναικών σε τρεις δίσκους, λευκό ανάμεσα σε δύο κόκκινους και στα μεταξύ τους κενά κοσμήματα λευκότεφρα[74]. Πρώτη αριστερά (κοντά στην αγία Αναστασία) η αγία Θέκλα, στο μέσο η αγία «Κυριακή» και δεξιά η αγία Ιουλιανή. Η αγία Κυριακή (Πίν. 87 β) φορεί πορτοκαλή κεφαλόδεσμο, τεφρή, υποκύανη, λευκάζουσα καλύπτρα, περιορισμένη στον τράχηλο κάτω από τον ερυθρό, μαργαριτοκόσμητο στην παρυφή μανδύα, ο οποίος έχει στους βραχίονες μεγάλα, στρογγυλά, καφέ, κατάκοσμα επιρράμματα. Η αριστερή παλάμη σε στάση δέησης πολύ μακριά και τα χέρια μακροδάχτυλα. Η Κυριακή έγινε από το ίδιο χέρι με την αγία Βαρβάρα και οι επιζωγραφήσεις είναι λίγες.

Η ίδια παρατήρηση μπορεί να γίνει και για την αγία Ιουλιανή με την κόκκινη καλύπτρα, τον καφέ, κατάκοσμο μανδύα, που η ταινία της παρυφής γύρω στο λαιμό και στο μέσο του στήθους κοσμείται με ελικοειδή βλαστό.

Οι σκηνές του δωδεκαόρτου συνεχίζονται στην καμάρα του νάρθηκα. Πάνω από τον έφιππο άγιο Γεώργιο η Γέννηση του Χριστού. Στο μέσο κίτρινος βράχος και στο άνοιγμα του σπηλαίου λοξά τοποθετημένη η Θεοτόκος με το συνηθισμένο κυανό χιτώνα και το κερασί μαφόρι. Το κεφάλι της προς τα δεξιά, στηριγμένο στο χέρι. Η στρωμνή στις άκρες ολοκόσμητη. Αριστερά η κυανότεφρη, λευκωπή κτιστή φάτνη και πίσω της τα κεφάλια λευκού όνου και ξανθού βοδιού. Πιο πάνω, αριστερά συνομιλούν δύο άγγελοι, ο αριστερός με ανοικτοκάστανο χιτώνα, γαλανό ιμάτιο, ερυθρά και καστανά φτερά, αυλακωμένα από κίτρινες πλατιές γραμμές και ο άλλος με λευκό χιτώνα και ροδόχρωμο ιμάτιο. Δεξιά του στην επάνω πλευρά της παράστασης τμήμα κύκλου —ο ουρανός— και μέσα σ' αυτό αστέρας. Από τον ουρανό τρεις ακτίνες κατεβαίνουν έως τον Χριστό. Κάτω από τον αριστερό άγγελο ο πρώτος μάγος, μαύρος[75] με ερυθρό κωνικό πίλο. Πίσω από τον άγγελο οι άλλοι δύο μάγοι συνομιλούν φορώντας πίλους όμοιου σχήματος κατά το μισό τριγωνικό μέρος κόκκινους και κατά το άλλο κυανούς. Ο αριστερός νέος, αγένειος με κυανό χιτώνα και ερυθρό μανδύα με διάλιθες παρυφές. Ο άλλος φορεί κόκκινο χιτώνα και βαθυκύανο κατάκοσμο μανδύα. Το κάτω δεξιό της τοιχογραφίας έχει πολλές καταστροφές. Από το λουτρό, δεξιότερα του μέσου της σύνθεσης, η Σαλώμη φορεί γαλάζιο χιτώνα και ανοικτό μενεξεδί επένδυμα. Λίγο πιο κάτω δύο λευκά πρόβατα. Στη δεξιά πλευρά της παράστασης βοσκός με σταρόχρωμες ενδρομίδες και μηλωτή, στηριζόμενος με τα δύο χέρια σε ραβδί, και πιο πάνω ο ευαγγελισμός των ποιμένων από μεγαλοπρόσωπο άγγελο, χαμηλομέτωπο με πλατιά παρειά, γαλάζιο χιτώνα και καστα-

74. Θυμίζουν όμοια στην αψίδα της Χρυσαφίτισσας (Ν.Β. Δρανδάκης, Παναγία η Χρυσαφίτισσα (1290), Πρακτικά Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών, Αθήναι 1983, πίν. Π', εικ. 12, 13). Εκεί όμως είναι πιο περίτεχνα, πιο εξελιγμένα.

75. Ο Κ. Καλοκύρης (Η Γέννησις του Χριστού εις την βυζαντινήν τέχνην της Ελλάδος, Αθήναι 1956, σ. 51) παρατηρεί ότι «η κυρίως από του 16ου αι. και εις φορητάς εικόνας ευρισκομένη παράστασις του ενός εκ των μάγων ως αιθίοπος (Μιχαήλ Δαμασκηνός κ.λ.π.) είναι ξένη προς την βυζαντινήν εικονογραφικήν παράδοσιν». Ας σημειωθεί όμως ότι κατά τον Ιουστίνο (PG, VI, στ. 660Α) οι Μάγοι ήλθαν εξ Αραβίας. Να θεωρηθεί λοιπόν ως εξαίρεση του κανόνος η περίπτωση του Βρονταμά;

νό ιμάτιο με τεφρογάλανα φώτα. Στην κορυφή λόφου, εικονιζόμενου πίσω του, κάθεται άλλος βοσκός προς τον οποίο απευθύνεται ο άγγελος.

Κατά μήκος του κλειδιού της καμάρας διακοσμητική ταινία. Σε βαθυκύανο έδαφος, σειρά συνδεόμενων δίσκων και ρόμβων, γαλάζιων και κόκκινων. Μέσα στους δίσκους σταυροί με φυλλόσχημες κεραίες, στους ρόμβους κρινόμορφα άνθη και στα κενά ημίσταυροι, όμοιοι με τους σταυρούς (Πίν. 89 α).

Απέναντι στη Γέννηση η Υπαπαντή. Στο μέσο μονόποδη τράπεζα από λευκό-σταρόχρωμο μάρμαρο, σκεπασμένη με κόκκινη ενδυτή, διακοσμημένη στις ακμές και στην παρυφή από κίτρινες διάλιθες ταινίες που έχουν μαίανδρο ή ελικοειδή βλαστό. Πάνω της μικρός κώδικας, ενώ πίσω της υψώνεται στενό κιβώριο, που ο επιστεφόμενος από σταυρό τρούλος του στηρίζεται σε τρεις λεπτούς κιονίσκους. Δεξιά στο βάθος οικοδόμημα, κόκκινο στο πάνω του μέρος, το υψούμενο πάνω σε ισόδομο τοίχο κυανότεφρο με λευκά φώτα και επίπεδα γείσα, πάνω και κάτω, διακοσμημένα όπως η παρυφή της ενδυτής. Όμοιος, ισόδομος τοίχος είναι ζωγραφισμένος και αριστερά, διπλάσιος σε ύψος, απολήγων επάνω σε όροφο. Μπροστά του μαυρισμένοι ο Συμεών και πίσω του η Άννα. Ο πρώτος είναι μορφή ραδινή, που προσκλίνει και φορεί αναδιπλούμενο κάτω χιτώνα, του οποίου οι σκιές είναι βαθυκύανες και τα φώτα λευκότεφρα. Ο χιτώνας της προφήτιδος Άννας, που κρατεί το συνηθισμένο ειλητό, έχει χρώμα κεραμιδί και το μαφόρι καστανό. Δεξιά η Παναγία —τα χρώματα των ενδυμάτων της τα γνωστά, τα μυτερά υποδήματά της κόκκινα, μαργαριτοκόσμητα— κλίνει το στιλπνό από σκούρα ώχρα πρόσωπο (Πίν. 88) προς τον Χριστό, βαστάζουσα κατά τρόπο ιδιότυπο με το δεξιό της χέρι το αριστερό του γόνατο και με το άλλο από τον ταρσό την υπερβολικά μακριά δεξιά του κνήμη, τη διασταυρούμενη προς το άλλο πόδι. Ο μικρός Ιησούς φορεί καφέ κοντό φόρεμα, στρέφει το κεφάλι προς τη μητέρα και εκτείνει το δεξιό χέρι προς τον Συμεών κρατώντας με το άλλο ειλητό. Πίσω ο Ιωσήφ με μακρύ λαιμό, ισοπλατύ προς το πρόσωπό του, χιτώνα γαλάζιο, πτυχούμενο μεταξύ των ποδιών, όπως περίπου στο τέλος του 12ου αι. Το ιμάτιό του έχει κίτρινα φώτα και σκιές καστανομώβ. Ιδιαίτερα ψηλόλιγνος κρατεί στα χέρια περιστέρια.

Η καμάρα του νάρθηκα προς το εικονοστάσι χαμηλώνει και διαμορφώνει μέτωπο κοσμούμενο σε λευκό βάθος με τρίγωνα από γραμμές εναλλάξ μαύρες και κόκκινες, τρίγωνα περικλείοντα ανθέμια. Όμοιο κόσμημα υπάρχει κάτω από τον άγιο Νικόλαο, ενώ κάτω από τους παράπλευρους στρατιωτικούς αγίους το κόσμημα συνιστούν κυματιστές γραμμές.

Πλάι στη Γέννηση η Μεταμόρφωση (Πίν. 89 γ) έχει δόξα κυκλική, σε χρώμα κεραμιδί με λεπτές ακτίνες σε σχήμα Χ. Ο λευκοντυμένος Χριστός με το μεγάλο κεφάλι, το πλατύ πρόσωπο, τα εκστατικά μάτια, τα λεπτά σε διάσταση πόδια πλαισιώνεται από τους λεπτοφυείς προφήτες, που στέκουν έξω της δόξας, αριστερά τον πρεσβύτη Ηλία, δεόμενο με σκυφτό κεφάλι και δεξιά το νεότερο Μωυσή με το χοντρό λαιμό. Τα χρώματα των φορεμάτων μελί, καστανό, γαλάζιο, κεραμιδί. Οι βράχοι κάτω τεφρόλευκοι με πλατιές σκιές σε βαθύ τεφρό, οι δύο ακραίοι σε σχήμα μισού αυγού και ο μεσαίος γωνιώδης. Οι δύο απόστολοι από τ' αριστερά, ο Πέτρος και ο Ιωάννης γονατισμένοι, αντιμέτωποι σκύβουν, ενώ δεξιά ο Ιάκωβος σαν να κάθεται με τα χέρια προτεταμένα. Ο Πέτρος, που δίδει την εντύπωση ότι θα πέσει μπρούμυτα, φορεί γαλάζιο χιτώνα και μελί ιμάτιο, που ανάμεσα στο δεξιό μηρό και στα χέρια διαγράφει πλατιές κυμάνσεις, οι οποίες θυμίζουν τις παρόμοια κυματούμενες άκρες των ιματίων του Ματθαίου και του Ιωάννη στο νότιο ημιχόριο της Ανάληψης της Επισκοπής Μάνης και του Λουκά στο βόρειο[76]. Ο Ιωάννης φορώντας γαλάζιο χιτώνα έχει τα δυό του χέρια κοντά στο δεξιό αυτί, σκεπασμένα με το ροδόχρωμο ιμάτιο. Του Ιακώβου ο χιτώνας είναι βαθυκύανος και το ιμάτιο καστανό.

76. Ν.Β. Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 16), πίν. 81 και 80β.

Η Μεταμόρφωση έχει παράπλευρη τη Βαϊοφόρο (Πίν. 90). Στο βάθος δεξιά τα τείχη της Ιερουσαλήμ με τις επάλξεις, τις οποίες έχει και ο μεγάλος αριστερά, ψηλότερος πύργος. Μπροστά τρεις Εβραίοι με λευκές καλύπτρες και σουβλερά γένια, ο πρώτος γέροντας και οι άλλοι νεότεροι με λευκούς χιτώνες και ξομπλιαστά φαιλόνια, ο μεσαίος γαλάζιο με καστανές σκιές και οι άλλοι ερυθρά. Μπροστά τους ένα παιδί με λευκό, κοντό διακοσμημένο πουκάμισο στρώνει κάτω το κόκκινο, αλύγιστο σαν χάρτινο, φόρεμά του, ενώ άλλο γδύνεται κάτω από την κοιλιά του λευκότεφρου όνου, αφήνοντας να φαίνονται, όπως στον Χρυσόστομο του Γερακιού[77], τα μέλη τα δηλωτικά του άρρενος φύλου του. Αριστερά των τειχών φοίνικας κι ανάμεσα στο φύλλωμά του, το οποίο ανοίγει σαν βεντάλια τρίτο, μετωπικό, λευκοντυμένο παιδί προβάλλει από τη μέση κι επάνω. Μεταξύ των μπροστινών ποδιών του ζώου πεσμένοι λεπτοί κλάδοι βαγιονιάς. Επάνω στο ερυθρό ύφασμα, το στρωμένο στη ράχη του όνου, ο χιτώνας του Κυρίου χρώματος ανοικτού καφέ με κίτρινα φώτα, σχηματίζει σαν πιέτες κάτω από το γαλάζιο ιμάτιο. Το δεξιό χέρι ευλογεί και το άλλο σαν να χαϊδεύει απαλά το λαιμό του ζώου. Η κεφαλή με το παραλληλόγραμμο χαμηλομέτωπο πρόσωπο —το σχήμα αυτό αγαπά να δίδει στα πρόσωπα ο ζωγράφος— και τις ερυθρωπές παρειές είναι στραμμένη προς τους δύο ακολουθούντες αποστόλους κι αυτούς χαμηλομέτωπους, τον αγένειο Ιωάννη με το γαλανόλευκο χιτώνα και το ροδόχρωμο ιμάτιο και το λευκό, σγουρομάλλη Πέτρο με το γαλαζόλευκο χιτώνα και το μελί ιμάτιο (Πίν. 91). Οι απόστολοι ζωγραφίζονται σε κλίμακα μεγαλύτερη από τους Εβραίους. Ο μελετητής της ασπρόμαυρης φωτογραφίας (Πίν. 90) μπορεί να σχηματίσει την εντύπωση πως ο ζωγράφος παρέλειψε να εικονίσει τα άκρα των ποδιών του παιδιού που γδύνεται. Η φωτογραφία όμως απατά, γιατί, καθώς το έδαφος είναι πράσινο και τα υποδήματα (σαν μποτάκια) του παιδιού βαθυπράσινα, δεν διακρίνονται εύκολα.

Το πρόσωπο του Χριστού ανήκει σε τύπο που απορρέει από τον τύπο του Χριστού στην αψίδα της Cefalù[78]· πιο κοντά βρίσκεται ο Σωτήρας της Δέησης στο ασκητήριο του Νεοφύτου της Κύπρου[79] (1183).

Πλάι στη Βαϊοφόρο, στο ίδιο σκέλος της καμάρας η Σταύρωση[80]. Ο Χριστός (Πίν. 92 α) με τον ένσταυρο, διάλιθο στις κεραίες του σταυρού φωτοστέφανο, έχει κλειστά τα μάτια και καρφωμένα τα πέλματα σε υποπόδιο. Λεπτές γραμμές τα χαρακτηριστικά, χαμηλό το μέτωπο, ερυθρωπά τα μάγουλα, πολύ μακριά τα χέρια, υπερβολικά χοντρό το αριστερό πόδι γύρω στο γόνατο και στην κνήμη, λευκό, υποκύανο το περίζωμα. Εκατέρωθεν της επάνω κεραίας του Σταυρού τα κοσμικά σύμβολα και από μία προτομή αγγέλου, ο οποίος φέρει προς τα μάτια το ένα του χέρι σκεπασμένο με το ιμάτιο. Η σύνθεση συμμετρική. Αριστερά του Λυτρωτή ο συσταυρωθείς μετανοημένος ληστής «Δημάς», χαμηλομέτωπος, αγένειος με τα χέρια δεμένα πίσω από την οριζόντια κεραία του σταυρού του και δεξιά ο «Γέστος» με λίγο μακρύ μυτερό γένι. Και οι δύο σε μικρή κλίμακα. Μπροστά στον τελευταίο τέσσερις στρατιώτες συνοπτικά αποδοσμένοι και ο φωτοστεφανωμένος εκατόνταρχος με τα πόδια διεσταλμένα. Η χειρονομία του συνηθισμένη, η ασπίδα του αχλαδόσχημη, διάλιθη στην περιφέρεια, διακοσμημένη με ελικοειδή βλαστό σε ανοικτόχρωμο βάθος, ο χιτώνας γαλάζιος, ο φολιδωτός θώρακας κίτρινος, ο μανδύας ερυθρός, όπως και οι ενδρομίδες. Οι χειρονομίες του Ιωάννη με τις υπέρυθρες παρειές είναι όπως στην παλιότερη Σταύρωση του ίδιου ναού· τα ανοικτόχρωμα ενδύματά του προς το γαλάζιο, ο χιτώνας και το ιμάτιο με κίτρι-

77. Ν.Κ. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, ό.π. (υποσημ. 15), εικ. 64.

78. V. Lazarev, Storia, εικ. 296.

79. A. Stylianou - J.A. Stylianou, ό.π., σ. 362, εικ. 216.

80. Η τοιχογραφία έχει δημοσιευθεί στη μελέτη Ν.Β. Δρανδάκης, Λείψανα βυζαντινών τοιχογραφιών ναισκου παρά το Σελεγούδι Λακεδαίμονος (1439/40), Λακωνικαί Σπουδαί Β΄ (1975), εικ. 11.

νες και σκούρες σταρόχρωμες σκιές. Το Σταυρό πλαισιώνουν οι μικροσκοπικές μορφές του χοντροκομμένου λογχοφόρου στρατιώτη με την πολύ χαμηλή περικεφαλαία και του σπογγοφόρου υπηρέτη πιο μικροσκοπικού, πλακοκέφαλου με λευκή καλύπτρα και κοντό ερυθρό χιτώνα. Αριστερά ο όμιλος των Αγίων Γυναικών (Πίν. 92 α). Πρώτη η Παναγία με το δροσερό πρόσωπο, το μολυβή χιτώνα και το καστανό μαφόρι εκτείνει δεόμενη το χέρι και με το άλλο κρατεί μαντήλι κοντά στο πρόσωπο. Οι δύο συνοδοί της είναι στραμμένες η μία προς την άλλη. Η μεσαία με λευκό χιτώνα υψώνει το σκεπασμένο με το ερυθρό μαφόρι χέρι της υποβαστάζουσα τη γερτή κεφαλή της. Η άλλη φορεί ομοιόχρωμο χιτώνα και κυανότεφρο μαφόρι. Των λευκών χιτώνων οι γραμμικές σκιές καστανές.

Απέναντι στη Σταύρωση η Κάθοδος στον Άδη, μαυρισμένη από την πολλή καπνιά. Στο μέσο ο θριαμβευτής Χριστός μέσα σε ελλειπτική, κυανή, έναστρη δόξα, με το σώμα κατενώπιον και τα πόδια σε διάσταση, σχεδόν ακίνητος. Κάμπτει ελαφρώς το αριστερό πόδι και με το άλλο πατεί την κεφαλή του Άδη, αλυσόδετου γέροντα με καφέ επιδερμίδα και ερυθρό περίζωμα. Οι χειρονομίες συνηθισμένες. Με το αριστερό ο Κύριος κρατεί σταυρό, με το δεξιό σύρει τον Αδάμ. Τα μαλλιά του Χριστού ξανθά, τα μάτια μεγάλα, τα μάγουλα ερυθρωπά, η επιδερμίδα από αραιή ώχρα, ο τύπος του προσώπου, όπως στην Κοίμηση, και στη Βάπτιση (βλ. πιο κάτω) δεν είναι, νομίζω, μακριά από τον Χριστό της Κοίμησης στο τετράπτυχο του Σινά με το δωδεκάορτο[81] (τέλος του 12ου αι.). Τα φρύδια, όπως της αγίας Βαρβάρας. Σε όλη την επάνω πλευρά της παράστασης τμήμα κύκλου –ο ουρανός– έχοντας ακτίνα ασυνήθιστα μεγάλη. Αριστερά του Σωτήρα προβάλλουν από σαρκοφάγο οι προπάτορες σε μικρή κλίμακα, ο Αδάμ με κυανότεφρο χιτώνα και καφέ ιμάτιο, που έχει πλατιές, τεφρές σκιές, η Εύα με ερυθρό μαφόρι και πίσω τους ο Άβελ, νέος, αγένειος με ερυθρό κι αυτός ένδυμα, κρατώντας το ποιμενικό του ραβδί. Χαμηλά, από τη μία και την άλλη μεριά της δόξας τα σιδερικά της θύρας του Άδη. Δεξιά οι προφητάνακτες σε κλίμακα μεγαλύτερη από τους προπάτορες προβάλλουν από μαρμάρινη σαρκοφάγο χρώματος καστανού με κυμάτιο στα χείλη της, ο Δαβίδ πρώτος δείχνοντας στον Σολομώντα τον Χριστό με το χέρι. Οι χιτώνες τους ερυθροί, οι μανδύες καστανοί, ολοκόσμητοι. Πίσω από τον Δαβίδ ο Πρόδρομος στρεφόμενος και αυτός προς τον ιστάμενο πλάι του πρεσβύτη και δείχνοντας τον Λυτρωτή, *εὐαγγελιζόμενος καὶ τοῖς ἐν Ἅδῃ Χριστὸν φανερωθέντα ἐν σαρκί*.

Κατά μήκος του κλειδιού της καμάρας τα ζεύγη των τελευταίων τεσσάρων σκηνών χωρίζει διαφορετική διακοσμητική ταινία: σε βάθος ανοικτού καφέ συνεχόμενοι ρόμβοι, εναλλάξ κυανοί και ερυθροί, εγκλείοντες λευκά ορθογώνια με μικρές κεραίες που διαγράφουν σταυρό. Στα μεταξύ τους κενά μισά, όμοια τετράγωνα (Πίν. 89 β).

Στην εξωτερική πλευρά του ναού

Χαμηλά στο δεξιό άκρο, πρώτος ολόσωμος μετωπικός, πρεσβύτης όσιος, *ὁ Ὅσιος πατὴρ [ἡ]μῶν*[82]. Ίσως είναι ο άγιος Αντώνιος. Η επιδερμίδα του βαθύτονη ώχρα, οι σκιές πράσινες, τα χαρακτηριστικά καφέ, τα φώτα γραμμικά (Πίν. 92 β) σταρόχρωμα, το κουκούλι βαθυκύανο, ο μανδύας και ο ανάλαβος καστανός, ο χιτώνας λευκός. Με το δεξιό κρατεί λεπτό σταυρό, με το άλλο δέεται.

Αριστερά του τυφλό τόξο. Στο τύμπανό του, το οποίο διατρυπήθηκε τα τελευταία χρόνια βάναυσα για ν' αποκτήσει ο νάρθηκας περισσότερο φως, η Βάπτιση. Στο μέσο ο Χριστός μετωπικός (Πίν. 93 α), βουτηγμένος έως τον τράχηλο στα νερά του Ιορδάνη, ο οποίος έχει τραπεζιοειδές

81. Σινά, Οι θησαυροί της Ι. Μονής Αγίας Αικατερίνης, Αθήνα 1990, σ. 159, πίν. 28.

82. Φωτογραφία έχει δημοσιευθεί στο Ν.Β. Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 3), εικ. 8.

σχήμα. Το λεπτό πρόσωπο του Κυρίου είναι του ίδιου τύπου, όπως και σε άλλες τοιχογραφίες του ναού της αυτής εποχής και τα χέρια απέχουν από το σώμα, το κατεστραμμένο από το μέσο του στήθους και κάτω με τη διάνοιξη της οπής. Ο φωτοστέφανος ένσταυρος με ερυθρές τις διακοσμημένες κεραίες. Προς το κεφάλι του κατεβαίνει κατακόρυφα λευκό περιστέρι με το κεφάλι προς τα κάτω, ιπτάμενο έξω από το λευκάζον τόξο του ουρανού. Και ο Ιωάννης αριστερά δεν διαφέρει κατά τον τύπο από το ζωγραφισμένο μέσα στο ναό. Φορεί ροδόχρωμο χιτώνα, τεφροκύανο ιμάτιο κι επιθέτει το χέρι στα μαλλιά του Ιησού. Δεξιά άγγελος, που μοιάζει με τον Γαβριήλ, τον οποίο θα γνωρίσουμε πιο κάτω, έχει κόκκινα τα φτερά και το φόρεμα. Άλλος όμοιος άγγελος, δεξιότερα, στο εσωράχιο (Πίν. 93 β), με φόρεμα που σκεπάζουν το χρώμα του τεφρόλευκα φώτα. Στα κράσπεδα οι πτυχές θυμίζουν και αυτές 12ο αιώνα. Ο άγγελος προσκλίνει κρατώντας ερυθρό ύφασμα διακοσμημένο με τέσσερις λευκές γωνιές και στο μέσο σταυρό. Πίσω του κωνικός βράχος και ψηλότερα ο Δαβίδ, αδρή μορφή, μεγαλόφθαλμη με παραλληλόγραμμο στενό πρόσωπο, στέμμα και κόκκινο φόρεμα (Πίν. 94 α). Στο αριστερό εσωράχιο λευκός, ολόσωμος πρεσβύτης σε στάση τριών τετάρτων προς τα αριστερά. Ευλογεί με το ένα χέρι και με το άλλο κρατεί ειλητό, που έχει την επιγραφή: *λούσατε κ(αὶ) καθαρ[οὶ γίνεσθε]* από το χωρίο 1, 16 του Ησαΐα, μάρτυρα της ταυτότητας του εικονιζομένου. Ώστε, αν δεχτούμε πως οι προφήτες στη Βάπτιση εικονίζονται από το 13ο αι. κι έπειτα[83], πρέπει να θεωρήσουμε την παρουσία τους στον Βρονταμά ως πρώτη γνωστή μέχρι τώρα απεικόνισή τους. Ο χιτώνας του Ησαΐα κυανός με ερυθρό clavum, πτυχούμενος στα κράσπεδα κατά τον τρόπο του 12ου αι., ανοικτότερου τόνου το ιμάτιο με πλήθος λευκών φώτων. Κι εδώ το πρόσωπο στενό, παραλληλόγραμμο, σφηνόσχημο με καμπύλες πλευρές το γένι και τα πόδια σε διάσταση. Οι δύο προφήτες συζητώντας μεταξύ τους εικονίζονται ολόσωμοι στην τοιχογραφία της Βάπτισης του Μοναστηριού στον Προυσό Ευρυτανίας[84] (επάνω αριστερά). Η τοιχογραφία θεωρείται έργο του 13ου αι.

Η Βάπτιση εικονίζεται και στο νάρθηκα της εκκλησίας του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια του Κουβαρά Αττικής[85] (1232). Ο στίχος που είναι γραμμένος στο ειλητό του Ησαΐα στο Παλιομονάστηρο του Βρονταμά περιλαμβάνεται στο προφητικό ανάγνωσμα της τρίτης ώρας της Ακολουθίας των Μεγάλων Ωρών των Φώτων[86] και αρκετοί στίχοι από τους Ψαλμούς του Δαβίδ, οι οποίοι διαβάζονται στις σχετικές Ακολουθίες, προφανώς συνδέονται με τη Βάπτιση[87].

Κάτω από την παράσταση της Βάπτισης του Βρονταμά διάκοσμος κυματοειδών γραμμών και στο κλειδί του εσωραχίου σταυρός μέσα σε κύκλο. Στο τύμπανο χαμηλά διακρίνονται υπολείμματα του πρώτου στρώματος τοιχογραφιών.

Αριστερά του τυφλού τόξου που διακοσμήθηκε το 1201 με τη Βάπτιση μεταξύ αυτού και του τόξου του διατρυπώμενου από τη θύρα, στο στενό τμήμα του τοίχου ολόσωμος ο αρχάγγελος Γαβριήλ με στρατιωτική στολή (Πίν. 95). Η σκιά της ωχρής επιδερμίδας πράσινη, τα χαρακτηριστικά καφέ, τα φώτα ωχρόλευκα, τα μαλλιά καστανά με λαδί και κίτρινα φώτα, οι παρειές ερυθρωπές,

83. Ντ. Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι της Μεγαρίδος, Αθήναι 1978, σ. 20.

84. ΑΔ 17 (1961/62), Χρονικά, Πίν. 216α.

85. Ο Α. Ξυγγόπουλος (Μακεδονικά 4 (1955-1960), σ. 3) συμπεραίνει από την παρουσία του δοχείου Αγιασμού, λίθινου στον Άγιο Πέτρο, κοντά στην τοιχογραφία της Βάπτισης, ότι η παράσταση συνδέεται προς τον τελούμενο εκεί, στο νάρθηκα, Αγιασμό.

86. Βλ. πρόχειρα Μέγα και Ιερό Συνέκδημο ορθοδόξου Χριστιανού, εκδ. οίκος Αστήρ, Αθήναι 1961, σ. 634.

87. Π.χ. Ώρα Τρίτη, ψαλμός ΚΗ΄, 3: *φωνὴ Κυρίου ἐπὶ τῶν ὑδάτων... Κύριος ἐπὶ ὑδάτων πολλῶν*, Ώρα Έκτη, ψαλμός ΟΓ΄, 13: *σὺ συνέτριψας τὰς κεφαλὰς τῶν δρακόντων ἐπὶ τοῦ ὕδατος*, ψαλμός ΟΣ΄, 17: *εἴδοσάν σε ὕδατα, ὁ Θεός, εἴδοσάν σε ὕδατα καὶ ἐφοβήθησιν*, Ώρα Ενάτη, ψαλμός 22΄, 3: *ἐπῆραν οἱ ποταμοί, Κύριε, ἐπῆραν οἱ ποταμοὶ φωνὰς αὐτῶν· ἀροῦσιν οἱ ποταμοὶ ἐπιτρίψεις αὐτῶν*. Ψαλμός ΡΙΓ΄, 3: *ἡ θάλασσα εἶδε καὶ ἔφυγεν, ὁ Ἰορδάνης ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω.*

ο λαιμός μακρύς, τα πάνω μέρη των φτερών κατάκοσμα και διάλιθα (σε κίτρινο βάθος τα κοσμήματα καστανά), ο θώρακας τεφρός, ο χιτώνας τεφροκύανος με καστανές σκιές και πολύ πλατιά φώτα, ο δεύτερος, ο βραχύτερος χιτώνας ερυθρός, οι αναξυρίδες ή κάλτσες καφέ κατάκοσμες, τα υποδήματα ερυθρά. Ο άγγελος κρατεί με το αριστερό γυμνή σπάθη, λοξά ανορθωμένη. Αριστερά της επάνω, σε τέσσερις σειρές η αποτροπαϊκή επιγραφή: *Ὁ Χ(ριστὸ)ς ἐν μέ/σο ἡμῶν κ(αὶ) / οὐ σαλευ/θήσετε* (Πίν. 94 β) επικυρώνει την άποψη ότι και ο Γαβριήλ εικονίζεται εδώ ως φύλακας. Δεν θυμάμαι άλλο παράδειγμα απεικόνισής του με στρατιωτική στολή. Ο L. Réau όμως παρατηρεί ότι ο Γαβριήλ «partage avec l'archange Michel le rôle de gardien de la porte des églises, dont il interdit l'entrée au démon; c'est pourquoi les Grecs l'appellent propylaios»[88].

Στον άλλο σταθμό της πύλης, αριστερά, ο κατεξοχήν φύλακας αρχάγγελος Μιχαήλ με χαρακτηριστικά χοντρά σε σχέση με τα λεπτά του Γαβριήλ, ή επιζωγραφισμένος ή καμωμένος από άλλο σύγχρονο ζωγράφο, ίσως εκείνον που έργο του ήταν ο έφιππος Νικήτας του νάρθηκα. Το πρόσωπό του με πυκνές λευκές πινελιές, διαφορετικό από το πρόσωπο του Γαβριήλ, μοιάζει στην εκτέλεση με τον Πέτρο, τον Παύλο και τον Χριστό (βλ. πιο κάτω). Φορεί βαθυκύανο χιτώνα, άλλο βραχύτερο, κατάκοσμο, υποκάστανο, ομοιόχρωμες κάλτσες, ερυθρό μανδύα, καφέ θώρακα. Με το αριστερό χέρι κρατεί ξίφος, όπως ο Γαβριήλ. Κάτω από το όνομα Μιχαήλ το επίθετο *ὁ ἐξορινός*[89]. Υποθέτω πως θα έχει έννοια αποτροπαϊκή: αυτός που εξορίζει, που αποδιώκει το κακό (τον Σατανά), επομένως ταυτίζεται προς την έννοια του χαρακτηρισμού του ως φύλακα.

Την είσοδο λοιπόν του ναού φυλάσσουν οι δύο αρχάγγελοι.

Για τον Μιχαήλ Φύλακα παρατηρεί ο Ανδρέας Ξυγγόπουλος ότι η παράστασή του παρουσιάζεται, άγνωστο για ποια αίτια, μόλις από το 14ο αι. στις τοιχογραφίες των ναών –εδώ χρονολογείται όπως είδαμε από το 1201– άλλοτε με το επίθετο «ο Φύλαξ», αλλά συχνότερα χωρίς αυτό, πάντοτε όμως με τον ίδιο τύπο, δηλαδή με στρατιωτική στολή και γυμνή ρομφαία στο δεξιό χέρι[90].

Στο κλειδί του τόξου μπροστά στη θύρα καστανός σταυρός μέσα σε καφέ δίσκο. Στο δεξιό σκέλος του εσωραχίου ολόσωμος ο Παύλος (Πίν. 96 α) με λευκό χιτώνα, καφέ ιμάτιο με τεφρόλευκα φώτα, καστανά χαρακτηριστικά και γένια, καφέ σκιές στο στενόμακρο πρόσωπό του και φώτα που προεξέχουν. Στα χέρια του κρατεί κώδικα. Απέναντί του ο Πέτρος (Πίν. 96 β) με λευκό επίσης χιτώνα, μελί ιμάτιο ωχρόλευκα φώτα, καστανά περιγράμματα, λευκά μαλλιά και γένια με καφέ σκιές στο τεφρόλευκο βάθος και λευκές γραμμές. Το πρόσωπό του εξίσου στενόμακρο.

Στο τύμπανο πάνω από το άνοιγμα της θύρας προτομή αγένειου Χριστού (Πίν. 96 γ), που εκτείνοντας και τα δυό χέρια ευλογεί. Τα φώτα στο πρόσωπο ωχρόλευκα, η σκιά γύρω του πράσινη, τα χαρακτηριστικά καστανά, ο χιτώνας καφέ, το ιμάτιο ερυθρό με σταρόχρωμα φώτα. Από το δεξιό χέρι προς το μέρος του Πέτρου, κρέμονται δύο λευκά κλειδιά (Πίν. 96 γ). Η παράσταση λοιπόν σχετίζεται με την παράδοση των κλειδιών της Βασιλείας στον κορυφαίο απόστολο για την οποία γίνεται λόγος στον Ματθαίο, 16, 19: *δώσω σοι τὰς κλεῖδας τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν*, κι ακόμη ο Χριστός εικονίζεται ως η θύρα δια της οποίας αν εισέλθει ο άνθρωπος θα βρει τη λύτρωση: *ἐγὼ εἰμὶ ἡ θύρα· δι' ἐμοῦ ἐάν τις εἰσέλθῃ, σωθήσεται* (Ιωάν. 10, 9). Ο Χριστός ώριμης ηλικίας εικονίζεται σε προτομή ως θύρα στο τύμπανο του ανακουφιστικού τόξου της πύλης από το νάρθηκα προς τον κυρίως ναό του Οσίου Λουκά Φωκίδος και της «Αγίας Σοφίας» Μονεμβασίας.

Στη δεξιά παραστάδα της θύρας διακρίνεται κάτω από το νέο το παλιό στρώμα τοιχογραφιών.

88. L. Réau, Iconographie de l'art chrétien, τ. II, Iconographie de la Bible, I, Ancien testament, Paris 1956, σ. 52.

89. Η λ. δεν περιλαμβάνεται στο λεξικό του Εμμ. Κριαρά της Μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους Γραμματείας 1100-1669 (τ. Σ΄, Θεσσαλονίκη 1978), ούτε στο Λεξικό του Du Cange.

90. Α. Ξυγγόπουλος, Αρχάγγελος Μιχαήλ ο Φύλαξ, ΔΧΑΕ περ. Γ΄, τ. Α΄ (1933), σ. 18.

Η αριστερή θύρα εισόδου στο νάρθηκα φαίνεται πως ανοίχτηκε τελευταία. Στην αρχή ήταν τυφλό τόξο. Η θύρα ήταν μία.

Στο κλειδί του τόξου σταυρός και στο δεξιό σκέλος του εσωραχίου ο Πρόδρομος σε στάση τριών τετάρτων προς τα δεξιά δεόμενος με σκυμμένο κεφάλι, όπως στις παραστάσεις της Δέησης. Ο χιτώνας του μελής και το ιμάτιο, που μοιάζει με φαιλόνι, βαθυκύανο με κίτρινα φώτα. Ίσως στο τύμπανο εικονίζονταν ο Χριστός και η Παναγία, τα άλλα δύο πρόσωπα της συνηθισμένης Δέησης. Απέναντι στον Πρόδρομο στο άλλο εσωράχιο μετωπική η αγία Άννα με βαθυκύανο ένδυμα και κεραμιδί μαφόρι. Το πρόσωπό της όπως του αρχαγγέλου Μιχαήλ.

Πιο πάνω ζωφόρος από έξι έφιππους στρατιωτικούς αγίους σε άλογα καλπάζοντα, σε δύο αντιμέτωπες ομάδες από τρεις στην καθεμιά. Προξενεί εντύπωση η κίνηση που διακρίνει τη ζωφόρο[91]· εκτός των άλλων και οι μανδύες των αγίων ανεμίζονται πίσω τους, οι κυμάνσεις μάλιστα που διαγράφουν τα κράσπεδα του λευκού μανδύα με τα μαύρα περιγράμματα του τελευταίου δεξιά ιππότη είναι ιδιόμορφες. Θυμίζουν κινούμενα φίδια. Οι δύο αντιμέτωπες ομάδες, εικονίζονται πάνω από το τόξο της πρώτης από τα δεξιά θύρας, πράγμα που ενισχύει, νομίζω, την άποψη πως αρχικά ήταν η μοναδική.

Πολύ παλιά (τον 7ο αι.;) στο Mavrucan της Καππαδοκίας εικονίζονται δύο αντιμέτωποι ιππείς εκατέρωθεν δένδρου· στον κορμό του περιελίσσονται φίδια κατά των οποίων κατευθύνουν τα ακόντιά τους οι ιππείς[92]. Τόσο πολλοί όμως έφιπποι άγιοι πολεμάρχοι δεν θυμάμαι να εικονίζονται σε άλλη τοιχογραφία βυζαντινών χρόνων. Διαβάζονται τα ονόματα των τεσσάρων από τα δεξιά: Μηνά, Ευσταθίου του Πλακίδα (Πίν. 97 α), Γεωργίου και Νικήτα. Οι περισσότεροι κρατούν ακόντια, ο δεύτερος από τ' αριστερά γυμνή σπάθη. Οι στολές τους είναι όμοιες με του φύλακα Γαβριήλ. Τα άλογα των δύο πρώτων αριστερά (αγίων Θεοδώρων;), του αγίου Γεωργίου και του αγίου Μηνά είναι λευκά και το τρίχωμα χαίτης και ουράς δηλώνει κόκκινο χρώμα. Ο τρίτος με το ερυθρό, μεγαλόφθαλμο άλογο, ο άγιος Νικήτας (Πίν. 97 β) διατηρείται καλύτερα. Στο κεφάλι φορεί στέφος από μονή σειρά μαργαριταριών και το στενόμακρο, ωχρό επίπεδο πρόσωπό του με τις σκουρότερες σκιές θυμίζει τον ίδιο άγιο, που γνωρίσαμε μέσα στο νάρθηκα. Μακριά η μύτη, μεγάλο το στόμα, γλώσσες διαγράφει κάτω το γένι, βαθύ καφέ χρώμα έχουν τα χαρακτηριστικά, ο λαιμός είναι χοντρός, ίσου πλάτους με το πρόσωπο, ο θώρακας κίτρινος, οι ταινίες, οι οποίες κρέμονται κάτω από αυτόν αποδίδονται με ανοικτόχρωμες γραμμές. Ο χιτώνας είναι λευκωπός, ο μανδύας καστανός, οι κάλτσες καφέ με σταρόχρωμο μπακλαβαδωτό, τα υποδήματα μυτερά με πτερνιστήρες, το εφίππιο στολισμένο στις γωνιές, η εξάρτηση μαργαριτοκόσμητη, η ουρά του ζώου δεμένη σε κόμπο. Η ασπίδα του αγίου στρογγυλή με διακοσμημένο πλαίσιο και με το δίσκο της κατάστικτο από λευκούς λίθους. Πίσω από το λευκό ίππο του αγίου Γεωργίου ο σταρόχρωμος του αγίου Ευσταθίου και τελευταίος ο λευκός, όπως ήδη σημειώθηκε, ίππος του πρεσβύτη αγίου Μηνά.

Ας σταματήσουμε στον άγιο Ευστάθιο (Πίν. 97 α). Μπροστά στην ασπίδα του με το διακοσμημένο από ελικοειδή βλαστό πλαίσιο, την κρεμασμένη ψηλά, πίσω από το δεξιό του ώμο, μικροσκοπικό ελάφι, μετέωρο πάνω σε βράχο στρέφει την κεφαλή προς τον άγιο. Μεταξύ των κεράτων του προτομή του Χριστού και δεξιά τετράστιχη επιγραφή: *⌜Ο Πλακίδα τη με / δηόκης ἐγῶ ἰμ[ὶ] ὁ Χ(ριστὸ)ς ον σι ἀγνο<ῶ>ν / με δηόκης.*

91. Κατά τον Δ. Πάλλα (Εικόνα του Αγίου Ευσταθίου στη Σαλαμίνα, Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον, Γ΄, 1966, σ. 332-333) «στη βυζαντινή ζωγραφική οι έφιπποι άγιοι περιστάνονται με τα άλογά των» σε κίνηση. «Η παράσταση του τρέχοντος αλόγου έχει το νόημα διακριτικού γνωρίσματος (attribut)».

92. N. Thierry, Art byzantin du Haut Moyen-Age en Cappadoce. L'église no 3 de Mavrucan, Journal des Savants 1972, σ. 258-259.

Κατά το «Μαρτύριον των αγίων και ενδόξων του Χριστού μαρτύρων Ευσταθίου και Θεοπίστης και των τέκνων αυτών» (PG 105, στ. 380C) *ὁ ... ἔλαφος ἐκεῖνος καταλαβὼν ἀκρώρειαν πέτρας ὑψηλῆς ἔστη ἐπάνω αὐτῆς*. Και κατά το «Εγκώμιον Νικήτα του Παφλαγόνος εις τον άγιον» (ό.π., στ. 381B) *ἐπέστραπται μὲν γὰρ πρὸς τὸν ἄνδρα τὸ θαυμάσιον ἐκεῖνο ζῶον*. Και πάλι κατά το «Μαρτύριον» (ο Κύριος) *δείκνυσιν, ἐπὶ μὲν τῶν κεράτων τοῦ ἐλάφου, τὸν τύπον τοῦ τιμίου σταυροῦ, ὑπὲρ τὴν λαμπρότητα τοῦ ἡλίου διαλάμποντα, μέσον δὲ τῶν κεράτων, τὴν εἰκόνα τοῦ θεοφόρου σώματος, ἣν διὰ τὴν σωτηρίαν ἡμῶν ἀναλαβεῖν κατεδέξατο· καὶ φωνὴν ἐνθεὶς τῇ ἐλάφῳ ἀνθρωπίνην προσκαλεῖται τὸν Πλακίδαν, λέγων αὐτῷ, Ὦ Πλακίδα, τί με διώκεις; ... Ἐγὼ εἰμὶ Ἰησοῦς Χριστὸς, ὃν ἀγνοῶν σέβῃ* κτλ. (ό.π., στ. 380D, 381C).

Η παράσταση του οράματος του αγίου Ευσταθίου, θέμα σπανιότατο στην Ελλάδα[93], συνδυασμένο εδώ με την απεικόνιση και άλλων έφιππων αγίων, είχε πλατιά διάδοση στις ανατολικές επαρχίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας και κυρίως στην Καππαδοκία[94]. Και στον Βρονταμά συμφώνονται[95], όπως και σε μικρογραφία του χειρογράφου 14 της μονής Εσφιγμένου[96] (11ου αι.), δύο διαδοχικά επεισόδια του Βίου: το κυνήγι της ελάφου και το όραμα. Συνηθέστατα το ελάφι, όπως εδώ, στρέφει πίσω το κεφάλι προς τον άγιο[97]. Στις καππαδοκικές τοιχογραφίες, σχεδόν πάντοτε, εικονίζεται ανάμεσα στα κέρατα του ζώου ο σταυρός, ενώ στη Γεωργία μόνο το πρόσωπο του Χριστού[98]. Προτομή του Κυρίου ζωγραφίζεται και στη μικρογραφία του Μηνολογίου της μονής Εσφιγμένου[99].

Παλαιότερα είχα διατυπώσει την υπόθεση ότι ο αγιογράφος απεικονίζοντας αυτούς τους αντιμέτωπους έφιππους αγίους είχε επηρεασθεί από την τέλεση του βυζαντινού αγωνίσματος τορνεμέντο[100]. Τώρα σκέπτομαι πως δεν αποκλείεται να είχε ως πρότυπο παραστάσεις συγκρούσεων έφιππων οπλιτών σε μικρογραφίες χειρογράφων[101].

Από τις τοιχογραφίες του 1201 δεν λείπουν σχεδιαστικές «αδυναμίες». Έτσι μερικά πρόσωπα είναι περισσότερο πλατιά από ό,τι θα περίμενε κανείς (Χριστός Μεταμόρφωσης, Χριστός η θύρα, Μέγας Βασίλειος). Μερικές μορφές είναι κοντές (Χριστός Μεταμόρφωσης) ή έχουν σώματα πολύ στενά (Ιωσήφ Υπαπαντής, Πρόδρομος, αγένειος Απόστολος πίσω από τον Χριστό της Βαϊοφόρου, Χριστός Βαϊοφόρου και Έγερσης Λαζάρου, Αλέξιος, Παύλος, Πέτρος, άγιος Δημήτριος, ιεράρχης Κοίμησης) ή λαιμούς μακριούς (Ιωσήφ Υπαπαντής, και χονδρούς, Μωυσής Μεταμόρφωσης) ή κοντούς (Μέγας Βασίλειος) ή ανθερεώνες τεράστιους (αγία Ελένη, άγιος Παντελεήμων) ή έχουν ασύμμετρα πλατύτερη τη μία παρειά (Ευεργέτις). Αρκετών αγίων τα μάτια είναι μεγάλα (Γεωργίου, Βαρβάρας, Γαβριήλ Ευαγγελισμού, Παντελεήμονος, Θεοτόκου Υπαπαντής). Πολλών

93. A. Coumoussi, Une représentantion rare de la vision de saint Eustache dans une église grecque du XIIIe siècle, CahArch 33 (1985), σ. 52.

94. Ό.π.

95. Για το συμφυρμό αυτό, βλ. και Δ. Πάλλας, ό.π. (υποσημ. 91), σ. 339, 341.

96. Οι θησαυροί του Αγίου Όρους, Β΄, Αθήναι 1975, εικ. 329.

97. A. Coumoussi, ό.π., σ. 54.

98. Ό.π.

99. Βλ. Οι θησαυροί του Αγίου Όρους, ό.π., εικ. 329.

100. Το τορνεμέντο ή ξυλοκονταρία συνίστατο στον αγώνα δύο αντιμέτωπων έφιππων ομάδων, Φ. Κουκουλές, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, Γ΄, Αθήνα 1949, σ. 145. Κατά τον Κουκουλέ (σ. 147) η εισαγωγή του αγωνίσματος στο Βυζάντιο πρέπει ν' αναχθεί τουλάχιστον στο 12ο αι.

101. Πολυάριθμες απεικονίσεις έφιππων αντιμαχόμενων ομάδων (ομίλων, στρατών) μπορεί να δει κανείς στον Σκυλίτση της Μαδρίτης (S. Cirac Estopanan, Skyllitzes Matritensis, τ. I, Reproducciones y miniatures, Barcelona-Madrid 1965), σ. 227 f. 11v αριθ. 11, σ. 228 αριθ. 13 f. 126, σ. 336 αριθ. 425 f. 162a, σ. 371 αριθ. 442 f. 169v κτλ. Ο κώδικας ανάγεται στο 13ο αι. Βλ. ακόμη και μικρογραφίες του Λατινικού Βασιλείου της Ιερουσαλήμ, H. Buchthal, Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem, Oxford 1957, πίν. 80a (των ετών 1250-1254), 107a (των 1260/70), 108c κτλ.

τα κάτω βλέφαρα διαγράφει ευθεία γραμμή (Προδρόμου, Βαρβάρας, Ελένης, Κυριακής, Παντελεήμονος, Ειρήνης). Πρόσωπα συμπαθητικά, αν όχι ωραία, δεν λείπουν (Γαβριήλ φύλαξ, άγγελος Βάπτισης, έφιππος άγιος Γεώργιος). Δεν λείπουν και οι ρεαλιστικά αποδιδόμενες μορφές (άγγελος και απόστολοι Κοίμησης) ή ακόμη και γελοιογραφικά (λογχοφόρος της Σταύρωσης, πρώτος δεξιά Εβραίος της Βαϊοφόρου). Οι τοιχογραφίες του 1201, λαϊκότερες, μπορούν μονολεκτικά να χαρακτηριστούν αντικλασικές.

Η διάκριση χεριών ζωγράφων θα είναι ευχερέστερη μετά τον καθαρισμό του γραπτού διακόσμου· επί του παρόντος βρίσκω το εγχείρημα επικίνδυνο.

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑ 14ου ΑΙΩΝΑ

Στο τριγωνικό αέτωμα του προσκυνηταριού της αγίας Ελένης έχει ζωγραφιστεί προτομή του Χριστού, που εκτείνει και τα δύο χέρια ευλογώντας (Πίν. 98), πολύ καλά προσαρμοσμένη στο διαθέσιμο χώρο. Η επιδερμίδα ώχρα αραιή, λευκάζουσα, η οποία δημιουργεί την εντύπωση καθαρότητας, η σκιά της πράσινη, το πρόσωπο πλατύ, ο λαιμός ρωμαλέος, κανονικός στο ύψος. Σε καστανό βάθος τα μαλλιά, γαλάζιες ταινίες με δύο ωχρές γραμμές η κάθε μία, ο χιτώνας καστανός, το ιμάτιο βαθυκύανο. Η μορφή του Σωτήρα με το βαθύ βλέμμα είναι από τις ωραιότερες του ναού. Η αριστερή παρειά φαίνεται πλατύτερη, προφανώς από ελαφρή, αδιόρατη κίνηση της κεφαλής προς τα δεξιά, όπως στον ωραίο Χριστό του Πρωτάτου (1295) που κι εκείνος έχει ρωμαλέο λαιμό[102]. Και το αριστερό (ως προς το θεατή) τμήμα του γενιού είναι βραχύτερο από το δεξιό, όπως στον Χριστό Παντοκράτορα με το μακρύτερο πρόσωπο, του ψηφιδωτού στο Καχριέ (1315-1320)[103]. Την τοιχογραφία θα χρονολογούσα από το α΄ τέταρτο του 14ου αι.

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ[104] ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΥ

Εικονογραφικό πρόγραμμα[105]

Η αψίδα είναι πολύ μαυρισμένη. Στο τεταρτοσφαίριο προτομή δεομένης Παναγίας με την προτομή του Παιδίου Ιησού που ευλογεί μπροστά στο στήθος της. Πιο κάτω διαφαίνεται ο Θυόμενος ανάμεσα σε δύο αγγέλους. Οι λειτουργούντες ιεράρχες στους πλευρικούς τοίχους, στο νότιο[106] ο Βασίλειος και ο Γρηγόριος και στο βόρειο ο Χρυσόστομος. Πάνω από τους ιεράρχες όμιλος αγγέλων, στην οροφή ο Παλαιός των Ημερών, στο τύμπανο πάνω από την αψίδα εξαπτέρυγο, κι απέναντι, πάνω από την πύλη, δύο εξαπτέρυγα. Στην ανατολική πλευρά της νότιας παραστάδας της πύλης μετωπικός ο άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων και αντίστοιχα στη βόρεια κόσμημα. Στην Πρόθεση η Άκρα Ταπείνωση και κάτω στην ποδιά επιγραφή.

Στην οροφή του «κυρίως ναού» ο Χριστός της Ανάληψης με τους τέσσερις αγγέλους που κρατούν τη δόξα, και πάνω από το νότιο τυφλό τόξο η υπόλοιπη σκηνή. Στο τύμπανο του ίδιου τόξου

102. D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece of the Beginning of the Fourteenth Century, L'art byzantin au début du XIV siècle, Symposium de Gracanica, Beograd 1978, εικ. 14.

103. V. Lazarev, Storia, εικ. 450.

104. Εξετάζονται κι αυτές αφού το παρεκκλήσι αποτελεί τμήμα του ασκητηρίου.

105. Άλλη παρέκκλιση εδώ από τη γραμμή που τηρήθηκε στην περιγραφή των άλλων τοιχογραφιών του Παλιομονάστηρου· προτάσσεται έκθεση για το εικονογραφικό πρόγραμμα, αφού οι τοιχογραφίες είναι λίγες.

η Δέηση, στο δυτικό σκέλος του εσωραχίου ο άγιος Ονούφριος, σήμερα πολύ σβησμένος, απέναντί του κόσμημα, στο τύμπανο του βόρειου τυφλού τόξου η Σύναξη των αρχαγγέλων, και πάνω από το τόξο προτομές των Ησαί, Μωυσή και Ααρών πολύ μαυρισμένες, όπως και οι άλλες του Ιερεμία και Ιωάννη του Θεολόγου στο μέτωπο της πύλης προς το ιερό. Στο εσωράχιό της κόσμημα, στη δυτική πλευρά της νότιας παραστάδας ο άγιος Αντώνιος και αντίστοιχα στην άλλη ο άγιος Νικόλαος. Επάνω από την εξώθυρα προτομές των προφητών Ηλία και Ελισαίου.

Η επιγραφή στην ποδιά της Πρόθεσης είναι εννεάστιχη κεφαλαιογράμματη (Πίν. 99 α):

+ Μνιστητ[ι] Κ(ύρι)ε τῆν ψυχῆν
[τ]οῦ Π(α)τρ(ὸ)ς ημῶν Κειρ Ι-
οάσαφ μοναχοῦ
και κτητορος· –
+ Μνιστητη Κ(ύρι)ε την ψυχην
τοῦ αμαρτολο[ῦ] και
ηποτακτεικοῦ Θεω-
δοσηου μοναχοῦ
Ἔτους, $\overline{Ζ\ ξ\ Δ}$ ιν(δικτιῶν)ος ιδ΄.

Το τελευταίο γράμμα της χρονολογίας, που δηλώνει τις μονάδες, μοιάζει με ζήτα, πιθανότερα όμως είναι δέλτα. Και το αρχικό ζήτα άλλωστε, όπως είναι γραμμένο, μοιάζει με στίγμα. Ίσως ο ζωγράφος να μην ήταν γνώστης του είδους της χρονολογίας. Αν θεωρηθεί ως ζήτα, 7067 = 1559, τότε η ινδικτιώνα ήταν Β΄. Η ινδικτιώνα ήταν ιδ΄ το 1556, αν δηλαδή το τελευταίο γράμμα, ο αριθμός των μονάδων, θεωρηθεί ως Δ, 7064 = 1556[107].

Τη θέση των παραστάσεων μπορεί να δει κανείς στο Σχέδιο 2 σε συνδυασμό με το υπόμνημα.

Το παρεκκλήσι χαρακτηρίστηκε ως νεκρικό. Το χαρακτήρα του προδίδει ο ευρισκόμενος στο δάπεδό του τάφος, η επιγραφή-ενθύμηση και οι απεικονίσεις αγγέλων και της Δέησης.

Σύντομη περιγραφή, παρατηρήσεις

Το πρόσωπο της Πλατυτέρας με το κόκκινο μαφόρι είναι αυγόσχημο, οξύληκτο, τα περιγράμματα ερυθρωπά, οι λοξές ψιμυθιές πολλές κάτω από τον εσωτερικό κανθό του αριστερού ματιού. Κάτω από την αγία τράπεζα σε λευκό βάθος ερυθρός σταυρός με όρπηκες.

Ο Βασίλειος έχει στενό, παχουλό το μισοσβησμένο πρόσωπο, καστανό το οξύληκτο γένι, την επιδερμίδα από λευκωπή ώχρα με πυκνές πινελιές, τη σκιά κιτρινοκόκκινη. Φορεί πολυσταύριο, όπως ο Γρηγόριος και ο Χρυσόστομος, και κρατεί από κάτω με το αριστερό χέρι ειλητό όρθιο, εκτινασσόμενο προς τα πάνω και στην κορυφή του ελισσόμενο. Στο ειλητό η αρχή της ευχής του Χερουβικού: *Οὐδεὶς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς ἐπιθυμίαις*[108].

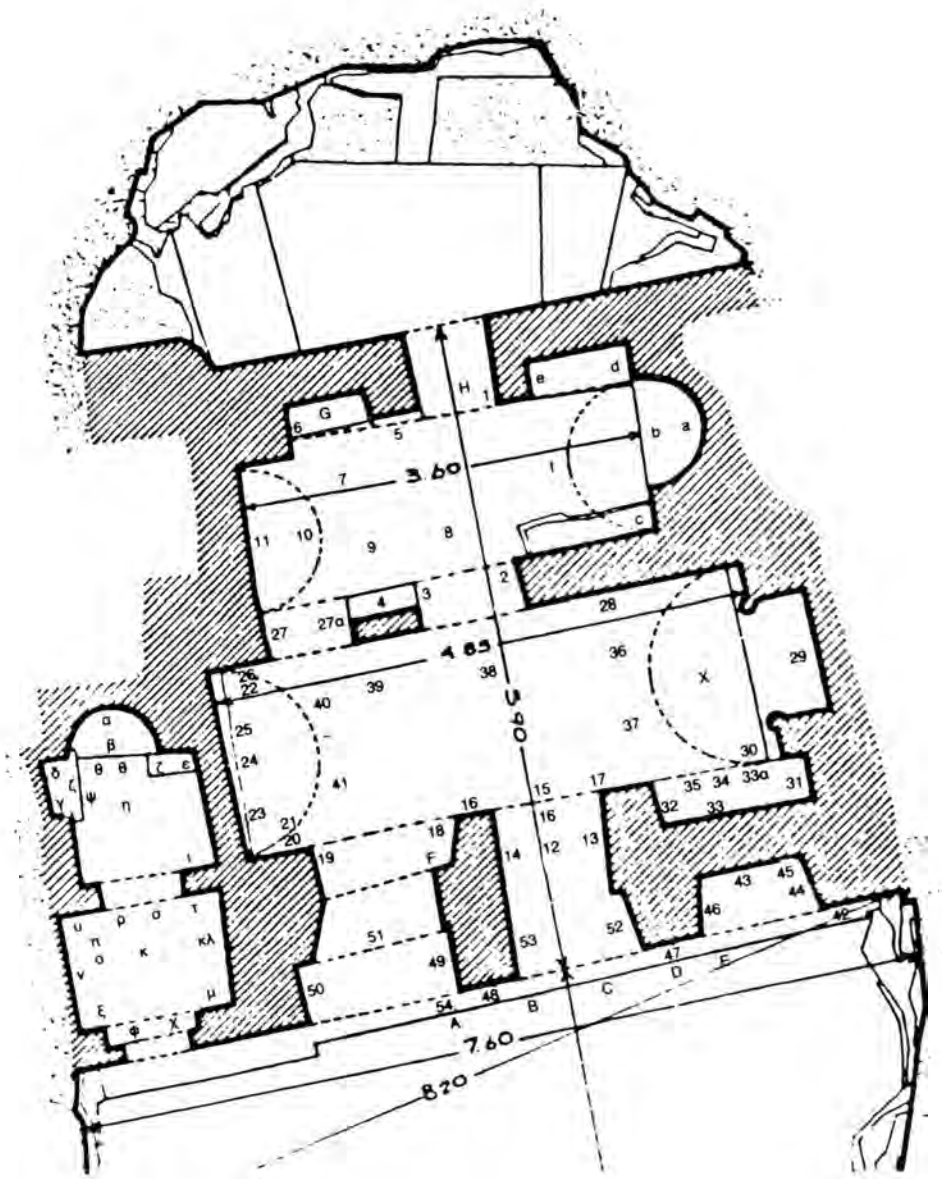
Και ο Γρηγόριος (Πίν. 99 β) σε στάση τριών τετάρτων προς τα δεξιά έχει στο πρόσωπο λευκάζουσα ώχρα, περιγράμματα ανοικτοκόκκινα, σκιά γύρω στο πρόσωπο κίτρινη, ενώ τα πάνω βλέφαρα σκιάζονται από χρώμα καφέ. Στο ειλητό του παραλλαγμένη η αρχή της Ευχής των Κατηχουμένων: *Ὁ θ(εὸ)ς ο / μονος / ἀγαθὼς κ(αὶ) / εὔσπλαγχω/ς ο ενιψ/ηλης* [109].

106. Οι όροι λαμβάνονται κατά συνεκδοχή. Το ιερό θεωρείται πως βρίσκεται ανατολικά.

107. Βλ. Ν.Β. Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 15. Για τον τρόπο του υπολογισμού της ινδικτιώνας, βλ. V. Grumel, Traité d'études byzantines, I, La chronologie, Paris 1958, σ. 202.

108. Π.Ν. Τρεμπέλας, Αι τρεις Λειτουργίαι, Αθήναι 1935, σ. 71.

109. Η ευχή αρχίζει κατά τους εν Αθήναις κώδικας: *Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ ἐν ὑψηλοῖς κατοικῶν*, Π.Ν. Τρεμπέλας, ό.π., σ. 64.

Σχέδ. 2. Παλιομονάστηρο Βρονταμά. Το εικονογραφικό πρόγραμμα.

Ο Χρυσόστομος ολόσωμος, όρθιος, σκύβει σε στάση τριών τετάρτων προς τα αριστερά. Έχει πλατύ, παχουλό, όχι σκελετωμένο, συμπαθητικό πρόσωπο, μεγάλα μάτια, κανελιά μαλλιά, ψηλόλιγνο σώμα. Κρατεί, όπως ο Βασίλειος, το ειλητό και το ωμοφόριό του κατερχόμενο φαίνεται πίσω από τη ράχη του.

Αρκετοί από τους ομίλους των αγγέλων με τις αυτοκρατορικές στολές εικονίζονται δεόμενοι σε στάση τριών τετάρτων.

Ο Παλαιός των Ημερών εικονίζεται μέσα σε διασταυρούμενο με ρόμβο τετράγωνο λευκάζοντος χρώματος. Έχει μικρά μάτια, λευκό τρίχωμα, μαλλιά χωρισμένα σε ταινίες και μακριά γένια συστρεφόμενα κάτω. Φορεί λευκά ενδύματα με πορτοκαλιές σκιές, ευλογεί και κρατεί ειλητό.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΣΧΕΔΙΟΥ

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ 12ου ΑΙΩΝΑ

A. Άγιος.
B. Βρεφοκρατούσα.
C. (Υπαπαντή).
D. (Κωνσταντίνος και Ελένη).
E. Στρατιωτικός άγιος.
F. Άγγελος (φύλαξ).
G. Άγιος Βλάσιος.
H. Άγιος Γρηγόριος.

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΚΕΠΑΣΜΕΝΕΣ ΜΕ ΚΑΠΝΙΑ

a. Βλαχερνίτισσα.
b. Μελισμός.
c-d. Διάκονοι.
e. Ιεράρχης.
f. Ανάληψη.

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ 1201

1. Λείψανα ένθρονης Βρεφοκρατούσας.
2. Πρόδρομος.
3. Όσιος.
4. Άγιος Μάμας.
5. Άγιος Βασίλειος.
6. Άγιος Τρύφων.
7. Τα Εισόδια.
8. Το Γενέσιον της Θεοτόκου.
9. Ο Ευαγγελισμός.
10. Η Έγερση του Λαζάρου.
11. Η Κοίμηση.
12. Άγιος Πολύκαρπος.
13. Άγιος (Σέργιος).
14. Άγιος (Βάκχος).
15. Κτιτορική επιγραφή.
16. Αγία Μαρίνα.
17. Αγία Βαρβάρα.
18. Άγιος Ερμόλαος.
19. Άγιος Παντελεήμων.
20. Όσιος Νίκων.
21. Ιωάννης ο Καλυβίτης.
22. Αλέξιος ο άνθρωπος του Θεού.
23. Άγιος Δημήτριος.
24. Άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης.
25. Άγιος Νικόλαος.
26. Η Ευεργέτις.
27. Άγιος (Ανάργυρος).
27α. Άγιος Ανάργυρος.
28. Έφιπποι άγιος Νικήτας και Γεώργιος.
29. Αγία Ελένη.
30. Προφήτης Ηλίας.
31. Αγία Ναστασία (η Φαρμακολύτρια).
32. Αγία Παρασκευή.
33. Αγία Ειρήνη.
33α. Αγία Θέκλα.
34. Αγία Κυριακή.
35. Αγία Ιουλιανή.
36. Γέννηση του Χριστού.
37. Υπαπαντή.
38. Μεταμόρφωση.
39. Βαϊοφόρος.
40. Η Σταύρωση.
41. Η Κάθοδος στον Άδη.
42. Ο Όσιος Πατήρ ημών (Αντώνιος).
43. Η Βάπτιση.
44. Άγγελοι.
45. Δαβίδ.
46. Ησαΐας.
47. Γαβριήλ φύλαξ.
48. Μιχαήλ φύλαξ.
49. Παύλος.
50. Πέτρος.
51. Προτομή του αγένειου Χριστού.
52. Πρόδρομος.
53. Αγία Άννα.
54. Έξι έφιπποι στρατιωτικοί άγιοι.

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑ 14ου ΑΙΩΝΑ

Χ. Προτομή Χριστού.

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ 1556

α. Πλατυτέρα.
β. Θυόμενος.
γ. Βασίλειος.
δ. Γρηγόριος.
ε. Χρυσόστομος.
ζ. Άγγελοι.
η. Παλαιός των Ημερών.
θ. Εξαπτέρυγα.
ι. Ιωάννης ο Ελεήμων.
κ. Ανάληψη.
λ. Δέηση.
μ. Όσιος Ονούφριος.
ν. Σύναξη των Αρχαγγέλων.
ξ. Προτομή Ησαΐ.
ο. Προτομή Μωυσή.
π. Προτομή Ααρών.
ρ. Προτομή Ιερεμία.
σ. Προτομή Ιωάννη του Θεολόγου.
τ. Άγιος Αντώνιος.
υ. Άγιος Νικόλαος.
φ. Προτομή Ηλία.
χ. Προτομή Ελισαίου.
ψ. Επιγραφή – ενθύμηση.

Σημείωση του συγγραφέα: Οι τοιχογραφίες που βρίσκονται πάνω από τις στέγες ναού και νάρθηκα δεν ήταν δυνατό να σημειωθούν στην κάτοψη.

Τα δύο εξαπτέρυγα πάνω από την πύλη με την επιγραφή το καθένα: *τὸ ἅγιον ἑξαπτέρυγο* κρατούν με τα δυό τους χέρια ερυθρή ράβδο.

Ο άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων (Πίν. 99 γ) ολόσωμος, μετωπικός με λευκότεφρο, υποκύανο στιχάριο, μελί μόνοχρωμο φαιλόνι, κίτρινα επιγονάτιο και πετραχήλι, κρατεί με σκεπασμένο χέρι ευαγγέλιο κι έχει λευκά μαλλιά και γένια και κερασιά ερυθρωπά τα περιγράμματα.

Η Παναγία της Ανάληψης με κερασί μαφόρι, μετωπική, δέεται με τις παλάμες στραμμένες προς το θεατή μπροστά στο στήθος της. Αριστερά, άγγελος με κόκκινο ιμάτιο κλίνει προς τα έξω το κεφάλι. Τη Θεομήτορα πλαισιώνουν οι απόστολοι σε δύο πυκνούς ομίλους, μορφές λεπτουργημένες, όπως σε μικρογραφίες. Μικρά φώτα στα πρόσωπα και στα φορέματα· τα τελευταία έχουν χρώμα μελί με κοκκινωπές σκιές, κυανό, κόκκινο. Τις πλατιές ταινιώδεις σκιές των ενδυμάτων ορίζουν λευκές γραμμές. Ο Χριστός στη μόλις καμπυλούμενη οροφή φαίνεται πως ευλογεί με τα δύο χέρια.

Το στήθος και γενικά το σώμα της κομψής Παρθένου στη Δέηση (Πίν. 100 α) είναι πολύ

στενό και οι πτυχές των ενδυμάτων σχηματικές. Φορεί κεραμιδί μαφόρι και τεφροκύανο χιτώνα. Τα χρώματα εναλλάσσονται στα ενδύματα του λυγερόκορμου Χριστού με το μακρύ πρόσωπο, ο οποίος κρατεί ευαγγέλιο και ρίχνοντας το βάρος του σώματος στο δεξιό πόδι πατεί σε υποπόδιο. Θυμίζει τον Παντοκράτορα της ηπειρώτικης Βελτσίστας[110] (1568). Τα πρόσωπα με τις καφέ σκιές, ώχρα πηκτή, ώστε να διακρίνονται οι πινελιές, στις ίριδες των ματιών τα περιγράμματα ερυθρές γραμμές. Οι πτυχές των ενδυμάτων του Ιησού γωνιώδεις.

Τα μαλλιά των αρχαγγέλων της Σύναξης θυμίζουν λίγο τον Μιχαήλ φύλακα. Έτσι και αυτή η ομοιότητα ενισχύει την άποψη της επιζωγράφησης προσώπων του κυρίως ναού και του νάρθηκα. Οι χιτώνες των αγγέλων έχουν στον ποδόγυρο κίτρινη ταινία. Ο χιτώνας του δεξιού είναι τεφρός, υποκύανος με επικαθήμενα, λευκά φώτα από παχύρρευστο χρώμα.

Πάνω από τη Σύναξη στο ειλητό που κρατεί ο Ιεσσαί η ανορθόγραφη επιγραφή: *Ραυος εκ της ρηζει(ς) / <ι>εσαι και / ανθως ε/ξ αυτης Χ/(ριστ)ε εκ της*, δανεισμένη από τον ειρμό της Δ΄ ωδής των Χριστουγέννων[111].

Και ο Ιερεμίας σε στάση τριών τετάρτων και ο μετωπικός πρεσβύτης Ιωάννης ο Θεολόγος κρατούν ειλητάρια, στα οποία όμως αναγράφονται, όπως είναι φυσικό, χωρία από έργα τους, αυτούσια ή παραλλαγμένα. Έτσι αντίστοιχα διαβάζουμε: *Λωγος ε/γενιθ/η προς / εμεμη* από το προφητικό βιβλίο του Ιερεμία, όπου συχνά απαντά η ρήση *ἐγενήθη λόγος κυρίου πρός με* (13, 3, 43, 1 κ.α.). Στο ειλητό του Ιωάννη είναι γραμμένες οι πρώτες λέξεις του ευαγγελίου του.

Ο λαιμός του αγίου Αντωνίου είναι κογτός (Πίν. 100 β), ο χιτώνας μελής και ο μανδύας και το κουκούλι έχουν χρώμα φαιό, υποκύανο.

Ο άγιος Νικόλαος έχει πρόσωπο μάλλον πλατύ[112]. Φορεί ενδυμασία ασκητή, πράγμα ασυνήθιστο. Η εξαίρεση πρέπει ν' αποδοθεί στο μοναστικό χώρο, τον οποίο διακοσμεί η παράσταση. Έτσι και στην Τράπεζα της Αθωνίτικης Λαύρας, που οι τοιχογραφίες της αποδίδονται στον Θεοφάνη († 1559), ο άγιος Νικόλαος και οι μεγάλοι ιεράρχες Χρυσόστομος και Βασίλειος φορούν ένδυμα μοναχού[113]. Στο ειλητό του αγίου Νικολάου στον Βρονταμά διαβάζεται ο πρώτος στίχος από τον 118 ψαλμό πάλι με ανορθογραφίες: *Μακαρ(ιοι) / η αμωμι ε/ν οδω ι πο/ρευομε/νι εν ο*[114]. Την κεφαλή του αγίου και το πρόσωπο περιγράφουν ερυθρές γραμμές και ομοιόχρωμες αποδίδουν τα χαρακτηριστικά. Στην ώχρα του προσώπου πυκνές πινελιές. Το τρίχωμα λευκότεφρο, ο λαιμός κοντός, ίσως γιατί το κουκούλι, που αφήνει ακάλυπτη την κεφαλή, είναι γύρω του τυλιγμένο. Ο χιτώνας τεφρός, ο ανάλαβος υποπράσινος, ο μανδύας σε απόχρωση του καφέ.

Ας σημειωθεί ότι στην Τράπεζα της Λαύρας ο άγιος Αντώνιος με τον Νικόλαο πλαισιώνουν κόγχη, στην οποία εικονίζεται ο Πρόδρομος[115]. Στον Βρονταμά ο άγιος Αντώνιος έχει πρόσωπο πλατύ σαν τον άγιο Χριστόδουλο τοιχογραφίας στο καθολικό της μονής Θεολόγου Πάτμου[116] (γύρω στο 1600).

110. A. Stavropoulou-Makri, Les peintures murales de l'église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Epire et l'atelier des peintures Kondaris, Ioannina 1989, εικ. 42a, b.

111. Βλ. πρόχειρα Συνέκδημο, ό.π. (υποσημ. 86), σ. 602.

112. Στη μονή Φιλανθρωπηνών (Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Η μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής, Αθήναι 1983, εικ. 13, 14α, 59, το ίδιο και στη Μονή Αναπαυσά, ό.π., εικ. 72α) ο άγιος είναι κομψότερος.

113. G. Millet, Monuments de l'Athos. Les peintures, Paris 1927, πίν. 145.2, 3.

114. Στη Λαύρα η επιγραφή του ειλητού είναι διαφορετική: *Ὥσπερ μνήμη πυρὸς οὐ θερμαίνει τὸ σῶμα, οὕτω*, G. Millet, ό.π., πίν. 155.2. Η επιλογή του κειμένου της επιγραφής στον Βρονταμά πρέπει να οφείλεται στο νεκρικό χαρακτήρα του παρεκκλησίου, όπου έχει ζωγραφηθεί ο άγιος.

115. G. Millet, ό.π.

116. Οι θησαυροί της Μονής Πάτμου, Αθήνα 1988, σ. 72 εικ. 2.

Ο Ηλίας και ο ακόλουθός του Ελισαίος, κοιτάζουν ο ένας τον άλλο και είναι πολύ μαυρισμένοι. Και οι δύο κρατούν ειλητό. Στο ειλητό του πρώτου διαβάζεται: *Ζὴ Κ(ύριο)ς κ(αὶ) / ζῆ ἡ ψυχ/η μου· οὐ μ/ι βρεξι. /ἐτος ἐπ/ι τῆς γῆς*. Σύμφωνα με μία από τις πηγές της Ερμηνείας της ζωγραφικής, σ. 290, στο ειλητό του Ηλία γράφεται: *Ζῇ Κύριος καὶ ζῇ ἡ ψυχή σου· οὐκ ἔσται ὑετὸς ἐπὶ τῆς γῆς*[117]. Στο ειλητό του Ελισαίου είναι γραμμένο: *Γενοι/θητο }δ} / δη τω / Πν(ευμ)α σου / τὸ αγιο/ν. ΜΗΕΙ* κατά παραλλαγή του στίχου Β.9 Βασιλειών Δ΄: *γεννηθήτω δὴ διπλὰ ἐν πνεύματί σου ἐπ' ἐμέ*.

Και στη Σοφία Σειράχ ΜΗ΄.12 λέγεται πως ο *Ἐλισαιὲ ἐνεπλήσθη πνεύματος αὐτοῦ* [του Ηλιού]. Και οι δύο προφήτες έχουν οξύληκτα γένια με καμπύλες τις πλευρές τους. Ο Ηλίας φορεί κόκκινο χιτώνα και πρασινομπέζ μανδύα. Στο φαλακρό Ελισαίο εναλλάσσονται τα χρώματα.

Οι διακοσμητικές ταινίες στο μικρό παρεκκλήσι είναι αρκετές: ελικοειδής βλαστός ερυθρός σε λευκό βάθος (κάτω από τον Χρυσόστομο και μεταξύ του νότιου τυφλού τόξου και της εξώθυρας). Καφέ γραμμές σε λευκό βάθος διαμορφώνουν τετράγωνα εγκλείοντα μικρά παραλληλόγραμμα κόκκινα ή πράσινα, που οι γωνιές τους συνδέονται με γραμμές προς τις γωνιές των τετραγώνων (εσωράχιο πύλης). Πράσινο ελικόφυλλο σε βάθος κεραμιδί (εσωράχιο τυφλού τόξου νότιου τοίχου), κερασιά και κυανά ανθέμια σε λευκό βάθος (εσωράχιο βόρειου τυφλού τόξου), κυματιστές γραμμές μέσα σε τρίγωνα λευκού βάθους (κάτω από τους αρχαγγέλους της Σύναξης, παραστάδες της εξώθυρας).

Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου έχουν βέβαια αλλοιωθεί από μεταγενέστερη επέμβαση[118]. Παρά τις αλλοιώσεις επιτρέπουν εν μέρει και άλλες συγκρίσεις. Έτσι η Θεοτόκος της Δέησης (Πίν. 100 α) θυμίζει γυναίκα που παρακύπτει από παράθυρο στην ευλόγηση των ιερέων της μονής των Φιλανθρωπηνών στο Νησί των Ιωαννίνων[119] (1541/2 ή 1542/3). Ο Χριστός (Πίν. 100 α) ως προς τον τύπο του προσώπου μοιάζει και με τον Χριστό δεσποτικής εικόνας της Λαύρας που αποδίδεται στον Θεοφάνη[120]. Ο άγιος Γρηγόριος μπορεί να παραβληθεί προς τον άγιο Γρηγόριο, τοιχογραφία της μονής Σταυρονικήτα[121] (1546). Άγιοι του νεκρικού παρεκκλησίου έχουν, όπως είδαμε, πρόσωπα πλατύτερα από τις μορφές του Θεοφάνη. Όμως απαντούν και στα έργα του μορφές πλατιές[122]. Οι λίγες αυτές συγκρίσεις ενισχύουν, νομίζω, τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του παρεκκλησίου από τα μέσα του 16ου αι.

Έξω από το σπηλαιώδη ναό, αριστερά της θύρας του έχει γραφεί με μαύρο χρώμα πάνω σε λίθο μέσα σε γραπτό πλατύ πλαίσιο πεντάστιχη μικρογράμματη ενθύμηση (Πίν. 100 γ), που τη διάβασα ως εξής:

\+ *ἀνακενήστη ω πάν*
σεπτος ναως τις οιπ[εραγίας Θεοτόκου] εν
τῶ καιρὸ τοῦ Θεοδοσίου Ιερομοναχου ἐκ
χωριου Λυκοβουνοῦ
5 *εν [ἔ]τι αχιΓ΄*

117. Για το θέμα της ανομβρίας *ἐνιαυτοὺς τρεῖς καὶ μῆνας ἕξ* τον καιρό του Προφήτη Ηλία, βλ. και Επιστολή Ιακώβου 5.17. Για την επιγραφή του ειλητού, βλ. Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης, εκδ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, εν Πετρουπόλει 1909, σ. 77.

118. Για τον πιθανό χρόνο της επέμβασης, βλ. παρακάτω.

119. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, ό.π., εικ. 2.

120. M. Chatzidakis, Recherches sur le peintre Théophane le Crétois, DOP 23-24 (1969-1970), σ. 309-352, εικ. 45. Παράβαλε ακόμη τη μορφή του Παντοκράτορα (1552) στο καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου, Μ. Χατζηδάκης - Δημ. Σοφιανός, Το Μεγάλο Μετέωρο, Ιστορία και τέχνη, Αθήνα 1990, σ. 99.

121. Μ. Χατζηδάκης, Ο κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Οι τοιχογραφίες της Ι. Μονής Σταυρονικήτα, Άγιον Όρος 1986, εικ. 76.

122. Ό.π., εικ. 32 (Ησαΐας), εικ. 112 (Νώε), M. Chatzidakis, ό.π., εικ. 27 (άγιος της Τράπεζας της Μεγάλης Λαύρας).

Ώστε το 1613 ζούσε στο μοναστήρι ο ιερομόναχος Θεοδόσιος. Προφανώς ήταν άλλος από τον υποτακτικό μοναχό Θεοδόσιο, ο οποίος νεκρός ήδη το 1556, αναφέρεται στην επιγραφή. Στην ανακαίνιση του ιερομόναχου θα οφείλονται οι επιζωγραφήσεις των τοιχογραφιών του νεκρικού παρεκκλησίου και του νάρθηκα, για τις οποίες έγινε λόγος. Με το όνομα Λυκοβουνό, τον τόπο καταγωγής του Θεοδοσίου, σήμερα είναι γνωστή περιοχή υπαγόμενη στην κοινότητα Δαφνίου της Λακεδαίμονος. Αλλά και σε χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Παλαιολόγου μνημονεύεται σεβάσμια μονή *ἡ εἰς ὄνομα τιμωμένη τοῦ ἁγίου Γεωργίου καί ἐπικεκλημένη τοῦ Λυκοβουνοῦ*[123].

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

123. Βλ. πρόχειρα Π. Δούκας, Η Σπάρτη δια μέσου των αιώνων, εν Νέα Υόρκη 1922, σ. 476. Άραγε η μονή αυτή του Αγίου Γεωργίου έχει σχέση με τον Άγιο Γεώργιο της Βίγλας, κοντά στο χωριό Δαφνί, τον οποίον αναφέρει ο G. Lampakis (Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902, σ. 43); Στό ναό επισκευασμένο και πάλι ερειπωμένο, που βρίσκεται αριστερά του ασφαλτοστρωμένου δρόμου από τη Σπάρτη προς το Γύθειο, κοντά στο στρατόπεδο εκπαίδευσης ΚΕΜ, σωζόταν τοιχογραφία αποστόλου, πολύ όμοια με τους ολόσωμους αποστόλους, που εικονίζονται χαμηλά στο νότιο κλίτος του Αγίου Δημητρίου Μυστρά (1270-1285). Της τοιχογραφίας ως επιμελητής Μυστρά, είχα προτείνει την αποτείχιση. Δεν ξέρω τι απέγινε. Για το Λυκοβουνό και τους Ελικοβουνίτες, βλ. Διον. Α. Ζακυθηνός, Μανουήλ Β' ο Παλαιολόγος και ο καρδινάλιος Ισίδωρος εν Πελοποννήσω, Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier, III, Athènes 1957, σ. 56-57.

Summary

THE PALIOMONASTIRO NEAR VRONDAMAS

The Paliomonastiro, located in about an hour and a half distance (riding on a mule) from the village of Vrondamas in the province of Lakedaimon, on a steep bank of the Eurotas river, was dedicated to the Virgin and St. Niketas, and is now devoted to the Zoodochos Pigi. The cave-church is well preserved, while only ruins of the monastic buildings survive. In the cave-church, the soldiers of Ibrahim Pasha used smoke to choke to death the inhabitants of Vrondamas who had taken refuge there.

To mark out the church, two parallel walls were built inside the cave and decorated with wall-paintings. In a later date, a small vaulted chapel with a side narthex was constructed inside the original church (Fig. 1). Three centuries later, a small funeral chapel was added 'to the west' of the church and the narthex. Of the original wall-paintings, a head of an angel is preserved next to the entrance of the present narthex, presumably a 'guardian', and there are two heads of bishops inside the church. More wall-paintings are preserved on the walls of the original church, above the vaults of the later church and narthex: the Birth of the Virgin, St. Lazarus the Prelate, the Presentation of the Virgin in the Temple, the Crucifixion, St. Ioakeim, St. Anna, the Annunciation, and the Transfiguration. Comparison with the wall-paintings of the churches of the Evangelistria in the village of Yeraki, Zoodochos Pigi at Samarina in Messenia, the Episkopi on Santorini, and that of the Virgin at Arakou on Cyprus, and also with 12th century icons from the Sinai Monastery, leads to the conclusion that the original wall-paintings of the Paliomonastiro were probably executed towards the end of the 12th century. This date is supported by the fact that the later church and narthex were painted in 1201, according to the preserved inscription. Many of these scenes are preserved. In the nave: St. John the Baptist, a Saint, St. Mamas, St. Basil, St. Tryphon, the Presentation of the Virgin in the Temple, the Birth of the Virgin, the Annunciation, the Raising of Lazarus, and the Dormition of the Virgin; in the narthex: St. Polycarp, Saints (Sergius and Bacchus?), Saints Barbara and Marina, Saints Hermolaos and Panteleimon, Hosios Nikon, John Kalyvitis, Alexios the man of God, Saints Demetrius, Theodoros the Warrior and Nicholas, the Virgin Evergetis and Child, the Ayioi Anargyroi, the mounted Saints Niketas the Iamatikos (Healer) and George, St. Helen flanked by a later built iconostasis, St. 'Nastasia' Pharmakolytria, Saints Paraskevi, Irene, Thekla, Kyriaki and Iouliani. The scenes from the Dodekaorton are continued on the vaults of the narthex with the Birth of Christ, the Presentation of Christ in the Temple, the Transfiguration, the Entry into Jerusalem –the face of Christ in that scene recalls that of the Saviour of the Deesis in the Engleistra of Neophytos on Cyprus (1183)– the Crucifixion, and the Descent into Hell.

On the exterior face of the wall of the narthex are painted a Holy Father (Anthony?), the Baptism, with the prophets David and Isaiah –the first known depiction of these figures in a 13th century Baptism– the 'guardian' Angels Gabriel and Michael, the Apostles Peter and Paul on the intrados of a doorway and a bust of a beardless Christ on the tympanum of the door. Christ is offering the keys of his kingdom to Peter. On the intrados of another entrance to the narthex are depicted St. John the Baptist and St. Anna. Above the doorways is a frieze of six mounted military Saints, their horses galloping towards two confronted groups, consisting of three figures each. Amongst them are Saints Menas, Eustathius o Plakidas, George and Niketas. Is the scene perhaps

inspired by a portrayal of a chivalrous tournament? St. Eustathius is painted with the vision of the appearance of a deer, very rare in Greece.

The wall-paintings of 1201 have certain weaknesses in the drawing, but also include a number of sympathetic figures (Gabriel the Guardian, an Angel from the Baptism of Christ, the mounted St. George). There are also some figures treated realistically (Angels and Apostles in the Dormition), or even distorted (the soldier with the spear at the first right in the Crucifixion, the Jews in the Entry into Jerusalem). The wall-paintings of 1201, which are related more closely to popular art, may be described as anti-Classical.

The bust of Christ on the pediment of the later iconostasis that flanked St. Helen, was probably executed in the 14th century. Two monks were buried in the later small funeral chapel (Fig. 1), as we are informed by an inscription of 1556. The surviving wall-paintings in the chapel were probably also executed at this date, as it becomes clear from a comparison with wall-paintings in a church at Beltsista in Epiros (1568), the Great Lavra on Mount Athos, and the Monastery of St. John the Theologian on Patmos (about 1600). The wall-paintings depict the Platytera, Church Fathers, the Ancient of Days, serapheim, the Deesis, the Ascension, Prophets and Hosioi.

Some of the wall-paintings in the chapel and the narthex were probably repaired in 1613, as it is attested by the inscription on the outer wall of the narthex.

N.V. DRANDAKIS

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟΥΠΟΛΕΩΣ
ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ

Η ανασκαφή της Διοκλητιανουπόλεως ξεκίνησε το 1988 και συνεχίστηκε μέχρι το 1991 ως πείσμα προς την τρέχουσα άποψη των διοικητικών αρχών της Καστοριάς, ότι δεν υφίσταται αρχαιολογικός χώρος στην περιοχή του Αρμενοχωρίου, βορειοδυτικά του Άργους Ορεστικού. Η επιμονή των αρχών στηριζόταν στη χρεία δημιουργίας σφαγείων που θα κάλυπταν τις ανάγκες του νομού Καστοριάς, και των οποίων το κτίριο άρχισε να ορθώνεται ήδη μέσα στον εκτιμώμενο μέχρι τότε αλλά αφανή αρχαιολογικό χώρο του Αρμενοχωρίου. Το 1976 με τις εργασίες ανοικοδόμησης των σφαγείων αποκαλύφθηκαν τα λείψανα μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Η γραφειοκρατική εμπλοκή της ΙΖ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων της Πέλλας και της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων της Θεσσαλονίκης οδήγησε βέβαια στην τελική κατασκευή του κτιρίου των σφαγείων, αλλά παράλληλα και στην αποτροπή της λειτουργίας του, εφόσον η άλλη πλευρά αποδείχθηκε ασυνεπής ως προς την πρόνοια ευπρεπισμού και ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου, δίπλα στο μελλοντικώς αιμάσσοντα και βρυχώμενο τόπο σφαγής αγελαίων ζώων. Στη συνέχεια τοποθετήθηκε ο μηχανολογικός εξοπλισμός και έλειπε μόνον η ηλεκτροδότηση και οι εγκαταστάσεις βιολογικού καθαρισμού των αποβλήτων, για τις οποίες χρειαζόταν και πάλι άδεια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Το 1988 ήταν η τυχερή χρονιά του άλαλου ερειπιώνα, γιατί αντί της χορήγησης μιας τυπικής άδειας ηλεκτροδότησης είχαν εξευρεθεί χρήματα για μια πρώτη αρχαιολογική έρευνα και οριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου του Αρμενοχωρίου. Τώρα η νέα πρόταση, με τα νεοφανή και εύληπτα πλέον αρχαιολογικά δεδομένα, διαμορφωνόταν στη μετατροπή του κτίσματος σωματικής τροφής σε κτίσμα πνευματικής τροφής, δηλαδή σε ένα τοπικό μουσείο του αρχαιολογικού χώρου του Αρμενοχωρίου και της ευρύτερης περιοχής της Ορεστίδος.

Ο δήμαρχος του Άργους Ορεστικού κ. Χρ. Ανανιάδης και οι κάτοικοι δέχθηκαν ασμένως την είδηση της έναρξης ανασκαφών στην περιοχή τους, γνωρίζοντας βέβαια ότι κάτι τέτοιο θα έδινε τέλος στην ανεπιθύμητη εστία διαρκούς μόλυνσης που θα ήταν τα σφαγεία για τον τόπο τους. Ο ενθουσιασμός μάλιστα του φίλου Κώστα Κυριάζου οδήγησε στη λήψη μερικών θαυμάσιων αεροφωτογραφιών, όπου διακρίνονται ευκρινώς αρχαία κτίσματα.

Η ΤΑΥΤΙΣΗ ΤΗΣ ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Ένα χωρίο του Προκοπίου, που αναφέρεται στην ανίδρυση μιας οχυρής πόλης από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό στη λίμνη της Καστοριάς, έδωσε το έναυσμα της ζωηρής συζήτησης γύρω από ένα θέμα, του οποίου οι ασάφειες ξεκινούν ακριβώς από μία πρόταση του κειμένου του Προκοπίου και από τη μέχρι σήμερα έλλειψη αρχαιολογικών δεδομένων. Το χωρίο έχει ως εξής: *Πόλις δὲ ἦν τις ἐπὶ Θεσσαλίας, Διοκλητιανούπολις ὄνομα, εὐδαίμων μὲν τὸ παλαιὸν γεγενημένη, προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου βαρβάρων οἱ ἐπιπεσόντων καταλυθεῖσα καὶ οἰκητόρων ἔρημος γεγονυῖα ἐπὶ μακρότατον· λίμνη δέ τις αὐτῇ ἐν γειτόνων τυγχάνει οὖσα, ἣ Καστορία ὠνόμασται. καὶ νῆσος κατὰ μέσον τῆς λίμνης τοῖς ὕδασιν περιβέβληται. μία δὲ εἰς αὐτὴν εἴσοδος ἀπὸ τῆς λίμνης ἐν στενῷ λέλειπται, οὐ πλέον ἐς*

πεντεκαίδεκα διήκουσα πόδας, ὄρος τε τῇ νήσῳ ἐπανέστηκεν ὑψηλὸν ἄγαν, ἥμισυ μὲν τῇ λίμνῃ καλυπτόμενον, τῷ δὲ λειπομένῳ ἐγκείμενον. διὸ δὴ ὁ βασιλεὺς οὗτος τὸν Διοκλητιανουπόλεως ὑπεριδὼν χῶρον ἅτε που διαφανῶς εὐέφοδον ὄντα καὶ πεπονθότα πολλῷ πρότερον ἅπερ ἐρρήθη, πόλιν ἐν τῇ νήσῳ ὀχυρωτάτην ἐδείματο, καὶ τὸ ὄνομα, ὡς εἰκός, ἀφῆκε τῇ πόλει[1]. Το κείμενο αυτό του Προκοπίου για τους γνώστες της περιοχής είναι εξαιρετικά ακριβές στην περιγραφή του ευρύτερου χώρου γύρω από τη λίμνη της Καστοριάς, ο οποίος νότια και νοτιοδυτικά είναι ανοιχτός, επίπεδος και ευέφοδος, της λίμνης και της νησίδος σε αυτήν, την οποία και οχύρωσε ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός (Σχέδ. 1). Η καταστροφή από βαρβαρικές επιδρομές μιας γειτονικής προς τη λίμνη πόλης στο όνομα του Διοκλητιανού, σε σημείο ευέφοδο, και η φυσική οχυρή θέση του νησιού της λίμνης οδήγησαν σε μια τέτοια απόφαση. Λείψανα της ιουστινιάνειας οχύρωσης στην πόλη της Καστοριάς είναι και σήμερα ορατά, με μεταγενέστερες βέβαια επεμβάσεις. Το πρόβλημα είναι ποιο όνομα *ἀφῆκε* ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός στη νεόδμητη πόλη και πού βρισκόταν η Διοκλητιανούπολις. Το πρόβλημα για τους ερευνητές έγινε ακόμη πιο περίπλοκο με την εμπλοκή και του ονόματος της πόλης του Άργους της αρχαίας Ορεστίδος.

Ο Ν.Χ. Παππαδάκις (1913) τοποθετεί το Άργος Ορεστικό στο Αρμενοχώρι παρά τη Χρούπιστα (σημ. Άργος Ορεστικό) και τη Διοκλητιανούπολη στην Κρεπενή (στη νότια όχθη της λίμνης της Καστοριάς)[2]. Στο Αρμενοχώρι τοποθετεί το Άργος Ορεστικό και ο Α.Δ. Κεραμόπουλλος (1932) με την παρατήρηση πως η αρχαία πόλη παρήκμασε κάποτε, μετά τον πρώτο αιώνα, και πως ο Διοκλητιανός την ανέκτισε, την οχύρωσε και τη μετονόμασε σε Διοκλητιανούπολη[3]. Ο ίδιος λίγο αργότερα (1938), ενεργώντας μικρή ανασκαφική έρευνα στο Αρμενοχώρι, ανασκεύασε την αρχική του άποψη, λέγοντας πως το Άργος Ορεστικό θα πρέπει να αναζητηθεί αλλού[4]. Πολύ σύντομα (1940) πρότεινε ως θέση του Άργους Ορεστικού την Κρεπενή[5]. Επίσης και ο Π. Τσαμίσης, ακολουθώντας τον Κεραμόπουλλο, τοποθετεί τη Διοκλητιανούπολη στο Αρμενοχώρι[6]. Για τη Διοκλητιανούπολη και τη νέα πόλη του Ιουστινιανού, με βάση την ατάσθαλη πλοκή της πρότασης του Προκοπίου *...πόλιν ἐν τῇ νήσῳ ὀχυρωτάτην ἐδείματο, καὶ τὸ ὄνομα, ὡς εἰκός, ἀφῆκε τῇ πόλει*, ήδη ο Th.-L.-Fr. Tafel (1841) πρότεινε πως η πόλη του Ιουστινιανού, αν και κτίστηκε σε νέα θέση, διατήρησε την ονομασία της Διοκλητιανουπόλεως[7]. Ο Κεραμόπουλλος (1938) θεώρησε πως η νέα πόλη πήρε το όνομα της λίμνης και λεγόταν πλέον Καστορία[8]. Ο E. Honigmann (1939) πρότεινε πως η ονομασία της νέας πόλης ήταν Ιουστινιανούπολις[9]. Η Φ. Παπάζογλου (1957 και 1988), γνωρίζοντας όλες τις προηγούμενες απόψεις, δεν επιλύει τα θέματα αυτά, θεωρώντας

1. Προκοπίου, Περί κτισμάτων, IV 3, Lipsiae 1964, σ. 112.

2. Ν.Χ. Παππαδάκις, Εκ της Άνω Μακεδονίας, Αθηνά 25 (1913), σ. 440-441. Την άποψή του για τη θέση του Άργους Ορεστικού στη θέση Αρμενοχώρι (όπου ο ίδιος σημείωσε την ύπαρξη μεσαιωνικού τείχους) στήριξε στην ανεύρεση της επιγραφής *[Αὐτοκράτορι] · Τι · Κλαυδίωι ϛαίσαρι / [θεοῦ Δρού]σου · υἱῶι · Σεβαστῶι / [Γερμανι]ϗῶι · τὸ κοινὸν Ὀρεστῶν - - - - - - ντος Δρακα τοῦ Ἀλεξάνδρου / [..... κ]αὶ ἐπιμεληθέντος τοῦ ἔρ/[γου καὶ ἀγωνο]θετοῦντος Ἀλεξάνδρου [τοῦ -]*. Για την επιγραφή αυτή του 41-54 μ.Χ., βλ. Θ. Ριζάκης - Γ. Τουράτσογλου, Επιγραφές Άνω Μακεδονίας, τ. Α΄, Αθήνα 1985, αριθ. 188.

3. Α.Δ. Κεραμόπουλλος, Ορέστικόν Άργος - Διοκλητιανούπολις - Καστορία, BNJ 9 (1932), σ. 63. Την ίδια και πάλι άποψη υποστηρίζει ο Κεραμόπουλλος στο άρθρο, Wo lag die Kaisáreia des Procopius, Actes du IVe Congrès international d'études byzantines, τ. I, Sofia 1935, σ. 410.

4. Α.Δ. Κεραμόπουλλος, Έρευναι εν Δυτική Μακεδονία, ΠΑΕ 1938, σ. 54-60.

5. Ανασκαφή εν Καστορία, ΠΑΕ 1940, σ. 22-23.

6. Π. Τσαμίσης, Η Καστορία και τα μνημεία της, Αθήναι 1949, σ. 10.

7. Th.-L.-Fr. Tafel, De Via militari Romanorum Egnatia, Tubingae 1841, σ. 43 κ.ε.

8. Α.Δ. Κεραμόπουλλος, Ορεστικόν Άργος - Διοκλητιανούπολις, Καστορία, ό.π., σ. 60.

9. E. Honigmann, Le Synekdèmos d'Hiéroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae. Forma imperii Byzantini. Fasc. I], Bruxelles 1939, σ. 1 κ.ε.

πιθανή τη θέση του Άργους Ορεστικού στο Αρμενοχώρι και ως περισσότερο βάσιμη την άποψη του Tafel για τη Διοκλητιανούπολη[10]. Ο Ν. Μουτσόπουλος (1968) επανέρχεται στην αρχική άποψη του Κεραμόπουλλου για μεταφορά της Διοκλητιανουπόλεως στη νέα πόλη Καστοριά[11], όπως και η Α. Αβραμέα (1974)[12], αναφέροντας πως η Διοκλητιανούπολις ιδρύθηκε στη θέση του Άργους Ορεστικού και πως βρίσκεται στο Αρμενοχώρι της Χρούπιστας· οι δυο ερευνητές δέχονται επίσης και την άποψη του Κεραμόπουλλου ότι το όνομα της νέας πόλης του Ιουστινιανού ήταν Καστοριά.

Η σύγχυση γύρω από μία καθαρή και σπάνια στις λεπτομέρειές της πληροφορία του Προκοπίου ενισχύθηκε κυρίως από έλλειψη αρχαιολογικών δεδομένων. Η επιγραφή που αναφέρει το Κοινόν των Ορεστών σηματοδότησε την προσέγγιση σε τοπογραφικά ζητήματα της περιοχής, κυρίως της αρχαιότητας, χωρίς αποφασιστικές λύσεις. Μετά τις εκτεταμένες ανασκαφές στο Αρμενοχώρι τα ζητήματα αυτά αποκτούν ενάργεια και επιλύονται αποφασιστικά. Η ύπαρξη εδώ μιας πόλης με περίμετρο τειχών 3 περίπου χλμ. (περίμετρος κατά 600 περίπου μ. μικρότερη από αυτή των τειχών της ρωμαϊκής και μεσαιωνικής Βέροιας) αποδίδει αναμφισβήτητη πιστότητα στα γραφόμενα του Προκοπίου. Ο χώρος του Αρμενοχωρίου είναι στη γειτονία της λίμνης της Καστοριάς και απέχει σε ευθεία από τη νοτιοδυτική όχθη περί τα 4 χλμ. (*λίμνη δέ τις αὐτῇ ἐν γειτόνων τυγχάνει οὖσα, ἣ Καστορία ὠνόμασται*)· η πόλη κείται σε ανοιχτή πεδιάδα (*χῶρος διαφανῶς εὐέφοδος*), κοντά στην αριστερή όχθη του Αλιάκμονα και πρέπει να ταυτιστεί με τη Διοκλητιανούπολη. Συνεπώς, βλέποντας ο Ιουστινιανός το ευέφοδο της πόλης και υπολογίζοντας στις καταστροφές που υπέστη παλαιότερα από τους βαρβάρους αποφάσισε να τη μεταφέρει σε ασφαλέστερο τόπο της περιοχής, όπως ήταν η *νῆσος* της λίμνης της *Καστορίας*. Το όνομα της λίμνης, όπως ήταν φυσικό, πέρασε στη νέα πόλη (Καστορία). Αν η Διοκλητιανούπολις ιδρύθηκε σε προϋπάρχοντα οικισμό που έφερε το όνομα του Άργους, αυτό μόνον οι μελλοντικές έρευνες στο Αρμενοχώρι ή στη γύρω περιοχή θα το αποδείξουν.

Το γνωστό για πρώτη φορά από τον ιστορικό Προκόπιο όνομα της πόλης μας κάνει να υποθέσουμε ότι την ίδρυσε ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός (284-305). Η νέα πόλη δεν πρέπει να συγχέεται με άλλη ομώνυμή της στη σημερινή Βουλγαρία. Αλλά και για τη μετέπειτα ιστορική τύχη της Διοκλητιανουπόλεως ο Προκόπιος παραμένει η μοναδική πηγή. Η πόλη αν και έγινε *εὐδαίμων τὸ παλαιόν*, με το πέρασμα του χρόνου καταστράφηκε από βαρβάρους *οἱ ἐπιπεσόντας* και έμεινε *ἔρημος οἰκητόρων ἐπὶ μακρότατον*. Η πληροφορία συνιστά δύο υποθέσεις: η πόλη καταστράφηκε ή στην επιδρομή των Γότθων του τέλους του 4ου αι. ή των Οστρογότθων του Θευδερίχου Στράβωνος και Θευδερίχου Αμαλού στο διάστημα 473-483, όταν πολλές γειτονικές στη Διοκλητιανούπολη μακεδονικές πόλεις, και κυρίως η Ηράκλεια Λυγκηστίς, γνώρισαν τη βία του πολέμου. Η δεύτερη επιδρομή απέχει αρκούντως από την άνοδο του Ιουστινιανού στον αυτοκρατορικό θρόνο και την περίοδο της βασιλείας του (527-565), ώστε να θεωρηθεί η πιθανότερη αιτία καταστροφής της Διοκλητιανουπόλεως και να εξηγεί πως μια τέτοια πόλη έμεινε έρημη και χωρίς οικήτορες *ἐπὶ μακρότατον*. Φυσικά τίποτε δεν αποκλείει μια πρώτη καταστροφή της και στις επιδρομές του τέλους του 4ου αι. Ωστόσο, αν υποθέσουμε ότι το τέλος της ζωής της πόλης επήλθε με την επιδρομή των Γότθων, το διάστημα ανίδρυσης και καταστροφής, λιγότερο από έναν αιώνα, είναι μικρό για να δικαιολογηθεί η μαρτυρία του Προκοπίου, ότι η Διοκλητιανούπολις έγινε *εὐδαίμων τὸ παλαιόν*.

10. F. Papazoglou, Les villes de Macédoine à l'époque romaine, BCH Suppl. 16, Paris 1988, σ. 239.

11. N. Moutsopoulos, Esquisse de l'histoire des remparts de Castoria, Πεπραγμένα Η΄ Επιστημονικής Συνόδου. Διεθνές Ινστιτούτον Φρουρίων, Αθήναι 1968, σ. 71-82.

12. Α. Αβραμέα, Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204, Εν Αθήναις 1974, σ. 146-147.

Σύμφωνα με τον Προκόπιο η Διοκλητιανούπολις ανήκε στη Θεσσαλία και κατά τον Συνέκδημο του Ιεροκλέους, ένα κείμενο που συντάχθηκε περί το 527[13], κατείχε την ενδέκατη θέση μεταξύ των θεσσαλικών πόλεων[14]. Η πληροφορία του Ιεροκλέους έχει σημαντική ιστορική σημασία για τα πράγματα της περιοχής. Πρώτα πρώτα δεν εμφανίζεται το όνομα της Καστοριάς και αυτό είναι εύλογο, μια και η νέα πόλη ιδρύθηκε από τον Ιουστινιανό μερικά χρόνια αργότερα από τη σύνταξη του Συνεκδήμου. Έπειτα, είναι δύσκολο να πιστέψει κανείς ότι με την καταστροφή της Διοκλητιανουπόλεως στα τέλη του 5ου αι. χάθηκε και η διοικητική αξία που η πόλη αυτή αντιπροσώπευε σε μια εκτεταμένη περιοχή με φυσικά όρια τους ορεινούς όγκους του Γράμμου, Βέρνου, Άσκιου και Βούρινου. Μπορεί η πόλη να ερημώθηκε, όπως αναφέρει ο Προκόπιος, φαίνεται όμως δύσκολο να συμπαρέσυρε στη λησμοσύνη και έναν προϋπάρχοντα διοικητικό θεσμό. Ο Ιεροκλής είναι κατηγορηματικός: η Διοκλητιανούπολις για αυτόν είναι πόλις. Βέβαια, τι σημαίνει πόνημα μιας κεντρικής αυτοκρατορικής γραμματείας, όπως ο Συνέκδημος, είναι επίσης ένα θέμα. Ίσως υπερβάλλουν τόσο ο Προκόπιος όσο και ο Ιεροκλής. Η καταστροφή που επέφεραν στην πόλη οι Οστρογότθοι υπήρξε δεινή· η Διοκλητιανούπολις δεν συνήλθε ποτέ, χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα και πλήρη εγκατάλειψη του αστικού της χώρου σε μια ιστορική περίοδο που άρχισε με την επίθεση των Οστρογότθων και τελείωσε με τη δημιουργία της Καστοριάς. Στο σημείο αυτό η αρχαιολογική έρευνα θα πρέπει να δώσει απαντήσεις. Τη σημαντικότερη προς στιγμή ένδειξη για το θέμα που μας ενδιαφέρει θα απέδιδε ίσως μια επιγραφή του 5ου ή 6ου αι. στη Βέροια, αν δεν ήταν άμοιρη νέων προβλημάτων: *+ Μ[ημ]ό[ρι]ον [δι]αφ[έρον] / Π[....]ασίῳ ἀπὸ ἐκδ[ίκ]/[ων] // IC Διοκλητια/νουπ(όλεως)· ἔνθα ἀπετέθ[η] μ[η](νὶ) Ὀκτοβρίῳ α΄ ἰνδ(ικτιῶνος) [..]*[15]. Ο Π[....]άσιος, ίσως Πηγάσιος ή Πασχάσιος, έκδικος της Διοκλητιανουπόλεως, πέθανε στη Βέροια και τάφηκε εκεί. Σε ποια Διοκλητιανούπολη υπήρξε έκδικος το πρόσωπο αυτό; Στο Itinerarium Antonini αναφέρεται μία Διοκλητιανούπολις μεταξύ της Έδεσσας και της Θεσσαλονίκης[16] (δηλαδή κοντά στη Βέροια όπου η επιγραφή), η οποία, σύμφωνα με τις σημειωμένες αποστάσεις, ταυτίζεται με την Πέλλα, έτσι που να αμφισβητείται η αξία της μαρτυρίας του Itinerarium[17]. Η επιγραφή αναφέρει άραγε τη Διοκλητιανούπολη του Αρμενοχωρίου; Πάντως και σε αυτή ακόμη την περίπτωση η ύπαρξη ενός εκδίκου στον 5ο αι. δεν θα σήμαινε περίπου τίποτε· θα σήμαινε πράγματι πολλά εάν αυτός υπήρξε πρόσωπο του τέλους του 5ου ή πολύ περισσότερο του 6ου αι.

Από εκκλησιαστική άποψη, μνεία της επισκοπής Διοκλητιανουπόλεως έχουμε μία και μοναδική φορά στη Notitia 3[18], για την οποία πιθανολογείται μια χρονολόγηση στο διάστημα μετά τη Σύνοδο της Νικαίας του 787 και έως το τέλος του 9ου αι.[19]. Στην ίδια Notitia αναφέρονται και άλλες δύο ομώνυμες επισκοπές, η μία στην επαρχία Θράκης υπό τη μητρόπολη Φιλιππουπόλεως[20] και η άλλη στην επαρχία Μακεδονίας υπό τη μητρόπολη Θεσσαλονίκης[21]. Η Διοκλητιανούπολις

13. J. Karayannopulos - G. Weiss, Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453), Wiesbaden 1982, σ. 298, αριθ. 126.

14. E. Honigmann, ό.π., σ. 16, 642, 12.

15. D. Feissel, Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle, BCH Suppl. 8, Paris 1983, σ. 73, αριθ. 68.

16. O. Cuntz, Itineraria Romana I, Leipzig 1929, 330, σ. 49-50.

17. Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, Πέλλα Ι. Ιστορική επισκόπησις και μαρτυρίαι, Αθήναι 1971, σ. 24.

18. J. Darrouzès, Notitiae episcopatuum ecclesiae constantinopolitanae, Paris 1981, σ. 243 αριθ. 682.

19. Ό.π., σ. 32-33.

20. Ό.π., σ. 242 αριθ. 659.

21. Ό.π., σ. 235 αριθ. 258.

της Μακεδονίας είναι μάλλον αυτή που αναφέρεται στο Itinerarium Antonini και ταυτίζεται με την Πέλλα. Το παράδοξο είναι ότι στην ίδια Notitia και στην επαρχία Μακεδονίας αναφέρεται ταυτόχρονα με τη Διοκλητιανούπολη και η Πέλλα, έκτη στην τάξη των υποκείμενων στη Θεσσαλονίκη επισκοπών[22]. Είναι μάλλον αδύνατο αυτή τη στιγμή να ανιχνεύσουμε και να καταλάβουμε τι ακριβώς συμβαίνει με τα συγκεκριμένα ονόματα και τις πόλεις στον 8ο-9ο αι. Πρέπει να σημειωθεί ακόμη ότι στη Σύνοδο της Σαρδικής (343) αναφέρεται και ένας επίσκοπος Bassus a Macedonia de Diocletianopoli[23]. Ο Βάσσος, όπως και οι Κυριακός (431), Επίκτητος (451) και Ηλίας (553)[24], δεν είναι μητροπολίτης της Διοκλητιανουπόλεως του Αρμενοχωρίου, η οποία, σύμφωνα με τη Notitia 3, υπόκειται στην επαρχία Δευτέρας Θετταλίας υπό τη μητρόπολη Λαρίσσης. Στην ίδια μητρόπολη υπόκεινται, εκτός των κυρίως θεσσαλικών πόλεων, ο Δίος (Δίον) και η Καισάρεια[25]. Για την Καισάρεια, στην αριστερή όχθη του Αλιάκμονα και κοντά στην Αιανή Κοζάνης, εκτός από τη θέση και δύο επιγραφές, τίποτε δεν είναι ακόμη γνωστό από αρχαιολογική άποψη[26]. Οι ανασκαφές του Δίου δεν έχουν αποδώσει στοιχεία που να χρονολογούνται μετά τον 6ο αι.[27]. Σε κοντινά προς το Δίον σημεία έχουν επισημανθεί αξιόλογα μεσοβυζαντινά μνημεία, όπως η Παναγία Κουντουριώτισσα, το μέγεθος της οποίας και το σχήμα θα μπορούσαν να ανήκουν σε έναν επισκοπικό ναό[28]. Είναι δηλαδή αρκετά πιθανό η επισκοπική έδρα με την εκκλησιαστική διοίκηση να μεταφέρθηκαν σε πλησιέστατη προς το Δίον θέση. Στην περίπτωση της Διοκλητιανουπόλεως αυτή ασφαλώς παύει να υφίσταται ως πόλη από την ίδρυση της Καστοριάς και έπειτα, πολύ περισσότερο στον 8ο-9ο αι. της Notitia 3. Αυτό δεν σημαίνει ότι από τον 6ο αι. και έπειτα έχασε και τα δικαιώματά της στην ιεραρχική τάξη της εκκλησίας της περιοχής. Ο τόπος της Καστοριάς, εκτός από ασφάλεια, παρέχει δύσκολα τις συνθήκες για την ανάπτυξη μιας παλαιοχριστιανικής πόλης[29]. Έτσι στους πρώτους αιώνες της ζωής της η νέα πόλη θα πρέπει να λειτούργησε ως τόπος ασφαλούς καταφυγής των πληθυσμών της ενδοχώρας με υποτυπώδεις τις απαραίτητες διοικητικές λειτουργίες. Ανάμεσα στα άλλα δεν θα υπήρχε σοβαρός λόγος ριζικής αλλαγής του παλαιού εκκλησιαστικού καθεστώτος. Αυτό ίσως εξηγεί, γιατί στη Notitia 3 αναφέρεται επισκοπή Διοκλητιανουπόλεως αντί μιας πιθανής επισκοπής Καστορίας. Η Καστορία σημειώνεται για πρώτη φορά ως πρωτόθρονη επισκοπή της αρχιεπισκοπής Αχρίδος στις αρχές του 11ου αι.[30]. Στη Notitia 3 αναγράφεται ως υποκείμενη στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης και μία επισκοπή Κάστρων[31], η οποία ατυχώς συνδέθηκε με την επισκοπή Καστορίας[32]. Η επισκοπή Κάστρων θα πρέπει να συν-

22. Ό.π., σ. 236 αριθ. 264.

23. J.D. Mansi, Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, τ. 3, στ. 38, 42, 45.

24. Le Quien, Oriens christianus, τ. Α΄, σ. 1163-1164.

25. J. Darrouzès, ό.π., σ. 243 αριθ. 669 και 675.

26. Α. Αβραμέα, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 148-149.

27. Για τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές του Δίου, βλ. κυρίως ΑΔ 19 (1964), Χρονικά, σ. 384· 20 (1965), Χρονικά, σ. 477-481· 21 (1966), Χρονικά, σ. 371-376 και Α. Μέντζος, Η κοιμητηριακή βασιλική του Δίου, στο τεύχος Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 31-34.

28. Δυστυχώς, για το πολύτιμο και μοναδικό αυτό μνημείο της Μακεδονίας δεν έχει ακόμη λεχθεί κάτι σημαντικό· βλ. μόνο την πρόταση πιθανής χρονολόγησης του μνημείου στον 8ο αι. από τον Π. Βοκοτόπουλο, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνος, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 247.

29. Στο βραχώδη τόπο της Καστοριάς δεν έχουν επισημανθεί μέχρι σήμερα παλαιοχριστιανικά λείψανα, εκτός ίσως τμημάτων των τειχών, αλλά και αυτών με επιφυλάξεις εξαιτίας των ποικίλων μεταγενέστερων επεμβάσεων.

30. J. Darrouzès, ό.π., Not. 13 Appendix 2, σ. 371 αριθ. 834 και σ. 152, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

31. Ό.π., σ. 236 αριθ. 263.

32. Π. Τσαμίσης, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 11-12.

δεθεί με την αναφερόμενη σε μεταγενέστερες Notitiae επισκοπή Καστρίου ή Καμπανίας, της οποίας η περιοχή ελέγχου εντοπίζεται στον κάμπο της Βέροιας[33]. Πάντως η Καστοριά, πριν από την πρώτη αναφορά της σε επισκοπή και μετά τον 6ο αι., έχει το μοναδικό προνόμιο στον ευρωπαϊκό χώρο της διατήρησης τεσσάρων ναών, του Αγίου Στεφάνου, των Ταξιαρχών της συνοικίας Οικονόμου, του Αγίου Δημητρίου στην ίδια συνοικία και του Ταξιάρχη Μητροπόλεως, οι οποίοι, με άνισες κρίσεις, χρονολογούνται δειλά στο 10 αι. Και οι τέσσερις με τοιχογραφίες μιας τόσο παρωχημένης εποχής δεν διαθέτουν κάποια επιγραφική μαρτυρία με αναφορά είτε στην επισκοπή Διοκλητιανουπόλεως είτε σε μια νέα επισκοπή Καστορίας.

Η συστηματική ανασκαφή της Διοκλητιανουπόλεως θα πρέπει να δώσει απαντήσεις σε μια σειρά ερωτημάτων, όπως η αλλαγή του αστικού πολιτισμού στον 6ο και τον 7ο αι., το είδος των διαφορών που επέφεραν οι βαρβαρικές επιδρομές, οι δημογραφικές ανακατατάξεις στο χώρο. Θα πρέπει επίσης να δώσει και μια σοβαρή απάντηση στο ερώτημα τι προϋπήρχε στην ίδια θέση· γιατί δεν είναι ολότελα πιθανό πως η πόλη του Διοκλητιανού δημιουργήθηκε ξαφνικά σε έναν έρημο τόπο.

ΤΑ ΘΡΥΜΜΑΤΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ

Δυτικά από τον ερειπιώνα του Αρμενοχωρίου και σε απόσταση ενός χιλιομέτρου από εκείνον υπάρχει η θέση Παραβέλα (Σχέδ. 1), δίπλα στον αγροτικό δρόμο που οδηγεί από το Άργος Ορεστικό στο χωριό Μανιάκοι. Στη θέση αυτή είχαν εντοπιστεί από λαθρανασκαφείς δύο τάφοι, τους οποίους σημειώνει ο Ν. Μουτσόπουλος (1972)[34]. Η εκτεταμένη αρχαιολογική έρευνα του χώρου απέδωσε τη βασιλική Γ΄ (βλ. παρακάτω) στη θέση ενός προϋπάρχοντος λατρευτικού κτιρίου (Σχέδ. 2). Τα προβλήματα ερμηνείας του προϋπάρχοντος κτιρίου και η χρονολόγησή του αναθερμαίνουν τη συζήτηση γύρω από τοπογραφικά ζητήματα της περιοχής.

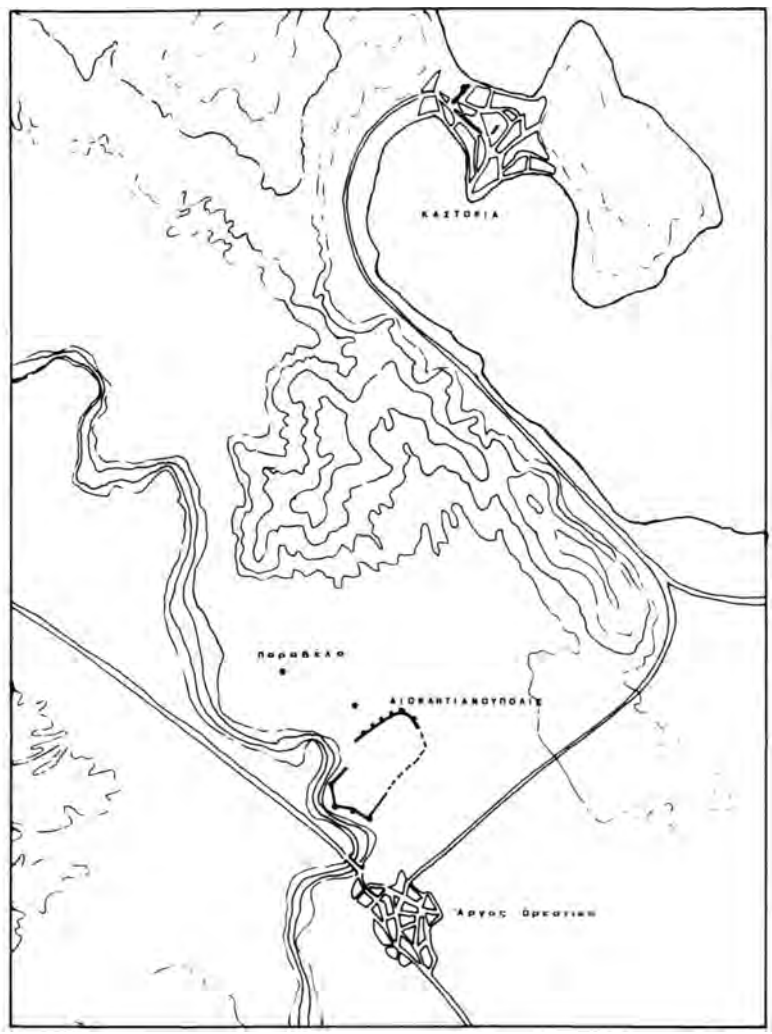
Το προϋπάρχον κτίσμα με κύριο άξονα από ΒΔ. προς ΝΑ. αποτελείται από δύο κύριους ορθογώνιους χώρους, ένα μεγάλο αίθριο, εξωτ. διαστ. 52,40 × 33,20 μ., και ένα μικρό, μία αίθουσα, εξωτ. διαστ. 17,60 × 12 μ., που εφάπτεται στη βορειοδυτική πλευρά του αιθρίου.

Ο μεγάλος ορθογώνιος χώρος περιέχει στο εσωτερικό του ίχνη τοίχων, παράλληλων προς τη νοτιοανατολική και τη νοτιοδυτική πλευρά του. Εξωτερικοί και εσωτερικοί τοίχοι, πάχ. 0,70 μ. και κατασκευασμένοι από λιθάρια και ασβεστοκονίαμα, απέχουν μεταξύ τους 6,50 μ. Οι εσωτερικοί τοίχοι ανήκουν μάλλον σε στυλοβάτη και δημιουργούσαν ίσως υποτυπώδη στοά, μάλλον ξύλινη, μια και το πάχος, η αμελής κατασκευή και η απόσταση των τοίχων δεν επιτρέπουν πιο σύνθετες μορφές. Δεν έχει εξακριβωθεί ακόμη αν και κατά μήκος της βορειοανατολικής πλευράς υπήρχε στοά. Στο εσωτερικό και μπροστά από τη βορειοδυτική πλευρά του μεγάλου ορθογωνίου έχουν επισημανθεί μερικοί πώρινοι δόμοι, με τάξη τοποθετημένοι. Ένας από αυτούς, τετράγωνος με γλυφές, λειτούργησε ως βάση κάποιου αναθηματικού βωμού. Είναι φανερό ότι το κεντρικό μέρος του αιθρίου ήταν ελεύθερο ως αύλειος χώρος. Από το χώρο του αιθρίου προήλθε ένα νόμισμα του Αδριανού (117-138).

Ο κυρίως λατρευτικός χώρος εντοπίζεται στην αίθουσα της βορειοδυτικής πλευράς του αιθρίου. Πρόκειται για μια πολύ απλή κατασκευή με κτιστά έδρανα κατά μήκος των μακρών πλευρών και μικρή κόγχη στο μέσο της βορειοδυτικής πλευράς. Στο εσωτερικό της κόγχης υπάρχουν

33. J. Darrouzès, ό.π., σ. 278 αριθ. 302 και σ. 317 αριθ. 221.

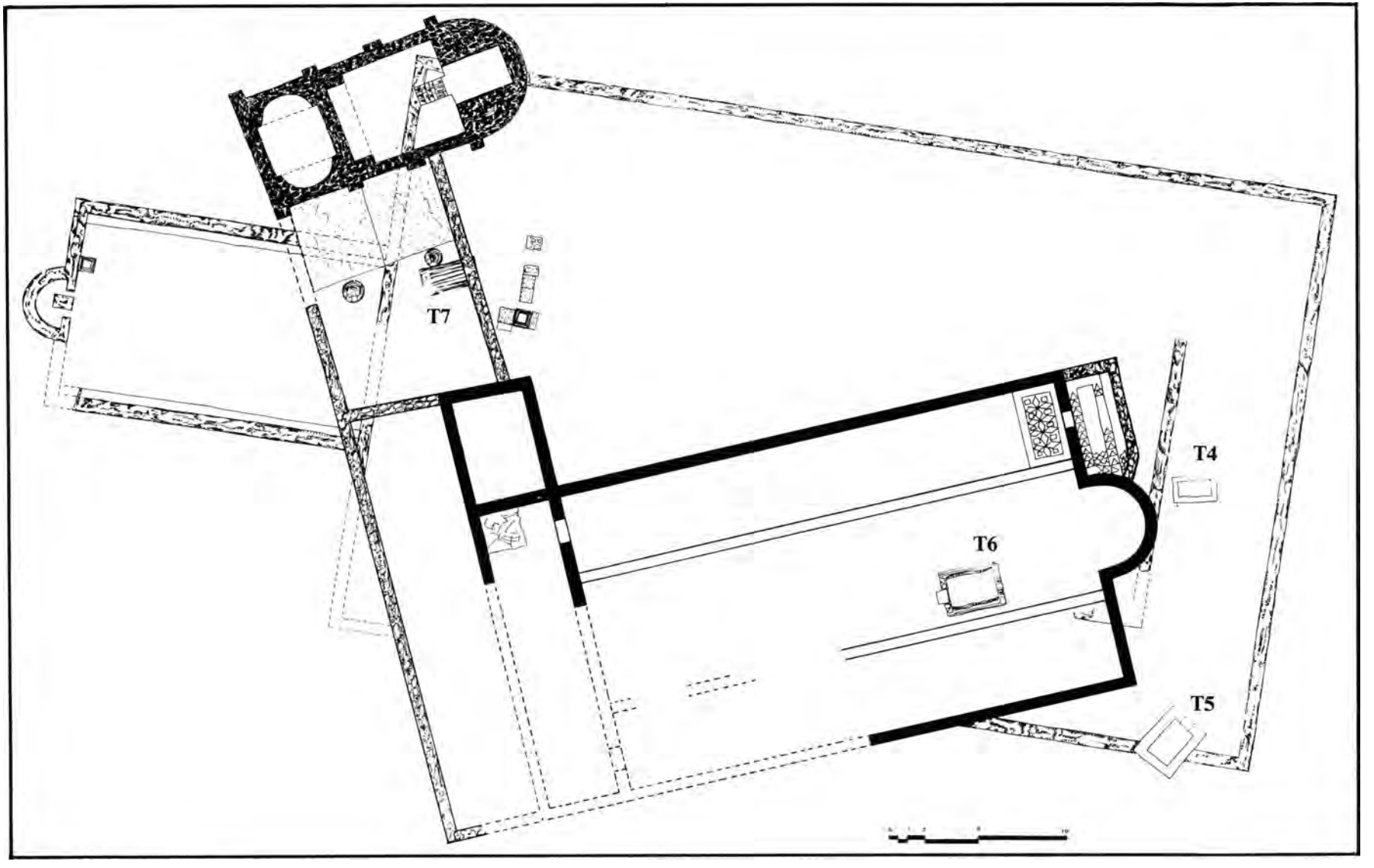
34. Καστοριά. Λεύκωμα. Ιστορική - χωροταξική - πολεοδομική - μορφολογική μελέτη Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 12-13.

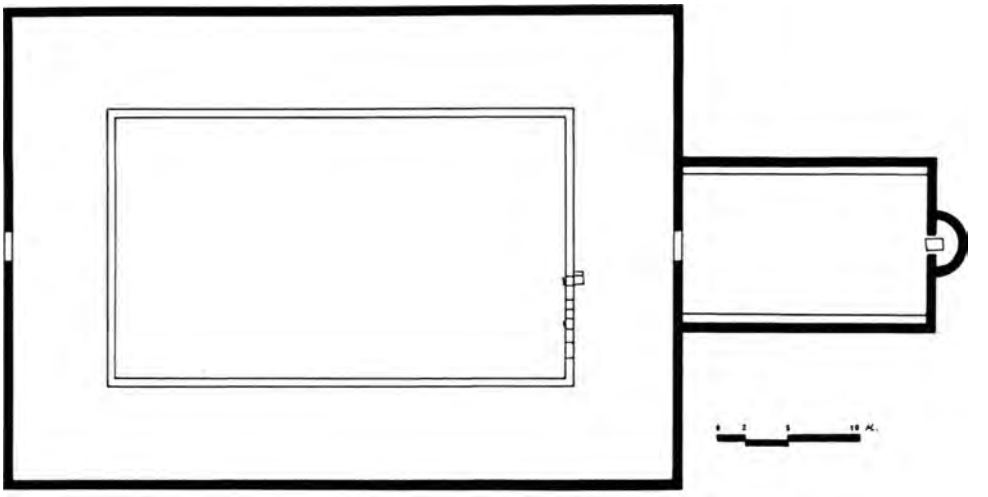
Σχέδ. 1. Γενικό τοπογραφικό της περιοχής Άργους Ορεστικού-Καστοριάς.

τα υπολείμματα ενός κτιστού βάθρου, πιθανότατα λατρευτικού αγάλματος, του οποίου βρέθηκε το άκρο του χεριού με κλαδί δάφνης. Μπροστά από το βάθρο βρέθηκαν τα ίχνη μιας ευτελούς κατασκευής από κονίαμα και πέτρες, η οποία εμπόδιζε την άμεση επαφή με το βάθρο και το άγαλμα. Η μορφή της κόγχης δείχνει ότι αυτή σχηματιζόταν μόνο για την ανάδειξη του αγάλματος. Δίπλα στο πέρας του ημικυκλίου της κόγχης βρέθηκε κατά χώραν η βάση ενός αναθηματικού βωμού, εφαπτόμενη στο βορειοδυτικό τοίχο της αίθουσας. Μέσα στο χώρο, εκτός από το χέρι του αγάλματος, βρέθηκαν πολλά τεμάχια ορθομαρμάρωσης από λευκορόδινο μάρμαρο, μερικά από τα οποία φέρουν διάκοσμο. Ανάμεσα σε αυτά βρέθηκε ένα νόμισμα του Κοινού των Μακεδόνων (260-263).

Δυστυχώς, τα ελάχιστα λείψανα δεν οδηγούν σε οριστικές προτάσεις ερμηνείας του χώρου· καθιστούν, ωστόσο, βέβαιη την άποψη ότι στον ευρύτερο χώρο, πριν από την ανίδρυση της πόλης του Διοκλητιανού προϋπάρχουν κατεσπαρμένα λείψανα λατρείας τουλάχιστον. Το λατρευτικό

Σχέδ. 2. Γενική κάτοψη της ανασκαφής στη θέση Παραβέλα.

Σχέδ. 3. Αποκατάσταση της κάτοψης του ρωμαϊκού κτίσματος στη θέση Παραβέλα.

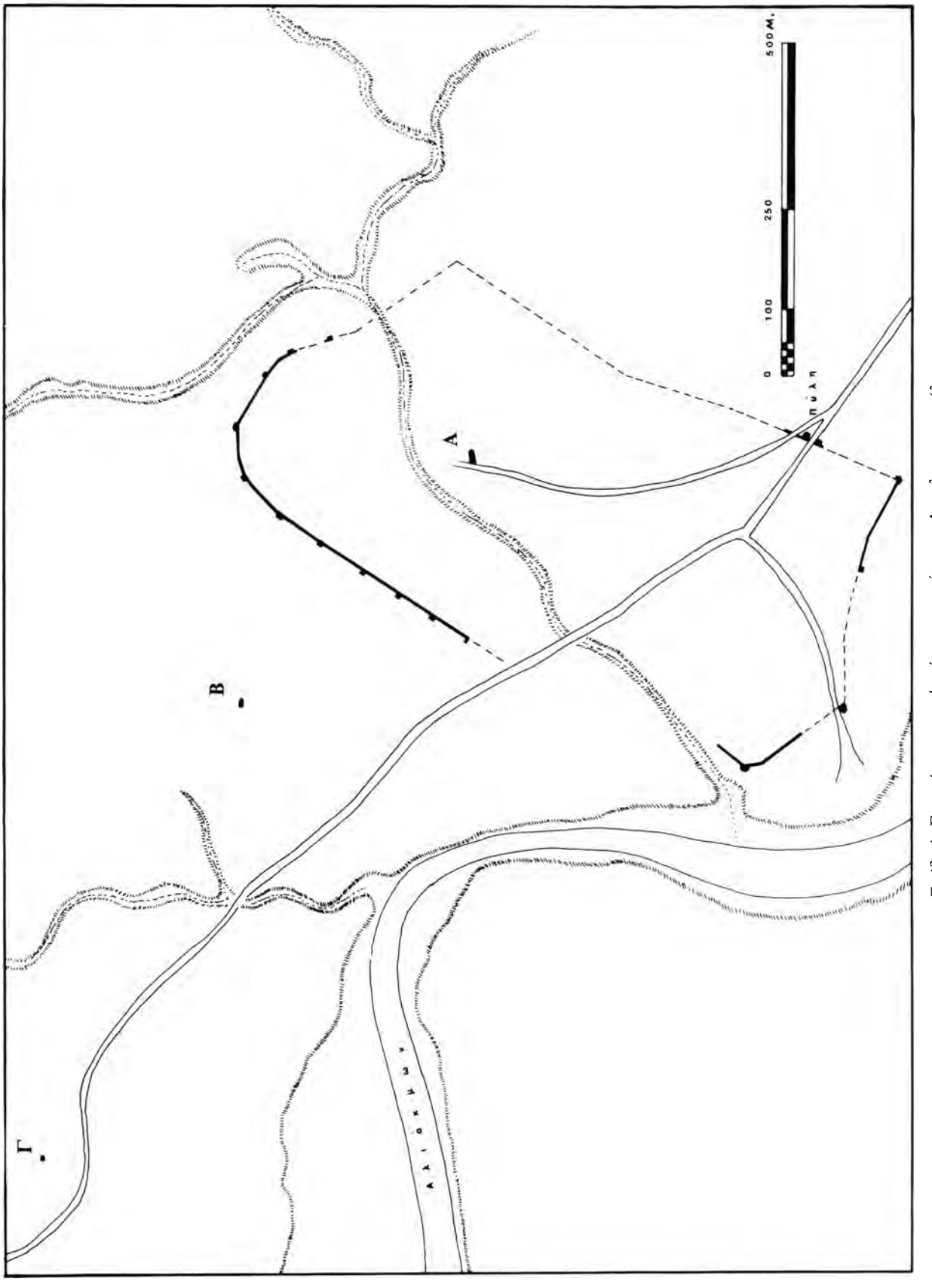
κτίσμα της Παραβέλας (Σχέδ. 3) θα μπορούσε ίσως να ερμηνευθεί ως ηρώο, ή χώρος μυστικιστικής, ακόμη και αγροτικής, λατρείας. Αν τα νομίσματα Αδριανού και Κοινού των Μακεδόνων αποδίδουν κάποια χρονικά όρια για την κατασκευή του κτίσματος προς το τέλος του 2ου και τις αρχές του 3ου αι., τότε ο βίος στην περιοχή ανάγεται έναν αιώνα πριν από την ανίδρυση των τειχών της Διοκλητιανουπόλεως.

ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΗΣ ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Πρώτο μέλημα της ανασκαφής του καλοκαιριού του 1988 ήταν να οριστεί η γραμμή των τειχών, τα οποία σε κανένα σημείο δεν ήταν ορατά. Λιθοσωροί επέτρεπαν τη διάγνωση της πορείας τους, όχι όμως και του σχήματος. Φυσικά δεν υπήρχε η δυνατότητα ολικής αποκάλυψης των τειχών, μια και σήμερα η πάνω επιφάνειά τους χρησιμεύει ως αγροτικός δρόμος. Έγιναν ερευνητικές τομές εκεί που το επέτρεπαν οι συνθήκες και με κύρια πρόθεση να βρεθούν καίρια σημεία, τα οποία θα βοηθούσαν στη γενικότερη αναγνώριση της μορφής τους. Έτσι στάθηκε δυνατό να υπολογιστεί περίπου το μήκος των τειχών, το οποίο ξεπερνά τα 2.700 μ., να βρεθεί η θέση δύο πυλών και ενός παραπυλίου, να αναγνωστεί η αμυντική τους διάρθρωση και να αποκαλυφθεί ένα τμήμα σε μήκος 750 μ. περίπου.

Τα τείχη της Διοκλητιανουπόλεως απλώνονται σε ευρύ και ανοιχτό πεδίο και έχουν στη νότια πλευρά ως φυσικό προτείχισμα τα απότομα πρανή της αριστερής όχθης του Αλιάκμονα. Δίνουν σαν γενική εντύπωση τη μορφή τραπεζίου, η οποία σχηματίστηκε κατά τη διαδικασία της χάραξης και από τη φυσική διάρθρωση του πεδίου (Σχέδ. 4). Μακρές πλευρές είναι η βορειοδυτική και η νοτιοανατολική. Τον τειχισμένο χώρο από τη βορειοανατολική πλευρά έως τη νοτιοδυτική διατρέχει μικρό ρέμα, που καταλήγει στον Αλιάκμονα εμπλουτισμένο με το άφθονο νερό μιας βρύσης, για το οποίο δεν στάθηκε ακόμη δυνατό να εξακριβωθεί αν πρόκειται για πηγαίο νερό ή φερμένο στην αρχαιότητα με υδραγωγούς. Η ροή του ύδατος τέμνει σε δύο άνισα μέρη τον αστικό χώρο, στην άνω και κάτω πόλη.

Η αμυντική μορφή των τειχών, στο σημείο που αποκαλύφθηκαν, ακολουθεί τους κανόνες της

Σχέδ. 4. Γενικό τοπογραφικό των τειχών της Διοκλητιανουπόλεως.

ύστερης αρχαιότητας: ευθείες χαράξεις μεταπυργίων διαστημάτων και ορθογώνιοι πύργοι, με πάχος τοίχων 2,40 μ. Οι ορθογώνιοι πύργοι προβάλλουν σε αποστάσεις μεταξύ τους, οι οποίες έχουν μήκος 56 μ. σε ευθύγραμμα τμήματα ή κυμαίνονται στα 70-80 μ., και περισσότερο καμιά φορά, σε καμπύλες διαρθρώσεις, όπως αυτή της βόρειας πλευράς. Η πλευρά των σχεδόν τετράγωνων πύργων (υπολογίζοντας και το πάχος του κυρίως τείχους) είναι συνήθως 8 μ. Θυρίδες, πλ. 1,50 μ., οδηγούν στο εσωτερικό των πύργων από τη μεριά της πόλης. Εξαίρεση στη μορφή των πύργων αποτελούν ο άκρος στο βορρά πύργος, που είναι πεντάπλευρος, καθώς και οι πύργοι της νοτιοανατολικής και της νοτιοδυτικής γωνίας της πόλης. Η νότια πλευρά των τειχών, ως απροσπέλαστη από τον Αλιάκμονα, στερείται πυκνών πύργων.

Εντοπίστηκαν δύο κύριες πύλες, η μία προς το ρου του Αλιάκμονα και η άλλη προς το νότιο τμήμα των νοτιοανατολικών τειχών. Η άμυνα των πυλών ενισχυόταν από δύο πλησιέστατους μεταξύ τους ημικυκλικούς πύργους, δεξιά και αριστερά του ανοίγματος. Μικρή πυλίδα εντοπίστηκε στη βόρεια περιοχή του περιγράμματος των τειχών. Φυσικά δεν γνωρίζουμε αν υπήρχαν και άλλες πύλες στα ανερεύνητα ακόμη μέρη των τειχών.

Τα τείχη κατασκευάστηκαν από λατομημένες πέτρες γκριζοπράσινου χρώματος του παρακείμενου Μαύρου Βουνού. Η δομή τους σύγκειται από πέτρες και κονίαμα, χωρίς παρεμβολή πλίνθινων ζωνών. Το χαμηλό γενικά σωζόμενο ύψος των τειχών δεν διέσωσε κάπου τέτοιες ζώνες, οι οποίες πρέπει να υπήρχαν σε ανώτερα σημεία.

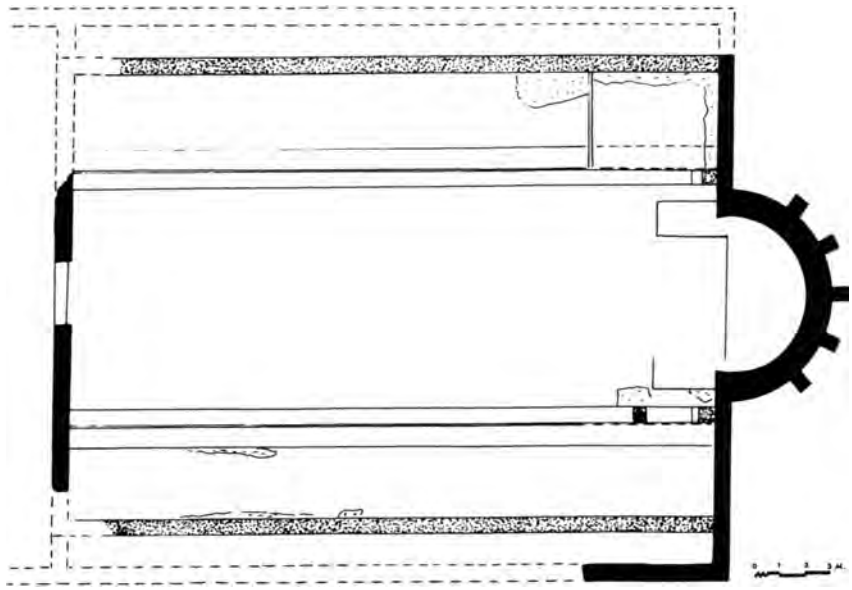
Η ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ Α΄

Στο μέσο περίπου του αρχαίου οικισμού και προς το βόρειο μέρος είχε ανασκαφεί κατά την περίοδο 1976-1977 το πρώτο μνημείο στο εσωτερικό του τειχισμένου χώρου[35]. Η ανασκαφή, κάτω από βεβιασμένες συνθήκες, που δημιουργούσαν η απόφαση της Νομαρχίας Καστοριάς για ίδρυση σφαγείων στο χώρο και η παράλληλη ανοικοδόμηση των εγκαταστάσεων, απέδωσε ένα λατρευτικό χώρο σε δύο κύριες κτιριακές φάσεις.

Η πρώτη φάση της βασιλικής (Σχέδ. 5)

Το μέγεθος της αρχικής βασιλικής δεν έχει προσδιοριστεί σε όλες του τις διαστάσεις· υπολογίζεται πως το συνολικό πλάτος (από τη βόρεια εξωτερική όψη έως τη νότια εξωτερική όψη) ήταν 23,40 μ. και το μήκος 26,90 μ. στο εσωτερικό της βασιλικής. Νάρθηκας ή πιθανό αίθριο δεν έχουν εντοπιστεί ακόμη, διότι στα σημεία αυτά διέρχεται αγροτικός δρόμος και υπάρχουν ιδιοκτησίες. Από τη φάση αυτή είναι εμφανείς η κόγχη του ιερού, ο ανατολικός τοίχος και μέρος του νότιου τοίχου, και οι στυλοβάτες του ναού, πλ. 0,85 μ. Το πλάτος του κεντρικού κλίτους είναι 10,40 μ. και του νότιου 4,90 μ. Υπολογίζεται πως αντίστοιχο πλάτος με του νότιου είχε και το βόρειο κλίτος, του οποίου δεν έχει βρεθεί ο βόρειος τοίχος. Η ανασκαφή δεν απέδωσε στοιχεία της μορφής των στυλοβατών, του ιερού, της ανωδομής κτλ., ούτε και συγκεκριμένα στοιχεία χρονολόγησης. Το μόνο ενδιαφέρον από αρχιτεκτονική άποψη στοιχείο είναι ότι στην κόγχη του ιερού υπάρχουν πέντε εξωτερικές αντηρίδες. Η τοιχοδομία συνίσταται από πέτρες και ασβεστοκονίαμα με παρεμβολή μερικές φορές αρχαιότερου υλικού.

35. Την ανασκαφή ανέλαβαν οι συνάδελφοι Α. Τούρτα, Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Δ. Ευγενίδου, και η ΙΖ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, βλ. ΑΔ 32 (1977), Χρονικά, σ. 216.

Σχέδ. 5. Κάτοψη της βασιλικής Α΄. Πρώτη και δεύτερη φάση.

Η δεύτερη φάση της βασιλικής (Σχέδ. 5)

Στη θέση της απογυμνωμένης από στοιχεία αρχικής βασιλικής επανιδρύεται μία δεύτερη με κύριο γνώρισμα τη συμπίεση προς το κέντρο του αρχικού πλάτους και τη διατήρηση του αρχικού μήκους. Καταργήθηκαν ακόμη και οι στυλοβάτες, ενώ διατηρήθηκε το μεγαλύτερο τμήμα του ανατολικού τοίχου και η κόγχη του ιερού. Στη δεύτερη φάση η βασιλική είχε συνολικό πλάτος (με τους εξωτερικούς τοίχους) 19,60 μ. Οι νέοι στυλοβάτες, ισχνότεροι από τους αρχικούς, πλ. 0,60 μ., ιδρύθηκαν δίπλα στους παλαιούς, αφαιρώντας πλάτος από το αρχικό κεντρικό κλίτος, το οποίο τώρα περιορίστηκε στα 9 μ. Το βόρειο και το νότιο κλίτος έχουν πλάτος 4 περίπου μ.

Η νέα μορφή της βασιλικής είναι περισσότερο ευκρινής. Για τους κτιστούς στυλοβάτες, οι οποίοι έχουν παραστάδες στο ανατολικό πέρας, μήκ. 0,70 μ., είναι θετική η ανεύρεση κατά χώραν στο νότιο στυλοβάτη της μαρμάρινης βάσης (0,50 × 0,50 μ.) του πρώτου ανατολικά κίονα, ο οποίος πρέπει να είχε διάμετρο 0,40 μ. Το μετακιόνιο διάστημα (2,20 μ.) από την ανατολική παραστάδα επιτρέπει την αποκατάσταση της μορφής των στυλοβατών, οι οποίοι στήριζαν από δέκα κίονες ο καθένας. Τι συνέβαινε από εκεί και πάνω είναι αδύνατο να ανιχνεύσουμε, εφόσον ούτε κίονας ούτε κιονόκρανο βρέθηκαν στην ανασκαφή, πολύ περισσότερο στοιχεία ανωδομής (κίονες υπερώου, αν υπήρχε, αμφικίονες παραθύρων κτλ.).

Άλλα ενδιαφέροντα μορφολογικά στοιχεία είναι ότι η είσοδος προς το κεντρικό κλίτος γινόταν από απλό θυραίο άνοιγμα, κάτι που υποθέτουμε και για τα δύο κλίτη, αν και στο ερευνημένο νότιο κλίτος δεν έχουν βρεθεί στοιχεία, λόγω του χαμηλού διασωθέντος ύψους του δυτικού τοίχου.

Για τη γενικότερη μορφή του εσωτερικού βοηθητικό υπήρξε το δάπεδο της βασιλικής, όπου διασώθηκε. Αναβαθμός σε απόσταση 5,40 μ. από τον ανατολικό τοίχο του βόρειου κλίτους ορίζει έναν ιδιαίτερο χώρο, ο οποίος χρησίμευε ως παστοφόριο. Σε όλο το βόρειο κλίτος ο αρχικός στυλοβάτης, εκτός του παστοφορίου, έμεινε ακάλυπτος από δάπεδο και αυτό μας επιτρέπει να πούμε ότι στη δεύτερη φάση της βασιλικής λειτουργούσε ως έδρανο. Το ίδιο πρέπει να συνέβη και με τον αρχικό στυλοβάτη του νότιου κλίτους. Στο χώρο του βήματος τα λείψανα τοίχων και

δαπέδου επιτρέπουν να υποθέσουμε την ύπαρξη ψηλού βάθρου σε όλο το χώρο της ημικυκλικής κόγχης και εδράνων, πιθανότατα με αναβαθμούς, στις δύο πλευρές του χώρου, όπου υπήρχε η αγία τράπεζα. Για το σχήμα της αγίας τράπεζας ή του πιθανού εγκαινίου ή ακόμη και για τη μορφή του φράγματος του πρεσβυτερίου τίποτε δεν μπορεί να σημειωθεί.

Τμήματα του ψηφιδωτού διακόσμου του δαπέδου είχαν διατηρηθεί κυρίως στη βορειοανατολική περιοχή της βασιλικής και στο χώρο του ιερού. Τα σπαράγματα αυτά έχουν ως θέματα εγγεγραμμένους σε παραλληλόγραμμα ρόμβους ή εφαπτόμενους κύκλους που περικλείουν καρδιόσχημο φύλλο. Το ψηφιδωτό αυτής της φάσης στο χώρο του παστοφορίου καλυπτόταν από στρώμα στάχτης, στοιχείο προφανώς σημαντικό της καταστροφής της βασιλικής.

Ο ανατολικός και λιγότερο ο βόρειος τοίχος του βόρειου παστοφορίου διέσωσε και λείψανα τοιχογραφικού διακόσμου, που το ύψος του σε ελάχιστες περιπτώσεις ξεπερνά τα 0,50 μ. από το δάπεδο. Γενικά η ζωγραφική αναπαριστά ορθομαρμάρωση. Οι κίονες έχουν υπόλευκο χρώμα με ερυθρωπές νευρώσεις· η βάση, που περιτρέχει τον τοίχο κατά μήκος της γραμμής του δαπέδου, είναι κόκκινη με μία λευκή ταινία. Οι ορθογώνιες επιφάνειες μεταξύ των κιόνων διατηρούν ένα βασικό χρώμα, όπως λευκό ή γαλάζιο με νευρώσεις σε άλλο χρώμα, μιμούμενες μάρμαρο, και περιβάλλονται από ταινίες κοσμημένες με ποικιλόχρωμους κύκλους ή ημικύκλια.

Η καταστροφή της βασιλικής Α΄

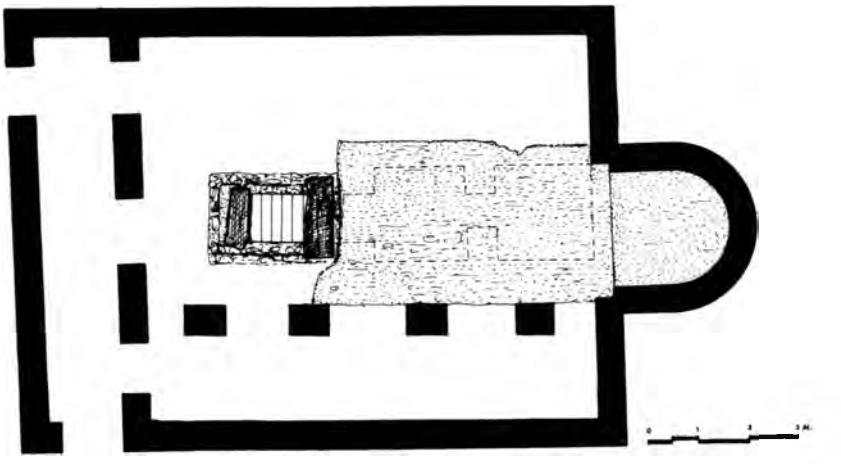
Δεν έχει διαπιστωθεί ποιοι λόγοι οδήγησαν στην καταστροφή του μνημείου. Βέβαια γνωρίζουμε τα ιστορικά γεγονότα, τα οποία ερμηνεύουν εν μέρει τα ερωτήματα. Η μη συναγωγή τέτοιων στοιχείων από τη μέχρι τώρα ανασκαφή καθιστά επιτακτική την έρευνα του χώρου του νάρθηκα και του δυτικού πέρατος της βασιλικής, μήπως και αποδοθούν θετικότερα στοιχεία για τα ερωτήματα που ανακύπτουν. Πάντως σε απροσδιόριστο χρόνο ο χώρος της βασιλικής μετατρέπεται σε εκτεταμένο νεκροταφείο. Ανασκάφηκαν περισσότερες από 50 ταφές, απλά ορύγματα στο χώμα ή στα δάπεδα της βασιλικής, με μεγαλύτερη πυκνότητα προς το δυτικό τμήμα του κεντρικού κλίτους. Οι ταφές δεν απέδωσαν ευρήματα και είναι φυσικό η χρονολόγησή τους να είναι προβληματική.

Η ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ Β΄ (BASILICA EXTRA MUROS)

Σε απόσταση 500 περίπου μ. εκτός της βορειοδυτικής πλευράς των τειχών εντοπίστηκε μία μικρών διαστάσεων βασιλική, την οποία συμβατικά ονομάζουμε βασιλική Β΄.

Ο τάφος και η πρώτη φάση της βασιλικής (Σχέδ. 6-7)

Λατρευτικό πυρήνα της βασιλικής αποτέλεσε ένας μεγάλος καμαροσκέπαστος τάφος με προθάλαμο και βαθμίδες καθόδου. Η συνολική κατασκευή του τάφου έχει μήκος 7,50 και πλάτος 1,90 μ. Επτά βαθμίδες καθόδου σε διάδρομο, μήκ. 1,80 και πλ. 0,95 μ., οδηγούν σε χαμηλή και στενή είσοδο, ύψ. 0,80 και πλ. 0,65 μ. Η κάθοδος ήταν καλυμμένη από τέσσερις μεγάλους και μακρόστενους σχιστόλιθους, πάχ. 0,10 μ. περίπου. Την είσοδο του τάφου έφρασσε ένας σχιστόλιθος, στηριγμένος σε ελαφρά εγκοπή του πλατύσκαλου της εισόδου. Η κάθοδος από την είσοδο έως το χωμάτινο δάπεδο του προθαλάμου συνεχιζόταν με τρεις ακόμη βαθμίδες. Ο προθάλαμος είναι τετράγωνος με πλευρά 1,90 μ. και στην ανατολική του πλευρά υπάρχει μικρή θύρα, που οδηγεί στον κυρίως ταφικό θάλαμο. Το άνοιγμα, ύψ. 1,10 και πλ. 0,65 μ., έφρασσε άλλοτε ξύλινη θύρα με τρεις σιδερένιες λάμες συγκράτησης του ξύλου. Ο κυρίως θάλαμος, ένα τετράγωνο πλευράς 1,90 και ύψ. 1,90 μ., έχει στη νότια πλευρά του κτιστή κλίνη, στηριγμένη σε τρία πλίνθινα βάθρα. Το οριζόντιο επίπεδο της κλίνης και το επικλινές προσκέφαλο είναι κατασκευασμένα από πωρόλιθο

Σχέδ. 6. Ο τάφος και η πρώτη φάση της βασιλικής Β΄.

της περιοχής. Στην κλίνη βρέθηκαν στη θέση τους τα οστά ενός νεκρού. Το δάπεδο του θαλάμου είναι επιστρωμένο με πλίνθους, που φέρουν δακτυλιές χιαστί. Στη βόρεια πλευρά του θαλάμου υπήρχαν τοποθετημένες με τάξη έξι καλυπτήρες κέραμοι, με σκόρπια ανάμεσά τους οστά. Ο τάφος, αν και ασύλητος, δεν απέδωσε κανένα σπουδαίο για τη χρονολόγηση εύρημα.

Δύο λεπτομέρειες είναι σημαντικές για την ιστορία του μνημείου: η πρώτη είναι ότι στο εσωτερικό του θαλάμου υπήρχαν οστά ανακομιδής· η δεύτερη, πως η καμάρα στέγασης του θαλάμου και του προθαλάμου είναι κομμένη στην κορυφή και στην επισκευή της στεγασμένη με πλάκες. Αυτά σημαίνουν ότι ο τάφος προϋπήρχε της κατάθεσης του λειψάνου που βρέθηκε στη θέση του πάνω στην κλίνη. Η επισκευή της καμάρας πρέπει να έγινε για να δεχθεί το νεκρό της κλίνης, ενώ συγχρόνως συγκεντρώθηκαν και τα οστά των προϋπαρχόντων λειψάνων.

Ο τάφος αυτός αποτέλεσε τον κεντρικό λατρευτικό πυρήνα της πολύ μικρής και ιδιότυπης βασιλικής που ανιδρύθηκε πάνω του. Πρόκειται για κτίσμα συνολ. διαστ. (χωρίς την κόγχη του ιερού) 12 × 8,60 μ. Στην ανατολική πλευρά του τάφου σχηματίζεται η κόγχη του ιερού, της οποίας το ημικύκλιο δεν αρχίζει από την ανατολική πλευρά του ναού. Το κύριο σώμα του μικρού ιερού εξέχει κατά 1,20 μ. από τον ανατολικό τοίχο και έπειτα σχηματίζεται το ημικύκλιο. Η αρχιτεκτονική μορφή του ιερού είναι ιδιότυπη και ίσως μοναδική για χριστιανικό κτίσμα. Μια ακόμη ιδιοτυπία του κτίσματος είναι πως, αν και έχουν βρεθεί λείψανα τεσσάρων κτιστών διαχωριστικών πεσσών μεταξύ νότιου και κεντρικού κλίτους, αντίστοιχα λείψανα πεσσών δεν βρέθηκαν στην άλλη πλευρά, ώστε να θεωρήσουμε το κτίσμα τρίκλιτη βασιλική. Το παράδοξο είναι ότι ο δυτικός τοίχος του κυρίως λατρευτικού χώρου έχει τρία θυραία ανοίγματα, τα οποία αντιστοιχούν σε τρία κλίτη. Η προσεκτική έρευνα ωστόσο της περιοχής, όπου θα πρέπει να υπήρχαν οι διαχωριστικοί πεσσοί ενός βόρειου κλίτους, απέδιδε αδιατάρακτο και παρθένο φυσικό χώμα. Νομίζω ότι, με τα στοιχεία που υπάρχουν, θα πρέπει να δεχτούμε τον κυρίως λατρευτικό χώρο ως ένα ορθογώνιο κτίσμα με μια στοά (κλίτος) στη νότια πλευρά του. Μια τέτοια μοναδική επίσης μορφή αποδίδει στο κτίριο τη δεύτερη σημαντική ιδιοτυπία.

Ισοπλατής με τον κυρίως ναό νάρθηκας, πλ. 1,50 μ., βρίσκεται στη δυτική πλευρά. Ένα θυραίο άνοιγμα υπάρχει στη νότια πλευρά και ένα ακόμη προς τη βορειοδυτική γωνία του νάρθηκα.

Δυστυχώς, τα λείψανα αυτού του σημαντικού σε ερμηνείες κτιρίου είναι πολύ φτωχά, μια και ενσωματώθηκε αργότερα σε μια μεγαλύτερη βασιλική. Οι τοίχοι σώζουν ελάχιστο αρχικό ύψος

ή βρίσκονται λίγα εκατοστά πάνω από την αρχική στάθμη του δαπέδου. Ως στάθμη δαπέδου θεωρείται η λεπτή επίστρωση ασβεστοκονιάματος του μεγάλου τάφου στο κεντρικό κλίτος και στο ιερό. Σε κανένα άλλο σημείο δεν βρέθηκε κάποιας μορφής δάπεδο, και αυτό μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι σε αυτή την αρχική φάση ο ναΐσκος είχε ως δάπεδο το φυσικό χώμα. Όλοι οι τοίχοι είναι κτισμένοι με πλίνθους και ασβεστοκονίαμα. Οι τοίχοι δεν είναι συμπαγείς (μόλις 0,55 μ.) και το πάχος τους καλύπτουν πλίνθοι διαστ. 0,40 × 0,30 και 0,40 × 0,20 μ., που φέρουν χιαστί δακτυλιές. Υποθέτουμε πως το είδος της τοιχοποιίας θα ήταν εναλλαγή σειρών πλίνθων και λίθων.

Οι ισχνοί τοίχοι και τα πρόχειρα υλικά στους πεσσούς μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι αυτοί δεν στήριζαν μεγάλα βάρη και ότι το κτίριο δεν είχε σύνθετη αρχιτεκτονική μορφή. Η ανωδομή της πεσσοστοιχίας της νότιας στοάς υποστήριζε την οροφή ενός εσωτερικού χώρου, πλ. 5 μόλις μ., και πρέπει από ένα σημείο και πάνω να είχε παράθυρα για το φωτισμό του εσωτερικού.

Η δεύτερη φάση της βασιλικής (Σχέδ. 7)

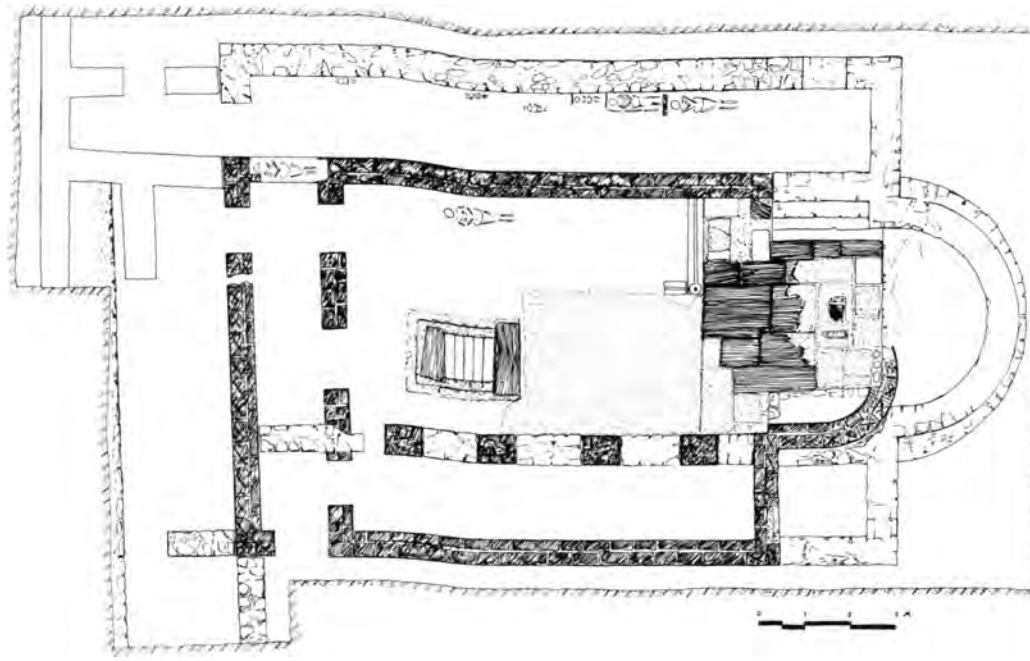
Σε αυτή τη φάση ο προϋπάρχων λατρευτικός χώρος καταργείται και στη θέση του σχηματίζεται τρίκλιτη βασιλική, μεγαλύτερη σε μέγεθος και με ωφέλιμο χώρο που εκτείνεται πέρα από όλες τις πλευρές, πλην της νότιας, του αρχικού κτίσματος. Ο νότιος και ο δυτικός τοίχος του αρχικού κτίσματος ενσωματώθηκαν στο νότιο και το δυτικό τοίχο της κυρίως βασιλικής, ενώ ο βόρειος, με προσθήκες, αποτελούσε το βόρειο στυλοβάτη. Αντίστοιχα, τα ανοίγματα της πεσσοστοιχίας του νότιου αρχικού κλίτους φράχτηκαν και με τις προσθήκες σχημάτισαν το νότιο στυλοβάτη του νέου ναού. Η νέα βασιλική έχει μήκος 30 και πλάτος 11 μ. περίπου, χωρίς την κόγχη του ιερού, και ο κατά μήκος άξονάς της μετατίθεται προς το βορρά του άξονα του αρχικού κτίσματος.

Η νέα τρίκλιτη βασιλική δεν είναι άμοιρη νέων προβλημάτων. Οι τοίχοι της, εκτός του βορείου, δεν διασώθηκαν σε ύψος, όπως και οι στυλοβάτες, ώστε να καθίσταται δυσερμήνευτη η μορφή τους. Για παράδειγμα, το βόρειο κλίτος επικοινωνούσε με το νάρθηκα με μία είσοδο και αντίστοιχο άνοιγμα υποθέτουμε για το νότιο κλίτος. Αν ο δυτικός τοίχος του κεντρικού κλίτους είχε απλό θυραίο άνοιγμα ή τρίβηλο δεν το γνωρίζουμε.

Η νέα βασιλική είχε κεντρικό κλίτος, πλ. 5,10 μ., και πλάγια, πλ. 1,70 μ. περίπου. Στο κεντρικό κλίτος και στο χώρο του ιερού διασώθηκαν αξιόλογα στοιχεία αυτής της φάσης.

Η κόγχη του ιερού, διαμ. 3,90 μ., εδράζεται σε μεγαλύτερης διαμέτρου βάθρο υποθεμελίωσης. Ο χώρος του ιερού διαχωρίζεται από τα κλίτη με κτιστές παραστάδες-πεσσότοιχους, που εκτείνονται προς το κεντρικό κλίτος σε μήκος 2,10 μ. Το ίδιο μήκος καλύπτουν και τρεις βαθμίδες των βάθρων του πρεσβυτερίου, ενώ ένας αναβαθμός, ύψ. 0,40 μ., σχημάτιζε οριζόντιο επίπεδο στο εσωτερικό της κόγχης. Λείψανο αυτού του αναβαθμού έχει διασωθεί, ενώ οι βαθμίδες του νότιου βάθρου βρέθηκαν τελείως κατεστραμμένες. Για τη μορφή του ιερού είναι σημαντική η ανεύρεση λειψάνων του φράγματος του πρεσβυτερίου, σε απόσταση 1,50 μ. από το βόρειο βάθρο των ιερέων. Πρόκειται για βατήρα, πλ. 0,30 και μήκ. 1,10 μ., ο οποίος γαμματίζει με ακόμη έναν, μήκ. 0,50 μ. Και οι δύο, από πωρόλιθο της περιοχής, φέρουν εγκοπές υποστήριξης θωρακίων και κιονίσκου στη γωνία. Η μορφή του φράγματος ήταν η απλούστερη δυνατή: μία ευθύγραμμη κατασκευή με σολέα στο κέντρο και με δύο θωράκια στις πλευρές του σολέα. Υπολογίζεται πως τα δύο θωράκια του ευθύγραμμου τμήματος του φράγματος είχαν μήκος 1,85 μ. Στο κέντρο του ιερού και μπροστά στην ημικυκλική κόγχη βρέθηκε το εγκαίνιο, μία μικρή σταυρόσχημη κατασκευή από πλίνθους, διαστ. 0,45 × 0,45 μ., κάτω από την επίστρωση του δαπέδου. Να σημειωθεί ότι μόνον ο χώρος του ιερού είχε δάπεδο από ορθογωνισμένες σχιστόπλακες. Το αποτύπωμα μιας πλάκας, διαστ. 0,014 × 0,0075 μ., πάνω από το εγκαίνιο, ορίζει και τη θέση της αγίας τράπεζας.

Για τη μορφή των κιονοστοιχιών είναι σημαντική μία λεπτομέρεια του φράγματος του πρεσβυτερίου· αν η εγκοπή υποδοχής ενός κιονίσκου στο βατήρα σημαίνει ότι ο στηριζόμενος εκεί κιο-

Σχέδ. 7. Η πρώτη και η δεύτερη φάση της βασιλικής Β΄.

νίσκος είχε ικανό ύψος, τότε υπάρχει πιθανότητα ο κιονίσκος να υποστήριζε ένα επιστύλιο. Μια τέτοια περίπτωση υποδηλώνει πως στο βόρειο πέρας του βατήρα και του επιστυλίου πρέπει να οριστεί και η θέση του πρώτου ανατολικά κίονα της βόρειας κιονοστοιχίας της βασιλικής. Αλλά και πάλι, το μετακιόνιο διάστημα από τη θέση του υποτιθέμενου κίονα έως την παραστάδα-πεσσότοιχο της βόρειας κιονοστοιχίας έχει μήκος 1,50 μ., απόσταση σχετικά μικρή. Με ελαφρές διακυμάνσεις αυτού του μέτρου θα μπορούσε να γίνει αποδεκτό ότι κάθε κιονοστοιχία έφερε από πέντε κίονες.

Σημειώσαμε ότι μόνον ο χώρος του ιερού είχε δάπεδο. Μπροστά από το φράγμα του πρεσβυτερίου η έρευνα έδειξε πως δάπεδο του κεντρικού κλίτους ήταν το φυσικό χώμα. Το επίσης χωμάτινο δάπεδο και του βόρειου κλίτους βρισκόταν σε ψηλότερη στάθμη (0,40 μ. περίπου) από το δάπεδο του κεντρικού κλίτους.

Είναι σημαντική η διαπίστωση ότι στη δεύτερη φάση της βασιλικής ο μεγάλος τάφος του κεντρικού κλίτους έμεινε αδιατάρακτος. Ούτε ο προθάλαμος ούτε ο κυρίως θάλαμος χρησιμοποιήθηκαν για νέα ταφή.

Η ανασκαφή πέρα από το δυτικό τοίχο του κεντρικού κλίτους της βασιλικής δεν έχει ολοκληρωθεί· διαπιστώθηκε βέβαια η ύπαρξη μερικών τοίχων ελάχιστου ύψους, από τους οποίους ένας βαίνει παράλληλα προς το δυτικό τοίχο της βασιλικής και ορίζει το νάρθηκα της δεύτερης φάσης.

Η καταστροφή της βασιλικής Β΄

Όλος ο χώρος του ιερού βήματος της δεύτερης φάσης της βασιλικής ήταν καλυμμένος με στρώμα στάχτης και συγγενών στοιχείων, πάχ. 0,05-0,07 μ., πάνω από την πλακόστρωση. Ίδια υλικά πυρκαγιάς υπήρχαν και στο εγκαίνιο. Το εγκαίνιο ή είχε συληθεί πριν από την πυρκαγιά ή τα κατατεθειμένα εκεί λείψανα είχαν απομακρυνθεί από τους πιστούς. Παρά την έλλειψη αρ-

χαιολογικών στοιχείων είναι εύλογο να θεωρήσουμε την επιδρομή των Οστρογότθων του τέλους του 5ου αι. ως την πιθανή αιτία καταστροφής της δεύτερης φάσης της βασιλικής.

Μετά την εγκατάλειψη του χώρου ο τόπος χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο. Βρέθηκαν εννέα ταφές, πρόχειρα σκάμματα με πέτρες και πλίνθους στα όρια της ταφής. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι τέσσερις από αυτές ανήκουν σε βρέφη. Οι περισσότερες ταφές απέδωσαν ενώτια, απλούς χάλκινους κρίκους, για τους οποίους η χρονολόγηση έως και το 12ο αι. δεν είναι απίθανη. Δυστυχώς δεν βρέθηκε κανένα νόμισμα στις ταφές.

Η ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ Γ΄ (BASILICA EXTRA MUROS)

Αναφέρθηκε προηγουμένως ότι στο ηρώο ή χώρο μυστικιστικής, ακόμη και αγροτικής, λατρείας, του τέλους του 2ου ή και των αρχών του 3ου αι., στη θέση Παραβέλα, ιδρύθηκε μία παλαιοχριστιανική βασιλική. Μεταξύ του χρόνου καταστροφής του ρωμαϊκού λατρευτικού κτίσματος και του χρόνου κατασκευής της βασιλικής παρεμβάλλεται η ανίδρυση ενός μεγάλου και ιδιότυπου τάφου στην ίδια θέση, πολύτιμου για την ιστορία της λατρείας των πρώτων χριστιανικών χρόνων.

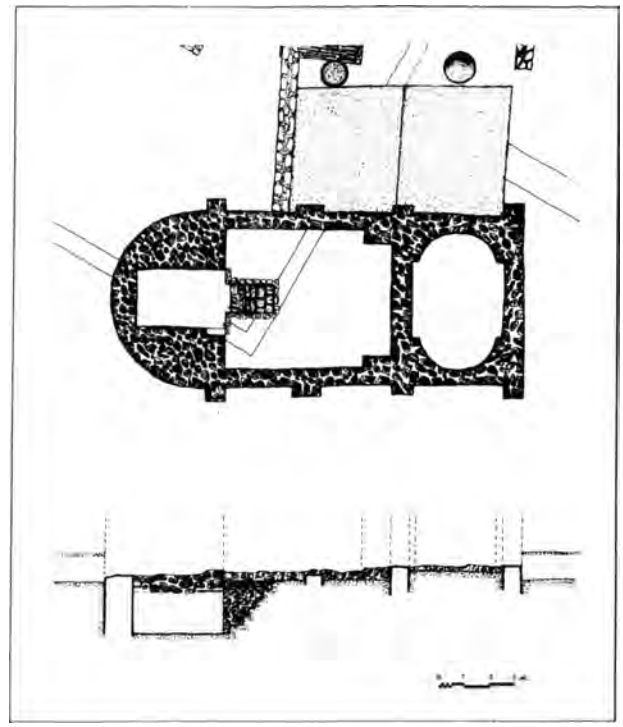
Ο μεγάλος λατρευτικός τάφος (Σχέδ. 8-9)

Στη βόρεια γωνία του αιθρίου του άλλοτε ρωμαϊκού λατρευτικού κτίσματος και μετά την καταστροφή του ιδρύεται μια συμπαγής κατασκευή, η οποία περικλείει στο εσωτερικό της ένα μεγάλο τάφο. Η κατασκευή αυτή έχει προθάλαμο, θάλαμο και κόγχη και προσανατολισμό προς Α. Το επίμηκες αυτό κτίσμα έχει μήκος 16,40 και πλάτος 6,80 μ. και βρέθηκε σε ένα επίπεδο χαμηλότερο της στάθμης του αρχικού δαπέδου. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο δεν βρέθηκαν λειτουργικά στοιχεία της αρχιτεκτονικής μορφής του κτίσματος, κυρίως στον ανατολικό και πιο ενδιαφέροντα τομέα, όπου και ο τάφος. Επίσης η οροφή του τάφου είχε καταπέσει, με αποτέλεσμα να υπάρχουν προβλήματα στην αναγνώριση της μορφής του, αν ήταν δηλαδή οριζόντια ή καμαροσκέπαστη. Ο βόρειος και ο νότιος τοίχος ενισχύονται με τέσσερις εξωτερικές αντηρίδες. Η τοιχοδομία είναι αμελής από λίθους και κονίαμα.

Ο δυτικός προθάλαμος είναι στενός και επιμήκης κατά πλάτος χώρος με εγγεγραμμένες στο πάχος των τοίχων ημικυκλικές κόγχες στη βόρεια και τη νότια πλευρά. Η ύπαρξη των κογχών με μέτωπο δηλώνουν ότι ο προθάλαμος στεγαζόταν με ημικυλινδρική καμάρα, στηριγμένη στο δυτικό και τον ανατολικό τοίχο του προθαλάμου.

Ο κυρίως θάλαμος του κτίσματος είναι διαρθρωμένος ως εξής: δύο παραστάδες συμφυείς με το βόρειο και το νότιο εξωτερικό τοίχο, δηλώνουν ότι στη δυτική πλευρά του θαλάμου σχηματιζόταν μία καμάρα. Επειδή ο υπόλοιπος χώρος είναι ένα τετράγωνο, πλευράς 5,40 μ., το οποίο σχηματίζουν ο βόρειος και ο νότιος εξωτερικός τοίχος και η δυτική καμάρα, υποθέτουμε ότι αντίστοιχη καμάρα υπήρχε και στην ανατολική πλευρά του τετραγώνου, στο βάθος της μεγάλης ανατολικής κόγχης. Μέσα στον κεντρικό αυτό χώρο υπήρχαν οι πέντε βαθμίδες καθόδου προς τον τάφο και το πλατύσκαλο της εισόδου.

Η μεγάλη κόγχη περιέχει στο κέντρο της το μεγάλο τάφο, διαστ. 3,50 × 2,25 μ., για τον οποίο και κατασκευάστηκε το όλο κτίσμα. Αν ο τάφος είχε οριζόντια στέγαση, τότε θα χρειάζονταν πλάκες μήκ. 2,50 μ. από μάρμαρο, το οποίο στερείται η περιοχή, ενώ ο συνήθης πωρόλιθος που αντικαθιστά τις μαρμάρινες κατασκευές δεν έχει την ποθητή ανθεκτικότητα για τέτοια μεγέθη. Πιθανότερη φαίνεται η λύση της καμάρας, αν και καμάρα σημαίνει χρήση κυρίως πλίνθων, οι οποίες, να σημειωθεί, έλειπαν από τα κρημνίσματα του τάφου. Στην κατασκευή της καμάρας άλλων τάφων του ίδιου χώρου έχουν χρησιμοποιηθεί αναμίξ πέτρες και πλίνθοι· συνεπώς είναι αρκετά πιθανό η καμάρα του μεγάλου τάφου να ήταν κατασκευασμένη από κάπως γωνιασμένες λα-

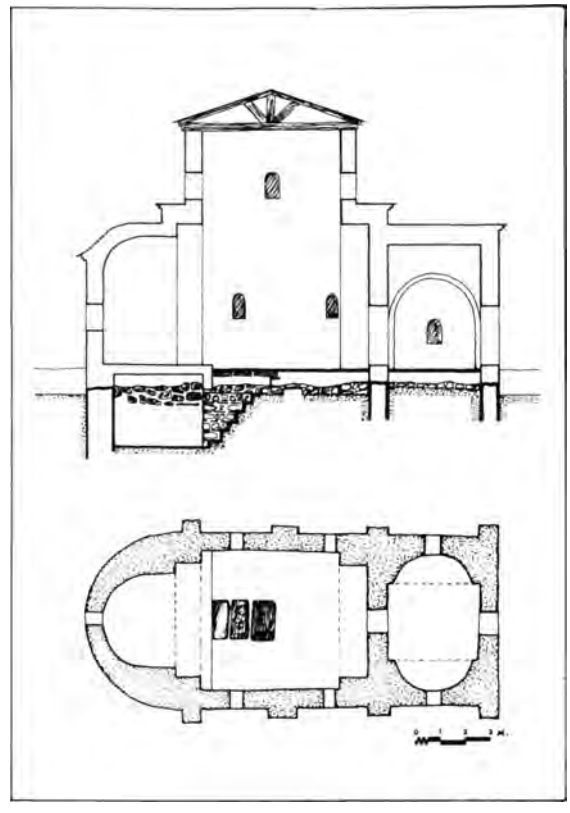
Σχέδ. 8. Ο μεγάλος λατρευτικός τάφος της βασιλικής Γ΄

τομημένες πέτρες. Το πιθανό ύψος του τάφου έχει σημασία, γιατί πάνω από αυτό πρέπει να οριστεί το επίπεδο του δαπέδου της κόγχης και, κατ' επέκταση, όλου του κτίσματος. Υπολογίζεται ότι αυτό βρισκόταν 1 μ. περίπου πάνω από το σημερινό επίπεδο της ανασκαφής.

Αποκαθιστώντας θεωρητικά το ύψος του δαπέδου της κόγχης και δεχόμενοι την ύπαρξη καμαρών στην ανατολική και τη δυτική πλευρά του κεντρικού τετραγώνου έχουμε σημαντικές ενδείξεις για τη διάρθρωση της ανωδομής με δύο πιθανές λύσεις: τη λύση της καμάρας επάνω στο τετράγωνο ή μιας πυργοειδούς κατασκευής. Η λύση της καμάρας φαίνεται να αποκλείεται από το ισχνό πάχος των εξωτερικών τοίχων (0,65 μ.) και τις ωθήσεις που θα ασκούσε η καμάρα προς τα έξω, παρά την ύπαρξη των αντηρίδων. Αποδεχόμαστε την υπερύψωση του κεντρικού τετραγώνου με τετράρριχτη ξύλινη στέγη (Σχέδ. 9). Οι μικρότερες ωθήσεις μιας τέτοιας κατασκευής και οι αντηρίδες ενωμένες μεταξύ τους με τόξα στη βάση του τετράγωνου «πυργίσκου» της ανωδομής καθιστούν πιθανότερη αυτή τη λύση. Η στέγαση του κεντρικού τετραγώνου με ασπίδα ή σταυροθόλιο αποκλείεται για τους ίδιους λόγους που αποκλείστηκε και η γενική στέγαση με καμάρα.

Με βάση τις προτεινόμενες λύσεις για την ολική μορφή του κτίσματος έχουμε ένα ταφικό μνημείο εξαιρετικής λατρευτικής σημασίας. Ο τάφος αποτέλεσε τον πυρήνα της κατασκευής, η οποία δεν στερείται των μελών ενός ναού (προθάλαμος - νάρθηκας, θάλαμος - κυρίως ναός, κόγχη ιερού).

Ενδείξεις για συγκεκριμένη χρονική τοποθέτηση του ταφικού μνημείου δεν υπάρχουν. Θα πρέπει να σημειωθεί η ανεύρεση στρώματος στάχτης στις βαθμίδες του τάφου και κάτω από τα κρημνίσματα στο εσωτερικό του τάφου, δηλωτική του τρόπου καταστροφής.

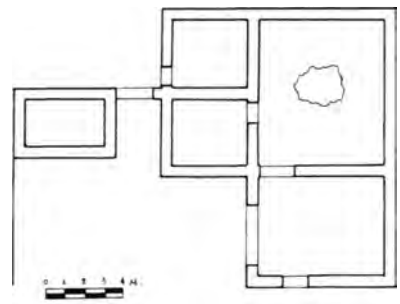
Σχέδ. 9. Αποκατάσταση της μορφής του μεγάλου λατρευτικού τάφου.

Η βασιλική Γ΄ (Σχέδ. 2)

Νοτιότερα του ταφικού μνημείου ιδρύθηκε τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με νάρθηκα, γενικών διαστ. 34,50 × 18,50 μ. (χωρίς την κόγχη του ιερού). Μένει ακόμη ανερεύνητη η νοτιοδυτική περιοχή της βασιλικής και του νάρθηκα. Και αυτή διασώζει ελάχιστο του αρχικού ύψους των τοίχων, πράγμα που καθιστά δύσκολη την αναγνώριση της αρχικής μορφής σε ό,τι αφορά την ανωδομή. Επίσης το εξαιρετικά ισχνό πάχος των τοίχων και των στυλοβατών (μόλις 0,60-0,65 μ.) καθιστά πολύπλοκες και μάλλον θεωρητικές τις σκέψεις για τη μορφή της ανωδομής.

Ο νάρθηκας, ισοπλατής με τον κυρίως ναό, είναι στενός, μήκ. 4 μ., και στη βόρεια πλευρά του υπάρχει ένα πρόσκτισμα, εσωτ. διαστ. 6 × 4 μ. Είναι ακόμη ενωρίς να διακρίνουμε τη μορφή του δυτικού και του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα, αν και στο δεύτερο φαίνεται βέβαιο ότι τρία ανοίγματα οδηγούσαν αντίστοιχα στα τρία κλίτη της βασιλικής.

Τα τρία κλίτη, γυμνά από κάθε ωραιότητα και με δάπεδο το φυσικό χώμα, έχουν πλάτος 4,50 μ. το βόρειο και το νότιο και 7 μ. το κεντρικό. Η κόγχη του ιερού, διαμ. 4,80 και βάθ. 3,20 μ., στερείται στοιχείων που συνήθως παρατηρούμε σε αυτές. Τίποτε δεν έχει βρεθεί που να δηλώνει την ύπαρξη φράγματος του πρεσβυτερίου και πολύ περισσότερο δεν υπάρχει σκάμμα ή κατασκευή κατάθεσης εγκαινίου. Μπροστά από το χώρο του ιερού υπάρχει κτιστός ένας καμαροσκέπαστος τάφος, έκκεντρος όμως και πλησιέστατος προς το νότιο στυλοβάτη. Ο τάφος αυτός δεν έχει τη σημαντική λειτουργία που παρατηρήσαμε για τον τάφο της βασιλικής Β΄, και πρέπει να θεωρηθεί μεταγενέστερος ίσως της ίδιας της βασιλικής.

Σχέδ. 10. Η οικία της ανασκαφής του Α. Κεραμοπούλλου.

Η δεύτερη φάση της βασιλικής Γ΄

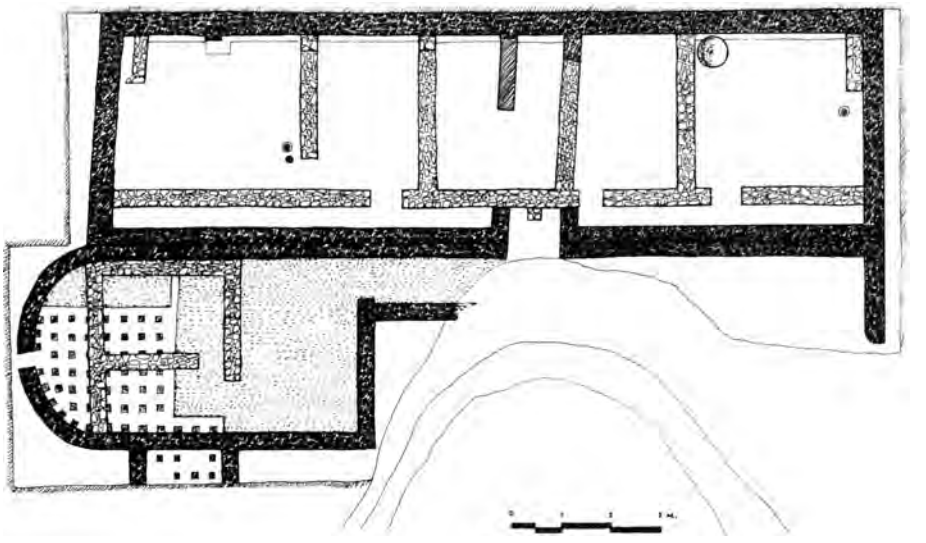
Η πιο σημαντική αλλαγή στο αρχικό σχήμα της βασιλικής υπήρξε η δημιουργία παστοφορίου στο βόρειο κλίτος και η ψηφοθέτηση τόσο του παστοφορίου όσο και του ανατολικού πέρατος του βόρειου κλίτους. Το σχέδιο του ψηφιδωτού του ανατολικού πέρατος του βόρειου κλίτους συνίσταται από αλυσοειδή πλοχμό, ο οποίος περιτρέχει τα όρια του κεντρικού θέματος, καλυπτόμενου από σταυρούς που σχηματίζουν ρόμβοι και τετράγωνα ανάμεσα στις κεραίες, τα οποία περιέχουν αντίνωτες πέλτες ή κύκλους. Κάθε ρόμβος περιέχει κύκλο και φυλλαράκια που εκφύονται από αυτόν σε σχήμα σταυρού. Το κυρίως κόσμημα του παστοφορίου είναι φολίδες και ταινία με επάλληλα τρίγωνα. Ένας ελισσόμενος βλαστός με φύλλα κισσού στους μυχούς περιτρέχει το ανατολικό πέρας του ψηφιδωτού. Η συγκριτική μελέτη αυτού του ψηφιδωτού θα αποδώσει και το μόνο ασφαλές τεκμήριο χρονολόγησης του όλου συγκροτήματος.

Σε αυτή την περίοδο φαίνεται να ανήκει η προσαύξηση προς τα δυτικά του ωφέλιμου χώρου της βασιλικής και η ενοποίηση βασιλικής και ταφικού μνημείου. Προστίθεται τότε ένας μακρόστενος χώρος, πλ. 5 μ. περίπου, δυτικότερα του νάρθηκα, ισοπλατής με το νάρθηκα και το βόρειό του πρόσκτισμα. Τότε ο χώρος μεταξύ ταφικού μνημείου και βασιλικής μετατρέπεται σε ληνό. Ο χώρος του ληνού, διαστ. 12 × 8,50 μ., περιέχει μία υπερυψωμένη κτιστή σχάρα, επιστρωμένη με ασβεστοκονίαμα, ώστε να εξασφαλιστεί σχετική στεγανότητα. Η επίστρωση εμφανίζει μερική απόκλιση προς τα νότια, όπου βρέθηκαν τοποθετημένα δύο πιθάρια για τη συλλογή του γλεύκους.

Η ΟΙΚΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ ΤΟΥ ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΥ (Σχέδ. 10)

Για πρώτη φορά μέσα στον περιτειχισμένο χώρο της Διοκλητιανουπόλεως, ανέσκαψε ο Α. Κεραμόπουλλος[36]. Το εύρημά του, μία οικία στον αγρό του Α.Β. Καραγεωργίου, σήμερα δεν υφίσταται. Η οικία ήταν ασβεστόκτιστη και είχε πέντε χώρους με εσωτερική αυλή. Στο μέσο του μεγαλύτερου δωματίου βρέθηκαν ίχνη εστίας. Σε αυτό το δωμάτιο ο Κεραμόπουλλος βρήκε έξι νομίσματα βυζαντινά, από τα οποία τα δύο του Αναστασίου Β΄ (713-715) και τέσσερα φθαρμένα του 4ου αι. Η οικία ήταν μονώροφη και το δάπεδο πατημένη γη. Δυστυχώς και το εύρημα αυτό έμεινε αχρονολόγητο. Ωστόσο, έχει μεγάλη σημασία το γεγονός ότι βρέθηκαν σε αυτό νομίσματα των αρχών του 8ου αι., όταν η Διοκλητιανούπολις, κατά την επίσημη βυζαντινή γραμματεία, παύει να υφίσταται.

36. Έρευναι εν Δυτική Μακεδονία, ΠΑΕ 1938, σ. 55.

Σχέδ. 11. Η πρώτη και η δεύτερη φάση της οικίας Β΄.

Η ΟΙΚΙΑ Β΄ (Σχέδ. 11)

Κατά το 1990 και 1991 ανασκάφηκε στο εσωτερικό των τειχών και προς το δυτικό τομέα του οικισμού μία παλαιοχριστιανική οικία σε δύο κτιριακές φάσεις. Μεγάλο τμήμα της οικίας έχει παρασυρθεί από τα ύδατα του παραρρέοντος ρέματος και τις αγροτικές διαμορφώσεις του χώρου. Πρόκειται για ένα κτίσμα μήκ. 32 και σωζ. πλ. 19 μ.

Η πρώτη φάση της οικίας

Κεντρικός χώρος της οικίας είναι το τρικλίνιο, ένα ορθογώνιο με κόγχη στη νοτιοδυτική πλευρά του. Ένα τμήμα της κόγχης φέρει υπόκαυστα από ορθογώνιες πλίνθους και αυτό προς στιγμή δίνει την εντύπωση λουτρού. Η μικρή έκταση της κατασκευής, η προχειρότητα της δομής των υποκαύστων και η έλλειψη αγωγών μεταφοράς θερμού αέρα στα τοιχώματα καθιστούν πιθανότερη την άποψη ότι η κατασκευή έχει σχέση με τη θέρμανση του τρικλιναρίου. Δυστυχώς, οι πρόχειρης δομής τοίχοι της δεύτερης φάσης απέτρεψαν προς στιγμή τις βαθύτερες τομές για έρευνα της διάρθρωσης των δωματίων στην καλύτερα διατηρημένη βόρεια πλευρά της οικίας, για την οποία σημειώνουμε μόνο τους περιμετρικούς τοίχους ως ανήκοντες στην αρχική φάση. Ο μεγαλύτερος αριθμός νομισμάτων που βρέθηκαν εδώ ανάγεται στην περίοδο του Κωνσταντίνου και αυτό μας κάνει να υποθέτουμε ότι η οικία είναι κτίσμα του α΄ μισού του 4ου αι.

Η δεύτερη φάση της οικίας

Πάνω στα ερείπια της αρχικής φάσης της οικίας ανακτίστηκε μία δεύτερη χρησιμοποιώντας μερικούς τοίχους της πρώτης και καταργώντας τη λειτουργία μερικών χώρων της. Έτσι πάνω στο τρικλίνιο σχηματίστηκαν δύο δωμάτια και άλλα πέντε κατά μήκος του βόρειου αρχικού τοίχου. Τα δωμάτια Α και Β επικοινωνούν μεταξύ τους. Ο διαχωριστικός τοίχος των δωματίων Β και Γ έχει σωθεί χαμηλά. Επειδή στο δωμάτιο Γ δεν βρέθηκε πρόσβαση, φαίνεται ότι αυτό επικοινωνούσε μάλλον με το δωμάτιο Β. Η ανεύρεση κατά χώραν δύο πιθαριών στο δωμάτιο Α και πρόχει-

ρων εστιών στα δωμάτια Β και Γ προσδιορίζουν και τη λειτουργία του κάθε χώρου. Το δωμάτιο Δ δεν είχε ευρήματα, προσδιοριστικά της λειτουργίας του, σε αντίθεση με το Ε, το οποίο διατηρούσε ένα πιθάρι και μερικές λεκάνες. Μάλιστα σε μία αναποδογυρισμένη λεκάνη βρέθηκαν σπόροι σουσαμιού.

Οι τοίχοι της οικίας είναι λασπόκτιστοι με λίθους και το δάπεδο όλων των δωματίων από φυσικό χώμα. Οι χώροι ήταν καλυμμένοι με στρώμα στάχτης και κεραμίδια στέγης. Στα κινητά ευρήματα των δωματίων συγκαταλέγεται μία πολύτιμη παλαιοχριστιανική τράπεζα σε πολλά τεμάχια, μία αιχμή δόρατος και ένα νόμισμα του Ιουστίνου Α΄ (518-527), το τελευταίο πάνω από το στρώμα καταστροφής. Συνεπώς έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι η οικία της δεύτερης φάσης καταστράφηκε στην επιδρομή των Οστρογότθων του τέλους του 5ου αι.

ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

Συγκροτημένα νεκροταφεία στην περιοχή της Διοκλητιανουπόλεως δεν έχουν εντοπιστεί ακόμη. Οι σποραδικές ταφές εκτός των τειχών και σε διάφορα σημεία δεν δηλώνουν κάποια οργάνωση. Για παράδειγμα, ο τάφος της βασιλικής Β΄ είναι μοναδικός εκεί και έχει συσχετιστεί ήδη με χριστιανική λατρεία, όπως και ο πολύτιμος από λατρευτική και μορφολογική άποψη μεγάλος τάφος στη βασιλική Γ΄. Στο χώρο της βασιλικής Γ΄ έχουν εντοπιστεί επτά ακόμη τάφοι· η απόσταση όμως χιλιομέτρου από τα τείχη της πόλης μας αποτρέπει από τη σκέψη ότι εδώ βρισκόταν το κυρίως νεκροταφείο της. Επίσης στα νοτιοδυτικά πρανή προς τον Αλιάκμονα και κοντά στα τείχη υπάρχουν μερικοί ακόμη τάφοι σκαμμένοι στο βράχο και με ποικίλο προσανατολισμό.

Η μορφολογία των κτιστών τάφων, όσων έχουν εντοπιστεί στη θέση Παραβέλα, παρουσιάζει ενδιαφέρον. Δεν στεκόμαστε στους μεγάλους λατρευτικούς τάφους των εκτός των τειχών δύο βασιλικών, η μορφή των οποίων έχει ήδη περιγραφεί. Υπάρχουν καμαροσκέπαστοι τάφοι με προθάλαμο και προσανατολισμό από Β. προς Ν., καμαροσκέπαστοι με βαθμίδες καθόδου στη δυτική πλευρά, κάθετο λίθο ως φράγμα της εισόδου και προσανατολισμό από Δ. προς Α. (Σχέδ. 2, Τ 6), καμαροσκέπαστοι με είσοδο ανατολικά, κάθετο λίθο ως φράγμα της εισόδου και προσανατολισμό από Α. προς Δ. (Σχέδ. 2, Τ 7), και κιβωτιόσχημος με οριζόντιες πλάκες στέγασης και προσανατολισμό χριστιανικού τάφου (Σχέδ. 2, Τ 4). Οι τάφοι με προσανατολισμό από Β. προς Ν. δεν πρέπει να είναι χριστιανικές κατασκευές, αν και χρονικά δεν πρέπει να απέχουν πολύ από τους χριστιανικούς. Επίσης, μερικοί λαξευτοί τάφοι του βράχου, εκτός της νοτιοδυτικής περιοχής των τειχών της Διοκλητιανουπόλεως, πρέπει να θεωρηθούν μη χριστιανικοί.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ

Summary

EXCAVATION OF DIOCLETIANOPOLIS: FIRST APPRAISAL

A passage in Procopius (Περί κτισμάτων, Lipsiae 1964, p. 112) mentioning the existence of an old city, Diocletianopolis, near Lake Kastoria, destroyed by barbarians, and the foundation of a new fortified city by the emperor Justinian on an island in the lake (modern Kastoria), was variously interpreted by earlier scholars as relating to the ancient Greek city of Argos in Orestis. Recent archaeological excavations (1988-1991) at Armenochori, near modern Argos Orestiko, suggest the identification of this village with Diocletianopolis, which was founded by the emperor Diocletian (284-305). This town is not to be confused with the old one of the same name in Bułgaria.

Diocletianopolis, according to Procopius, must have been destroyed by the Ostrogoths of Theodoric Strabo and Theodoric Amalus in the years 473-483, when many neighbouring Macedonian towns, in particular Heracleia Lyngestis, suffered the violence of war.

Diocletianopolis belonged administratively to Thessaly, and according to Hierocles' Synekdemos it held the eleventh place among the Thessalian towns. From the ecclesiastical point of view, we have only a single reference to the diocese of Diocletianopolis in the Notitia 3, for which a probable date may be suggested in the period between the Council of Nicaea in 787 and the end of the 9th century. The same Notitia mentions two other dioceses of the same name, one in the province of Thrace under the metropolis of Philippopolis, and the other in the province of Macedonia under the metropolis of Thessaloniki. The latter must not be confused with the Diocletianopolis near Kastoria, which belonged to the metropolis of Larissa.

A methodical excavation of Diocletianopolis ought to give answers to a series of questions, such as the change in urban culture in the 6th and 7th century, the kind of differences brought about by the barbarian invasions and the demographic realignments in the country. It should also give a serious answer to the question of what existed previously on the same spot, because it is rather improbable that the town of Diocletianopolis was all of a sudden created in a deserted place.

Ancient monuments in the region

In the locality of Paravela, west of the ruins of Armenochori, excavation has uncovered a cult building from the end of the 2nd or beginning of the 3rd century, which could be interpreted as a heroon or the site of a mystic, perhaps even a rustic, cult (Figs. 1, 3). Its date shows that life in the area goes back a century before the walls of Diocletianopolis were built.

The walls of Diocletianopolis

Exploratory trenches were put down where conditions allowed with the main aim of finding crucial parts of the walls that would give a better understanding of their plan. It was thus possible to estimate roughly the length of the walls, which exceeded 2,700 m, to locate the positions of two gates and a side gate, to identify their defensive structure and to uncover a stretch some 750 m long (Fig. 4).

Early Christian basilica A

In about the middle of the settlement an Early Christian basilica with two principal building

phases was excavated in the years 1976-1977 (Fig. 5). The hasty conditions of the excavation did not produce any important results. The monument, however, was destroyed by a fire and later the place was turned into a cemetery.

Early Christian basilica B

Some 500 m beyond the northwest side of the walls a small basilica was located which had two building phases and was named basilica B (Figs. 6-7). The religious nucleus of the basilica was a large barrel-vaulted tomb with an antechamber and descending steps. The overall size of the tomb is 7.50 m long and 1.90 m wide. Over the tomb was erected an unusual basilica, measuring (without the conch of the sanctuary) 12 × 8.60 m (Fig. 6). In the second phase the pre-existing cultic place was abolished and in its place a three-aisle basilica was built, larger in size (30 × 11 m) (Fig. 7). This basilica preserves elements of the sanctuary area. Traces of burning show how the second phase of the basilica was destroyed. After the site was abandoned the locality was used as a cemetery.

Early Christian basilica Γ

In the locality of Paravela and on top of the heroon or place of a mystic, perhaps even rustic, cult, at the end of the 2nd and beginning of the 3rd century, an Early Christian basilica was built (Fig. 2). Between the time of destruction of the Roman cult building and the construction of the basilica, a large (16.40 × 6.80 m) and peculiar tomb was built on the same spot, valuable for the history of worship in early Christian times (Figs. 8-9).

The House of the Keramopoullos excavation

For the first time within the walled area of Diocletianopolis A. Keramopoullos excavated a house (Fig. 10), which no longer exists today. It was limestone built and had five rooms with an internal court. In the middle of the largest room were found traces of a hearth and coins of the 4th to 8th century.

House B

In 1990 and 1991 an Early Christian house with two building phases was excavated within the walls and towards the western part of the settlement (Fig. 11). The largest number of coins found here and relating to the first phase belong to the period of Constantine, and we therefore presume that the house was built in the first half of the 4th century. The second phase, of careless construction, must have been destroyed at the time of the Ostrogoth invasion at the end of the 5th century.

The cemeteries

Regular cemeteries have not yet been found in the area of Diocletianopolis. The sporadic burials outside the walls in different spots show no organization.

THANASIS PAPAZOTOS

INSCRIPTIONS BYZANTINES DE LA THRACE ORIENTALE ET DE L'ILE D'IMBROS (XIIe-XVe SIÈCLES)

PRÉSENTATION ET COMMENTAIRE HISTORIQUE

Dédié à l'hellénisme
de la Thrace orientale et de l'Imbros

En réfléchissant à ce qui pouvait être le trait caractéristique de ce travail, j'ai pensé spontanément aux mots de Dionysios Solômos qui parle d'un «genre mélangé mais légitime» (εἶδος μιχτό ἀλλά νόμιμο), dont il ne connaissait pas de modèle, en définissant les principes qui devaient le guider dans la création de *Ἐλεύθεροι Πολιορκημένοι*. Cette réflexion, évidemment retirée de son contexte —comment pourrait-il en être autrement?— fossilisée presque, revenait sans cesse pendant tout le temps de mon travail, mais avec un point d'interrogation au second adjectif: «mélange», ce travail l'était sûrement, mais «légitime», je ne le savais vraiment pas.

Est-ce que je sais maintenant? Est-ce que je peux présenter ces inscriptions comme si je les avais vues de mes propres yeux, pris leurs mesures moi-même, fait leurs estampages, leurs photographies, comme nous l'avions fait —avec mon ami Charalambos Bakirtzis— pour l'édition des inscriptions byzantines de la Thrace occidentale grecque? Autant de questions que je me posais continuellement, mais qui ne m'ont pas empêchée de persévérer et de terminer cette première partie de mon travail.

Car, éparpillées dans une foule de publications, dont la plupart datent du siècle dernier, détruites après la dispersion des quelques collections qui avaient pu se constituer dans des conditions extrêmement difficiles, perdues littéralement dans la nature, ces inscriptions me paraissaient semblables à ces membres des statues antiques brisées, couchés par terre, que l'on peut parfois contempler de près, si l'on a la chance que j'ai eu moi-même, il y a quelques années, lorsque j'ai pu rêver ainsi devant les sculptures mutilées du fronton ouest du temple de Zeus, au musée d'Olympie, avant leur nouvel arrangement. «Les statues sont dans le musée» comme disait Georges Séféris; par contre, les inscriptions de la Thrace orientale ne sont nulle part.

Mais revenons à l'histoire, fût-elle tragique. Des centaines d'inscriptions répertoriées par les soins d'A. Papadopoulos-Kérameus dans le Registre épigraphique du Syllogue Philologique Hellénique de Constantinople, vers le dernier quart du XIXe siècle, dont une grande partie étaient des inscriptions byzantines provenant des différentes localités de Thrace, notamment de celles de la Propontide, des innombrables pierres portant des inscriptions byzantines et appartenant à la Collection constituée à Sèlyvria par Anastase C.P. Stamoulis vers la même époque, et qui furent comprises dans la publication qu'en a donnée G. Seure sous le titre «Antiquités thraces de la Propontide», ne serait-ce que de ces deux sources de données, presque rien ne s'offre aujourd'hui à nos yeux et à notre curiosité à jamais trahis.

Je ne retracerai pas le sort de la Collection du Syllogue thrace de Rhaidestos, qui fut presque la seule à être en partie sauvée par son évacuation à Thessalonique, en 1920 (K. Mamoni, Ἀπό τήν ἱστορίαν καί δρᾶσιν τῶν Συλλόγων Ῥαιδεστοῦ Θρᾴκης (1871-1922), Μνημοσύνη 2 (1968-1969), p. 301); ni celui, beaucoup moins heureux, de la Collection d'antiquités de Stamoulis, dont la partie comprenant des monuments de pierre romains et byzantins fut abandonnée à Sèlyvria, en raison de l'impossibilité de son transport à Athènes. C'est à Athènes en effet que la famille Stamoulis se réfugia à la suite de l'échange des populations imposé par le traité de Lausanne (1922-1923), cependant que la maison de Stamoulis, qui abritait des statues, reliefs, inscriptions etc., fut habitée par le gouverneur turc de Sèlyvria.

Tout cela est certes connu et fort bien retracé dans l'Introduction de l'ouvrage de Louisa D. Loukopoulou, Contribution à l'histoire de la Thrace propontique, Athènes 1989, pp. 25-37. Des recherches que l'auteur a effectuées en Thrace turque en 1984 (*ibid.*, p. 37, note 4), il faut retenir, en ce qui concerne notre propos, sa constatation que plus de 70% du matériel recensé pendant le XIXe siècle a aujourd'hui disparu.

Il en est de même, pour plusieurs raisons, dans le cas d'Imbros. La Collection d'antiquités que le métropolite d'Imbros (puis de Mèthymna) Nicéphore Glykas (1873-1881) avait pu constituer entre 1856 et 1880 et disposer dans un petit musée dans la métropole, alors au village de Kastro, fut dispersée après son départ de l'île, plusieurs pièces allant enrichir les collections du musée de Constantinople, tandis que d'autres furent signalées dans divers musées d'Europe (Fredrich, Imbros, p. 101). La Collection de Nicéphore Glykas comprenait une série d'inscriptions, dont quelques unes furent publiées par le métropolite lui-même (voir ci-dessous, n° 39 et suiv.). Outre plusieurs membres architecturaux, provenant selon toute probabilité des ruines d'une basilique paléochrétienne, le sol même de l'ancienne église métropolitaine d'Imbros fut en partie construit de pierres portant des inscriptions, et c'était aussi le cas de la fontaine dite Πηγή Νικηφόρου, sise dans la cour de la même église et qui fut construite entièrement de pareilles pierres (voir ci-dessous, n°s 38 et 40).

De tout cela, qui n'est pourtant qu'une partie infime des inscriptions et des sculptures, pour la plupart antiques, encastrées dans des maisons, églises, fontaines d'autres agglomérations de l'île telles qu'Arasia, Eulambio, Palaiokastro, Schoinoudi, village de Sainte Théodora, etc., ne reste aujourd'hui que très peu de chose, qui tend à disparaître inexorablement au fur et à mesure que l'île se vide de sa population grecque. C'est pourquoi il est souhaitable que soient soutenus les efforts de la Société d'Etudes sur les îles d'Imbros et de Ténédos, constituée récemment avec comme siège Thessalonique, de sauvegarder ce qui peut encore l'être et d'enrichir ses Archives dans la mesure du possible.

Je me suis attardée sur ce grand manque, sur cette absence matérielle des inscriptions byzantines de l'aire turque de la Thrace, parce qu'elle constitue la raison cruciale qui m'a lancée dans ce travail dont j'ai senti fortement et le besoin et l'utilité. Ceci est bien explicable, d'autant que j'ai travaillé pendant de très longues années dans les Archives Stamoulis, qui comprennent 172 dossiers, légués par sa famille à l'Académie d'Athènes et portant le titre Θρᾳκικά. Συλλογή εἰδήσεων περί Θρᾴκης καί Θρᾳκῶν.

En effectuant une série de missions du CNRS (depuis déjà 1975...) à Athènes, j'ai eu la chance immense d'être aidée par mon très regretté ami Iordanis Pamboukis, alors directeur de la Bibliothèque de l'Académie, qui, avec son érudition et surtout sa profonde humanité d'homme d'Orient, a su me conforter et encourager mes efforts. Réunir dans un recueil cohérent la grande majorité des inscriptions byzantines de cette Thrace là à partir des différentes publications, suivre leur sort au fil du temps, essayer de retracer leur histoire et les multiples avatars qu'elles ont subies jusqu'à leur disparition. Se pencher de nouveau sur les problèmes qu'elles ont posés à leurs éminents éditeurs tels que Richter, Conze, Dumont, Homolle, Fredrich, Moustoxydis, Bartholomée Koutloumousianos, Nicéphore Glykas, Papadopoulos-Kérameus, Lambakis, e.a.; chercher à comprendre un peu plus, à donner une réponse, fût-elle forcément hypothétique, aux questions qui restaient encore ouvertes; corriger si possible là où cela semblait nécessaire et surtout développer le commentaire prosopographique en donnant une existence historique plus concrète aux personnes mentionnées sur ces pierres, des personnes dont l'identité était réduite parfois à leur seul nom... en deux mots, retirer un monde entier de l'oubli, autant que faire se pouvait.

Ce recueil, qui n'est sûrement pas et pour cause une édition à proprement parler, comprendra dans leur ensemble les inscriptions byzantines de la Thrace orientale et d'Imbros, du IVe au XVe siècle, et sera divisé en quatre parties: outre la partie présente et en remontant dans le temps,

suivront les inscriptions de l'époque méso-byzantine, celles de l'époque proto-byzantine et chrétienne, et enfin celles pour lesquelles je trouve hasardeux de proposer une date, au total plus de cent soixante inscriptions. A l'instar du tableau présenté ci-dessous, d'autres tableaux seront inclus dans les parties suivantes, illustrant aussi des questions ayant trait à l'onomastique, à la toponymie, aux catégories de métiers mentionnés, etc. Je laisse pour la fin, outre un Index général des noms et une carte où seront indiqués en détail les lieux de provenance des inscriptions et leur nombre, l'estimation globale qui se dégagera au fur et à mesure de la publication du travail accompli. J'espère ainsi, à travers tous les inévitables clairs-obscurs de ce trajet, donner une image de l'histoire de cette région grâce au témoignage de ses pierres mutilées ou perdues.

Quoi qu'il en soit, on peut insister dès maintenant sur le caractère particulier des inscriptions provenant d'Ainos et d'Imbros. A peu d'exceptions près, elles sont suffisamment datées, la plupart étant du XVe siècle. Elles sont presque toutes des inscriptions de fondation, voire de reconstruction des fortifications, et montrent une étonnante continuité de ce genre d'efforts. Ce fut l'œuvre des deux administrations: de l'administration byzantine et de celle des Gattilusi qui la supplanta, assez tôt à Ainos (1382) et assez tard à Imbros (1450-1453). Les deux autorités y sont attestées par l'intermédiaire de leurs fonctionnaires avec une fréquence qui nous permet d'y voir une sorte de programmation des travaux défensifs étalés sur plusieurs années.

Parmi les quarante-sept inscriptions présentées ici –si l'on n'y inclut pas tout le reste– il n'y en a que deux seulement pour lesquelles je peux prononcer le mot magique *vidi*. Ce sont l'inscription d'Andrinople en l'honneur de Michel VIII Paléologue (n° 4) et celle d'un «proèdre» d'Andrinople (n° 19), que je vis dans le musée de cette ville. En fait, il n'est pas hors de propos ici, au contraire, de rapporter brièvement cette visite. En mai 1990, après avoir attendu presque une année et demie pour obtenir le visa de recherche que j'avais demandé en ma qualité de chercheur du CNRS (Paris) en mission officielle, munie de tous les documents nécessaires et de lettres de recommandation, et emmenant les dossiers que j'avais constitués après plusieurs années de travail et qui définissaient mes *desiderata*, j'arrivais à Constantinople et je me rendis tout de suite au Musée archéologique. J'avais l'intention de commencer mes recherches dans ce musée parce que, comme chacun sait, il renferme dans ses collections de nombreuses antiquités provenant de la Thrace antique et byzantine. Je fus donc tout étonnée de constater que les salles consacrées à Byzance étaient fermées et ceci, me dit-on, depuis plusieurs années. La date de leur réouverture restait secrète. Quoi de plus naturel que de demander au directeur du musée d'avoir la permission d'y accéder quand même, vu le but de ma visite, les documents officiels, le visa de recherche, etc. etc.? C'était, paraît-il, lui demander trop. M. Alpay Pasinli, directeur du musée, me répondit littéralement qu'il n'avait cure des permissions de tous les ministères turcs ou français puisque je ne m'étais pas adressée à lui personnellement par lettre! –j'avais oublié que la Turquie reste toujours la Turquie...–; voilà en tout cas ce que j'aurais dû faire après deux ans, selon M. le directeur, pour avoir accès aux antiquités escomptées sans même être obligée de demander un visa.

La suite de ma visite dans le reste de la Thrace turque que j'ai parcouru le même mois ne m'a pas aidé plus pour mener à bien le but de mon voyage. Partout se dressait un mur sur lequel je butais. Pourtant, j'ai réussi à accomplir les objectifs poursuivis sans avoir à passer sous les Fourches Caudines de M. Pasinli. Mon séjour à Dumbarton Oaks en qualité de «fellow», pendant le premier semestre de 1991, m'a permis d'utiliser le très riche matériel de la section Byzantine Visual Resources (The Byzantine Photograph Collection), qui surpassa et de loin tout ce que j'aurais pu voir –ou plutôt ne pas voir!– pendant mon fameux voyage dans la Turquie d'Europe...

La présentation des inscriptions suit l'ordre chronologique à l'intérieur des trois unités: a) lieux divers, b) Ainos, c) Imbros. J'ai cru utile de présenter les inscriptions d'Ainos et d'Imbros en dossiers autonomes, en raison de leur grande homogénéité. De toute façon, la numérotation est continue. En tête de chaque lieu géographique, quand il se présente pour la première fois, je mets une

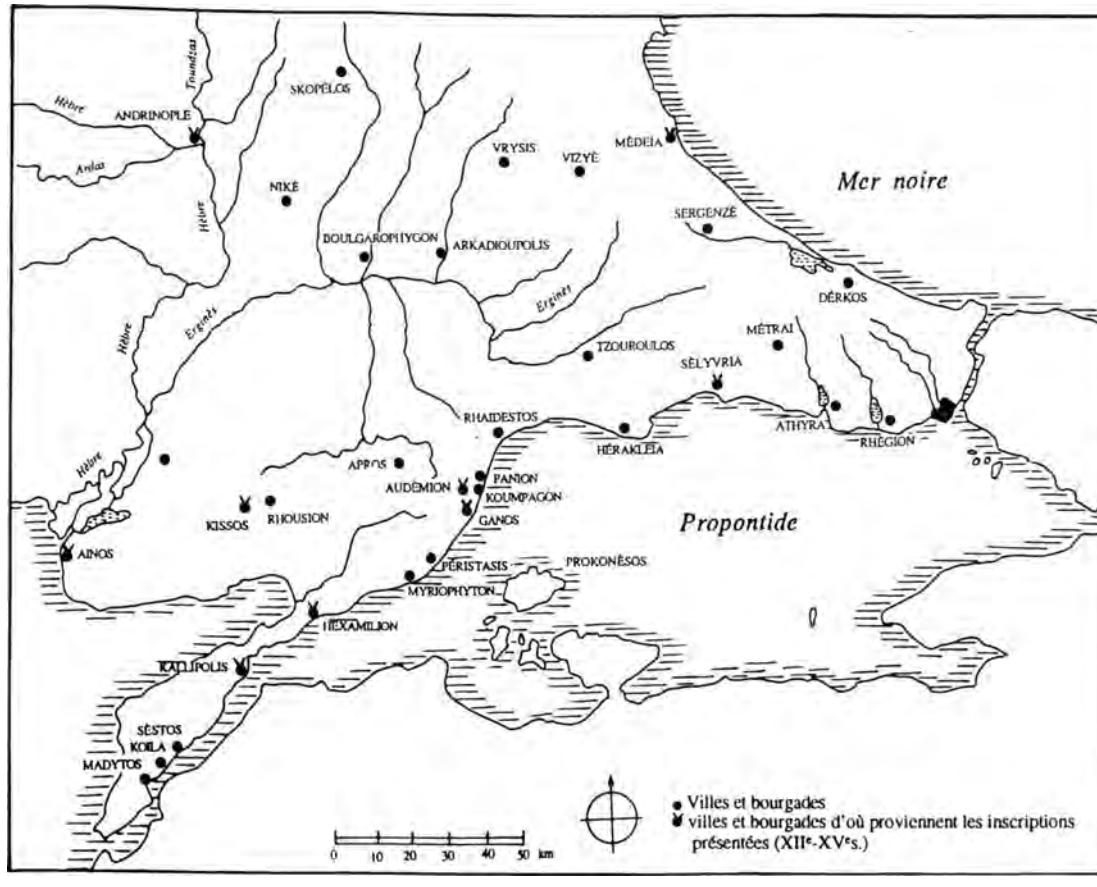

Fig. 1. Thrace orientale. Frontière ouest: le cours inférieur de l'Hèbre.

petite notice pour le situer dans l'espace et dans le temps, si je ne renvoie pas à d'autres études plus précises le concernant. Les normes de la présentation sont en général celles qui ont été exposées par Louis Robert dans plusieurs de ses ouvrages (cf. L. Robert et Jeanne Robert, La Carie. Histoire et géographie historique, II, Paris 1954, pp. 9-15; L. Robert, Epigraphie grecque d'Asie Mineure, Opera Minora Selecta, III, 1969 (repris de l'Antiquité Classique 4 (1936), p. 462); *idem*, Etudes Anatoliennes, Paris 1937 (édition anastatique, Amsterdam 1970), p. 440) et que nous avons respectées dans l'édition des inscriptions byzantines de la Thrace occidentale (voir Asdracha-Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, p. 245).

Bien évidemment, ce travail ne se prétendant pas une édition critique, j'ai dû modifier ces principes généraux en maints endroits. Le texte des inscriptions est présenté d'après les fac-similés ou/et les photographies qui se trouvent à ma disposition. Dans le cas où aucun de ces moyens auxiliaires n'existe, je choisis le texte, ou même les lectures qui me paraissent les plus conformes à la vraisemblance. L'absence d'indication relative suggère une interprétation plus ou moins personnelle.

Je me permets enfin d'exprimer mes vifs remerciements à toutes celles et à tous ceux qui m'ont aidé de différentes façons à mener à bien ce travail. Je remercie tout d'abord Madame le professeur Angeliki Laiou, directeur de Dumbarton Oaks, ainsi que Madame Natalia Teteriatnikov, respon-

RÉPARTITION CHRONOLOGIQUE ET GÉOGRAPHIQUE DES INSCRIPTIONS

Localités	Siècles				Total	Dates
	XIIe	XIIIe	XIVe	XVe		
Ainos	22 23 24 -	25 26	27 28 29	30 31 32 33 34 35 36?	15	22-23: 1172. 25: dernier quart. 26: 1284/5. 27: 1307/8? 28: 1356? 29: 1382. 30: 1413. 31: 1416/7. 32: 1420/1. 33: 1421/2. 34: 1422/3. 35: 1423/4.
Andrinople		4 5	15	19	4	4: 1263? 5: 1259-82. 15: 1346/7? 19: après 1412-avant 1428?
Audèmion	1? 2 - ?	6 7?			4	6: 1270/1. 7: 1277?
Ganos	3 - ?				1	
Héraclée				18	1	18: après 1409-avant 1431?
Hexamilion		9 -		20	2	20: 1453
Imbros	37 -*		38 47-?	39 40 41 42 43 44 45 46	11	37: XIIe-1444. 38: 1391/2. 39: 1441/2. 40: 1441/2? 41, 42: 1441/2?-1444. 43: 1441/2-1444, 1447? 44: 1446/7. 45: 1446/7? 46: 1452/3
Kallipolis			10		1	10: 1320-41?
Kissos		8?			1	
Mèdeia				21	1	21: *c.* 1440/42-avant 1474?
Sèlyvria			11 12 13 14 16 - ?	17	6	11, 12, 13: après 1321-avant 1341. 14: après 1321-avant 1341? 17: 1401
Total	7	8	12	20	47	

Note: Siècles: les chiffres renvoient aux numéros d'ordre des inscriptions.
– : et au siècle suivant;
–*: et aux siècles suivants.

sable de la Byzantine Photograph Collection. Je remercie aussi Madame Dominique Couzon, responsable de la Photothèque du Centre d'Etudes Gabriel Millet (Ecole Pratique des Hautes Etudes, section V) qui a facilité mon accès à ce fonds. Je ne manquerais pas de signaler l'empressement avec lequel M. Georges Xeinos, originaire d'Imbros et membre actif de la Société d'Etudes sur les îles d'Imbros et de Ténédos, a répondu à mes lettres en m'envoyant le matériel à sa disposition; il en est de même de M. Nicolas Daldas. M. Guillaume Saint-Guillain a eu la gentillesse de mettre au point le texte français, texte sur lequel ma collègue et amie de longue date Denise Papachryssanthou a bien voulu se pencher avec son regard attentif et responsable. La bibliographie turque, indispensable pour ce travail, fut mise à ma disposition grâce aux efforts de mes amies et collègues Euangélia Balta et Martha Pylia, ainsi que de M. Aristotélis Mitraras. Enfin, c'est peu dire combien je suis obligée à Emilie Thémopoulou, originaire de Constantinople et fin connaisseur de la langue turque, sans l'aide de laquelle je n'aurais pu avoir accès à cette bibliographie, à plus d'un titre spéciale. Et je n'oublie surtout pas mon amie Catherine Assimi avec qui j'ai fait un petit bout de chemin et qui avait ébauché, il y a déjà plus de vingt ans, une partie du dépouillement des inscriptions des Gattilusi, que j'ai pu utiliser avec profit pour ce travail.

LIEUX DIVERS

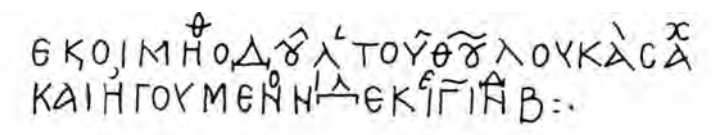
AUDÈMION

Audèmion ou Eudèmon, Audèmi, Avdin (actuellement Üçmak-dere, en turc), était un bourg byzantin situé dans un ravin, au pied de la montagne de Ganos (partie du Mont Sacré, Ἱερόν Ὄρος, dans l'Antiquité), entre Ganos et Koumpagon (bourg de la région de Rhaidestos et dont on ignore le nom byzantin) au nord. Il faisait partie des Ganochôra —ensemble d'agglomérations s'étendant du Koumpagon, au nord, jusqu'à Péristasis, au sud— et peut-être dépendait-il d'un grand monastère dont on ne connaît pas le nom, mais dont on pouvait voir les ruines sur une hauteur qui surplombe le bourg. Audèmion, site peuplé exclusivement de Grecs encore au moment où le visita Papadopoulos-Kerameus (Ἀρχαιότητες, pp. 97, 100), en 1885, comportait plusieurs églises et fontaines saintes qui avaient pu conserver dans leurs murs plusieurs inscriptions byzantines, aujourd'hui disparues. Cf. A. Dumont, Rapport..., in Dumont - Homolle, Mélanges, p. 227; Gedeôn, Μνήμη Γανοχώρων, pp. 15-16; E. Zèsès, Διάφορα Αὐδημίου, Θρακικά 5 (1934), p. 347 sq. (premier d'une série d'articles de contenu surtout ethnographique).

1. Epitaphe (XIIe s. ?)

Dalle funéraire placée devant la Ὡραία Πύλη du sanctuaire de l'église de Saint-Jean Prodrome.

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 101 (fac-similé); Dumont - Homolle, Mélanges, p. 419, n° 87 o; Gedeôn, Μνήμη Γανοχώρων, pp. 35-36. Texte d'après Papadopoulos-Kerameus. Datation d'après Gedeôn (qui n'a pas le point d'interrogation).

1. Ἐκοιμήθ(η) ὁ δοῦλ(ος) τοῦ Θ(ε)οῦ Λουκᾶς (μον)αχ(ὸς)
2. καὶ ἡγούμενο(ς), (μη)νὶ Δεκε(μβρίῳ) ιγ', ἰνδ(ικτιῶνος) β'

Lettres en majuscules avec accentuation partielle.
Tilde: a) sur le *nomen sacrum* abrégé: Θ͂Υ͂ (l. 1); b) sur une partie de la date: ῖγ (l. 2).
Ligature: ϒ = ου.
Lettres superposées: θ χ / η, α (l. 1); ο ι ε δ / ν, ν, κ, ν (l. 2).

S'est endormi le serviteur de Dieu, le moine et higoumène Loukas, le 13 du mois de décembre, indiction 2.

Ce Loukas, inconnu par ailleurs, serait l'higoumène du monastère mentionné ci-dessus, ou d'un autre parmi les nombreux monastères de Ganochôra (voir infra, notice introduisant le n° 3).

2. Audèmion. Liste de donateurs (XIIe-XIIIe s. ?)

Plaque de pierre encastrée dans la maçonnerie de l'enceinte d'une chapelle détruite, dédiée à sainte Paraskeuè. «44.68» (Papadopoulos-Kerameus).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 100 (fac-similé); Dumont - Homolle, Mélanges, pp. 418-419, n° 87 m; Gedeôn, Μνήμη Γανοχώρων, p. 36 (estampage, p. 163). Texte d'après le fac-similé de Papadopoulos-Kerameus. Datation d'après Gedeôn.

1. ...Ἠ[λ]ιοῦ ἱ(ερομον)άχου, ὁ [Ἐξε]-
κίας, ὁ Ζαχαρί(ας) Λέ(ων), ὁ Συμεών,
ὁ Μαῦρω(ς), ἡ Σοφία τοῦ Μάζη, Μανου(ἡ)λ
4. τῆς Κομνην(ῆς), ὁ Φελοκαλήγ(ης), ἡ Θεοδώτ(η)
τοῦ Σιχούη, ὁ Κοντ(ο)γύρις τοῦ κὺρ Γόρι,
Ἰω(άννης) ὁ Βοριανό(ς), Ἀλέξιο(ς) τῆς Βύλα(ς),
Ἰω(άννης) ὁ Βαγγέλη(ς)

Lettres en majuscules avec accentuation partielle.
Signes d'abréviation: de ας: ᵕ (l. 2); /(l. 2-4, 6-7).
Accents et esprits: ^ ~ /ↄ ; ˜ , ⌊ , ⊦ (= esprit rude) (l. 4, 7).
Ligature: ϐ = ου (l. 1, 3, 5).
Abréviation: ιω̄ (l. 6, 7).
Lettres superposées: τ ϐ (l. 3, 5); α η λ ι, ζ, ϐ (l. 3); ν ϐ η, η̄ (l. 4); η τ ϐ, ν (l. 5), ο ο α ν, ι, λ (l. 6).
L. 5. τοῦ κὺρ Γόρι, Leg. τοῦ κὺρ Γρηγόρη.
L. 5. ὁ Κοντ(ο)γύρις (Homolle).
L. 7. ιω̄ ὁ Σηγγέλη (estampage très mauvais de Gedeôn).

...d'Elie l'hiéromoine, l'Ezéchiel, Zacharie Léon, Symeôn, Mauros, Sophie de Mazès, Manuel de Komnènè, Phélokalègès, Théodôtè de Sichouès, Kontogyris de kyr Grègoris, Jean Vorianos, Alexios de Vyla, Jean Vangélis.

La liste comprend très probablement des noms de donateurs qui auraient contribué à la construction ou à la restauration d'une église ou d'un monastère local, peut-être, celui qui surplombe le bourg (voir supra, introduction au n° 1). La plupart des prénoms sont accompagnés d'un patronyme ou/et, dans le cas des femmes, du prénom du père, qui tient lieu de nom de famille. Seul le premier nom de la liste, s'il s'agit bien du premier, est accompagné d'un qualificatif qui indique ici son état de religieux.

L. 1/2: ὁ [Ἐξε]κίας. Cette restitution, qui est la nôtre, renvoie à un nom biblique porté habituellement par de moines.

L. 4: τῆς Κομνηνῆς. A signaler la présence d'une Comnène (nom très souvent rencontré dans les textes), mère de Manuel, qui tiendraient les deux bonne compagnie à Alexios de la ligne 6.

L. 4: ὁ Φελοκαλήγης. Il s'agit apparemment d'un sobriquet renvoyant à quelqu'un qui portait des chaussures à semelles de liège. Cf. Sp. Lambros, Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τά Σωζόμενα, II, Athènes 1879, p. 317, 8: φελλωτά... σανδάλια, relevés par St. Koumanoudis (Συναγωγή λέξεων ἀθησαυρίστων ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς λεξικοῖς, Athènes 1883, p. 367), qui donne aussi φελλάρια, un mot qu'il avait rencontré notamment à Andrinople. Φελοκαλήγης ainsi que Κοντογύρις (ci-dessous) tiennent évidemment lieu de noms. Cf. Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος, VI, p. 503 (Βαρυκαλίγης, celui qui porte des chaussures lourdes et non pas des φελλοκάλιγα).

L. 5: ὁ Κοντογύρις. Egalement un sobriquet, provenant du verbe κοντογυρίζω (tourner un peu en arrière), voir Ἐμ. Κριαρᾶς, Λεξικό τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημώδους γραμματείας (1100-1669), Thessalonique 1969 sq., t. 8, 1982, s.v.

Cf. par analogie le nom Γοργογύρις (celui qui tourne vite), dans des actes notariaux postérieurs (XVIe s.) provenant de Naxos, I.T. Vizvizis, Ναξιακά νοταριακά ἔγγραφα, p. 46, n° 26, 59; p. 60, n° 40, 33 et *passim*.

L. 7: Si la lecture de Papadopoulos-Kerameus est la bonne –sur l'estampage de Gedeôn, on lit

'Iω(άννης) ὁ Συγγέλη(ς)–, on est en présence d'une curieuse apposition de deux prénoms, dont le second serait un hapax pour cette époque, étant bel et bien le diminutif actuel du prénom Εὐάγγελος. Cependant, je suis tentée d'y voir une faute de lecture, ou une solution telle que: 'Ιωάννης ὁ Βαγγελῆς à savoir, un prénom indiquant la filiation de côté de la mère, Jean, le fils d'Εὐαγγελία (?).

Quoi qu'il en soit, on se trouve devant une surprenante gamme de noms qui mettent, à côté des formes habituelles de l'époque byzantine en général, des formes idiomatiques ou relevant même de la langue grecque contemporaine. En outre, étant donné que la datation de Gedeôn d'après l'écriture des lettres ne peut pas être fiable absolument dans un milieu traditionnel où l'on reproduit librement des lettres de formes diverses, nous pourrions situer cette inscription dans n'importe quel siècle de l'occupation ottomane, voire au siècle dernier. Il est indicatif de comparer cette liste de noms avec celle provenant du codex connu de Serrès, voir P. Papageôrgiou, Αἱ Σέρραι καί τά προάστεια τά περί τάς Σέρρας καί ἡ μονή 'Ιωάννου τοῦ Προδρόμου, BZ 3 (1894), Abteilung I, p. 283 (XVIIe s.).

Quant à la date, j'adopte celle proposée par Gedeôn parce qu'il n'est pas du tout sûr, contrairement aux notices de PLP, nos 6492, 13058, 25413, 27024, que cette plaque provenait de la chapelle de la Sainte-Paraskeuè, qui serait construite en 1270/1271, ce qui n'est pas sûr non plus (voir infra, no 6). L'impossibilité de se prononcer avec certitude là-dessus vient du fait que dans toute cette région on a souvent construit avec du matériau provenant des églises ou d'autres bâtiments antérieurs, voire byzantins, d'où le grand nombre des pierres encastrées.

GANOS

Ganos (ὁ Γάνος, τό Γάνος) qui avait conservé à l'époque byzantine le nom de la ville antique (ἡ Γάνος, Γάννος), était connue surtout pour le grand nombre de ses églises et de ses couvents. A partir du milieu du XIe siècle notamment, commença de se former au mont homonyme de Ganos et dans la région de Ganochôra un centre monastique important, dont l'existence est attestée aussi dans Michel Psellos ('Επιστολαί, éd. C. Sathas, MB, V, p. 397, no 149: mention du Prôtos τοῦ Ὄρους). Ce foyer monastique continua de fonctionner pendant l'époque ottomane malgré les destructions répétées qu'il a subies et qui n'ont laissé échapper que quelques témoignages, épigraphiques et autres. Voir, Gedeôn, Μνήμη Γανοχώρων, pp. 26-62; G. Ficker, Erlasse des Patriarchen von Konstantinopel Alexios Studites, Kiel 1911, p. 13; Laurent, Corpus, V/2, p. 152. Cf. Papadopoulos-Kerameus, 'Αρχαιότητες, pp. 101-102. Sur la métropole sans suffragants de Ganos, créée à l'époque des Comnène et présente dans les notices tardives, voir Darrouzès, Notitiae, pp. 160, 162, 167 et *passim*.

Presque tous les monuments byzantins et post-byzantins de Ganos et de Ganochôra, qui existaient encore à la fin du XIXe siècle, ont disparu au cours de notre siècle. Actuellement, on peut voir seulement les ruines de deux monastères dans les alentours de Ganos (Gaziköy, en turc), voir Ötüken - Ousterhout, Notes, p. 145 et note 101.

3. Fragment d'inscription métrique (XIIe-XIIIe s. ?)

Morceau de marbre brisé, faisant peut-être partie de la base d'une croix appartenant au petit couvent d'origine byzantine de la Vierge Nicéenne (Θεοτόκος Νικηώτισσα), situé au voisinage immédiat de Ganos. L'inscription était encore conservée, en 1896, dans les ruines du couvent.

Gedeôn, Μνήμη Γανοχώρων, p. 42.

Ἤγειρε κόσμον ἐκ βαράθρου πταισμάτων

Il a relevé (le) monde de l'abîme des péchés.

D'après Gedeôn, ce vers iambique constituait la moitié d'une inscription distique, écrite habituellement sur la sainte Croix, œuvre de Théodore Studite, qui était ainsi en entier: ἐν τῷδε χεῖρας ἐξαπλῶν ὁ παντάναξ/ ἤγειρε κόσμον ἐκ βαράθρου πταισμάτων (voir PG, 99, col. 1796[c]; édition récente, A. Garzya, Theodori Studitae epigrammata, ΕΕΒΣ 28 (1958), p. 39, n° 52: ἐξαπλοῦς au lieu d'ἐξαπλῶν). Sur la vie et l'œuvre de Studite, voir G. Fatouros, Theodori Studitae Epistulae, I, Berlin - N.Y. 1992, pp. 3-42.

Gedeôn déduit du nom du couvent qu'il aurait été construit par un moine venu d'un certain monastère de Nicée, ou même qu'il aurait été un métoche d'un tel monastère.

ANDRINOPLE

Sur l'histoire et le développement de la ville d'Andrinople pendant cette période, voir Asdracha, Les Rhodopes, pp. 137-148, 190-193 et *passim*. Sur la métropole d'Andrinople et ses suffragants, voir *eadem*, La Thrace orientale, pp. 258-267, 274-277, 299-302. D. Stiernon, in DHGE 22 (1988), s.v. Hadrianopolis.

4. Epigramme en l'honneur de l'empereur Michel VIII Paléologue. Inscription de fondation (1263?) (Pl. 101 a-b)

Plaque de marbre qui devait être encastrée dans une des tours carrées des murailles ou même de la forteresse de la ville. La tour ayant été démolie, cette plaque, brisée à droite, était déjà encastrée dans les murs de l'église métropolitaine au moment où la vit Mordtmann.

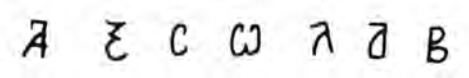
Les murailles d'Andrinople, dont on connaît le périmètre de leur περίπατος par un texte daté du XIVe siècle et qui se sont avérées quasi inexpugnables à travers les siècles (voir Asdracha, Les Rhodopes, pp. 143-144), furent complètement démolies par les Turcs après la fin de la guerre russo-turque de 1878 et le traité de Berlin. Le matériau qui en provint, fut utilisé pour la construction des casernes et d'autres bâtiments, tandis qu'une partie en fut cédée aux Grecs de la ville en guise de réparations pour la destruction de leurs maisons contiguës à la muraille.

Quant à l'église métropolitaine d'Andrinople, qui était une construction du XIXe siècle, aujourd'hui disparue, elle comprenait aussi un nombre considérable des chapiteaux byzantins réutilisés, dont seulement trois ont été conservés, voir Ötüken - Ousterhout, Notes, p. 128.

En mai 1990, pendant ma visite au musée archéologique d'Andrinople, l'inscription examinée fut la seule (!) que j'ai vue exposée à l'intérieur du musée, au ras le sol, derrière la porte de la sortie (n° d'inv. 1791). «53.140.10»; hauteur des lettres «9» (d'après Taşlıklıoğlu). Photographies d'I. Ševčenko, Byzantine Photograph Collection de Dumbarton Oaks, n° 61.122. Cf. une autre photographie dans la même Collection, n° 71.1279.

Mai, Nova Collectio, V, p. 356; CIG, IV, n° 8713; M. Dèmitsas, Μακεδονίας ἀρχαιολογικά, BCH 4 (1880), p. 109; Mordtmann, Epigraphik, p. 201, n° 6 (estampage); Dumont - Homolle, Mélanges, p. 360, n° 62, 8; Lambakis, Περιηγήσεις, ΔΧΑΕ 10 (1911), p. 12, n° 385; Kourtidis, Βυζαντιναί ἀρχαιότητες, p. 39; Konstantinidis, Ὀλίγα περί Ἀδριανουπόλεως, p. 294; Velkov, Inscriptions médiévales, p. 218; Eyice, Edirne, pp. 66-67; Taşlıklıoğlu, Trakya, II, pp. 41-42, n° 13, fig. 33 (photo).

\+ Ἄναξ Μιχαὴλ Αὐσόνων ὄντως κλέος
λύτρωσιν εὗρε δι' ὃν ἡ Κωνσταντίν[ου]
πύργωμα τεύχει κατέναντι βαρβάρων
4. μάχας πρὸς αὐτῶν ἀπτόητον καθάπαξ +

Lettres en majuscules.

Plusieurs ligatures: αη, αυ (l. 1); τρ, στ, αν (l. 2); τε, ει, αν, αρ (l. 3); πρ, αυ, πτ (l. 4).

Lettres superposées: $\overset{\tau}{\omega}$ (l. 1, 4); $\overset{\rho}{\omega}$ (l. 3).

L. 2. Leg. δι' οὗ.

L. 4. Leg. ἀπτόητος.

L. 2. λύτροσιν (Mai);

L. 2. εὗρε, [υ]ιὸ[ς ὢν] Κωνσταντίνου (CIG); Διόνη Κωνσταντίνου (Mai, Dèmitsas); δι' ὃν ἡ Κωνσταντίν (Lambakis); δι' οὗ ἡ Κωνσταντίνου (Kourtidis).

L. 3. πύργομα (Mai); τεύχων (Mai, CIG); τεῦχε (Dèmitsas, Lambakis); τείχει (Kourtidis).

L. 4. πρὸς αὐτούς (CIG), version plus correcte grammaticalement; πρὸ αὐτῶν (Kourtidis).

L. 4. ἁπτοήτων (Dèmitsas).

L. 4. Μαχαστρος Αντωναττο ητον καθαπαξ (Lambakis).

Le roi Michel, en effet la gloire des Romains/ par qui Constantinople a été sauvée/ construit de(s) fortification(s) en face des barbares/ (en livrant) des batailles contre eux, intrépide, une fois pour toutes.

L. 1: Ἄναξ Μιχαήλ. D'après CIG (suivi par Velkov), il s'agirait de l'empereur Michel VII Doukas (1071-1078), fils de Constantin X Doukas et d'Eudocie Makrembolitissa, mais nous optons pour la solution exprimée par Mordtmann, selon qui il s'agit de Michel VIII Paléologue. L'inscription aurait été gravée à l'occasion de la guerre menée par Michel VIII contre le tsar bulgare Constantin Tich, qui avait déjà enlevé plusieurs villes byzantines de la côte occidentale de la mer Noire et de l'arrière-pays de la Thrace orientale. Les opérations furent menées par le général Michel Doukas Glavas Tarchaneiôtès, en 1263. Celui-ci reconquit sur les Bulgares les villes perdues, tout en délivrant Andrinople du danger, et procéda ensuite à de grands œuvres de fortification dans toute cette région. Pour les références, voir Asdracha, Les Rhodopes au XIIIe siècle, pp. 287-288; cf. Zlatarski, Istorija, III, pp. 504-505. Cf. Pachymère, éd. Failler, I, p. 279, note 4.

L. 1: Αὐσόνων. (Roi des) Romains, appelation littéraire des Byzantins dans la connotation œcuménique chérie par l'empire. Cf., entre autres, une inscription peinte sur une corniche intérieure du parékklèsion de Pammakaristos, à Constantinople: ...βασιλεὺς ὁ κρατῶν γῆς Αὐσόνων, in H. Belting, C. Mango, Doula Mouriki, The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul, Dumbarton Oaks Studies, n° 15, 1978, p. 16, fig. 96 b. Selon les auteurs qui suivent H. Megaw (Recent Work of the Byzantine Institute, DOP 17 (1963), pp. 370-371), cette inscription serait un poème de Manuel Philès pour le repos de l'âme du protostrator Michel Glavas Tarchaneiôtès († *c.* 1307), dont le tombeau se trouvait dans cette église. A signaler justement l'emploi fréquent de Αὐσόνων ainsi que des mots composés Αὐσονάρχης et Αὐσονοκράτωρ chez Philès, voir Manuelis Philae Carmina, éd. Miller, I, p. 97, n° 199, 2; p. 253, n° 79, 16; II, p. 82, n° 42, 2; p. 91, n° 50, 1; I, p. 333, n° 135, 7 et *passim*. Voir aussi Louis Robert, in Bull. épigr., 1965, n° 252; Feissel, Notes d'épigraphie chrétienne, BCH 108/I (1984), pp. 553-555: Αὐσονίων (dans des inscriptions, ainsi que des épigrammes de l'Anthologie Palatine).

L. 3: πύργωμα. Il ne s'agit pas ici de la tour particulière où l'inscription aurait été encastrée à l'origine. Dans ce cas là, on aurait eu plutôt le mot largement employé de πύργος. Le mot πύργωμα signifie sans doute un ensemble fortifié au propre et au figuré, ce qui est conforme tant avec les données historiques qu'avec le style solennel de l'inscription.

L. 3: βαρβάρων. Les Bulgares sont qualifiés ainsi en tant qu'ennemis attaquant le territoire by-

zantin et menaçant Constantinople. Cf. même sens dans une inscription du Péloponnèse, Philippidis-Braat, Inscriptions du Péloponnèse, p. 299, n° 41 (IXe s.), les barbares étant ici les Sarrazins: Ἄναξ Λέων ἔστησε πύργον ἐνθάδε / λύχνῳ προφαίνειν τοὺς λόχους τῶν βαρβάρων.

5. Andrinople. Invocation en faveur de l'empereur Michel VIII Paléologue (1259-1282)

Inscription sur des briques enchâssées dans la maçonnerie d'un vieux mur et provenant sans doute de la muraille. Perdue déjà à l'époque de sa publication par Mordtmann.

CIG, IV, n° 8755; (Mordtmann, Epigraphik, p. 202; Dumont - Homolle, Mélanges, p. 360, n° 62, 9). Texte d'après CIG.

1. + Κ(ύρι)ε, βοήθει τῷ [εὐ]σεβ[ε]στάτῳ καὶ φιλοχρίστῳ βασιλεῖ
2. ἡμῶν τῷ Μι[χ]αὴλ Κωμνηνῷ τῷ Παλαιολόγῳ

L. 2. Leg. Κομνηνῷ.

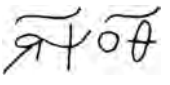
Seigneur, aide notre très pieux et aimant le Christ basileus Michel Comnène Paléologue.

Il s'agit évidemment du même empereur qui figure sur l'inscription précédente (n° 4), et dont la titulature complète était: Michel Doukas Ange Comnène Paléologue.

6. Audèmion. Date 6779 (1270/1271)

Fragment de marbre. Largeur de la pierre «70» (Papadopoulos-Kerameus). Provenant probablement du monastère qui aurait été bâti au nord d'Audèmion (voir supra, notice introduisant le n° 1), il se trouvait encastré autrefois dans la maçonnerie de la chapelle de la Sainte-Paraskeuè (v. supra, n° 2).

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 100 (fac-similé); (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 418, n° 87 l; Gedeôn, Μνήμη Γανοχώρων, p. 35).

Deux tildes au dessus de la date: ~.
Ligature: στ.

6779 (= 1270/1271).

La date pourrait être celle de la construction du monastère ou de son Katholikon, si elle ne faisait pas partie d'une inscription quelconque, provenant de ces lieux. En dernier lieu, il se peut même qu'elle soit la date de la fondation de la Sainte-Paraskeuè, si l'on accepte que celle-ci fût une église construite à l'époque byzantine.

7. Audèmion. Dédicace d'un chandelier (mars 6785 = 1277) (?)

Inscription gravée sur la base de marbre d'un chandelier qui se trouvait dans l'église de Saint-Jean Prodrome.

Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 101; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 419, n° 87 p; Gedeôn, Μνήμη Γανοχώρων, p. 35). Texte d'après Papadopoulos-Kerameus, qui ne donne pas de fac-similé.

1. +Κωσταντῆ προυσκινιτοῦ
2. ἀπὸ ἐπαρχίας Νεωνάτων
3. ἔτ(ους) ϛψπε', μαρτήου θ'

L. 1. Leg. προσκυνητοῦ.

L. 3. Leg. μαρτίου. Gedeôn mentionne la date 1277 comme constituant une inscription à part, ce qui veut dire que la base du chandelier aurait été entre temps brisée en deux.

De la part du pèlerin Constantin de l'éparchie de Néônatôn ; en l'année 6785 (= 1277), *le 9 mars.*

L. 1 : Κωσταντῆ προυσκινιτοῦ. Constantin aurait fait le pèlerinage en direction du grand monastère au nord d'Audèmion (voir supra, n° 6), s'il n'était pas allé visiter en général les monastères de Ganos et de Ganochôra (voir supra, notice introduisant le n° 3).

L. 2 : ἐπαρχίας Νεωνάτων. Papadopoulos-Kerameus avait déjà dit ne pas connaître cette éparchie par ailleurs, et j'avoue que je n'ai pas pu avancer plus que lui en ce sujet. Il est vrai que si l'on pouvait lire Νεωμάτων à la place de Νεωνάτων, on pourrait penser au toponyme τά Νεώματα, village de Lemnos près de l'église de Saint-Georges, attesté dans des documents des monastères athonites, de Lavra (voir Actes de Lavra, IV, Index, s.v. Νεώματα : 1284 et 1326) et de Dionysiou (voir Actes de Dionysiou, Index, s.v. Ἅγιος Γεώργιος τά Νεώματα : 1425 et 1430) ; mais la qualification de Néônatôn comme éparchie ne laisse pas beaucoup de chances à cette hypothèse.

D'autre part, puisque je ne connais pas un tel toponyme en Thrace et étant donné le mouvement continu des gens entre la Thrace et les contrées de l'Asie Mineure proches de la Propontide, je verrais dans Néônatôn un toponyme d'Asie Mineure, quitte à y voir la déformation d'une province ecclésiastique ; sur le terme ἐπαρχία en ce sens, voir Darrouzès, Documents inédits, pp. 114, 7 ; 120, 13 ; 128, 29 ; 168, 2 et *passim*.

Cela dit, on peut formuler quelques réserves au sujet de la datation de cette inscription : La forme même du nom du pèlerin, Κωσταντῆς, forme purement néo-grecque que l'on rencontre par excellence dans la chanson populaire, ainsi que la version προυσκινιτοῦ, charactéristique du parler nord du grec moderne, situeraient l'inscription facilement à l'époque post-byzantine, s'il n'y avait pas l'argument de la date. Ce dernier pourtant pourrait ne pas en être un, au cas où l'on supposerait une fausse lecture du στ qui pourrait être en fait un α, ce qui nous donnerait bien la date 1785, beaucoup plus conforme à l'aspect général de l'inscription.

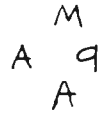
Une réflexion analogue pourrait être avancée à propos d'une autre inscription provenant d'Audèmion, également gravée sur un chandelier de marbre qui était conservé, lui, dans la chapelle de Saint-Jean Prodrome, au moment où le vit Papadopoulos-Kerameus (Ἀρχαιότητες, p. 101) : Μνήστητι Κύριε / κτίτορος τοῦ Παλάση.

Si la forme μνήστητι au lieu de μνήσθητι se rencontre déjà au XIe siècle et dorénavant (cf. Philippidis-Braat, Inscriptions du Péloponnèse, n°s 47, 2 ; 48 (μηνίστιτη) ; 49 ; 65 et *passim*), le nom Παλάσης nous situe certainement à l'époque de l'occupation ottomane. Qui plus est, on trouve un (M)παλάσης, notable de la commune à Métrai, mentionné dans un codex de l'évêché de Métrai-et-Athyra (sur cela, voir Asdracha, La Thrace orientale, pp. 255, 256-257) pour diverses affaires datées autour de 1773-1776, voir Kyriakè Mamôni, Τρεῖς κώδικες τῆς ἐπισκοπῆς Μετρῶν καί Ἀθύρα, ΑΘΛΓΘ 21 (1956), pp. 166-168 ; un Μιχαλάκης Μπαλάσογλου, en 1777, serait probablement son fils, voir *ibid.*, p. 162.

8. Kissos. Possesseur d'un anneau d'or byzantin (XIIIe s. ?)

Inscription inédite sur un anneau d'or, pesant 5 drammes (env. 7 gr.) au moment où l'acheta A. Stamoulis, en 1878. De provenance inconnue, cet anneau lui fut vendu par un joaillier grec de Kessanè (l'actuelle Keşan, en turc), petite ville située presque à l'emplacement du bourg byzantin de Kissos (cf. Actes de Lavra, IV, p. 123, note 409), près de la station de la Via Egnatia, à Kypsella (voir T.L.F. Tafel, De Via Egnatia, pp. 21, 58). L'inscription formait deux cercles concentriques avec le prénom inscrit en croix dans le premier cercle et le nom dans le second. La boucle de l'anneau ne portait aucun ornement.

Stamoulis, Θρακικά, folio sans numérotation du dossier 36 A (fac-similé).

Μαρ(ί)α
ἡ Ζαγαροματίνα

Maria Zagaromatina.

Ce nom renvoie à un sobriquet connu, qui désigne celui dont les yeux ressemblent à ceux d'un «zagari», i.e. un chien de chasse, voir Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος, VI, p. 472.

On connaît une Εἰρήνη Ζαγαρομματίνα, panhypersébastè et prôtovestiaritissa pour avoir épousé Georges Zagarommatès, panhypersébaste et prôtovestiarite entre autres, sous Jean III Vatatzès et Théodore II Laskaris. Après la mort de son mari, en 1261, Irène, qui fut l'une des plus importantes donatrices du monastère de Lembos, entra en religion sous le nom d'Eugénie, voir MM, IV, pp. 31, 232-233 et *passim*. Cf. Ahrweiler, Smyrne, pp. 177-178; PLP, n°s 6417 et 6418.

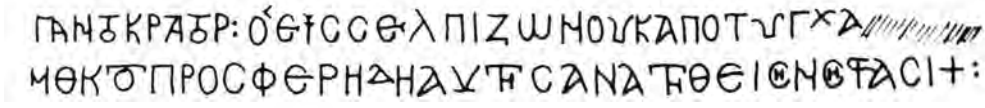
HEXAMILION

Sur Hexamilion (l'ancienne Lysimachia), ville maritime fortifiée, située à l'entrée de la Chersonèse de Thrace, voir notice bibliographique in Asdracha, La Thrace orientale, p. 249 et note 141; cf. infra, n° 20.

9. Dédicace d'une église (?) avec invocation (XIIIe-XIVe s.)

Fragment de marbre blanc, provenant du bris d'une pierre tombale antique, réutilisé probablement comme linteau ou fragment d'épistyle d'une église. Le devant de la pierre ayant porté une inscription antique, l'inscription qui nous intéresse était gravée sur le bord de la face inférieure, qui était la seule visible dans son second usage. Ce fragment figure parmi les pierres antiques qui ont été transportées d'Hexamilion à Kessanè (le Kissos byzantin, voir supra, n° 8) par l'armée bulgare pendant les guerres balkaniques; cf. Louis Robert, Villes de la Chersonèse, p. 53 et note 3. Papadopoulos-Kerameus l'avait vu à Hexamilion, encastré au dessus d'une autre pierre antique, dans le mur d'une école. Dimensions du fragment: «28.158» (d'après Papadopoulos-Kerameus).

Stamoulis, folio sans numérotation, du dossier n° 113 de ses Archives; Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 104 (fac-similé); (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 426, n° 96 f); Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν, Θρακικά 9 (1938), p. 46 (fac-similé).

1. Παντοκράτορ ὁ εἰς σὲ ἐλπίζων οὐκ ἀποτυγχά[νει]
2. [τῇ] μ(ητρὶ) Θ(εοτό)κο προσφέρη [καὶ] δη αὐτῆς ἀνατήθεισην σηστάσι +

Lettres en majuscules. Plusieurs fautes d'orthographe par iotacisme.
Tilde sur le *nomen sacrum*: Θκο̄ (l. 2).
Ligatures: πα (l. 1); τη, ση, στα (l. 2).
Lettres superposées: ο̲ (l. 1).
L. 2. Leg. τῇ μητρὶ Θεοτόκῳ προσφέρει ... δι' αὐτῆς ... ἀνατίθησιν συστάσει.

L. 1. Θεὲ] παντοκράτορ (Papadopoulos-Kerameus, Homolle).

L. 2. Stamoulis avait lu un η à la place de [καί], lequel manque chez Lambousiadis; Θεὲ] παντοκράτορ (Papadopoulos-Kerameus, Homolle).

L. 2. Ἡ] μ(ήτηρ) Θ(εοτό)κος προσφέρη δη' αὐτῆς (καὶ) ἀνατήθεισην σηστάσι (Papadopoulos-Kerameus, Homolle).

Dieu tout puissant, celui qui espère en toi n'echoue pas; il offre (ceci?) à la Vierge Mère et (le) dédie par sa recommandation.

L. 2: La syntaxe très approximative de cette ligne (on devrait lire: ...[καὶ] ἀνατίθησιν διὰ συστάσεως αὐτῆς ou συστάσει αὐτῆς), ne laisse pas percer la connotation des verbes προσφέρει et ἀνατίθησιν, un objet direct manquant dans les deux cas. On pense de prime abord à l'invocation à la Vierge si fréquente dans la liturgie orthodoxe: Τὴν πᾶσαν ἐλπίδα μου εἰ σὲ ἀνατίθημι, μήτηρ τοῦ Θεοῦ, φύλαξόν με ὑπὸ τὴν σκέπην σου.

Cependant, étant donné la longueur importante de la pierre et son usage probable comme linteau ou fragment d'épistyle d'une église, j'émets l'hypothèse que l'objet direct manquant des deux verbes devait avoir à faire avec cette église, dont le fondateur aurait été l'auteur de l'inscription, et aurait fait figurer son nom dans une autre partie de l'église, voire de l'épistyle. De plus, d'après le texte de l'invocation, il est probable que l'église était dédiée à la Vierge, sous un de ses multiples vocables. Cf. un cas analogue en Thrace occidentale, in Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, pp. 251-252, n° 10.

KALLIPOLIS

τῷ ,ϛωξβ΄ ἔτει [1354], βασιλεύοντος κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ, ἐγένετο σεισμὸς μέγας ἐν ἡμέρᾳ κυριακῇ τῆς Ὀρθοδοξίας, ὅτε καὶ τὰ τείχη τῆς Καλλιουπόλεως κατέπεσαν... καὶ ἐχάλασαν κάστρη τῆς Μακεδονίας [= la Thrace orientale], τὰ πλεῖστα δὲ τὰ κατὰ γιαλὸν ἀπὸ τὴν Μάδυτον ἕως τὸν Ῥαιδεστόν, ἐκ τῶν θεμελίων αὐτῶν, καὶ ἐσκοτώθη λαὸς οὐκ ὀλίγος. ὁ δὲ ὑπολειφθεὶς λαὸς ἐπάρθη παρὰ τῶν ἀθέων Ἀγαρηνῶν. καὶ οὐαὶ τοῖς Χριστιανοῖς ἔκτοτε (Schreiner, Kleinchroniken, I, p. 66, n° 13; p. 613, n° 3).

Ville maritime fortifiée, la plus importante de la Chersonèse de Thrace, Kallipolis devint la première installation durable des Ottomans sur le sol thrace, qui avait été déjà dévasté par les deux guerres civiles du XIVe siècle et où venaient depuis peu de s'installer de petits groupements de Turcs qui traversaient l'Hellespont sur de petites embarcations. Libérée, en 1366, par le comte Amédée de Savoie et restée sous l'administration byzantine pendant dix ans, c'est en automne de 1376 que les Ottomans l'occupèrent de nouveau avec l'aide des Génois.

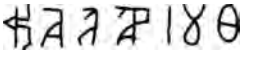
Malgré ses malheurs qui avaient commencé surtout en 1305 avec l'arrivée de la Compagnie catalane qui l'avait utilisée comme base de ses incursions en Thrace, Kallipolis restait vers 1320 une ville telle que Cantacuzène, alors grand domestique, l'avait choisie pour y résider la plupart du temps «parce que, d'une part, l'endroit était capable de résister aux assauts des barbares, et de l'autre, toute la marine habitait là comme il y avait plusieurs équipages de trières...» (Cantacuzène, I, p. 24, 14-23).

Voir C.A. Konstantinidis, Καλλίπολις, ἡ πόλις τῆς Θρακικῆς Χερσονήσου, Athènes 1907, notamment, pp. 13-25; C.G. Loizos, Ἱστορία Καλλιπόλεως ἀνατολικῆς Θράκης, Θρακικά 25 (1956), pp. 9-148, avec une carte hors texte. Notice sur son histoire ecclésiastique, in Asdracha, La Thrace orientale, pp. 250, 295. Cf. P. Charanis, On the Date of the Occupation of Gallipoli by the Turks, B Sl 16 (1955), pp. 113-117; G. Arnakis, Gregory Palamas, the Χιόνες and the Fall of Gallipoli, Byz 22 (1952), pp. 305-312.

10. Réparation d'une partie des murailles (?) (*c.* 1320-1341?)

Inscription vue par Mordtmann à Kallipolis, dans une maison de la rue Gelindjik sokak, en 1880.

Mordtmann, Inschriften aus Kallipolis, p. 258, n° 7 (fac-similé); (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 435, n° 100 z).

Κα(β)αλλαρίου Θ[εοδώρου|

Lettres en majuscules.
Ligatures: αλ, λαρ, ϒ = ου.
Καβαλλαρίου (Mordtmann).

...de Kavallarios Théodore (?).

Si notre restitution du prénom est la bonne, on peut voir en ce Théodore Kavallarios le personnage homonyme que Cantacuzène mentionne comme l'un de ses partisans. Ayant pris part à la bataille que Cantacuzène livra contre le chef indépendant bulgare Momčil, en 1343, Théodore Kavallarios fut fait prisonnier par ce dernier qui le remit (avec l'oikeios de Cantacuzène, Apelméné, également fait prisonnier), à l'impératrice Anne de Savoie, en exigeant d'elle d'en être récompensé (Cantacuzène, II, pp. 431, 24 - 432, 5; cf. Asdracha, Les Rhodopes au XIVe siècle, pp. 208-209; PLP, n° 10040).

On ne sait rien du sort ultérieur de Théodore Kavallarios ni de ses éventuelles fonctions auprès des deux Andronic et de Cantacuzène. Cependant, on peut formuler l'hypothèse qu'il avait été chargé du gouvernement de Kallipolis à un certain moment; c'est alors qu'il aurait fait réparer les murailles de la ville. Ce moment pourrait être situé entre 1320, année donnée à titre indicatif parce que Kallipolis figure alors comme lieu habituel de résidence du grand domestique, et l'année 1341, où commence la deuxième guerre civile. Etant donné que Kallipolis passa aussitôt, avec Ainos et Hexamilion, dans le camp des adversaires de Cantacuzène, continuant de lui résister en 1343 et bien au delà (Cantacuzène, II, pp. 476, 10-13, 483, 14), Théodore Kavallarios ne pouvait pas y exercer des fonctions (s'il en avait) après 1341, d'autant plus qu'il fut très vite fait prisonnier (1343).

Quoi qu'il en soit, je ne crois pas que Kavallarios fut un «Latin d'Orient», «fondateur des fortifications franques [?] de Kallipolis» (Mordtmann, Inschriften aus Kallipolis, p. 259), mais un membre de la famille homonyme, depuis longtemps hellénisée. En effet, les Kavallarioi, d'origine génoise, furent une famille très connue à Byzance entre le XIIIe et le XVe siècles, qui donna plusieurs hauts fonctionnaires à l'administration byzantine. Pachymère (éd. Failler, I, p. 93) les énumère aux côtés d'autres familles de l'aristocratie, telles que les Livadarioi (voir infra, n° 28), les Ange, les Tarchaneiôtai, etc. Leur branche la plus importante était celle apparentée à la famille des Tzamblakôn, dont on connaît certains membres, tels que Michel et Jean Kavallarioi Tzamblakôn (1370), Alexios Kavallarios Tzamblakôn, familier de l'empereur (1370, 1397, 1399), etc., voir G. Théocharidis, Οἱ Τζαμπλάκωνες, Thessalonique 1959, pp. 143-153, 174-177; Darrouzès, Regestes, I/VI, n°s 2791, 3062, 3087 et *passim*; cf. Actes de Lavra, II, Paris 1977, p. 285.

Plus près de notre région, un autre Kavallarios, apparenté à la famille Agallôn (voir là-dessus, Polemis, The Doukai, p. 81), Nicolas Kavallarios Agallôn, répare ou construit une tour des fortifications de Constantinople, d'après une inscription aujourd'hui perdue, qui date probablement de Jean VIII Paléologue, voir Paspatis, Βυζαντιναί μελέται, p. 42; Janin, Constantinople, p. 282 (note 2 incorrecte).

Parmi d'autres Kavallarioi: un Jean Kavallarios exerce la fonction de mystique dans l'empire de Nicée (Laurent, Corpus, II, n° 127, p. 58); un Guglielmo Cavallario, Génois, lui, de Constantinople, est connu pour une affaire datée de la fin du XIIe siècle (Balard, La Romanie génoise, I, p. 36). Sur d'autres Kavallarioi, possesseurs de biens, hauts fonctionnaires, etc., voir PLP, n°s 10029-10044.

Sur *kavallarios*, terme technique signifiant le passage de quelqu'un à cheval, voir Pseudo-Kodinos, Traité des offices, éd. Verpeaux, p. 183, 26; cf. Paspatis, Βυζαντιναί μελέται, p. 42. Sur καβαλλάριος (cavallarius, cabalarius), terme désignant une dignité et aussi un titre de noblesse, voir Pseudo-Kodinos, *ibid.*, p. 302, 3; cf. *ibid.*, p. 323, 104; cf. N. Bănescu, Peut-on identifier le Zamblakus des documents ragusains?, Mélanges Charles Diehl, I, Paris 1930, pp. 32-33. Dans le même sens de «noble», je signale le plus que fréquent emploi que font Makhairas et Boustrônios dans leurs chroniques respectifs, de καβαλλάρης, d'habitude au pluriel, καβαλλάριδες, mais aussi καβαλλάροι, pour désigner les chevaliers, en majorité Francs, qui entouraient les rois Lusignan à Chypre (XIVe-XVe s.), voir Leontios Makhairas, Ἐξήγησις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου ἡ ποῖα λέγεται Κρόνακα, τουτέστιν Χρονικόν, éd. R.M. Dawkins, Oxford 1932, I, pp. 88, 8, 17; 96, 6; 114, 11; 222, 25; 372, 28; 536, 11 et *passim*; Georges Boustrônios, Διήγησις κρόνικας Κύπρου ἀρχεύγοντα ἀπό τήν ἐχρονίαν ⸗αυνς Χριστοῦ, éd. Sathas, MB, II, Venise 1873, pp. 413, 415, 418, 420, 431, 435, 451 et *passim*; p. 425: ὁ καβαλλάρης καὶ ἡ ἀρχόντισσά του (sa femme).

SÈLYVRIA

Sèlyvria (l'actuelle Silivri, en turc), la dernière ville importante fortifiée sur la route vers Constantinople, centre d'une principauté à l'époque des Paléologue, échue, en 1443, pour peu de temps à Constantin Paléologue, le futur Constantin XI, fut une des rares places à résister à l'avance ottomane, ne succombant qu'après la chute de Constantinople. Comptant parmi ses nombreuses églises et monastères le monastère stavropègiaque du Sôtèr, où Michel VIII avait réenterré les restes de Basile II, en 1260, et où lui-même fut enterré, en 1282, elle fut aussi une éparchie ecclésiastique considérable ayant passé du rang d'archevêchés au rang des métropoles vers la fin du règne de Manuel I Comnène, vers 1168.

Ville en majorité grecque pendant l'époque ottomane –abandonnant aux Grecs, aux Arméniens et aux Juifs la ville *intra muros*, déjà avant le XVIIe siècle, la population turque s'était retirée dans la campagne environnante–, elle devint dans les années soixante-dix du XIXe siècle le siège de l'importante Collection d'antiquités d'An. C.P. Stamoulis, qui avait commencé à la constituer dès 1859. La Collection Stamoulis eut le sort que l'on sait après la catastrophe Micrasiatique et l'échange des populations, en 1922-1923 (voir supra, Introduction).

Il y a quelques décennies déjà que tous les monuments byzantins de Sèlyvria ainsi que presque toutes ses murailles, qui étaient en grande partie conservées, en 1892, avec leurs portes, tours et avec leurs inscriptions, ont disparu. Sur la ville, son histoire, son Eglise et ses monuments, voir Samothrakis, Λεξικόν, s.v.; Drakos, Τά Θρακικά, pp. 13-24; † Θυατείρων Germanos, Ἡ Σηλυβρία κατά τόν ΙΖ΄ αἰῶνα, Θρακικά 10 (1938), pp. 128-136 (traduction d'une partie des «Covel Papers», cod. 22, 912 de British Museum); A.A. Stamoulis, Τοπωνύμια ἐπαρχίας Σηλυβρίας, Θρακικά 16 (1941), pp. 306-310; *idem*, Σηλυβρίας τοποθεσίαι, Θρακικά 17 (1942), pp. 226-228; Anastasiou, Βιβλιογραφία, s.v.; Asdracha, La Thrace orientale, pp. 234, 281; F. Dirimtekin, La forteresse byzantine de Selymbria, Actes du Xe Congrès International d'Etudes Byzantines, Constantinople 1955, 1957, pp. 127-129; Magdalino, Byzantine Churches of Selymbria, pp. 315-318, avec traduction des extraits de John Covel et d'E. Drakos); Cheiladakis, Ἀπό Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἀδριανούπολιν, pp. 90-100. Cf. Eyice, Alexis Apocauque, pp. 102-103 (à propos de la disparition des monuments).

11. Fondation de l'église de Saint-Jean Prodrome, par Alexios Apokaukos (après 1321-avant 1341)

Inscription sans doute peinte à l'intérieur de l'église de Saint-Jean, sise au centre de la citadelle, transformée en mosquée (Fatih camii) après la prise de la ville. Connue comme Ὁ Ἅη Γιάννης τό Τζαμί, l'église est aujourd'hui disparue, les Turcs l'ayant faite sautée après l'expatriation des Grecs en 1922.

Egalement disparue depuis fort longtemps, l'inscription fut connue exclusivement par An. C.P. Stamoulis dans une lettre qu'il adressa à Ἑλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, le 9 janvier 1872, et qu'on lut pendant la séance du 17 janvier de la même année (ΕΦΣΚ 6 (1871-1872), 1873, pp. 245-246).

En s'appuyant sur cette seule phrase de lui, «elle [l'inscription] se trouve dans une mosquée en ruines à l'intérieur de la forteresse, où [dans l'église] subsistent aussi des traces de peintures» (εὑρίσκεται... ἔν τινι ἠρειπωμένῳ τζαμίῳ ἐντὸς τοῦ φρουρίου, ἔνθα σώζονται καὶ ἴχνη εἰκόνων·), on ne peut pas comprendre dans quelle partie de l'église se trouvait, ni comment elle était écrite. La seule chose absolument sûre et qui saute aux yeux de quiconque lit le texte de la lettre est qu'il s'agit bel et bien d'une inscription, peut-être écrite dans deux ou plusieurs endroits, et non point des monogrammes des chapiteaux comme l'ont répété les éditeurs et/ou les commentateurs ultérieurs. Le président de la séance d'ΕΦΣΚ (*ibid.*, p. 245) dit bien qu'il s'agit d'«inscriptions», communiquées par Stamoulis (celle-ci plus une autre provenant des murailles de Sèlyvria, datée du IXe s.) et mentionne le déchiffrage que Stamoulis avait fait de l'inscription de l'église («ἐξηγεῖ [ὁ Σταμούλης] δ' *αὐτήν*·»: *ibid.*, p. 246), n'évoquant nulle part de chapiteaux. Même chose pendant une autre séance d'ΕΦΣΚ (7 (1872-1873), 1874, p. 292), où il est mentionné que Stamoulis avait envoyé deux inscriptions qu'il avait copiées à Sèlyvria, et dont la seconde était conservée dans le Fatih camii et comportait le monogramme d'Alexios Apokaukos.

Stamoulis lui-même d'ailleurs fait allusion à cette inscription dans un folio du dossier n° 35, S, de ses Archives, Θρᾳκικά, ainsi que dans un petit article sur la miniature d'Alexios Apokaukos (Cod. Paris. gr. 2144), Ἀλεξίου Ἀποκαύκου εἰκών, ΔΙΕΕ 9 (1926), p. 588: là il écrit littéralement qu'il avait lu l'inscription «Alexios Apokaukos Parakoimômênos Ktitôr» dans l'eglise de Saint-Jean à Sèlyvria transformée en mosquée, et qu'il l'avait envoyée à ΕΦΣΚ, où elle fut mal publiée (ηὐτύχησα νὰ ἀναγνώσω... τὴν ἐπιγραφήν...).

Cela n'exclut pas, au contraire, la présence dans l'église des chapiteaux portant des monogrammes d'Alexios Apokaukos connus par Stamoulis, d'autant plus que Mordtmann avait édité cinq d'entre eux d'après des copies du savant grec et avait lui-même copié l'un d'eux chez ce dernier; ce chapiteau d'ailleurs serait celui qui figure dans le catalogue de Seure (voir infra, n° 12).

Quant à la confusion entre les chapiteaux aux monogrammes d'Apokaukos et l'inscription du même contenu, et la disparition de celle-ci de toutes les éditions postérieures, cela peut s'expliquer par le texte même de Mordtmann (Epigraphik, p. 211): après avoir mentionné les chapiteaux de l'église, il parle de la mauvaise publication «des monogrammes» dans l'ΕΦΣΚ, cependant qu'il ajoutait le monogramme de κτήτωρ, présent sur les chapiteaux et aussi, en un mot entier, dans l'inscription, mais absent de la transcription dans la publication d'ΕΦΣΚ. Le mot «κτίτωρ» figure plus tard dans l'article mentionné de Stamoulis, où manquent par contre les noms Ἰωάννης et Θεολόγος. De cette manière, la confusion se produisit entre les monogrammes des chapiteaux et l'inscription, seule publiée dans l'ΕΦΣΚ, et cette erreur fut répétée par Homolle et «consacrée» par Mendel dans son catalogue du Musée de Constantinople (voir infra, n° 12).

An. C.P. Stamoulis, in ΕΦΣΚ 6 (1871-1872), 1873, p. 246 (en lettres majuscules disposées dans un grand désordre); *idem*, Ἀλεξίου Ἀποκαύκου εἰκών, ΔΙΕΕ 9 (1926), pp. 588-589.

En l'absence d'une édition proprement dite, je me fie aux transcriptions de Stamoulis, en les comparant avec les monogrammes des chapiteaux.

Ἀλέξιος Ἀπόκαυχος παρακοιμώμενος κτήτωρ, Ἰωάννης

κτήτωρ, Ἰωάννης: manquent dans l'ΕΦΣΚ; κτίτωρ (Stamoulis, ΔΙΕΕ).

Ἀλέξιος Ἀπόκαυχος Ἰωάννου Θεολόγου (Stamoulis, ΕΦΣΚ, qui justifie cette lecture «διότι τὸ ρηθὲν τζαμίον ἦν ναὸς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου κατά τινα παράδοσιν»).

Alexios Apokaukos serait donc, en sa qualité de parakoimomène, le fondateur de l'église de Saint-Jean, ce qui est pleinement prouvé, s'il en était besoin, par l'existence des chapiteaux portant les monogrammes d'Alexios Apokaukos et de sa fonction.

Sur Apokaukos et sur cette église, voir infra, n° 12. Cf. A. Xyngopoulos, Ἅγιος Δημήτριος, ὁ Μέγας Δούξ ὁ Ἀπόκαυκος, Ἑλληνικά 15 (1957), pp. 137-138 (l'attribution de l'appelation «Apokaukos» au saint Démètre doit se rapprocher du fils d'Alexios, mégas primmikèrios Jean Apokaukos, gouverneur de Thessalonique, assassiné par les Zélotes en 1346, voir Cantacuzène, II, pp. 580-581).

A noter que l'existence dans la même église du nom et des fonctions du fondateur peints sur les murs et gravés ou sculptés sur des chapiteaux est d'un usage assez répandu à l'époque tardive. A titre d'exemple, voir l'église de Pantanassa de Mystra, où le nom et les titres de son fondateur Jean Frangopoulos, prôtostratôr et katholikos mésazôn, figurent sur six monogrammes peints sur la façade ouest de l'église, tandis que quatre semblables monogrammes sont gravés sur les côtés d'un chapiteau imposte de la colonnade sud (1430), voir Doula Mouriki, The Wall Paintings of the Pantanassa at Mistra : Models of a Painters' Workshop in the Fifteenth Century, dans The Twilight of Byzantium, ed. S. Ćurčić and Doula Mouriki, Princeton University 1991, p. 217; cf. G. Millet, Inscriptions byzantines de Mistra, Athènes 1899, pp. 134-136, nos 31-32.

12. Sèlyvria. Chapiteaux à monogrammes d'Alexios Apokaukos dans l'église de Saint-Jean Prodrome (après 1321-avant 1341) (Pl. 102 a-b).

Quatre chapiteaux impostes, provenant probablement de l'iconostase de l'église de Saint-Jean (voir supra, n° 11). Faits de marbre légèrement bleuté à gros grains cristallins. De petite taille, de la même forme et la même décoration sculptée sur une seule face, ils sont taillés en forme de T, ayant l'une des faces latérales fruste pour s'appuyer peut-être contre une paroi. Ils portent sur leur face antérieure un monogramme entouré de deux tiges avec feuilles d'acanthe en guise de médaillon (le n° c comporte deux monogrammes qui forment deux médaillons contigus). Actuellement, au Musée des Antiquités de Constantinople (n° d'inv. 1235): nos 761, 763, 765, 766. Dimensions presque identiques pour tous: «hauteur: 16; largeur: 33 en haut, 21 en bas; épaisseur: 21 et 12 en haut, 14 et 9 en bas». Photographie du Musée de Constantinople, 1980 (chapiteaux dans l'ordre: 763, 761, 765, 766), dont un double est déposé au Byzantine Photograph Collection de Dumbarton Oaks.

En fait, ces chapiteaux doivent appartenir au même ensemble que quatre autres chapiteaux également sculptés, trois d'entre eux portant les mêmes monogrammes que ceux des chapiteaux décrits (sur le catalogue de Mendel: le n° 762 égale le n° 761, 764 = 763, 767 = 766), tandis que sur le huitième (n° 768) une croix figure dans le médaillon. D'ailleurs, le fait qu'il y avait dans la Collection Stamoulis un autre chapiteau pareil au n° 761 de Mendel, que Mordtmann avait déjà copié dans la maison de Stamoulis et que Seure inclut dans son catalogue de la Collection de ce dernier (BCH 36 (1912), p. 572, n° 19-20 A; voir infra, n° 14) nous incite à penser qu'il y avaient encore d'autres chapiteaux impostes avec le même monogramme.

Quoi qu'il en soit, les huit chapiteaux ci-dessus avec huit autres qui ne portaient pas de monogrammes (dont le n° 771 de Mendel) furent transportés au Musée de Constantinople, en 1903; ils furent catalogués par Mendel en 1912-1914, avec comme lieu de provenance Epivatés, la place forte d'Alexios Apokaukos, dont le nom a dû provoquer la confusion. L'auteur se trompa aussi

sur leur première mention, en interprétant mal la lettre de Stamoulis adressée à l'ΕΦΣΚ, en 1872 (voir supra, n° 11).

Mordtmann, Epigraphik, p. 211, n° 28; (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 371, n° 62, b29; Seure, Antiquités, p. 572, n° 19-20 A (fac-similé); Mendel, Catalogue, pp. 560-562, n°s 761-768 (dessins); Eyice, Alexis Apocauque, pp. 89-91 (reproduction des dessins de Mendel, p. 88).

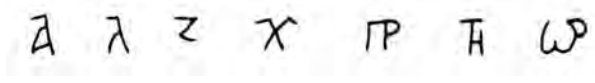
Résolution des monogrammes suivant l'ordre des chapiteaux sur la photo (Pl. 102 a):

a) (Mendel, 763) K A X Π 'Απ(ό)κ(αυ)χ(ος)

b) (Mendel, 761) Ξ A O Λ 'Αλ(έ)ξ(ι)ο(ς)

c) (Mendel, 765) K A X Π ΠP MKN M 'Απ(ό)κ(αυ)χ(ος) π(α)ρ(α)κ(οι)μ(ώ)μ(ε)ν(ος)

d) (Mendel, 766) T K ΩP TH κτήτωρ

Ligatures: πρ (c); τη, ωρ (d).

L'ordre des chapiteaux sur la photo étant fortuit et le n° a se retrouvant sur le n° c, l'ensemble se lit ainsi: *Alexios Apokaukos, parakoimomène, fondateur.*

a, b, c: 'Αλέξιος 'Απόκαυχος παρακοιμώμενος. Né en Bithynie vers la fin du XIIIe siècle, d'origine obscure selon Cantacuzène (I, p. 117, 24-25: τὸν δὲ 'Απόκαυχον, ἄσημον μὲν ὄντα καὶ ἐξ ἀσήμων...; *ibid.*, II, p. 89, 1-2: οὗτος γὰρ δὴ ὁ παρακοιμώμενος ἐκ Βιθυνίας ὡρμημένος καὶ ἄσημος ἐκ φαύλων φύς; Grégoras, II, p. 577, 20), présenté pourtant comme venant d'une grande famille par Philothée de Sèlyvria, sans doute dans une intention intéressée (voir Magdalino, Byzantine Churches of Selymbria, pp. 311, 313), Alexios Apokaukos s'illustra surtout par son opposition farouche à Cantacuzène pendant la deuxième guerre civile (1341-1347). Après avoir été nommé τῶν δημοσίων ἁλῶν ἔφορος (Cantacuzène, I, p. 118, 3) et δομέστικος τῶν δυτικῶν θεμάτων (Grégoras, I, p. 301, 10-11; cf. Kouroussis, Ματθαῖος Γαβαλᾶς, pp. 28 (et note 2)-29), il fut créé parakoimomène par Andronic II, vers 1321, titre qu'il conserva pendant le règne d'Andronic III. Ce n'est qu'après la mort de celui-ci qu'il arriva au sommet de sa puissance grâce à l'influence qu'il exerçait sur l'impératrice Anne de Savoie. Nommé ἄρχων de Constantinople, en 1341, il fut créé mégaduc sitôt après, devenant le vrai détenteur du pouvoir jusqu'à son assassinat, en juillet 1345 (Cantacuzène, II, pp. 541-544; Grégoras, II, pp. 729, 730). Sur son *cursus honorum*, voir R. Guilland, Nicéphore Grégoras, Correspondance, Paris 1927, pp. 299-301; *idem*, Recherches, I, pp. 210, 550; Kouroussis, Ματθαῖος Γαβαλᾶς, pp. 40, 239). Sur sa place dans les troubles sociaux de l'époque, voire dans la révolution des Zélotes, voir C. Kyrris, Gouvernés et gouvernants à Byzance pendant la révolution des Zélotes (1341-1350), [Bruxelles], 1968, pp. 271-330; G. Weiss, Joannes

Kantakuzenos –Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch– in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert, Wiesbaden 1969, pp. 32, 35; K.P. Matschke, Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14. Jh., Berl. Byz. Arbeiten 42 (1971), pp. 133-152; Lj. Maksimović, Aleksije Apokavk i društvena kretanja u Carigradu, ZRVI 18 (1978), pp. 165-188; notamment et toujours, O. Tafrali, Thessalonique au XIVe siècle, pp. 232-247. Cf. PLP, n° 1180.

Alexios Apokaukos est mentionné plusieurs fois à propos de Sèlyvria, où il possédait au moins une maison (Cantacuzène, I, pp. 258-259; II, pp. 105, 141, 5). Mais on mentionne particulièrement, parmi les autres châteaux qu'il possédait, la place forte qu'il construisit à Epivatés, bourg maritime non fortifié, au voisinage de Sèlyvria; c'était quasiment un château féodal qui lui servait souvent de refuge, quand il ne lui arrivait pas d'y être assiégé par ses adversaires (Cantacuzène, II, pp. 71-72, 74, 102, 495, 541). Cette forteresse avait été conservée au moins jusqu'en 1879, tandis qu'à peu près à la même époque on signalait les ruines d'une forteresse semblable, à Oikonomeion, bourg voisin d'Epivatés, également non fortifié, voir Paspatis, Τά Θρακικά προάστεια, pp. 33-34; Drakos, Τά Θρακικά, p. 42. Malheureusement, le château d'Apokaukos fut démoli en grande partie, en 1886, pour qu'on utilise ses matériaux dans la construction d'une imposante église, dédiée à sainte Paraskeuè Ἐπιβατηνή, voir Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες, p. 71; Drakos, Τά Θρακικά, pp. 27-28; An. C.P. Stamoulis, in ΔIEE 9 (1926), p. 588.

d: κτήτωρ. Grâce aux découvertes de l'infatigable Stamoulis et à son déchiffrage astucieux, on a depuis lors attaché les monogrammes d'Apokaukos à l'église de la citadelle de Sèlyvria, dont il fut apparemment le fondateur. La construction serait faite entre 1321, date de sa promotion à parakoimomène, et 1341, quand il fut titré mégaduc. Nos certitudes pourtant ne vont pas plus loin, car il n'est pas definitivement prouvé par la suite que l'église était dédiée à saint Jean Prodrome, et encore moins qu'elle fut l'église métropolitaine de la ville. Il est vrai que l'inscription de l'église (voir supra, n° 11) et deux autres monogrammes mentionnés par Mordtmann comme portés par des chapiteaux (voir infra, n° 13) –dont l'un donnerait le nom Ἰωάννης, la lecture du second restant incertaine–, peuvent servir d'indice pour le vocable de saint Jean. Cela est corroboré par le témoignage de Seure, mentionnant l'église transformée en mosquée comme ayant été dédiée à saint Jean, mais rien de plus (Antiquités, p. 546).

D'autre part, la tradition locale du siècle dernier fluctuait, comme c'est souvent le cas, entre saint Jean le Théologien (Stamoulis, voir supra, n° 11) et saint Jean Prodrome (Drakos, Τά Θρακικά, p. 16), le dernier vocable en effet ayant plus de chances d'être le bon. Cette hypothèse s'appuie, d'une part, sur une notice mentionnant «le monastère de Sèlyvria, à savoir (celui) du mégaduc», datée de 1462/1463 (Magdalino, Byzantine Churches of Selymbria, p. 314) et, d'autre part, sur une mention «du monastère de Saint-Jean Prodrome, à Sèlyvria», datée de 1437 (A. Papadopoulos-Kerameus, Ἔκθεσις παλαιογραφικῶν καί φιλολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Θράκῃ καί Μακεδονίᾳ κατά τό ἔτος 1885, ΕΦΣΚ, Suppl. t. 17, 1886, p. 30; Schreiner, Kleinchroniken, I, p. 649, n° 2), la tendance étant d'identifier le premier monastère au second et les deux à l'église de Sèlyvria, voir Drakos, Τά Θρακικά, p. 16; cf. Feld, Noch einmal Alexios Apokaukos, pp. 64-65 et fig. 1, 2, 3. Ce dernier article faisant apparaître la grande importance de cette église, on peut supposer facilement qu'elle constituait le Katholikon d'un monastère, voire de celui du Saint-Jean Prodrome (à l'encontre de la démonstration insuffisante d'Eyice, Alexis Apocauque, p. 82). Elle serait de plus la deuxième église fondée à Sèlyvria par Apokaukos, l'autre, mentionnée par Philothée comme ναὸς κάλλιστος κατὰ τὰς Ἄμμους, qu'Alexios aurait construite et consacrée à saint Agathonikos, le patron de la ville, étant située hors les murs comme on l'a suffisamment prouvé, voir Magdalino, Byzantine Churches of Selymbria, pp. 311, 314. Quoi qu'il en soit, l'église qui abritait l'inscription peinte et les chapiteaux aux monogrammes d'Apokaukos n'était qu'une de ses fondations à Sèlyvria, les autres étant l'église de Saint-Agathonikos et le monastère dit «du méga-

duc», et aussi l'un parmi les innombrables bâtiments destinés au culte qui y existaient: John Covel dénombra 22 églises *intra muros*, dont 14, il est vrai très petites selon lui, étaient conservées à l'époque de sa visite, en 1675, voir † Θυατείρων Germanos, Ἡ Σηλυβρία κατά τόν ΙΖ΄ αἰῶνα, Θρακικά 10 (1938), p. 134; Magdalino, Byzantine Churches of Selymbria, pp. 315-316; Th. Papazôtos, Ἀνίχνευση, p. 550.

L'église de Saint-Jean –mosquée Fatih– était déjà fort ruinée, en 1854, selon le témoignage d'E. Jouve (Guerre d'Orient, Voyage à la suite des armées alliées en Turquie, en Valachie et en Crimée, Paris 1855, II, pp. 8-9), et c'était ainsi que l'ont décrite Stamoulis et Mordtmann (à corriger la traduction littérale de la notice de Mordtmann faite par Eyice, Alexis Apocauque, p. 85: Mordtmann mentionne «acht byzantinische Säulen, welche auf den Capitälen folgende Monogramme trugen» et non «...en cette vieille église, se trouvent plusieurs chapiteaux à monogrammes»!). En outre, une photo appartenant aux Archives Stamoulis, prise probablement dans la décennie de 1870, ainsi que deux photos provenant de l'Institut Archéologique Allemand, à Constantinople, avant 1918 (Feld, Noch einmal Alexios Apokaukos, pp. 57-60, fig. 1-3), laissent voir l'état dans laquelle se trouvait l'église jusqu'au début de notre siècle. Pourtant, il est à signaler l'existence des peintures murales qui subsistaient encore avant la destruction de l'église-mosquée par les Turcs, voir A.A. Stamoulis, Σηλυβρίας τοποθεσίαι, Θρακικά 17 (1942), p. 227, note 17, selon qui elle était alors le plus haut bâtiment de la ville; voir supra, n° 11. Actuellement, d'après l'aveu même d'Eyice (Alexis Apocauque, pp. 83-84, pl. III, fig. 3: photo prise en sept. 1963): «à l'emplacement de ce monument, se trouve un terrain vague!» (Pl. 102 b, Byzantine Photograph Collection de Dumbarton Oaks, n° 64.344). Cf. Eyice, Trakya' da Bizans, pp. 355-357, fig. 102-103, photos de l'église avant sa destruction.

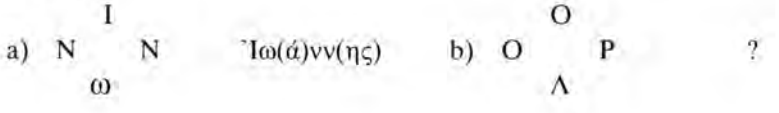
En ce qui concerne l'église métropolitaine de Sèlyvria, il ressort du passage de Philothée concernant le miracle opéré par le crâne de saint Agathonikos en faveur de l'empereur Manuel I Comnène, qu'elle était celle de Saint-Agathonikos, reconstruite sur ordre de Manuel en même temps que la promotion de l'archevêché en métropole. Il paraît pourtant que cette église a changé de vocable à travers les siècles, puisqu'elle est mentionnée déjà au XVIIe siècle, mais aussi au XIXe siècle comme dédiée à la Naissance de la Vierge, voir Magdalino, The Byzantine Churches of Selymbria, pp. 311, 313; 316-317: extraits des «Covel Papers»; cf. † Θυατείρων Germanos, *op.cit.*, p. 135; Drakos, Θρακικά, p. 18.

Sur les chapiteaux impostes, cf. Vassiliki Vemi, Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne, BCH, Suppl. 17, 1989.

13. Sèlyvria. Deux autres chapiteaux à monogrammes de la même église (voir supra, n°s 11 et 12)

Deux chapiteaux impostes, probablement en marbre, provenant de l'église dédiée, semble-t-il, à saint Jean Prodrome. Ils seraient de la même taille et de la même forme que ceux qui portent les monogrammes d'Alexios Apokaukos et appartiendraient éventuellement au même ensemble. Vus *in situ* par Mordtmann, ils étaient sans doute connus en premier par Stamoulis, qui communiqua la résolution de leurs monogrammes à l'éditeur. Aujourd'hui disparus.

Mordtmann, Epigraphik, p. 211, n° 28 (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 371, n° 62 b29; Eyice, Alexis Apocauque, p. 89).

a) Ἰωάννης (?) (Homolle).
b) Θ](ε)ολ(ό)[γ(ος) (Mordtmann); Θεολόγος (?) (Homolle).

Mordtmann avait opté pour la résolution que Stamoulis donna aux deux monogrammes, tout en exprimant ses doutes au sujet des deux. De toute façon, la résolution du premier chapiteau étant plutôt la bonne, nous pouvons y voir une allusion au vocable de l'église, sans être pourtant à même de dire d'après lui de quel Jean il s'agissait.

14. Sèlyvria. Monogrammes de l'archonte Alexios Doukas (après 1321-avant 1341 ?)

Chapiteau de colonne portant sur trois faces un monogramme sculpté, entouré de deux tiges avec feuilles d'acanthe, formant une sorte de médaillon, décoration analogue à celle des chapiteaux d'Apokaukos (voir supra, n° 12). Découvert dans les fondations de la résidence métropolitaine pendant sa reconstruction, en 1905, il a fait partie de la Collection Stamoulis et a été compris dans le catalogue qu'en dressa Seure, dans la même notice qu'un chapiteau de pilastre portant le monogramme «Alexios» (voir n° 12). «18.25» (d'après Seure). Aujourd'hui perdu. Quant à la résidence métropolitaine de Sèlyvria, elle a été transformée en école primaire turque (Turgut Reis Ilkokulu).

Stamoulis, folio sans numérotation, du dossier n° 35, S, de ses Archives, Θρᾳκικά; Seure, Antiquités, p. 572, n° 19-20 B, fig. 16 (fac-similé); (Eyice, Alexis Apocauque, p. 90: l'auteur se trompe quant à l'édition de Seure: il croit qu'il s'agit de trois chapiteaux, autant que les monogrammes, cependant qu'il s'agit d'un seul chapiteau à trois monogrammes. Le pluriel employé par Seure (p. 573) concerne ce chapiteau et celui de la fig. 15, p. 572).

a) Ξ A O Λ — Ἀλ(έ)ξ(ι)ο(ς)

b) Δ K ϒ — Δούκ(ας)

c) O A N PX — Ἄρχον

Ligatures: ϒ = ου (b); ρχ (c).
c. Leg. ἄρχων.

Alexios Doukas archonte.

c: ἄρχων. Jusqu'à maintenant, il n'y eut que la résolution Aπ(;)(ο)κ(αυ)χος, de Stamoulis. L'auteur pourtant exprima ses doutes quant à cette résolution, supposant avec point d'interrogation que le sculpteur avait gravé un N à la place du Π. Stamoulis aurait communiqué cette lecture à Seure qui la mentionne en la rejetant, mais aussi en rapportant qu'elle fut reproduite par Homolle, ce qui n'est pas le cas; en fait, ce dernier avait reproduit seulement et en partie la notice de Mordtmann concernant les monogrammes d'Alexios Apokaukos et ne mentionne point les monogrammes ci-dessus. Seure ne donne pas de résolution à ce monogramme et Eyice non plus.

Par cette résolution assez évidente du troisième monogramme, nous avons le nom d'un archonte de Sèlyvria, inconnu jusqu'à aujourd'hui, qui serait peut-être le fondateur d'une autre église ou d'un autre bâtiment, on ignore lequel. Cependant, une autre hypothèse me paraît plus plausible, vu la ressemblance de la décoration et des dimensions de ce chapiteau avec ceux d'Alexios Apokaukos: Alexios Doukas serait l'archonte de Sèlyvria au moment de la construction de l'église de Saint-Jean par Apokaukos et aurait pu lui aussi contribuer à cette œuvre. Dans ce cas-là, le chapiteau examiné devait provenir de cette église et donc appartenir au même ensemble que les autres

chapiteaux déjà mentionnés (voir supra, nos 12 et 13). Cf. PLP, no 5686, qui reproduit simplement le nom d'Alexios Doukas, sans ses fonctions, en le datant, avec point d'interrogation, du XIVe siècle.

15. Andrinople. Invocation en faveur de l'empereur Jean VI Cantacuzène, à l'occasion de la construction ou de la restauration d'une tour (1346-1347 ?)

Inscription en briques encastrées en une seule ligne dans la maçonnerie de la tour ronde nord-est de la muraille, connue dans la tradition locale comme la tour de Jean Tzimiskès, attribuée plus tard à Jean Cantacuzène. Appelée Saat kulesi en turc, en raison de l'horloge installée au sommet des étages ajoutés postérieurement, la tour était conservée en bon état, malgré les transformations subies, et l'inscription était visible jusqu'à notre siècle; c'est ce que montrent une série de photos prises entre les années 1884-1894 (Eyice, Saat kulesi, fig. 1-7) et le témoignage de Kourtidis, vers 1919 (voir ci-dessous). En ruines déjà en 1940-1942, la tour fut dynamitée et ses étages supérieurs détruits, en 1953, sur ordre du maire de la ville, sous le prétexte du danger d'écroulement consécutif au séisme de la même année.

Quant au sort de l'inscription byzantine, elle avait été déjà enduite pour la faire disparaître, et ce n'est qu'en 1979, après le délabrement général de la tour et la chute du crépi par endroits, que l'on put distinguer quelques traces d'elle (Eyice, *ibid.*, pp. 6-7, fig. 8-13). A noter qu'un dossier de photographies de la forteresse et de cette tour en vue de sa restauration (qui n'était pas entreprise en 1979-1980) fut perdu (!), M. Eyice n'ayant pas pu découvrir à cette époque où il se trouvait (*ibid.*, p. 7).

CIG, IV, no 8780; Mordtmann, Epigraphik, p. 201, no 5; Dumont - Homolle, Mélanges, p. 359, no 62, 7; Paranikas, Ἐπιγραφαί Ἀδριανουπόλεως, p. 391, no 19; Kourtidis, Βυζαντιναί ἀρχαιότητες, p. 39; Konstantinidis, Ὀλίγα περί Ἀδριανουπόλεως, p. 294; Eyice, Saat kulesi, p. 7, fig. 5-6 (fac-similés et photos).

+ K̄EBOHΘEITΨEYCEBETAT∞K
ΦIλ○XPÍC TΨBACIλEIHM∞NIΨANNH

+ K(ύρι)ε βοήθει τῷ εὐσεβεστάτῳ κ(αὶ)
φιλοχρίστῳ βασιλεῖ ἡμῶν Ἰωάννῃ

Lettres en majuscules; à noter les deux formes de oméga: Ψ et ∞
Abréviation: K = καί.
Tilde sur le *nomen sacrum*: K̄E.

Seigneur, aide notre très pieux et aimant le Christ, basileus Jean.

Les différents éditeurs de cette inscription ont proposé son attribution à Jean Tzimiskès (Konstantinidis), à Jean II Comnène (Homolle), ou à Jean VI Cantacuzène (Paranikas, qui pense aussi à Jean V Paléologue, Kourtidis) et même à Jean VIII. Le dernier étant exclu pour la simple raison qu'Andrinople avait été prise par les Turcs en 1369 (cf. Elizabeth Zachariadou, The Conquest of Adrinople by the Turks, Studi Veneziani 12 (1970), p. 216), les hypothèses concernant Tzimiskès et Cantacuzène sont les plus plausibles en raison des rapports qu'ils ont eu avec la ville, à des moments différents.

Il est connu que Jean I, au moment de ses opérations contre les Russes, avait réuni toute son armée à Andrinople, au printemps 971, et c'est de là qu'il se mit en route vers Aimos, en direction de Preslav. Voir Leo Diaconus, pp. 130, 5-132, 23; cf. F. Dölger, Die Chronologie des grossen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen, BZ 32 (1932), p. 282; Asdracha, Les Rhodopes, p. 143 et note 8 (c'est cette hypothèse que j'avais retenue dans cet ouvrage).

En ce qui concerne Jean VI Cantacuzène, presque toutes ses activités pendant les guerres civiles (1321-1328, surtout 1341-1347) se sont déroulées sur le sol de la Thrace, où ses partisans agissaient en sa faveur dans toutes les villes et les forteresses de la région. Didymoteichon, en particulier, où il se fit acclamer empereur, en 1341, acquit une grande importance comme lieu de résidence de sa famille et de grands propriétaires fonciers. Mais Andrinople aussi, après une révolte du dème contre les puissants qui se termina par la victoire de ces derniers, se rendit à Cantacuzène, et c'est là qu'eut lieu, en 1346, son couronnement solennel par le patriarche de Jérusalem (voir là-dessus, sources et analyse, in Asdracha, Les Rhodopes, pp. 248-257).

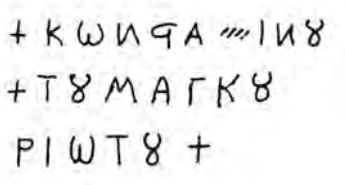
De ces deux hypothèses, il faut, me semble-t-il, retenir la seconde qui est aussi corroborée par l'argument paléographique, les lettres de l'inscription étant plus probablement de l'époque tardive que du Xe siècle. Quant à dater plus exactement à l'intérieur de l'époque tardive, selon C. Mango, dont l'avis sur cette question est cité par Eyice (Saat kulesi, p. 14), on ne peut pas trancher entre la période des Comnène et celle des Paléologue, vu la co-existence de lettres de formes différentes pendant les deux périodes. Pourtant, entre Jean II (puisque c'est de ce Comnène qu'il s'agirait) et Jean VI Cantacuzène, j'opte pour le dernier pour les raisons exposées ci-dessus.

Quant à la date approximative de la (re)construction de cette tour de la muraille, il est probable qu'elle ait été faite entre 1346, année où Jean VI devint maître d'Andrinople, et 1347, l'année de son entrée à Constantinople, pour accéder au trône de Byzance. Cela n'exclut pourtant pas n'importe quelle année entre 1346/1347 et 1354, période du règne de Cantacuzène, d'autant qu'en 1352, Andrinople devint le siège de l'apanage que l'empereur céda à son fils Matthieu (voir Barker, The Problem of Appanages, pp. 111-114; Asdracha, Les Rhodopes, p. 256; *eadem*, Les Rhodopes au XIVe siècle, p. 201).

16. Sèlyvria. Epitaphe (XIVe-XVe s. ?)

Stèle funéraire qui se trouvait dans le jardin de l'église métropolitaine. «52.27» (d'après Mordtmann).

Mordtmann, Epigraphik, p. 214, n° 35 (en caractères épigraphiques); (Dumont - Homolle, Mélanges, p. 372, n° 62, b36).

+Κωνστα(ντ)ίνου
+τοῦ Μαγκου-
3. ριώτου +.

Ligatures: στ (l. 1); ϒ = ου (l. 1, 2, 3).

de Constantin Mangouriôtis.

Le nom pourrait bien indiquer l'origine de la personne, à savoir, quelqu'un appelé Μαγκουριώτης peut être originaire d'un endroit comme, p.ex., Μαγκουρᾶς (ὁ), lieu-dit de Lemnos, voir Actes de Docheiariou, p. 308, n° 60, 28: premier tiers du XVe siècle.

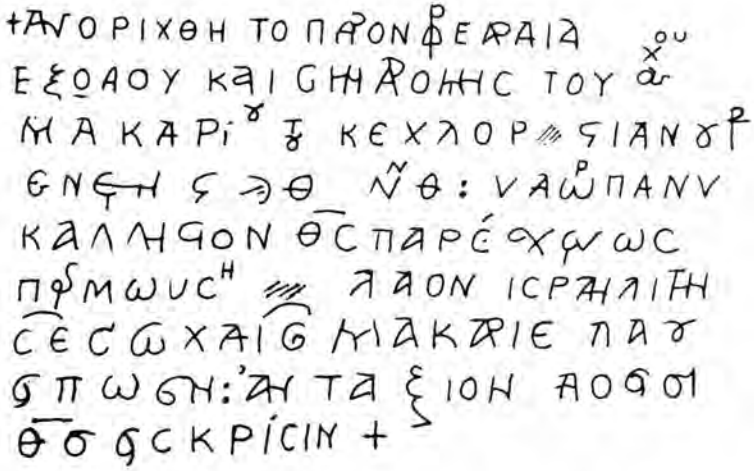
Quoi qu'il en soit, il s'agit bien d'une formation de nom de l'époque tardive, qui devient tout à fait normale à l'époque contemporaine, voire de nos jours. Cf. un Μαγκούρης, possesseur d'un moulin, en Chalcidique, PLP, n° 16076 (XIVe s.).

17. Sèlyvria. Construction datée d'un puits (6 janvier 6909 = 1401)

Inscription inédite (?) parcourant le bord de marbre d'un puits, découverte par Stamoulis qui

ne précise pas le lieu exact de sa trouvaille. Il note seulement qu'il avait envoyé une copie de cette inscription à G. Seure, le 5 mai 1920; malgré mes recherches, je n'ai pas pu trouver une édition quelconque publiée par Seure ni une autre trace de cet envoi. Dimensions du bord du puits: diamètre, «70»; largeur côté extérieur, «68», intérieur, «54»; hauteur des lettres: «5».

Stamoulis, Θρᾳκικά, deux folios sans numérotation du dossier 35, S et du dossier 36 (deux fac-similés). Texte continu d'après les fac-similés; mise en lignes conventionnelles.

+ Ἀνορίχθη τὸ παρὸν φρέαρ διὰ ἐξώδου
καὶ σηνδρομῆς τοῦ (μον)αχοῦ Μακαρίου
τοῦ κὲ Χλορ[οῦ?], ς′ Ἰανου(α)ρί(ου)
4. ἐν ἔτη ϛλΘ (ἰ)ν(δικτιῶ)ν(ος) θ′:
ὕδωρ πάνυ κάλληστον Θ(εὸ)ς παρέσχεν
ὡς πρὸς Μωϋσῆ ... λαὸν ἰσραηλίτην
σὲς εὐχαῖς Μακάριε λαοῦ εἰς πώσιν:
8. ἀντάξιον δώσοι Θ(ε)ὸς εἰς κρίσιν +

ϑ = ει

Lettres en majuscules avec accentuation partielle.

Abréviation du *nomen sacrum*: $\overline{\Theta C}$

L.1. Leg. ἀνωρύχθη.

L. 1/2. Leg. διὰ ἐξόδου καὶ συνδρομῆς.

L. 3. Leg. Χλωροῦ.

L. 4. Leg. ἐν ἔτει.

L. 5. Leg. κάλλιστον.

L. 7. Leg. σαῖς... εἰς πόσιν.

Plusieurs ligatures: αν (l. 1, 8); αρ, φρ (l. 1); ην, δρ, μη (l. 2); ϑ = ου (l. 3, 7); στ (l. 3, 5); λη, σχ, εν (l. 5); ρος, αη, την (l. 6); αρ, σιν (l. 7); ει (l. 7, 8); οι (l. 8).

Lettres superposées: $\overset{\tau}{\vartheta}$ (l. 3); $\overset{\nu}{\nu}$ (l. 4); $\overset{\rho}{\omega}$ (l. 5).

L'inscription devient métrique après la date, par le biais de quatre dodécasyllabes. Cf. un cas analogue mais à l'inverse, infra, n° 34.

A été creusé le présent puits grâce aux frais et au concours du moine Macaire dit le Chlôros [?], le 6 janvier en l'an 6909 (= 1401), indiction 9; Dieu a procuré l'eau la meilleure/ comme à Moïse...

au peuple israélite/ par tes bénédictions, ô Macaire, pour que le peuple boive ;/ que Dieu [te] rende digne pendant le Jugement.

L. 1/2: Ἀνωρύχθη... διὰ ἐξόδου καὶ συνδρομῆς. Sur cette formule, voir infra, n° 28.

L. 2/3: τοῦ μοναχοῦ Μακαρίου τοῦ καὶ Χλωροῦ. Le moine Macaire est inconnu par ailleurs, cependant que le nom Χλωρός pouvait être tant son nom profane qu'un sobriquet par lequel il serait plus largement connu. La seconde hypothèse est corroborée par l'expression τοῦ καὶ qui accompagne le nom Chloros. Dans ce cas-là, le sobriquet indiquerait la couleur jaune-vert du visage ou même son teint pâle. Cf. Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος, VI, p. 475.

L. 4: Cette inscription est l'une des plus complètes du point de vue de la date, étant donné qu'elle nous livre, outre l'année et l'indiction (qui est en effet une indiction 9), le mois et, indirectement, le jour de la semaine qui est en l'occurrence un jeudi.

L. 5-6: ὕδωρ... λαὸν ἰσραηλίτην. Allusion évidente au miracle que Dieu accorda aux Hébreux assoiffés dans le désert de Sinaï, où Moïse, en frappant le rocher, fit jaillir l'eau (Exodos, 17, 1-7). Faire creuser un puits était considéré comme très important pour une région souffrant souvent de la sécheresse, d'où le rapprochement avec le miracle du Sinaï. Cf. infra, n° 36 (Ainos). Même chose pour Imbros, où le creusement des puits était un problème permanent jusqu'à l'époque moderne, voir infra, n° 40.

HÉRACLÉE

Sur l'Eglise d'Héraclée, premier siège métropolitain de l'Europe (création vers 285), voir G. Lambousiadis, Ἐκκλησία Ἡρακλείας, Θρακικά 23 (1955), pp. 47-72; Eul. Kourilas, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Ἡρακλείας, Θρακικά, *ibid.*, pp. 17-46. Surtout, D. Stiernon, in DHGE 23 (1990), col. 1306-1337 (avec la bibliographie y afférente). Sur l'évolution de la métropole et de ses évêchés aux VIIIe-XIIe siècles, voir Asdracha, La Thrace orientale, pp. 229, 247-258; liste des métropolites, pp. 267-274. Pour la liste générale des métropolites d'Héraclée, voir la bibliographie in Anastasiou, Βιβλιογραφία, pp. 146-147, s.v.; Eul. Kourilas, Βιογραφικὸς κατάλογος μητροπολιτῶν Ἡρακλείας, Θρακικά 28 (1958), pp. 1-175, repris sous le titre «Heraclea sacra» (en grec), Athènes 1958. Liste revue et corrigée, Stiernon, in DHGE 23 (1990), col. 1325-1334.

18. Restauration d'un puits par le métropolite d'Héraclée Cyrille (après 1409-avant 1431 ?)

Inscription gravée sur un bloc de marbre, formant apparemment l'un des côtés (on ne sait pas lequel) d'un puits, à Héraclée. Dimensions de la pierre: «35.57.24»; hauteur des lettres: «3» (d'après Kalinka).

E. Kalinka, Altes und Neues aus Thrakien, Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 23 (1926), col. 167-168 (estampage).

+ Τοῦτο τὸ φρέαρ ἀνεκαινίσθη
ἐκ βάθρων καὶ καθαρισθὲν
καὶ κτισθὲν [παρὰ τοῦ] πανιερωτάτου μ(ητ)ροπο-
4. λίτου τῆς θεοσώστου πόλεως Ἡρακλεί(ας)
κυροῦ Κυρίλλου τῆς ΔΙ[c. 3]ΡΟΠΛΟΑΝ[c. 3]
ΜΗΣ μαστόρου Μιχαὴλ

Lettres en majuscules avec accentuation. Orthographe correcte.

Abréviation: ⏝ = ας (l. 4).

Tilde au dessus du mot μ(ητ)ροπολίτου.

Nombreuses ligatures: εαρ, ανε, σθ (l. 1); σθεν (l. 2); σθεν παν, ωτ, μ̄ρ̄ (l. 3); σθο̅, ακλ (l. 4); υρο̅, λλ, τη (l. 5); στο, ο̅μ, χα (l. 6); ο̅ = ου, ligature qui est en même temps une superposition.

Lettres superposées: τ̅ο̅, τ̅ο̅, ο̅τ̅ (l. 1); τ̅ο̅ (l. 3, 4); π̅ο̅ (l. 4).

L. 4. Leg. θεοσώστου.

L. 5. τῆς διμ[ō?]ιροπλοῦ (?) θι[ου?] ν[ο- (Kalinka). L'auteur lit ΠΛ^Ο entre ιρο et θι; δι-μοιρόπλου = δίπλου ?

L. 5/6. ν[ο-/μῆς μα[ρτι]ρου Μιχαήλ (Kalinka).

A noter la syntaxe qui devient incommode par l'usage des deux participes, καθαρισθὲν et κτισθὲν (l. 2/3), ainsi que l'absence (faute de place ?) de la préposition παρά, ὑπό, διά (τοῦ), etc., qui introduirait le génitif de façon correcte. A la même place, la formule δι' ἐξόδου ou διὰ συνδρομῆς, κόπου, e.a., pourrait aussi compléter la phrase convenablement (voir n° 28).

Ce puits a été restauré depuis les fondations et a été nettoyé et construit [par le, aux frais de] très saint métropolite de la ville sauvée par Dieu, Héraclée, kyr Cyrille... du maître des travaux Michel.

La première chose qui saute aux yeux à propos de cette inscription est la surprenante ressemblance des lettres avec celles de l'inscription de Chrysopègè à Ainos, datée, elle, de 1422/1423 (voir ci-dessous, n° 34). Bien que l'on ne puisse pas se fier à ce critère fragile pour cette époque, vu la tendance des graveurs à imiter et à répéter les formes et les manières d'écriture précédentes, je pense qu'il est tout à fait possible que notre inscription date du XVe siècle, voire de la première moitié de celui-ci. Son contenu d'ailleurs ne poserait pas de problème à cette hypothèse.

L. 3/5: πανιερωτάτου μητροπολίτου... κυροῦ Κυρίλλου. Je ne retiendrai pas la proposition de Kourila (Θρακικά 28 (1958), p. 64) qui associe cette inscription au métropolite du XVIe siècle Cyrille (*c.* 1541-1565), qu'il considère comme Cyrille Ier, le second Cyrille étant attesté en 1612 (celui-ci n'est pas retenu dans la liste dressée par Stiernon, in DHGE 23 (1990), col. 1332). On peut par contre chercher quelles sont les lacunes effectives dans la liste métropolitaine d'Héraclée pendant la première moitié du XVe siècle, où je pense qu'il faut placer l'inscription et donc le métropolite Cyrille.

Or, la liste est bien fournie à l'extrême fin du XIVe et au début du XVe siècle dans la personne de Théophane (1399 – probablement, 1403: Darrouzès, Regestes, I/VI, n° 3262; Stiernon, *ibid.*, col. 1331) et d'Antonios (peut-être 1403, en tout cas 1409: Darrouzès, *ibid.*, n° 3284; V. Laurent, Le trisépiscopat du patriarche Matthieu Ier, REB 30 (1972), p. 56, note 91; cf. R. Loenertz, Pour la chronologie des œuvres de Joseph Bryennios, REB 7 (1949), p. 26).

La plupart des auteurs qui ont écrit sur l'histoire ecclésiastique de cette époque identifient cet Antoine avec son fameux homonyme, métropolite d'Héraclée au moment de l'affaire de l'Union des Eglises, qui se distingua par sa ferveur anti-unioniste qu'il continua à exprimer longtemps après le Concile de Ferrare/Florence (1438/1439) auquel lui-même assista (Sylvestros Syropoulos, Mémoires, éd. Laurent, Rome 1971, v. Index, pp. 671-672; cf. R. Aigrain, in DHGE 3 (1924), col. 749-750; PLP, n° 1097). Il participa aussi au synode qui se serait tenu à Constantinople, en 1450, pour invalider l'Union de 1439 (L. Petit, in EO 4 (1900-1901), p. 128; R. Aigrain, in DHGE, *loc.cit.*; Darrouzès, Regestes, I/VII, n° 3403). En outre, ce serait lui le métropolite d'Héraclée que l'empereur Jean VIII appela avec le métropolite de Monembasie et autres hauts dignitaires, en 1431, pour débattre l'affaire de l'Union, en vue de l'ambassade que Jean VIII voulait envoyer au Pape (Sylvestros Syropoulos, Mémoires, *ibid.*, p. 118, 10-15; p. 119, note 12).

A notre avis pourtant, il faut dissocier l'Antoine de 1403, 1409, de l'Antoine du Concile de Florence et au-delà (1431-1450). Sinon, la durée de son office métropolitain, montant à presqu'une cinquantaine d'années (!), risquerait d'être presqu'un hapax, étant donné que, d'habitude, cet office ne dépassait pas une vingtaine d'années environ. A titre d'exemple, on peut se référer aux métropolites d'Héraclée, Métrophanès (1355-1370), Joseph (1370-1390 ou 1399), ce même Antoine (*c.* 1431-1450), Cyrille (1541-1565), e.a.

Par conséquent, à mon avis, le métropolite Cyrille de notre inscription, qui serait le premier de ce nom sur la liste d'Héraclée, pourrait s'intercaler entre les deux Antoine, c'est-à-dire, entre 1409 et 1431. D'ailleurs, le fait qu'entre ces deux dates on ne dispose d'aucune mention concernant le métropolite Antoine corrobore l'hypothèse de l'existence d'un autre métropolite et même de plusieurs pendant ce temps-là.

Une autre hypothèse situerait ce Cyrille Ier entre 1450 et 1454, où la liste métropolitaine présente une autre lacune entre le second Antoine et celui (peut-être, Manuel?) qui ordonna Georges (Gennadios) Scholarios, patriarche de Constantinople, le 6 janvier 1454 (L. Petit - X. Sidéridès - M. Jugie, Œuvres complètes de Georges Scholarios, Paris 1928-1936, IV, p. 233, 29-31).

De ces deux hypothèses, nous optons pour la première, ne serait-ce qu'en raison du plus grand laps de temps qui laisse évidemment une plus grande possibilité de choix.

L. 6: μαστόρου Μιχαήλ. Ce Michel serait le maître des travaux qui a construit ce puits et qui pourrait, en l'occurrence, être un simple maçon. L'apparition de celui qui se charge de la main-d'œuvre se rencontre assez souvent dans les inscriptions de cette époque, voire celles de notre région (voir ci-dessous, n°s 32 et 34). A noter la forme néo-grecque du génitif, μαστόρου, plus récente que celle de μάστορος, cf. Philippidis-Braat, Inscriptions du Péloponnèse, p. 321, n° 61 (1296/1297), où le génitif de μάστορας est τοῦ μαστόρου.

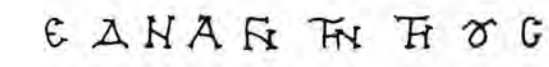
19. Andrinople. Invocation à la Vierge d'un proèdre (métropolite) d'Andrinople (après 1412-avant 1428 ?) (Pl. 103 a)

Bloc de marbre, linteau ou fragment d'un épistyle d'iconostase, ou même entablement d'un monument funéraire. Il porte un décor sculpté en deux bandes, la première étant une frise de perles et pirouettes, tandis que la surface inférieure est tapissée d'un rinceau de tiges en volute qui, dans la plupart des cas, se terminent en têtes de serpents et qui se rencontrent fréquemment dans la sculpture byzantine, surtout à partir du XIe siècle. Cf. A. Grabar, Sculptures byzantines du Moyen Age, II (XIe-XIVe siècle), Paris 1976, pp. 102-103, pl. 75a-b, pl. 76a et *passim*; N.B. Drandakis, Νικήτας Μαρμαρᾶς (1075), Δωδώνη 1 (1972), p. 31, pl. IXb; *idem*, Ἄγνωστα γλυπτά τῆς Μάνης ἀποδιδόμενα στό Μαρμαρᾶ Νικήτα ἤ στό ἐργαστῆρι του, ΔΧΑΕ 8 (1975-76), περ. Δ΄, p. 21, pl. 8; Th. Makridy, A. Megaw, C. Mango, E. Hawkins, The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul, DOP 18 (1964), p. 310, fig. 40-41. En l'occurrence, il n'est pas impossible qu'il s'agisse d'un réemploi de la pierre.

L'inscription, dont il manque le début et la fin, est gravée en une seule ligne sur la bande supérieure, non décorée, du bloc qui se trouvait dans la cour du musée d'Andrinople, adossé à un mur, au moment de ma visite en mai 1990 (n° d'inv. 1792). «36.63.14»; hauteur des lettres: «3-4» (d'après Taşlıklıoğlu).

Taşlıklıoğlu, Trakya, II, p. 37, n° 7, fig. 25 (photo). L'éditeur donne une traduction fantaisiste de l'inscription, en y voyant deux «personnages»: «Le Sénat [!] de la ville d'Hadrien, le saint métropolite et proèdre...». Notre texte est donné d'après la photographie d'Ihor Ševčenko, Byzantine Photograph Collection de Dumbarton Oaks, n° 61.116 et d'après mon propre dessin.

1. ...[? τὸ]ν πρόεδρον ἁγνὴ καὶ θύτην, τῆς Ἀδριανοῦ σύν[δραμε ?]...

Lettres en majuscules avec accentuation.
Ligatures: πρ, γν, την, τη, ϑ = ου.

Le tilde ~, si c'en est un, au dessus du second A d''Αδριανοῦ, est probablement dû à une erreur du lapicide et ne doit pas être confondu avec l'accent circonflexe qui est d'ailleurs différent: ◠. L'accent grave sur σὺν rend peut-être incertaine la restitution σύν[δραμε], à moins d'y voir un accident de la pierre ou une inadvertance du lapicide. D'autre part, on peut supposer que le N du début appartient à la terminaison de l'accusatif d'un nom propre, ce qui n'influerait pas sur la suite du texte, mais qui nous donnerait par contre le nom du métropolite.

[Toi, Vierge] pure, viens en aide au proèdre et officiant de la ville d'Hadrien.

— ἁγνή: L'invocation s'adresse à la Vierge, appelée ici par son qualificatif très courant, ἁγνή, qui se rencontre aussi dans les légendes de plusieurs sceaux (cf. Laurent, Bulles métriques, n°s 3, 10-12, 250-251, 314, 586, 722 et *passim*), parallèlement avec Πάναγνη (Πάναγνε, *ibid.*, n°s 340, 354-361; *idem*, Corpus, V/3, p. 62, n° 1700 bis).

— πρόεδρον: Ce titre, purement honorifique à l'origine, désignait parfois le prélat supérieur d'un siège (métropolite ou archevêque, ou même évêque), quitte à suggérer un proèdre des syncelles ou des protosyncelles (V. Grumel, Titulature de Métropolites Byzantins, I. Les métropolites syncelles, REB 3 (1945), pp. 104, 105, 114; Laurent, Corpus, V/1, n° 418 (deuxième moitié du XIe s.); *idem*, Bulles métriques, n°s 217, 314, 436, 456, 512; Asdracha, La Thrace orientale, p. 294 (Panion); Nesbitt - Oikonomides, Byzantine Seals, n° 56, 2 (Makrè); cf. Ἀθηναγόρας, μητροπολίτης Παραμυθίας καί Πάργας, Ὁ θεσμός τῶν συγκέλλων ἐν τῷ Οἰκουμενικῷ Πατριαρχείῳ, ΕΕΒΣ 4 (1927), pp. 31-35). Ce titre a fini aux deux derniers siècles par s'appliquer en principe aux métropolites et être consécutif à l'acte d'épidosis, c'est-à-dire, à la donation d'un siège en supplément (Laurent, Regestes, I/IV, n° 1743; Darrouzès, Regestes, I/V, n°s 2063, 2135, 2485-2487 et *passim*; I/VI, n° 2768; *idem*, Registre, pp. 263, 272-273; cf. Ἄνθιμος, μητροπολίτης Ἀμασείας, in Νεολόγος [Κωνσταντινουπόλεως], n° 28, 2 mai 1893, pp. 541-543; M. Gedeôn, *ibid.*, pp. 543-546. Autres emplois: Grumel, Regestes, I/I, n° 226; I/II, n° 366; Laurent, Regestes, I/IV, n° 1319).

— θύτην: Signifiant, en sens général, le simple officiant, voire un évêque (Laurent, Corpus, V/3, n°s 1756, 1788; cf. ἀρχιθύτης, *ibid.*, n° 2017; cf. l'emploi très tardif dans une inscription de 1742 au couvent d'Hagia Marina dans l'île d'Andros: ΕΕΒΣ 4 (1927), p. 64), le terme archaïsant et littéraire de θύτης pouvait aussi, outre d'autres emplois (cf. J.-Cl. Cheynet, C. Morrisson, W. Seibt, Sceaux byzantins de la Collection Henri Seyrig, Paris 1991, n° 11), désigner l'archevêque et surtout le métropolite; il était parfois associé au titre de πρόεδρος, comme sur notre inscription (Laurent, Corpus, V/3, n° 1824; Asdracha, La Thrace orientale, p. 291: le proèdre et θύτης Nicéphore, archevêque d'Anchialos, XIe-XIIe s.) ou à μοναχός, μον[αστής] (Laurent, Corpus, V/1, n°s 718 et 719; Asdracha, *ibid.*, pp. 276-277: le moine et θύτης Nicéphore, métropolite d'Andrinople, XIe-XIIe s.; voir les réticences de Nesbitt - Oikonomides, Byzantine Seals, n° 44.11, quant à l'attribution de leur sceau au même personnage).

— τῆς Ἀδριανοῦ: Autre forme du nom d'Andrinople, les deux employées alternativement souvent chez les mêmes auteurs, voir Asdracha, Les Rhodopes, p. 139. Voir aussi, Cantacuzène, Bonn, I, p. 189, 20, 23; Kritoboulos, éd. Reinsch, p. 24, 10, 16; p. 39, 26; p. 85, 4; p. 137, 22 et *passim*.

Ceci dit, si l'on pouvait dater cette inscription du XIe siècle ou, à la rigueur, du XIIe siècle, on pourrait y voir un proèdre des protosyncelles, métropolite d'Andrinople, puisque c'est à cette

époque, voire avant Alexis Ier Comnène, que l'on rencontre ce titre dans la chancellerie de l'Eglise (V. Grumel, in REB 3 (1945), p. 106-107 et note 39 bis; J. Darrouzès, in REB 25 (1967), p. 293). Côté épigraphique, signalons l'inscription de Méthymne, datée de 1084-1085, qui mentionne Nicéphore, métropolite (de Méthymne) et proèdre des protosyncelles (Grégoire, Asie Mineure, p. 56, n° 163: mention de la lecture correcte de Αέδρου (προέδρου), in Grumel, *ibid.*, p. 104, note 32).

Cependant, la grande ressemblance paléographique de cette inscription avec celle du n° 18 et surtout avec celle du n° 34 (1422/1423) de notre recueil nous amène à la situer à la première moitié du XVe siècle, quitte à donner un autre sens au mot de πρόεδρος. En effet, comme on l'a déjà dit, ce titre désigne à cette époque le métropolite d'un siège à qui l'on donne en supplément (κατ' ἐπίδοσιν, ἐπιδόσεως λόγῳ) un autre diocèse vacant, avec tous les pouvoirs ordinaires du titulaire sauf installation sur le siège; du coup, le bénéficiaire peut ajouter à son propre titre celui de proèdre du siège accordé en plus.

Par conséquent, nous pouvons émettre l'hypothèse qu'il s'agit ici du titulaire d'une autre métropole qui a reçu Andrinople en épidosis pendant une des vacances du siège. On ne connaît pas d'acte d'épidosis concernant le siège d'Andrinople pendant le XIVe siècle (Darrouzès, Registre, pp. 341-387); on est donc obligé de se reporter au XVe siècle. Or, d'après la liste métropolitaine d'Andrinople, connue aujourd'hui, et jusqu'à plus ample informé (V. Laurent, La liste épiscopale du Synodicon de la métropole d'Andrinople, EO 38 (1939), pp. 26-27, 30, corrigée par D. Stiernon, in DHGE 22 (1988), col. 1458-1459, s.v. Hadrianopolis), il y eut une vacance du siège, de deux ans et plus, qui s'acheva en 1401 avec le transfert de l'évêque de Mélangina en Bithynie (probablement Thaddée) et sa promotion comme métropolite d'Andrinople (Darrouzès, Regestes, I/VI, n° 3244: lettre du patriarche Matthieu Ier aux métropolites de Prousa et de Nicée; cf. PLP, n° 7001). S'il y avait eu épidosis pendant cette vacance là, on n'omettrait pas de le signaler dans la lettre méntionnée, mais ce n'était pas le cas. Thaddée (ou N) ayant servi jusqu'en 1412 environ, la liste présente une lacune beaucoup plus importante entre cette date et 1428 à peu-près, quand l'archonte Nicéphore Mélissenos ou Mélissourgos fut chargé de la métropole d'Andrinople pour régler avec le sultan Mourad II la question de la résidence métropolitaine. Rappelons qu'Andrinople était aux mains des Turcs dès 1369 (Elizabeth Zachariadou, The Conquest of Adrianople by the Turks, Studi Veneziani 12 (1970), pp. 211-217; Schreiner, Kleinchroniken, II, pp. 297-299; III, p. 151, n° 3). Mélissenos étant mort sitôt après sa nomination, la liste présente une autre lacune jusqu'en 1433, date à laquelle l'on mentionne le métropolite Gérasime, qui est peut-être le même que le métropolite anonyme, mentionné pour l'année 1443 (DHGE, *loc.cit.*; PLP, n° 3745. Ce Mélissenos n'est pas relevé dans PLP jusqu'à maintenant. Est-il identique avec l'archonte Mélissenos, destinataire d'une lettre de Jean Chortasménos, en 1404-1406 environ? Cette hypothèse ne figure ni dans H. Hunger, Johannes Chortasmenos (*ca.* 1370-*ca.* 1436/37), Vienne 1969, pp. 117-118, n° 51, ni dans PLP, n° 17803).

De ces deux prélats, Thaddée et Gérasime —le cas de Mélissenos ne pouvant pas entrer en considération—, aucun n'est connu comme proèdre d'Andrinople, l'acte du transfert de Thaddée n'ayant certes pas la même valeur qu'un acte d'épidosis et ne comportant pas le titre de proèdre. Il en va de même avec le prédécesseur de Thaddée, Matthieu, transféré également à la métropole d'Andrinople de son évêché de Poinanènon, en 1380, et mort à Moscou en 1391.

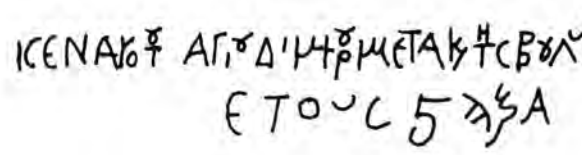
C'est donc dans la lacune de 1412 à 1428 qu'il faut situer une ou plusieurs vacances du siège et chercher ce proèdre d'Andrinople, qui aurait reçu cette métropole en épidosis à un moment difficile de l'occupation ottomane, anticipant peut-être la mission que devait entreprendre par la suite Nicéphore Mélissenos.

En ce qui concerne le support de l'inscription, dans le cas où il s'agirait d'un linteau ou d'un fragment d'épistyle d'iconostase, il suggérerait l'existence d'une église fondée ou restaurée en partie par les soins du prélat mentionné.

20. Hexamilion. Construction datée d'un bâtiment (mars 6961 = 1453)

Fragment de marbre provenant du bris d'un bloc antique, réutilisé ultérieurement en usages différents. Transporté d'Hexamilion à Kessanè pendant les guerres balkaniques (voir supra, n° 9). L'inscription était gravée en zones concentriques sur la surface du devant. «Longueur 51; profondeur 19»; hauteur des lettres «20» (d'après Lambousiadis).

Stamoulis, folio sans numérotation, le même que celui de l'inscription n° 9 du présent recueil, dossier n° 113 de ses Archives, Θρᾳκικά; Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν, Θρακικά 9 (1938), p. 46 (fac-similé).

1. [ἐποί]ισεν ἄνο τοῦ Ἁγίου Διμιτρ(ί)ου μετὰ κ(αὶ) τῆς βουλ(ῆς) του. Μαρτί(ου)
2. ἔτους ϛλξα'

ϒ = ν, 5 = στ

En lettres cursives.

Signe d'abréviation: ⌣ pour ης et pour ου (l. 1).

Abréviation: κ = καί (l. 1).

Ligatures: μιτ, ϑ = ου (l. 1).

Lettres superposées: ϑ ϑ ϑ η τ
τ, ι, ρ, τ, ρ (l. 1).

L. 1. τοῦ ἁγίου Δημητριοῦ (Stamoulis); μετὰ καὶ Βουλῆς τοῦ μακαρίτου? (Stamoulis, Lambousiadis).

...a construit au dessus de Saint-Démètre et avec sa volonté, au mois de mars de l'année 6961 (= 1453).

On ne sait pas qui est le bâtisseur ni ce qu'il avait construit dans un endroit situé au dessus de l'église de Saint-Démètre. S'agissait-il d'une chapelle, d'un ossuaire comme c'est parfois le cas, ou même d'un puits? (cf. supra, n° 17, infra, n° 36).

D'autres inscriptions, antiques celles-là, ont été encastrées dans la façade du mur de Saint-Démètre, église du même vocable qu'avait visitée Papadopoulos-Kerameus, en 1885, ainsi qu'à l'intérieur de l'église de Saint-Charalambos, voir Ἀρχαιότητες, p. 103.

MÈDEIA

Mèdeia (l'ancienne Salmydessos, l'actuelle Kiyiköy-Midye, en turc), petite ville portuaire thrace de la côte occidentale de la mer Noire, servit vers le milieu du XIVe siècle de base d'incursions à Dobrotitza, un chef bulgare qui avait été auparavant nommé archonte de la ville par Anne de Savoie. Récupérée par Cantacuzène après un siège entrepris par mer et par terre, en 1347 (Cantacuzène, III, pp. 62-63), elle ne succomba aux Turcs que quelques mois avant la chute de Constantinople (Pl. 103 b).

Pour un aperçu de l'histoire de la ville à travers les siècles, avec celle de Vizyè, voir Lakidis, Ἱστορία Βιζύης καί Μηδείας, pp. 1-44. Sur l'évolution du siège ecclésiastique de Mèdeia, voir Asdracha, La Thrace orientale, pp. 253-254. Sur ses remparts, qui rendaient en leur temps la ville quasi inexpugnable, voir Pralong, Remarques, pp. 189-192, fig. 9-17 (avec bibliographie).

21. Invocation (*c.* 1440/1442-avant oct. 1474?) (Pl. 104 a)

Graffito tracé sur le mur occidental du narthex de l'église de Saint-Nicolas (Pl. 104 b), qui fait partie d'un complexe monastique rupestre, comprenant aussi un hagiasma, une chapelle funéraire et différents annexes, et le début duquel date de l'époque proto-byzantine ; voir Thierry, in Eyice - Thierry, Le monastère de Midye, pp. 63-76 ; Eyice, Trakya'da Bizans, pp. 339-346, fig. 26-55. Cependant, il faut surtout se référer à l'étude beaucoup plus consciencieuse de Škorpil, Arheologičeski beležki, pp. 243-261 (avec mention des autres églises rupestres des alentours), fig. 141 (plan du complexe).

L'inscription est relevée ici d'après un croquis fait à l'encre sur une simple feuille de papier, daté de 1933 et déposé à la Byzantine Photograph Collection de Dumbarton Oaks et d'après une photographie du graffito par C. Mango, n° 69.45.

Κύ(ριε) βοήθ(ει) τοῦ
δούλου σου
3. Ἀγαλιαννοῦ

Tilde sur le *nomen sacrum* : $\overline{\text{KY}}$ (l. 1).
Ligature : ϑ = ου (l. 1, 2, 3).
L. 3. Ἀγαθιανοῦ (d'après le croquis mentionné) ; Leg. Ἀγαλλιανοῦ?

Seigneur, aide ton serviteur Agallianos.

Je suis tentée d'identifier le personnage mentionné avec Théodore Agallianos, ordonné métropolite de Mèdeia sous le nom de Théophane vers 1468, malgré la manière négligée dont fut tracée l'inscription.

Parent et élève de Marc Eugénikos, collaborateur et ami du futur patriarche Gennadios Scholarios, il exerça les fonctions de dikaiophylax, de mégas chartophylax et ensuite de mégas oikonomos, avant d'être promu métropolite de Mèdeia, office qu'il garda jusque peu avant sa mort, en octobre 1474. A noter que, au moment de la chute de Constantinople, Agallianos fut fait prisonnier par les Turcs et emmené à Prousa, où ceux-ci le gardèrent durant quelques mois.

Anti-unioniste fervent, il est l'auteur de plusieurs discours polémiques contre les Latins, mais aussi contre la simonie dans l'Eglise de Constantinople, ainsi que d'une épigramme sur la mort de Marc Eugénikos. A souligner qu'il signa, aux côtés de Sylvestros Syropoulos et de plusieurs métropolites, la lettre adressée aux partisans de Hus en Bohème, le 18 janvier 1452. Voir Patrinélis, Θεόδωρος Ἀγαλλιανός, pp. 26-42 (où la bibliographie y afférente) ; C.J.G. Turner, Notes on the Works of Theodore Agallianos Contained in Codex Bodleianus Canonicus Graecus 49, BZ 61 (1968), pp. 27-35. Cf. Lakidis, Ἱστορία Βιζύης καί Μηδείας, pp. 54-55 ; PLP, n° 94. Sur d'autres Agallianoi, PLP, n°s 89-98 ; Nesbitt - Oikonomides, Byzantine Seals, I, p. 58, n° 18.18. Cf. Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος, VI, p. 484 (existence récente d'*Agalèanos* comme nom à Andrinople et en Céphalonie).

En ce qui concerne la datation de ce graffito, je pense que le *terminus post quem* pourrait être situé autour des années 1440/1442, où Agallianos, évitant de participer à la messe aux côtés du patriarche pro-unioniste Métrophane II (1440-1443), se vit infligé une peine de suspense par lui, qui dura, paraît-il, jusqu'à la mort de ce prélat. Pendant ce temps-là, Agallianos vécut dans une sorte d'exil volontaire, non loin de Constantinople, donc peut-être au monastère de Mèdeia, si ce n'était pas à Constantinople même, où il continua malgré tout à enseigner (Patrinélis, Θεόδωρος Ἀγαλλιανός, p. 31 et notes 144-145 ; Darrouzès, Regestes, I/VII, n° 3389 ; cf. *ibid.*, n°s 3315, 3366, 3396). Un autre moment envisageable pour la datation serait l'année 1453, peut-être au mois de mars, quand Mèdeia fut conquise par les Ottomans.

Quant au *terminus ante quem*, ce serait tout simplement l'année de sa mort, y compris le temps

de son office comme métropolite de Mèdeia. Dans ce cas-là, on pourrait attribuer l'expression dépouillé de ce graffito, où aucun de ses titres n'est mentionné, encore moins le titre métropolitain, à la manifestation d'une grande humilité de sa part.

L'église rupestre de Saint-Nicolas renferme plusieurs autres graffiti en grec, dont un grand nombre date des siècles postérieurs, et aussi quelques uns en slave, tel que celui du pope Dobril, qui sera publié dans la suite de ce recueil (Pl. 105 a).

Notons à ce propos la survivance de cette pratique de graffiti jusqu'à nos jours, voire de la part des gens desquels on attendrait plus de retenue et de conscience professionnelle, puisqu'il s'agit des archéologues censés au moins protéger les monuments. Ainsi, on reste ébahi devant le graffito de M. Eyice lui-même plus l'année où il travailla à l'église de Mèdeia (1961, voir Eyice, Trakya'da Bizans, p. 325; *idem*, Les monuments byzantins, pp. 293, 299), gravés sur un pillier de cette église (voir Pl. 105 b). Est-ce bien cela des méthodes de travail de certains archéologues turcs? On est en droit de s'interroger là-dessus.

AINOS

La ville byzantine d'Ainos (l'actuelle Enez, en turc), qui a succédé à la ville ancienne homonyme, eut une existence continue sur le même site, tout près des embouchures de l'Hèbre et sur une hauteur de la rive orientale du fleuve. Disposant d'un petit port lagunaire qui donnait sur la côte nord-égéenne, elle fut très tôt entourée des solides murailles qui s'étendaient sur tous les côtés sauf celui de la mer (Pl. 106-107, 108 a). Sur sa vie économique, dont le Typikon du monastère de la Kosmosôteira (XIIe s.) constitue la source principale, ainsi que sur son histoire pendant l'époque tardive, voir Asdracha, Les Rhodopes, pp. 120-124, 201, 225; sur son histoire ecclésiastique avec une liste de ses prélats, *eadem*, La Thrace orientale, pp. 242-243, 288-289.

Transférée à la famille génoise des Gattilusi depuis 1382 (voir infra, n° 29), elle vit son développement s'accroître considérablement, ce qui se manifeste aussi par des travaux répétés de fortification (voir infra, n°s 29-31).

Après environ soixante-quatorze années d'occupation de la ville, les Gattilusi capitulèrent devant les Ottomans, en janvier 1456, moins de trois années après la chute de Constantinople, voir Schreiner, Kleinchroniken.I, p. 545, n° 15; II, pp. 487-488. A cette époque, Ainos, qui fut pour un certain temps cédée, avec les îles de Lemnos, Imbros et Samothrace, par Mahomet II au despote Démètre Paléologue, εἰς ζωάρκειαν αὐτοῦ καὶ τῶν αὐτοῦ (Sphrantzès, éd. Maisano, p. 172, 5-7; Kritoboulos, éd. Reinsch, pp. 104, 15-20; 150, 5-24), s'était développée en une vaste région peuplée, comprenant plusieurs villages et des salines qui produisaient des revenus considérables. Elle s'appelait alors μεγάλη Αἶνος et, si l'on en croit Pseudo-Sphrantzès (= Makarios Mélissènos, éd. Bonn, p. 133, 9-10; éd. Grecu, p. 270, 39-40), elle comprenait aussi une «paroikia» qui s'étendait à l'ouest jusqu'à Périthéôrion compris.

Sur le grand nombre des monuments byzantins et post-byzantins d'Ainos, témoins d'une vie et d'une activité intenses, dont seules des traces ont survécu aux vicissitudes de la période ottomane, voir Lambakis, Περιηγήσεις, p. 4 sq., et notamment pp. 31-32, note 1 où, sous le titre «les ruines qui lamentent», l'auteur a laissé libre cours à son émotion en évoquant les quelques personnes qui figurent sur les inscriptions qui avaient pu être sauvées jusqu'à son époque. Cf. Peter Sustal, Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos), TIB VI, Vienne 1991, p. 172.

22. Fondation datée d'un monastère stavropègiaque (juin 6680 = 1172)

Inscription gravée sur une croix de bronze, conservée au monastère de la Vierge de Skalôtè au moins jusqu'en 1882, date où la vit et décrit Mystakidis, que suivent les éditeurs postérieurs, en

proposant quelques lectures différentes. Lambakis ne l'avait pas vue pendant son inspection du monastère, en 1902. Hauteur de la croix, environ «25». Elle portait une seconde inscription sur la deuxième face (voir infra, n° 23). Actuellement à l'Ashmolean Museum d'Oxford.

B. Mystakidis, Περί τῶν ἐν Αἴνῳ μονῶν Σκαλωτῆς καί Ἁγ. Ἀθανασίου, Νεολόγος [Κωνσταντινουπόλεως], n° 3934, 12 mai 1882; (Papadopoulos-Kerameus, Συμπλήρωμα, p. 9; Seure, Archéologie thrace, p. 334; Samothrakis, Ἡ μονή τῆς Σκαλωτῆς, p. 318, transcription en caractères épigraphiques; Louis Petit, Typikon du monastère de la Kosmosotira près d'Aenos (1152), Sofia 1908, p. 3 (simple mention de la croix par l'auteur qui identifie à tort le monastère de Skalôtè à celui de la Kosmosôteira; ceci est en fait le monastère de Bèra, voir Asdracha, Les Rhodopes, pp. 126, 193-196; Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, pp. 261-263, n° 17); Mystakidis, Γεωγραφικά Ἄτακτα, p. 23; Ötüken - Ousterhout, Notes, p. 132). Texte continu d'après Mystakidis, date d'après Papadopoulos-Kerameus.

Σταυροπήγιον γενόμενον παρὰ τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Σταυροπόλεως καρυᾶς [Καρίας] κυροῦ Λέοντος προ... αὐτοῦ τοῦ ἐν ἁγίοις π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμῶν Νικολάου ἐπὶ βασιλείας Μανουὴλ πορφυρογεννήτου καὶ αὐτοκράτορος Κομνηνοῦ καὶ Μιχαὴλ τοῦ ἁγιωτάτου π(ατ)ριάρχου μηνὶ ἰουνίῳ ἰνδ(ι)κτι(ῶνος) ε', ϛχπ' ἔτ(ους)

[Καρίας]: correction de Papadopoulos-Kerameus
προ... αὐτοῦ: προστάξει ou προτροπῇ τοῦ (Papadopoulos-Kerameus); προ[τροπῇ?] (Seure).

Stavropègion fait par le très saint métropolite de Stavroupolis de Carie kyr Léon... de notre père parmi les saints Nicolas, sous le règne de Manuel porphyrogénète et empereur Comnène et Michel le très saint patriarche, le mois de juin, indiction 5, en l'année 6680 (= 1172).

Il n'est pas possible de mettre en correlation la fondation de ce stavropègion avec le monastère de la Vierge dit de Skalôtè, où se trouvait cette croix. Selon A. Orlandos (Τά βυζαντινά μνημεῖα τῆς Βήρας, Θρακικά 4 (1933), p. 7, note 1), ce monastère doit avoir été construit à une date plus tardive que le XIIe siècle. Encore moins faudrait-il prendre en considération la soi-disant croix de fondation du monastère, portant l'inscription Ἀλέξιος Κομνηνὸς Κτήτωρ Μονῆς, qui désignerait Alexis Ier (1081-1118) ou Alexis II (1180-1183) Comnène (Lambakis, Περιηγήσεις, pp. 33 et 39), et qui aurait disparu pendant l'ordination, en 1902, de Firmilianos comme métropolite de Skopia (Lambakis, *ibid.*, p. 35, note 1; Samothrakis, Ἡ μονή τῆς Σκαλωτῆς, p. 321; Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν, p. 120). L'existence à Ainos d'un monastère stavropègiaque dédié à saint Nicolas n'est pas attestée par ailleurs, ce qui n'exclut point qu'il ait jadis existé. On ne connaît pour l'époque byzantine que l'église de Saint-Nicolas, construite par Kanavoutzès, en 1420/1421 (voir infra, n° 32), et sur l'emplacement de laquelle on bâtit, en 1832, l'église de Saint-Blaise.

Mystakidis lui-même avait proposé d'y voir Nicolas de Méthone, l'évêque philosophe du XIIe siècle, auteur parmi d'autres œuvres d'un ouvrage polémique contre Proklos (A.D. Angelou, Nicholas of Methone, Refutation of Proklus' Elements of Theology. A Critical Edition with an Introduction on Nicholas' Life and Works, Athènes, Académie d'Athènes 1984) et de deux discours contre Sôtèrichos Panteugénos (A. Dèmètrakopoulos, Nicolai Methonensis orationes duae, Leipzig 1865; cf. J. Darrouzès, Tornikès, p. 182 note). Si l'on admet cette hypothèse, la lecture προστάξει ou προτροπῇ (de Nicolas) de Kerameus et de Seure n'aurait rien à voir avec la dédicace du monastère à saint Nicolas, mais elle signifierait une incitation de l'évêque de Méthone au métropolite de Stavroupolis, son contemporain et membre comme lui du Saint-Synode, à fonder le stavropègion.

Outre qu'une telle incitation apparaît invraisemblable, la fondation des stavropègia relevant directement du patriarche, la formule de l'inscription τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου, plus qu'usuelle dans la liturgie orthodoxe, ne laisse point de doute qu'il s'agit ici de saint Nicolas auquel serait dédié le stavropègion. Sous cet angle, l'affaire devient simple et conforme aux canons de

l'Eglise: le métropolite Léon aurait dans ce cas là la charge d'exarque, i.e. du délégué (patriarcal) qui imposait les droits du patriarche dans n'importe quel diocèse, même si celui-ci relevait de la juridiction d'un autre métropolite ou évêque. Léon serait alors mandaté pour implanter la croix du patriarche à la fondation du monastère de Saint-Nicolas, lequel, s'il se trouvait réellement près d'Ainos, échapperait ainsi à la juridiction du métropolite de cette ville. Sur ces questions, voir Rhallès - Potlès, Σύνταγμα, II, pp. 40-42, 650; V, pp. 110-113; VI, pp. 257-258 et *passim*. Cf. Meester, De Monachico Statu, pp. 102-103 et *passim*; Darrouzès, Ὀφφίκια, pp. 162-163, 309, 358-359 (le stavropègion comme acte de chancellerie); *idem*, Regestes, I/VI, n° 2860 Critique, n° 2922 Critique.

Le métropolite Léon de Stavroupolis de Carie est certes celui qui assista au Synode et signa l'Ekthésis de 1166/1167 (Grumel, Regestes, I/III, n° 1075 Crit., p. 128; la deuxième édition, revue et corrigée par J. Darrouzès, Paris 1989, p. 522, ne cite pas les noms, tout en constatant l'existence de plusieurs originaux de l'Ekthésis; voir aussi J. Darrouzès, Listes Synodales et Notitiae, REB 28 (1970), p. 78 (sous le patriarcat de Luc Chrysobergès, 1157-1170). Son sacerdoce recoupe les années du magistère du patriarche suivant, Michel III d'Anchialos (1170-1178), qui est bien le patriarche Michel mentionné dans l'inscription. L'empereur porphyrogénète est Manuel Ier Comnène (1143-1180), tandis qu'une indiction 5 correspond effectivement à l'année 1172.

Quoi qu'il en soit de la question de l'emplacement du monastère stavropègiaque auquel appartenait cette croix de fondation, le monastère post-byzantin de Skalôtè près d'Ainos jouissait aussi de la stavropègie et avait en son voisinage deux autres monastères post-byzantins, dédiés ceux-ci à saint Pantéléèmôn et à saint Athanase, voir Samothrakis, Ἡ μονή τῆς Σκαλωτῆς, p. 310. Au moment de la visite de Lambakis, en 1902, le monastère de Skalôtè était encore intact et donnait l'impression «d'une forteresse plutôt que d'un couvent» (Περιηγήσεις, p. 33), mais son déclin avait déjà commencé puisqu'il n'y avait alors qu'un seul moine, l'higoumène (Pl. 108 b). Le départ de la population grecque de Thrace après la Catastrophe de 1922 accentua le marasme de ces monastères qui, abandonnés et détruits par la suite, n'ont pas même laissé deviner leur emplacement exact.

Un essai d'identification des ruines du monastère de Skalôtè, ainsi que des deux autres monastères, a été fait récemment par une inspection sur place de Yıldız Ötüken et de R. Ousterhout (Notes, pp. 134-135, fig. 4 et pl. XXXIa-d), en comparaison aussi avec les photographies de Lambakis, déposées aux archives du Musée Byzantin, à Athènes. Les auteurs ont proposé en outre d'identifier l'emplacement des villages grecs mentionnés par Lambakis comme se trouvant près d'Ainos (Περιηγήσεις, pp. 39-40), Amygdalia et Maïstro, à celui des villages actuels turcs Çavuşköy et Yeniceköy respectivement.

23. Ainos. Répétition incomplète du n° précédent (22)

Cette inscription était gravée sur l'autre face de la croix conservée jadis au monastère de Skalôtè.

B. Mystakidis, Περί τῶν ἐν Αἴνῳ μονῶν Σκαλωτῆς καί Ἁγ. Ἀθανασίου, Νεολόγος [Κωνσταντινουπόλεως], n° 3934, 12 mai 1882 (fac-similé); (Papadopoulos-Kerameus, Συμπλήρωμα, p. 10 (reproduction du fac-similé de Mystakidis); Seure, Archéologie thrace, p. 335 (reproduction du fac-similé de Mystakidis); Samothrakis, Ἡ μονή τῆς Σκαλωτῆς, p. 319-320 (reproduction du fac-similé de Mystakidis). Texte continu, amélioré d'après Papadopoulos-Kerameus.

[Σταυροπήγιον] γενόμενον παρὰ τοῦ πανιε[ρωτάτου]... Μανουὴλ τοῦ πορφυρ(ο)γεν(ν)ήτ(ου) κὲ αὐτ(ο)κράτ(ορος) Ῥωμέων τοῦ Κο(μνηνοῦ)

Leg. καὶ ; Ῥωμαίων.

En lettres majuscules avec quelques miniscules.

Stavropègion fait par le très saint... (sous le règne de) Manuel le porphyrogénète et empereur des Romains, Comnène.

Sous le *très saint...*, il faut évidemment entendre le métropolite Léon de Stavroupolis, mentionné ci-dessus.

A noter l'ajout Ῥωμαίων (Romains) à la titulature impériale de cette inscription, absent de l'inscription précédente.

24. Ainos. Fondation (?) d'une église dédiée à la Vierge (XIIe-XIIIe s.)

Plaque de pierre encastrée sur la façade centrale du monastère de Skalôtè (voir supra, n° 22), au dessus de la porte, parmi d'autres pierres portant, elles, des inscriptions datées de l'époque post-byzantine. Aujourd'hui disparue.

Lambakis, Περιηγήσεις, p. 34, n° 317; Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν, p. 130 (fac-similé sans commentaire); Samothrakis, Ἡ μονή τῆς Σκαλωτῆς, p. 315 (fac-similé); Ötüken - Ousterhout, Notes, p. 133 (simple mention). Sur les deux fac-similés mentionnés, le *nomen sacrum* de la Vierge et celui de Doukas Comnène figurent de part et d'autre d'une croix.

1. Μ(ή)τηρ Θ(εο)ῦ
2. Δούκας Κομν(ηνό)ς

Lettres en majuscules.

L. 1. Μηρ Θου (Lambakis); Μαρίας Θεοτόκου (Samothrakis).

L. 2. Κομιναε (Κομινε) Δούκα Κομνηνοῦ en deux lignes (Lambakis).

Mère de Dieu, Doukas Comnène.

Le monastère ayant été construit à l'époque post-byzantine, on ne retiendra pas l'avis de Lambakis que l'inscription appartenait à Skalôtè avec la croix de sa fondation qui aurait été perdue en 1902. Il est plutôt probable que l'inscription, encastrée postérieurement, peut-être au moment même de la construction du couvent, doit provenir d'un autre endroit et concerner l'érection (ou la reconstruction) d'une autre église dont le fondateur portait le nom prestigieux de Doukas Comnène.

Ne sachant pas le prénom de ce personnage, on se contentera de le cataloguer parmi les membres nombreux de la famille de Doukas et notamment de sa branche alliée aux Comnène, ou encore des descendants des Comnène qui, en raison du mariage d'Alexis Ier avec Irène Doukaina, ont adopté le nom de cette dernière. Cf. un Comnène Doukas qui paya, en 1263/1264, pour faire copier un manuscrit, écrit par Théodore Lambétis et contenant des Livres de l'Ancien Testament, voir Polemis, The Doukai, p. 136, n° 110; *ibid.*, pp. 8, 134-137; C. Varzos relève plusieurs Comnène Doukai ou Doukai Comnène (avec leurs prénoms), mais ce sont des personnages connus des XIIe et XIIIe siècles et qui ne peuvent pas entrer ici en considération (Ἡ Γενεαλογία, II, n°s 116, 117, 170, et d'autres qui sont inclus dans le troisième volume, inédit, de cet ouvrage monumental).

Encore moins peut on y voir l'empereur Jean II Comnène, mentionné comme Comnène Doukas sur une inscription de Constantinople, datée du XIVe siècle (CIG, IV, n° 8722; Polemis, The Doukai, p. 135, n° 108), qui donne pourtant dans un style fleuri tous les éléments permettant de l'identifier.

25. Ainos. Reconstruction de l'enceinte d'Ainos après une incursion des Tataro-bulgares (dernier quart du XIIIe s.) (Pl. 109 a-b)

Cinq blocs de pierre poreuse, encastrés dans la façade extérieure d'une tour construite à l'angle nord-ouest de la muraille. Ils portaient une longue inscription dont reste aujourd'hui seule la partie qui avait comme support le deuxième et le cinquième bloc. Ceux-ci, échoués à Alexandroupolis,

furent transportés par le croiseur «Averôf», en août 1913, et sont depuis déposés au Musée Epigraphique d'Athènes (nos d'inv. 5371 et 5372). Dimensions de ces deux pierres: «52-43.84-88.22-13». Hauteur des lettres: «7-5» (d'après Anna Avraméa).

Les cinq pierres –et donc l'inscription dans sa totalité– étaient encore sur place avant 1913, au moment où furent prises les photographies de l'ensemble, qui font depuis partie de la «Collection chrétienne et byzantine» du Centre G. Millet, à Paris (Pl. 109 a = Ecole Pratique des Hautes Etudes, Section V, n° d'inv. 2612 bis). En ce qui concerne la tour d'Ainos, elle était apparemment depuis longtemps détruite dans toute sa partie supérieure et l'on peut voir un trou béant à la place où se trouvaient les pierres avec l'inscription byzantine, comme a noté I. Ševčenko qui a visité Ainos en 1972 (v. Avraméa, Ἀνέκδοτη βυζαντινή ἐπιγραφή, p. 40, note 3). Voir Pl. 109 b (photographie de C. Mango, The Byzantine Photograph Collection, Dumbarton Oaks, n° 72.26).

Avraméa, Ἀνέκδοτη βυζαντινή ἐπιγραφή, pp. 39-45, pl. I-IV (photos). Texte d'après l'éditrice qui a pu, à l'aide des deux blocs et des négatifs de la Collection Millet, reconstituer avec bonheur une grande partie de l'inscription, voir *ibid.*, p. 42 (les points indiquent des lacunes de dimensions indéterminées). La traduction en français est de notre plume.

1. +...ἀνόμων αἱμοχαρῶν βαρβάρων Ταταροβο[υλγάρων] ...τα πομπῶν μεγίστων δεινῶν ὑπεραλγῶν
2. [Δούκας Ἄγγελος Κο]μνηνὸς Παλαιολόγος τοῦτον ὁ πάντα λ[ύων χρόνος]... κου κλῆσις Γεώργιος αὖθις δομεῖται
3. ...σχῆμα τρίγωνον μεταμείβοι ὁρισαμ[ενος]... μων δουλ [Α]νδρονίκου γαμβρὸς Παλαιολόγου
4. ...μου Μιχαὴλ καὶ Μαρίας ων κλάδος... σῶτερ ἀκρόγωνε πίστεως λίθε
5. ...[εἰς αἰῶ]νας φύλατται ἀτελευτήτους + ἔτου[ς]

L. 5. Leg. φύλαττε.

...des barbares iniques, sanguinaires, Tataro-bulgares ... se sentant une trop grande peine, Doukas Ange Comnène Peléologue, celui-ci, le temps qui résout tout ... le nommé Georges construit de nouveau, en ordonnant le changement du plan en triangle [ou, le changement du plan du triangle en...] ... gendre d'Andronic Paléologue... étant une branche (de la famille?) *de Michel et de Marie... Sauveur, pierre angulaire de la foi... préserve aux siècles infinis + en l'année...*

Selon Anna Avraméa (Ἀνέκδοτη βυζαντινή ἐπιγραφή, pp. 42-44), l'inscription concernerait une reconstruction de la forteresse de la ville après l'incursion des Tataro-bulgares, en 1265, ou celle des Tatares, en 1299 («Tatarie» étant en usage dans les sources byzantines à la place de «Bulgarie»), donc sous le règne soit de Michel VIII, soit d'Andronic II Paléologue, l'auteur penchant plutôt pour la deuxième solution. En outre, le personnage appelé Georges serait, d'après lui, le chef des travaux ou même l'archonte de la ville à ce moment. Quant aux Michel et Marie, il s'agirait peut-être de Michel Doukas Glavas Tarchaneiôtès, le fameux stratège des deux premiers Paléologue, et de sa femme Marie-Marthe Comnène Paléologina, belle-sœur de Michel VIII par sa sœur Théodora (cf. Asdracha, Les Rhodopes au XIIIe siècle, pp. 287-288; notamment, V. Laurent, Kyra Martha. Essai de topographie et de prosopographie byzantine, EO 38 (1939), pp. 296-320).

A noter que par l'expression «la forteresse d'Ainos», il faut entendre l'ensemble des murailles de la ville, voir supra, notice introduisant le n° 22.

La date précise de l'inscription étant manquante, Anna Avraméa a raison de la situer *grosso modo* dans le dernier quart du XIIIe siècle. Cela est d'autant plus probable que l'inscription qui suit (n° 26) et qui provient d'une autre tour de la citadelle, nous livre, elle, une date précise, celle de 1284/1285.

Sans aller si loin jusqu'à voir dans cette date la date absente de l'inscription examinée, considé-

rant ainsi qu'il s'agirait des mêmes événements ayant lieu au même moment et impliquant les mêmes personnages, je me contente de rapprocher les deux inscriptions, en soulignant leur importance pour l'histoire de la ville en général et pour ses remparts en particulier ainsi que leur caractère monumental.

26. Ainos. Reconstruction de l'enceinte de la ville lors ou avant l'incursion des Tatars (?), en 6793 (= 1284/1285) (Pl. 110 a)

Six blocs de pierre poreuse, encastrés dans la maçonnerie d'une tour de la muraille. Ressemblant beaucoup par leur support à l'inscription précédente (n° 25), ils sont pourtant au nombre de six au lieu de cinq de cette dernière. Ils portent une longue inscription qui, en raison du grattage qu'elle a subi, est totalement illisible aujourd'hui, sauf dans la partie de la date qui figure à la fin du sixième bloc.

Cette inscription est très probablement celle à laquelle fait allusion Hasluck (Monuments of the Gattelusi, p. 250, note 5), en la signalant comme «illisible d'en bas même avec une puissante lunette d'approche». Photographie de C. Mango, The Byzantine Photograph Collection, Dumbarton Oaks, n° 71.508; j'ai pu déchiffrer la date avec l'aide précieuse de Th. Papazôtos.

...Ἔτ(ους) ϛψϟγ+

...En l'année 6793 (= 1284/1285).

Tout le texte de l'inscription excepté l'année faisant défaut, je ne peux que formuler quelques hypothèses là-dessus. On sait que pendant la période qui suivit la reconquête de Constantinople, en 1261, il a fallu restaurer la domination byzantine en Thrace, dont les parties nord avaient été occupées par les Bulgares. Ce fut l'œuvre entreprise par Michel Doukas Glavas Tarchaneiôtès, mentionné probablement sur l'inscription précédente, ainsi que par le co-empereur Michel IX Paléologue et d'autres stratèges.

Pourtant, malgré une série impressionante des victoires, la région fut bientôt submergée par des vagues successives de hordes «scythes». Sous cette appellation, fréquente chez les auteurs byzantins, il faut voir les tribus nomades d'origine turque —surtout Ouzes et Coumans à cette époque—, qui habitaient les contrées danubiennes et qui, par petits groupes légèrement armés, faisaient irruption dans le sol de l'empire en s'adonnant au pillage. Ils s'enrôlaient aussi dans les troupes tatares du Khan Nogaj († 1299) de la Horde d'Or, qui a utilisé pendant plus de vingt ans leur territoire comme base de ses incursions en Bulgarie et en Thrace (Asdracha, Les Rhodopes, p. 80 et note 2; G. Balaščev, Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Η΄ ὁ Παλαιολόγος καί τό ἱδρυθέν τῇ συνδρομῇ αὐτοῦ κράτος τῶν Ὀγούζων παρά τήν δυτικήν ἀκτήν τοῦ Εὐξείνου, Sophia 1930, pp. 12-13, 14 et note 5; Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, II, Berlin 1958, s.v. Σκύθαι, notamment, pp. 281-282).

En ce qui concerne l'année de notre inscription, 1284/1285, il est évident qu'il faut l'approcher de la date où eut lieu une nouvelle invasion tatare en Thrace et en Macédoine. Survenue vers la fin de l'année 1285 ou au début de l'année 1286 (Pachymère, éd. Bonn, II, pp. 105-107; cf. *ibid.*, éd. Failler, III, p. VII/26, note 111, pour la datation), en même temps que les incursions des pirates turcs venant de l'Asie Mineure sur leurs embarcations, cette invasion fut la cause des déplacements importants de population dans ces régions. En effet, l'empereur Andronic II Paléologue donna l'ordre aux habitants du littoral de se replier à l'intérieur des terres, cependant que ceux de l'arrière pays devaient s'enfermer dans les forteresses qui pourtant ne procuraient pas une grande sûreté. Une autre conséquence en fut le transfert forcé des nomades Vallaques, errant entre Vizyè et les faubourgs de Constantinople, en Asie Mineure, de peur qu'ils ne rejoignent eux aussi les envahisseurs (cf. Asdracha, Les Rhodopes, pp. 247-248).

Comme Pachymère emploie d'habitude le terme archaïsant Τόχαροι pour désigner les Tatars (cf. Moravcsik, *ibid.*, II, s.v. Τόχαροι), l'utilisation «Scythes» (τοῦ Σκυθικοῦ, p. 105, 14; Σκύθαι, p. 107, 6) dans les passages ci-dessus, aurait, me semble-t-il, un sens plus large, indiquant le caractère mixte de ces peuplades du Danube qui, sous la férule des Tatars à cette époque, furent la cause principale de la dévastation de la campagne byzantine.

Dans ce contexte là, on pourrait supposer que le texte manquant de cette inscription se rapporterait, lui aussi, à une reconstruction de la citadelle d'Ainos, qui dut avoir lieu soit au même moment soit un peu avant l'incursion de 1285/1286. Il se ferait alors pendant au texte de l'inscription précédente, les deux ensemble montrant le besoin urgent de la fortification de la ville pour faire face aux agressions ennemies.

27. Ainos. Reconstruction d'une partie de la muraille (6816 = 1307/1308) (?)

Inscription encastrée dans un endroit non précisé de la forteresse d'Ainos, relevée par Lambakis pendant son inspection du site, en 1902.

Lambakis, Περιηγήσεις, p. 29, n° 307 (en caractères épigraphiques).

1. Κομνηνὸς Παλαιολόγος
2. ἔτους [ϛω]|ϛ´

L. 2. |ϛχ|ϛ (=6916=1408) (Lambakis).

Comnène Paléologue, en l'année 6816 (= 1307/1308 (?).

Lambakis, en restituant la date de telle manière qu'elle se situerait au début du XVe siècle, avait probablement été influencé par le grand nombre d'inscriptions datées de ce siècle-là. Pourtant, le nom de Comnène Paléologue sur la muraille évoquant une partie de la titulature des premiers Peléologue (et même du père de Michel VIII, cf. Polemis, The Doukai, pp. 156-157, n°s 141 et 142), l'autre partie étant «Doukas Ange», il serait difficile d'admettre qu'il s'agisse ici de Manuel II Paléologue, qui ne pouvait pas d'ailleurs faire exécuter des travaux à Ainos, en 1408, la ville étant déjà sous la coupe des Gattilusi, en l'occurrence de Niccolò Ier (1382-1409, voir infra, n° 29).

En outre, l'inscription ci-dessus du présent recueil (n° 25), où figure aussi un Comnène Paléologue avec un Andronic Paléologue, identifié plutôt à Andronic II, nous incite à penser que la reconstruction suggérée par l'inscription examinée entrait dans le programme des travaux entrepris sous le règne de cet empereur pour renforcer les remparts de la ville. Celle-ci avait à faire face justement à cette date (1307) aux attaques et au siège des Catalans, voir Pachymère, éd. Bonn, pp. 636, 15 - 637, 6; 638, 15 - 639, 10; cf. Asdracha, Les Rhodopes, p. 123.

Un Paléologue Comnène, fondateur d'un couvent en Epire du Nord, probablement au début du XIVe siècle (voir PLP, n° 21488) n'entre pas ici en considération.

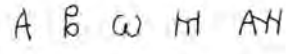
28. Ainos. Construction d'un bâtiment (église?) ou d'une partie de l'enceinte (1356?) (Pl. 110 b)

Bloc de marbre blanc, encastré à l'intérieur d'un parapet du côté sud de la muraille, jouxtant le mur ouest de la tour méridionale. Il est évident que la pierre n'appartient pas fonctionnellement à l'endroit où elle a été encastrée à un moment ultérieur, et cela fut remarqué déjà par Lambakis, qui regretta sa pose dans un coin «invisible» de la forteresse. «35.40» (d'après Lambousiadis).

Lambakis, Περιηγήσεις, p. 29, n° 302; voir p. 32; Samidis, Ἐπιγραφαί Αἴνου, p. 282, n° 10; Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν, p. 128 (fac-similés de l'inscription et du parapet); (Le soi-disant fac-similé de M. Batur, Enez, Arkitekt, 31, n° 305, 1961, p. 176, est si grossièrement erroné qu'il n'y

a pas la peine d'en parler; Eyice, Trakya'da Bizans, p. 351: simple mention, dont il faut corriger le numéro de la figure en 78 –photographie hors texte– au lieu de 77, qui est celui d'une autre inscription (voir infra, n° 36). Texte d'après la photo d'I. Ševčenko, The Byzantine Photograph Collection, Dumbarton Oaks, n° 71.1151.

+ Διὰ τοῦ Λιβαδα-
ρίου Ἰωάννου
καὶ Μανουὴλ
4. τοῦ Ἀγγέλου

Lettres en majuscules sans accentuation.
Ligature: ανν (l. 2).

Par Libadarios Jean et Manuel Ange.

L. 1: Διά. Cette préposition renvoie en fait aux formules archiconnues ἐγένετο, ἀνοικοδομήθη, ἀνηγέρθη... διὰ κόπου καὶ ἐξόδου(ων), ou διὰ συνεργίας (ou συνδρομῆς) καὶ μόχθου, πόθου ou κόπου d'un tel, en l'occurrence de Jean Libadarios et de Manuel Ange, qui auraient fait cette construction (laquelle?), grâce à leur(s) peine(s) et à leurs dépenses, ou grâce à leurs concours et à leurs peine(s). Seulement à titre d'exemple, voir Philippidis-Braat, Inscriptions de Péloponnèse, n°s 54, 2; 85, 7; 57, 1-2; 59, 2; 61, 2; 78, 3; Avraméa, Inscriptions de Thessalie, n° 25, 4-5. Voir supra, n° 17, infra, n° 32.

L. 1/2: Διὰ τοῦ Λιβαδαρίου Ἰωάννου. Des deux personnages mentionnés, Jean Libadarios semble être le seul identifiable en la personne de Limpidarios ou Limbidarios, commandant en chef de la flotte du despote épirote Nicéphore, gendre de Cantacuzène, que ce dernier avait nommé épitropos d'Ainos et des villages des alentours, «restés pour l'instant libres des invasions des barbares», i.e. des Ottomans, en 1354 (date de la prise de Kallipolis par Soliman, fils d'Orkhan). Ce Limpidarios, dont Cantacuzène ne donne pas le prénom et qu'il qualifie de οἰκέτης de Nicéphore, profitant d'une absence de celui-ci et entraînant à la révolte les équipages des bateaux, s'empara d'Ainos et obligea la femme de Nicéphore, Marie Cantacuzène, à abandonner l'acropole, en 1356. En s'appropriant par la suite les faveurs des couches populaires de la ville (le dème), il s'attaqua aux partisans de Nicéphore, à savoir le parti des puissants (les dynatoi), qu'il emprisonna, assassina ou envoya en exil, en confisquant leurs biens (Cantacuzène, III, pp. 315-317; Grégoras, III, pp. 248-249; cf. Asdracha, Les Rhodopes, pp. 123-124; *eadem*, Les Rhodopes au XIVe siècle, p. 198: ici j'avais opté pour la date proposée par les éditeurs de Cantacuzène, 1355; D.M. Nicol, Τό Δεσποτᾶτο τῆς Ἠπείρου 1267-1479. Μιά συνεισφορά στήν ἑλληνική Ἱστορία κατά τόν Μεσαίωνα, Athènes 1991, pp. 192-193. Limpidarios devint ainsi «et stratège et hègémôn et maître de toutes choses» à Ainos (Cantacuzène, III, p. 316, 12-13). Cf. PLP, n° 14941.

Ces événements doivent être certes placés dans le contexte général de la révolte du dème des villes contre les dynatoi, au milieu du XIVe siècle, et sont parmi d'autres l'écho en Thrace du grand mouvement anti-aristocratique des Zélotes qui s'était déroulé à Thessalonique peu auparavant.

Le fait que Cantacuzène, lui-même parti prenant dans ces troubles et en tête des puissants, qualifie Limpidarios de serviteur (οἰκέτης) de Nicéphore, ne veut pas dire que Limpidarios n'appartenait pas à la famille noble des Libadarioi, bien au contraire: l'exemple de Michel et d'André Paléologue à la tête du dème de Thessalonique pendant la révolte des Zélotes et la durée de leur régime suffit à le prouver; voir Tafrali, Thessalonique au XIVe siècle, pp. 240-251.

D'ailleurs, οἰκέτης a ici le sens plus général de celui qui est au service de quelqu'un, son « homme », terme équivalent de l'« homme lige » occidental, le λίζιος ἄνθρωπος (de l'empereur) d'Anne Comnène, rapportant l'engagement du prince Normand, Bohémond, envers Alexis Ier (Alexiade, éd. Leib, III, p. 125, 28-29; 126, 16; cf. J. Ferluga, La ligesse dans l'empire byzantin, ZRVI 7 (1961), pp. 97-123).

Quant à l'identification des noms Limpidarios/Libadarios, elle a été déjà prouvée dans le cas de Constantin Limpidaris, identique au duc de Néokastra (près de Smyrne) Libadarios, qui réprima la révolte d'Alexis Philanthrôpènos, en 1296 (Pachymère, éd. Bonn, II, pp. 220-221; Grégoras, I, pp. 195, 18-201, 21; cf. Ahrweiler, Smyrne, pp. 164, 165; PLP, n° 14859). Cette identification est due à Angeliki Laiou (Constantinople and the Latins, p. 215), qui dit avec raison que Libadarios et Limpidari(o)s peuvent facilement être la forme savante et la forme parlée du même nom.

Pour d'autres Libadarioi, voir PLP, nos 14858-14862.

L. 3/4: Μανουὴλ τοῦ Ἀγγέλου. Manuel Ange était apparemment un membre, inconnu par ailleurs, de la grande famille des Ange. En effet, Les Ange et les Libadarioi, très en vue pendant l'époque tardive, figurent côte à côte dans l'énumération par Pachymère (éd. Failler, I, p. 93) des familles nobles byzantines qui prirent part au complot contre Georges Mouzalôn, en 1258, et sont qualifiées collectivement de « lignée d'or et de grande race » (ἡ μεγαλογενὴς σειρὰ καὶ χρυσῆ). Cf. Guilland, Recherches, I, pp. 17, 244.

29. Ainos. Construction datée d'une tour (1er mai 1382). Inscription latine sur une plaque armoriée des Gattilusi (Pl. 111 a)

Plaque de marbre brisée à l'extrémité inférieure droite, encastrée dans la façade nord d'une tour quadrangulaire du côté sud des remparts d'Ainos (à noter la grande divergence dans la précision des points cardinaux par les différents éditeurs). Divisée en deux panneaux carrés, sur lesquels figurent en bas-relief les emblèmes des Gattilusi, elle porte sur le bord supérieur, sur une seule ligne, une inscription latine en lettres gothiques, réduite à une date. Celle-ci indiquerait le moment d'une reconstruction ou plutôt de la construction de la tour. La tour était déjà partiellement en ruines lors du passage de Hasluck.

Lambakis, Περιηγήσεις, p. 29, n° 303; Hasluck, Monuments of the Gattelusi, p. 255, n° 3, fig. 6 (fac-similé); Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν, p. 124 (dessin maladroit); Eyice, Enez'de, p. 145, pl. III, fig. 5 (photographie); *idem*, Trakya'da Bizans, p. 351, fig. 74 (la même photo) et 72 (photo de la tour). Texte d'après une photo d'I. Ševčenko, The Byzantine Photograph Collection, Dumbarton Oaks, n° 71.1138.

+ M. CCC. LXXX II + die + primo. Madii. +

+ M CCCC LXXXV (= 1485)... Mapcii (Lambakis).
+ M CCC + LXXXV [= 1385] (Hasluck).
... Madii? (Eyice, Enez'de); ...Maoii (*idem*, Trakya'da Bizans).

+ 1382, le jour du premier mai.

Parmi les lectures diverses de la date, on doit exclure celle de 1485: les Ottomans ayant occupé Ainos en 1456 et continué à en être les maîtres directs, sauf pendant la brève période de sa concession à Démètre Paléologue (1460-1466 ou 1464), la pose des emblèmes des Gattilusi sur les fortifications serait inconcevable.

Les dates 1385 et 1382 étant les deux possibles, j'opte pour la deuxième, me fiant malheureusement à la seule photographie où l'on distingue deux barres verticales après... LXXX.

Or, nous savons que Niccolò Ier, le frère de Francesco Ier Gattilusi, maître de Lesbos, était déjà maître d'Ainos en juin 1384, voir Schreiner, Kleinchroniken, II, p. 328; cf. Miller, The Gat-

tilusj, p. 411. Nous ne savons pas la date exacte du début de son pouvoir sur la ville. Donc, si la lecture *1382* est la bonne, cette inscription fait reculer de deux années ce commencement qui pourrait se situer au moins un peu avant la construction de la tour et la pose des armes des Gattilusi (cf. Eyice, Enez'de, p. 145: l'auteur avait opté pour la même solution). On verrait ainsi se préciser depuis le début le souci continu de la famille dynastique génoise de consolider ses possessions et on en aurait là une manifestation tangible de la part du premier maître d'Ainos, aux côtés de celles, postérieures, de son petit-neveu et successeur, Palamède.

Celui-ci gouverna Ainos pendant de longues années (1409-1455), étendant progressivement sa domination sur les îles de Samothrace et Imbros. A ce sujet, je relève, parmi les erreurs qui abondent dans le commentaire d'Eyice (Enez'de, p. 145), celle de la date 1430, qu'il donne comme début du pouvoir de Palamède à Ainos, exprimant son embarras quant à l'espace du temps entre 1409 et 1430. Cette dernière date pourtant est celle du début de la domination de Palamède, seigneur d'Ainos, sur Samothrace que lui concéda Jean VIII Paléologue, comme chacun sait depuis fort longtemps (pour les références, voir Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, p. 272, n° 30; voir infra, n° 46).

Les données de notre inscription nous permettent de chercher le jour de la semaine, qui est ici un jeudi (cf. supra, n° 17, infra n° 30).

Sur les emblèmes des Gattilusi (motif d'écailles et aigle monocéphale, tourné ici vers le côté gauche par rapport à celui qui le regarde), voir Asdracha - Bakirtzis, *ibid.*, pp. 272-273 et 276, n°s 30 et 31. Il est pourtant possible que l'emblème avec l'aigle représente aussi les armes des Doria, puisqu'il est connu comme emblème de la première période de cette famille. Sa présence à côté du blason d'écailles des Gattilusi est facilement explicable par les liens matrimoniaux entre ces deux aristocraties liguriennes: Niccolò Ier Gattilusi, p.ex., s'était marié à Peretta Doria, et ce sont des mariages avec des Doria qu'ont contractés aussi Francesco II de Lesbos, Dorino Ier et Caterina, fille de Palamède. Voir Hasluck, Monuments of the Gattelusi, p. 266; Miller, The Gattilusj, p. 421; E. Dallegio d'Alessio, Le pietre sepolcrali di Arab ciamí (antica chiesa di S. Paolo a Galata), Gênes 1942.20 (Reale Deputazione di Storia Patria per la Liguria), p. 72. Sur l'avis remarquable que l'aigle monocéphale des Gattilusi provient des Paléologue, voir A. Mazarakis, in Actes du Congrès sur «Les Gattelusi de Lesbos», Mytilène, 9-11 septembre 1994.

Pour une liste des armes sur les monuments des Gattilusi dans toutes leurs possessions dans la mer Egée et en Phocée, voir Hasluck, Monuments of the Gattelusi, pp. 265-266, 269.

30. Ainos. Construction datée d'une tour (1er août 1413). Inscription latine sur une plaque armoriée des Gattilusi (Pl. 111 b, 112 a)

Plaque de marbre bien conservée, encastrée dans une autre tour quadrangulaire du côté sud de la forteresse d'Ainos. Elle porte en bas-relief seul le motif d'écailles des armes des Gattilusi et, à son bord supérieur, sur une ligne, une inscription latine en lettres gothiques. Celle-ci, comportant seulement une date, pourrait indiquer le moment de la construction ou au moins de la reconstruction de la tour. «75.105» (d'après Eyice).

Lambakis, Περιηγήσεις, p. 30, n° 308; Hasluck, Monuments of the Gattelusi, p. 255, n° 7 (facsimilé); M. Batur, Enez, Arkitekt, 31, n° 305, 1961, p. 176; Eyice, Enez'de, p. 145, pl. III, fig. 4 (photographie), avec la notice surprenante qu'il n'a pas pu tirer des conclusions en raison de l'absence d'un nom quelconque sur l'inscription!; *idem*, Trakya'da Bizans, p. 351, fig. 75 (même photo).

Texte d'après une photo d'I. Ševčenko, The Byzantine Photograph Collection, Dumbarton Oaks, n° 71.1141; cf. n° 71.1143 (vue générale de la tour).

+ MCCCCXIII. Die prim[a]Agusti +.

Synizèse: prim[a]Agusti. L'adjectif se décline ici au féminin, puisque le mot *dies*, attesté aux deux genres, y est employé au féminin: die prima A(u)gusti.

+ 1413, le jour du premier août.

La date 1413 de l'inscription appartient aux premières années du pouvoir de Palamède Gattilusi qui succéda à Niccolò Ier, en 1409 (voir supra, n° 29 et infra, n° 34). Le jour de la semaine s'avère être un mardi (cf. ci-dessus, n°s 17 et 29).

On constate encore une fois, s'il en était besoin, les activités des Gattilusi concernant l'exécution des œuvres militaires de défense qui, pris ensemble, ont constitué manifestement tout un programme, dont les étapes s'échelonnent au long des décennies de leur domination, voir supra, l'Introduction.

31. Ainos. Reconstruction (?) datée d'une partie de la muraille (6925 = 1416/1417)

Plaque antique, manifestement réemployée, encastrée dans le mur nord-ouest de l'enceinte. Outre une croix gravée sur la plaque, Lambakis avait relevé une date, à peine lisible, sans pouvoir donner d'autres précisions.

Lambakis, Περιηγήσεις, p. 29, n° 304. Texte d'après lui.

Ἔτους ϛλκε'

En l'année 6925 (= 1416/1417).

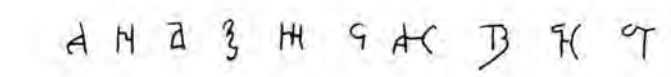
Il s'agirait peut-être de la date d'une des réparations des fortifications de la ville, qui, d'après les témoignages des inscriptions, se faisaient pendant toute la période des Gattilusi. En l'occurence, le seigneur d'Ainos était Palamède (1409-1455). Voir supra, n° 29.

32. Ainos. Fondation datée de l'église de Saint-Nicolas (6929 = 1420/1421) (Pl. 112 b)

Plaque de marbre blanc, encastrée dans la porte de la cour de l'église de Saint-Blaise, sise dans le quartier Mivoli d'Ainos, provenant sans doute d'une autre église. Aux extrémités de la troisième et quatrième ligne de l'inscription gravée, à gauche, elle portait verticalement, en bas-relief, les emblèmes des Gattilusi et des Paléologue réunis. Dimensions de la pierre: «33.113» (d'après Samothrakis). Conservée au moins jusqu'en 1919, selon l'affirmation indirecte de Lambousiadis et de Samothrakis, elle est mentionnée comme disparue par Eyice, en 1963 (Enez'de, p. 145).

A. Samothrakis, in Ἁρμονία [Σμύρνης], n° 4258, 20 mai 1899, d'après communication de B. Mystakidis, qui l'avait copiée en 1881 (voir in Θρακικά 2 (1929), pp. 45-46); A. Contoléon, Inscriptions de la Grèce d'Europe, REG 15 (1902), pp. 142-143; Lambakis, Περιηγήσεις, pp. 13-14, n° 248 (photographie, n° 3429); Hasluck, Monuments of the Gattelusi, pp. 256-257, n° 5, fig. 8 (photographie); Samidis, Ἐπιγραφαί Αἴνου, p. 281, n° 7; Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν, p. 127 (facsimilé); A. Samothrakis, Χριστιανική ἐπιγραφή ἐν Αἴνῳ, Θρακικά 15 (1941), pp. 148-150. Texte d'après le texte de Samothrakis et la photographie de Lambakis.

Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρον ὁ θῖος κ(αὶ) πάνσεπ(τ)ος
ναὸς τοῦ Μεγάλου Νικολάου διὰ κόπ-
ου κ(αὶ) ἐξόδου Αὐγουσταρίκη τοῦ Κα-
4. ναβούτζι ἔτους ϛλκθ' ἰν(δικτιῶνο)ς ιδ'
Κοστ[αντῖνος]

En lettres majuscules avec quelques lettres minuscules: ἐ, ξ, ζ.
Abréviation: ϗ = καὶ.

Ligatures: νη, αν (l. 1); ακ (l. 2); τζ, ιν (l. 4); στ (l. 3 et l. hors texte). A relever la façon dont le ε (cursif) se joint au K et au T, semblable sur une autre inscription de l'époque des Gattilusi, celle de Samothrace, n° 31 (Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, p. 274). Cf. Moutsopoulos, Morphologie, p. 61.

L. 1. ἐκ βάθρον: Leg. ἐκ βάθρων; θῖος: Leg. θεῖος.

L. 3/4. Καναβούτζι: Leg. Καναβούτζη.

L. 4. Lambakis omet l'indiction; (ἰνδικτιῶνος) ιδ΄ (Hasluck); N. ιδ΄ (Samidis); ἰν. ια΄ (Samothrakis, 1941).

A été construite depuis les fondations la divine et très vénérable église de Grand Nicolas, aux peines et aux frais d'Augoustarikè Kanavoutzè, en l'année 6929 (= 1420/1421), *indiction 14. Constantin.*

L. 1/2: Ἀνηγέρθη... Νικολάου. L'église de Saint-Nicolas, appelé ici par son qualificatif de Mégas, doit avoir été détruite bien avant 1836, date de la fondation, à son emplacement même, de l'église de Saint-Blaise, construite par la corporation des potiers (ρουφέτιον τῶν τσουκαλάδων) qui habitaient ce quartier, voir là-dessus l'inscription de fondation, datée du 29 mai 1836 (Lambakis, Περιηγήσεις, p. 14, n° 249). Le quartier en question, comme celui, voisin, des marins, qui avaient eux-mêmes construit une autre église dédié à saint Nicolas, fut détruit par un incendie, en août 1867. Seule resta intacte l'église de Saint-Blaise avec l'inscription encastrée dans ses murs.

L. 3/4: Αὐγουσταρίκη τοῦ Καναβούτζη. Le fondateur de l'église doit appartenir à la famille grécisée, d'origine italienne (Canavucci ?), que l'on rencontre à Constantinople, Lesbos, Chios et Palaia Phôkaia (Foglia Vecchia), à partir de la première moitié du XIVe siècle (et non pas depuis la fin du XVIe siècle et exclusivement dans de manuscrits: Hunger, Die... profane Literatur, I, p. 537). Plusieurs membres de la famille ont exercé des fonctions importantes dans le cadre de l'administration byzantine. On signale un drongaire (de la Veille ?) Kanavoutzès, fondateur d'une église de Saint-Georges, à Lesbos, avant 1324 (MM, I, pp. 114-115, n° 58; Darrouzès, Regestes, I/V, n° 2117; cf. Guilland, Recherches, I, p. 578); un mégas prôtopapas Kanavoutzès, à Constantinople, enquête sur une affaire de vente, en 1401 (MM, II, p. 553, 6-7; Darrouzès, Regestes, I/VI, n° 3239; le même auteur revient sur son identification de ce Kanavoutzès avec un autre prôtopapas, mentionné dans une affaire de 1392, voir *ibid.*, n° 2906 Critique; cf. *idem*, Ὀφφίκια, p. 135, note 4).

Le plus important de tous fut le magistre Jean Kanavoutzès, auteur d'un commentaire sur Dionyse d'Alicarnasse, que lui avait commandé Palamède, à qui le savant le dédia: voir Joannis Canabutzae Magistri ad principem Aeni et Samothraces in Dionysium Halicarnassensem Commentarius, éd. M. Lehnerdt, Leipzig 1890. La dédicace de Kanavoutzès mentionnant les deux possessions de Palamède, Ainos et Samothrace, l'ouvrage devait se situer entre 1430, date de son emprise sur Samothrace, et 1453 environ, quand il devint maître d'Imbros qui n'est pas citée dans la dédicace. (Contrairement à ce qui est dit dans Hunger, *loc.cit.*, la dédicace n'est pas adressée aussi à Dorino Ier, le frère de Palamède, qui était à peu près à ce moment maître des îles de Lesbos, Thasos et Lemnos, mais non pas de Samothrace). Cf. Au. Diller, Joannes Canabutzes, Byz 40/2 (1970) 1971, pp. 271-275; *idem*, Joannes Canabutzes and Michael Chrysococces, *ibid.*, 42 (1972), pp. 256-257.

Jean Kanavoutzès peut probablement s'identifier avec son homonyme qui avait servi de guide à Cyriaque d'Ancône pendant la visite de celui-ci à Palaia Phôkaia, en 1446; voir Sp. Lambros, in

NE 7 (1910), p. 485; Miller, The Gattilusj, pp. 420, 423; S.G. Mercati, Intorno a Giovanni Canabutzes, Studi Bizantini 2 (1927), pp. 33-35; B. Mystakidis, Θρακικά II, Θρακικά 2 (1929), pp. 45-46; Yerasimos, Les voyageurs dans l'empire Ottoman, p. 105.

Sur d'autres membres de la famille Kanavoutzès, voir PLP, n°s 10867-10872 (à corriger s.v. Καναβούτζης Αὐγουσταρίκης, n° 10869: le tome de ΔΧΑΕ avec les Περιηγήσεις de Lambakis n'est pas ici le deuxième mais le huitième). Le nom a survécu notamment à Chios, où il est attesté au moins depuis le XVIe siècle, voir G. Zolotas, Ἱστορία τῆς Χίου, I/2, Athènes 1923, p. 339. Au siècle suivant, un Grégoire Kanavoutzès, prêtre, apparaît dans un document de 1685, entre autres. Le nom est attesté surtout dans le village de Volissos et dans un domaine dit Τά Καναβουτσᾶτα, entre les villages Ververaton et Daphnôn, où une tour byzantine existait encore jusqu'en 1881, voir C. Kanellakis, Χιακά Ἀνάλεκτα, Athènes 1890, p. 415.

L. 4: En ce qui concerne la date, l'indiction 14 correspond bien à l'année 1420/1421.

Sur Constantin, le même maître de chantier qui signe aussi sur une inscription de fondation de l'église de Chrysopègè (voir infra, n° 34) et sur deux inscriptions de Samothrace, voir Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, n°s 30 et 31.

Le blason des Gattilusi (motif d'écailles) est ici associé à la composition des quatre B (Βασιλεὺς Βασιλέων Βασιλεύων Βασιλεύουσι), dite le «briquet», qui figure parmi les emblèmes principaux des Paléologue, démontrant ainsi l'adoption par la famille génoise des emblèmes impériaux pour des raisons politiques et non pas en raison d'une prétendue suzeraineté de Byzance. Les liens matrimoniaux mises à part, la présence sur le même blason des armes combinées des Gattilusi et des Paléologue ne relève que d'une volonté certaine et prétentieuse de la part des maîtres Génois, dirigée surtout contre leurs adversaires, les Vénitiens (cf. Asdracha - Bakirtzis, *ibid.*, n° 30). A corriger in Eyice, Enez'de, p. 145: l'auteur, étayant sa thèse de la suzeraineté byzantine sur les Gattilusi qui en même temps seraient déjà tributaires des Ottomans, renvoie en tout et pour tout à Hasluck, Monuments of the Gattelusi, «p. 256, note 10 [inexistante!], fig. 8», dont le texte mentionné n'a rien à y voir.

Sur le briquet, qui se rencontre aussi sur d'autres inscriptions des Gattilusi (voir infra, n° 33), voir V. Laurent, Le Briquet, emblème monétaire sous les Paléologue?, RCNA, Bucarest 1943, fasc. 127-128, pp. 1-17; M. Maclagan, Le blason en Byzance, Actes du Xe Congrès International d'Etudes Byzantines, Constantinople 1955 (1957), pp. 230-231; Bakirtzis, Trois inscriptions, p. 465; cf. Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, n° 31.

En ce qui concerne la présence des armes des Gattilusi sur l'inscription de Kanavoutzès, cela ne suggère pas nécessairement une parenté quelconque de ce dernier avec la famille princière; ce pourrait n'être qu'une expression de respect envers les seigneurs de la ville, quitte à indiquer en plus l'exercice d'une fonction quelconque du fondateur au service de ceux-ci.

33. Ainos. Reconstruction (?) datée d'une tour (6930 = 1421/1422)

Bloc de marbre gris, peut-être pierre antique réemployée, encastrée dans une conque, surmontée d'un arc ogival en briques, d'une tour du côté nord de la muraille. Il portait une grande croix à longs bras, faits de barres de marbre, sous lesquels étaient gravées à gauche, par rapport à celui qui les regarde, une inscription, et, à droite, les armes des Gattilusi réunies à celles des Paléologue. Lambakis ayant déchiffré les premières lignes et la date de l'inscription, Hasluck donna une description de l'ensemble. Aujourd'hui, il ne reste rien de l'inscription ou des emblèmes des Gattilusi et des Paléologue. Les restes d'une croix à longs bras, également faits de marbre, qui sont visibles au-dessus d'une porte, en dehors de l'angle sud-ouest des murs (cf. Eyice, Trakya'da Bizans, p. 350, fig. 81) désignent plutôt l'entrée d'une église souterraine et ne sont pas à rapprocher de l'inscription examinée (Pl. 113 a).

Lambakis, Περιηγήσεις, p. 29, n° 306 (en caractères épigraphiques); Hasluck, Monuments of the Gattelusi, pp. 254-255, n° 2, fig. 5 (fac-similé). Texte d'après Lambakis, que je corrige au prénom.

+ Παραστεκά-
μενος Δημητρι-
3. ανὸς ὁ Τρίμων
[deux lignes indéchiffrables]
Ἔτους ϛλλ′.

L. 2/3. Δηγητριανός (Lambakis).

Dèmètrianos Trimôn, parastékaménos..., en l'année 6930 (= 1421/1422).

L. 1/2: Παραστεκάμενος. Ce terme, relevant du néo-grec, du verbe παραστέκομαι, aider, seconder, apparaît bien comme un hapax épigraphique, sans que je puisse l'affirmer catégoriquement. Plus sûr est, me semble-t-il, sa signification qui le rapproche du terme de parakoimômênos de l'empereur byzantin (voir là-dessus, Guilland, Recherches, I, pp. 202-215).

L. 2/3: Δημητριανὸς ὁ Τρίμων. Ce personnage, inconnu par ailleurs, doit avoir exercé les fonctions de parastékaménos du maître d'Ainos Palamède, montrant ainsi à quel point les Gattilusi essayaient d'adopter, autant qu'ils pouvaient, les usages administratifs des Paléologue. Quant à se faire une idée de l'étendue des fonctions de parastékaménos et de ses rapports précis à celles de parakoimomène, on ne saurait s'y risquer. Quoi qu'il en soit, le parastékamenos de Palamède serait l'auteur de travaux de réparation ou, peut-être, de la construction de cette tour de l'enceinte, ce qui serait probablement indiqué dans les deux lignes indéchiffrées de l'inscription.

Sur le blason des Gattilusi (motif d'écailles), surmonté du «briquet» byzantin, voir supra, n° 32.

34. Ainos. Fondation datée de l'église de Chrysopègè (6931 = 1422/1423) (Pl. 113 b)

Inscription gravée sur une plaque de marbre blanc, provenant d'une tombe et donc de deuxième usage, encastrée dans la surface extérieure du mur nord de la chapelle de Zôodochos Pègè, dite «la Chrysopègè», sise dans la forteresse d'Ainos. Dimensions de la pierre: «48.111»; hauteur des lettres: «45mm» (d'après Hasluck).

L'inscription fut copiée premièrement en 1716 par Chrysanthos, patriarche de Jérusalem, dans le cod. 441 de la bibliothèque du métoche de Saint-Sépulchre, à Constantinople; relevée ensuite par Lambakis pendant son inspection à Ainos, en 1902. Aujourd'hui, l'église est complètement en ruines et l'inscription a disparu (Eyice, Trakya'da Bizans, p. 350, fig. 69-71, plan et ruines; *idem*, Les monuments byzantins, p. 303; Erzen, Enez araştırmaları, pp. 246-247, fig. 29-35, état des fouilles en 1972: l'auteur dit qu'il y avait dans cette chapelle une inscription importante pour l'histoire de la ville (!), mais que le but de ces fouilles n'était seulement de la retrouver [voudrait-il, qu'il ne pourrait pas de toute façon...].

Papadopoulos-Kerameus, Συμπλήρωμα, p. 11 (d'après la copie de Chrysanthos); Lambakis, Πε-

ρηγήσεις, p. 16, nº 263 (photographie, nº 3423 corrigé); Hasluck, Monuments of the Gattelusi, p. 254, nº 1; p. 251, fig. 3 (photographie); (Seure, Archéologie thrace, pp. 335-336, nº 38; Samidis, Ἐπιγραφαί Αἴνου, p. 280, nº 5; Samothrakis, Ἡ Αἶνος καί αἱ ἐκκλησίαι της, pp. 34-35, nº 18). On ne saurait retenir Mystakidis, Ἔνια, Αἶνια, p. 49, en raison de la version incomplète de l'inscription ainsi que *idem*, Γεωγραφικά Ἄτακτα, p. 26 (simple mention). Texte d'après une photographie appartenant à la «Collection chrétienne et byzantine» du Centre G. Millet, à Paris, Ecole Pratique des Hautes Etudes, Section V (nº d'inv. 2614) et d'après la photographie de Lambakis.

+Πηγήν σε χρύσεον κόρη τῆς ἁγνείας, οἴδαμεν πάντες τὴν Θεὸν τετοκῆαν,
ταῖς σαῖς φέρουσα τοίνην ὠλέναις λόγον· καθιλέωσαί μη τὸ πᾶν ὅταν κρίνῃ·
οὐκοῦν δέχου καὶ τουτονὶ ὃν σου χάριν πόθῳ νεῶν ἤγειρα ὡς ἐδυνάμην.

4. Ὁ θεῖος οὗτος πάνσεπτος καὶ περικαλὴς ναὸς τῆς πανάγνου καὶ θεομήτορος Χρυσοπηγῆς ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων παρ' ἐμοῦ Δημητρίου τοῦ Ξένου, τηνικαῦτα κρατοῦντος τῆς θεοσώστου πόλεως Αἴνου τοῦ ὑψηλοτάτου ἡμῶν αὐθέντου σὺρ Παλάμιδες Φραντζέσκου Γατελιούζου τοῦ Παλαιολόγου· ἐν ἔτει ϛλλα' (ἰ)ν(δικτιῶνος) α'.
Κοστ[αντῖνος] ὁ Μάστ[ορας]

Ecriture très élégante et fleurie en majuscules, avec accentuation; nombreuses ligatures qui font que presque toutes les lettres s'enchaînent l'une à l'autre.

Ligature: ϒ = ου qui est en même temps une superposition, $\overset{\upsilon}{\text{ο}}$ (l. 3-7).

Quelques lettres superposées: $\overset{\text{ο}}{\kappa}$ (l. 1); $\overset{\text{ο}}{\gamma}$, $\overset{\varepsilon}{\lambda}$, $\overset{\tau}{\text{ο}}$ (l. 2, 4); $\overset{\nu}{\eta}$ (l. 3); $\overset{\varepsilon}{\iota}\overset{\rho}{}$ (l. 4); $\overset{\pi}{\text{ο}}$, $\overset{\text{ϒ}}{\nu}$ (l. 6); $\overset{\rho}{\phi}$, $\overset{\text{ϒ}}{\kappa}$, $\overset{\tau}{\alpha}$, $\overset{\text{ϒ}}{\zeta}$, $\overset{\tau}{\text{ϒ}}$, $\overset{\text{ϒ}}{\gamma}$ (l. 7).

A remarquer la façon décorative dont le ε (cursif) se joint au K (l. 5); cf. supra, nº 32.

Fautes d'orthographe, dont certaines par iotacisme, que le premier éditeur, Papadopoulos-Kerameus, a cru devoir corriger, p.ex.: L. 1. τετοκῆαν, leg. τετοκυῖαν; L. 2. τοίνην, leg. τοίνυν; μη, leg. μοι. Est à signaler la co-existence des deux formes, νεὼς, au sixième dodécasyllabe (l. 3) et ναὸς (l. 4) pour désigner l'église. A la fin, leg. Κω[ν]σταντῖνος.

L. 6/7. Παλαμίδες Π ou Η [?] Φραντζέσκου (Lambakis); Παλαμίδεος Φραντζέσκου (Papadopoulos-Kerameus, Hasluck, Seure, Samothrakis); Κὺρ Παλαμίδε Φραντζέσκου (Samidis).

L. 7. ἰν(δικτιῶνος) να'. (Hasluck); Ν.α' (Samidis).

A la fin: Κόστας ὁ μάστορας (Lambakis); Κοστ(αντῖνος) ὁ μάστ(ορις) (Hasluck); Κωστῆς ὁ μάστ(ορις) (Samothrakis).

Toi, Vierge, source d'or de la chasteté; / nous avons tous connu celle qui a enfanté le Dieu, /

portant aussi le Logos dans tes bras; / aie pitié de moi à l'heure de Son jugement; / alors, reçois et cette église que pour toi / j'ai érigé avec ferveur comme je pouvais. / Cette divine, très vénérable et pleine de beauté église de la très pure et mère de Dieu Chrysopègè a été construite depuis les fondations par moi, Démètre Xénos, au temps où domine la ville d'Ainos, sauvée par Dieu, notre très haut seigneur, sire Palamède Francesco Gattilusi le Paléologue. En l'année 6931 (= 1422/1423), *indiction première. Constantin, le maître de chantier.*

Inscription en deux parties dont la première est métrique, comportant six dodécasyllabes disposés en trois lignes. Elle est suivie par quatre lignes en prose, le nom du maître de chantier étant gravé en dessous de la septième ligne, hors du texte.

L. 4/5: Ὁ θεῖος οὗτος... Χρυσοπηγῆς. Cette chapelle du kastron d'Ainos, que les premiers éditeurs trouvent totalement dépourvu d'intérêt du point de vue architectural (Lambakis, Περιηγήσεις, p. 16; Hasluck, Monuments of the Gattelusi, p. 254), dédiée à Zôodochos Pègè, était appelée Chrysopègè d'après le vocable attribuée à la Vierge dans l'inscription (et non par Hasluck, comme le croit Erzen, Enez araştırmaları, p. 246), que l'on rencontre aujourd'hui encore pour certaines églises dédiées à la Vierge (p.ex., Panagia hè Chrysopègè, à Siphnos; même chose à Galata). Selon Samidis (Ἐπιγραφαί Αἴνου, p. 280), le mur nord de l'église byzantine fut seul conservé intact dans la construction postérieure, préservant ainsi l'inscription examinée.

L. 5: Δημητρίου τοῦ Ξένου. Le fondateur de l'église de Chrysopègè, inconnu par ailleurs, était probablement au service de Palamède, peut-être l'un de ces ἁρμοσταί par lesquels les Gattilusi géraient leurs possessions (Kritoboulos, éd. Reinsch, p. 107). Il ne pouvait pas pourtant gérer Ainos elle-même (à corriger conséquemment, in Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, p. 272). Cf. PLP, n° 20879 (les références y sont à corriger, voir supra, n° 32).

L. 5/7: τηνικαῦτα κρατοῦντος... σὺρ Παλάμιδες Φραντζέσκου Γατελιούζου τοῦ Παλαιολόγου. Appartenant à la branche de la famille génoise de Gattilusi qui s'était installée d'abord à Lesbos, en 1355, cédée à Francesco (Ier) par Jean V Paléologue (Grégoras, III, p. 554, 19; Doukas, pp. 41, 3-43, 4), Palamède Gattilusi Paléologue succéda, en 1408/1409, à son grand-oncle Niccolo Ier, seigneur d'Ainos (Schreiner, Kleinchroniken, I, p. 221, n° 6; II, p. 391). Devenu aussi maître de Samothrace que lui céda Jean VIII Paléologue, en 1430, et d'Imbros, probablement entre 1450 et 1453, il se vit confirmé dans ses droits par Mahomet II, aussitôt après la chute de Constantinople, obligé pourtant de s'acquitter d'un impôt pour Imbros, du montant de 1200 monnaies d'or (Kritoboulos, éd. Reinsch, p. 86, 26-28; Chalkokondylès, pp. 469, 8-470, 12; Doukas, p. 328, 19-20). Ce n'est qu'après sa mort, en 1455, et durant le gouvernement de son fils Dorino II Gattilusi, que l'armée de Mahomet, soutenue par une flotte commandée par Yunus paşa, receva la capitulation d'Ainos, en janvier 1456, cependant que Dorino se trouvait à Samothrace (Schreiner, Kleinchroniken, I, p. 545, n° 15; II, pp. 487-488, avec mentions des principales sources). Voir Bertrandon de la Broquière, Le voyage d'Outremer, éd. Scheffer-Cordier, Paris 1892, pp. 173-174; Hopf, Chroniques, pp. 198-199. Cf. Miller, The Gattilusj, pp. 418-420, 427-428; PLP, n° 3583.

La forme Παλάμιδες comme génitif de Palamède n'est que la forme italienne du nom, ce qui est évident en plus par l'accentuation sur l'antépénultième syllabe. Quant au nom de Francesco (Φραντζέσκου) à côté de celui de Palamède, je ne retiendrai pas l'avis de Hasluck qu'il faut voir là Francesco, le père de Palamède. En effet, Palamède était le plus jeune des trois fils de Francesco II Gattilusi; celui-ci, mort probablement en 1404, pourrait être identifié au Francesco de l'inscription si l'on pouvait y lire: ... σὺρ Παλάμιδες *τοῦ τοῦ* Φραντζέσκου i.e. *τοῦ* υἱοῦ *τοῦ* Φραντζέσκου. Ceci n'étant pas le cas (d'ailleurs, aucun autre éditeur ne semble le comprendre ainsi), on peut y voir une volonté de perpétuer le nom du fondateur de la dynastie, Francesco Ier, de la part de son petit-fils. C'est de la même manière que la famille génoise avait déjà procédé dans le cas du propre père de Palamède, Francesco II qui, appelé à l'origine Jacopo, reçut le nom de son père au moment de son ascension au pouvoir à Lesbos, en 1384. Voir Lambros, Συμβολή εἰς τήν ἱστο-

ρίαν τῶν Γατελούζων, pp. 39-40; Schreiner, Kleinchroniken, I, pp. 219-220, nº 2; II, pp. 328-329. Cf. PLP, nº 3584.

Le nom de Paléologue accompagnant celui de Palamède, tout en désignant l'affiliation des Gattilusi à la famille impériale byzantine (Palamède est le petit-fils de Maria Paléologina, fille d'Andronic III et épouse de Francesco Ier Gattilusi; Irène, fille de Francesco II, épousa Jean VII Paléologue), exprime aussi la prétention de la dynastie de se poser en continuatrice des empereurs de Byzance, voir Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, nº 30: Palamides Paleologus Gatilusius dominus Eney. Cf. *ibid.*, nº 31: Palamède est intitulé ici αὐθέντης Αἴνου καὶ τῆςδε νήσου (= Samothrace), puisqu'il n'a pas encore étendu ses possessions à Imbros, ce qui arrivera autour de 1450-1453. A la fin de sa vie en effet, il s'appelera αὐθέντης Αἴνου, Ἴμβρου καί Σαμοθράκης. Sur Irène, de son nom de religion Eugénie, voir N. Oikonomides, John VII Palaeologus and the Ivory Pyxis at Dumbarton Oaks, DOP 31 (1977), p. 331; cf. Elizabeth Zachariadou, John VII (alias Andronicus) Palaeologus, *ibid.*, pp. 339-342.

Sur les travaux importants de fortification que Palamède a fait exécuter à Samothrace en particulier, voir Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, nºs 30-33. Même souci pour Ainos et Imbros, dont témoignent les inscriptions du présent recueil (voir nºs 30-31, 33, 46).

L. 7: la date. Effectivement, c'est une indiction 1 qui correspond à l'année 1422/1423.

Κωσταντῖνος ὁ μάστορας. Le maître de chantier qui signe au bas de l'inscription est connu par une autre inscription d'Ainos (voir supra, nº 32), ainsi que par deux inscriptions de Samothrace où il figure aux côtés de Palamède lui-même (voir Asdracha - Bakirtzis, *ibid.*, p. 272). En ce qui concerne les inscriptions de Samothrace, nous avions opté pour une restitution plus archaïsante de cette formule (μαῖστωρ Κωσταντῖνος), en accord avec le caractère solennel et prétentieux de la langue des deux inscriptions. Pourtant, tout compte fait, on peut accepter ici la restitution, proche de celle de Hasluck, de μάστορας qui, s'agissant surtout de la construction d'une église, se conformerait plus facilement à l'usage du néo-grec, cf. Philippidis-Braat, Inscriptions du Péloponnèse, p. 306, nº 47 (1079): ὁ μάστορας Γεώργιος, et p. 321, nº 61 (1296/1297): ὁ μάστορας Νικόλαος.

35. Ainos. Dédicace (?) datée (6932 = 1423/1424)

Inscription sise à l'intérieur de l'église de Chrysopègè (voir inscription précédente), au-dessus de la porte centrale, relevée par Lambakis pendant son inspection à Ainos, en 1902. Le même mentionne aussi l'existence d'une icône des saints Constantin et Hélène au-dessus de l'inscription.

Lambakis, Περιηγήσεις, p. 19, nº 265 (photographie, nº 3424); Samothrakis, Ἡ Αἶνος καί αἱ ἐκκλησίαι της, p. 35; cf. Mystakidis, Γεωγραφικά Ἄτακτα, p. 26. Texte d'après Lambakis (en caractères épigraphiques).

+] Ἐπὶ τῆς βασιλεί(ας) τῶ(ν) εὐσεβεστά(των) καὶ φιλοχρίστ(ων) βασιλέ(ων) ἡμ(ῶν) Μανουήλ καὶ [Ἑλέ]νης καὶ τ(οῦ) ἐ(πισκόπου)
2. ἡ)μ(ῶν) Ἰω(άννου) καὶ Ἰωσὴφ τοῦ ἁγιωτ(άτου) καὶ οἰκουμενηκοῦ πατριάρχου ἐπὶ ἔ(τους) ϛλλβ′ ἰνδι(κτιῶνος) [β′].

L. 2. οἰκουμενηκοῦ, leg. οἰκουμενικοῦ.

Sous le règne de nos basileus très pieux et aimant le Christ Manuel et Hélène, et sous notre évêque Jean, et du très saint et patriarche œcuménique, Joseph, en l'année 6932 (= 1423/1424), *indiction 2.*

L. 1: ἐπὶ τῆς βασιλείας... Ἑλένης.

Il n'est pas clair dans quelle occasion fut faite cette inscription qui mentionne les empereurs byzantins regnants, à un moment où les seigneurs de la ville d'Ainos étaient les Gattilusi, en l'occurrence, Palamède. Certes, l'existence des deux inscriptions, l'une mentionnant Palamède (nº 34)

et l'autre l'empereur byzantin dans la même église et distantes d'une année n'a rien de contradictoire; elle est au contraire conforme à l'idée que se faisaient d'eux mêmes les Gattilusi comme parents par des liens matrimoniaux et continuateurs des Paléologue (voir supra, n° 34).

Lambakis (Περιηγήσεις, p. 20) avait rapproché l'inscription examinée de l'icône de Constantin et Hélène, exécutée d'après lui en l'honneur de l'impératrice Hélène mentionnée dans l'inscription, fille du despote serbe Constantin Dejanović Dragaš et mère de Constantin XI Paléologue. Il ne serait d'ailleurs pas exclu, toujours selon Lambakis, que l'icône eût été faite en l'honneur du dernier empereur de Byzance.

Comme on ne connaît pas la date de l'exécution de cette icône, aujourd'hui disparue, on ne peut pas se prononcer sur ces hypothèses. Tout au plus, on pourrait supposer que l'inscription est liée à quelque restauration (peut-être, du mur-support ou de la porte centrale?), entreprise dans l'église de Chrysopègè une année après sa fondation. Sur l'empereur Manuel II Paléologue (1391-1425), voir Papadopulos, Genealogie, n° 84; notamment, Barker, Manuel II, pp. 290-385 et *passim*. Sur Hélène Dragaš-Palaiologina, voir *ibid.*, pp. XXIV, 99-104, 454-455 et *passim*; Ivan Džurić, Sumrak Vizantije, Belgrade 1984, pp. 58-61 et *passim*. Cf. Nicol, The Last Centuries, pp. 334-356.

L. 1/2: καὶ τοῦ ἐπισκόπου ἡμῶν Ἰωάννου. Si la lecture ἐπισκόπου est la bonne, il ne faut pas s'étonner que le métropolite d'Ainos (le siège fut promu en métropole au moins avant 1032, voir Asdracha, La Thrace orientale, pp. 243, 289) est appelé ici par ce titre. Ce terme est très souvent employé comme équivalent du terme ἀρχιερεύς, qui, lui, désigne le degré du sacerdoce supérieur, au dessus du simple prêtre; voir Darrouzès, Regestes, I/V, n°s 2069, 2181 Critique.

Quant au (métropolite) Jean de l'inscription, il est sûrement le titulaire du siège d'Ainos, qui avait peut-être succédé à Marc (attesté, lui, au début de 1395), de toute façon après le mois de janvier 1400: car, on connaît sous cette date une lettre patriarcale (patriarche Matthieu Ier, 1397-1410), adressée à Niccolò Ier Gattilusi «archonte d'Ainos», le priant de s'empresser de donner son accord pour l'élection d'un métropolite au siège d'Ainos, qui était «privée de titulaire depuis de nombreuses années», voir Darrouzès, Regestes, I/VI, n° 3095. En fait, le prélat précédent, Marc, ne semble pas résider à Ainos après qu'il eût reçu en épidosis la métropole de Philippes et celle de Drama, en février 1395; voir Darrouzès, Regestes I/VI, n° 2981.

A propos de la codification des titres protocolaires des Gattilusi, destinés à l'usage de l'administration ecclésiastique byzantine, voir Darrouzès, Ekthésis, p. 61, §§60-61.

Pour une liste des prélats d'Ainos, cf. M.A. Stamoulis, Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Θράκης, Θρακικά 14 (1940), p. 80; S. Pétridès, in DHGE 14 (1960), s.v. Aenus, col. 660, où pourtant Jean ne figure pas.

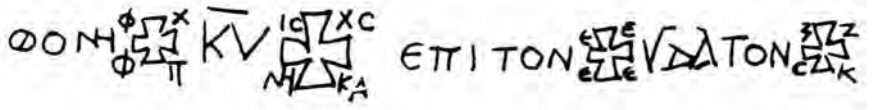
L. 2: καὶ Ἰωσὴφ... πατριάρχου. Il s'agit évidemment du patriarche Joseph II (1416-1439), exmétropolite d'Ephèse qui, parmi d'autres prélats byzantins accompagna l'empereur Jean VIII Paléologue au concile œcuménique de Florence, en 1439. Mort dans cette ville au mois de juin de la même année, avant même qu'eut lieu la signature du Décret de l'Union, Joseph fut enterré dans l'église de Santa-Maria Novella, où l'on peut toujours voir son tombeau, qu'ornent son portrait et trois inscriptions, en grec et en latin (reproduites par G. Lambakis, Περιηγήσεις, ΔΧΑΕ 4 (1904), pp. 43-44). C'est ce même Joseph qui figure chevauchant sa mule, sur la paroi de gauche de la chapelle du Palais Medici-Riccardi à Florence, toute couverte de l'admirable fresque de l'Adoration des Rois-Mages, peinte par Benozzo Gozzoli, entre 1459 et 1464, pour la célébration de ce concile. L'empereur Jean VIII Paléologue est d'ailleurs représenté à cheval sur la même fresque (paroi de fonds), tandis que le troisième Roi-Mage figure sous les traits du jeune Laurent le Magnifique (à cheval, paroi de droite).

L. 2: La restitution de l'indiction, 2, est manifestement correcte, puisqu'elle correspond à l'année 6932 (1423/1424) de l'inscription.

36. Ainos. Verset biblique avec croix monogrammatiques sur le bord d'un puits

Inscription parcourant l'intérieur du bord en marbre d'un vieux puits qui se trouve dans la forteresse d'Ainos. L'inscription est composée d'une citation biblique qui se déploie parmi les espaces médians de quatre croix monogrammatiques. Provenant des Psaumes et gravée d'une manière circulaire, elle doit être lue dans le sens du verset.

Eyice, Trakya'da Bizans, p. 351, fig. 77 (fac-similé, sans aucune esquisse de lecture). Eyice n'ayant pas compris de quoi il s'agit, fait débuter l'inscription par le milieu du verset que j'ai dû inverser sur mon dessin.

a) Verset biblique:
Φονὴ Κ(υρίο)υ ἐπὶ τὸν ὑδάτον
b) Croix monogrammatiques:

1.		2.		3.		4.	
Φ	Χ	IC	XC	E	E	Ξ	Z
Φ	Π	NH	KA	E	E	C	K

Résolution des monogrammes:
1. Φῶς Χριστοῦ Φαίνει Πᾶσι
2. Ἰησοῦς Χριστὸς Νηκᾶ
3. Ἑλένης Εὕρεσις Ἑβραίων Ἔλεγχος, ou
Ἑλένη Εὗρεν Εὕρημα Ἐλέους, ou
Ἑλένῃ Ἐκ θεοῦ Εὕρημα Ἐδόθη
4. Ξύλον Ζωῆς Σωτῆρος Κυρίου

a) Lettres en majuscules. Abréviation du *nomen sacrum*: $\overline{\text{KY}}$.
Φονή: Leg. Φωνή; τὸν ὑδάτον: Leg. τῶν ὑδάτων. La barre horizontale de T est une restitution.
b) Monogramme de la deuxième croix: νηκᾶ: Leg. νικᾷ. Ligature à la même croix: νη.

a) *Voix du Seigneur sur les eaux!*
b) 1. *La lumière du Christ éclaire tous.*
2. *Jesus Christ vainc.*
3. *La découverte d'Hélène, réfutation des Hébreux*, ou *Hélène a trouvé une trouvaille de miséricorde*, ou *Il a été donné à Hélène une trouvaille de la part de Dieu.*
4. *Bois de la Vie* [la croix] *du Seigneur le Sauveur.*

Selon la seule phrase de S. Eyice (Trakya'da Bizans, p. 351), cette inscription «est d'un schéma curieux, ornée de croix». Pourtant, cette «curiosité» reproduit dans sa partie principale le verset 3 a du psaume 28 (29): (Ψαλμὸς τῷ Δαυίδ· ἐξοδίου σκηνῆς), dont le premier verset est: ' Ενέγκατε τῷ Κυρίῳ, υἱοὶ Θεοῦ..., et le troisième en entier: Φωνὴ Κυρίου ἐπὶ τῶν ὑδάτων, ὁ Θεὸς τῆς δόξης ἐβρόντησε, Κύριος ἐπὶ ὑδάτων πολλῶν.

La présence de cette citation sur le bord d'un puits n'a rien d'étonnant et elle est d'origine très ancienne, puisqu'on la trouve, à partir de l'époque chrétienne et dorénavant, sur de bassins ou de citernes, de Palestine jusqu'au Péloponnèse, en passant par Chypre et l'Asie Mineure. Pour quelques exemples, voir D. Feissel, Inscriptions grecques en Vénétie, Aquileia Nostra 47 (1976), pp. 168-172, surtout p. 168; *idem*, Addenda, *ibid.*, 51 (1980), p. 338. La citation, accompagnée parfois d'une citation d'Isaïe, 'Αντλήσατε ὕδωρ μετ' εὐφροσύνης (12, 3), se retrouve souvent sur

des vases liturgiques, de marbre, de bronze ou même de plomb qui, de fabrication anatolienne, voire constantinopolitaine, ont été transportés en Italie et notamment à Venise (voir *idem*, *loc.cit.*).

Cf. une inscription de Salamine de Chypre, où l'on a copié en entier le psaume 90: Ὁ κατοικῶν ἐν βοηθείᾳ τοῦ Ὑψίστου, etc., voir Feissel, Notes d'épigraphie chrétienne (VII), BCH 108 (1984), pp. 571-579, où l'auteur examine aussi des citations reproduisant surtout le premier verset de ce psaume sur des amulettes, linteaux et autres supports. Pour un aperçu général, voir L. Jalabert, Citations bibliques dans l'épigraphie grecque, DACL, III/2, 1914, col. 1731-1756; D. Feissel, La Bible dans les inscriptions grecques, in Le monde grec ancien et la Bible, Paris 1984, pp. 223-231.

Quant aux croix monogrammatiques, elles sont tout ce qui est de plus banal dans l'épigraphie chrétienne et byzantine, continuant à figurer dans des endroits les plus divers, même à l'époque post-byzantine et moderne. Voir à titre d'exemple, Lambakis, Περιηγήσεις, ΔΧΑΕ 2 (1894), pp. 48-49; 3 (1903), pp. 49, 94; 4 (1904), p. 15; 5 (1905), pp. 37, 40, 55, 56, 59, 82 (la plupart, de l'époque post-byzantine); G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, I, Paris 1925, pp. 255, 398, 433; DACL, I/2, 1924, col. 2325; Orlandos - Vranoussis, Χαράγματα Παρθενῶνος, nos 90, 103, 154; G. Millet, J. Pargoire et L. Petit, Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos, Paris 1904, surtout no 212, mais aussi nos 173, 188, 281, 414, 435, 516 et *passim* (époque post-byzantine); Bakirtzis, Trois inscriptions, p. 461 (sur une inscription de Thasos de 1414 ou de 1416); Babić, Les croix à cryptogrammes, pp. 5-7. Sur d'autres exemples de la deuxième formule (Jesus Christ vainc), provenant de Constantinople et des régions balkaniques, et sur quelques répercussions dans la sigillographie, voir Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, pp. 249-250, no 7.

Sur l'origine de cette formule, voir Kaufmann, Altchristliche Epigraphik, p. 142 et note 4; Guarducci, Le acclamazioni a Cristo, pp. 375-386; étude exhaustive par A. Frolow, IC XC NIKA, B Sl 17/1 (1956), pp. 98-113.

A signaler l'usage d'encastrer des croix monogrammatiques dans les remparts des villes, dans le but d'assurer la protection divine, cf. A. Ducellier, Observations sur quelques monuments de l'Albanie, RA, 1965/II (Oct.-Déc.), pp. 164- 165; C. Tsourès, Ἡ βυζαντινή ὀχύρωση τῶν Ἰωαννίνων, Ἠπειρωτικά Χρονικά 25 (1983), pp. 150-151.

L'absence d'une indication chronologique quelconque sur l'inscription examinée d'une part, et le fait que, à l'instar des inscriptions liturgiques, tous ses éléments traversent le temps et l'espace, de l'autre, m'incitent à inclure cette inscription purement et simplement dans le dossier de la ville d'Ainos, qui est de toute façon le lieu de sa provenance.

IMBROS

La totalité presque des inscriptions présentées ici provient de l'une des deux principales forteresses d'Imbros, celle qui est construite au nord-est de l'île, au dessus du village actuel de Kastro ou Chôra, l'autre, Palaiokastro, se trouvant au sud-ouest, sur le sommet de la montagne homonyme (Pl. 114-115). Il est à remarquer la parfaite continuité dans l'espace des agglomérations des époques différentes, quoique ce phénomène est presque la règle concernant les sites grecs. Ainsi, le bourg fortifié byzantin fut construit sur l'emplacement de la ville antique d'Imbros, une fondation, elle, des clérouques athéniens du Ve siècle, créée, paraît-il, sur une agglomération antérieure.

De toute façon, le bourg byzantin, pour lequel ont été utilisés des matériaux des bâtiments antiques, occupa une partie seulement de l'étendue de la ville athénienne. La réutilisation des matériaux de construction revenant fort à l'usage au fur et à mesure que le bourg post-byzantin se substituait au bourg byzantin et ceci devenant aussi la règle pour les autres agglomérations de l'île, on a l'impression, en lisant surtout les voyageurs, qu'un grand nombre des pierres antiques et byzantines ont été encastrées dans la maçonnerie des bâtiments postérieurs, ou pouvaient même être

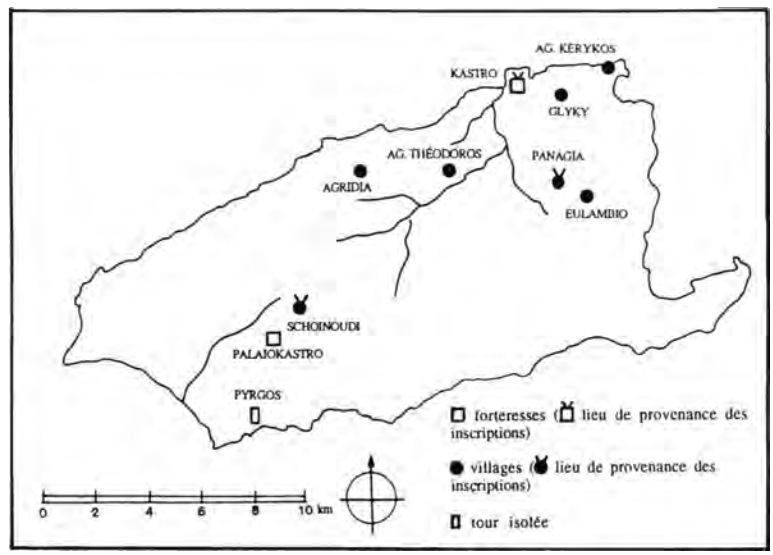

Fig. 2. Imbros.

vues éparpillées dans la nature (voir supra l'Introduction, à propos de la Collection du métropolite Nicéphore Glykas). Les publications du siècle dernier et de nos jours ainsi que les recherches, peu nombreuses, qui ont pu être effectuées dans l'île (le gouvernement turc ayant interdit les fouilles à Imbros pour des raisons tout à fait évidentes!), n'ont fait que corroborer cette impression.

Sur l'histoire général d'Imbros, voir toujours Moustoxydis et Bartholomée Koutloumousianos, Ὑπόμνημα, notamment pp. 40-69 (où sont aussi enregistrés tous les bourgs et les villages existants ou disparus à l'époque des auteurs); Oberhummer, Imbros, pp. 277-304, notamment, pp. 297-299 (simple mention de quelques inscriptions). L'opuscule de l'écrivain du XVe siècle, Jean Eugénikos, Ἔκφρασις τῆς νήσου Ἴμβρου, éd. J.F. Boissonade, Anecdota nova, Paris 1844 (éd. anast. Hildesheim 1962), pp. 329-331, est d'un intérêt général restreint.

Enfin, il est utile de rappeler une information qui nous indique un certain niveau de culture existant dans l'île à la veille de la chute de Byzance: on lit sur une notice de Cristoforo Buondelmonti à la fin du Cod. Laurentianus gr. 69, 34 (folia scripta 161), comprenant quelques-uns des Βίοι παράλληλοι de Plutarque et daté du XIVe siècle, que le voyageur florentin acheta ce codex à Imbros, en 1419; voir A.M. Bandini, Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae, Supplementa tria d'E. Rostagno et N. Festa, éd. F. Kudlien, II, Leipzig 1961, col. 649. Cf. Moustoxydis - Bartholomée, Ὑπόμνημα, p. 40; Fredrich, Imbros, p. 90, note 2.

Sur l'histoire ecclésiastique d'Imbros, voir l'ouvrage récent de Karras, Ἡ νῆσος Ἴμβρος, surtout pp. 122-133 (siège de la métropole et changement des locaux); pour une description appuyée des agglomérations et des monuments, voir Conze, Reise, pp. 79-102; Fredrich, Imbros, qui reste la plus complète des publications anciennes. Cf. Ch. Picard - A.J. Reinach, Voyage dans la Chersonèse et aux îles de la mer de Thrace, BCH 36 (1912), pp. 316-326. Pour un bref aperçu précis qui donne aussi l'état actuelle déplorable des choses, voir Elias et Yanna Andréou, Ἡ Ἴμβρος στήν ἀρχαιότητα, Ἀρχαιολογία, fasc. 41, décembre 1991, pp. 92-100 (avec toute la bibliographie récente incluse); sur le processus de la dégradation des lieux et des monuments après le départ forcé de la population grecque contrairement à ce que stipulait le traité de Lausanne, cf. Mélachrènè Martidou, Ἡ Ἴμβρος σήμερα, journal «Hè Kathèmérinè», Athènes, 6 septembre 1992, pp. 6-7;

Ph. Phountoukidis, Κραυγές ἀγωνίας ἀπό τήν Ἴμβρο καί τήν Τένεδο, «Dikaiôma», journal de la Thrace occidentale, année 3, n° 23, avril 1993, pp. 1, 8; cf. Ἕνα ὁδοιπορικό στή μαρτυρική Ἴμβρο, journal «Hè Kathèmérinè», Athènes, 20 février 1994, p. 14; Ἴμβρος καί Τένεδος, τά πολύπαθα νησιά, publication spéciale, *ibid.*, 22 mai 1994, pp. 1-35.

37. Reconstruction (?) d'une partie de la forteresse d'Imbros par le pincerne Comnène Kontostéphanos (?), (XIIe-avant septembre 1444)

Inscription formée de grandes lettres en briques, encastrées dans la maçonnerie de la forteresse, qu'avait vue et décrite Cyriaque d'Ancône, probablement pendant sa première visite dans l'île, en septembre 1444. Elle fait partie de la Collection d'inscriptions, pour la plupart antiques, copiées par Cyriaque et provient des Cod. Vat. Lat. 5250 f. 10v et Cod. Neap. V E 64 f. 4 (in Ziebarth).

Ziebarth, Eine Inschriftenhandschrift, p. 15; (*idem*, Cyriacus von Ancona in Samothrake, p. 406, note 1; Fredrich, Imbros, p. 94, n° 11; Bodnar - Mitchell, Cyriacus of Ancona's Journeys, p. 36).

\+ Πικέρνης ὁ Κομνινὸς
2. Κόϊντος Στέφανος

Lettres en majuscules selon Cyriaque.
L. 1. Leg. Πιγκέρνης ὁ Κομνηνός.
L. 2. Leg. Κοντοστέφανος (?).

Le pincerne Comnène Kontostéphanos.

La jonction de Kointos (nom romain, Quinctius, Quintus) avec Comnène étant complètement invraisemblable, on peut suggérer que le savant humaniste avait transformé en nom antique le début d'un nom composé dont il ne saisissait peut être pas la formation. Evidemment, on est ici dans le domaine des pures suppositions qui ne prétendent pas apporter la solution définitive à ce problème.

Cependant, si l'on veut s'attarder tant soit peu sur celles-ci, ce Comnène Kontostéphanos serait un membre de la famille des Kontostéphanoi, connue dès le Xe siècle et dont l'apogée se situe au XIIe siècle, après que le grand-duc Etienne Kontostéphanos eut épousé Anne, la sœur de Manuel Ier Comnène, voir Grégoire, Notes épigraphiques, pp. 152-161; Darrouzès, Tornikès, pp. 57-62 (avec arbre généalogique). Cf. Varzos, Ἡ Γενεαλογία, I, tableau généalogique entre les pages 304-305. Portant le titre de pincerne (échanson), notre personnage aurait exercé des fonctions administratives dans l'île d'Imbros et aurait contribué aux travaux de consolidation des remparts.

Sur d'autres Kontostéphanoi-Comnène, voir Varzos, *ibid.*, II, n°s 104, 106, 133, 134, 135 et autres; J.-C. Cheynet, Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210), Paris 1990, pp. 129-130, n° 181. Cf. un Démètre Kontostéphanos Comnène dont la femme avait vendu à Maria Palaiologina, la «princesse des Mongols», en 1351, des immeubles sis au lieu-dit τά Παναγίου à Phanarion, avec une église connue plus tard comme Παναγία τῶν Μουγουλίων, la Μουχλιώτισσα d'aujourd'hui; voir Darrouzès, Regestes, I/V, pp. 274-275, n° 2330; cf. PLP, n° 13118. Cf. un Kavallarios Kontostéphanos, connu pour une affaire de dispute concernant de biens fonciers en 1400 (Darrouzès, Regestes, I/VI, pp. 379-380, n° 3138), dont le nom montre l'alliance des Kontostéphanoi avec une autre famille byzantine importante. Une liste des Kontostéphanoi in PLP, n°s 13112-13127. Signalons en particulier Λανμπέρτος Κωντ(ο)στέφανος, de Chypre (XIVe-XVe s.), voir J. Darrouzès, Notes pour servir à l'histoire de Chypre, in Littérature et histoire des textes byzantins, Variorum Reprints, Londres 1972, n° XV, pp. 47-48; J. Richard, Culture franque et culture grecque: le royaume de Chypre au XVème siècle, BF 11 (1987), p. 413; cf. PLP, n° 13123.

A noter, en Thrace orientale même, un Kontostéphanos qui est en 1343 archonte de Garella,

ville fortifiée entre Apros et Rhaidestos, Cantacuzène, II, p. 474; cf. Asdracha, La Thrace orientale, p. 239, note 84.

Sur la charge aulique d'échanson, qui pouvait signaler même des fonctions militaires, voir Guilland, Recherches, I, pp. 242-250, 396.

Sur certaines autres inscriptions copiées par Cyriaque lors de son passage (1436 ou bien 1444) à l'Isthme de Corinthe, voir Feissel, Notes d'épigraphie chrétienne (II), pp. 222-224.

38. Imbros. Reconstruction (?) datée d'une partie de la forteresse de Kastro (6900 = 1391/1392)

Inscription provenant de la forteresse médiévale du bourg de Kastro, mentionée premièrement par Moustoxydis et que Bartholomée Koutloumousianos, métropolite d'Imbros (1772-1854), avait vue dans le narthex de l'ancienne église métropolitaine (dédiée à sainte Marina, construite au XVIIIe s., abandonée en 1974) à Kastro, alors la capitale (Chôra) de l'île (Pl. 116 a). Cette inscription et la plupart des autres inscriptions de fondation d'Imbros étaient jadis encastrées dans les murs et les tours de cette forteresse.

Moustoxydis - Bartholomée, Ὑπόμνημα, p. 44, n° b; (Fredrich, Imbros, p. 90, n° 1).

Ἰσαάκιος Παλαιολόγος ὁ Ῥάλης
2. ἔτους ϛλ

L. 1. Ἰσαάκιος Παλαιολόγος Οὐράλης (Moustoxydis - Bartholomée, Fredrich).

Isaac Paléologue Ralès, en l'année 6900 (= 1391/1392).

La restitution en «ὁ Ῥάλης» de «Οὐράλης», qu'avaient lu les premiers éditeurs, fut faite en premier lieu tant par Chatzis (Οἱ Ῥαούλ, p. 36, n° 25) que par Mystakidis (Οἱ Ράλ(λ)αι, p. 268, n° 3), indépendamment l'un de l'autre.

En conséquence, ce personnage devait appartenir à la famille de Raoul et il était probablement archonte d'Imbros au moment de l'ascension au trône de Byzance de Manuel II Paléologue. Etait-il aussi un parent de l'empereur, peut-être par alliance (voir infra, n° 39), comme le furent deux autres membres de cette famille, envoyés en ambassade vers la France et l'Espagne au début du XVe siècle? (voir Fassoulakis, Raoul-Ral(l)es, pp. 66-67, n°s 53-54). Dans ce cas-là, le surnom «Paléologue» d'Isaac Ralès trouverait une explication raisonnable. Ce qui est en tout cas évident est que celui-ci avait contribué à la fortification de l'île d'Imbros, envoyé dans ce but par le nouvel empereur, dans un moment hautement critique pour la survie de la capitale, juste avant le commencement du siège qu'y mit Bajazet Ier (voir Barker, Manuel II, pp. 125-128; Nicol, The Last Centuries, p. 302).

Par contre, on est en plein terrain d'hypothèses au sujet de son lien de parenté avec Isaac Raoul, personnage qui joua un certain rôle pendant la guerre des deux Andronic (Fassoulakis, Raoul-Ral(l)es, p. 39, n° 25; p. 59, n° 45), et encore plus avec son identification à l'anti-palamiste Manuel (Paléologue) Raoul (G. Mercati, Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV, Studi e Testi 56, Vatican 1931, p. 236, note 2; là-dessus, Fassoulakis, Raoul-Ral(l)es, p. 57, n° 41 et note 8). Cf. Papadopulos, Genealogie, p. 81, n° 133 et PLP, n° 24026 (notice basée sur la seule inscription).

L. 2. La date 1391/1392 fut mollement contestée par Fredrich (Imbros, p. 90, n° 1), qui évoqua une autre faute de lecture de Moustoxydis (voir infra, n° 44). Cependant, elle reste très probable vu la conjoncture historique, comme l'admet finalement Fredrich, qui attribue à la solidité de ses murailles la sauvegarde d'Imbros face aux attaques turques. Ceci est d'ailleurs confirmé par la

longue série de constructions et de réparations de la citadelle, dont témoignent les inscriptions conservées, qui montrent une grande activité des travaux défensifs militaires, exécutés pendant la dernière période byzantine ainsi que durant la domination génoise de l'île.

Certains membres de la famille Raoul, qui furent de hauts fonctionnaires civils ou militaires au service de l'empire, sont connus par leurs activités notamment dans différentes villes thraces, p.ex., Manuel Raoul Asanès, commandant en chef de Didymoteichon, en 1342 (voir Asdracha, Les Rhodopes au XIVe siècle, p. 193); Andronic Raoul Asanès Paléologue, fils du précédent, probablement archonte de Vizyè vers 1354/1355 (Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, pp. 266-268, n° 20). Cf. le nom à résonance de multiples alliances, de Jean Doukas Ange Paléologue Raoul Laskaris Tornitzès Philanthropènos Asan, fils peut-être du despote Démètre Paléologue et de sa seconde épouse Zoè, voir Philippidis-Braat, Péloponnèse, pp. 355-356, n° 91.

Sur les origines normandes et sur l'histoire de la famille Raoul-Ralès à partir du XIe et surtout du XIIe siècle, voir Chatzis, Οἱ Ῥαούλ, pp. 3-11, et notamment Fassoulakis, Raoul-Ral(l)es, pp. 1-6. Elle fut particulièrement active dans l'empire de Nicée et sous les Paléologue (voir Pachymère, éd. Failler, I, p. 93), cependant que quelques Raoul figurent dans le chartulaire de Lembos, voir Ahrweiler, Smyrne, pp. 175-176.

Sur la persistance de la forme plus récente, Ral(l)ès, jusqu'à l'époque contemporaine, le nom se rencontrant très souvent en Grèce aujourd'hui même, voir Mystakidis, Οἱ Ράλ(λ)αι, pp. 268-282.

39. Imbros. Reconstruction datée de la forteresse de Kastro par Manuel Asanès Laskaris (6950 = 1441/1442) (Pl. 116 b-c)

Bloc de marbre blanc, encastré dans le côté nord-est de la tour est de la citadelle. Relevé déjà avant le milieu du XIXe siècle sinon plus tôt, il porte l'une des rares inscriptions de fondation qui ont pu échapper à la destruction jusqu'à aujourd'hui. Elle est de plus la seule à être restée *in situ*. Elle est précédée d'une croix gravée à huit bras. «34.*c.*100»; hauteur des lettres «115mm» (d'après Fredrich). Georges Xeinos qui a photographié la pierre récemment donne des mesures légèrement différentes: *c.* 20.60; hauteur entre la pierre et le sol, *c.* 3 m.

Richter, Inschriften, pp. 213-214, n° 33 (fac-similé); Franz, Epigrafia, p. 142, pl. P, n° 5 (d'après le fac-similé de Kiepert: *ibid.*, p. 136); Moustoxydis - Bartholomée, Ὑπόμνημα, p. 44, n° c; Conze, Reise, p. 82, pl. III, n° 5 (fac-similé); CIG, IV, n° 9444, pl. XVII (fac-similé); (Nicéphore, Περί τινων ἀνεκδότων ἐπιγραφῶν, p. 14); Fredrich, Imbros, p. 91, n° 2.

Texte d'après la photographie de Georges Xeinos, déposée aux Archives de la Société d'Etudes sur les îles Imbros et Ténédos, à Thessalonique. Reproduction du fac-similé de Conze.

✳ Μανουὴλ Ἀσάνης
2. ὁ Λάσκαρης ἔτ(ους) ϛλν

Lettres en majuscules, accentuation correcte. A remarquer le ϛ final miniscule, accroché au H.

Tildes: — au dessus de la date.

Ligatures: αν, ου, ανης (l. 1); ετ (l. 2).

L. 1. Λασκάρης (Richter, Franz, Conze, CIG, Fredrich). L'accent étant encore visible sur la première syllabe du nom (et pour bien d'autres raisons), on s'étonne que tous les éditeurs allemands aient cru devoir accentuer sur la deuxième syllabe.

Manuel Asanès Laskaris, en l'année 6950 (= 1441/1442).

Tout ce que l'on sait avec certitude sur ce membre de la famille des Laskaris, appartenant à la branche alliée aux Asanai, provient certainement de quatre sinon de cinq inscriptions d'Imbros portant son nom et du témoignage de Cyriaque d'Ancône. La présente inscription ainsi que la suivante (n° 40) fournissent le *terminus post quem* qui est l'année 1441/1442, tandis que la première visite de Cyriaque à Imbros, en septembre 1444, donne le *terminus ante quem* des fonctions de Manuel dans l'île. Celui-ci, qualifié par Cyriaque de «virum ex Byzantio nobilem et eius insulae pro Johanne Paleologo imperatore benemerentem praesidem,...» (Ziebarth, Eine Inschriftenhandschrift, p. 15; cf. Fredrich, Imbros, p. 91; Lambros, in NE 7 (1910), p. 341; *idem*, Ἐπιστολή Πίου Β΄, pp. 115-116), devait exercer les fonctions d'archonte d'Imbros au nom de l'empereur byzantin, en l'occurrence Jean VIII Paléologue. Il se situerait ainsi à un certain temps après Isaac Paléologue Ralès (voir supra, n° 38) et aurait précédé de peu Georges Dromokatès (infra, n°s 44-45).

De ces trois gouverneurs d'Imbros, Manuel Asanès Laskaris est celui sous lequel se situe la plus intense période de construction de la forteresse, que Buondelmonti avait trouvé inachevée pendant sa visite dans l'île, en 1419 (cf. Fredrich, Imbros, p. 90; cette information manque de la version grecque éditée par E. Legrand, Buondelmonti, Description des îles de l'Archipel, p. 91: Περί τῆς Ἐμβάρου, et du manuscrit latin du XVe siècle conservé à Gennadius Library of the American School of Classical Studies at Athens; cf. Papageôrgiou, Σαμοθράκη, p. 85, au sujet de ce manuscrit).

Plus précisément, Cyriaque, guidé dans sa visite par le «doctissimo» historien imbriote Hermodore Michel Kritoboulos (sur le prénom de celui-ci, livré par Cyriaque dans ce passage, voir Lambros, in NE 7 (1910), p. 95), dit dans son journal de voyage que Manuel Asanès avait reconstruit en deux endroits la citadelle qui était alors dans un état de délabrement; et ailleurs, que le même Asanès avait récemment et sur ordre impérial aménagé, en quelque sorte, une nouvelle acropole, construisant une forteresse en guise de tour (voir Ziebarth, Eine Inschriftenhandschrift, p. 15; *idem*, Cyriacus von Ancona in Samothrake, p. 406). C'est indubitablement à ces activités que se rapporte la présente inscription de 1441/1442, datée environ deux années avant que Cyriaque ne rende compte de ces travaux dans son journal et dans une lettre de lui adressée d'Imbros à Georges Scholarios, fin septembre 1444 (voir Ziebarth, Cyriacus von Ancona in Samothrake, pp. 405-406; reprise par Bodnar - Mitchell, Cyriacus of Ancona's Journeys, pp. 36-37). C'est dans cette lettre que Cyriaque mentionne qu'on appelait alors la ville principale d'Imbros, Παλαιόπολιν.

Sur l'hypothèse que Manuel Asanès fut le père d'Alexandre Asanès, destinataire d'une lettre du pape Pie II, qui relevait des efforts de la papauté pour organiser une croisade dans le nord de la mer Egée, alors déjà sous occupation ottomane, voir Lambros, Ἐπιστολή Πίου Β΄, pp. 113-115, 123-126 (datation de la lettre entre 1458 et 1459). Cf. Božilov, Asenevci, pp. 387-388, n° 71, et p. 395, n° 82 (avec tableau généalogique hors texte); PLP, n° 1507 (notice sur la base de l'inscription). Un Jean Asanès est nommé archonte de la ville thrace de Périthéôrion, en 1355, voir Asdracha, Les Rhodopes au XIVe siècle, p. 198. Sur d'autres ouvrages concernant la famille des Asanai et ses diverses branches, voir Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, pp. 267-268, n° 20 (Andronic Raoul Asanès Paléologue). Cf. E. Trapp, Beiträge zur Genealogie der Asanen in Byzanz, JÖB 25 (1976), pp. 163-177.

Quant à la famille de Laskaris, certains de ces membres furent particulièrement actifs en Thrace, p.ex., Manuel Laskaris, l'un des frères de l'empereur Théodore Ier Laskaris qui reçut le commandement en chef de l'armée du thème de Didymoteichon, en 1255; son homonyme Manuel Laskaris, peut-être son petit-fils, fut chargé avec Andronic Tornikès de transférer de Thrace aux îles de Lemnos, Thasos et Lesbos un contingent de Coumans, en 1327, voir Asdracha, Les Rhodopes au XIIIe siècle, pp. 283-284; *eadem*, Les Rhodopes au XIVe siècle, p. 204. Sur les Laskaris à partir du XVe et suiv., voir B. Mystakidis, Λασκάρεις, pp. 131-168.

A l'instar du nom de Ralès (voir supra, n° 38), le nom de Laskaris perdura en Grèce pendant

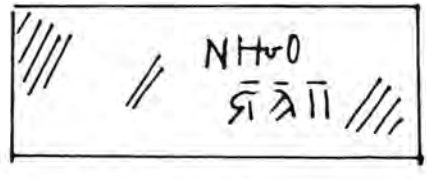
toute l'époque moderne et contemporaine, et il se rencontre aujourd'hui même dans plusieurs endroits. Je cite à titre d'exemple sa présence dans l'île de Céphallonie, voire allié à celui de Ralès, à partir de 1515 et 1576 au moins, quand le doge de Venise céda aux frères Théodore, Nicolas et Démètre Ralli ou (sive/seu) Laskaris l'investiture d'un bien féodal, qui fut transmis par la suite aux héritiers mâles de la famille (Cod. 51 des Archives Générales d'Etat (grec) –GAK–, investitures de 1642 et 1653). Je dois ces informations au travail dans ces Archives d'Efthychia Kosmatou que je remercie de me les avoir communiquées.

Sur la chronologie des voyages de Cyriaque d'Ancône, voir Yérasimos, Les voyageurs dans l'empire Ottoman, pp. 104-105 (l'auteur omet de mentionner Imbros sous l'année 1444, relevant seulement le deuxième passage de Cyriaque dans l'île, en 1447); sur ses voyages en particulier dans les îles de la mer de Thrace, voir entre autres Bodnar - Mitchell, Cyriacus of Ancona's Journeys, pp. 35-49; Colin, Cyriaque d'Ancône, p. 129; Bakirtzis, Trois inscriptions, p. 465. Il est toujours utile de revoir I.B. De Rossi, Inscriptiones christianae Urbis Romae, II/1, Rome 1888, notamment pp. 365-371.

40. Imbros. Reconstruction de la forteresse de Kastro par Asanès (6950 = 1441/1442) (?)

Bloc de marbre ressemblant fort au précédent, encastré dans la maçonnerie de la fontaine dite «de Nicéphore» (Πηγή Νικηφόρου), qui se trouve encore dans la cour de l'église de Sainte-Marina (voir supra, n° 38) (Pl. 117 a-b). Il portait une inscription déjà très détruite au moment où l'avait vue Conze, qui en fournit seulement un fac-similé sur lequel figurent la fin d'un nom et une date qui n'est pas celle que donne Nicéphore Glykas et qu'adopte Fredrich (6947). «29.84»; hauteur des lettres: «8» (d'après Fredrich). La pierre devait apparemment provenir de la forteresse de Kastro.

Conze, Reise, p. 82, pl. III, n° 6 (fac-similé); Nicéphore, Περί τινων ἀνεκδότων ἐπιγραφῶν, p. 14; Fredrich, Imbros, p. 92, n° 3 (seulement la date). Texte d'après le fac-similé de Conze.

[Μανουὴλ Ἀσά]νης ὁ
2. [Λάσκαρης ἔτους] ϛλϙ

L. 1. Μανουὴλ Ἀσάνης ὁ Λάσκαρις (Nicéphore). Il s'agit évidemment d'une entière restitution, Nicéphore ne pouvant certes pas déchiffrer ainsi, en 1880, une inscription dont il ne restait que la fin des deux lignes, en 1860.

L. 2. ϛλ̄ϙ̄Ī (fac-similé de Conze); ϛλϙMZ (6947 = 1439) (Nicéphore); 6947 = 1439 (Fredrich).

Manuel Asanès Laskaris, en l'année 6950 (= 1441/1442).

L. 1/2: [Μανουὴλ Ἀσά]νης ὁ [Λάσκαρης]. Il s'agit bien du même personnage qui figure sur l'inscription précédente (n° 39). En fait, on ne peut qu'adopter la restitution de Nicéphore, les lettres subsistantes, νης ὁ de la première ligne étant complètement identiques à celles qui donnent le nom d''Ασάνης ὁ Λάσκαρης sur l'inscription n° 39.

L. 2: La date. Les deux barres verticales qui terminent l'année sur le fac-similé de Conze, Il, suggèrent un N plutôt qu'un Z, le M n'y apparaissant point. Ceci m'amène à opter pour l'année 6950 (= 1441/1442) au lieu de 6947 (= 1438/1439). Une autre restitution qui consisterait à remplacer le N par un H, ce qui nous donnerait l'année 6908 (= 1399/1400), est, me semble-t-il, invraisemblable: situant trop bas le début de ce gouvernorat, elle rendrait inacceptablement longue sa durée.

Quoi qu'il en soit, si le *terminus post quem* des fonctions de Manuel Asanès Laskaris dans l'île ne paraît pas définitif, on ne peut pas par contre dépasser le *terminus ante quem* de 1444, date de la visite de Cyriaque et de son témoignage à propos des réparations de la forteresse d'Imbros par ce gouverneur, ou tout au plus l'année 1446/1447, quand on trouve un autre archonte à Imbros, manifestement le successeur de Laskaris (voir infra, n°s 44-45).

En outre, l'existence de deux inscriptions semblables l'une à l'autre et qui se répètent m'incite à y voir se concrétiser le passage de Cyriaque d'Ancône à propos de Manuel Asanès, qui avait reconstruit la forteresse en «deux endroits» (...et arcem ipsam duabus iam ex partibus noviter condidisse comperimus, voir Ziebarth, Eine Inschriftenhandschrift, p. 15; Fredrich, Imbros, p. 91). L'une des inscriptions de fondation étant sans doute celle qui est conservée *in situ* (n° 39), ne pourrait-on voir l'inscription examinée comme celle qui figurait au «second endroit», dans une autre partie respective (une autre tour?) de la forteresse?

Enfin, il ne faut pas confondre l'éditeur des inscriptions d'Imbros, lui-même titulaire du siège de l'île (1873-1881), avec les métropolites homonymes Nicéphore Ier (1759-1762) et Nicéphore II, originaire de Verroia (1793-1825). Ce dernier, parmi une série des travaux pour résoudre les problèmes de l'approvisionnement en eau de l'île, avait fait construire, en 1812, la fontaine qui portait son nom et sur laquelle furent encastrées plusieurs pierres antiques. La date 1715, que l'on peut voir jusqu'à aujourd'hui figurant sur l'inscription encastrée au devant de la fontaine, n'entre pas effectivement dans les limites chronologiques de la fonction de Nicéphore II. Selon Fredrich (Imbros, p. 95, note 2), récusant l'acceptation de 1715 par Conze (Reise, p. 82), la faute est due à la façon même de la construction de la fontaine, composée exclusivement de pierres portant de différentes inscriptions.

41. Imbros. Achèvement d'une tour par Asanès (1441/1442?-1444)

Bloc de marbre encastré dans le mur nord de l'église du village de Panagia, portant une inscription et provenant apparemment d'une des tours de la forteresse de Kastro. Longueur de la pierre: «85» (d'après Conze qui ne donne pas la hauteur).

Conze, Reise, p. 82, pl. III, n° 9 (fac-similé); Fredrich, Imbros, p. 92, n° 5. Texte d'après le fac-similé de Conze.

+ Καὶ πύργον τόνδ' ἡμιτέ-
λεστον πρὶν ὄντα Ἀσάν
3. τελειοῖ κλεινὸς τηλεκλυτός τε

ϑ = ει

Lettres en majuscules, accentuation partielle.
Ligatures: στ (l. 2); ει, τη (l. 3).
Lettres superposées: $\overset{\upsilon}{\rho}$, $\overset{\tau}{o}$ (l. 1, 3).
L. 2. Ἀσάν. Leg. Ἀσάνης. La forme Ἀσὰν est commandée par les besoins de la métrique.

L. 3. τηλεκλυτόςτε (Conze); τηλεκλυτόστε (Fredrich). La jonction ci-dessus du particule τε à l'adjectif précédent n'est vraiment pas nécessaire (cf. Pl. Ti. 69c: θνητὰ ἀθάνατά τε).

Et cette tour qui était restée inachevée auparavant, / le célèbre et renommé Asanès l'a parachevée.

Inscription métrique en deux dodécasyllabes dont le deuxième se termine par des adjectifs empruntés au vocabulaire homérique, L. 3: κλεινός, version postérieure de l'adjectif homérique κλειτός, κλυτός (Od. ζ 36, 326, η 82, ι 364, υ 72; Il. Θ 440, I 362, O 173, Y 320, Ω 789, e.a.) et τηλεκλυ(ει)τός (Od. α 30, λ 308, τ 546; Il. E 491, I 233, M 108, Ξ 321, e.a.), en les joignant l'un à l'autre dans une emphase frôlant la tautologie.

1/3: Καὶ πύργον... τελειοῖ. C'est encore Manuel Asanès Laskaris qu'évoque cette inscription, qui l'honore par des accents antiques pour son activité concernant la reconstruction des remparts de la ville, en l'occurrence d'une de ses tours. Fredrich (Imbros, p. 92, n° 5) avait rapproché avec raison l'adjectif ἡμιτέλεστον de la mention de Buondelmonti (voir supra, n° 39) au sujet de l'état non achevé de la forteresse d'Imbros en 1419: cette inscription corroborait, selon lui, l'information du voyageur florentin. Cela pourtant ne veut pas dire que dans la période intermédiaire entre 1419 et l'époque de Manuel Asanès, il n'y avait pas eu d'autres activités de ce genre qui nous sont restées inconnues par le fait du hasard.

La date proposée tient compte des inscriptions précédentes (n°s 39-40).

42. Imbros. Insistance du nom d'Asanès (1441/1442 ?-1444)

Bloc de marbre portant un fragment (?) d'inscription qui donne de nouveau le même nom que les numéros 39, 40 et 41, mais en version réduite.

Conze, Reise, p. 82, pl. III, n° 13 (fac-similé); Fredrich, Imbros, p. 92, n° 4.

+ O ACANHC + Ὁ Ἀσάνης

Lettres en majuscules.

Asanès.

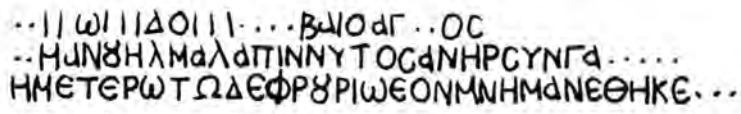
La présence d'un nombre relativement grand d'inscriptions où figure Manuel Asanès Laskaris, le facteur du hasard mis à part, reflète la réalité du témoignage de Cyriaque d'Ancône au sujet du gouverneur d'Imbros et de l'étendue de ses travaux concernant la construction et la reconstruction de la citadelle, face à l'imminence du danger turc (voir supra, n° 39). L'inscription n'étant pas datée, on peut la situer dans l'espace du temps où se limiterait le service de Manuel Asanès dans l'île.

Quant à une autre inscription sur marbre blanc, sur laquelle Conze avait cru déchiffrer le nom de Laskaris (Reise, p. 101; cf. Fredrich, Imbros, p. 94, n° 10) je ne peux pas la retenir puisqu'il s'agit évidemment d'une inscription post-byzantine. Gravée d'une manière grossière, elle se trouvait encastrée dans la maçonnerie d'une fontaine, construite au voisinage de l'église d'Archangéloi, à l'est du bourg de Pyrgos (Pl. 118 a). D'après le fac-similé de Conze (pl. III, n° 1), je peux lire le nom féminin «Laskarina (fille ou femme) de Georges Filouris», Λασκαρήνα, Γιόργη Φιλούρη, qui montre d'ailleurs la persistance du nom de Laskaris sous des formes différentes.

43. Imbros. Fragment d'épitaphe (de Manuel Asanès Laskaris?) (1441/1442-1444, 1447) (?)

Bloc de marbre oblong volumineux, qui servait de seuil à la porte centrale de l'église métropolitaine de Kastro, enfoui en moitié dans la terre. Il portait des traces des coups de feu qui avaient touché plusieurs lettres de l'inscription, dont seules les deux dernières lignes étaient conservées au moment où l'a vue Nicéphore Glykas. Celui-ci a pu pourtant lire quelques lettres de la ligne supérieure, que Fredrich n'a pas relevées dans son édition. Selon ce dernier, la pierre, brisée à droite et endommagée à gauche, se trouvait avec d'autres pierres dans la cour de l'église métropolitaine mentionnée ci-dessus. «27.113.60»; hauteur des lettres: «55mm» (d'après Fredrich).

Nicéphore, Περί τινων ἀνεκδότων ἐπιγραφῶν, pp. 13-14, n° 27 (en caractères épigraphiques); Fredrich, Imbros, p. 92, n° 6 (édition interprétative, voir plus bas). Texte d'après Nicéphore.

[----------]
. . . Μανουὴλ μάλα πιννυτός ἀνὴρ σὺν γα[μετῇ]
2. ἡμετέρῳ τῷδε φρουρίῳ ἑὸν μνῆμ' ἀνέθηκε...

Lecture interprétative de Fredrich qui a disposé les lignes d'une façon arbitraire, en voulant les faire entrer dans un schéma métrique en quatre hexamètres ou en trois distiques: – ∪ ∪ – ∪ ∪ – Μανουὴλ μάλα πίννυτος ἀνὴρ / σὺν γα[μετῇ---] / ἡμετέρῳ τῷδε φρουρίῳ ἑὸν μνῆμ' ἀνέθηκε

Ligature: ϑ = ου.
L. 1. Leg. πινυτός.

Manuel, homme très savant, avec son épouse, a dédié son tombeau à cette forteresse qui est la nôtre.

Epitaphe manifestant des prétentions métriques, qui sont appuyées par des mots homériques, tels que πινυτός (Od. α 229, δ 211, λ 445, e.a.) et ἑὸν (Od. δ 643; Il. A 83, K 204, 256, Ψ 295, e.a.). Cf. supra, n° 41.

Vu le contenu du fragment conservé, je ne peux pas retenir la suggestion de Fredrich (Imbros, p. 91) qu'il s'agissait-là de l'épigramme en lettres antiques que Cyriaque avait vue «posée» sur la porte centrale de la forteresse que Manuel Asanès Laskaris avait fait construire sur ordre de l'empereur (voir supra, n° 39). Il est par contre évident que ce bloc était une pierre tombale provenant d'un tombeau érigé à l'intérieur de la forteresse.

L'inscription étant très fragmentaire, il n'est pas possible d'identifier avec certitude absolue ce Manuel, qui a voulu être enterré avec son épouse à l'intérieur de l'acropole d'Imbros. Pourtant, le style quasi solennel et antiquisant de l'inscription et surtout l'expression ἡμετέρῳ τῷδε φρουρίῳ, qui démontre la présence d'une autorité, permettent de pencher pour Manuel Asanès Laskaris. Cela est corroboré par le fait que, Manuel ayant tant contribué à la mise en état de la citadelle d'Imbros, il serait plus que normal qu'il exprimât son désir d'être inhumé dans l'enceinte de celle-ci, en lui offrant en quelque sorte son tombeau.

Quant à la date de sa mort, il n'est pas nécessaire d'y voir la raison de la nomination de Georges Dromokatès Paléologue comme son successeur (voir infra, n° 44), à savoir 1446/1447 environ. En fait, il aurait pu vivre bien au-delà et rien ne nous oblige à affirmer avec I. Božilov (Asenevci, p. 388, n° 71, note 7) qu'il était déjà mort en 1459/1460, quand Imbros fut cédée au despote Démètre Paléologue par Mahomet II (l'auteur situe cet événement en 1461/1462, *ibid.*, p. 395; voir là-dessus, Kritoboulos, éd. Reinsch, p. 150; Sphrantzès, éd. Maisano, p. 172, 7. Cf. Zakythinos, Le Despotat de Morée, I, pp. 285- 287; PLP, n° 21454).

44. Imbros. Reconstruction (?) datée d'une partie de la forteresse de Kastro (6955 = 1446/1447)

Bloc de marbre carré volumineux, portant inscription et provenant de la citadelle de Kastro, où le bloc devait être encastré jadis. Mentionnée prémièrement par Moustoxydis, il se trouvait dans le narthex de l'église métropolitaine à Kastro au moment où l'avait vu Bartholomée Koutloumousianos. Il fut utilisé plus tard comme marchepied du trône épiscopal de la même église, au temps de sa restauration (information de Nicéphore). Fredrich qui l'a vu au même endroit, mentionna

que ses angles du devant avaient été arrondis par l'usure. «50.110» (d'après Nicéphore); «45.93.15»; hauteur des lettres: «75-85mm» (d'après Fredrich).

Moustoxydis - Bartholomée, Ὑπόμνημα, p. 44, nº α; Nicéphore, Περί τινων ἀνεκδότων ἐπιγραφῶν, p. 13, nº 26 (en caractères épigraphiques); Fredrich, Imbros, p. 92, nº 7.

+ Γεώργιος Δρομοκάτης ὁ Παλαι-
3. ολόγος ἔτ(ους) ϛλνε′ (ἰ)ν(δικτιῶνος) ι′

ꝏ = ω.

L. 1/2 Δρομοκατάτης (Moustoxydis - Bartholomée).

L. 3. ἔτους ϛλ (=1392) (Moustoxydis - Bartholomée); ἔτους 6959 (1450) Ν(οεμβρίου) (Nicéphore); ἔτι ϟ̄λ̄ Ν̄ Θ̄ Ν̄ Ι, Νοεμβρίου (?) 6959 = 1451 (Fredrich).

Georges Dromokatès Paléologue, en l'année 6955 (= 1446/1447), *indiction 10.*

L. 1/3: Γεώργιος Δρομοκάτης ὁ Παλαιολόγος. Appartenant sans doute à la famille de Dermokaïtès, dont certains membres furent autorisés à porter le nom impérial de Paléologue en raison des liens matrimoniaux, il fut le successeur de Manuel Asanès Laskaris et le dernier gouverneur byzantin d'Imbros, exerçant probablement les fonctions d'un archonte. La limite *ante quem* de son service serait située entre 1450 et 1453 environ, époque où selon toute probabilité Constantin XI céda les îles d'Imbros et de Lemnos à la famille génoise de Gattilusi (voir infra, nº 46).

Suivant l'exemple de son prédécesseur, Georges Dromokatès Paléologue entreprit la reconstruction (et/ou la construction) des remparts d'Imbros, comme l'indiquent les deux inscriptions connues sous son nom (voir l'inscription qui suit). Il semble que même après la fin de ses fonctions officielles à Imbros, Georges Dromokatès continua à y jouer un certain rôle sous la domination des Gattilusi (*c.* 1453-1456), voire après la prise de l'île par Yunus paşa, en février-mars 1456, d'autant que l'île était alors gouvernée par Kritoboulos au nom de Mahomet II (Kritoboulos, éd. Reinsch, p. 107). Il paraît également qu'il possédait de domaines dans l'île voisine de Lemnos, et c'est en la qualité de «nobilis Greci Chyrgeorgii Dromocati» qu'il proposa, en novembre 1456, de céder (i.e. contribuer à leur conquête) les îles Imbros et Lemnos à Venise, voir Sathas, Μνημεῖα, I, pp. 231-232, nº 154; Thiriet, Délibérations, III, p. 214, nº 3025. Cf. Hopf, Geschichte Griechenlands, pp. 152-153.

Il n'y a aucune indication que Georges Dromokatès fut en 1456 gouverneur de Lemnos (comme il figure avec point d'interrogation in PLP, nº 5206), ce que la source vénitienne n'omettrait pas de signaler, qui parle de lui simplement comme d'un «noble Grec». Par contre, on sait qu'au même moment, Lemnos était tenue par cent guerriers Ottomans appartenant à la cour même de Mahomet II et ayant à leur tête un certain Mourad, qui gouvernait aussi toute l'île, voir Kritoboulos, éd. Reinsch, p. 115, 17-18: ...καὶ ἄρχοντα τούτων τε καὶ τῆς νήσου συμπάσης Μωράτην οὕτω καλούμενον. Malgré leur combativité, les Ottomans cédèrent plutôt vite devant la flotte papale. Celle-ci, conduite par le cardinal Lodovico Scarampi, patriarche d'Aquilée, réussit à occuper, outre Lemnos, Thasos et Samothrace, fin de l'automne 1456, peut-être aussi Imbros, voir Kritoboulos, éd. Reinsch, p. 116; Doukas, p. 338; Chalkokondylès, p. 469; Raynaldus, Annales Ecclesiastici, X, p. 285, cap. 42. Cf. Schreiner, Kleinchroniken, II, p. 488. De ces témoignages, seul Kritoboulos, d'ailleurs personnellement intéressé, dit qu'il détourna par le biais de présents et de flatteries le comte d'Anguillara, représentant du cardinal, en faisant échouer la prise de l'île; et c'est là probablement la vérité, voir Lambros, Ἐπιστολή Πίου Β′, pp. 120-121; Miller, The Gattilusj, p. 434, note 2 (qui se trompe pourtant à propos de l'énumération des îles capturées par les Latins, de

Raynaldus, qui y inclut sûrement Imbros, «Nembro», *loc.cit.*); cf. Papageôrgiou, Σαμοθράκη, pp. 66-68.

D'ailleurs, Imbros est mentionnée comme se trouvant sous occupation ottomane, en 1458-1459, voir Lambros, Ἐπιστολή Πίου Β΄, p. 113: «...τὴν Ἴμβρον, ...ἥτις ὑπὸ τῇ δυναστείᾳ τῶν ἀπίστων ἔτι ἐστί,...», comme l'est Ainos même avant cette date. Cf. Miller, The Gattilusj, p. 426, note 2 (leg. *Turcorum* au lieu de *Teucrorum*).

Sur la famille byzantine de Dermokaïtès, dont la forme Dromokatès, qui apparaît au milieu du XVe siècle (surtout à partir de ce Georges), constitue la forme hellénisée de la version italianisée (Dromoc(h)ati) de Δερμοκαΐτης, voir D.M. Nicol, The Byzantine Family of Dermokaites circa 940-1453, B Sl 35 (1974), pp. 1-11 et notamment pp. 9-10, n° 23. Cf. Papadopulos, Genealogie, p. 89, n° 165 (il n'est pas vrai qu'il mourut «peu avant la chute de Constantinople», voir Nicol, *loc.cit.*); PLP, n° 5206 (à corriger l'année 1456, mentionnée comme date finale de son service à Imbros, en 1453).

Il est à signaler la présence des membres de la famille Dromokatès dans des actes notariaux de Naxos au XVIe siècle, quand l'île se trouvait encore sous le pouvoir des ducs du Duché de la mer Egée, voir I.T. Visvizis, Ναξιακά νοταριακά ἔγγραφα, p. 39, 91, n° 21; p. 53, 3-4, n° 35; p. 65, 22, n° 44; pp. 68-69, n° 48, et *passim* (1539-1541): Μιχάλης Δρομωκάτις, Ἀνδρέας ὁ Δρωμοκάτης, fils de Νικολοῦ Δρομοκάτι ou même Δρομωκάτει, etc.

L. 3: La date correcte correspondant à la dixième indiction, comme il se devait, fut mise au clair par Lambros, Ἐπιστολή Πίου Β΄, p. 116.

45. Imbros. Fragment d'inscription indiquant des travaux concernant la forteresse de Kastro (1446/1447?)

Petit fragment de marbre blanc encastré dans la maçonnerie de l'église du village de Panagia, provenant de la citadelle de Kastro.

Conze, Reise, p. 82, pl. XVII, n° 5 (fac-similé); Fredrich, Imbros, p. 93, n° 8. Texte d'après le fac-similé de Conze.

+ Γεώργιος [Δρο]-
μοκάτης [ὁ Π]-
3. αλεολόγος

OO = ω Hr

Lettres en majuscules.
Ligature: ης (l. 2, identique à celle qui termine le nom d'Asanès, voir supra, n°s 39 et 40).
L. 2/3. Leg. [Π]αλαιολόγος.

Georges Dromokatès Paléologue.

Comme c'était le cas avec son prédécesseur au gouvernement d'Imbros, Manuel Asanès Laskaris, Georges Dromokatès Paléologue (est-ce qu'il faut voir une influence italienne dans l'orthographe Παλεολόγος de son nom?) est signalé par plus d'une inscription portant son nom. Il se peut en outre qu'il ait existé un nombre plus important de telles inscriptions, éventuellement perdues au fil du temps, et dont la présence indiquerait la régularité avec laquelle furent entrepris et exécutés les travaux destinés à renforcer les capacités défensives de l'île.

Sur ce personnage, voir le numéro précédent (44).

46. Imbros. Stèle datée de Jean Laskaris Rontakènos (6961 = 1452/1453) (Pl. 118 b)

Stèle de marbre blanc sur une structure de base, portant une inscription surmontée par les armes des Gattilusi réunies à celles des Paléologue. Mentionnée comme étant parmi les ruines de la forteresse de Kastro par Richter, elle se trouvait dans une maison voisine de la résidence épiscopale dans le même village, au moment de la visite de Conze, transportée depuis dans la cour (Fredrich) et ensuite dans le narthex de l'église métropolitaine (Bartholomée, Lambros). Elles est une de très rares pierres à avoir été conservée jusqu'à nos jours; elle se trouvait en 1977 en plein air, en dehors du village de Kastro, où l'a vue et photographiée l'archéologue madame Eugénie Chalkia.

Il semble que la stèle ait servi à plusieurs usages, desquels souffrit en particulier sa base qui a complètement disparu. Dimensions de la pierre: «72.53.55» (d'après Conze); «100.53.52», hauteur des lettres: «55mm» (d'après Fredrich).

Richter, Inschriften, p. 213, n° 32 (fac-similé); (CIG, IV, n° 9443); Moustoxydis - Bartholomée, Ὑπόμνημα, p. 44, n° d; Conze, Reise, p. 82, pl. III, n° 11 (fac-similé, sur laquelle la base mentionnée est visible); (Fredrich, Imbros, p. 93, n° 9); Lambros, Ἐπιστολή Πίου Β′, p. 117; Eugénie Chalkia, Ἀρχαιότητες τῆς Ἴμβρου, in Ἰμβριωτικά, I/4, juin 1983, p. 67 (avec photographie). Texte d'après le fac-similé de Conze et la photographie d'Eugénie Chalkia, déposée aux Archives de la Société d'Etudes sur les îles d'Imbros et de Ténédos, à Thessalonique.

\+ Ὁ δοῦλ(ος) τοῦ ὑψηλοτ(ά)τ(ου)
ἡμ(ῶν) αὐθ(έν)τ(ου) Ἰω(άννης) Λάσκαρη[ς]
ὁ Ροντακινὸς
4. ἔτους ϛλξα′
(ἰ)ν(δικτι)ῶν(ο)ς α′

ν⁵ = νς, ΟΟ = ω

Lettres en majuscules sans accentuation a moins qu'elle ne se confonde avec les accidents de la pierre. Quelques lettres minuscules.

Tildes: ~ — (l. 2, 4, 5).

Ligatures: ϒ = ου (l. 1, 4), ετ (l. 4), νς (l. 5).

Lettres superposées: $o^{\lambda}υ$, $o^{\tau}υ$, $\overset{\tau}{\tau}$ (l. 1), $^{\theta}υ^{\tau}$ (l. 2), $\overset{\omega}{ν}$ (l. 5).

L. 2. A noter le même double ὄμικρον à la place de ὠμέγα sur l'inscription de Georges Dromokatès Paléologue (voir supra, n° 45), et la ligature νς semblable à celle de ης sur les inscriptions de Manuel Asanès Laskaris (supra, n°s 39 et 40). Ces traits ainsi que la ressemblance de l'écriture de ces inscriptions fait penser qu'elles pourraient avoir été gravées par le même lapicide.

L. 3. Leg. ὁ Ροντακηνός.

L. 2. Ἰωάννου Λασκάρη (Richter, GIG); Ἰω[άννης] Λασκάρη[ς (Conze, Fredrich).

L. 3. Ὁροντακῖνος (Richter, CIG); ὁ Ροντακηνός (Moustoxydis - Bartholomée); Ὁ Ροντακίνος (Conze, Fredrich); ὁ Ροντακηνός, «γραπτέον μᾶλλον Ρυνδακηνός» (Lambros).

L. 4. ϛϡδ′ (Richter, CIG); 6964 = 1456 (Conze, Fredrich).

L. 5. νεμήσεος δ′ (Richter); ν(εμήσε)ος ᾱ (CIG); Ν[οεμβρίου] 4 (Conze). La ligne 5 manque chez Moustoxydis - Bartholomée et chez Lambros.

Le serviteur de notre très haut seigneur, Jean Laskaris Rontakènos, en l'année 6961 (= 1452/1453), *indiction première.*

L. 1/2: ...τοῦ ὑψηλοτάτου ἡμῶν αὐθέντου. Il s'agit du seigneur génois d'Ainos, Palamède Gattilusi, dont le titre complet fut à ce moment, αὐθέντης Αἴνου, Ἴμβρου καί Σαμοθράκης, titre qui allait être ou avait déjà été confirmé (Imbros lui fut en fait cédée par l'empereur Constantin XI Paléologue entre 1450 et 1453) par Mohamet II, peu après la chute de Constantinople. En effet, Palamède et son neveu Domenico, régent de Lesbos après avoir écarté pour cause d'invalidité son père Dorino Ier, se sont empressés d'envoyer des ambassadeurs à la cour du sultan, à Andrinople. Ceux-ci, aidés par les émissaires de Kritoboulos lui-même, réussirent à obtenir de Mahomet les îles d'Imbros (Palamède), et de Lemnos et Thasos (Domenico-Dorino), en versant un tribut annuel de 1200 pièces d'or pour Imbros et, respectivement, de 3000 et 2325 pièces d'or pour Lesbos et Lemnos, voir Kritoboulos, éd. Reinsch, pp. 86-87; Doukas, p. 328, 14-20; Hopf, Chroniques, pp. 198-199. Cf. Lambros, Ἐπιστολή Πίου Β′, pp. 118-119, qui donne l'argumentation la plus complète concernant la date de l'inscription, quoiqu'il ne prenne pas en considération l'indiction.

Palamède Gattilusi, qualifié ici de ὑψηλότατος, est mentionné nommément dans deux inscriptions de Samothrace (voir Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, nos 30 et 31), où il est qualifié de μέγας, ἀριστεύς, ἔνδοξος, φιλόπολις, αὐθέντης. Sur ces adjectifs et sur l'usage du terme αὐθέντης à l'époque byzantine tardive, voir *ibid.*, p. 275.

L. 2/3: Ἰωάννης Λάσκαρης ὁ Ροντακηνός. Ce personnage est déjà connu d'une inscription de fondation, de Samothrace (voir Asdracha - Bakirtzis, *ibid.*, pp. 278-280, no 33), datée de 1454/1455. Dix ans auparavant, donc en 1444, ce fut lui qui avait accueilli à Samothrace Cyriaque d'Ancône venant d'Imbros (sur un bateau que lui avait procuré le gouverneur [d'Imbros] Manuel Asanès Laskaris), en qualité de prefet («praefectus»), i.e. gouverneur lui aussi, représentant Palamède Gattilusi dans l'île de Samothrace. Voir Bodnar-Mitchell, Cyriacus of Ancona's Journeys, p. 38; Colin, Cyriaque d'Ancône, p. 129; Papageôrgiou, Σαμοθράκη, pp. 87-88.

On ne peut pas dire si son service à Samothrace a duré de 1444 à 1454/1455 (date de l'inscription mentionée) sans interruption. En effet, la date 1452/1453 qui figure sur son monument à Imbros nous emmène à trois hypothèses: a) soit Rontakènos avait été par deux fois préfet de Palamède à Samothrace, la première autour de 1444 et la seconde autour de 1454/1455, ayant entre temps servi Palamède à Imbros, *c.* 1452/1453; b) soit, tout en étant gouverneur de Samothrace, il fut chargé du gouvernement d'Imbros, peut-être après que Mahomet II eût confirmé sa cession à Palamède; c) ou encore, la présence à Imbros du stèle qui porte son nom ne signifierait pas l'exercice de fonctions précises dans cette île, mais simplement manifesterait son prestige de haut fonctionnaire de Palamède, quitte à suggérer aussi la possession de propriétés importantes dans l'île.

En outre, il n'est pas du tout évident que c'est lui le gouverneur d'Imbros emmené par Yunus paşa au moment de la prise de l'île, en 1456 (ainsi in PLP, nos 14537 et 92515). Par contre, la demande que lui adressa le pape Pie II, en 1461, de contribuer à la libération de Samothrace (Raynaldus, Annales Ecclesiastici, X, p. 285, ch. 42) peut signifier qu'il entretenait des liens plus étroits avec cette île qu'avec Imbros. Cette initiative de Pie II d'ailleurs se manifesta et à l'adresse d'Alexandre Asanès, de qui le pape sollicita la collaboration pour libérer Imbros (voir supra, no 39).

A signaler le terme ἁρμοσταί, par lequel Kritoboulos (éd. Reinsch, p. 107) appelle les représentants des Gattilusi à Imbros, dans le récit de sa prise par Yunus paşa. On pourrait donc dire que Rontakènos fut l'un de ces ἁρμοσταί.

A signaler aussi la présence simultanée, en 1444, de deux membres de la famille Laskaris au

pouvoir dans les îles voisines d'Imbros et de Samothrace: Manuel Asanès Laskaris dans la première, archonte byzantin, Jean Laskaris Rontakènos dans la seconde, gouverneur au nom des Gattilusi (cf. Lambros, Ἐπιστολή Πίου Β', pp. 123-124). Un certain Ἰώλας, relevé dans PLP, n° 8945 est à éliminer, puisqu'il s'agit en fait d'une fausse lecture de «Rontakènos», voir Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, p. 278.

D'autre part, son identification avec l'humaniste Ianos Laskaris Rhyndakènos est à rejeter définitivement. Ce dernier n'avait que dix ans en 1455 et fut, après la chute de Constantinople, emmené par son père au Péloponnèse où il resta probablement jusqu'à la prise du Despotat de Morée par les Turcs, en 1460. Réfugié en Crète vénitienne, il alla à Venise sur la demande du cardinal Bessariôn, entamant ainsi sa vie d'écrivain humaniste à travers l'Europe. Voir Knös, Un ambassadeur de l'hellénisme, pp. 20-21; Mystakidis, Λασκάρεις, n° 2, pp. 141-145. Cf. Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, p. 279; PLP, n° 14536; n° 92515 (il y est proposé sans raison apparente comme le petit fils de Rontakènos, écrit «Rhyndakènos»). Un autre fameux Jean Laskaris est évidemment Jean Laskaris Kalophéros (XIVe s.), le Τζουάν Λάσκαρης, «καβαλλάρης Ρωμαῖος ἀπὲ τὴν Κωνσταντινόπιλιν» de Makhairas, éd. Dawkins, I, p. 174, 32- 33; cf. PLP, n° 10732.

L. 4/5: L'indiction première est bien celle qui correspond à l'année 1452/1453. L'écriture de l'indiction de la manière dont elle figure sur l'inscription étant attestée par ailleurs (Oikonomides, Abbreviations, p. 116), il n'est pas nécessaire de remplacer ce mot par son equivalent νεμήσεως, qui ne se rencontre presque point à cette époque.

Quant aux armes des Gattilusi qui surmontent l'inscription, réunies à l'emblème dit «briquet» des Paléologue, elles manifestent justement l'appartenance de Rontakènos au service des maîtres génois. Là-dessus, voir Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace, pp. 272-273; cf. p. 248.

47. Imbros. Invocation après une attaque des barbares (XIVe-début XVe s.?)

Fragment de marbre à demi travaillé, portant une inscription très mutilée, encastré au-dessus de l'entrée de la chapelle de Prodromos, au village de Schoinoudi, paroisse de Vounari, la plus ancienne du lieu. Dimensions du fragment: «50.47-25.12» (d'après Nicéphore qui l'avait découvert, mais qui n'a pas pu, malgré ses efforts, trouver la partie manquante).

Nicéphore, Περί τινων ἀνεκδότων ἐπιγραφῶν, p. 14, n° 28 (en caractères épigraphiques); (Fredrich, p. 95, n° 18). Texte corrigé d'après l'édition de Nicéphore.

...Ὄρ]α μέγιστε κ(α)ὶ μεγα[λόφρων],
...ἐ]ν νεύματι πάντα Ν...
...ὀφ]θαλμοῦ στιγμῆς ΤΕΤ...
4. ...μ<τ>έγιστ(ον) ἕτερο(ν) τοῦτο...
...βαρβάρ(ων) ἀπήλ[λαξας]. ΚΔΟΤΟC...
...ἡμ]ῶν βοηθὲ κ(α)ὶ ὀρφ[ανῶν χορηγέ?]
....φρονήσαντος του...
8. ...ἐβ]όων τὸ ὄνομ[α...
.....ΚΟΥΙΠΜΕΤΟCΧ...
...[πελά]γ(ε)ι πλέ[ων] τ[οῦ] Αἰ[γαίου]...
...ὁπότε ΝΓ...
12. ...ΟΥΙΗ οἰκί[αι]...
...Θ(ε)ο<υ>(τ)όκο(υ) β[οηθείᾳ]
...ΑΤΔΟΤΩ...

Ligature: Θ = ου.

...Regarde très grand et qui as de la grandeur d'âme... tout dans un signe... en un clin d'œil...

ceci est une autre très grande chose... tu nous as délivré des barbares..., notre assistant et donateur des orphelins, ...qui a pensé... ils criaient le nom... qui, naviguant dans la mer Egée... quand... les maisons... avec l'aide de la Vierge...

La restitution de S.A. [sic] [Stamoulis, An.?], incorporée dans le texte de Nicéphore étant par trop fantaisiste, j'ai cru utile de la citer telle quelle:

Ὅρ]α μέγιστε κ[α]ὶ μεγα[λόφρων,
πῶς ἐ]ν νεύματι πάντα [Θεοῦ κεῖται
καὶ ἐν ὀφ]θαλμοῦ στιγμῇ τ[ρ]έ[πεται.
Μέγιστ[ον] ἕτερο[ν] τοῦ[το·
ἐπιδρομῶν] βαρβάρ[ων] ἀπήλ[λ]αξας,
ἡμ]ῶν βοηθὲ κ[α]ὶ ὀρφ[ανῶν ἀντιλήπτωρ,
οἱ πολῖται μέγα] φρονήσαντ[ε]ς, τοῦ[το
ἐβ]όων τὸ ὄνομ[α
Κου[ρο]π[αλά]το[υ,
ὅς, ἐν πελά]γ[ε]ι πλέ[ων] Αἰ[γαίου,
ὁπότ[α]ν [οἱ βάρβαροι ἐπέδραμον,
τὰς] οἰκί[ας ἡμῶν ἔσωσε,
τῇ τῆς] Θεο[τ]όκο[υ] β[οηθείᾳ
καὶ με]ταδοτ[ικῇ συνεργείᾳ.

D'après Nicéphore que suit Fredrich (et Oberhummer dans la mention de l'inscription, Imbros, p. 297), l'inscription date de «l'époque médiévale», quand les îles souffraient des incursions des Sarrazins; c'est d'une telle attaque que la présence de l'«empereur ou de quelque stratège [en l'occurrence d'un curopalate] sauva les habitants de l'île».

Il est évident que l'on ne peut pas accepter une telle restitution «surfaite» et que, par conséquent, rien ne nous oblige à situer cette inscription à l'époque méso-byzantine (car c'est à celle-là qu'a pensé Nicéphore en parlant des Sarrazins).

D'après nous, étant donné l'état très fragmentaire de l'inscription et l'absence d'autres données susceptibles de nous orienter vers une solution indiscutable, on peut essayer de la situer dans une époque plus tardive, voire dans les derniers siècles byzantins.

Si cette hypothèse a quelques chances d'être tant soit peu valable, on pourrait dater cette inscription soit du début du XIVe siècle (1305-1307) en la rapprochant de la dévastation de la Thrace voisine par la compagnie catalane, soit, beaucoup plus probable, des années suivantes du même siècle.

Dans ce cas-là, les «barbares» en question seraient bien évidemment les Turcs, notamment les petits groupes des soldats ou des troupes irrégulières qui avaient commencé à faire des incursions contre les sites côtiers de la Propontide et contre les îles de l'Archipel thrace, venant d'Asie Mineure et traversant l'Hellespont sur des flotilles. D'ailleurs, les Ottomans ne tarderont pas de s'installer à Kallipolis et d'occuper la plus grande partie de la Thrace et la Bulgarie. Cf. Asdracha, Les Rhodopes, p. 251.

On connaît parmi d'autres la description déchirante de Georges Oinaiôtès, traversant, en 1326/1327(?), la montagne qui surplombe la côte entre Rhaidestos et Audèmion et regardant le spectacle consternant qui s'offrait à ses yeux: tout n'était que destruction et désolation, des espaces entiers restaient inhabités, brûlés par les barbares, ennemis irréductibles (τῶν ἐχθίστων βαρβάρων), des Turcs précisément. Les églises, les monastères aux toits de plomb, les sources, les fontaines, tout a été démoli, les icônes foulées au pied, les autels souillés, etc. (Lettre, de Ganos, à son beau-père Syropoulos, Cod. Laurentianus S. Marco 356, ff. 243r-244v). Cf. PLP, n° 21026. Voir une autre lettre d'Oinaiôtès, adressée à son beau-frère Méthode Syropoulos et décrivant plus brièvement

mais avec presque les mêmes mots le spectacle de la destruction provoquée παρὰ τῶν τῷ ἐναγεστάτῳ Μωάμετ δουλευόντων, in G.H. Karlsson - G. Fatouros, Aus der Briefsammlung des Anonymus Florentinus (Georgios? Oinaiotes), JÖB 22 (1973), p. 208, Lettre 158. Les auteurs proposent d'y voir une allusion à l'invasion des Ottomans dans cette région (1326-1327), dont parle Cantacuzène, I, pp. 206-207.

Il est donc probable que notre inscription fasse aussi allusion à l'une de ces attaques, en l'occurrence contre l'île d'Imbros, qui échoua cette fois-ci par l'action soit d'un drongaire de la flotte, venu de Constantinople (si la restitution de la l. 10 est la bonne), soit d'un chef militaire qui assumait sur place la défense de l'île. Quoi qu'il en soit, son nom devait figurer sur l'inscription, acclamé, paraît-il, par le peuple (l. 8), dont les maisons (l. 12) ont pu être sauvées par son action et avec l'aide de la Vierge (l. 14). En ce qui concerne, enfin, le XVe siècle, l'hypothèse de datation, moins plausible celle-ci, se limiterait alors forcément à l'époque qui suit la bataille d'Ancyre, donc après 1402, et avant l'ascension au pouvoir de Mourad II en 1421, qui rétablit la puissance ottomane et mit le siège devant Constantinople l'année suivante. C'est l'époque d'un certain répit −le dernier− concédé à Byzance avant la phase finale de sa chute.

Quant à la restitution Κου[ρο]π[αλά]το[υ, proposée par Nicéphore (l. 9) −i.e. par S.A.−, elle ne me paraît pas plausible, le κου pouvant être la dernière syllabe du mot précédent, et la suite, consistant d'un ι et d'un π posant problème. Mais même si l'on admet cette restitution, celle ne contredirait pas mon hypothèse, vu que le titre de curopalate, avec d'autres anciens titres nobiliaires tels que panhypersébaste, protospathaire, sébaste, primicier, etc., continua à être distribué par les empereurs pendant le XIVe et le XVe siècles, voir Pseudo-Kodinos, Traité des offices, éd. Verpeaux, p. 137, 11; cf. *ibid.*, pp. 300, 14; 302, 12; 321, 35-36, et *passim*; cf. Guilland, Recherches, II, p. 283.

CATHERINE ASDRACHA
Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS), Paris

REVUES ET OUVRAGES CITÉS EN ABRÉGÉ

Pour les auteurs byzantins, l'édition est spécifiée, sauf quand ils sont cités d'après l'édition de Bonn.

Actes de Dionysiou	Archives de l'Athos, IV. Actes de Dionysiou, éd. N. Oikonomidès, Paris 1968.
Actes de Docheiariou	Archives de l'Athos, XIII. Actes de Docheiariou, éd. N. Oikonomidès, Paris 1984.
Actes de Lavra, IV	Archives de l'Athos, XI. Actes de Lavra, IV, éd. Denise Papachryssanthou, N. Svoronos, A. Guillou, P. Lemerle, Paris 1982.
AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn.
ΑΘΛΓΘ	Ἀρχεῖον Θρᾳκικοῦ Λαογραφικοῦ καί Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ.
Ahrweiler, Smyrne	Hélène Ahrweiler, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement au XIIIe siècle, extrait de TM 1 (1965), pp. 1-204.
AM	Mitteilungen des Kaiserl. Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung.
Anastasiou, Βιβλιογραφία	J. Anastasiou, Βιβλιογραφία τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Thessalonique 1979.
Asdracha, La Thrace orientale	Catherine Asdracha, La Thrace orientale et la mer Noire. Géographie ecclésiastique et prosopographie (VIIIe-XIIe siècles), Byzantina-Sorbonensia 7, Paris 1988, pp. 221-309.
Asdracha, Les Rhodopes	Catherine Asdracha, La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Etude de géographie historique, Athènes 1976.

Asdracha, Les Rhodopes au XIIIe siècle	Catherine Asdracha, Les Rhodopes dans la deuxième moitié du XIIIe siècle: prosopographie, REB 31 (1973), pp. 275-297.
Asdracha, Les Rhodopes au XIVe siècle	Catherine Asdracha, Les Rhodopes au XIVe siècle: histoire administrative et prosopographie, REB 34 (1976), pp. 175-209.
Asdracha, Les Rhodopes au XIVe siècle, II	Catherine Asdracha, Les Rhodopes au XIVe siècle: administration et prosopographie ecclésiastiques, publ. de B-NJ, Athènes 1979, pp. 1-64.
Asdracha - Bakirtzis, Inscriptions de Thrace	Catherine Asdracha - Ch. Bakirtzis, Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe-XVe siècles). Edition et commentaire historique, ΑΔ 35 (1980), Mélétai, pp. 241-282, Pl. 58-78.
Avraméa, Ἀνέκδοτη βυζαντινή ἐπιγραφή	Anna Avraméa, Ἀνέκδοτη βυζαντινή ἐπιγραφή ἀπό τό φρούριο τῆς Αἴνου, Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Athènes-septembre 1976, IV, Histoire, Athènes 1980, pp. 39-45.
Avraméa, Inscriptions de Thessalie	Anna Avraméa, Inscriptions du XIe au XIVe siècle, in Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, IV. Anna Avraméa et D. Feissel, Inscriptions de Thessalie, TM 10 (1987), pp. 368-398.
Babić, Les croix à cryptogrammes	Gordana Babić, Les croix à cryptogrammes, peintes dans les églises serbes des XIIIe et XIVe siècles, Byzance et les Slaves, Mélanges Dujčev, Paris [1979], pp. 1-13.
Bakirtzis, Trois inscriptions	Ch. Bakirtzis, Trois inscriptions de Kastro (Thasos), BCH, Supplément V, Thasiaca, 1979, pp. 455-466.
Balard, La Romanie génoise	M. Balard, La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle), I-II, Gênes 1978.
Barker, Manuel II	J.W. Barker, Manuel II Palaeologus (1391-1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship, Rutgers University Press 1969.
Barker, The Problem of Appanages	J.W. Barker, The Problem of Appanages in Byzantium during the Palaiologan Period, Βυζαντινά 3 (1971), pp. 103-122.
BF	Byzantinische Forschungen.
B-NJ	Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher.
Bodnar - Mitchell, Cyriacus of Ancona's Journeys	E.W. Bodnar - Ch. Mitchell, Cyriacus of Ancona's Journeys in the Propontis and the Northern Aegean, 1444-1445, Philadelphia 1976.
Božilov, Asenevci	Ivan Božilov, Familijata na Asenevci (1186-1460), Genealogija i prosopografija, Bălgarska Akademija na Naukite (BAN), Sofia 1985.
B Sl	Byzantinoslavica.
Bull. épigr.	Jeanne Robert et Louis Robert, Bulletin épigraphique, Paris I (1938-1939) - IX (1978-1980).
Buondelmonti, Description des îles de l'Archipel	Cristoforo de' Buondelmonti, Description des îles de l'Archipel; version grecque par un anonyme, éd. E. Legrand, Paris 1897.
Byz	Byzantion.
BZ	Byzantinische Zeitschrift.
Chatzis, Οἱ Ῥαούλ	A.D. Chatzis, Οἱ Ῥαούλ, Ῥάλ, Ῥάλαι (1080-1800), ἱστορική μονογραφία, Kirchhain 1909.
Cheiladakis, Ἀπό Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἀδριανούπολιν	N. Cheiladakis, Ἀπό Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἀδριανούπολιν, Athènes 1993, notamment pp. 70-130 (version récente d'une partie des «Covel papers», Cod. 22, 912 de British Museum).
CIG	Corpus Inscriptionum Graecarum, éd. A. Boeck, I. Franz et autres, Berlin, I-IV, 1828-1877. Ed. anastatique, Hildesheim - N.Y. 1977.
Colin, Cyriaque d'Ancône	P. Colin, Cyriaque d'Ancône: le voyageur, le marchand, l'humaniste, Paris 1981.
Conze, Reise	A. Conze, Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres, Hannover 1860.
DACL	Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie.
Darrouzès, Documents inédits	J. Darrouzès, Documents inédits d'ecclésiologie byzantine, Archives de l'Orient chrétien, 10, Paris 1966.
Darrouzès, Ekthésis	J. Darrouzès, Ekthésis Néa, Manuel des pittakia du XIVe siècle, Paris 1969 (extrait de la REB 27 (1969), pp. 1-127).
Darrouzès, Notitiae	J. Darrouzès, Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae, Paris 1981.
Darrouzès, Ὀφφίκια	J. Darrouzès, Recherches sur les Ὀφφίκια de l'Eglise byzantine, Paris 1970.
Darrouzès, Regestes, I/V, I/VI, et I/VII	J. Darrouzès, Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople. I, Les Actes des Patriarches, fasc. V: Les Regestes de 1310 à 1376, Paris 1977; fasc. VI: Les Regestes de 1377 à 1410, Paris 1979; fasc. VII: Les Regestes de 1410 à 1453, Paris 1991.
Darrouzès, Registre	J. Darrouzès, Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle, Paris 1971.

Darrouzès, Tornikès	J. Darrouzès, Georges et Dèmètrios Tornikès, Lettres et Discours, Paris 1970.
DHGE	Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques.
ΔΙΕΕ	Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος.
Drakos, Τά Θρακικά	E. Drakos, Τά Θρακικά, ἤτοι Διάλεξις περί τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν Σηλυβρίας, Γάνου καί Χώρας, Μετρῶν καί Ἀθύρων, Μυριοφύτου καί Περιστάσεως, Καλλιπόλεως καί Μαδύτου, Athènes 1892.
Dumont - Homolle, Mélanges	A. Dumont, Mélanges d'Archéologie et d'Epigraphie, réunis par Th. Homolle, Paris 1892.
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν.
EO	Echos d'Orient.
Erzen, Enez araştırmaları	A. Erzen, Enez (Ainos) araştırmaları, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi (Ist. Ün. Edebiyat Fakült.), 1, 1972, pp. 235-248.
ΕΦΣΚ	Ἑλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως.
Eyice, Alexis Apocauque	S. Eyice, Alexis Apocauque et l'église byzantine de Sélymbria (Silivri), Byz 34 (1964), pp. 77-104.
Eyice, Edirne	S. Eyice, in Türk Tarih Kurumu, Yayınlarından VIII. Seri, fasc. 43, Edirne, Ancyre 1965, notamment pp. 66-76.
Eyice, Enez'de	S. Eyice, Enez'de Yunus Kaptan türbesi ve has Yunus bey'in mezarı hakkında bir araştırma, Tarih Dergisi, 13, fasc. 17-18 (mars 1962 - septembre 1963), 1963, pp. 141-158.
Eyice, Les monuments byzantins	S. Eyice, Les monuments byzantins de la Thrace turque, Corsi di Cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenne 1970, pp. 293-332.
Eyice, Saat kulesi	S. Eyice, Edirne Saat Kulesi ve üzerindeki Bizans kitabesi, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 8-9, 1979-1980, pp. 1-22.
Eyice, Trakya'da Bizans	S. Eyice, Trakya'da Bizans devrine ait eserler, Belleten 33 (1969), pp. 325-358.
Eyice et Thierry, Le monastère de Midye	S. Eyice et Nicole Thierry, Le monastère et la source sainte de Midye en Thrace turque, Cahiers Archéologiques 20 (1970), pp. 47-76.
Fassoulakis, Raoul-Ral(l)es	S. Fassoulakis, The Byzantine Family of Raoul-Ral(l)es, Athènes 1973.
Feissel, Notes d'épigraphie chrétienne	D. Feissel, Notes d'épigraphie chrétienne, II, BCH 101 (1977), pp. 209- 228; VII, *ibid.*, 108/I (1984), pp. 545-579.
Feld, Noch einmal Alexios Apokaukos	O. Feld, Noch einmal Alexios Apokaukos und die byzantinische Kirche von Selymbria (Silivri), Byz 37 (1967), pp. 57-65.
Franz, Epigrafia	I. Franz, Epigrafi Asiane, Annali dell'Instituto di Corrispondenza archeologica 14 (1842), VI. Epigrafia, pp. 136-152.
Fredrich, Imbros	C. Fredrich, Imbros, AM 33 (1908), pp. 81-112.
Gedeôn, Μνήμη Γανοχώρων	M.I. Gedeôn, Θρακικαί ἱστορίαι, Γ΄ Μνήμη Γανοχώρων, Constantinople 1913, pp. 1-184.
Grégoire, Notes épigraphiques	H. Grégoire, Notes épigraphiques, Revue de l'Instruction Publique en Belgique 52 (1909), pp. 152-161.
Grégoire, Asie Mineure	H. Grégoire, Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes d'Asie Mineure, Paris 1922 (éd. anastatique, Ares Publishers, Chicago 1980).
Grumel, Chronologie	V. Grumel, Traité d'Etudes byzantines. I, La Chronologie, Paris 1958.
Grumel, Regestes I/I, I/II, I/III	V. Grumel, Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople. I, Les Actes des Patriarches, fasc. I: Les Regestes de 381 à 715 (Constantinople 1932), Paris 1972; fasc. II: Les Regestes de 715 à 1043, Constantinople 1936; fasc. III: Les Regestes de 1043 à 1206, [Paris] 1947. Deuxième édition revue et corrigée par Jean Darrouzès: fasc. II et III: Les Regestes de 715 à 1206, Paris 1989.
Guarducci, Le acclamazioni a Cristo	M. Guarducci, Le acclamazioni a Cristo e alla croce e la visione di Costantino, Mélanges Boyancé [1974], pp. 375-386.
Guilland, Recherches	R. Guilland, Recherches sur les institutions byzantines, I-II, Berlin, Amsterdam 1967.
Hasluck, Monuments of the Gattelusi	F.W. Hasluck, Monuments of the Gattelusi, Annual of the British School at Athens 15 (1908/1909), pp. 248-269.
Hopf, Chroniques	C. Hopf, Chroniques gréco-romanes, inédites ou peu connues, Berlin 1873.
Hopf, Geschichte Griechenlands	C. Hopf, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit, II. Periode (1204-1566), Ersch und Gruber, Allgem. Encyclopädie d. Wissensch. u. Künste, 86, Leipzig 1868, pp. 1-173.
Hunger, Die ... profane Literatur	H. Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, I-II Munich 1978.

IBAD	Izvestija na Bălgarskoto Arheologičesko Družestvo.
Janin, Constantinople	R. Janin, Constantinople byzantine, développement urbain et répertoire topographique, Paris 1964.
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik.
Karras, Ἡ νῆσος Ἴμβρος	Melitôn Karras, Ἡ νῆσος Ἴμβρος. Συμβολή εἰς τήν ἐκκλησιαστικήν ἱστορίαν της, in Ἀνάλεκτα Βλατάδων, n° 48, Thessalonique 1987.
Kaufmann, Altchristliche Epigraphik	C.M. Kaufmann, Handbuch der altchristlichen Epigraphik, Freiburg im Breisgau 1917.
Knös, Un ambassadeur de l'Hellénisme	Börje Knös, Un ambassadeur de l'Hellénisme –Janus Lascaris– et la tradition gréco-byzantine dans l'humanisme français, Uppsala 1945.
Konstantinidis, Ὀλίγα περί Ἀδριανουπόλεως	G. Konstantinidis, Ὀλίγα περί Ἀδριανουπόλεως, Θρακικά 17 (1942), pp. 291-307.
Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος	Ph. Koukoulés, Βυζαντινῶν βίος καί πολιτισμός, Athènes I, 1948 - VI, 1955.
Kouroussis, Ματθαῖος Γαβαλᾶς	St.I. Kouroussis, Μανουήλ Γαβαλᾶς εἶτα Ματθαῖος μητροπολίτης Ἐφέσου (1271/2-1355/60), Athènes 1972.
Kourtidis, Βυζαντιναί ἀρχαιότητες	C. Kourtidis, Βυζαντιναί ἀρχαιότητες ἐν Ἀδριανουπόλει, Θρακικά 1 (1928), pp. 38-42.
Laiou, Constantinople and the Latins	Angeliki E. Laiou, Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328, Cambridge Massachusetts 1972.
Lakidis, Ἱστορία Βιζύης καί Μηδείας	S. Lakidis, Ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Βιζύης ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, Constantinople 1899.
Lambakis, Περιηγήσεις	G. Lambakis, Περιηγήσεις, ΔΧΑΕ 8 (1908), pp. 3-41. Les références à la même série de rapports publiés dans d'autres volumes du ΔΧΑΕ sont signalées dans le texte.
Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν	G. Lambousiadis, Ὁδοιπορικόν ἐπί τῶν ἡμερῶν τῆς ἑλληνικῆς κατοχῆς τῆς Ἀν. Θράκης, Θρακικά 15 (1941), pp. 99-134. Les références à la même série d'articles publiés dans d'autres volumes de Θρακικά sont signalées dans le texte.
Lambros, Ἐπιστολή Πίου Β΄	Sp. Lambros, Ἐπιστολή Πίου Β΄ πρός Ἀλέξανδρον Ἀσάνην περί καταλήψεως τῆς Ἴμβρου, NE 10 (1913), pp. 113-126.
Lambros, Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τῶν Γατελούζων	Sp. Lambros, Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τῶν ἐν Λέσβῳ δυναστευόντων Γατελούζων, NE 6 (1909), pp. 39- 48.
Lambros, Ὑπόμνημα	Sp. Lambros, Ὑπόμνημα περί τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καί ἐκκλησιῶν κατά τόν δέκατον πέμπτον αἰῶνα, NE 7 (1910), pp. 360-371.
Laurent, Bulles métriques	V. Laurent, Les Bulles métriques dans la Sigillographie byzantine, Athènes 1932.
Laurent, Corpus	V. Laurent, Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. V/1-3, L'Eglise, Paris 1963-1972.
Laurent, Corpus, II	V. Laurent, Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. II, L'administration centrale, Paris 1981.
Laurent, Regestes	V. Laurent, Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople. I, Les Actes des Patriarches, fasc. IV: Les Regestes de 1208 à 1309, Paris 1971.
Magdalino, Byzantine Churches of Selymbria	P. Magdalino, Byzantine Churches of Selymbria, DOP 32 (1978), pp. 309-318.
Mai, Nova Collectio	A. Mai, Scriptorum Veterum Nova Collectio e Vaticanis codicibus edita, Rome 1828 et suiv., dix vls.
Meester, De Monachico Statu	Meester, Placidus de-, De Monachico Statu juxta disciplinam Byzantinam, Statuta selectis fontibus et commentariis instructa, Vatican 1942.
Mendel, Catalogue	G. Mendel, Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines, I-III, Istanbul 1912-1914.
Miller, The Gattilusj	W. Miller, The Gattilusj of Lesbos (1355-1462), BZ 22 (1913), pp. 406-447; repris de Essays on the Latin Orient, Cambridge-Londres 1908, pp. 313-353.
MM	Fr. Miklosich et Ios. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, I-VI, Bonn 1860-1890.
Mordtmann, Epigraphik	J.H. Mortdmann, Zur Epigraphik von Thracien, AEM 8 (1884), pp. 199-227.
Mordtmann, Inschriften aus Kallipolis	J.H. Mordtmann, Inschriften aus Kallipolis, AM 6 (1881), pp. 256-265.
Moustoxydis - Bartholomée, Ὑπόμνημα	A. Moustoxydis le Corfiote, Ὑπόμνημα Ἱστορικόν περί τῆς νήσου Ἴμβρου, complété et édité par Bartholomée Koutloumousianos l'Imbriote, Constantinople 1845.
Moutsopoulos, Morphologie	N. Moutsopoulos, La morphologie des inscriptions byzantines et post-byzantines de Grèce, Cyrillomethodianum 3 (1975), pp. 53-105.

Mystakidis, Γεωγραφικά Ἄτακτα	B.A. Mystakidis, Γεωγραφικά Ἄτακτα, Extrait d'Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια 41 (1921), pp. 1-31.
Mystakidis, Ἔνια-Αἴνια	B.A. Mystakidis, Ἔνια-Αἴνια, Θρακικά 2 (1929), pp. 47-64.
Mystakidis, Λασκάρεις	B.A. Mystakidis, Λασκάρεις 1400-1869, ΕΕΒΣ 5 (1928), pp. 131-168.
Mystakidis, Οἱ Ράλ(λ)αι	B.A. Mystakidis, Οἱ Ράλ(λ)αι, ΕΕΒΣ 5 (1928), pp. 256-282.
NE	Νέος Ἑλληνομνήμων, περιοδικόν συνταχθέν ὑπό Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου καί ἐκ τῶν καταλοίπων αὐτοῦ, 1-21, 1904-1927; Εὑρετήριον Γ. Χαριτάκη, Athènes 1930.
Nesbitt - Oikonomides, Byzantine Seals	J. Nesbitt and N. Oikonomides, Catalogue of the Byzantine Seals in Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, t. I, Dumbarton Oaks Library and Collection, Washington, D.C. 1991.
Nicéphore, Περί τινων ἀνεκδότων ἐπιγραφῶν	Nicéphore (Glykas), métropolite d'Imbros, Περί τινων ἀνεκδότων ἐπιγραφῶν τῆς νήσου Ἴμβρου, ΕΦΣΚ 13 (annexe), 1880, pp. 3-14.
Nicol, The Last Centuries	D.M. Nicol, The Last Centuries of Byzantium 1261-1453, Londres 1972. Deuxième édition, Cambridge Univ. Press, 1993.
Oberhummer, Imbros	Eugen Oberhummer, Imbros, in Beiträge zur alten Geschichte und Geographie, Festschrift für Heinrich Kiepert, Berlin 1898, pp. 277-304.
Oikonomides, Abbreviations	Al. N. Oikonomides, Greek Abbreviations. Abbreviations in Greek Inscriptions, Papyri, Manuscripts and Early Printed Books, Ares Publishers Inc., Chicago 1974.
Orlandos - Vranoussis, Χαράγματα Παρθενῶνος	A.K. Orlandos - Léandros Vranoussis, Τά χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, ἤτοι ἐπιγραφαί χαραχθεῖσαι ἐπί τῶν κιόνων τοῦ Παρθενῶνος κατά τούς παλαιοχριστιανικούς καί βυζαντινούς χρόνους, Athènes 1973.
Ötüken - Ousterhout, Notes	Yıldız Ötüken and R. Ousterhout, Notes on the Monuments of Turkish Thrace, Anatolian Studies 39 (1989), pp. 121-149.
Papadopulos, Genealogie	A.T. Papadopulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1259-1453, Munich Diss. 1938 (éd. anastatique Amsterdam 1962).
Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες	A. Papadopoulos-Kerameus, Ἀρχαιότητες καί ἐπιγραφαί τῆς Θράκης καί Μακεδονίας, συλλεγεῖσαι κατά τό ἔτος 1885, ΕΦΣΚ 17 (annexe, 1886), 1887, pp. 65-116.
Papadopoulos-Kerameus, Συμπλήρωμα	A. Papadopoulos-Kerameus, Συμπλήρωμα τῆς Δυμοντείου Συλλογῆς τῶν Θρακικῶν ἀρχαιοτήτων, Θρακική Ἐπετηρίς 1, Athènes 1897, pp. 5-16.
Papageōrgiou, Σαμοθράκη	Sophie N. Papageōrgiou, Σαμοθράκη, Ἱστορία τοῦ νησιοῦ ἀπό τά πρῶτα χριστιανικά χρόνια ὡς τό 1914, Athènes 1982.
Papazôtos, Ἀνίχνευση	Th. Papazôtos, Ἀνίχνευση τοπογραφική τῆς ἀνατολικῆς Θράκης, BF 14 (1989), pp. 545-566, pl. 205-230.
Paranikas, Ἐπιγραφαί Ἀδριανουπόλεως	M. Paranikas, Ἐπιγραφαί τῆς ἐν Θράκῃ Ἀδριανουπόλεως, ΕΦΣΚ 27 (1900), pp. 389-393.
Paspatis, Βυζαντιναί μελέται	A.G. Paspatis, Βυζαντιναί μελέται τοπογραφικαί καί ἱστορικαί μετά πλείστων εἰκόνων, Constantinople 1877.
Paspatis, Τά Θρακικά προάστεια	A.G. Paspatis, Τά Θρακικά προάστεια τοῦ Βυζαντίου, ΕΦΣΚ 12 (1877-1878), 1879, pp. 33-42.
Patrinélis, Θεόδωρος Ἀγαλλιανός	Ch. Patrinélis, Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός ταυτιζόμενος πρός τόν Θεοφάνην Μηδείας καί οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του. Μία νέα ἱστορική πηγή περί τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατά τούς πρώτους μετά τήν Ἅλωσιν χρόνους, Athènes 1966.
PG	Patrologia Graeca.
Philippidis-Braat, Inscriptions du Péloponnèse	Anne Philippidis-Braat, Inscriptions du Péloponnèse, in Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, III. D. Feissel et Anne Philippidis-Braat, Inscriptions du Péloponnèse, TM 9 (1985), pp. 299-382.
PLP	Prosopographisches Lexikon der Palaiologen Zeit.
Polemis, The Doukai	D.I. Polemis, The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography, Londres 1968.
Pralong, Remarques	Annie Pralong, Remarques sur les fortifications byzantines de Thrace orientale, Byzantina-Sorbonensia 7, Paris 1988, pp. 179-200.
RA	Revue Archéologique.
Raynaldus, Annales Ecclesiastici	Annales Ecclesiastici ab anno MC XC VIII [1198]... Cardinalis Baronius... O. Raynaldus... I.D. Mansi, X. Lucques 1753. Les premières dix-neuf volumes sont de la plume de Baronius.
RCNA	Revista Cronica, Numismatică şi Arheologică.
REB	Revue des Etudes Byzantines.
Rhallès - Potlès, Σύνταγμα	G.A. Rhallès et M. Potlès, Σύνταγμα τῶν θείων καί ἱερῶν κανόνων, I-VI, Athènes 1852-1859.

Richter, Inschriften	Otto Friedrich von Richter, Griechische und Lateinische Inschriften, éd. J.B. Francke, Berlin 1830.
Robert, Villes de la Chersonèse	Louis Robert, Villes de la Chersonèse et de la Thrace, Hellenica V (1948), pp. 35-58.
Samidis, Ἐπιγραφαί Αἴνου	Samidis, Ἐπιγραφαί Αἴνου, Θρακικά 2 (1929), pp. 279-283.
Samothrakis, Ἡ Αἶνος καί αἱ ἐκκλησίαι της	A.Th. Samothrakis, Ἡ Αἶνος καί αἱ ἐκκλησίαι της, Θρακικά 19 (1944), pp. 9-38.
Samothrakis, Ἡ μονή τῆς Σκαλωτῆς	A.Th. Samothrakis, Ἡ σταυροπηγιακή μονή τῆς Θεοτόκου τῆς ἐπιλεγομένης Σκαλωτῆς, Θρακικά 17 (1942), pp. 308-329.
Samothrakis, Λεξικόν	A.Th. Samothrakis, Λεξικόν γεωγραφικόν καί ἱστορικόν τῆς Θράκης, ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως 1453, Athènes 1963².
Sathas, MB	C.N. Sathas, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, I-VII, Venise-Paris, 1872-1894 (éd. anastatique, Athènes 1972).
Sathas, Μνημεῖα	C.N. Sathas, Μνημεῖα ἑλληνικῆς ἱστορίας. Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age, I-IX, Paris 1880-1890.
Schreiner, Kleinchroniken	P. Schreiner, Die byzantinischen Kleinchroniken, I-III, Vienne 1975-1979.
Seure, Antiquités	G. Seure, Antiquités thraces de la Propontide. Collection Stamoulis, BCH 36 (1912), pp. 534-641.
Seure, Archéologie thrace	G. Seure, Archéologie thrace. Documents inédits ou peu connus, RA 19, janvier-juin 1912, pp. 319-336.
Škorpil, Arheologičeski beležki	K.H. Škorpil, Arheologičeski beležki ot Strandža planina, IBAD 3 (1912/13), pp. 235-262.
Stamoulis, Θρακικά	Collection d'Anastase C.P. Stamoulis (voir supra, Introduction).
Tafel, De Via Egnatia	T.L.F. Tafel, De Via militari Romanorum Egnatia qua Illyricum, Macedonia et Thracia jungebantur, Tübingen 1842. Variorum Reprints, Londres 1972.
Tafrali, Thessalonique au XIVe siècle	O. Tafrali, Thessalonique au XIVe siècle, Paris 1913 (éd. anastatique, Thessalonique, IMXA, Ἀρχεῖο Ἱστ. Μελετῶν nº 3, 1993).
Taşlıklıoğlu, Trakya	Z. Taşlıklıoğlu, Trakya'da Epigrafya araştırmaları, I-II, Istanbul 1961-1971.
Thiriet, Délibérations	F. Thiriet, Régestes des Délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie, I-III, Paris-La Haye, 1958-1961.
TIB	Tabula Imperii Byzantini.
TM	Travaux et Mémoires.
Varzos, Ἡ Γενεαλογία	C. Varzos, Ἡ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, I-II, Thessalonique 1984.
Velkov, Inscriptions médiévales	V. Velkov, Inscriptions médiévales, in Nessèbre, I, Sofia 1969, pp. 212-224.
Vizvizis, Ναξιακά νοταριακά ἔγγραφα	I.T. Vizvizis, Ναξιακά νοταριακά ἔγγραφα τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ δουκάτου τοῦ Αἰγαίου, Ἐπετηρίς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου 4 (1951), pp. 1-165.
Yerasimos, Les voyageurs dans l'empire Ottoman	St. Yerasimos, Les voyageurs dans l'empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles), Ancyre 1991.
Zakythinos, Le Despotat de Morée	Denis A. Zakythinos, Le Despotat grec de Morée, I-II, Paris-Athènes 1932-1953. Edition revue et augmentée par Chryssa Maltézou, Variorum Reprints, Londres 1975.
Ziebarth, Cyriacus von Ancona in Samothrake	Erich Ziebarth, Cyriacus von Ancona in Samothrake, AM 31 (1906), pp. 405-414.
Ziebarth, Eine Inschriften-handschrift	Erich Ziebarth, Eine Inschriftenhandschrift der Hamburger Stadtbibliothek, Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht des Wilhelm-Gymnasiums in Hamburg, Hamburg 1903.
Zlatarski, Istorija	V.N. Zlatarski, Istorija na bălgarskata dăržava prez srednite vekove, I-III, Sofia 1918-1940.
ZRVI	Zbornik Radova Vizantološkog Instituta.

ADDENDA

Cette étude était sous presse presque en même temps que la dernière édition de Covel, dont l'auteur a eu l'amabilité de me communiquer les parties concernant mon sujet et que je remercie vivement: Dr. John Covel, Voyages en Turquie (1675-1677). Texte établi, annoté et traduit par J.-P. Grélois, Réalités byzantines [Paris]. Covel avait vu les inscriptions nos 4 et 15 de ce recueil et donné le texte qui ne présente pas de différences de lecture du nôtre.

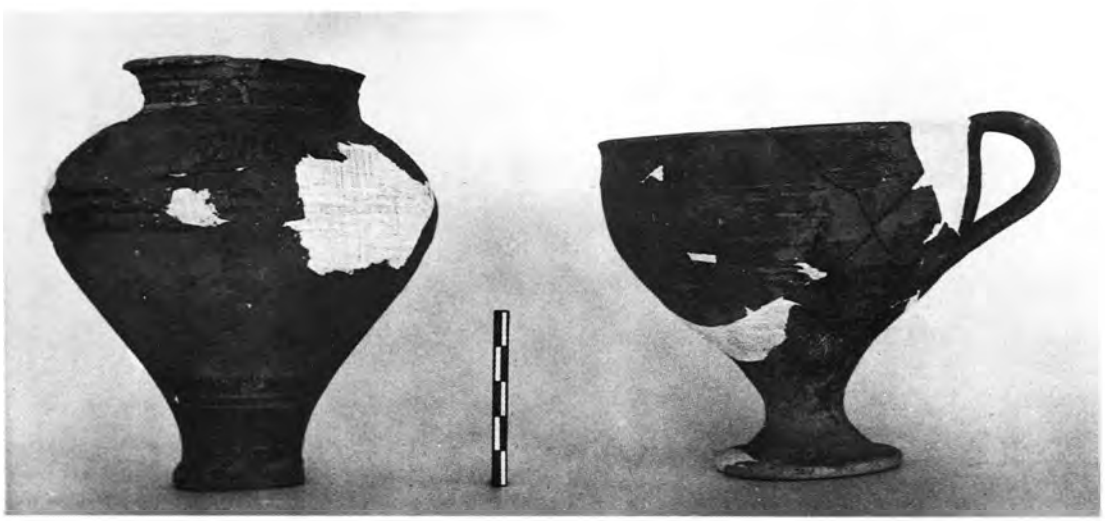
Pour un catalogue sommaire des bagues byzantines à inscription (v. supra, nº 8), voir M. Hadzidakis, Un anneau byzantin du Musée Benaki, B-NJ 17 (1939-1943), pp. 193-206.

C.A.

ΠΙΝΑΚΕΣ

α-β) Ανασκαφή Δ.Ρ. Θεοχάρη 1951. Κτερίσματα λακκοειδούς τάφου, γ) Ανασκαφή Δ.Ρ. Θεοχάρη 1953. Κτερίσματα θαλαμοειδούς τ. ΙΙ που δεν ταυτίστηκαν.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

1

2

4

3

Ανασκαφή Δ.Ρ. Θεοχάρη 1953. Κτερίσματα θαλ. τ. ΙΙ.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

5

7

6

8

9

Ανασκαφή Δ.Ρ. Θεοχάρη 1953. Κτερίσματα θαλ. τ. ΙΙ.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

10

11

12

14

Ανασκαφή Δ.Ρ. Θεοχάρη 1953. Κτερίσματα θαλ. τ. ΙΙ.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

13

16

15

17

Ανασκαφή Δ.Ρ. Θεοχάρη 1953. Κτερίσματα θαλ. τ. ΙΙ.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

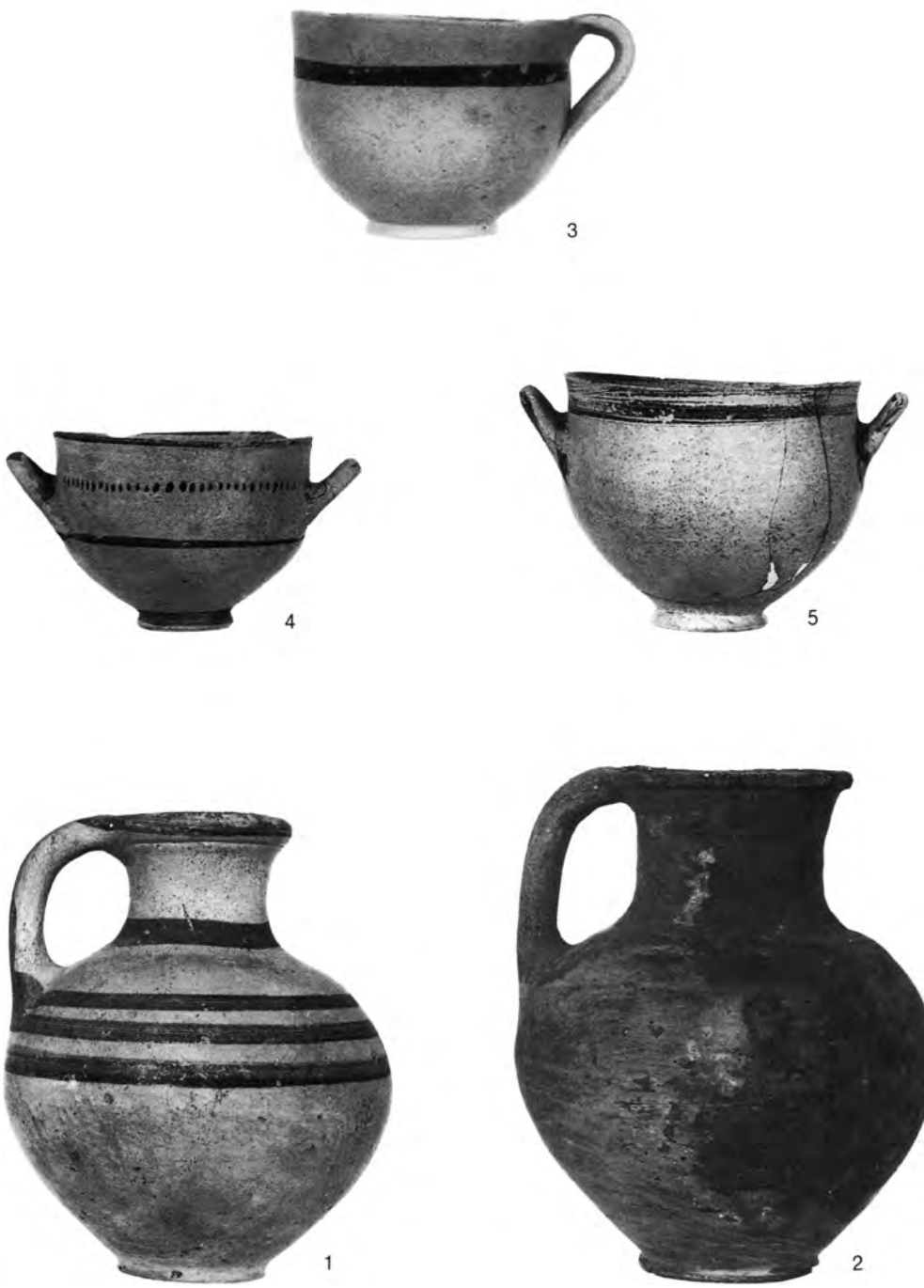

Ανασκαφή Δ.Ρ. Θεοχάρη 1953. Κτερίσματα θαλ. τ. ΙΙ.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

Ανασκαφή Ι. Κοντή - Β. Πετράκου 1960. Κτερίσματα θαλ. τ. 1.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

7

9

10

11

6

8

Ανασκαφή Ι. Κοντή - Β. Πετράκου 1960. Κτερίσματα θαλ. τ. 1.

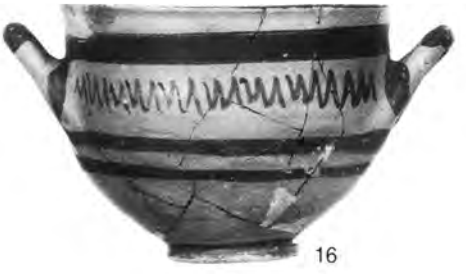
Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

12

13

14

15

16

17

Ανασκαφή Ι. Κοντή - Β. Πετράκου 1960. Κτερίσματα θαλ. τ. 1.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

18

19

20

21

22

Ανασκαφή Ι. Κοντή - Β. Πετράκου 1960. Κτερίσματα θαλ. τ. 1

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

23

24

25

26

27

28

29

Ανασκαφή Ι. Κοντή - Β. Πετράκου 1960. Κτερίσματα θαλ. τ. Ι.

30

31

32

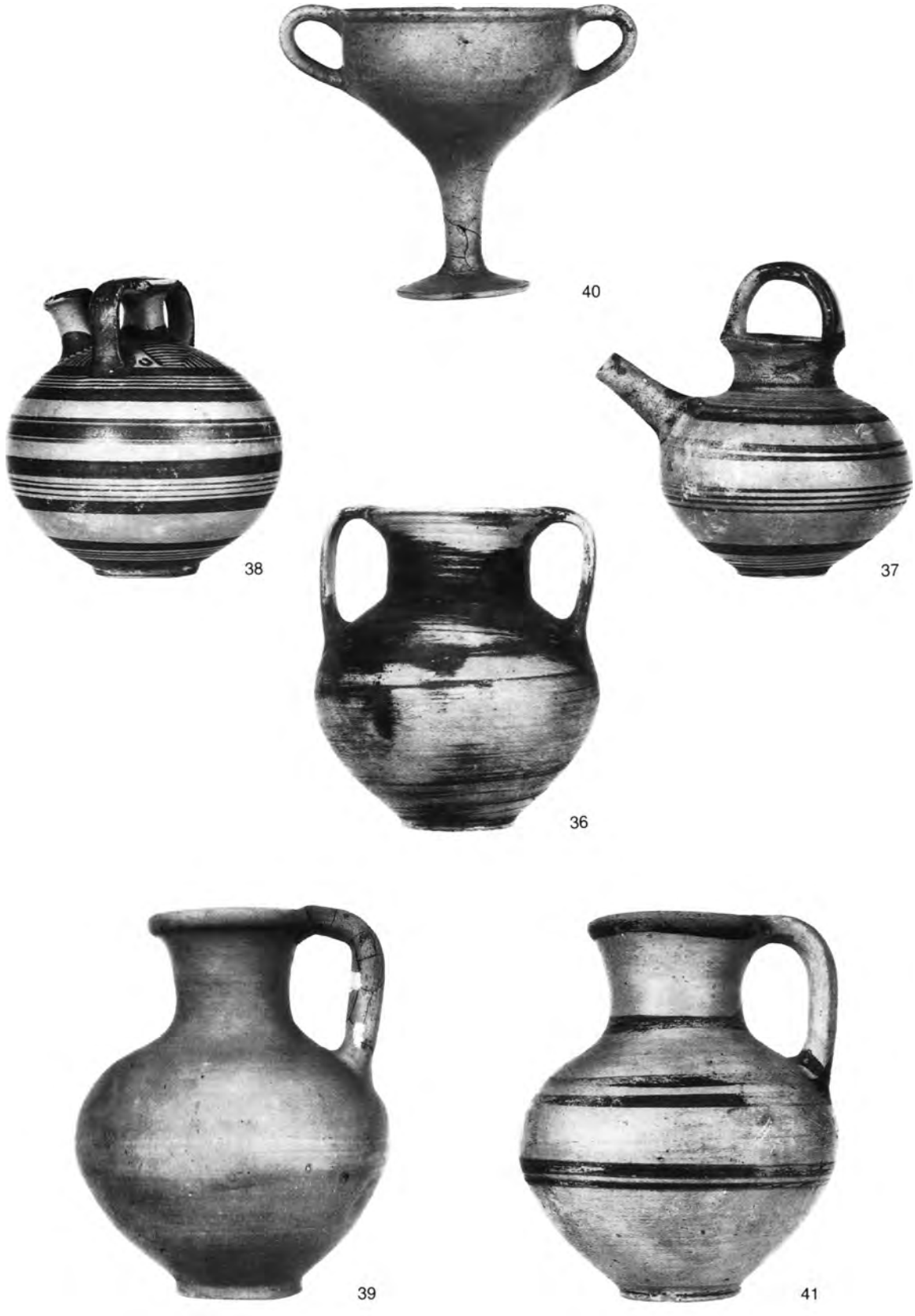

33

34

35

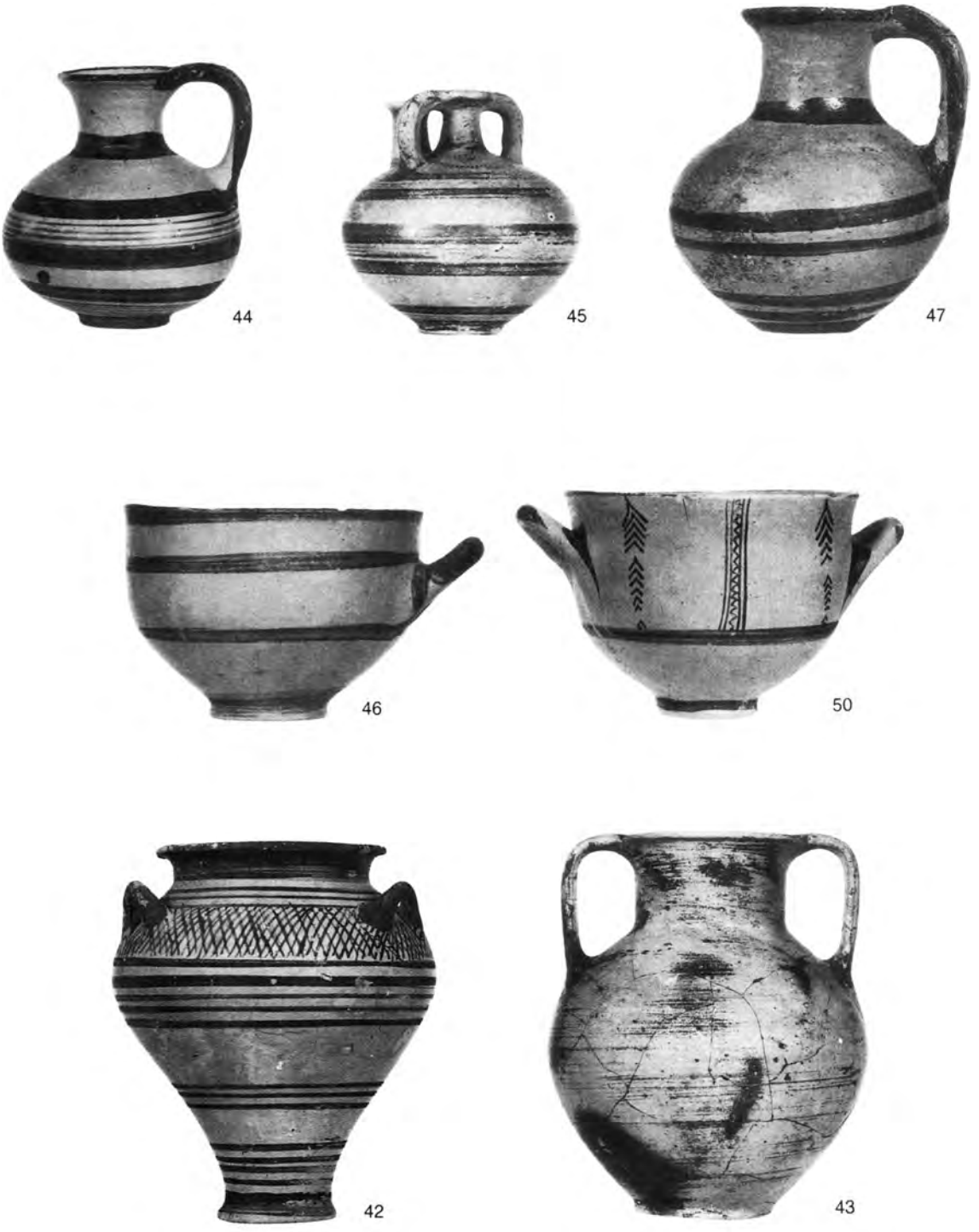
Ανασκαφή Ι. Κοντή - Β. Πετράκου 1960. Κτερίσματα θαλ. τ. 1.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

Ανασκαφή Ι. Κοντή - Β. Πετράκου 1960. Κτερίσματα θαλ. τ. 1.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

Ανασκαφή Ι. Κοντή - Β. Πετράκου 1960. Κτερίσματα θαλ. τ. 1.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

48

49

51

52

53

1

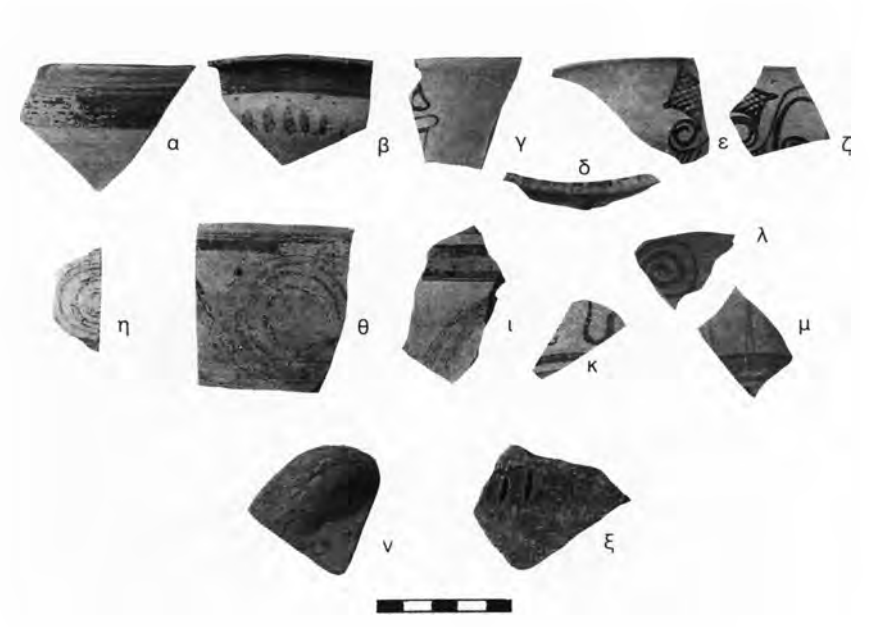

2

Ανασκαφή Ι. Κοντή - Β. Πετράκου 1960. Κτερίσματα θαλ. τ. 1 και λακκ. τ. 7 δρόμου τ. 1.

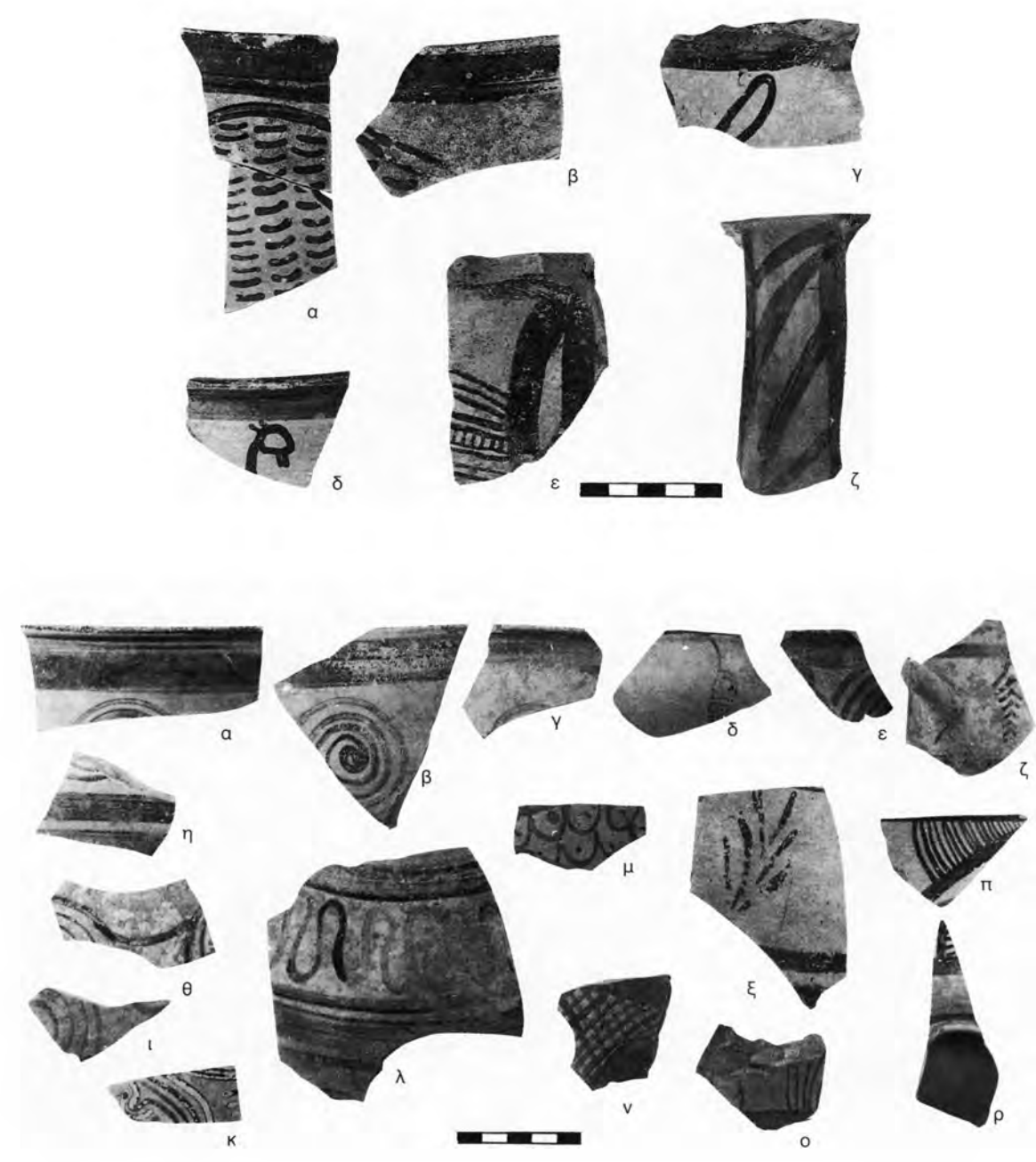
Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

Ανασκαφή Ι. Κοντή - Β. Πετράκου 1960. Όστρακα από το δρόμο του θαλ. τ. 1.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

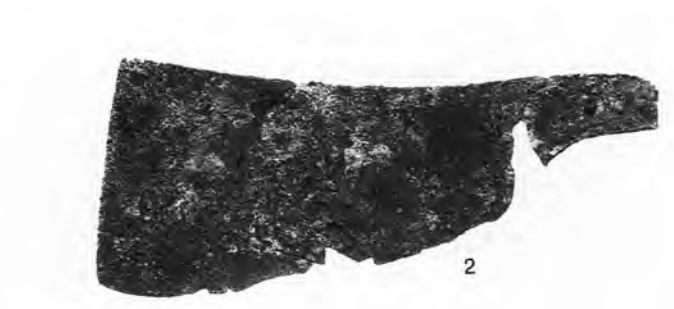
Ανασκαφή Ι. Κοντή - Β. Πετράκου 1960: α) Όστρακα από το δρόμο του θαλ. τ. 1, β) Όστρακα από το δρόμο του θαλ. τ. 1 (τα δ, ζ, λ, μ, ν, ξ χωρίς ένδειξη).

Ανασκαφή Ι. Κοντή - Β. Πετράκου 1960. Όστρακα από το δρόμο του θαλ. τ. 1.

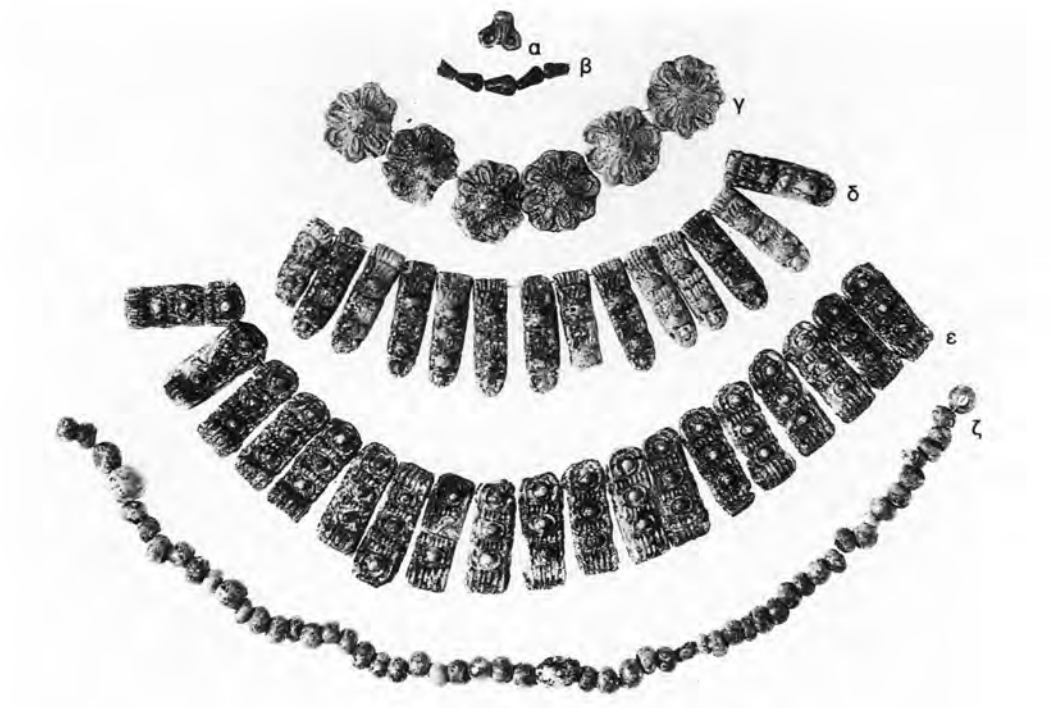
Ανασκαφή Ι. Κοντή - Β. Πετράκου 1960. Κτερίσματα θαλ. τ. 1.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

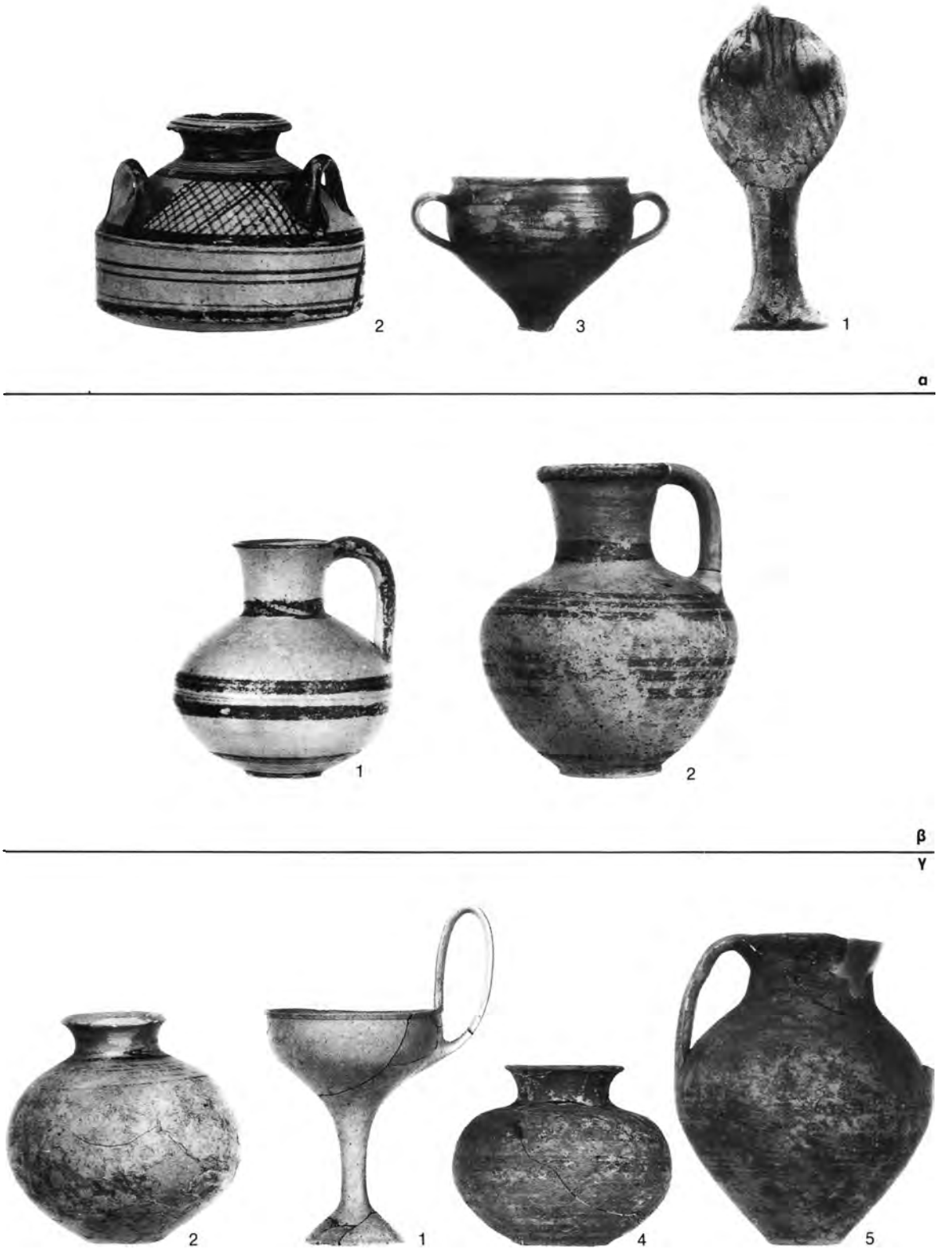

Ανασκαφή Ι. Κοντή - Β. Πετράκου 1960: α-β) Κτερίσματα λακκ. τ. 7 (δρόμου τ. 1), γ) Κτέρισμα λακκ. τ. 8 (θαλάμου τ. 1), δ) Ψήφοι θαλ. τ. 1 (α, β, ε, ζ), λακκ. τ. 7 (γ) και λακκ. τ. 5 (δ).

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

Ανασκαφή Ι. Κοντή - Β. Πετράκου 1960: α) Κτερίσματα λακκ. τ. 8 (θαλάμου τ. 1), β) Κτερίσματα λακκ. τ. 2, γ) Κτερίσματα λακκ. τ. 3.

1

2

α

β

1

2

3

4

Ανασκαφή Ι. Κοντή - Β. Πετράκου 1960: α) Κτερίσματα λακκ. τ. 4, β) Κτερίσματα λακκ. τ. 5.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

5

6

7

8

9

10

11

Ανασκαφή Ι. Κοντή - Β. Πετράκου 1960. Κτερίσματα λακκ. τ. 5.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

Ανασκαφή Ι. Κοντή - Β. Πετράκου 1960: α) Όστρακα λακκ. τ. 5 (το δ από το δρόμο του θαλ. τ. 6), β-δ) Κτερίσματα λακκ. τ. 5.

Ανασκαφή Ι. Κοντή - Β. Πετράκου 1960. Κτερίσματα θαλ. τ. 6.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

1

3

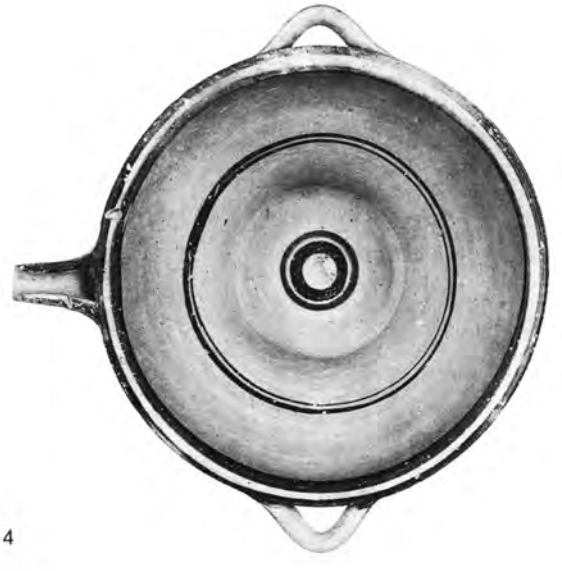

2

4

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Κτερίσματα θαλ. τ. 1.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

5

6

7

8

9

10

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Κτερίσματα θαλ. τ. 1.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

11

1

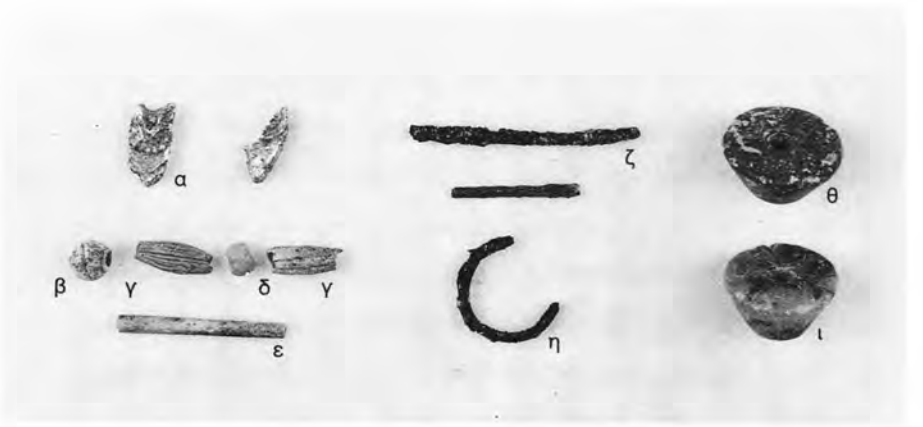

13

12

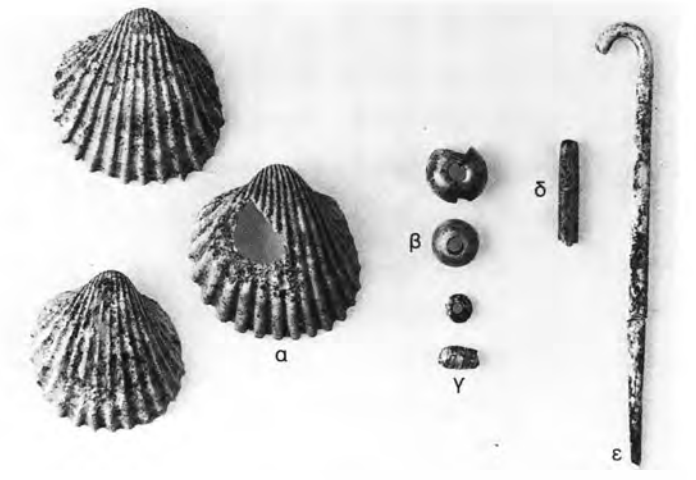

14

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Κτερίσματα θαλ. τ. 1.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

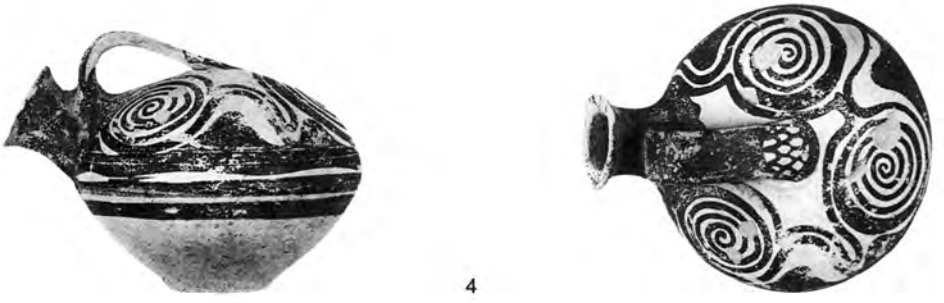

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Κτερίσματα θαλ. τ. 1, 2 και 3.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

4

1

2

3

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Κτερίσματα θαλ. τ. 2.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968: α) Κομμάτια από μολύβδινο σύρμα θαλ. τ. 2, β-δ) Κτερίσματα θαλ. τ. 3.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

2

4

5

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Κτερίσματα θαλ. τ. 3.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

8

10

11

6

9

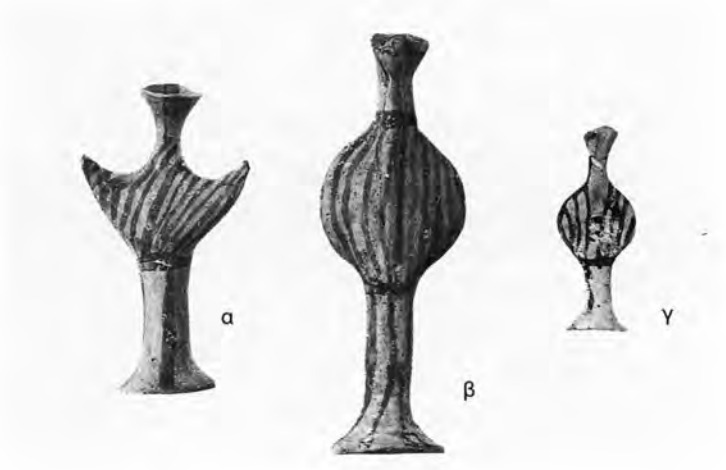

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Κτερίσματα θαλ. τ. 3.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

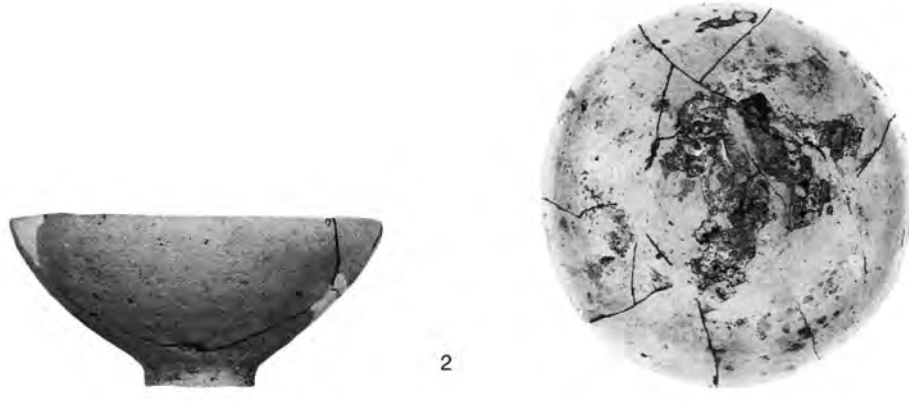

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968: α-β) Κτερίσματα θαλ. τ. 3, γ-δ) Ειδώλια από τους τάφους (α από το θαλ. τ. 3, β και γ χωρίς την ακριβή προέλευση) (εμπρός και πίσω όψη).

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

2

7

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Ευρήματα από τους τάφους (χωρίς την ακριβή προέλευση).

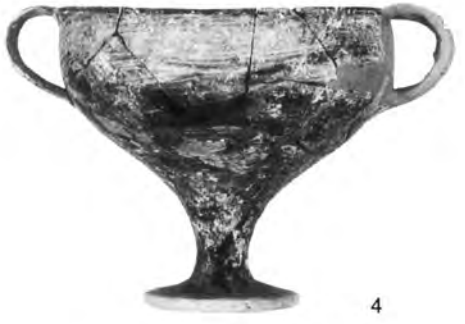
Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

3

5

4

6

8

9

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Ευρήματα από τους τάφους (χωρίς την ακριβή προέλευση).

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

10

11

14

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Ευρήματα από τους τάφους (χωρίς την ακριβή προέλευση).

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

15

19

18

12

13

16

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Ευρήματα από τους τάφους (χωρίς την ακριβή προέλευση).

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

17

21

22

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Ευρήματα από τους τάφους (χωρίς την ακριβή προέλευση).

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

20

23

24

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Ευρήματα από τους τάφους (χωρίς την ακριβή προέλευση).

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

25

26

28

27

29

30

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Ευρήματα από τους τάφους (χωρίς την ακριβή προέλευση).

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

31

33

32

34

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Ευρήματα από τους τάφους (χωρίς την ακριβή προέλευση).

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

35

36

37

39

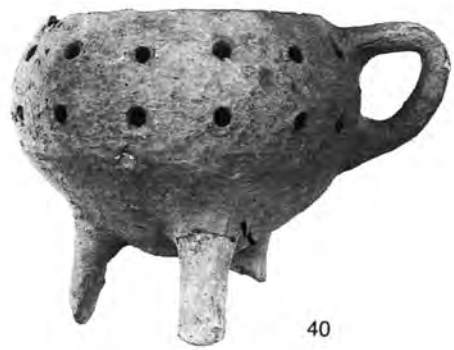
38

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Ευρήματα από τους τάφους (χωρίς την ακριβή προέλευση)

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

41

40

42

43

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Ευρήματα από τους τάφους (χωρίς την ακριβή προέλευση).

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

44

46

45

47

48

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Ευρήματα από τους τάφους (χωρίς την ακριβή προέλευση).

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

49

50

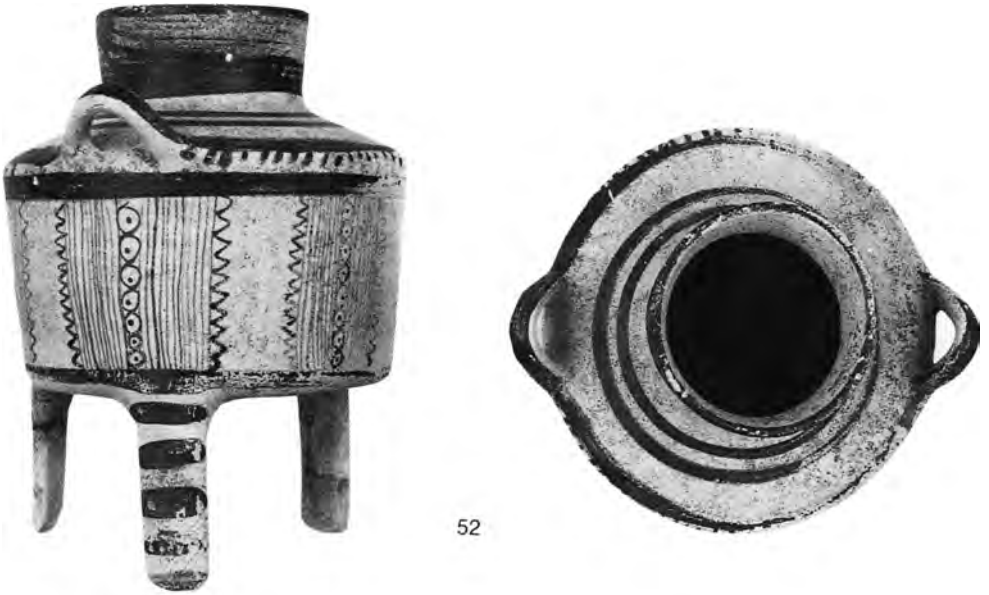
51

53

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Ευρήματα από τους τάφους (χωρίς την ακριβή προέλευση).

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

52

57

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Ευρήματα από τους τάφους (χωρίς την ακριβή προέλευση).

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

54

55

60

56

58

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Ευρήματα από τους τάφους (χωρίς την ακριβή προέλευση).

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

59

64

66

61

62

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Ευρήματα από τους τάφους (χωρίς την ακριβή προέλευση).

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Αγγεία και όστρακα από τους τάφους (χωρίς την ακριβή προέλευση).

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

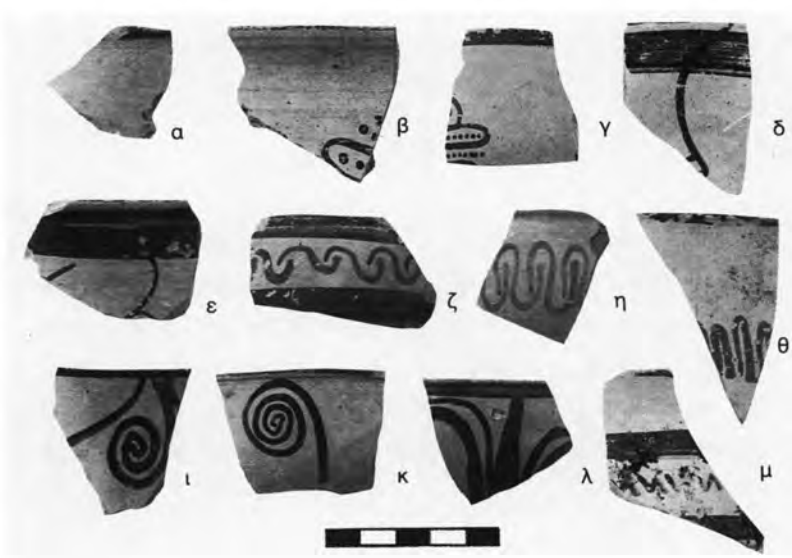

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Όστρακα από τους τάφους (χωρίς την ακριβή προέλευση).

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Όστρακα από τους τάφους (χωρίς την ακριβή προέλευση).

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

Ανασκαφή Α. Βαβρίτσα 1968. Όστρακα από τους τάφους (χωρίς την ακριβή προέλευση).

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

1

1 2

2

α

β

1

2

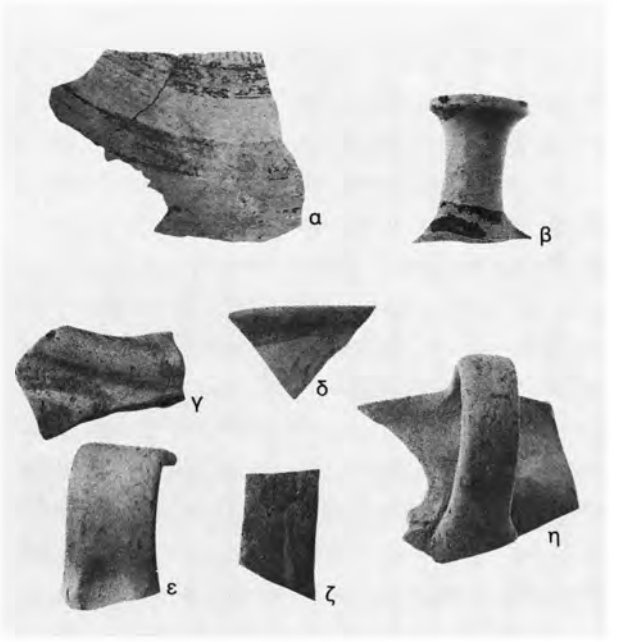

3

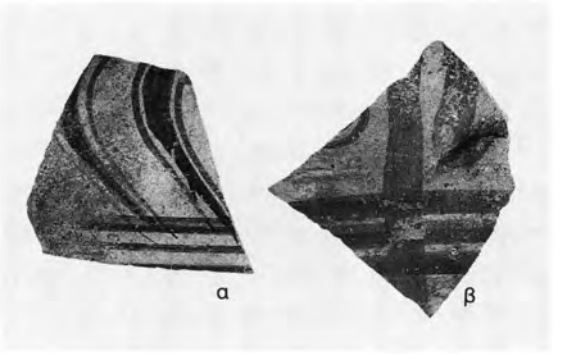

α) Ανασκαφή Π. Παρασκευοπούλου 1974. Αγγεία θαλ. τ. Ι και ειδώλια θαλ. τ. ΙΙ. β) Ευρήματα χωρίς ένδειξη.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

Ευρήματα χωρίς ένδειξη.

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

α) Αρχαϊκό καθιστό ειδώλιο, χωρίς ένδειξη. β) Η πεδιάδα της Βάρκιζας το 1951 (αρχείο Λ.Ρ. Θεοχάρη).

Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ-ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ

Κιβωτιόσχημοι τάφοι 26 (δεξιά) και 27 (αριστερά). Άποψη από Β.

Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

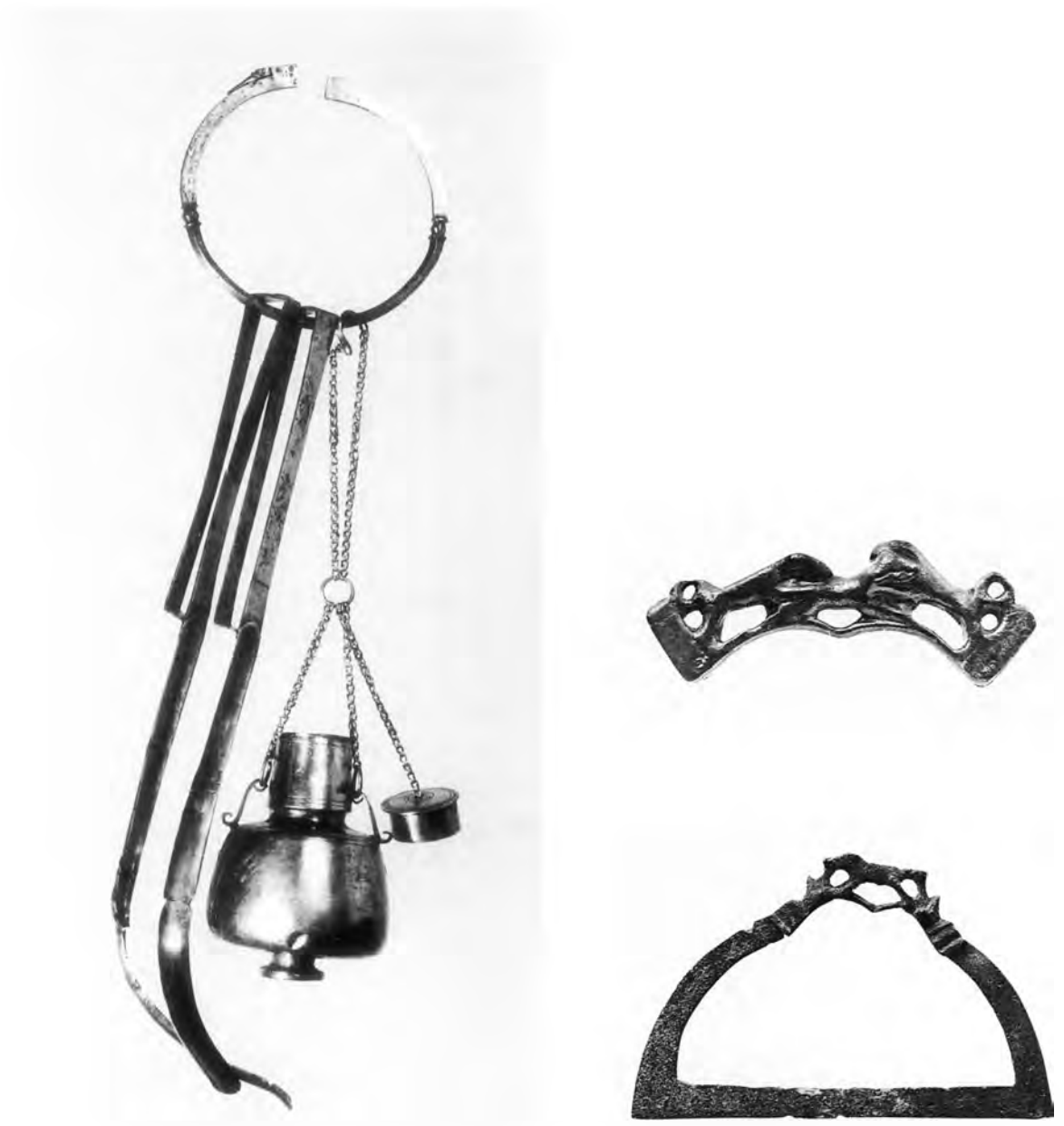
α) Λύχνος ΜΩ 347, β) Λάγυνος ΜΩ 344, γ) Μυροδοχεία ΜΩ 345 και 346, δ) Γυάλινη οινοχόη ΜΩ 333.

Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

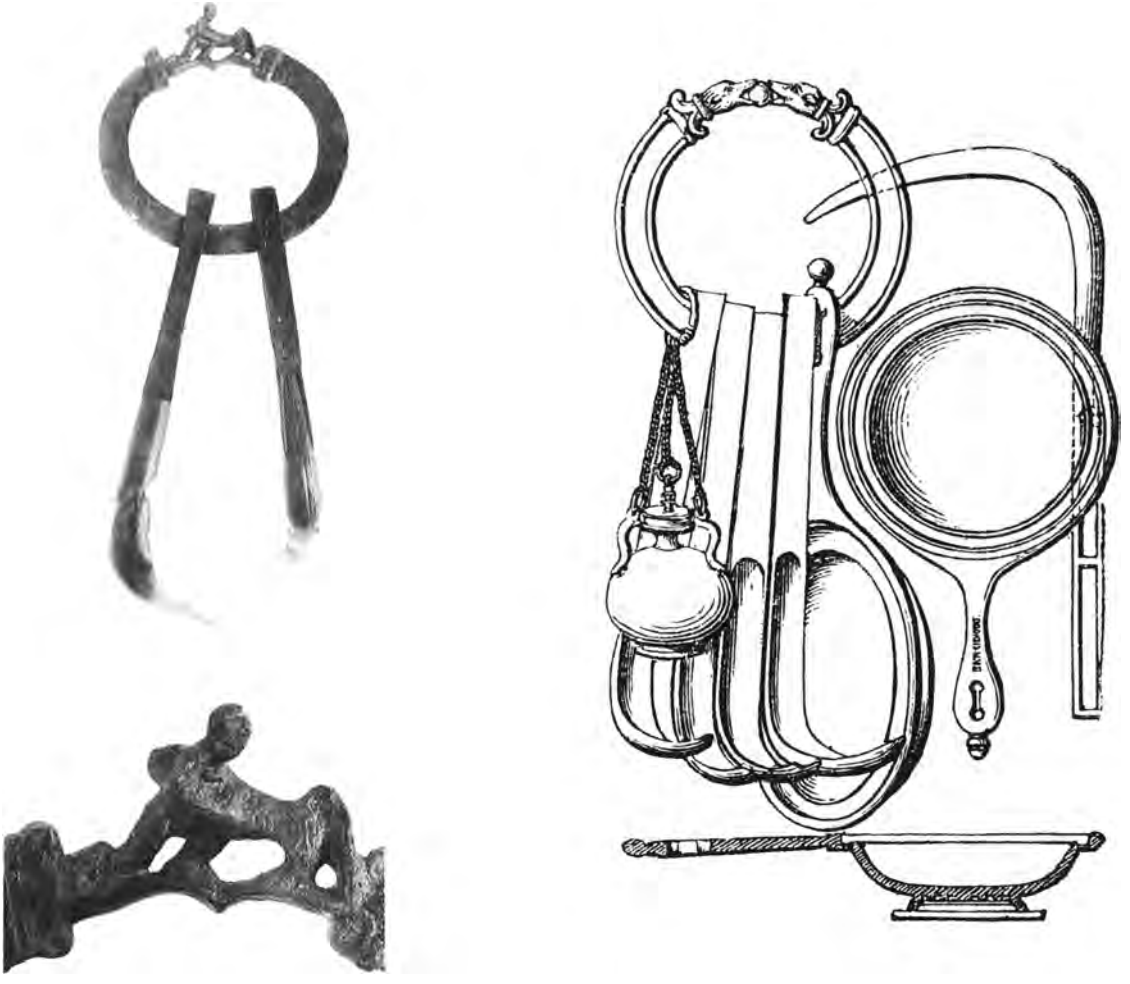
α) Γυάλινα μυροδοχεία ΜΩ 336, 335 και 339, β) Χρυσά δισκάρια ΜΩ 342 και 431, γ) Χρυσά φύλλα και δισκάριο ΜΩ 250 β, δ-ε) Ζεύγος χάλκινων στλεγγίδων και σιδερένιος δακτύλιος ΜΩ 453 α-β (πριν και μετά τη συντήρηση).

Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

α) Ζεύγος στλεγγίδων και αγγείδιο κρεμασμένα από δακτύλιο (φωτογραφία Antikenmuseum Berlin), β) Χάλκινο εξάρτημα ΜΩ 423, γ) Χάλκινος αναρτήρας στλεγγίδων (φωτογραφία Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek München).

Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

α-β) Ζεύγος στλεγγίδων κρεμασμένων σε δακτύλιο και λεπτομέρεια του εξαρτήματος (φωτογραφίες Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου), γ) Χάλκινο σύνολο σκευών για το λουτρό από την Πομπηία (J. Overbeck, Pompeji in seinen Gebäuden, Altertümern und Kunstwerken, 1875, σ. 403, εικ. 250. Φωτογραφία Archäologisches Seminar Πανεπιστημίου Würzburg).

Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

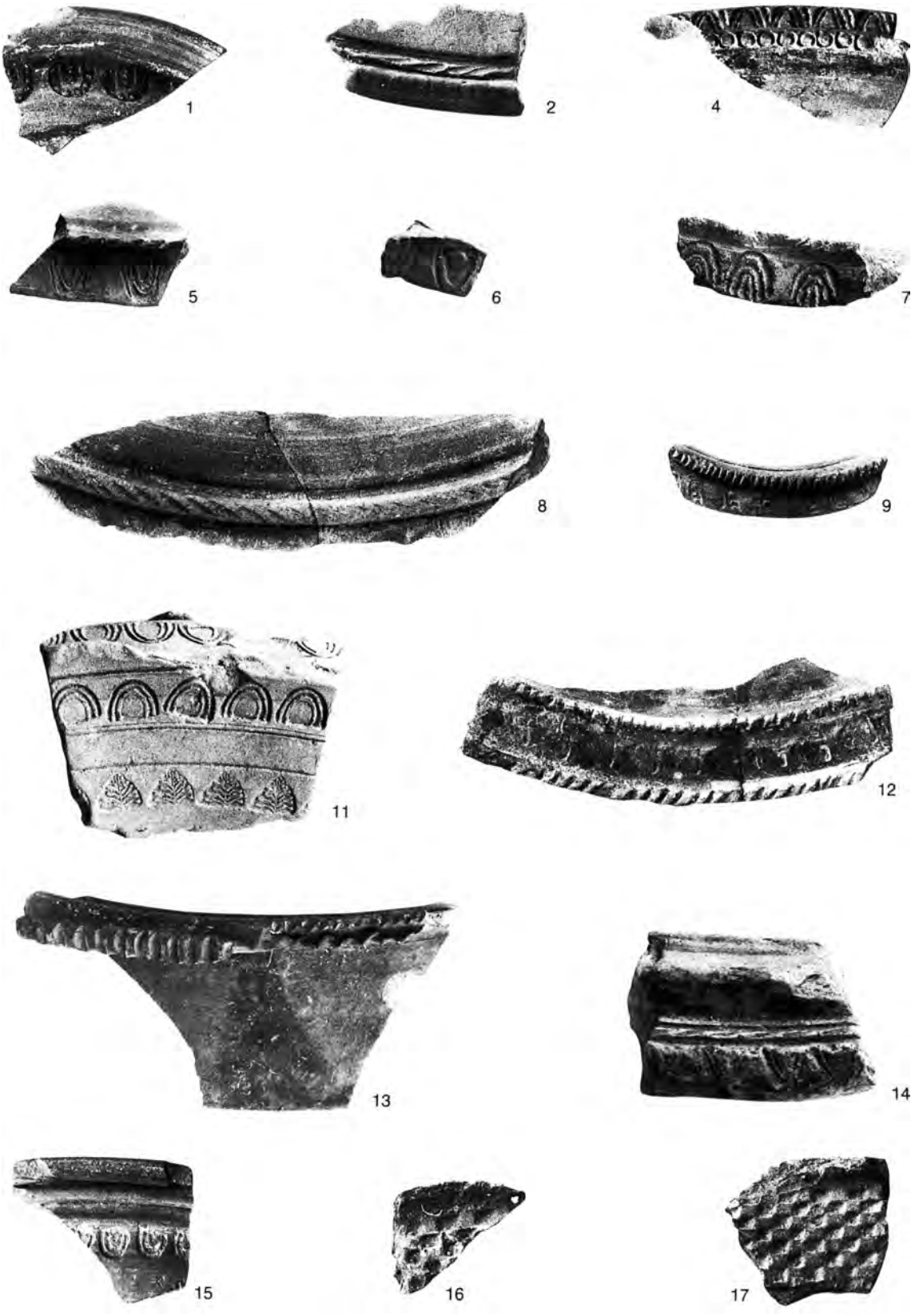

α) Μυροδοχεία ΜΩ 371, 372 και 373, β) Πήλινο ειδώλιο ΜΩ 370, γ) Γυάλινο μυροδοχείο ΜΩ 369, δ) Σιδερένια στλεγγίδα ΜΩ 448.

Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Μουσείο Χίου. Ύστερη εμπίεστη κεραμική.

ΕΥΑ ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ

18

19

20

21

22

25

26

27

28

29

30

Μουσείο Χίου. Ύστερη εμπίεστη κεραμική.

ΕΥΑ ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ

Παλιομονάστηρο Βρονταμά: α) Άποψη της μονής, β) Κελιά.

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

α) Οι θύρες εισόδου στον πλάγιο νάρθηκα. β) Ιεράρχες στα τύμπανα τυφλών τόξων.

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

α) Κεφαλή αρχαγγέλου, β) Ο άγιος Βλάσιος (λεπτομέρεια του Πίν. 66 β), γ) Ο άγιος Γρηγόριος (λεπτομέρεια του Πίν. 66 β).

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

α) Ο άγιος Λάζαρος, β) Τα Εισόδια της Θεοτόκου.

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

α) Οι λαμπαδηφόρες κόρες των Εβραίων. β) Η Αννα και ο Ιωακείμ (λεπτομέρειες του Πίν. 68 β).

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Η Σταύρωση.

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

α) Ο όμιλος των γυναικών, β) Ο Ιωάννης και ο εκατόνταρχος (λεπτομέρειες του Πίν. 70).

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

α) Άγγελος και προσωποποίηση της Εκκλησίας. β) Άγγελος και προσωποποίηση της Συναγωγής (λεπτομέρειες του Πίν. 70).

α) Η Μεταμόρφωση. β) Ο Χριστός (λεπτομέρεια της Μεταμόρφωσης).

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

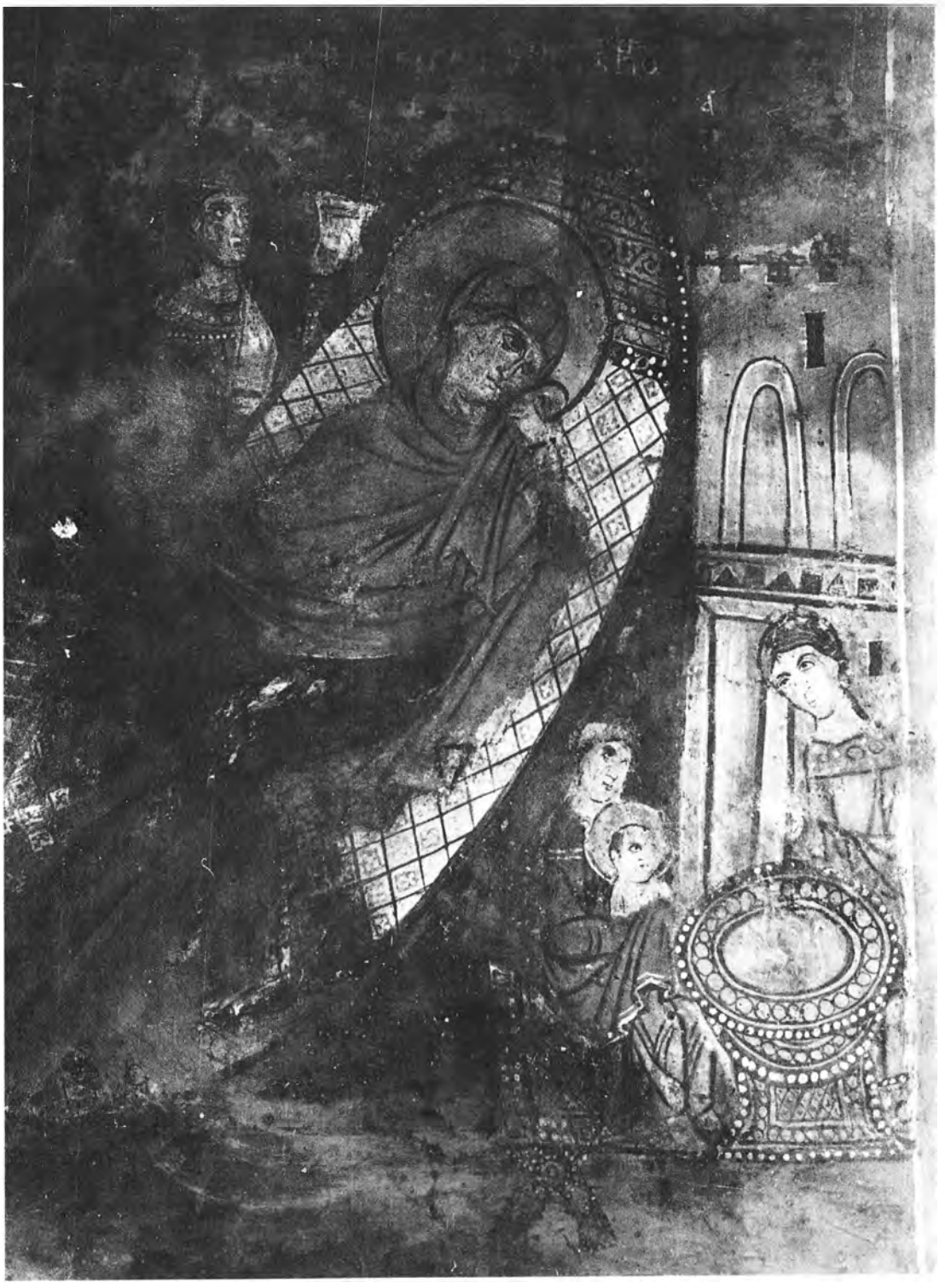
α) Ο Πρόδρομος, β) Ο άγιος Μάμας.

α) Ο Μέγας Βασίλειος (λεπτομέρεια του ΙΙ ί ν. 66 β). β) Ο άγιος Τρύφων.

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

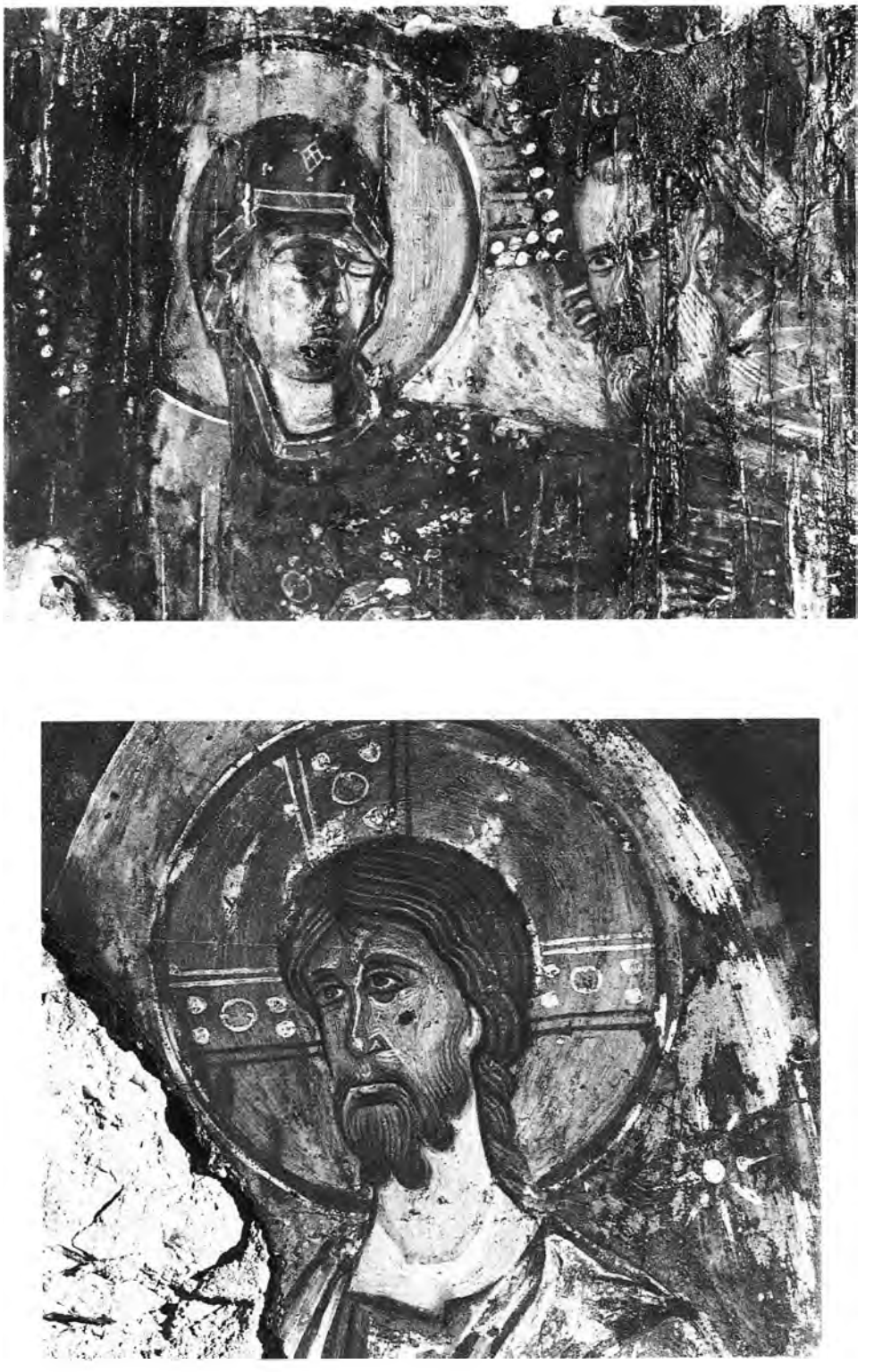
Το Γενέσιον της Θεοτόκου (λεπτομέρεια).

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Ο άγγελος του Ευαγγελισμού.

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

α) Η Θεοτόκος, β) Ο Χριστός (λεπτομέρειες από την Κοίμηση).

α) Άγγελος, β) Απόστολοι (λεπτομέρειες από την Κοίμηση).

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

α) Ιεράρχης, β) Γυναίκα (λεπτομέρειες από την Κοίμηση).

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

α) Ο άγιος Πολύκαρπος. β) Ο άγιος Σέργιος (;). γ) Κτιτορική επιγραφή.

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

α) Η αγία Βαρβάρα, β) Ο όσιος Νικων.

α) Η αγία Μαρίνα, β) Ο άγιος Ερμόλαος, γ) Ο άγιος Παντελεήμων.

α) Ο άγιος Ιωάννης ο Καλυβίτης. β) Ο άγιος Αλέξιος, ο άνθρωπος του Θεού.

Οι άγιοι Δημήτριος, Θεόδωρος ο Στρατηλάτης και Νικόλαος.

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

α) Μήτηρ Θεού η Ευεργέτις. β) Ο άγιος Γεώργιος.

α) Η αγία Ελένη (λεπτομέρεια), β) Η αγία Κυριακή.

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Η Θεοτόκος και ο Ιωσήφ (λεπτομέρεια από την Υπαπαντή).

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

α-β) Διακοσμητικές ταινίες, γ) Η Μεταμόρφωση.

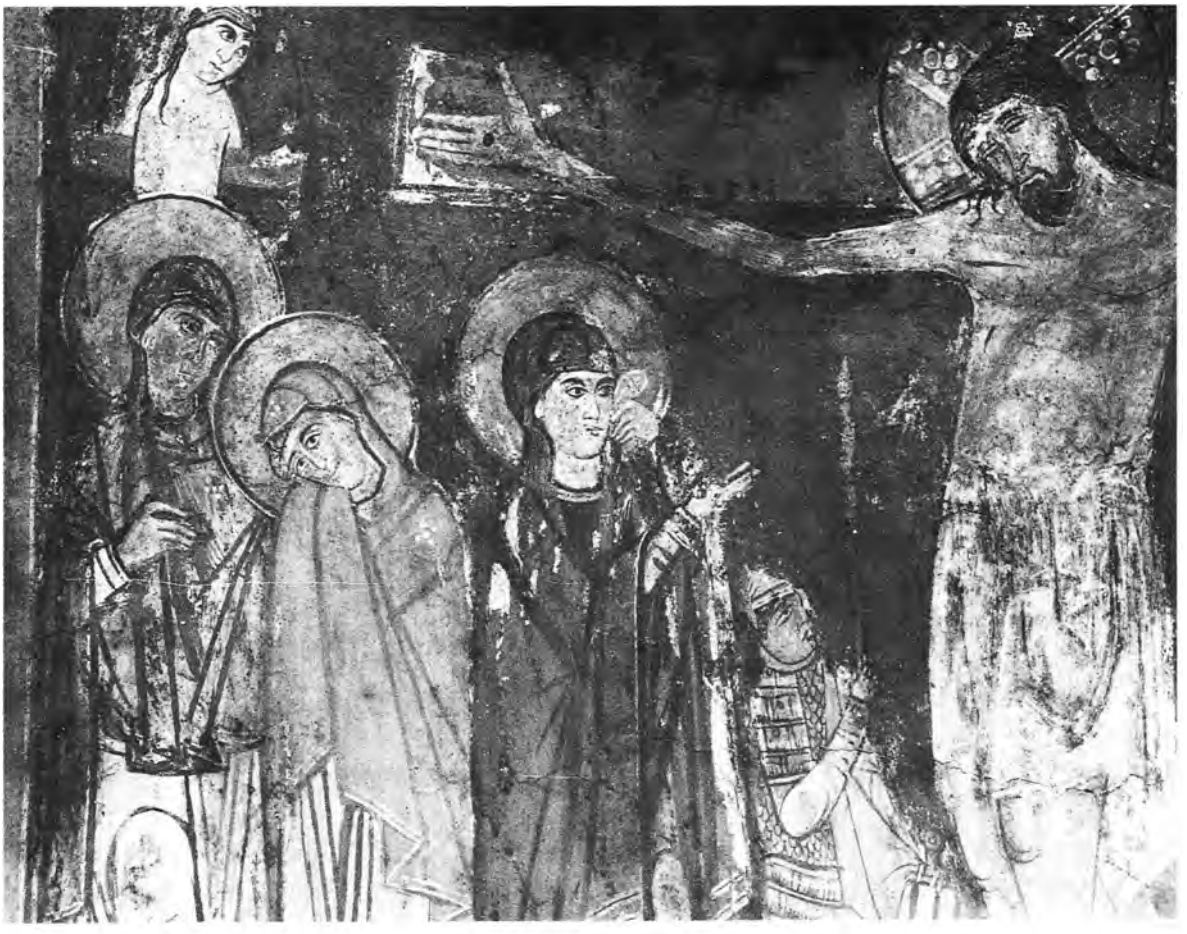
Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Η Βαϊοφόρος.

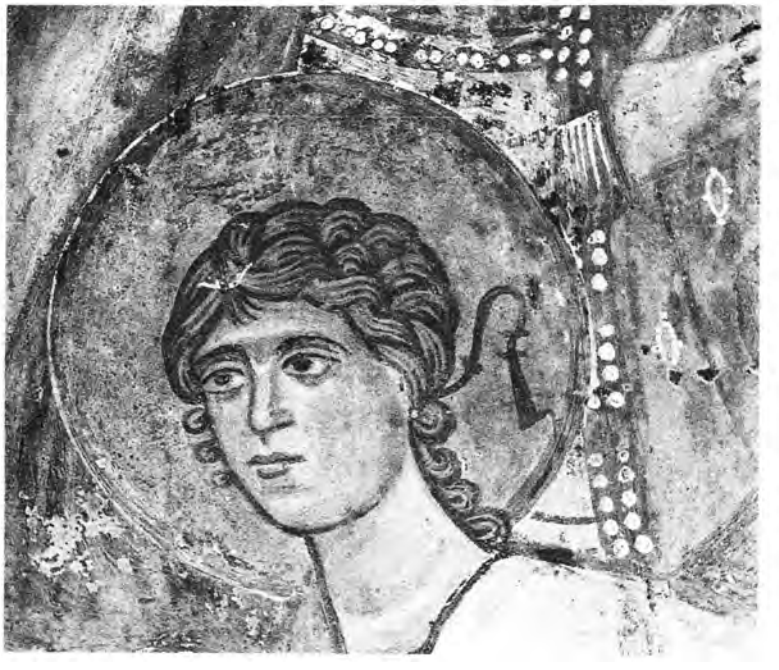
Απόστολοι (λεπτομέρεια του Πίν. 90).

α) Η Σταύρωση (λεπτομέρεια), β) Ο όσιος Αντώνιος (;).

α) Η Βάπτιση (λεπτομέρεια). β) Άγγελος (λεπτομέρεια από τη Βάπτιση).

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

α) Ο Δαβιδ (λεπτομέρεια από τη Βάπτιση). β) Ο αρχάγγελος Γαβριήλ (φύλαξ) (λεπτομέρεια του Πίν. 95).

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Ο αρχάγγελος Γαβριήλ (φύλαξ).

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

α) Ο απόστολος Παύλος. β) Ο απόστολος Πέτρος. γ) Προτομή του Χριστού.

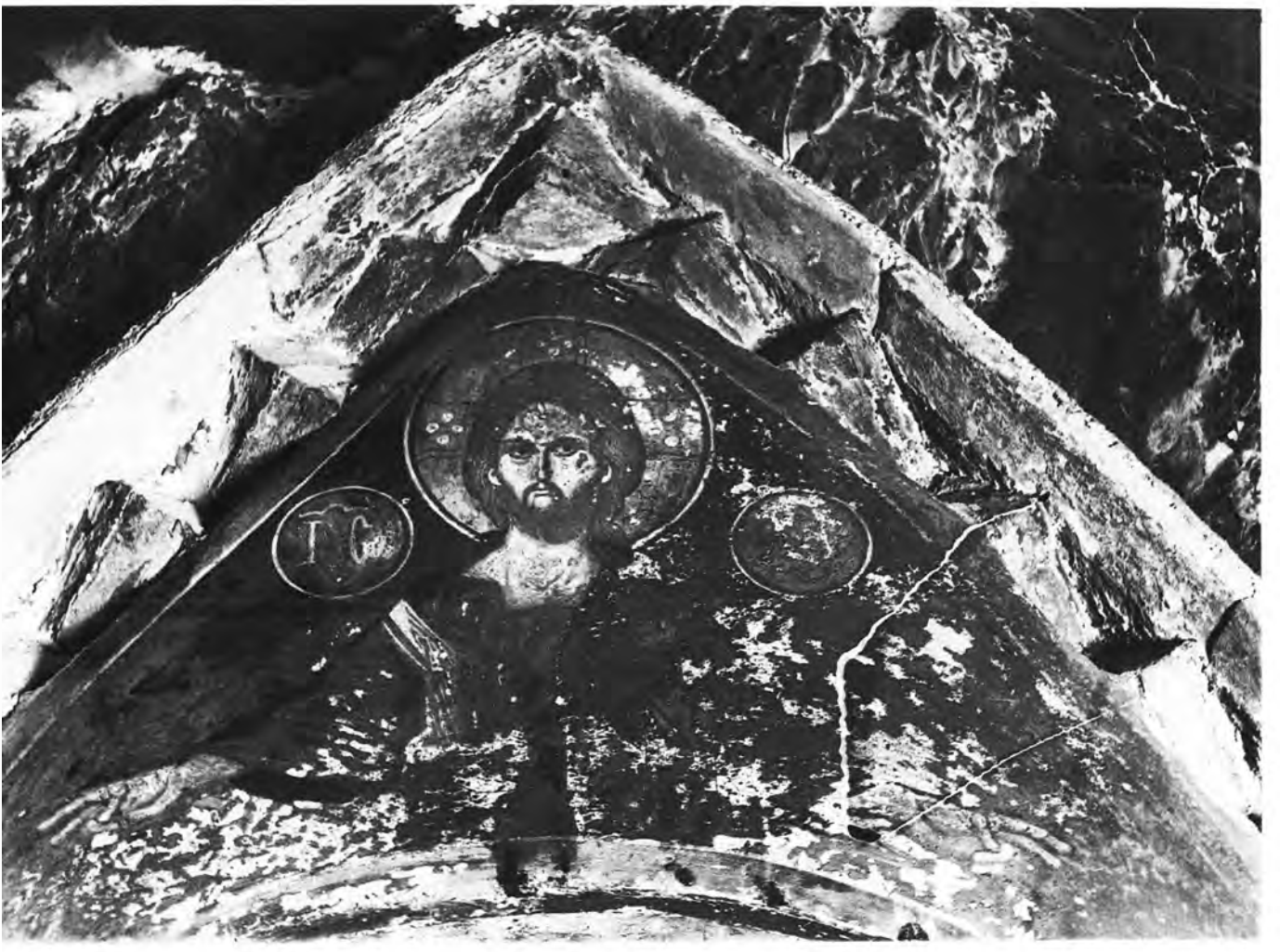
Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

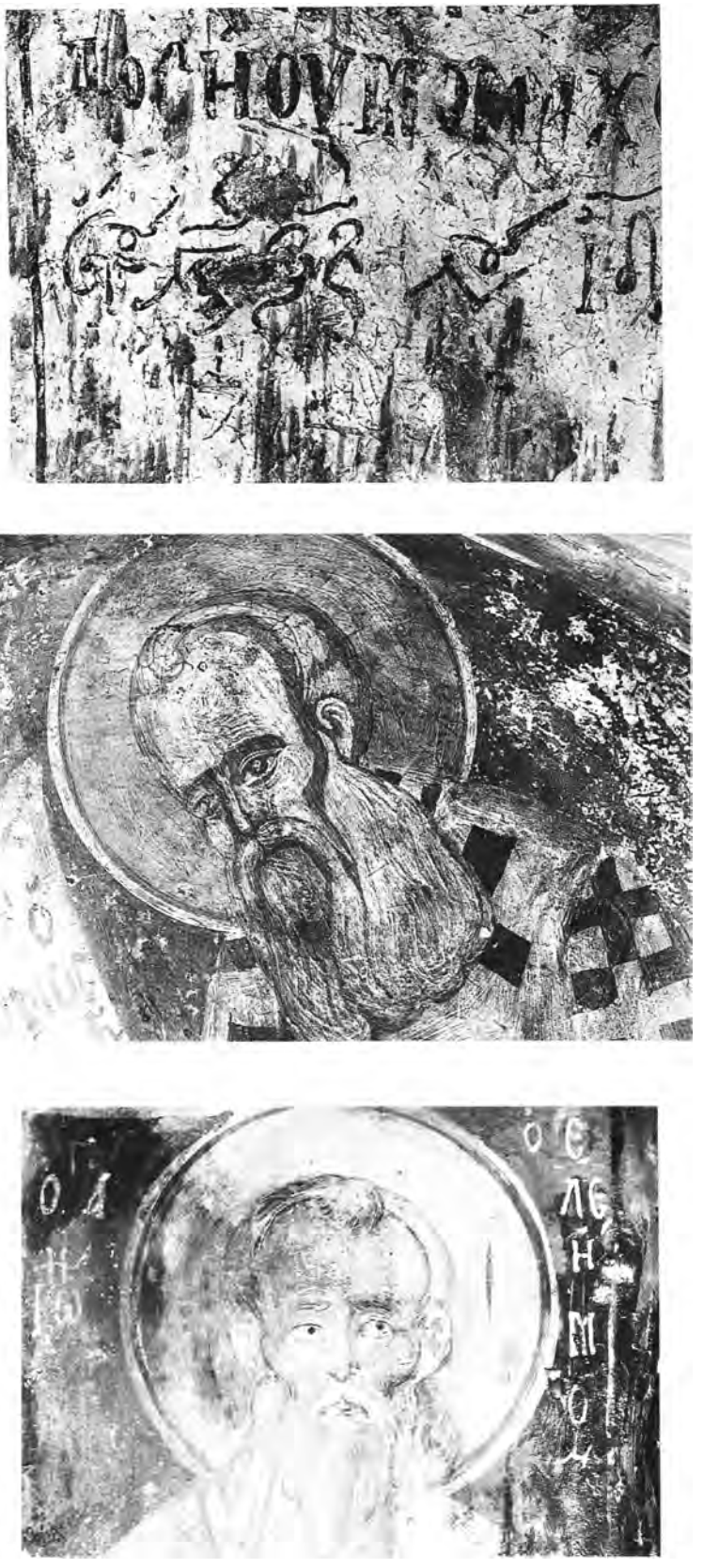
α) Ο άγιος Ευστάθιος και άλλος έφιππος άγιος, β) Ο άγιος Νικήτας.

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Προτομή ευλογούντος Χριστού.

Ν.Β. ΛΡΑΝΔΑΚΗΣ

α) Λεπτομέρεια γραπτής επιγραφής, β) Ο άγιος Γρηγόριος, γ) Ο άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων.

Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

α) Η Δέηση (λεπτομέρεια), β) Ο άγιος Αντώνιος, γ) Επιγραφή ανακαίνισης του έτους 1613.

Andrinople : a) Epigramme en l'honneur de l'empereur Michel VIII Paléologue, 1263 (?) (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 61.122), b) Photographie de la même inscription brisée (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 71.1279).

CATHERINE ASDRACHA

Sèlyvria : a) Chapiteaux à monogrammes d'Alexios Apokaukos, c. 1321-1341 (Musée Archéologique de Constantinople, 1980, n° d'inv. 1235 = The Byz. Phot. Coll., DO), b) L'église de Saint-Jean Prodrome, état présent : abside de Prothésis, vue de l'Est (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 64.344).

CATHERINE ASDRACHA

a) Andrinople. Invocation d'un métropolite inconnu d'Andrinople, c. 1412-1428 (?) (Musée archéologique d'Andrinople, nº d'inv. 1792 = The Byz. Phot. Coll., DO, nº 61.116), b) Mèdeia. Vue générale de la ville, vers l'Est (The Byz. Phot. Coll., DO, nº 69.9).

CATHERINE ASDRACHA

Mèdeia, Eglise rupestre de Saint-Nicolas : a) Graffito d'Agallianos, c. 1440/42-1474 ? (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 69.45), b) Vue générale vers le Sud-Est de l'intérieur de l'église (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 69.95).

CATHERINE ASDRACHA

Mèdeia, Eglise rupestre de Saint-Nicolas : a) D'autres graffiti (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 69.83), b) Graffiti contemporains, dont celui de S. Eyice, en l'an de grâce 1961 (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 69.85).

CATHERINE ASDRACHA

Ainos : a) La ville basse d'Ainos avec l'église byzantine de Saint-Jean Prodrome, vue du Sud (Archives photographiques de Lambakis, n° 3421. Avec la courtoisie du Musée Byzantin d'Athènes), b) Porte du côté nord de l'enceinte et tour vues du Nord (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 71.498).

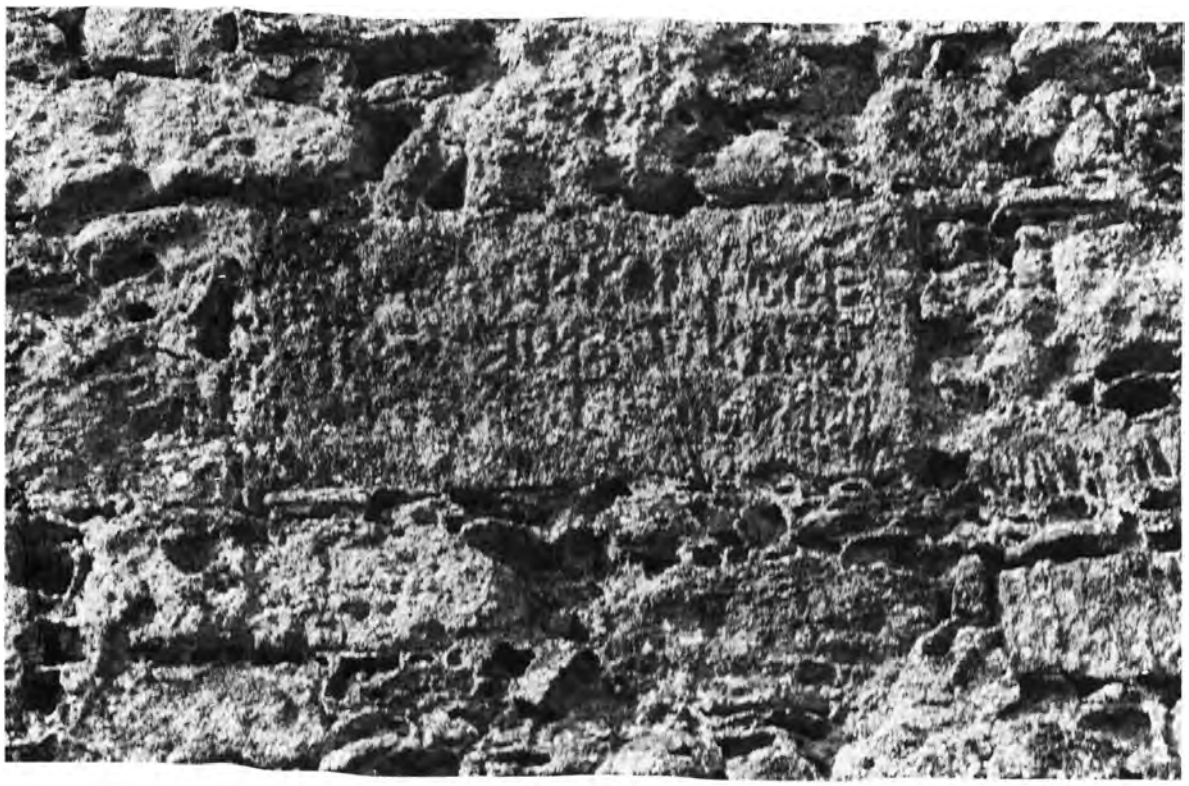
CATHERINE ASDRACHA

Ainos : a) Côté nord des remparts, vue vers l'Ouest (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 72.28), b) Vue vers l'Est de l'intérieur des remparts ; ruines de l'église de Sainte-Sophie (Fatih camii) (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 72.31).

CATHERINE ASDRACHA

Ainos : a) Côté nord des remparts, extérieur : bloc en grès avec inscription détruite (The Byz. Phot. Coll., DO, nº 71.1130), b) Le monastère de Skalôtè en 1902 (Archives photographiques de Lambakis, nº 3431. Avec la courtoisie du Musée Byzantin d'Athènes).

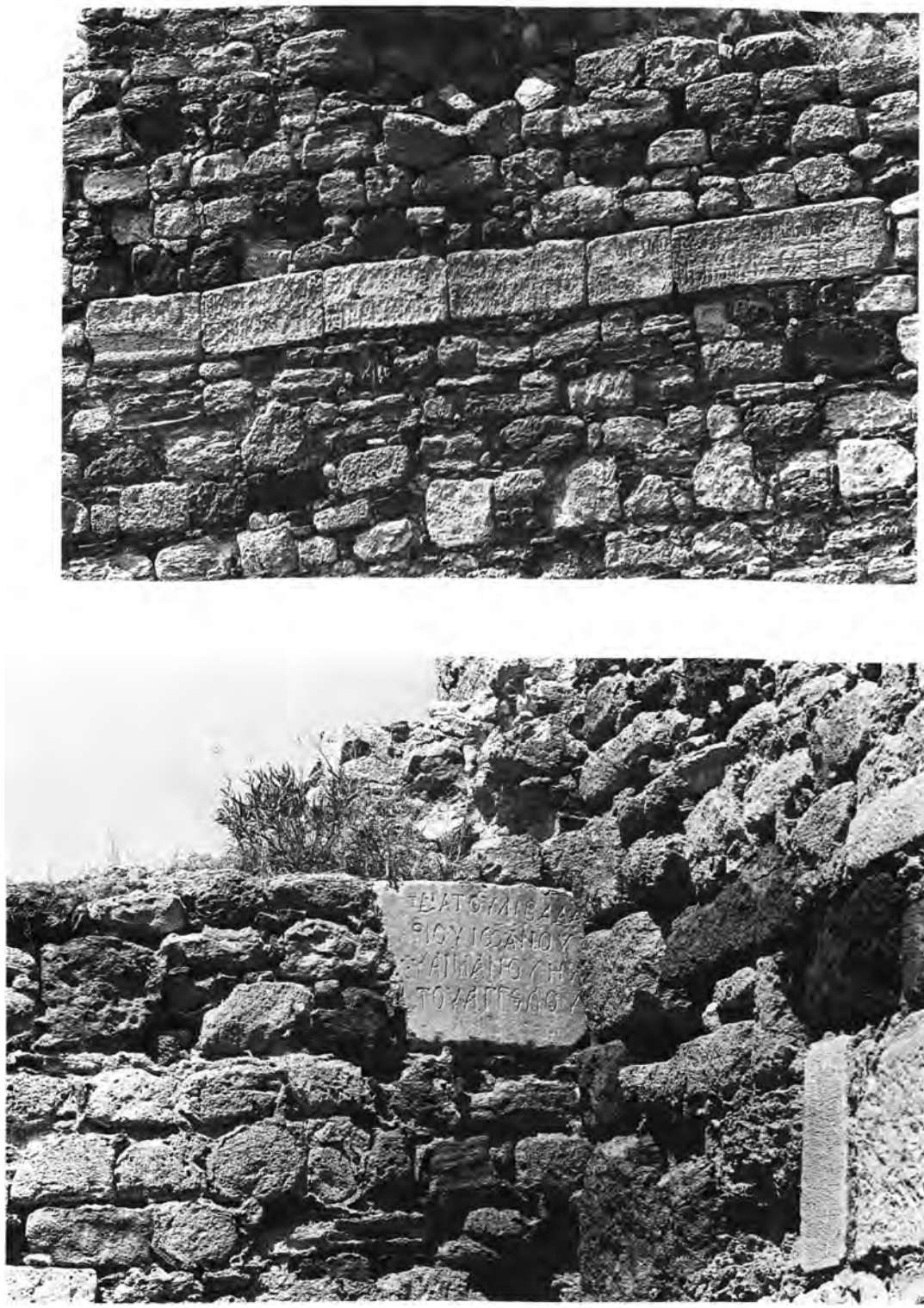
CATHERINE ASDRACHA

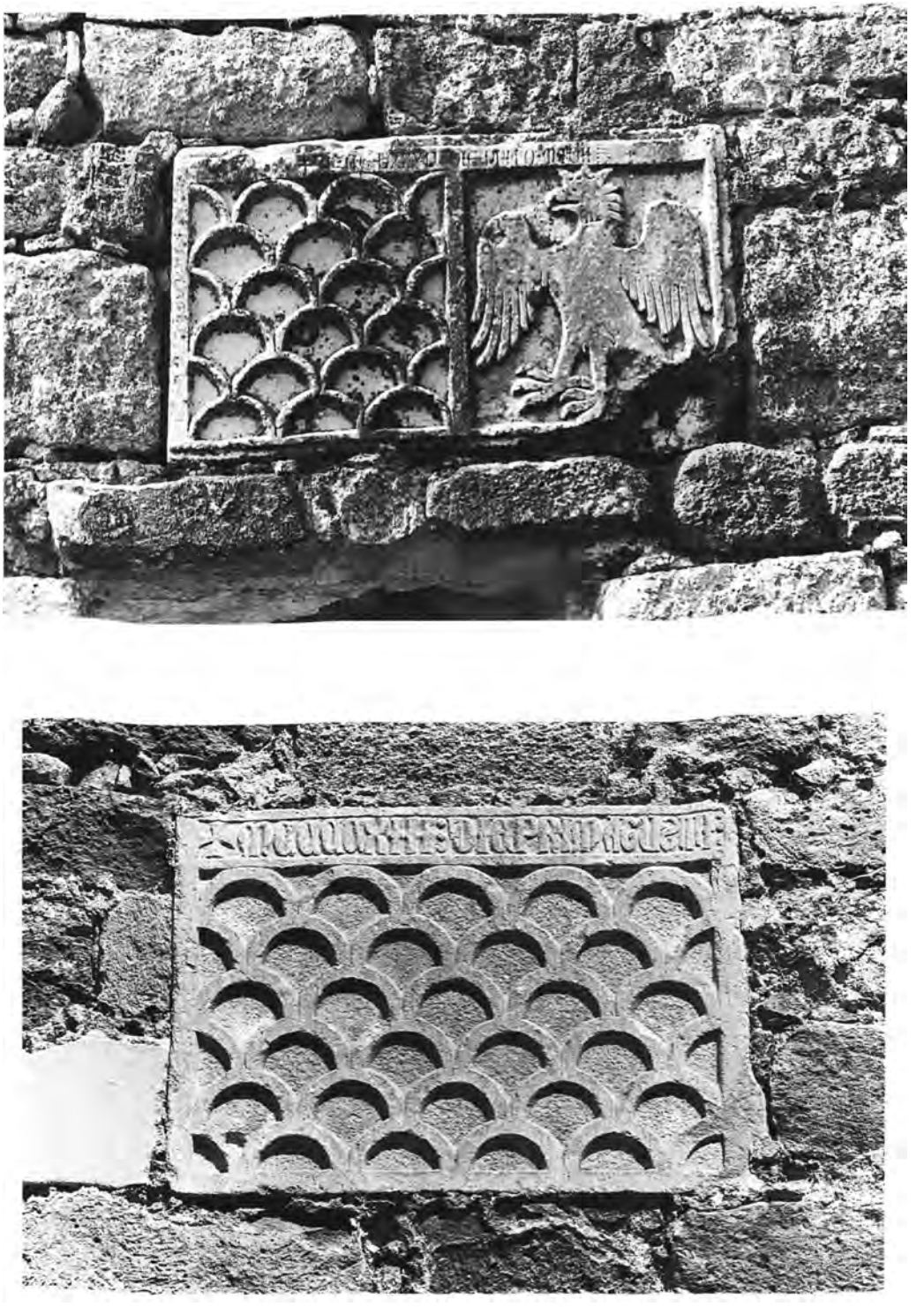
Ainos : a) Inscription sur cinq blocs. Reconstruction de l'enceinte de la ville, vers le dernier quart du XIIIe siècle (Collection G. Millet, Paris, EPHE, Section V, n° 2612 bis), b) Tour supportant jadis l'inscription précédente, état des lieux en 1972 (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 72.26).

CATHERINE ASDRACHA

Ainos : a) Inscription sur six blocs, illisible excepté la date. Reconstruction de l'enceinte de la ville (?), en 1284/1285 (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 71.508), b) Inscription de fondation. Jean Libadarios et Manuel Ange, 1356 (?) (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 71.1151).

CATHERINE ASDRACHA

Ainos : a) Inscription latine sur une plaque armoriée des Gattilusi, 1er mai 1382. Tour du côté sud des remparts (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 71.1138). b) Inscription latine sur une plaque armoriée des Gattilusi, 1er août 1413. Détail de la Planche 112 a (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 71.1141).

CATHERINE ASDRACHA

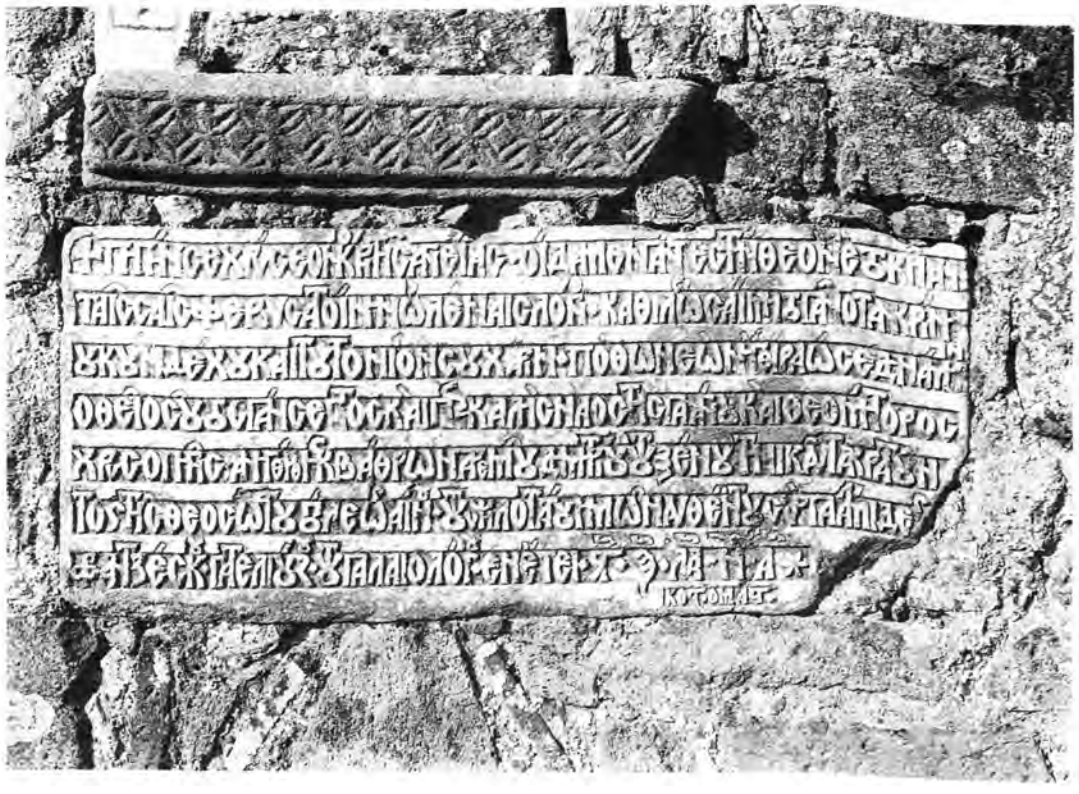

Ainos : a) Tour du côté sud des remparts vue du Sud-Est, avec l'inscription précédente (The Byz. Phot. Coll., DO, n° 71.1143), b) Fondation de l'église de Saint-Nicolas par Augoustarikès Kanavoutzès, en 1420/1421 (Archives photographiques de Lambakis, n° 3429. Avec la courtoisie du Musée Byzantin d'Athènes).

CATHERINE ASDRACHA

Ainos : a) «Maison» à l'extérieur de l'angle sud-ouest des murs, fragments de marbre en forme de croix au-dessus d'une porte (photographie de C. Mango, The Byz. Phot. Coll., DO, n° 71.503), b) Fondation de l'église de Chrysopègè par Démètre Xénos, en 1422/1423 (Collection G. Millet, Paris, EPHE, Section V, n° 2614).

Imbros : a) Vue vers le Nord du village actuel de Kastro avec les ruines de la forteresse (toutes les photographies d'Imbros appartiennent à la Société d'Etudes sur les îles Imbros et Ténédos, qui siège à Thessalonique), b) Forteresse de Kastro: une partie du côté sud des murs vue de l'intérieur (photographie prise en 1989), c) Forteresse de Kastro: mur appartenant probablement à un bâtiment construit à l'intérieur, du côté de la mer (photographie prise en 1974).

Imbros, Forteresse de Palaiokastro : a) La partie nord de l'enceinte vue de la chapelle des Saints-Constantin et Hélène (photographie de 1989), b) Tour nord-est de l'enceinte.

CATHERINE ASDRACHA

Imbros : a) L'église de Sainte-Marina, à Kastro, ancienne église métropolitaine de l'île ; transformée actuellement en étable pour les colons Turcs emmenés d'Anatolie, b-c) Forteresse de Kastro : Inscription de Manuel Asanès Laskaris, 1441/1442, et côté nord-est de la tour est, avec l'inscription de Laskaris.

CATHERINE ASDRACHA

Imbros : a) Inscription postérieure sur la fontaine dite «de Nicéphore», b) La fontaine dite «de Nicéphore», construite avec des matériaux anciens, qui se trouve dans la cour de l'église de Sainte-Marina, à Kastro.

CATHERINE ASDRACHA

Imbros : a) La «Tour» (ὁ Πύργος), au sud du village de Schoinoudi, dans la partie sud-ouest de l'île, b) Stèle de Jean Laskaris Rontakènos, 1452/1453 (photographie prise par Eugénie Chalkia en 1977).

CATHERINE ASDRACHA

ISSN 0570-622-X